

ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન.

લખનાર,

એક ભરૂચનો ભાગવ ધાધાણ (ગૃહસ્થ).

ગણુપતરામ હિમ્મતરામ દેસાઈ,

“ એલેકઝાન્ડરના સમયના હિંદ ” નો કર્તા,
માણ આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર—ભરૂચ હાઈસ્કુલ.
પેનશનડ ફર્સ્ટ ગ્રેડ સ્પેશિયલ સબ રજીસ્ટ્રાર,

ભરૂચ.

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૦ સને ૧૯૧૪.

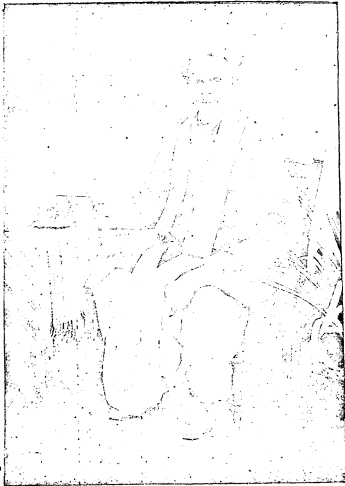

ભરૂચ—શ્રી “ જ્ઞાનોદય ” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં ઈચ્છાલાલ
અમૃતલાલ મામલતદારનાએ નવા હોરા પાસે
૫૦૫ વાળા મકાનમાં છાપ્યું.

હિમ્મત રૂ. ૧—૮—૦.
(એક રૂપીએને આઠ આના.)

૮૧૭૧૦૫૦૫૦

આ પુસ્તક ઇન્ડિયા સરકારના સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ માં એક્ટ
પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સર્વે હક પોતાને
સ્વાધિન રાખ્યા છે,

ગણપતરામ હિમ્મતરામ દેસાઈ આ પુસ્તકના લેખક.

૦૮મ તિથિ સંવત ૧૯૦૨ વૈશાખ વદ ૮ કાલ વય ૬૯

અર્પણ પત્રિકા.

—*****—

ધર્મધુરંધર ગુરૂવર ઋષિરાજ શ્રીભૃગુઋષિ !

આપ, અમો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોના પૂજ્ય મૂળ પુરૂષ છે. દક્ષિણમાંથી આપે આપના કુટુંબ અને શિષ્યવર્ગ (જેઓ આજ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનાં નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે તે,) સહિત પધારી આ પતિતપાવની નર્મદા કાંઠે વાસ કરી, આ ભરૂચ શહેર વસાવી વેદ વિદ્યાદિનો શિશુ-શિષ્યવર્ગમાં, તેમજ અન્ય દ્વિજોમાં પ્રચાર કરી, વેદવિદ્યાને સ્થાયી કરવાના હેતુથી ચારે વેદની સ્થાપના કરી. વળી આ નગરના કલ્યાણાર્થે આપે જાતે શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી, નર્મદાને સમીપમાં લાવી, આ પુરાતન શહેરની ગણુનાની જગત-માં અભિવૃદ્ધિ કરી; એ પ્રમાણે આપે આ શહેરના નિવાસી લોકો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે, તેના સ્મરણાર્થે આ આપના નગરનો લઘુ ઇતિહાસ આપના વિના અન્યને અર્પણ કરવો યોગ્ય નથી; એમ સમજી, હું તે આપના શિષ્યવર્ગમાંનો એક અત્રેના દેસાઈ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો બાળ આપનાજ ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું; કે જેથી આપનું પવિત્ર નામ આપના પવિત્ર નગરના ઇતિહાસ સાથે સદા સંયુક્ત રહે !

સંવત ૧૯૧૬, વૈશાખ
શુદ્ધ ૧૫ સોમવાર
શ્રી ભૃગુ જયંતિ
તા. ૨૩ મે સને ૧૯૧૦

હું છું આપનો હર હંમેશ,

ગણુપતરામ હિમ્મતરામ દેસાઈ.

શ્રી ભરૂચ શહેર તથા જીલ્લાના પ્રિય નિવાસીઓ.

આપ સજ્જનો, આ ગ્રંથના ખરેખરા ગુણગ્રાહી હોવાથી, તેમજ આપની જન્મભૂમિનો વૃત્તાન્ત અનન્ય પ્રેમથી વાંચવાની હોંશ ધરાવનાર હોવાથી, આપનાં નામ પણ આ પુસ્તક સાથે જોડેલાં રાખવા હું મારી ફરજ સમજી છું, તે મેં અદા કરી છે.

ગ. હિ. દેસાઈ.

પ્રસ્તાવના.

—*****—

સને ૧૯૦૮ ના મે માસમાં એક પ્રસંગે રાજેશ્રી ઇચ્છા-લાલ અમૃતલાલ પોતાના શ્રી જ્ઞાનોદય પ્રેસમાં કેટલાએક મિત્રો સાથે બેઠા હતા, તેમાં અત્રેના રત્નદીપક રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહન-લાલ ઝવેરી એમ. એ. એલ. એલ. બી. જેઓ હાલ મુંબઈમાં સ્મોલ-કોલ કોર્ટના જજનો મોટો હોદ્દો ભોગવે છે, તેઓ પણ હાજર હતા. આ પ્રસંગે “ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ” કોઈ લખે તો સાફ; એ પ્રસંગ ચાલી રહ્યો હતો. એ દરમિયાન રાજેશ્રી કૃષ્ણ-લાલનું બોલવું થયું કે “લખે તો ગણપતરામ લખી શકે.” એ વિષય પર વાત ચાલતી હતી, તેવામાં કાંઈ ખાસ કારણસર મારું તે પ્રેસમાં જવું થયું. મને જ્યેા એટલે રાજેશ્રી ઇચ્છા-લાલ બોલી ઉઠ્યા કે “આ ગણપતરામભાઈ આવ્યા, એમને કહો કે એઓ ભરૂચનો ઇતિહાસ લખે.” મેં કહ્યું કે લખવાને હર-કત નથી, પણ એલખવામાં પુરતાં સાહિત્ય જોઈએ, એ કાંઈ ગપ્પાં ઠોકવાનાં નથી. રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલ બોલ્યા કે “હું તમને ચોપડીઓનાં નામ લખી મોકલીશ, તમે લખો.” મેં સર્વે ભાઈ-ઓની વચ્ચે કબુલ કર્યું.

મેં માસ પુરો થયો, રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલ મુંબઈ ગયા, પણ કામની ધાઈને લીધે સને ૧૯૦૯ ના જાનેવારીની આખર સુધી, તે બોલેલા તેઓ બની શક્યું નહિ, તેમ પુસ્તકોનાં નામ તેમણે લખી મોકલ્યાં હોત, તો પણ અત્રેની લાયબ્રેરીમાંથી એ પુસ્તકો મળી શકત નહિ.

સને ૧૯૦૯ ના જાનેવારી આખરે મારી બનાવેલી “એલેક-ઝાન્ડરના સમયનું હિંદ” નામની ચોપડીઓ પ્રેસમાંથી લેવા હું

મુંબઈ ગયો, ત્યારે એઓ સાહેબને મળ્યો. એજ પ્રસંગ ઉપર વાત નીકળતાં, તેઓએ મી. રૂસ્તમજી પેસ્તાનજી કરકરીઆ નામના પોતાના એક મિત્ર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી. એ ચિઠ્ઠીના જવાબમાં તે હાલુસ્થે નીચેની ૩૨ ચોપડીઓનાં નામ લખી મોકલ્યાં, અને લખ્યું કે તમારા મિત્રે એ ચોપડીઓ જાવી, તેમાંથી લરૂચ અથવા ખારા ગઝાની હકીકત નીકળશે.

પ્રાચીન કાળ.

- (૧) બનબરીસ હિસ્ટરી ઓફ એનશીઅંટ જયોગરાફી.
- (૨) કનિંગામ્સ એનશીઅંટ જયોગરાફી ઓફ ઇન્ડિયા.
- (૩) ટોલોમી ટ્રાન્સલેશન બાઇ મેકકિન્ડલ.
- (૪) સ્ટ્રેબો ટ્રાન્સલેશન બાઇ ફ્રાલકનર (બોહુન્સ લાયબ્રેરી).
- (૫) પ્લીની (બોહુન્સ લાયબ્રેરી).
- (૬) ધી પેરિપ્લસ ઓફ ધી ઇરીટ્રીઅન સી. (ડીન વિનસેંટ).
- (૭) સ્મિથસ લાર્જ ડિક્શનરી ઓફ ગ્રીસ એન્ડ રોમ આન્ટિકલ ઇરીગઝા.
- (૮) સ્મિથસ એટલાસ ઓફ કલેસિકલ જયોગરાફી.
- (૯) યુલ્સ મારકોપોલો.
- (૧૦) યુલ્સ કેથે એન્ડ ધી વે ધિધર.

મધ્ય કાળ.

- (૧૧) પિંકલટન એન્ડ કેઅર્સ કલેક્શન (ઇન્ડેક્સ).
- (૧૨) મેનડેલ્સલોસ ટ્રાવેલ્સ (વન વોલ્યુમ).
- (૧૩) ફ્રાઈર્સ ઓરિયેન્ટલ મેમોયર્સ.
- (૧૪) હોર્સ ટ્રાવેલ્સ. ઇન ગુજરાત બાઇ ગિબશન.
- (૧૫) કેસલ્સ હિસ્ટરી ઓફ બોમ્બે કોટન.
- (૧૬) રાયલ્સ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન કોટન.
- (૧૭) ધી બોમ્બે ગેઝિટિયર વોલ્યુમ ટુ, એન્ડ વોલ્યુમ વન પાર્ટ વન.
- (૧૮) વિનસેંટ સ્મિથસ હિસ્ટરી ઓફ એનશીઅંટ ઇન્ડિયા.
- (૧૯) રેનેલ્સ વર્ક્સ ઓન એનશીઅંટ જયોગરાફી.

મુસલમાનોનો વખત.

- (૨૦) એલિયટસ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, એઝટોલ્ડ બાઇ ઇટસ-
ઓન ઓથર્સ.
(૨૧) ધિગ્સ ફિરસ્તા.
(૨૨) અર્સકિન્સ હિસ્ટરી ઓફ બાબર એન્ડ હુમાયુન.
(૨૩) રાઝ એન્ડ મેસ ફેરીફે રસિદી.
(૨૪) ખ્લોકમેન્સ આઇને અકબરી.
(૨૫) બર્કસ ટ્રાન્સલેશન ઓફ ધી મિરેટએ અહમદી.
(૨૬) બેલીસ ટ્રાન્સલેશન ઓફ ધી મિરેટો સિકંદરી.

આરકિટેકચર.

- (૨૭) ફરગ્યુસન હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન આરકિટેકચર.
(૨૮) બ્રામ્હે એશિયેટિક સોસાયટી જરનલ વોલ્યુમ ૧૫.
(૨૯) ન્યુ ઇમ્પિરીઅલ ગેઝીટીઅર વોલ્યુમ ૨. ઇન્ડિયા.

મરાઠા પિરિયડ.

- (૩૦) ગ્રેન્ડ ડફસ હિસ્ટરી ઓફ ધી મરાઠાસ.
(૩૧) ફાર્બસ રાસમાલા.
(૩૨) થોર્નસવોર ઇન ઇન્ડિયા સને ૧૮૦૩ થી સને ૧૯૦૬ સુધી.

આ ચોપડીઓ શિવાય મારે એદલત ડાસાભાઈનો ગુજરાતનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ, ગુજરાતના ઇતિહાસો, છેલ્લા નવાબ મોબુજખાનનો કિસ્સો, તેમજ બીજા ધર્મ સંગ્રહી પુસ્તકો બેવાં પડ્યાં હતાં, તેમ એ અને બીજી બાબતો ઉપર મારે પૂછપરછ કરવી પડી હતી.

બીજે દહાડે રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલભાઈએ મને એ મી. કરકરી-આની પોતાની ચિઠ્ઠીમાં લખેલાં પુસ્તકોની યાદી આપી, તે સાથે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં પ્રવેશ મળે માટે મને પ્રોફેસર ઇસ્પાહાનીનો પત્ર પણ આપ્યો. એ પત્રથી હું લાયબ્રેરીમાં દાખલ થયો. ઉપરનાં પુસ્તકોમાંથી મને લગ્ન વિષે જે જે હકીકત મળી પડી તેની નોંધ લઈ ફેબ્રુઆરીની આખર તારીખે હું લગ્ન આપ્યો.

લગ્ન આવ્યા પછી સને ૧૯૬૫ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ ને દિવસે આ પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું. વચ્ચે કનસિલિયેટરનું કામ સર-

કાર તરફથી મને સોંપવામાં આવ્યું, તે કામ સાથે આ કામ પણ કરતો ગયો, ને સંવત ૧૯૬૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫, તા. ૨૩ મે સને ૧૯૧૦ ને રાજ જે દિવસે મે અર્પણ પત્રિકા લખી, તે દિવસે મે પુરૂં કર્યું. આ પુસ્તકનું વિત્ત ૬૫૦ થી ૭૦૦ પાનાં સુધીનું થયેલું, એમાંથી એણું કરવાની ફરમાસ થવાથી બનતે પ્રયત્ને એણું કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું, તે દિવસથી જે જે વરસની મને હકીકત મળી તે વરસ સુધીની લખી છે, તેમ સને ૧૯૧૨-૧૯૧૩ સુધીની જેટલી હકીકત હું મેળવી શક્યો છું, તે લખાઈ છે. આ પુસ્તક લખાયાનું માન રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલભાઈને ઘટે છે. તેમનો હું મોટો ઉપકાર માનું છું.

આ પુસ્તક છપાઈને બહાર પડ્યું, તેને માટે સૌથી વિશેષ આભાર ખાન બહાદુર આદરજી મંચેરજી દલાલનો માનવાનો છે, અને તે હું માનું છું, કારણ કે પોતાના ખરા ભાવથી જે સગવડ એ છપાવવામાં એઓ સાહેબે કરી આપી, તે સગવડ ન થઈ હોત તો આ પુસ્તક આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થઈ આટલું જલદી બહાર પડત એવી ઉમેદ હતીજ નહિ.

મારા જાણવામાં નહિ એવી ઘણી ખરી જુની હકીકત અત્રેના વયોવૃદ્ધ સાક્ષર રાજેશ્રી મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી તથા સામવેદમૂર્તિ વયોવૃદ્ધ ભાર્ગવ જ્ઞાતિના શંભુરામ આત્મારામ ત્રવાડી જેઓ સને ૧૯૧૦ માં ૮૫-૮૭ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયા તેઓએ પુરી પાડી, તે માટે તેઓનો ઉપકાર માનું છું.

રાજેશ્રી મોતિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ભાવનગર સ્ટેટના પેનશનડ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે આ પુસ્તક પુરેપુરું વાંચી તેમાં સુધારો, વધારો તથા ઘટાડો કરવામાં મને જે કિંમતી મદદ આપી છે, તે માટે તેમનો મોટો ઉપકાર માનું છું.

આ પુસ્તક રાજેશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ, મારા મિત્ર રાજેશ્રી લક્ષ્મિરામ મહિપતરામ દિવાને, રાજેશ્રી મૂળશંકર ભાણેકલાલ યાજ્ઞિક બી. એ. સ્પીશીએકના માણ એજન્ટે તથા મારા સ્વર્ગવાસી મિત્ર રાજેશ્રી જમીએતરામ રઘુરામ બેળાકર બી. એ. જેઓ અત્રેના ડેપુટી કલેક્ટરને હોદ્દે હતા તેમણે તથા મારા મિત્ર રાજેશ્રી જેઠાભાઈ કાળીદાસ વંકીલે પુરું વાંચ્યું છે.

વળી એ પુસ્તકનો ઘણો ખરો ભાગ સરદાર રવિળહાદુર-મોતિલાલ ચુનિલાલ દેસાઈએ, અત્રેના વયોવૃદ્ધ દિવાન સાહેબ અરદેસરજી જમશેદજીએ, સુરતના હિરાલાલ લલ્લુભાઈ કાજી એમ. એ. ખી. એસ. સી. એ તથા રાજેશ્રી અંગાશંકર ઉત્તમરામ મલજી વકીલે વાંચ્યું છે. એ સઘળા ગૃહસ્થોનો પણ ઉપકાર માનું છું.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમ હજી સુધી ખંધાયા નથી, તેથી કેટલાએક છૂટ કેટલાએક છુટ લખે છે, શિવાય-સિવાય, પુરેપુરું-પૂરેપૂરું, તુટી-તૂટી, ખુજ-ખૂજ, સુચવ્યું-સૂચવ્યું, વગેરે વગેરે, આ કારણને લીધે ખન્ને પ્રકાર ચાલવા દીધા છે. માત્ર સંસ્કૃત શબ્દોને ભાષાના નિયમ પ્રમાણે લખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા શબ્દો ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નથી.

છાપવામાં કદાચ કોઈ જગ્યાએ -હસ્વ, દીર્ઘ, કાનો, માત્રા અનુસ્વાર વગેરે કદાચ ઉપડેલાં નહિ હોય અગર રહી ગયાં હોય તો તે, તથા કેટલીએક જગ્યાએ લેખકે ઘણી કાળજી રાખ્યા છતાં વિરામચિન્હ અગર કોઈ અક્ષર કે શબ્દ રહી ગયા હોય અગર કોઈ શબ્દ વધારે ઓછો લખાયો હોય તો તે દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

ભરૂચ, દેસાઈ કૃષ્ણચં.
સંવત ૧૯૭૦, પોષ શુક્ર
૬ શુક્રવાર. તા. ૨ જી
જાનેવારી સને ૧૯૧૪.

ગણપતરામ હિમ્મતનામ દેસાઈ
લેખક.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
*	પ્રવેશક પ્રકરણ.	૧
૧	નર્મદા	૩
૨	નવ નાથ....	૧૬
૩	શ્રી લક્ષ્મીજીનું શ્રીનગર	૧૮
૪	હેડંગાવન	૨૧
૫	ભૃગુપૂર વસ્યું.	૨૩
૬	મધ્યકાળનું ભરૂચ	૨૭
૭	અર્વાચીન ભરૂચ.	૪૦
૮	શહેરની માપણી તથા ઘરો	૪૩
૯	શહેરની વસ્તી	૪૫
૧૦	શહેરની શેરીઓ	૪૭
૧૧	હિંદુઓનાં દેવસ્થાન-મંદિરો	૫૦
૧૨	વિશેષ પવિત્ર સ્થાનો.	૫૭
૧૩	તળાવ, કુવા, વાવ.	૬૦
૧૪	શ્રી ભૃગુનો ચોરીકર....	૬૨
૧૫	ધાર્મિક કામો.	૬૭
૧૬	ધર્મશાળાઓ	૭૫
૧૭	યજ્ઞો	૭૭
૧૮	પવિત્ર સ્ત્રી-પુરૂષો સતી માતાજી તથા સ્વામી....	૮૭
૧૯	ગ્રાહણો	૧૦૪
૨૦	બ્રહ્મક્ષત્રિ તથા તેમના પુરોહિતો	૧૨૮
૨૧	વાણીઆ-વણિક વર્ગ	૧૪૧
૨૨	શુદ્ર વર્ગ.	૧૬૩
૨૩	શ્રાવકો.	૧૭૩
૨૪	મુસલમાન	૧૭૬
૨૫	પારસી.	૧૮૬
૨૬	ક્રિશ્ચિયન	૨૧૨
૨૭	પ્રાચીન કેળવણી	૨૧૫

૨૮	હાલની કેળવણી તથા કેળવણીના પિતા	૨૨૭
૨૯	નર્મદા (સંસ્કૃત) વેદશાળા તથા તેના સ્થાપનાર-૨૪૮	
૩૦	શ્રી કેળવણી	૨૫૬
૩૧	લાયબ્રેરી, ન્યુસપેપર્સ, છાપખાના તથા એસોસિયેશન ૨૬૨	
૩૨	પ્રાચીન વહેપાર	૨૬૭
૩૩	અર્વાચીન વહેપાર	૨૮૭
૩૪	સને ૧૮૬૩-૬૪ ની જાહેરાતો.	૨૯૪
૩૫	સને ૧૮૬૮-સંવત ૧૯૨૫ નું સંગ્રહસ્થાન....	૩૨૩
૩૬	સને ૧૯૦૬-સંવત ૧૯૬૨ નું ભરૂચ સ્વદેશી પ્રદર્શન.	૩૪૮
૩૭	સને ૧૯૧૦-સંવત ૧૯૬૬ નું પ્રદર્શન	૩૫૫
૩૮	એ.કે. જોઇન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ	૩૬૪
૩૯	ચલણી નાણું (શિક્ષક)	૩૬૮
૪૦	તોલ-માપ.	૩૭૧
૪૧	આકૃતિ.....	૩૭૪
૪૨	ઇતિહાસ-પ્રાચીન કાળ-ઈ. સ. પહેલાંનો વખત ૪૦૨	
૪૩	ઈ. સ. પછીનો વખત-હિંદુ રાજ્યો	૪૦૬
૪૪	મુસલમાન રાજ્યોનો વખત-ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૭૭૨.	૪૧૬
૪૫	અંગ્રેજો અને મરાઠાઓ.	૪૫૫
૪૬	રાજ્ય પ્રકરણ (મુલકી, ફેજદારી વગેરે)....	૪૭૫
૪૭	મ્યુનિસિપાલિટી-સુધરાઈ.	૪૯૪
૪૮	ઋતુ, હવા, રોગ, વૈદ્ય.	૫૦૦

પ્રાદ્યુ, વાણીઆ તથા શુદ્ર વર્ગમાં જે જે જાતના પ્રાદ્યુ-
ઓ, વાણીઆ તથા શુદ્રો ભરૂચમાં હાલ જણાય છે, તેઓ વિષે
હકીકત આપી છે.

શુદ્ધિ પત્રક.

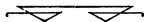
—*****—

નીચેની ભૂલો કોઈકોઈ જગ્યાએ થઈ છે, માટે જ્યાં જ્યાં તે પ્રમાણે થયું હોય ત્યાં તેની સામું કરેલો સુધારો વાંચશે:—
સરસ્વતિ-સરસ્વતી, તિર્થ-તીર્થ, રાશી-રાશિ, નિલકંઠ-નીલકંઠ,
પ્રસંશા-પ્રશંસા, પ્રાસન-પ્રાશન, પરોત-પુરોહિત, દેશાઈ-દેસાઈ.

પૃષ્ઠ.	લાઈન.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૨૦	તઠ	તટ
૮	૪	ઓમ્કાર	ઓમ્કાર
૧૩	૧૨	તા	તો
૧૩	૧૪	હોંશીઆર	હોંશીઆર
૧૩	૨૫	તે	તેમ કોઈ
૧૯	૧૧	જગ્યાએ	જગ્યાને
૨૫	૭	ગણે	ધણે
૩૦	૪	મકાની	મકાનની
૩૯	૩	ભઠ	ભાઠા
૩૯	૨૨	wingθ	wingθs
૫૨	૮	સિંહવાહાની	સિંહવાહિની
૫૪	૧	કરમામીઆ	કરમાણી
૬૮	૨૩	લીધી	૦
૯૯	૭	ઝડો	ઝાડો
૧૦૩	૮	દીકરી	દીકરો
૧૧૦	૨૩	અવે છે	આવે છે
૧૧૪	૨૬	પણ કન્યાના ગોરને પણ	તેમ કન્યાના ગોરને પણ
		શ. ૯) આપે છે	શ. ૧૨) આપે છે
૧૧૫	૫	જમવાનું	જમવાનું
૧૧૫	૭	ત્યારે	ત્યારે
૧૨૫	૧	બ્રહ્મણ	બ્રાહ્મણ
૧૨૫	૨૪	કોકરન	કોરકન
૧૩૧	૨૩	તાજી	તાજી
૧૩૯	૬	સાંભળવાનો	સાંભરવાનો
૧૪૩	૨૮	પેટી	પેઢી

પૃષ્ઠ.	લાઈન.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૫૦	૨૫	વડી	વાડી
૧૫૮	૫	આ	માં
૧૭૭	૨૦	મેગલ	મોગલ
૧૮૧	૧૦	હિંદુ મહિનાના	હિંદુ મહિનામાં અધિક માસ આવે ત્યારે
૧૮૩	૨૨	સહેમે	સાહેમે
૧૯૪	૧૮	તમાં	તેમાં
૨૦૦	૨૧	૧૮૮૪	૧૭૮૪
૨૧૩	૨૯	તરકથી	તરકથી
૨૧૪	૨૩	બત	બતના લોકો
૨૨૩	૨૫	વહેપરીઓ	વહેપારીઓ
૨૩૦	૧૫	મહેતાજીઓના	મહેતાજીઓના
૨૪૦	૨૪	છમિલદાસ	છમિલારામ
૨૪૨	૩	પાચળથી	પાછળથી
૨૫૪	૯	કછ	કોછ
૨૬૦	૧૨	કહેતી	કહેતો સાઈ
૨૬૮	૧૧	ધરાન	ધરાની
૨૬૯	૨	પરદેશ	પરદેશી
૨૭૨	૨૬	ધધો	ધધો
૨૭૪	૪	મલીક	માલીક
૨૭૪	૫	ગોવથી	ગોવેથી
૨૭૭	૧૮	પુલ	પૂલ
૨૭૭	૧૯	ઉતાઈઓન	ઉતાઈઓને
૨૮૪	૧૪	thither	thither
૨૮૫	૬	asistic	Asiatic
૨૮૫	૨૫	peper	pepper
૨૯૧	૧૯	૫૧૦૧૧૬૧	૫૩૭૪૬૪
૨૯૪	૧૯	પોહલાં	પહેલાં
૨૯૬	૧૨	પોતાના	પોતાના
૨૯૬	૨૪	તેઓએ	તેઓએ
૨૯૭	૨	પ્રેમચંદ	પ્રેમચંદ
૨૯૯	૨૪	તમેલાઓમાં	બતેલાઓમાં
૩૦૦	૭	જેવું દીસતું હતું	જેવો દીસતો હતો
૩૦૧	૪	કેથી	જેથી

પૃષ્ઠ.	લાઈન.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૦૫	૨૩	થના હતા	કરતા હતા
૩૦૭	૨૯	solicitors	solicitous
૩૧૫	૨૦	પ્રસંગે	પ્રસંગે
૩૨૧	૨૮	છોકરાંઓ	છોકરાઓ
૩૨૬	૧૬	સારે	સારે
૩૩૨	૬	કઠો	કઠો
૩૩૯	૨૪	સહેબ	સાહેબ
૩૪૫	૨૧	સ્ત્રીવર્ગ	સ્ત્રીવર્ગ
૩૪૫	૨૩	૧૯૫૯	૧૮૬૯
૩૬૫	૨૫	ગુનાખખર	ગુનાખખરવાળી
૪૦૫	૪	છીની	છીનવી
૪૧૩	૧૯	પાસે	જોડે
૪૧૩	૨૦	પુત્ર	પુત્રનો
૪૧૪	૧૦	ઓરીએનટલ મેમોયર વો. ૨	શુજરાતનો ઇતિહાસ- (રમણુભાઈ કૃત.)
૪૨૧	૧૦	બાખ૧૨	બાખર
૪૪૧	૨૨	7th.	6th.
૪૪૩	૧૯	આપત્ર	આપ
૪૪૪	૨૧	૧૮૭૨	૧૭૭૨
૪૪૫	૨૨	તલવાર	તરવાર
૪૪૬	૩	ruinaed	ruined
૪૬૪	૧૧	સઘ	થઘ.
૪૭૬	૪	માન	નામ
૪૭૭	૨૬	કલેકલરની	કલેકટરની
૪૮૬	૧૪	તેઓ	એવા
૪૯૧	૧૮	સુરત	સુરતના
૪૯૬	૨૧	ચખખ	સખખ

ભરૂચનો ઇતિહાસ.

પ્રવેશક પ્રકરણ.

નવ નાથ, ચાર દેવીઓ અને વચમાં નરનારાયણ દેવથી રક્ષણ થએલું શ્રી લક્ષ્મીજીનું શ્રીનગર અને પ્રાછળથી શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજનું વસાવેલું ભરૂચ શહેર વિક્રમની વીસમી સદીના ૬૫ મા વરસની ચેત્ર શુદ્ધ બીજને દિવસે પવિત્ર નર્મદા નદીના ઉત્તર કિનારાની એક ટેકરી ઉપર પૃથ્વીપતિ એડવર્ડ મહારાજના વખતમાં શોભા આપી રહ્યું છે.

મુંબઈથી આવતી આગગાડીના ઉતાડ્યો શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજની બંધાવેલી પહાજના જેવા નર્મદાના મજબુત પૂલ ઉપર આવતાં સામે કાંઠે નજર કરે છે તો તેમને આ શહેરનો દેખાવ ઘણો ભપકાદાર તથા રળિયામણો જણાય છે. જેઓએ આ શહેર જોયું નથી, સાંભળ્યું નથી તેઓ તો તજવીજ કરે છે કે આ શહેર કેવું તથા કેટલું મોટું છે, તેમ કેટલાએક તો એ શહેર જોવા પણ ઉતરે છે અને જોઈને પાછા જાય છે.

મને યાદ છે કે જ્યારે સને ૧૮૮૬ માં મુંબઈના ગવર્નર નામદાર રે સાહેબ ભરૂચ આવેલા તે વખતે સુધરાઈમાં પોતે ભાષણ કરેલું, તેમાં બોલેલા કે “ નદીને સામે કાંઠેથી મેં

પહેલ વહેલું ભરૂચ જોયું ત્યારે મને એમ વિચાર આવ્યો કે આ કોઈ લંડનનો ભાગ છે. ”

એઓ સાહેબને એવી રીતે ભાસે એમાં તવાઈ નહિ; કારણ કે નદીના પાણીની સપાટીથી એક માઇલ સુધી સીધોજ નદીને કાંઠે ગયેલો પથરથીજ બાંધેલો ઉંચો પ્રચંડ કોટ, તે સાથે કોટથી પણ ઉંચી જગ્યામાં આવી રહેલાં કેટલાંક ગગન સાથે વાતો કરતાં મકાનો, પૂલનો સામી બાબુએથી અગર નદીને સામે કાંઠેથી જોઈએ તો શહેરનો દેખાવ લબ્ધ અને ચિત્ર લેવા લાયક જણાય છે. એ દેખાવની લીધેલો તશવાર મારા જોવામાં “ ઓરિયેન્ટલ મેમોયર ” માં આવી, તે મેં ૧૭૫૫ કલાક સુધી જોયા કરી હતી.

આ જગ્યામાં પહેલાં નર્મદા પછી નવ નાથ પછી શ્રી લક્ષ્મીજી પછી હેડંબા અને તેની હાટિકા અને તાડિકા નામની બે દીકરીઓ અને પાછળથી આ શહેરના સ્થાપન કરનાર શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજ આવ્યા. એ મહાત્માએ આ જગ્યા વસાવી આ જંગલને શહેરના રૂપમાં આણ્યું, તેથી તેઓ મહારાજના નામ ઉપરથી એ શહેરનું નામ તે વખતે ભૃગુપૂર અથવા ભૃગુ-કચ્છ અપાયું.

આ જગ્યામાં તેઓનું કેમ અને શી રીતે આવવું થયું તથા સુખી થયાં કે કેમ તે બાબત જાણવી જોઈએ, તેથી જે ક્રમમાં તેઓ આવ્યાં તે ક્રમમાં તેઓનું ટુંકામાં બ્યાન આપ્યું છે.

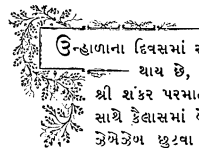

પ્રકરણ ૧ લું.

નર્મદા.

ઉન્હાળાના દિવસમાં સખત તાપને લીધે પરસેવો દરેકને થાય છે, એ મુજબ એક ઉન્હાળાને દિવસે શ્રી શંકર પરમાત્મા પોતાનાં અર્ધાંગના પાર્વતી સાથે કૈલાસમાં ગેઠેલા, દરમ્યાન તેઓને પરસેવાના ઝેમેઝેમ છુટવા લાગ્યા. એ પરસેવાથી એક મહા

કાંતિમાન પુત્રી પેદા થઈ, તેજ એ નર્મદા કે જે અમરકંઠના પહાડોમાંથી નીકળી, ભરૂચ શહેર આગળ થઈ વાગરા તાલુકાના લીંગાલ ગામ આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

આ માતાનો જન્મ સત્યયુગ પહેલાં એક વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે થયેલો કહેવાય છે. શંકર પરમાત્માના પરસેવાથી પેદા થયેલાં તેથી એ માતાને “ રૂદ્રદેહા ” પણ કહે છે. (રૂદ્ર એટલે શંકર અને દેહા એટલે શરારમાંથી પેદા થયેલાં) અને એજ કારણથી તેને શંકરની પુત્રી કહે છે. એ માતા પોતાના પિતાની સેવામાંજ તક્ષીન થઈ ગેસી રહેતાં હતાં.

આ પુત્રી ઘણીજ કાંતિમાન હોવાથી દેવ અને દાનવોની ધ્રુજ થઈ કે એ આપણને મળે તો સાડું. તે ઉપરથી ખંને શંકરની આરાધના કરવા ગેઠા. ઘણો કાળ વીતી ગયો પણ શા માટે તેઓ ગેઠા છે, તેનું કારણ પોતે બાહુતા છતાં પૂંછતાં તેઓ-એ ઘણો આજીજી તથા દીનતાથી માગી લીધું કે અમે તમારી પુત્રીને સાડું આપ્યા છીએ માટે તે અમને આપો.

શંકર પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે જાને માગે છે તો કેને આપવી, તે ઉપરથી પોતે ધ્યાન ધરી એવા નિશ્ચયપર આવ્યા કે જાનેમાંથી જેઓ પુત્રીને અમુક જગ્યા સુધીમાં પહેલી પકડી પાડે તેને આપવી. આ ઠરાવ પોતે જાનેને કહી સંભળાવ્યો અને એમ પણ તેઓને કહ્યું કે જો એ પુત્રીને તમારામાંથી કોઈ પણ પકડી શકશે નહિ તો તમારામાંથી કોઈને એના ઉપર હક નથી.

પોતાની વહાલી પુત્રીથી છુટા પડવાનું પોતાને મન તો નહિ પણ માગણી થઈ તેથી લોળાનાથે તેઓનું માન રાખ્યું અને પુત્રીને આજ્ઞા કરી કે તું અત્રેથી જા અને દોડ. માફ વચન મારે પાળવું જ જોઈએ.

પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ નર્મદાને જાપની આજ્ઞા માથે ચઢાવવી પડી અને ત્યાંથી દોટ મૂકી. દેવો તથા દાનવો પણ ત્યાંથી તેની પાછળ દોડ્યા પણ નર્મદા કોઈથી પકડાયાં નહિ અને પાછાં પોતાના પિતાની સેવામાં હાજર થયાં. સઘળાઓ નિરાશ થયા.

પોતાની પુત્રી સાથે મહારાજ તો કૈલાસમાંથી અમરકંઠના પહાડોમાં આવ્યા. એ જગ્યાએ દેવ દાનવોએ આવી શંકર મહારાજને નમન કરી કહ્યું કે એ પુત્રી લાયક અમારામાંથી કોઈ જ નથી. એની શક્તિ અગાધ છે. એને અમે અમારી માતા તરીકે ગણીશું અને એ માતાનાં દર્શન અમને અહુર્નિશ થાય એવો કાંઈ આપ યોજના કરો. મહારાજે લોળે ભાવે “અસ્તુ” કહ્યું.

આ શબ્દ નર્મદાને કાને પડવાથી તે ઘણાં જ દીલગીર થયાં અને જાપને આજ્ઞા કરી કે મને આપની સેવામાંથી બીલકુલ ખસવાની મરજી નથી, માટે મને આપની પાસે જ રહેવા દો; કારણ મારે આપનાં દર્શન હરરોજ જોઈએ જ અને ત્યારે જ અન્ન જળ લેવાય.

શંકર બોલ્યા કે પુત્રી માફ વચન મિથ્યા જાય નહિ. તને વિનયપૂર્વક કહ્યું છું કે જા, બેટા હું તારાથી દૂર રહીશ જ નહિ. તું હમેશાં મને દેખ્યા જ કરશે, ઘણી જ પવિત્ર ગણાશે અને જે કોઈ તારાં ફક્ત દર્શન જ કરશે તે પવિત્ર થશે તો પછી

જે તારી સેવા કરશે, તને ભજશે તે તો ઘણેજ પવિત્ર ગણાશે, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં પાપ પણ નિવારણ થશે, માટે તને આજ્ઞા કરું છું કે તું પાણીને રૂપે અત્રેથી ચાલી જા. તારા બંને કાંઠા પવિત્ર ગણાશે. વળી તારા કાંઠા ઉપર જેટલા કાંકરા હશે તે મારુંજ રૂપ છે એમ તારે સમજવું; એટલુંજ નહિ પણ આ દુનિયા તથા યુગોયુગની દુનિયાએ સમજવાનું છે કે જે તેમાંના એકાદ કંકરની પૂજા કરશે તો તેણે મારીજ પૂજા કરી એમ હું માનીશ અને તેઓનું કલ્યાણ ઇચ્છીશ. વળી તારા જળમાં કેઈ સ્નાન કરશે અને તારું જળ લઈ મારી પૂજા કરશે તેનું તો ધન્ય ભાગ્યજ સમજવાનું છે.

પોતાના પિતાની આજ્ઞા નર્મદાજીએ પાળી અને પિતાજીએ પુત્રીને માથે આશીર્વાદનો હાથ મૂક્યો એટલે પાણીનો પ્રવાહ થઈ અમરકાંઠથી નીકળ્યાં અને દરીઆને જઈને મળ્યાં.

શંકર મહારાજના આશીર્વાદથી નર્મદા નદીના જેટલા કંકર એટલા શંકર ગણાય છે અને કાંઠે કાંઠે મહાદેવનાં બાણો જોવામાં આવે છે. આથી નર્મદા પોતાના પિતાથી દૂર ખસતાંજ નથી. કંકર એટલા શંકર, તેથી નર્મદા પોતાના બાપની પાસેજ છે, એમાં કાંઈ શક જેવું નથી.

દેવો તથા દાનવોને શંકર મહારાજે આજ્ઞા આપી કે તમે જે પુત્રીને માતા તરીકે ગણો છો તો જ્યાં સુધી એનો પ્રવાહ નિર્મલામાં જાય ત્યાં સુધીના બંને બાણુના કાંઠા પવિત્ર છે એટલે ત્રણ પાવની કહેવાશે, તેથી જેને જ્યાં જોસી જપ, તપ કરવો હોય ત્યાં જઈ જપ, તપ કરો. તેમ જે કોઈ એને કાંઠે જોસી જપ, તપ કરશે તેને હું પ્રસન્ન થઈશ. દેવો અને દાનવો ચાલ્યા ગયા અને શંકર મહારાજનો આશીર્વાદ લઈ નર્મદાને કાંઠે તપ કરવા જોડા.

નર્મદાજીના પવિત્રતાના દાખલા આપવા જોસીએ તો આવી ત્રણ-ચાર ચોપડીઓ લરાય તો પણ પાનાં ઓછાં પડે, તેથી જે ત્રણજ દાખલા આપ્યા છે; તે ઉપરથી વાંચનારને જણાશે કે એ નદીની પાવત્રતા ગંગા, જમના અને સરસ્વતિ નદીઓ કરતાં પણ વિશેષ છે.

(૧) એક ગ્રાહણે ગચપણથી આ નદીને કાંઠે ઘણુંજ તપ કર્યું. બાવીશ તો પુરસ્કરણ કર્યાં. આ તપનું તેજ તેના મોઢા ઉપરથીજ માલમ પડતું હતું. વૃદ્ધાવસ્થા થવા આવી ત્યારે તેને ગંગાજીમાં જઈ સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઈ. આ કારણથી તે પ્રગાગ આગળ જ્યાં ગંગા, જમના અને સરસ્વતિ નદીઓ વહે છે અને તેમનો સંગમ થાય છે, ત્યાં જઈ તેણે સ્નાન કર્યું. સ્નાન કરી બહાર નીકળ્યો કે તરતજ કાળો શાહી જેવો બની ગયો. આ બનાવ જોઈને ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો કે આવી પવિત્ર નદીમાં નાહ્યાથી માંડે શરીર આમ કેમ બની ગયું !

આવી રીતે પસ્તાવો કરતો હતો, એવામાં આકાશવાણી થઈ કે “ ભાઈ ! તું શેય નહિ કર, તારું કલ્યાણજ છે. ” આ વાણી સાંભળી તેણે ગંગાજીની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ત્રણ સ્ત્રીઓએ તેને દેખા દીધી અને તેની પાસે આવીને ત્રણે ઉભા રહી. ગ્રાહણે તેઓને પૂછ્યું, “ આપ કોણ છો ? ” તેઓએ કહ્યું કે “ અમે ગંગા, જમના અને સરસ્વતિ છીએ. ” ગ્રાહણે જોડ્યો કે “ માણ ! માંડે શરીર આપના જળમાં સ્નાન કરવાથી આ હાલતમાં કેમ આવી ગયું, તે મને સમજ પડતી નથી. ” તેને જવાબ મળ્યો કે “ ઘણા પાપી લોકો અત્રે આવી અમારા જળમાં સ્નાન કરી પોતાનું પાતક મૂકી જાય છે, તે બધું વરસ દિવસનું એકઠું થયેલું અમે તને આપ્યું છે, તેથીજ તારું શરીર એ મુજબ થયેલું છે. ” ગ્રાહણે જોડ્યો કે “ જે જે દેવ તમારામાં પાપ મૂકી ગયા તે તમે મને વળગાડ્યું, તેનું કારણ શું ? બીજા કોઈને નહિ ને મનેજ ! હું ઘણો દાલગીર છું કે હું આ જગ્યાએ આવ્યો. ” જવાબ મળ્યો કે “ યોગ્ય માણસ તુંજ અમને માલમ પડ્યો, કારણ તું પાપ રહીત છે, માટેજ અહણુ કરવાને શક્તિવાન છે. બીજા કોઈ દેવતાઓ જણાયો નહિ માટે તને આપ્યું છે. ” ગ્રાહણે પૂછ્યું કે “ માણ ! માંડે પાતક કયારે જશે ? ” જવાબ મળ્યો કે “ તું નર્મદામાં સ્નાન કરશે ત્યારે જશે. અમારું નામ લઈ તું પાતક મૂકજે, એટલે તું પાતક રહીત થશે. જે લોકો અમારા જળમાં નાહી પાપ મૂકી જાય છે, તે સઘળું પાપ વરસ દિવસનું એકઠું થયેલું

આવાં પવિત્ર માતાઓના મુખમાંથી આવાં વચનો નીકળ્યાં સાંભળી ગ્રાહણે તો પાછો નર્મદા કાંઠે આવવા તરતજ રસ્તો લીધો. રસ્તામાં વિચાર કરે છે કે અરે ! રે ! હું તો નકામોજ આટલે દૂર અથડાઈ મૂઓ, ઉલટો પાપ મૂકવા કરતાં પાપ ખાંધીને બહાર છું, પણ એટલો તો લાભ મળ્યો કે ત્રણે માતાનાં દર્શન થયાં, એ કાંઈ નકામો ફેરો કહેવાય નહિ. હું તો એમ ધારી આવેલો કે કાશી જઈ આ વૃદ્ધકાળમાં ગંગા સ્નાન થશે અને પછી ત્યાં દેહ પડશે તો મારા જપ, તપનું સાર્થક થયું એમ સમજીશ. હવે આ ત્રણે માતાઓ નર્મદાજીને પોતાના પાદે પવિત્ર ગણે છે તો ચાલ રામ, ત્યાં જઈ દરરોજ આ પાપને પછી કદાચ દેહ પડ્યો તો સ્વર્ગ મળશે. આવી રસ્તો નર્મદા તીરે આવ્યો ને નદીમાં સ્નાન કર્યું તો તે કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી બન્યો, મનમાં નર્મદા તીરેજ પોતાનો દેહ પાડ્યો.

ખરા હિંદુ ભાઈઓએ ચાણક્ય રાજનું નામ
એ રાજથી અકસ્માત એક મહા પાતક થયું.
નિવારણ થાય, તે બાળત પોતાનો દરબાર
લા ભરી તેમની સલાહ પૂછી. સભામાં એવો
નર્મદા નદીમાં તેણે હોડીમાં બેસી મુસાફરી
કરવી. હોડીના શઠ કાળા રાખવા. એ શઠ જે જગ્યાએ સફેદ
થઈ જાય એટલે જેવા હતા તેવાજ ધોળા થઈ જાય ત્યાંજ હોડી
ઉભી રાખી સ્નાન કરી શંકરની પૂજા કરવી એટલે પાતક ગયું
સમજવું.

ઉપર પ્રમાણે સલાહ મળવાથી ચાણાક્ય રાજા નર્મદા નદી-
માં હોડીમાં બેસી મુસાફરી કરવા નીકળ્યો, પણ તેની હોડીના
શઢના રંગમાં કોઈ જગ્યાએ ફેરફાર થયો જણાયો નહિ. ફરતાં
ફરતાં તેની હોડી શુકલતિર્થ આવી ત્યારે એની હોડીના શઢ
જેવા હતા તેવા સફેદ થઈ ગયા. એ જગ્યાએ એ રાજાએ

હોડી ઉભી રખાવી, સ્નાન કરી શંકરની પૂજા કરી એટલે એ જગ્યાએ એ પાતક રહિત થયો. આ વખતે ભગવાને એને દર્શન આપ્યાં. “ઓમ્” એ શબ્દ બોલી નર્મદામાંથી પ્રગટ થયા. ઓમ્કાર (શબ્દ) પરથી એ ગામમાં એ ભગવાનની “ઓમ્કારેશ્વર” નામ આપી સ્થાપના કરી. આ બનાવ બન્યાથી એ જગ્યાને શુકલતિર્થ કહે છે. (ચાણાક્ય રાજા વિષે હકીકત રેવા પુરાણમાં છે. જે ચાણાક્ય ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રિ હતો, તે એ હશે એમ કહી શકાતું નથી. ચંદ્રગુપ્ત તથા તેનો મિત્ર ચાણાક્ય શુકલતિર્થ આવીને રહ્યા હતા, એવું ગેઝીટીયરમાં છે.)

(૩) એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ગાય હતી, તેને તે રાજા મારતો હતો ને બહુ દુઃખ દેતો હતો. ખાવાનું પણ ભૂખ વખત આપે નહિ, તેમ પાણી પણ વખતસર આપે નહિ અને આપે તે પણ પેટ પુરતું નહિ. આવો રાજાનો બુલમ ગાયથી સહન થઈ શકે નહિ તેથી તે બહુજ અકળાઈ. તેને વાચા થઈ કે તરસ અને રાજાનો બેહુદ માર સહન થઈ શકતો નથી. શું કરવું? બહેતર રસ્તો એ છે કે આવતી કાલે સવારે છૂટી કરે કે તરતજ એનો એકનો એક પ્રાણ લઉં. આથી એ મને મારી નાંખશે તો પણ પછી રાજા રીખાઈ રીખાઈ માર ખાઈ મરવું મરવું તે વધારે સાફ છે, એમ કર્યાં સિવાય બ્રહ્મહત્યા તો ચોટશે પણ કેમ કરવું. જઈને પડીશ, કહેવાય છે કે નર્મદાનાં દર્શનથી પાપો તેમાં પડીશ એટલે સ્નાન વળશે અને માફ પાવું છું.

એજ રાત્રે એક બ્રાહ્મણ પોતાના બાપનાં “અસ્થિ” ગંગા-જીમાં નાંખવા જતો હતો. દરમ્યાન એ ગાયને પેલો બ્રાહ્મણ જે જગ્યાએ બાંધતો હતો તે બાંધવાની જગ્યાએ બહારથી એટલો હતો ત્યાં સુતો હતો, તેણે એ ગાયનો આ વિચાર સાંભળ્યો. બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જોઈએ તો ખરા, ગાય કાલે સવારે શું કરે છે અને કેમ એ વાત બને છે તે નજરે જોઈ ખાતરી કરવી જરૂરની છે.

સવાર પડી. ગાયના પાળનારે ગાયને દોહી, બે ચારેક ડંગોરાં પણ ગાયના ઉપર પડ્યાં, બરાડા પાડવા લાગી પણ પેલા

નિર્દયને દયા આવી નહિ. ખરાડા પાડતાં પણ એ ચારેક બીજી ચોઢી. ખોચારી પથુ ખાંધેલી તે શું કરે ? આઠેક વાગ્યા એટલે ગાયને છૂટી કરો. જેવી છૂટી કરી તેવીજ ધસારો કરી પેલા પ્રાદ્ધણનો દીકરો પાસેની જગ્યાએ ઉભો હતો, તેની તરફ ગઈ ને પેલા છોકરાને પાડી નાંખી તેના પેટમાં શીંગડાં ઘોચી દીધાં ને ત્યાંથી નાઠી તેવીજ એ ગાય નર્મદાના જળમાં પડી. પેલા પ્રાદ્ધણનો દીકરો ત્યાંજ રામશરણ થયો, એટલે પ્રાદ્ધણથી ગાય પાછળ જવાયું નહિ કે તેનું વેર લઈ શકે. હવે જે પ્રાદ્ધણ એટલે સૂતો હતો તે તો ગાય પાછળ નહીં તીરે ગયો. ગાયને નદીમાં પડેલી જોઈ તે વળતે તેને નર્મદાએ દર્શન આપ્યાં અને તેનું પાતક ગયું. પ્રાદ્ધણે વિચાર કર્યો કે અહો હો ! આ ગાયને લાંબે મને પણ દર્શનનો લાભ મળ્યો. પ્રાદ્ધણ માતાને પગે લાગ્યો અને નદીના જળમાં સ્નાન કરી ત્યાંજ અસ્થિ ઉપર ક્રિયા કરી. મુનાજીમાં અસ્થિ નહિ નાખવા જતાં નર્મદાજીમાં પધરાવ્યાં. વિષેની ઉપલી હકોક્ત અત્રેના પુરાણી માણેકલાલ જી એ કહે છે. આ નાગર પ્રાદ્ધણ છે, હેઠાણમાં રહે છે અને કથા છે તેઓએ મારા પૂછનાથી કહી તે લખી જણાવી છે. What જી વરસમાં ત્રણ માસ સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સ્નાન કરી પુણ્ય ગણાય છે. કાર્તિકીસ્નાન આસો વદ ૧ થી With સુધી, બીજું માઘ સ્નાન પોષ વદ ૧ થી મહા ધેસર થોસ સુધી, ત્રીજું વૈશાખ સ્નાન ચૈત્ર વદ ૧ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ સુધી નાહે છે. વળી દર વરસના શ્રાવણ માસમાં, આદ્યેક માસમાં, તેમ દર આઠેમ, એકાદશી, બારશ, પુનેમ, અમાસ તથા દરેક ગ્રહણનો પ્રવેશ થતાં તે ગ્રહણ મુક્ત થતાં સ્નાન કર્યાથી વધારે પુણ્ય ગણાય છે.

દર વરસે વૈશાખ શુદ્ધ ૭ ને રોજ સ્નાન કર્યાથી ગંગાસ્નાન વળે છે એમ કહે છે. ગંગાજળ કાશીની જાત્રા જઈ આવી જે લોકો લાવે છે, તેઓ ગંગાજળ ખુટવાથી એ દિવસે એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૭ ને દિવસે અગર કારતક શુદ્ધ ૨ ને દિવસે નર્મદા નદીનું જળ, તે જળ એટલે ગંગાજળ ભેગું કરે છે, તે મિશ્ર જળ પણ ગંગાજળજ કહેવાય છે. ગંગાજળ કાશીથી લાવતા

હોડી ઉભી રખાવી, સ્નાન કરી શંકરની પૂજા કરી એટલે એ જગ્યાએ એ પાતક રહિત થયો. આ વખતે ભગવાને એને દર્શન આપ્યાં. “ઓમ્” એ શબ્દ બોલી નર્મદામાંથી પ્રગટ થયા. ઓમ્કાર (શબ્દ) પરથી એ ગામમાં એ ભગવાનની “ઓમ્કારેશ્વર” નામ આપી સ્થાપના કરી. આ બનાવ બન્યાથી એ જગ્યાને શુકલતિર્થ કહે છે. (આણાકય રાજા વિષે હુકીકત રેવા પુરાણમાં છે. જે આણાકય ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રિ હતો, તે એ હશે એમ કહી શકાતું નથી. ચંદ્રગુપ્ત તથા તેનો મિત્ર આણાકય શુકલતિર્થ આવીને રહ્યા હતા, એવું ગેઝીટીયરમાં છે.)

(૩) એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ગાય હતી, તેને તે રાજા મારતો હતો ને બહુ દુઃખ દેતો હતો. ખાવાનું પણ ભૂખ વખત આપે નહિ, તેમ પાણી પણ વખતસર આપે નહિ અને આપે તે પણ પેટ પુરતું નહિ. આવો રાજાનો બુલમ ગાયથી સહન થઈ શકતો નહિ તેથી તે બહુજ અકળાઈ. તેને વાચા થઈ કે તરસ અને રાજાનો બેહદ માર સહન થઈ શકતો નથી શું કરવું ? બહેતર રસ્તો એ છે કે આવતી કાલે સવારે છૂટી કરે કે તરતજ એનો એકનો એક પ્રાણ લઈ. આથી એ મને મારી નાંખશે તો પ પણ રાજા રીખાઈ રીખાઈ માર ખાઈ મરવું મરવું તે વધારે સાડું છે, એમ કર્યા સિવાય બ્રહ્મહત્યા તો ચોટશે પણ કેમ કરવું. જઈને પડીશ, કહેવાય છે કે નર્મદાનાં દર્શનથી પરિ તેમાં પડીશ એટલે સ્નાન વળશે અને માડું પાપ.

એજ રાત્રે એક બ્રાહ્મણ પોતાના બાપનાં “અસ્થિ” ગંગા-જીમાં નાંખવા જતો હતો. દરમ્યાન એ ગાયને પેલો બ્રાહ્મણ જે જગ્યાએ બાંધતો હતો તે બાંધવાની જગ્યાએ બહારથી ઓટલો હતો ત્યાં સુતો હતો, તેણે એ ગાયનો આ વિચાર સાંભળ્યો. બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જોઈએ તો ખરા, ગાય કાલે સવારે શું કરે છે અને કેમ એ વાત બને છે તે નજરે જોઈ ખાત્રી કરવી જરૂરની છે.

સવાર પડી. ગાયના પાળનારે ગાયને દોહી, બે ચારેક ડંગોરાં પણ ગાયના ઉપર પડ્યાં, બરાડા પાડવા લાગી પણ પેલા

નિર્દયને દયા આવી નહિ. ખરાડા પાડતાં પણ એ ચારેક બીજી ચોઢી. ખોચારી પણ ખાંધેલી તે શું કરે ? આઠેક વાગ્યા એટલે ગાયને છૂટી કરી. જેવી છૂટી કરી તેવીજ ધસારો કરી પેલા પ્રાહ્મણનો દીકરો પાસેની જગ્યાએ ઉભો હતો, તેની તરફ ગઈ ને પેલા છોકરાને પાડી નાંખી તેના પેટમાં શીંગડાં ઘોચી દીધાં ને ત્યાંથી નાહી - તેવીજ એ ગાય નર્મદાના જળમાં પડી. પેલા પ્રાહ્મણનો દીકરો ત્યાંજ સમશરણ થયો, એટલે પ્રાહ્મણથી ગાય પાછળ જવાયું નહિ કે તેનું વેર લઈ શકે. હવે જે પ્રાહ્મણ એટલે સૂતો હતો તે તો ગાય પાછળ નહીં તીરે ગયો. ગાયને નદીમાં પડેલી જોઈ તે વળતે તેને નર્મદાએ દર્શન આપ્યાં અને તેનું પાતક ગયું. પ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે અહો હો ! આ ગાયને લાંબે મને પણ દર્શનનો લાભ મળ્યો. પ્રાહ્મણ માતાને પગે વાગ્યો અને નદીના જળમાં સ્નાન કરી ત્યાંજ અસ્થિ ઉપર ક્રિયા કરી. આજીમાં અસ્થિ નહિ નાખવા જતાં નર્મદાજીમાં પધરાવ્યાં.

વિષેની ઉપલી હકોક્ત અત્રેના પુરાણી માણેકલાલ એ નાગર પ્રાહ્મણ છે, હેઠાણમાં રહે છે અને કથા તેઓએ મારા પૂછવાથી કહી તે લખી જણાવી છે. વરસમાં ત્રણ માસ સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સ્નાન પુણ્ય ગણાય છે. કાર્તિકીસ્નાન આસો વદ ૧ થી પુધી, બીજું માઘ સ્નાન પોષ વદ ૧ થી મહા બીજું વૈશાખ સ્નાન ચૈત્ર વદ ૧ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૧ સ્નાન પણ કેટલાક કરે છે, તે ભાદરવા વદ ૧ થી ચૈત્ર વદ ૧૫ સુધી નાહે છે. વળી દર વરસના શ્રાવણ માસમાં, આધેક માસમાં, તેમં દર આઠેમ, એકાદશી, ખારશ, પુનેમ, અમાસ તથા દરેક ગ્રહણનો પ્રવેશ થતાં તે ગ્રહણ સુકત થતાં સ્નાન કર્યાંથી વધારે પુણ્ય ગણાય છે.

દર વરસે વૈશાખ શુદ્ધ ૭ ને રોજ સ્નાન કર્યાંથી ગંગાસ્નાન વળે છે એમ કહે છે. ગંગાજળ કાશીની જાત્રા જઈ આવી જે લોકો લાવે છે, તેઓ ગંગાજળ ખુટવાથી એ દિવસે એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૭ ને દિવસે અગર કારતક શુદ્ધ ૨ ને દિવસે નર્મદા નદીનું જળ, તે જળ એટલે ગંગાજળ લેયું કરે છે, તે મિશ્ર જળ પણ ગંગાજળજ કહેવાય છે. ગંગાજળ કાશીથી લાવતા

નથી પણ પ્રયાગ યા હરદ્વારથી લાવે છે, તેજ ગંગાજળ ખડું કહેવાય છે.

બ્રહ્માનો કલ્પ પૂરો થયે બધી નદીઓનો લોપ થવાનો પણ નર્મદા તો સર્પ આકારે રહેશે, એનો લય નથી, તેમ પ્રલય વખતે પણ એની આકૃતિ બુદ્ધિજ પડવાની કે જેથી એ તરત ઓળખાઈ જાય. સત્ કલ્પથી આ નદી છે એમ કહેવાય છે.

આ નદીમાં દરરોજ સ્નાન કરનારાઓમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે માલમ પડે છે. જે બ્રાહ્મણો કાંઠે દક્ષિણા લેવા જાય છે, તેઓ કવચિતજ નર્મદામાં સ્નાન કરી ખેડેલા હોય છે.

આ નદીને કાંઠે કેટલીએક જગ્યાઓ વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તો બધી જગ્યા સરખીજ પવિત્ર છે. જે જગ્યાઓ વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે તેનું કારણ એમ જણાય છે કે ત્યાં બુનાં પુરાતન બાણો છે. તે જગ્યાઓ વખતે જાત્રાઓ ભરાય છે, તેથી તેનું મહાત્મ વિશેષ.

અમરકંઠ, જ્યાં આગળથી નર્મદા નીકળે છે જગ્યાએ પહાડમાંથી વહેતાં આવી ઘોઘ પડે છે (અમરકંઠ નામ આપેલું છે). તે જગ્યા, શુગપાયાંદોદ, કરનાળી, એરસંગમ, શુકલતિર્થ, કડો (દશાશ્વમેધ) ભાડભુત, ચંદ્રમૂળેશ્વર, વમળેશ્વર એ જગ્યાઓએ પ્રાચીન બાણો હોવાથી ભરાય છે તેથી વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે. દર માં વૈશાખ શુદ્ધ ૧ થી તે વૈશાખ વદ ૦)) સુધી વરસે ભાડભુતમાં ભાદરવા શુદ્ધ ૧ થી તે ભાદરવ. ૮)) સુધી જાત્રા ભરાય છે, તેને કડોદ અગર તવરાની અને ભાડભુતની જાત્રા કહે છે. એ જાત્રાઓ અધિક વૈશાખ કે અધિક ભાદરવો હોય ત્યારેજ ભરાય છે. તવરાની જાત્રા વખતે નર્મદામાંથી શંકરની જળાધારીવાળાં બાણો તે ગમે તો સ્ફટિકનાં કે વેરૂનાં હોય છે તે નીકળે છે. એવાં બાણો મેં ઘણાં એ જાત્રા વખતે નજરે જોયાં છે ને તેમનો પૂજા પણ કરી છે એટલે ખડું માનવાને કારણ છે.

આ નદીમાં પહેલાં અખાત્રીજને દિવસથી તે વરસાદ પડતાં સુધો “ઘોડો” આવતો હતો. ઘોડો, આ શબ્દ હાલની પ્રજાને

નવાઈ જેવો ભાસશે પણ એ એમ બનતું હતું કે પાણીનાં બે-ચાર પાંચ મોજાં દરીઆમાંથી નીકળી એવાં તો વાંસ બે વાંસ ઊંચાં ઉછાળેા મારતાં આવતાં હતાં કે વહાણોવાળા અને હોડીઓવાળાને માલમ પડતાં તેઓ કાંડા ઉપર નહાનારા અગર ધોનારા લોકોને ચેતવણી આપવા યૂમરાણુ કરી મૂકતા કે ખસી જાઓ, ઘોડો આવે છે. આ યૂમ સાંભળે કે નદીને કાંઠે જે લોકો હોય તે તરતજ ખસી જતા. કોઈ ગપૂલતમાં રહે તો તણાઈ પણ જતા. આવાં મોજાં જે ઉછળતાં આવતાં તેને ઘોડો નામ આપ્યું હતું. એ ઘોડો અખાત્રીજ પછી ભરતી બેસતાં બપોરના બાર પછીથી પાંચ છ વાગ્યા સુધીમાં આવતો. આ દેખાવ નજરે ઘણી વખતે જોવામાં આવ્યો છે. આવી વખતે કાંઠાના માણસો ને ઘણી સાવચેતી રાખવી પડતી હતી; કારણ ઘણાં તણાઈ ગયાં તેમ એક દક્ષણીની છોકરીને તણાતી ગયેલી નજરે પણ જોઈ રિપ્લસના લખનારે આ ઘોડા વિષે ઘણું સાફ પચાન આપ્યું છે. આ અદ્ભુત ચમત્કારને તેઓ બોર તા હતા. Bore=influx of the tide in to a વહેપારીઓ “ બોર ” કહેતા હતા અને ભરૂચ-એને “ ઘોડો ” નામ આપેલું આજ સુધી આપ્યું છે. સને ૧૮૬૫ માં એવો દેખાવ છેલ્લો એવો દેખાવ જોવામાં આવ્યો નથી.

મર્મદાની લાંબાઈ ૭૫૦ માઇલ લખેલી વાંચી થ અને સુરત ભાગ ૨ માં ૭૦૦ થી ૮૦૦ સુધી જણાવા દે આગળ એ નદીનો પટ એક માઇલનો છે. જળરી રેલ વખતે એ નદીનું પાણી એક સેકન્ડમાં પચીશ લાખ ચોરસ ફીટ દરીઆમાં વહેતું જણાય છે. એ નદીએ ૩૬૪૦૦ માઇલ જમીન પોતાના પાણીથી રોકેલી છે. સરાસરી છત્રીશ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હોય તો એ નદીનું પાણી સમાવવાને ૩૬૪ ચોરસ માઇલ જેટલી જમીન અને તે ૧૦૦ ફીટ ઉંડી હોવી જોઈએ તોજ એનું પાણી ગ્રહણ કરવાને બસ થાય, અથવા ખંભાતના અખાતનો $\frac{1}{2}$ ભાગ જેટલી જમીન હોવી જોઈએ. એ નદી વાંકી ચુંકી વહે છે, તેથી એના પાંચ ભાગ કરેલા છે. (૧) એના મૂળથી તે અમરકાંઠ આંગળ એનો ધોધ (ધોધવો) પડે

છે ત્યાં સુધી ૨૦૦ માઇલ (૨) અમરકાંઠથી અથવા જળલપોર જે પાસેજ આવેલું છે ત્યાંથી તે હાંડીઆ સુધી ૨૦૦ માઇલ. (૩) હાંડીઆથી હરણુપ્રાણ સુધી ૧૦૦ માઇલ. (૪) હરણુપ્રાણથી મકરાઈ સુધી ૮૦ માઇલ. (૫) મકરાઈથી દરીઆ સુધી ૧૦૦ માઇલ. આ પ્રમાણેના પાંચ ભાગ (ગેઝીટીયર ભાગ ૨, પાનું ૩૪૦ થી ૩૪૬) કહેલા છે.

ઉપર મુજબના જે પાંચ ભાગ જણાવ્યા છે, તે વિષે શક રહે છે; કારણ કે મકરાઈ તે મોખરીનો ઘાટ હોવો જોઈએ, તો મોખરીનો ઘાટ હરણુપ્રાણ કરતાં પહેલો આવે છે અને હરણુપ્રાણ અને મોખરીના ઘાટને ત્રણ ચાર માઇલનો તફાવત છે. વધારે છેડું નથી. મોખરીના ઘાટથી પ્રવાહ ફરે છે, તો ત્યાંથી ૧૦૦ માઇલ દરીઓ થાય એ સંભવ છે. અગર હરણુપ્રાણથી ૧૦૦ માઇલ દરીઓ થાય એ પણ ઘની શકે. હવે હરણુપ્રાણથી કદાચ મકરાઈ ગામ ૮૦ માઇલ દૂર હોય તો તે ભરૂચ તાલુકા હોવું જોઈએ, પણ ભરૂચ તાલુકામાં મકરાઈ ગામ સાં કદાપી હોય તો પણ ત્યાંથી દરીઓ ૧૦૦ માઇલ હું ધારું છું કે હાંડીઆથી હરણુપ્રાણ સુધી ૨૬૦ માઇલ હરણુપ્રાણથી દરીઆ સુધી ૧૦૦ માઇલ થાય એ

મોખરીનો ઘાટ અને હરણુપ્રાણ મેં નજર ઉપર મુજબ જણાવવાની છૂટ લીધી છે. આ છતાં પણ ગેઝીટીયરમાં જે લખ્યું છે તે આપણું ભૂલણુ છે, મેં તો મારી નજરની જોયે છે, તેમાં મારી ભૂલ પણ હોય અને જો તેમ હરણુપ્રાણ કરશે એવા આશા છે.

આ નર્મદા સંબંધોની હકીકત લખાય છે તો મોખરીના ઘાટ આગળ એ નદીની સ્થિતિ વિષે કાંઈ ખ્યાન આપવું જોઈએ તે હું આપવા છૂટ લઉં છું.

મોખરીના ઘાટથી તે કાળભૈરવ સુધી નદીનો દેખાવ લયંકર લાગે છે. પાણી તો નિર્મળ અને સ્થિર છે, પણ એટલાં ઉંડાં છે કે તેનું માપ લેવું મુશ્કેલ પડે. ત્યાં આગળ લોકોનું કહેવું એવું થયું કે આ જગ્યાએ કોઈ પણ વસ્તુ ઉભી પડે તો તે પાણીની સપાટી ઉપર આવતીજ નથી, આ વાત મેં માની નહિ,

પણ ભતનેજ અનુભવ થયો તેથી માનવાનું કારણ મળ્યું. મારી પોતાની લાકડી હું હોડીમાં ચઢતાં મારા દીકરાને આપવા ગયો તે મારા હાથમાંથી છટકી ગઈ તે ઉભીને ઉભી (સીધીને સીધી) મોખરીના ઘાટ આગળ નદીમાં પડી. લાકડું તો તરતજ ઉપર આવે, પણ એક કલાક સુધી હોડી ઠેરી પણ લાકડો હલકી છતાં ઉપર આવીજ નહિ. હરણદ્રાગ આગળ નદીનો પટ ઘણો સાંકડો છે, એટલે એક હરણના એક દ્રાગ જેટલોજ છે. હોડીને આ જગ્યાએ ઘણો સંભાળવી પડે છે; કેમકે વચ્ચે ખડકો આવે છે. આ જગ્યાના લોમોઆ હોડી હાંકનાર નહિ હોય તો હોડીને નુકશાન પણ પહોંચે, તેમ માણસોનું શું થાય તે કહી શકાય નહિ. શુભપાણેશ્વરથાજ જગ્યા બેતા બેતા આબ્યાતો ખંને બાબુ-એ ઉંચા પહાડો આવી રહેલા છે. તેમાં મોખરીના ઘાટથી તો અગભરવ મૂક્યા પછીની જગ્યા સુધીનો પહાડો દેખાવ તથા દેખાવ ઘણોજ લગ્ય લાગે છે. એ દેખાવનું કોઈ હોંશ-અથવા લખનાર વર્ણન લખે તો ખરેખર વાંચવું ગમે કે એમાં શક નહિ.

મા પાણીનો પ્રવાહ (વેગ) કલાકે એક માઈલ આની સપાટીથી એનું મૂળ ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચું છે.

એમ માનવું છે કે સરસ્વતિ નદીમાં ત્રણ માઈલ, જમનાજીમાં સાત દિવસ અને ગંગાજીમાં કરેથી દેહ પવિત્ર થાય છે, પણ નર્મદાજીનાં કરે છે તેથી દેહ પવિત્ર થાય છે. વળી એમ પણ ગેઝા. જણાવે છે કે નર્મદાના ઉત્તર કિનારાના ત્રીશ માઈલ સુધીનાં અને દક્ષિણ કિનારાના ૧૮ માઈલ સુધીનાં જે ગામે છે તે ગામેમાં કુલે કે તળાવે તે જગ્યાએ નર્મદાનું નામ લઈ નાહે તો તેને નર્મદા સ્નાન વળે છે.

એ નદીની દરીઆએ માગણી કરેલી પણ એનાં લગ્ન પ્રદાના દીકરા અગ્નિ ને અગ્નિના દીકરા સાધમક સાથે થયાં હતાં. એ લગ્નથી ધ્રિષ્ટનદ્ર નામે પુત્ર થયો હતો. એ ધ્રિષ્ટનદ્રે જે રાક્ષસો દેવોને હુણ દેતા હતા તેઓનો પરાજય કર્યો હતો.

ભરૂચની પ્રજા નર્મદામાં સ્નાન કરી, પાણીમાંજ ઉભા રહી

પાણી હાથમાં લઈ ક્વચિતજ સોગન લે છે. કદાપી કોઈ તેમ કરે તો હદ વળી ગઈ કહેવાય છે.

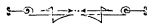
એ નદીની પ્રદક્ષિણા (પરિક્રમા) કરવા પરિક્રમા વાસીઓ ઘણા આવે છે. તેઓ ઘણું કરીને અમદાવાદ, સુરત, કાઠીઆવાડ, મુંબઈ અને દક્ષિણથી આવે છે. ભરૂચના પણ પરિક્રમા કરવા જાય છે. એઓને એ નદીની પરિક્રમા કરતાં દોઢ વરસ અથવા તે ઉપરાંત વખત લાગે છે.

દરેક અધિક માસમાં અગર કોઈ વખત શ્રાવણ માસમાં ભરૂચના હિંદુઓ નદીની પંચતિર્થી કરવા નીકળે છે. પહેલાં તો ઉચ્ચવર્ણ ઘણી જતી હતી. એ પંચતિર્થીમાં લોકો મહાદ્રથી નીકળી ગહેચરાજી માતાના દહેરા સુધી નદી કાંઠે અને ત્યાંથી સડકે વાહિટરોડ તરફ થઈને પાછા મહાદ્ર જાય છે. મહાદ્રમાં નદીમાં સ્નાન કરી, મ્હોમાં કોગળો પાણીનો રાખી, વગર પાછા મહાદ્ર આવી મૂનિ તલાવડીમાં તે કોગળો તેમાં પાણી હોય તો તેમાં પણ સ્નાન કરી મહાદ્ર પાછા નદી કાંઠે જઈ સ્નાન કરવું. પછી આગલ મહાત્મ છે અને એ પ્રમાણે મારી જાતને પણ ઉમ્મરે અનુભવ થયો છે.

સુકા દહાડા હોય તો લોકો નદી કાંઠે સ્નાન કરે છે. ચોમાસામાં હોડીમાં બેસીને લે છે. એ પંચતિર્થીનું મહાત્મ એવું છે કે કરવું જોઈએ અને ગ્રાહ્યોને દક્ષણા આપવી જ. માં ઘણું કરી હોડીમાં બેઠેલા તિર્થ આવે કે માથે મૂકે છે, અને વખતે તેવી જગ્યાએ ઉતરીને નાહે છે. સુકા દિવસમાં પણ ઘરડાં ખોખરાં તથા જેઓને ચાલવાનું આળસ હોય છે તેવાં હોડીમાંજ બેસી માથે જળ મૂકે છે, તેમ તેવી જગ્યાએ ઉતરીને સ્નાન કરે છે. ઘણા ભાવિકો તો ઘણા ખરા પગે ચાલીનેજ કરે છે અને દરેક તિર્થે સ્નાન કરે છે અને દક્ષણા પણ આપે છે. બધાં મળીને ૫૫ તિર્થો આવે છે. આ તિર્થોમાં મહાદ્ર, દશાશ્વમેધ, નરનારાયણ તિર્થ જે ભાગાકોટને ઓવારે કહેવાય છે ત્યાં તો દરેક જળ સ્નાન કર્યા સિવાય રહેજ નહિ. દરેક જગ્યા-

એ ગ્રાહણોને દક્ષણા અપાતી નથી, તેથી હાથમાં દક્ષણાને બદલે જળ લઈ ગોર ભણે કે જળ પાછું પાણીમાં નાંખે છે; કારણ કે કોઈ જગ્યાએ સોનાનું, કોઈ જગ્યાએ રૂપાનું, કોઈ જગ્યાએ અન્નનું, કોઈ જગ્યાએ ગાયનું, કોઈ જગ્યાએ ત્રાંણાનું દાન કરવાનું હોય છે. તે દાન કાંઈ થઈ શકતું નથી, તેમ કોઈએ કંઈ હોય એમ સાંભળ્યું નથી, પણ પરિક્રમા પૂરી થયે મૂડીવાળી પોતાના ગોરને કે જે સાથેનો ગ્રાહણ સંકલ્પ મૂકાવતો હોય તેને જે મળે તે પોતાની શક્તિ ઉપર વિચાર કરી આપે છે. એ શક્તિદાન ગ્રાહણો કબુલ પણ રાખે છે. પુરેપુરી પરિક્રમા કર્યાની કોઈ ગૃહસ્થ દક્ષણા આપે તો રૂ. ૧૭૧૮) થાય છે.

પોતાના ગોર સિવાય પણ બીજા અન્ય ગ્રાહણો ઓળખીતા અગર વગર ઓળખીતાને પણ દક્ષણા આપવામાં આવે છે. દરેક ગ્રાહણ પછી, પછીસો કદાચ કોઈ ગરીબ અગર કૃપણ આપે તો પણ થી ઓછું થાય નહિ. તેમ ગોરને જોદાન રૂ. ૧-૪-૫ પડે. હવે ઉચ્ચવર્ણુ તો ઝાઝી નીકળતી નથી, નીચ-વર્ણુ છે. ઘરથી સવારના છ સાત વાગેથી ભજન થી એકઠી થઈ નીકળે છે અને મહારૂદ્ર જઈ માં શરૂ કરે છે. સાંજે પાછા સોળતીઓ ઘર ખાત પહેલાં તો ભાગ્યેજ પરવારી રહેવાય છે. ૧૫ થઈ પડે છે.

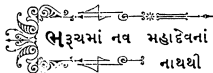

પ્રકરણ ૨ જી.

નવ નાથ.

ભૂચમાં નવ મહાદેવનાં સ્વયંભુ બાણો છે, તેઓ નવ નાથથી ઓળખાય છે. એ નવ નાથનાં નામ અને તેઓની ઉત્સવારી કોણ કરે છે, તથા આગળ છે; તે આ નાંચે દર્શાવેલું છે.

(૧) કામનાથ—આ મહાદેવનું દહેડું માછીવાડને ટેકરે છે. એ જગ્યા પરિકમા વાસીએ છે. વેજલપોરના કપિલ વાણીઆ આ દહેરાની

(૨) ભૂતનાથ—આ શંકરનું દેવાલય, અને નવચોક્કીના ઓવારાની વચ્ચે એક ટેકરી વાણીઆની વસ્તીમાં આવી રહ્યું છે. એ દહેડું ઘહેલાભાઈ ભગવાનદાસ જે એ મહાદેવનો ખરે જે ઘહેલા ભૂતને નામે શહેરમાં ઓળખાતો હતો, તેના પૌત્રો ભોગીલાલ તથા ઠાકોરલાલ વિગેરે રાખે છે.

(૩) સોમનાથ—આ મહાદેવનું સ્થાન સ્વામિનારાયણનાં મંદિરની પાછળ એક ટેકરી છે, જે સોમનાથના ટેકરાથી ઓળખાય છે ત્યાં આવેલું છે. એની દેખરેખ અત્રેના ખેડાવાળા પ્રાહ્મણો તથા સારસ્વત પ્રાહ્મણો (પ્રોહિતો) રાખે છે. એ સ્થળે સન્યાસીઓનું અન્નક્ષેત્ર છે.

(૪) ભીમનાથ—એ શંકરનું દેવાલય બહારની બિનાઈને ઓવારે સોમનાથના ટેકરાની તળેટીમાં ભૃગુઋષિના બંગલાની પશ્ચિમ

તરફની હારમાં નજીકમાં જ છે. એની સેવા લોઇલોકો તરફથી થાય છે.

(૫) જ્વાળનાથ—એ મહાદેવ ભૃગુ ઋષિના ધામમાં દક્ષિણ દિશાના ખડમાં છે. એમનો દેખરેખ અત્રેના ભાર્ગવપ્રાદ્મણો રાખે છે.

(૬) કાશીવિશ્વનાથ—આ મહાદેવનું દહેરું દાંડીઆ ખત્તરની દક્ષિણે ટેકરા ઉપર રોકડીઆ હનુમાન પાસે આવેલું છે. તેનો જીર્ણોદ્ધાર અત્રેના વાયડા વાણીઆ તાપીદાસ મોહનભાઈએ કર્યાથી તેઓ દેખરેખ રાખે છે અને પૂજા કરાવે છે.

(૭) સિદ્ધનાથ—આ મહાદેવનું દહેરું ભૃગુ ઋષિ અને દશાશ્વમેધના ઓવારા વચ્ચેની એક ટેકરી જે પિંગળનાથ મહાદેવની પશ્ચિમ તરફની બાજુએ છે, તે ટેકરી ઉપર છે. એ ક્ષત્રિ અને તેમના પ્રોહિતોના ઇષ્ટદેવ છે. અનાશ્રિત સેવા થાય છે. પહેલાં દેશાઇજીના કુટુંબ તરફથી દેખરેખ રખાતી હતી.

(૮) પિંગળનાથ—આ મહાદેવનું સ્થાન દશાશ્વમેધના મહાજનનો ધર્મશાળાની પાછળનો ભેખડ ઉપર છે, આ કાકાબગીઆ છે. એનો અનાશ્રિત સેવા થાય છે. એક ધર્મશાળા તથા મંડપ હતો. એ ધર્મશાળા પાસે બંધાવેલો જઘરેલમાં છેક પડી જવાથી બંધાવેલો એવું એક સ્વામી જે એ જગ્યાએ અને જે આસરે સો વરસની લગભગ ઉમ્મર-હતા હતા. (સને ૧૮૬૮-૬૯ પછી એઓ અત્રેથી.) હાલ સમગ્ર પડી ભાગ્યું છે.

નાથ—આ મહાદેવનું શિવાલય દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપર સ્થાપી રહ્યું છે. કળીરપરામાં રહીને પણ એ સ્થાને જવાય છે. એઓ લાડ વાણીઆના ઇષ્ટદેવ છે. એ વાણીઆઓ તથા બીજાઓ સારી દેખરેખ રાખે છે.

આ નવે નાથોએ સત્યયુગમાં તપ કરી સમાધિ લીધી, તે વખતે જે જગ્યાએ સમાધિ લીધી તે જગ્યાએજ સ્વયંભુ થઈ નીકળ્યા છે; ત્યારથી એજ જગ્યાએ એઓ કાયમ છે. દહેરાં તો પાછળથી બંધાયાં હશે.

આ નવ નાથોની પ્રસંશ કેવી રીતે થાય છે તે બાબતની પૂર્ણ હકીકત અત્રેના રહેનાર રાજેશી લક્ષ્મિરામ મહિપત્તમ દિવાને, “નવનાથ” વિષેની ચોપડી લખી છે તે જોવાથી જાણવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

શ્રી લક્ષ્મીજીનું શ્રીનગર.

એક સમયે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન પોતાનાં પત્ની શ્રી લક્ષ્મીજી સાથે વૈકુંઠમાં બિરાજમાન થયા. વખતે હાસ્ય વિનોદની વાતોમાં શ્રી લક્ષ્મીજીએ ભગ-
 કે “ મહારાજ ! આપ જાણો છો કે આપે તો
 ચાર ધામ—વૈકુંઠ, ક્ષિરસાગર, ગોલોક તથા
 લીલાં, પણ આપની પત્નીને માટે આપે કાંઈ
 આપવું જોઈએ.

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને શ્રી લ-
 “ આ બધો સૃષ્ટિ છે તેમાં તમને જે જગ્યા પ-
 તમે તમારી કરી લેશો તો અમે દરેક જાતનો
 તે જગ્યાએ કરી આપીશું. ”

શ્રી લક્ષ્મીજી ભગવાન સાથે પોતાને માટે ધામ પસંદ
 કરવા નીકળી પડ્યાં. ફરતાંફરતાં આ ટેકરી કે જે ઉપર હાલનું
 ભરૂચ વસ્યું છે તે જગ્યાએ આવી પહોંચ્યાં. શ્રી લક્ષ્મીજીએ
 ભગવાનને કહ્યું કે “ મહારાજ આ જગ્યાએ નવ નાથ તપ કરી
 ગયા છે, તેમ પવિત્ર નર્મદા પણ નજીકમાં છે, બહુ દૂર નથી,
 તો આવી પવિત્ર જગ્યા બીજી મારી નજરમાં આવતી નથી,
 માટે એજ મારે માટે નક્કી કરે. ” આ ઉપરથી ભગવાને
 લક્ષ્મીજીના વૈભવ માટે એ જગ્યા નક્કી કરી આપીને શ્રી લક્ષ્મીજી-
 ના નામ ઉપરથી આ ટેકરીનું નામ “ શ્રીનગર ” આપ્યું.

હવે જ્યાં લક્ષ્મીજીનો વાસો ત્યાં પૂછવાનું જ શું ! ગોલોક, બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠલોક અને સ્વર્ગલોકમાં જે સમૃદ્ધિ છે તેટલી આ જગ્યાએ થઈ રહી અને એ સ્થાનો કરતાં પણ શ્રીનગર તો વધારે શોભાયમાન થયું. અધિક દ્રવ્ય, રત્નાદિક માણેક, હીરા, મોતી વગેરે જ્યાં ત્યાં જણાવા લાગ્યાં. શ્રીનગર તો કુબેરનગરોને ટક્કર મારે એવું નગર બની ગયું. શ્રી વિજય ભગવાન શ્રી લક્ષ્મીજી સાથે એ જગ્યાએ આવી રહ્યા તેથી દરેક જગ્યાએથી દેવલોક પણ અત્રે આવવા લાગ્યા. શોભાનો કાંઈ પારજ નહિ. ધન, ધાન્ય, પુલ, કૃષ્ણકાદિ, બાગ બગીચા, રત્ન જડીત મકાનો પણ શોભા આપી રહ્યાં હશે.

મને લાગે છે કે જે જગ્યાએ હાલ સોનેરી મહેલ કહે છે તેજ જગ્યાએ શ્રી લક્ષ્મીજીને રહેવાનું મકાન સોનાના સ્થંભોનું હીરા, માણેક જડીત બંધાયું હશે, તેની કાંઈ નિશાન પણ ઋષિ મહારાજે શહેર વસાવ્યું ત્યારે હશે તેથી એ સોનેરી મહેલ કાયમ રહ્યું હશે. એ જગ્યાએજ પતમાં એટલે સને ૧૮૬૨-૬૩ સુધી તો લક્ષ્મીની આવતી હતી; કારણ કે એ સોનેરી મહેલમાંજ ચેરી એ વખત સુધાહતી. એ કચેરીમાંજ આખા રાતું હતું.

જગ્યાનો પણ છાંયડો લે છે, તે મુજબ થયું. શ્રી લક્ષ્મીજી તથા ભગવાન વૈકુંઠમાં ગયાં, શોભા પણ તેમની સાથેજ ગઈ. જે જ્યાંથી ને ઠેકાણે થઈ ગયાં તેથી આ શ્રીનગર એક રાત જેવું થઈ રહ્યું. એ છતાં પણ શહેર વસ્યા પછી લક્ષ્મીજીએ પોતાનું નગર જાણી શહેરમાં વસેલા લોકો ઉપર પોતાની લહેર સને ૧૮૬૪-૬૫ સુધી ઉછળાવી હતી. એ વહેપારના પ્રકરણમાં જણાવેલું છે,

હવે આ ટેકરી શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજના કબજામાં શી રીતે આવી તે જાણવું જોઈએ. જ્યારે શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજે શહેર વસાવ્યું ત્યારે ટેકરી ઉપર નાહ વસાવતાં ટેકરીના નીચેના

* સોનાનો એક પ્રચંડ સ્થંભ વંદાવનમાં મંદિરની બહાર સને ૧૯૦૬ માં હું ફાળીની જગ્યાએ તે દરમ્યાન મારા જોવામાં હતો.

ભાગમાં વસાવ્યું તેથી તે ભાગને હાલ સુધી જીતું ભરૂચ કહેતા હતા, તેમ આજે પણ કોઈક કહે છે.

આ ટેકરી શ્રીલક્ષ્મીજીની માલીકીની છે, એમ જાણી તેમની પરવાનગી સિવાય એ જગ્યાનો કળજો થાય નહિ માટે અમુક મુદતની સરતે શ્રી લક્ષ્મીજી પાસે શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજે માગી લીધી. મુદત પુરી થતાં શ્રી ભગવાને તથા લક્ષ્મીજીએ જગ્યાનો કળજો પાછો માગ્યો. આ પ્રસંગે શ્રી ભગવાન તથા ઋષિજી મહારાજને તકરાર થઈ. ઋષિજી ઘણું કરી ઉઘ્ર અને તામસી સ્વભાવના હોય છે તો આ ઋષિનો પણ તેવો સ્વભાવ હોય તેમાં નવાઈ નહિ. તામસમાં ભગવાનને ઋષિજીએ છાતીમાં લાત મારી. આ લાત વાગ્યાનું ભગવાનને ભૃગુલાંછન છે એમ હાલ પણ કહેવાય છે. ભગવાન ગુસ્સે થયા નહિ પણ ઉલટા ઋષિજીના પગ ચાંપવા બેઠા, ને એમ કહ્યું કે મહારાજ આપને વાગ્યું હશે તેથી માફ કરજો. ઋષિજી આ બોલથી ઝાંખા પડી પોતે જાણ્યું કે આ તો માફ વિત્ત હરી લીધું, તેથી કાલાવાલા કરવા લાગ્યા. પ્રસન્ન થઈ ભગવાને વરદ “ જાઓ તમારું કોઈ દુષ્ટ્યું ભુષ્ટ્યું રહેશે નહિ કળજો પણ લીધો નહિ અને મહારાજ પાસે રાજી થઈ ટેકરી ઉપર વસતી થઈ.

આ હકીકત ચોવીશ પુરાણોમાંના ભવિ દર્શાવી છે અને અત્રેના કૃષ્ણશર્મા ઉરફે ગણપ લખાવી છે.

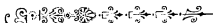

પ્રકરણ ૪ થું.

હેડંગાવન.

નર્મદા તથા મહી નદીની વચ્ચે જે જગ્યા આવેલી છે તેને હેડંગાવન કહેતા હતા અને હાલ છે. એ હેડંગાવન શુળપાણીની પેલી મેરની ઝાડી-દરીઆ સુધીના ભાગને કહે છે. એ નામ એક પ્રણી હતી તેના નામ ઉપરથી અપાયલું છે.

નાથ વિષે હકીકત આપેલી છે તે નવ નાથો-પદિ લીધા પછી તથા શ્રી લક્ષ્મીજીએ આ પ્રતે કોઈની વસ્તી થઈ હોય એમ સાંભળ્યું ની વગરની હોવાને લીધે તેમાં પહાડો, પાણી બીજું કાંઈજ જોવામાં આવતું હશે નહિ. વર-

સાદથા ઝાડ આપોઆપ ઉગી નીકળેલાં હશે, તેમ પાનખર ઋતુમાં અતિશય પવન વાવાઝરડાંને લીધે ઝાડ-પાન ખંખેરાઈ જવાથી તેનાં ફળો અને પાંદડાં આમ તેમ ઉડવાથી તેવાંજ ઝાડો તથા ફળો ઉગી નીકળ્યાં હશે, એટલે ગીચ જેવી ઝાડી જે હાલ શુળપાણીની પેલી મેર છે અને જેતું પરિક્રમાવાસી-ઓ હાલ ભયાનક વર્ણન આપે છે તે કરતાં પણ વિશેષ માલમ પડતી હશે. આ કારણને લીધે સિંહ, વાઘ, હાથી, ઘોડા, પાડા, હરણ, સસલાં વગેરે રાત્રી જનાવરો, રાત્રી પક્ષીઓ, તથા ઝેરો જનાવરો અને બીજાં જીવ જંતુની વસ્તી થઈ રહી હશે. આવી ગીચ ઝાડી જ્યાં સિંહ, વાઘ, વરૂ જેવાં ફાડી ખાનારાં જનાવરો

અને તેવાંજ પક્ષોએ સિવાય બીજાં કાંઈજ માલમ પડે નહિ ત્યાં માણસની વસ્તી તો શાનીજ હોય ! જમીન પ્રજાક્રુપ માટે સહેજ વરસાદથી ગમે તે સારી-નકારી વસ્તુ ઉગી નીકળતી હશે પણ તેનો ઉપભોગ પશુ પક્ષીઓનેજ હશે.

હવે આવા ઘાડા જંગલમાં જ્યાં કોઈની એટલે દેવ, દાનવ, માણસની વસ્તીજ નહિ, ત્યાં એ હેડંબા મૂળથીજ રહેતી હોય અગર કોઈ જગ્યાએથી આવીને રહી હોય તે તો પ્રભુને માલમ, પણ એનાજ નામ ઉપરથી એ જગ્યાનું નામ હેડંબાવન પડયું; એ દંતીક છે અને માનવા જેવું છે.

હેડંબાને હાટિકા અને તાડિકા નામે બે દોકરીઓ હતી, તેઓ હેડંબાના ગુજર્યા પછી એ વનની માલિક થઈ. તાડિકાએ પૂર્વ તરફનો ભાગ અને હાટિકાએ પશ્ચિમ તરફનો ભાગ લીધો.

તાડિકાના વંશમાં કેટલેક કાળે બીજા હેડંબા પાંડવોમાંના ભીમ સાથે પરણેલી એવું કહેવાય છે.

હાટિકાના હિસ્સામાં આ ભાગ આવ્યો. તે ના અને નર્મદાની ઉત્તર તરફના લોકો ઉપર રવા માંડ્યો. તે કેવો અને કેવી રીતે જીલમ વિષે, તથા તેના જીલમને લીધે શ્રી ભૂગુ ઋષિ કોણુ લાવ્યું, તે વિષે તથા તે શો રીતે જીલમ વિગેરે બાબત વિષે મારી લખેલી “એલેકઝાન્ડર નામની ચોપડીમાં મેં દર્શાવ્યું છે, તે વાંચેથી

*એ ચોપડી મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે નિશાળે. તેનામ તરીકે વહેંચાય તથા લાયબ્રેરીઓમાં અપાય એવી મંજૂરી આપી છે. એ ચોપડી શાળાઓમાં ધનામમાં પણ વહેંચાય છે.

પ્રકરણ પ મું.

ભૃગુપૂર વસ્યું.

એક દિવસ ઋષિજી મહારાજ ઘણા આનંદમાં બેઠેલા હતા. તે વખત હાટિકાએ તેમની પાસેથી વચન માગ્યું. એક વાલ્યો લીધું કે મહારાજ ! મારી એક વિનંતિ છે તે મુલ રાખશો ? મહારાજે હા કહી, એટલે તે બોલી નામહારાજ ! આપના સર્વ કુટુંબ કબીલાને અત્રે જમીનમાં તેમનો નિવાસ કરાવો. એ બધું વન કુટુંબ આપને અર્પણ કરું છું તે સ્વિકારશો; તો હું ધન છે.

તે આપેલું એટલે પોતાના પહેલા આશ્રમે પોતાની રાજ્યને હેડંગાવનમાં જઈ વસવાને આજ્ઞા આપી પોતા પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાંના અરાઠ હજાર માણસોના કુટુંબ સાથે હેડંગાવનમાં આવ્યા.

“ નંદન સંવત્સરમાં માઘ શુદ્ધ પાંચમને દિવસે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રનો ચંદ્ર અને કુંભ રાશીનો સૂર્ય હતો. તે દિવસે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કૂર્મની પીઠ ઉપર, વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને મોટા આનંદથી ભૃગુ ઋષિએ મોટું નગર વસાવ્યું. કૂર્મની પીઠ ઉપર આ નગરની સ્થાપના કીધી છે માટે એ ભૃગુકચ્છ એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યું.” (નર્મદાપુરાણનો રેવાળંડ.)

ભૃગુ ઋષિની સાથે આવેલા અરાઠ હજાર વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને જોઈએ તેવી અનુકૂળ ગોઠવણ કરી વસ્યા. કેટલા-એક માથાના ફરેલ નીકળ્યા તેમણે મહારાજની આજ્ઞાની અવગણના કરી તેથી તેઓ દક્ષિણમાં જ રહ્યા અને ત્યાં તેઓના વંશજો હજુ પણ વસેલા માલમ પડે છે. જે માણસો હેડંબાવનમાં આવ્યાં તેઓ પાછળથી ઘણાં સુખી થયાં.

હેડંબાવનના જે ભાગમાં શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજ વસ્યા તે ભાગનું નામ ઋષિજી મહારાજનું નામ અમર રહે માટે ભૃગુપૂર આપ્યું. | એ ભૃગુપૂરને પરદેશી વહેપારીઓ ભૃગુકચ્છ, ભૃગુકચ્છવા, ખારીગાઝા, ખારાગોઝાર, ભૃગુક્ષેત્ર, ખરૂ, ખરોચ, ભરોચ વગેરે નામેથી ઓળખતા હતા. હાલ એને ભરૂચ કહે છે અને અંગ્રેજોએ એનું નામ બ્રોચ આપેલું છે. |

આ અરાઠ હજાર કુટુંબના માણસો તથા તેમના જેઓ એ કુટુંબો સાથે આવેલા હશે તેઓ જુની દક્ષિણ કિનારે વસ્યા હશે. તે માનવાનું એક કારણ એ છે જે ભાર્ગવોમાં મધુભાઈ સામભાઈ માં એક શાખા છે, તેઓની કુળદેવી “ ગોરમ્ભુકાના સુણેવ ગામથી અર્ધ માઈલને છેટે એ તેની સામું એક નાનો વડ છે તે વડની નજીક તેમાં ખેસાડેલાં હતાં. તે દહેજ પડી ગયાથી જણાતી નથી, પણ વડની અડોઅડ એક ૧૮૮૨ માં મારા જોવામાં આવી હતી.

ચોટલીની નીચે ખાંજી નાની ચોટલી રાખવાનું જ છે. આ ચોટલીને એ કુટુંબના માણસો “ આલા ચોટલી ” કહે છે. એ ચોટલી એ દેવીનાં દર્શન કર્યા પછીજ કાઢી નંખાય છે. હું એ કુટુંબનો માણસ હોવાથી મારે એ ચોટલી રાખવી પડી હતી, તેથી સને ૧૮૮૨ ની સાલમાં એ તાલુકામાં મારે કલેક્ટરના મુકામ સાથે ફરવાનું હતું ત્યારે સુણેવથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને લઈ હું તથા મારો એક પિત્રાઈ હિમ્મતરામ શોભારામ નામનો માણસ જે કલેક્ટરનો ડેપુટી ચિટનિસ હતો અને શહેરમાં હિમ્મતરામ મુનશીને નામે ઓળખાતો હતો, તેની સાથે તે જગ્યાએ ગયેલા હતા. બ્રાહ્મણનો કહ્યા મુજબ જે વિધિ કરવાની

હતી તે બંનેએ ત્યાં કરી અને ત્યાંથી પાછા મુકામપર આવ્યા. આ કિયાને માટે કદાચ કોઈ છેલ્લું ગયું હશે તો અમે બંને જણજ હોઈશું; કારણ કે હાલ બીજી ચોટલી કોઈ રાખતું નથી તો પછી ત્યાં જવાની તો આશાજ શી !

મહારાજે તો પોતાને આશ્રમ હાલની જગ્યાએજ રાખેલો. નદી ઘણી દૂર હોવાથી, શિષ્યોને મહારાજનાં કૌપિન વસ્ત્ર તથા પોતાનાં વસ્ત્ર ગણે દૂર ધેવા જવું પડતું તેથી તેઓ કંટાળતા હતા. આ બાબત મહારાજના જણવામાં આવ્યાથી પોતે શિષ્યોને આજ્ઞા કરી કે હવે તમે વસ્ત્રો ધેવા જાઓ ત્યારે ત્યાં વસ્ત્રોને નીચોવતા નહિ, પાણીમાં બોળેલાંજ લઈને આવજો ને પાછું ફરી જોતા નહિ, જ્યાં તમે પાછું ફરી જોશો ત્યાં નર્મદા અટકી જશે. આ પ્રમાણે કહી મંત્ર લખી વસ્ત્રો ઉપર અંજળી છાંટી. શિષ્યો આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્ત્રો અને મહારાજના આશ્રમ આગળજ એક જગ્યાએ જોડીને તો નર્મદા જળ પાછળ આવતાં હતાં. આશ્રમ એક જગ્યાએ જોડીને, તેથી નર્મદા ત્યાંજ અટક્યાં. (આ હકીકત આજે ર માં દર્શાવી છે.)

આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજના વાહ આ બાબતે આવ્યો ત્યારે આ મહારાજ પેલા કુટુંબો નદીને ઉત્તર કિનારે વસેલાં એમ જણાવ્યું છે. ભાર્ગવોમાં કેટલાંએક કુટુંબના માંમાં અંતનાથ મહાદેવ છે ત્યાં એ મહાદેવની મહિને પહોંચેલાં બાળકોને અન્ન પ્રાસન કરાવવા જવું છે, તથા કેટલાંએક કુટુંબના છોકરાઓને પહેલ વહેલું જનોઈ પહેરાવવાનું હોય છે ત્યારે જનોઈનું અર્ધું કર્માંતર થઈ રહ્યા પછી ઝાડેસર ગામમાં નદી કાંઠે એક મહાદેવ છે ત્યાં તે મહાદેવની આજ્ઞા માગવા જવું પડે છે અને પછી ત્યાંથી આવી જનોઈ પહેરાવવામાં આવે છે. વળી શુકલતિર્થમાં પણ છ મહિનાના બાળકોને ત્યાં અગ્નિહોત્ર હોવાથી કેટલાંએક કુટુંબના ગૃહસ્થો અન્ન પ્રાસન કરાવવાને લઈ જતા હતા અને હાલ પણ જાય છે.

આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે આ અરાઢ હજાર કુટુંબનાં માણસો તેઓના આશ્રિતો સાથે નદી કાંઠે શુકલતિર્થ સુધી

વસેલાં હશેજ. એ લોકો પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે કરતા હશે તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ એમ સંભવે છે કે તેઓ ખેતી કરી, કરાવી પોતાનું ગુજરાન કરતા હશે, તેમ તેઓને તેવે પ્રસંગે અસ્ત્ર શસ્ત્ર પણ પકડવાં પડતાં હશે.

આ લોકોને અત્રે વસેલા જાણી બીજે ગામથી વહેપારીઓ તથા બીજા હુન્નરના કીસ્મીઓ તથા કારીગરો પણ અત્રે આવી વસવા બેઠાંએજ. આથી ભૂશુ ઋષિ મહારાજના વખતમાં ભૂશુ-પૂરમાં કેટલી વસ્તી થઈ હશે તેનો વાંચનારે ખ્યાલ કરવાનો છે. હું તો ધારું છું કે એક લાખ ઉપરાંત વસ્તી થઈ હશે.

નદીને લીધે પાણીનું સુખ, સહેજ વરસાદથી જમીનનો સારો પાક, સ્વચ્છ હવા અને ઉચ્ચ તિર્થને લીધે આસપાસના વણજ વહેપારીઓ આવી વસે એમાં નવાઈ નહિ.

ચાર વેદ ભૂશુ ઋષિ મહારાજ સાથે લાવેલા તેનું ચાલતું હશે, તે વખતે આ દેવભૂમિ સમાન આ રહેતી હશે અને તેનો નદી પણ પડઘો આપી રહે.

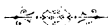
આ બાબુએ વસ્તી થવાથી આ ટેકરી મહારાજે પોતાની સાથે આવેલાં માણસોને લક્ષ્મીજીની માલીકીની હોવાથી તેમની પાત્રીજા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યું છે, એટલે આ જ વિવેચન કયું નથી. પાછળથી આ ટેકરા ઉપર જે હાલ પણ જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાળમાં વહેપારની ધામધૂમ કેવી હતી તે વહેપારના પ્રકરણમાં દર્શાવી છે એટલે આ જગ્યાએ વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી.

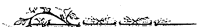

પ્રકરણ ૬ હું.

મધ્યકાળનું ભરૂચ.

સુ. ૧૦૬૪ થી ૧૧૪૩ સુધી અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજ જયશિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વખતે આ શહેર એ રાજાના તાળામાં હતું. એ રાજાના વખતમાં આ શહેરની આસપાસ કોટ બાંધાવ્યા છે, એવું ગેઝીટીયર ભાગ ૨ માં છે, પણ દંતિક એ ચાલે છે કે એની પછી થયો તેણે આ કોટ બાંધાવ્યો છે. એ કોટને ખુરજો પણ હતા. એ ખુરજ ઉપર હંમેશાં એ કોટના નદી તરફના ભાગ આગળ પાંચ બારીઓ કરાડતી કે જેની નિશાની હાલ પણ જોવામાં આવે છે. એ બારીઓને મલબારી, હાજીપીર કરમાણી, નવચોકી, ભાગાકોટ અને માંહેની ઉનાઇ નામ આપેલાં છે. એ જગ્યાએ જે આવેલાં એ હાલ બંધાયેલા જોવામાં આવે છે તે કોટ બંધાયો ત્યારથી બંધાયો હશે અગર ત્યાર પહેલાં બંધાયો હશે; એવું તેમના બુનાપણાથી જણાય છે.

એ કોટને બે દરવાજા હતા. પૂર્વ તરફની બાબુના દરવાજાને ઝાડેસરી તથા પશ્ચિમ તરફની બાબુનાને કતોપોરી દરવાજા એ નામ આપેલું હતું. હાલ દરવાજાનું નિશાન નથી છતાં પણ એ જગ્યા એજ નામથી ઓળખાય છે. દરેક દરવાજાને થોડે થોડે

છેટે એક બીજો દરવાજો પણ હતો, એટલે બંને બાજુએ બંને દરવાજા હતા. આ દરવાજા તથા બારીઓ આગળ હંમેશાં ચોકીઓ રહેતી હતી તથા માલ ઉપર જકાત લેવાને સરકાર તરફથી નોકરો બેસતા હતા. જે જગ્યાએ એ નોકરો બેસતા હતા તેને મંડાઈ કહેતા હતા. બંને દરવાજો તથા બારીઓએ સીપાઈના પહોરા સને ૧૮૫૮ ની આખર સુધી બેવામાં આવ્યા હતા.

કોટની હાલની સ્થિતિ તથા કોટ કેવો મજબુત છે તે હાલની પ્રજા જુએ છે, એટલે તે વિષે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, પણ દરવાજા વિષે કાંઈ લખવું જોઈએ, તેથી જણાવું છું કે એ બંને દરવાજા ઘણાજ મજબુત પાટીઆના, છડી સહેલ-થી જઈ શકે તેટલા બલકે તે કરતાં પણ વધારે ઉંચાઈમાં હતા. તેઓનાં પાટીઆને લોખંડના મજબુત પાટાથી સકડી લીધાં હતાં તથા દરેક પાટાની વચ્ચે નજીકમાં લોહના જળરા ખીજાને જડી દીધા હતા. દરવાજાનું પાટીઉં જડાઈમાં એક લાગ્યેજ ઓછું હશે. એ દરવાજા રાત્રે નવ વાગ્યા થતા હતા અને રાત્રે બાર વાગ્યા સુધીમાં કોઈને હોય તો દરવાજામાં એક બારી હતી તેમાં થઈને હતી. રાત્રે બાર વાગ્યાથી તે મજબૂત ચાર પણ બંધ રાખવામાં આવતી હતી. એ વખતે આવવા માગે અથવા શહેરમાંથી જવા ઉઠાડવો પડતો હતો. તે જનારની તથા આવ જવા આવવા દેતો હતો. આ દરવાજા મને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૨ જી તારીખે લાઈનમેન કન્ટ્રી મી. ડેવિસ સાહેબે અંગ્રેજીમાં તથા તેમના તે વખતના શિરસ્તદાર રાજેશ્રી માણેકલાલ વેણિલાલે ગુજરાતીમાં મહારાણીજીનો ઠંઢેરો (જાહેરનામું) એકઠી થયેલી પ્રજાને વાંચી સંભળાવ્યું ત્યાં સુધી બેવામાં હતા, તેથી એમ કહી શકું છું કે એ દરવાજા સને ૧૮૫૮ માં કાઢી નાંખવામાં આવ્યા છે.

ઝાડેસરી દરવાજાની બહારની બાજુએ વચ્ચેવચ્ચે એક મહાદેવનું બંધુ હતું. તે બાજુની દશાશ્વમેધથી સ્નાન કરી આવતા લોકો પૂજા કરતા હતા અને ત્યાં આગળ એક ઘાંટડી બાંધેલી હતી તે વગાડતા હતા. આ નજરે બેએલી હકીકત છે.

ઝાડેસરી દરવાજો ઝાડેસર ગામ તરફ જવાનો રસ્તો તે બાબુએ રહ્યો. તેથી તેને ઝાડેસરી દરવાજો નામ અપાયું છે. હાંસોટ તાલુકામાં કતપોર કરીને એક ગામ છે ત્યાં આગળ અનાજનો પાક ઘણો સારો થતો હતો અને ભરૂચની પ્રજા વખાણતી હતી, તે બધો પાક નદીને રસ્તે એ બાબુ તરફથી શહેરમાં આવતો હતો, તેથી તેને કતપોર તરફનો દરવાજો કહેતા હતા, કે જેનો અપભ્રંશ કતોપોરનો દરવાજો થયો. એ દરવાજો જે કુવો છે અને જેમાંથી છંટકાવ સાડુ સુધરાઈ તરફથી પાણી લેવામાં આવે છે તે કુવો પ્રાચીન છે. એ કુવાનું પાણી ઘણા લોકોને કામ લાગતું હતું.

હાલ જે સોનેરી મહેલ કહેવાય છે, ત્યાં આગળ મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં સરકારો મકાનો હતાં અને કચેરીઓ પણ એજ જગ્યાએ થતી હતી. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી એજ જગ્યાએ સને ૧૮૬૧-૬૨ સુધી મામલતદારની કચેરી તો એ હતી. એ જગ્યાએ જે મકાનો બુદ્દી બુદ્દી કચેરીઓ તે મકાનોમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ રહેતા હતા. તેમાં દેશાઈજીનાં દેશાઈ સતી થયાં ત્યારે કલેક્ટર એજ જગ્યાએ એક મકાનમાં રહેતા હતા, તેમ કોઈ કચેરી પણ એજ જગ્યાએજ થતી હતી. કપતાન ડેન્ટોન-ડેન્ટ કહીએ છીએ તે પણ એજ જગ્યાએ રહેતા હતા. તે કપતાન પાસે રાજેશ્રી રણછોડદાસ એજ જગ્યાએજ રહ્યા. એજ શિખવા જતા હતા, અને એજ કપતાનની સાહેબાઈ ત્યાં વધારે અભ્યાસ સાડુ મુંબઈ જઈ શક્યા હતા. નદી કાંઠે પેશવાઈ રીત મુજબનો નવો કચેરીઓ ભાસ્કરરાવના વખતમાં સિંધિયા સરકારના રાજ્યમાં બંધાઈ, ત્યાં સુધી કચેરીઓ એ જગ્યાએજ થતી હતી. એ જગ્યાએ હાલ પોલિસના માણસોની કવાયત થાય છે.

દેશાઈજીની વાડી જે પહેલાં બીજી મોદીની જગ્યા કહેવાતી હતી અને જે નવચોકી અને લાગાકોટના ઓવારાની વચ્ચે આવી છે, તે વાડીની પૂર્વ બાબુએ એક ભવ્ય મકાન હતું. એ મકાનમાં સિંધિયાના સુબા ભાસ્કરરાવ રહેતા હતા. એ મકાન જધરેલમાં પાયમાલ થઈ ગયું, તેની નિશાનીમાં ફક્ત એક ટાંકું જોવામાં

આવે છે. એ જગ્યાની સામી બાબુએ હાલ એક ટેકરીપર પડી ગયા જેવું મકાન જોવામાં આવે છે, ત્યાં સિંધિયા સરકારનો બીજો અધિકારી રહેતો હતો.

એ મકાની પૂર્વ તરફ જે ખાલી જગ્યા છે, તે જગ્યાએ નાગામીઆં વાળાનું મકાન હતું. એ મકાનમાં નાગામીઆં થણા ખરે વખત ગાળતા હતા, એમ સાંભળ્યું છે.

ભાગાકોટ આગળથી માંહેની ઉનાઇ જવાના રસ્તા ઉપર એક હવા ખાવાની જગ્યા આવે છે, તેને અમે અસલથી “રઘાનો બંગલો” કહેતા આવ્યા છીએ, ત્યાં એક મકાન નહાનું પણ સુશોભિત બાંધણીનું જેની કાચની બારીઓ નદીમાં તેમનાં છબાં સાથે ઝુલી રહી હતી, ત્યાં એક રાઘોળા કરીને પેશવાનો સુબો રહેતો હતો. અંગ્રેજી અમલમાં એ બંગલામાં એક અંગ્રેજ અધિકારી રહેતો હતો, તે રાજેશ્રી મનમોહનદાસના દાદા ગિરધરભાઈ ભક્તિદાસનો મિત્ર થતો હતો, તેથી ગિરધરભાઈ હમે તેમની પાસે જતા હતા. એ પણ જઘરેલમાં નાશ પામ્યો.

માંહેની ઉનાઇના એવારા ઉપર જતાં ઉત્તર વાડી છે, તે હાલ ત્રાંબકરાવ ભાઉની વાડી કહેવાય એ એક મોટી ઇમારત હતી, કે જેની બારીઓ નર્મદા નદી જોયા કરતી હતી, અને જે સરકારી હતું, તે મકાન પણ જઘરેલમાં પાયમાલ થઈ ગયું. જેલું કે એ જગ્યાએ કોટ બંધાયા પછી પહેલાંના આ રહેતા હતા. એ જગ્યાએ રહેવાનું કારણ એ હશે, કે તે વખતે દુશ્મનો આવવાનો ભય વિશેષ હશે તેથી રાત વરત જણાઈ આવે કે કોણ આવે છે, તેથી એ મકાન કોટ બંધાયા પછી બંધાયું હશે એમ અનુમાન ભય છે.

મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં બંધાયેલાં મકાનોમાં બેગમવાડી એ ભરૂચનું નાક હાલ પણ થઈ પડી છે. સામે પારથી એનો દેખાવ ભવ્ય દેખાય છે. જે જગ્યાએ આશરે ૧૫૦ વરસ ઉપર મુસલમાન રાજાઓના બાગ-બગીચા, વાડાઓ, બંગલાઓ અસલની પ્રજાએ જોએલાં, અને જ્યાં તે રાજાઓની બેગમે જેઓનું કોઈ મહેલો પણ જોઈ શકે નહિ એવી રાજ્યવંશી સ્ત્રીઓ

શાંતિમાં મહાલતી હતી, તે જગ્યાએ હાલ જીનો, પ્રેસો તથા ખેતરો જોવામાં આવે છે અને મળુરોના કલમલાટ સંભળાય છે. (હાલ વિક્ટોરિયા જીન તથા નર્મદા મિળ વિગેરે જગો છે તે)

ઝાડેસરી દરવાજા તરફથી મહારૂદ્ર જતાં જ્યાં જ્યાં ખુલ્લી જગ્યાઓ જોવામાં આવે છે તે જગ્યાએ જઘરેલ પહેલાં મકાનો હતાં. મહારૂદ્ર સુધી વસ્તી હતી. મોજમપોરમાં વાણીઆઓજ એક જથ્થે પહેલાં રહેતા હતા. મકતુમપોર અને કસકમાં પહેલાં ખાનદાન મુસલમાન કુટુંબો રહેતાં હતાં. રૂની વખારો તથા કારખાનાં ઉત્તર બાબુજી ઘણાંજ હતાં, ત્યાં ચરખાથી રૂ સાફ થતું હતું.

જે જગ્યાએ સુધરાઈની હદનો કુવો આવે છે, તે જગ્યાથી પૂર્વ તરફ બંને બાબુજી એક મોટું બજાર હતું, ત્યાં પણ દરેક ચીજ મળતી હતી, તેને મોજમપોર બજાર કહેતા હતા. એ જગ્યાએ હાલ વસ્તીજ નથી, ઉજડ રાન જેવું દેખાય છે.

જે જગ્યાએ આગળના રસ્તાથી તે ઠેઠ ડાંડીઆ બજાર સુધી બજાર હતું, તેને ઘોળીકોઈનું બજાર કહેતા હતા. દરેક જાતનું ખાઉ અનાજ, મીઠાઈ, અંકલેશ્વર માલ, કેરીઓ, ઘી, દરેક જાતનાં શાક ભાજી, ચણી, સુતરાઉ વેચાતાં હતાં. વધારે અનાજ, ઘી, તેના એ બજારમાંથી ખરાઈ થતી હતી. અનાજ નીચેના દિવસ રાખવાનો માલ વેપારીઓ ઉત્તર તરફ તેમની વખારો હતી ત્યાં ભરતા હતા. એ બજાર પણ જઘરેલ વખતે ભાગી પડ્યું. ડાંડીયું બજાર પાછળથી એક દશલાડ વાણીઓ જેની અટક ડાંડીઓ હતી, તેના નામ ઉપરથી એ બજાર ડાંડીયું કહેવાયું. એ વાણીઓ ગાંધોની દુકાન માંડતો હતો, તેથી “ પેલા ડાંડીઆ ગાંધીવાળા બજારમાં ” એમ લોકો કહેતા હતા, તેથી નામ ઠોકાઈ ગયું. જઘરેલ પછી આ બજાર કહેવાયું છે, ઘોળી કોઈ જઘરેલમાં સાફ થઈ ગયું. હાલ પણ ઘોળીકોઈમાં ગાંધી, ઘી, શાક તરકારી વગેરેના દુકાનો છે તેમ કેરી પણ અત્રે સારી વેચાય છે અને મીઠાશમાં વખણાય છે. ઘી પણ સાફ મળે છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં હાજીખાં નામનો એક અમલદાર થઈ ગયો, તેણે એ જગ્યાએ ધીમે ધીમે અમલના ભેરથી એક બન્ટર વસાવ્યું. દરેક ચીજ વેચનાર એ જગ્યાએ ખેસાડતો તેથી બન્ટર વસી ગયું હતું. ધોળીકોઈનું બન્ટર તુટ્યું એટલે આ બન્ટર સારા પાયાપર આવ્યું, અને એટલે લગી કે આખરે નાણાવટ બન્ટર એજ કહેવાયું. ગાંધી, સુખડીઆ, નેસ્તી, અફીણ, ભાંગ ગાંભના ઇબ્દરાની, શાક ભાજી, દૂધવાળા ભાટીયા, નાણાવટીઓ, સરાફે, ધી, મણીઆરાનો સામન, વૈદો વગેરે દરેક ધંધાવાળાનો દુકાનો ત્યાંથી આ બન્ટરમાં આવો. ભોંય ઉપર ખેસનાર પણ ઘણી ચીજો જેવી કે પોંક, ખેર, ચીભડાં, શાક ભાજી, મસાલા, મકાઈ વગેરે વેચતા જણાતા હતા એટલે ઘણી ખરી કાપડ સિવાયની દરેક દુકાન આ બન્ટરમાં થવાથી દરેક ચીજ વેચાતો હતી. હાલ પણ ઘણી ખરી એ બન્ટરની સ્થિતિ તેવીજ ભેવામાં આવે છે. ઘણું કરી દરેક વસ્તુ મળી આવે છે. ધાંચી, ~~સ્ત્રી~~ માળીઓ પણ આ બન્ટરમાં પોતાનો ધંધો લઈને ખે પહેલાં સુખડીઆની દુકાન આ બન્ટરની વખણાતી ડીઓ ભક્તિ નામે એક વીશે ખંડાયતો વાણીજી મીઠાઈ સુરતને ટક્કર મારે એવી બનાવતો હતો. ભરૂચનો વખણાતો હતો, તે એક ભાગવ ગૃહ બન્ટરમાંજ દુકાન માંડી વેચતો હતો. પાછળથી તે તરફ લઈ ગયો હતો. હાલ તેના વંશમાં કોઈ ગુંદર મમરા, સેવવાળાની દુકાન અસલથીજ ચાલી આવી.

નવા દહેરાવાળી જગ્યા તંબાકુવાળાઓની હાટ કહેવાતી હતી. એ જગ્યાએ રંગરેજ, ચોકશી, પાક વેચનાર તથા તંબાકુ તપખીર વેચનાર ખેસતા હતા. તંબાકુના વહેપારીઓ એ દુકાન વાળાજ હાલની માફક કહેવાતા હતા. એ જગ્યાએ ભોંય ઉપર ખેસી શાક ભાજી વેચનાર પણ ખેસતા હતા. હાલ તો તંબાકુની, રંગરેજની દુકાનો તો છેજ, તે સાથે મમરા સેવ વેચનાર, ચહા વેચનાર (ચહાની હોટેલ) ધી વેચનારની દુકાનો છે, તેમ એકાદ ખીડી વેચનાર તથા મણીઆરો પણ ખેસે છે.

ચકલુ એ તો વહેપારનું મથકજ કહેવાતું. આ જગ્યાએ વહેપારો લોહો માલની આપ લે કરતા, સદાઓ થતા, રૂ, કપાસ

ખરીદાતા, વેચાતા, હુંડી પત્રીની સરાફી દુકાનો પણ અસલથી એજ જગ્યાએ હતી. ઉપર સરાફી પેઢીઓ અને નીચે ચોકસીઓ ખેસતા હતા. પાછળથી ૮૦-૮૫ વરસ ઉપર એક સુરતીએ કાપડની દુકાન કાઢી, કે જે આજ પર્યંત નાગરભાઈ કાપડોઆની દુકાનથી ઓળખાય છે. સને ૧૮૬૫-૬૬ સુધી ચકલુ વહેપારનું મથક ખરેખરું રહ્યું. લલુભાઈ શહેરનો એક વખત માલીક હોવાથી એ ચકલાને, તેમ તેની હવેલી એ ચકલામાં હોવાથી, તેના નામ ઉપરથી એ ભાગને લલુભાઈનું ચકલુ કહે છે. એ નામ આજ પર્યંત ચાલ્યું આવ્યું છે. પહેલાં એને વહેપારી બજાર અથવા ફક્ત ચકલુ કહેતા હતા. જે હવેલીમાં લલુભાઈના વારસો રહે છે તે હવેલી લલુભાઈના મામા ભાઈદાસના વખતમાં બાંધેલી કહેવાય છે. પાછલો ભાગ હિરાલાલ મજમુનદારે બાંધ્યો છે. હાલ ચકલામાં સરાફી પેઢીઓ પણ છે, તેમ કાપડની દુકાનો, ચોકસીઓની દુકાનો, શાક બાજીની દુકાનો છે. તેમ જુરુણ માલ વેચનાર પણ ખેસે છે. ફળ ફળાદિ પણ એજ એ વેચાય છે.

કંસારવાડા વાળું બજાર અસલથીજ છે. એ જગ્યાએ દુકાનો અસલના વખતથી છે, તેમ કંસારા પોતાનાં વાસણો ઘડી વેચે છે. જેવી સ્થિતિમાં પહેલાં તેજ સ્થિતિ કાયમ રહી છે. કંસારવાડા આગળ પોતાની કોઠી ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં અથવા તે પછીનાં પાંચ દશ વરસના અરસામાં બાંધી છે. એ કોઠીના બુદ્ધા બુદ્ધા માલીકો થઈ ગયા. હાલ લખમીચંદ મોહનલાલ વાળાઓના કબજામાં છે.

બુનું બજાર—આ બજાર ચોકસી બજાર કહેવાતું હતું. અસલના વખતમાં સોનાં રૂપાં, બીજાં જવાહીર, તેમ નાણાંની રેલમછેલ ઉછળતી હતી. ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં શિવાજીના દીકરા સંભાજીએ ભરૂચ લુટ્યું, તે વખતે એ બજારમાં એ ફાવી ગયો હતો. હાલ જ્યાં ચુનિલાલ મુનસફની હવેલી છે, ત્યાં પણ ચોકસીઓની દુકાન હતી. એ ભાગને લીમડીચોક કહેતા હતા; કારણ કે જ્યાં હાલ લાયબ્રેરી છે, ત્યાં આગળ એક લીમડાનું ઝાડ હતું.

ચોકસી બજારની હદ દેશાઈજીના ખાંચા સુધી કહેવાતી હતી. તે મૂકી ગાંધીઓની દુકાનો હતી. દેશાઈજીના રંગમહેલની અડોઅડ કેટલીએક દુકાનો હતી. છેલ્લી દુકાન એક દોલા નામના પારસી ગાંધાની હતી. પહેલાં શાક ભાજુ, કેરી, મસાલા વગેરે ખાઉ ચીજો વેચનાર દુકાનની અડોઅડ બેસી વેચતા હતા. દૂધની એક દુકાન જુના વખતની હતી. પહેલ વહેલું બજાર એ હોવાથી એ જુના બજારથી આજે પણ ઓળખાય છે. હાલ એ જગ્યાએ સુખડીઆઓની મીઠાઈ વેચવાની દુકાનો, ગાંધીઓની દુકાનો, બીડી વેચનાર, દૂધ વેચનાર, પાન સોપારી વેચનાર, ભાડબુંજ વગેરે બેસે છે. શાક ભાજુ પણ વેચાય છે. એ જગ્યાએ હાલ ગગન સાથે વાતો કરતી ચુનિલાલ મુનસફની હવેલોથી, તુકાઈનાં, મોહનલાલ વકીલનાં, અમરતલાલ વકોલનાં, ઉત્તમરામ વકીલનાં, તુધરામ ઠાકોરના વારસોનાં મકાનોથી તથા દેશાઈના રંગમહેલથી દીપાયમાન દેખાય છે.

લાલ બજાર અથવા સાંથ બજાર—આ બજાર સુત વહેપારનું ખરેખર અને આખાદ બજાર હતું. એ જ બેરોઓનો વહેપાર હતો. સવારના પાંચથી તે સાત વાગ્યા સુધી એ બજાર ભરપુર જણાતું હતું. વહેપારી બેરો પાસે ૩ કંતાવતા હતા, તે ૩ ઘર લઈ જઈ વહે કાંતતાં હતાં ને સુતરના રૂપમાં આણતા જેવું કહે તેવું ઝીણું, જડું સુતર કંતાતું હતું. લઈ જતા હતા. અગર કોઈ સ્ત્રીઓ પોતે ૩ ખરી ઝીણા, જડાં સુતર કાંતી, તેની પીછીઓ કરી એ બજારમાં લાવી વેચતી હતી, તે વહેપારીઓ ખરીદ કરતા હતા, ને તરતજ અગર બીજે દિવસે તેનાં નાણાં સ્ત્રીઓને મળતાં હતા. અપ્રેલ માસમાં સવારની સ્કુલ હોવાથી આ દેખાવ નજરે જોયો છે. આ સાંથનો માલ સાત સાડા સાત વાગ્યામાં પતી જતો હતો, પછી બજાર ખાલી થઈ જતું હતું. એ જગ્યાએ પણ ટોપલાઓ લઈ શાક ભાજુ વેચવા બેસતા હતા. દૂધવાળાની બે દુકાનો એ જગ્યાએ હતી, અને ગોવન કરીને એક ઘાંચી ભાટીઓ દૂધનો મોટો વહેપારી કહેવાતો હતો. હાલ એકાદ દૂધની, ગાંધીની દુકાન જોવામાં આવે છે.

કતોપોર બજાર—એ બજારને મનીઆરા બજાર અથવા કેળાંપીઠ બજાર કહેતા હતા. કતોપોર તરફના દરવાજા તરફ આવ્યું તેથી કતોપોરનું બજાર પણ કહેતા હતા, ને હાલ તેજ નામથી ઓળખાય છે. ગાંધી, મણીઆરા, સારા બેડા શિવનાર (જેવી જાતના બેઠાએ તેવી જાતના) તથા કાપડીઆ, લોઢાનો સામન વેચનાર, તેમ ફળ ફળાદિ, કેળાં, તથા કેળની પત્રાળીઓ વેચનાર તથા જથાખંધ શાક ભાણ, મેવા, મસાલા વેચનાર એ બજારમાં બેસતા હતા. હાલ એ બજાર સર્વથી મોટું ગણાય છે. એ બજારમાંથી જે વસ્તુ બેઠાએ તે પુટકળ અથવા જથાખંધ મળી શકે છે. કાપડ, ગાંધીનાં દુકાને વેચાતી ચીજો, મણીઆરાનો સામન, તથા દરેક ખાઉ ચીજ શાક ભાણ, ઘો, અનાજ વગેરે મળી શકે છે. તેમ શહેર કરતાં ઓછે ભાવે મળી શકે છે, તેથી વધારે ખરીદવું હોય તો લોકો કતોપોર ખરીદવા જાય છે. કતોપોરના મુસલમાન મોચી પહેલાં ઘણાજ વખણાતા હતાં. રબઘ બેડા તથા મુસલમાની ફેશનના ભરેલા મોટા નહાના ઓ, જે એ લોકો શિવતા, તે દરેક જગ્યાએ વખણાતા હતા. કે કાંઈ જણાતું નથી. શેરડીઓ લાલ, સફેદના તો બેતા હતા. મારકીટની દુકાનો સને ૧૮૭૦ પછી

ર બજાર—આ બજાર અસલથી જે સ્થિતિમાં છે તે હાલ છે. હાલ પારસીઓનાં મકાનોથી શોભા આપી રહ્યું છે. ગાંધી, શાક ભાણ, ભાડબુંદ, સુખડીઆની દુકાનોએ વેચાતી ચીજો, આ જગ્યાએ હાલ પણ વેચાય છે.

મંડાઈ—ભરૂચના કાપડ, ગાસ્તા, છીપાઓના બનાવટનાં લુંગડાંઓ, રબઘઓ, તરેહ તરેહના રંગબેરંગી, ઝીણાં, બડાં પાતનાં દેશી વણાટનાં કાપડ અત્રે થોડા ખંધ તૈયાર થઈ વેચાતાં હતાં. અત્રેનું બનાવટનું કાપડ જે દુનિયાના ઘણાખરા ભાગોમાં જતું હતું, તે આજ જગ્યાએ છીપવાડમાં બનાવતા હતા અને દેશાવર ખાતે ઘણું ચઢતું હતું. ઘણા છીપાઓનાં ઘર હતાં અને કારીગર પણ સારા કહેવાતા હતા. કાપડ બજાર એજ ગણાતું હતું. હાલ છીપવાડમાં લુગડાં બનાવે છે પણ તે ઠીકજ છે. મંડાઈમાં હાલ અનાજ વગેરે વેચાય છે. અનાજ કળશીખંધ

અત્રેથી ખરીદ થાય છે.

જુના વખતના સારી કારીગરીથી કેાતરકામ થયેલાં મકાનોમાં શેઠજીની હવેલી જે સન ૧૭૯૦ માં બંધાઇ તે, વેજલપોરના પારસીવાડમાં માણેકજી ગાપાની હવેલી જે હાલ તેમના ભત્રિજાઓ રૂસ્તજી તથા મંચેરજી દલાલના વારસોના કબજામાં છે તે જુના બજારમાં ભીખારીદાસ દેશાઇની બાંધેલી દેશાઇજીની હવેલી લલુભાઇના ચકલામાં ભાઇદાસે બાંધેલી લલુભાઇની હવેલી તથા વરજીવન કોકાની હવેલી છે. જુના વખતની બાંધણીની હવેલીએ ખુણામાં પહેલાં ઘણી હતી.

પહેલાં ધોરી રસ્તા ઉપર પૈસાદાર લોકો મકાનો બાંધત હતાજ નહિ, પણ ગલી કુચીમાં સારાં અને દેખાવડાં મકાનો બાંધતા હતા. તેનું કારણ કે અંગ્રેજ સરકારના અમલ પહેલ ધાડ, ચોરી, લુટનો ઘણો ભો હતો, તેથી ખડકીબંધ મકાનો બાંધતા હતા. ધાડ, ચોરી, લુટ સાંભળે કે તરતજ લોકો ખડકીએ બંધ કરી દેતા હતા, અને એજ કારણથી તેમનો માલ બચતો હતો. હાલ એ ભય જતો રહ્યો છે, તેથી ધોરી રસ્તા ઉપર મકાનો જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજ સરકારના અમલ એક મોટું સુખ છે.

પ્રાચીન કાળથી સફરપોર અને જોરભાટુ ભાગ ગણાતો હતો. જમીનના માલીકનાં મોટાં નાનાં પણ એ ભાઠાઓમાં હતાં. તે જઘરેલ આબ્યા પછાં લોકોએ જોયલાં નથી. હવા ખાવાને અથવા હવા ફેર કરવા, અથવા પાંચ સાત મિત્રો મિજબાની માટે પણ ત્યાં જતા હતા, અને ગમત ઉડાવતા હતા. તેઓને દરેક વસ્તુ ત્યાં મળી આવતી હતી, તેથી ઘરથી લઇ જવાનું કાંઇજ રહેતું નહિ હતું. ઉન્હાણામાં સાહેબ લોકો પણ ત્યાં તંબુ ઠોકી પોતાનો વખત ગાળતા હતા, અને પ્રસંગે આસપાસ ધર્મશાળાઓ હોવાથી કચેરી પણ કરતા હતા.

આ ભાઠાની જમીન જેમાં અંગ્રેજ સરકારના સને ૧૭૭૦ માં શરૂ થતા અમલ પહેલાં એલચી પણ પાકતી હતી, તે દરેક બાતનાં ફળ, ફળાદિ, પુલો, શેરડી, શાક ભાજી, મસાલાને અતિશય પાક થતો હતો, કે જેની મીઠાશની આ દેશના કેા

ભાગની જમીનનો પાક બરાબરી કરી શકતું નહિ હતું, એવું ઘરડાઓથી સાંભળેલું; તે જમીન આજ સુધા ભરૂચને લગતી ગણાતી હતી, તે આજે ત્રણ ચાર વરસ થયાં અંકલેશ્વરમાં દાખલ થઈ છે. એ છતાં સને ૧૮૬૨ ની સાલમાં ત્યાં જે નજરે જોયું હતું તેની હકીકત આપવાની છુટ લીધી છે.

સને ૧૮૬૨ ના જાનેવારીની ૧૪ મી કે ૧૫ મી તારીખે, એટલે સંક્રાંતિ ગયા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે એક ઉત્તમરામ પટેલ નામના મારા બાપના મામાની જમીનો એ ભાડાંઓમાં હોવાથી મને ખાસ શેરડીનો રસ પીવા તેઓ તેડી ગયા. સહવારની પહેલી હોડીએ સક્કરપોર પહોંચ્યા. જોયું તો ત્યાં શેરડીના કોળાં ફરતાં દીઠાં. શેરડીઓના ભારે ભારા પડેલા, તેમાંથી કેટલીએક લઈ કોળામાં નાખતા, એટલે તે જેમ ઘાણીમાં તલ પીલાય છે, તેમ પીલાતો ને તેનો રસ નીકળતો હતો. એજ રસનો ગોળ બનતો હતો અને તે માટલાંઓમાં ભરાઈ બહાર મામ વેચાવા મોકલાતો હતો. શેરડીના રસની મીઠાશમાં ખામી નહિ, તો રસથી બનતા ગોળમાં ગળપણની તો શાનીજ ખામી નહિ. ગોળ દરેક જગ્યાએ વખણાતો તેથી એવાં માટલાં બનત તથા હતી. પેટ પુર રસ પીધા પછી અમે એતરાઉ રસ્તો પકડ્યો. જે એતરમાં પેસીએ તે એતર મહું લાગતું, તેથી ત્યાંથી ખસવાનું ગમે નહિ. કોઈ જગ્યાએ જમડખી ઉપર જમડખ, અનુસડી ઉપર અનુસ, કોઈ જગ્યાએ દાડેમડી ઉપર દાડેમ, કોઈ બોરડી ઉપર બોર, કોઈ જગ્યાએ બાથમાં આવી શકે નહિ એવા કેળના થંભો ઉપર કેળાંની લુમો, દ્રાક્ષના વેલા ઉપર દ્રાક્ષો ઝુમી રહેલાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. શેરડીઓનાં ભારે ભારા કોઈ જગ્યાએ પડેલા તથા કોઈ જગ્યાએ ભોંયમાંજ દટાયેલા જણાતા હતા. કોઈ એતરમાં શાક ભાજી, તુરીયાં, કોળાં, કારેલાં, દુધી, વેગણ, મોગરી, તુઅરની અગર વાલની પાપડી, અગર જુદી જુદી જાતની ભાજીઓ, ઘાણા, પુદીનો વગેરે જોવામાં આવતાં હતાં. કોઈમાં આદુ, મરચાં, અલધર વગેરે મસાલા પણ દેખાતા હતા. રાયણનાં ઝાડો ઉપર પુટતાં કાચાં રાયણનાં ઝુમખે ઝુમખાં તથા સેંતુરના ઝાડ ઉપર સેંતુરો જણાતાં હતાં. નાળીએરી ઉપર લીલાં નાળીએરો, તાડ

ઉપર તાડફળ, આમલી ઉપર આમલીઓ, તેમ આંખા ઉપર આંખાના મોર, તથા લીમડા ઉપર લીંબોડીઓ જેવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલીએક જગ્યાએ પુલોની વાડીઓ તેમાં ઋતુને અનુસરતાં પુલો જેવાં કે ગુલાબ, ચંબેલા, જીરું, ગોટા, કરેણા, ચંપા, ધતુરા વગેરેના પુલોના રોપા જણાતા હતા. મોગરાનાં ઝડો પણ ઘણાં હતાં, પણ તે ઉપર મોગરા જણાતા નહિ હતા. આ પુલો ભરૂચથી આવેલા માળીઓ ચુંટતા હતા. કેટલાંએક જગ્યાએ ઝાડોની ઘટા એવી સજડ આવી રહેલા કે ત્યાં સૂર્ય પણ જણાતો હતો નહિ. તુલસીના રોપા પણ એવી વાડીઓમાં ઘણાજ જણાતા હતા. કેટલાંએક ઝાડો ઉપર ફિડીઓ, મંકોડા, ધીમેલ વગેરેનો હારો ચાલી રહી હતી. ખિસકોળાં ઝાડો ઉપર ચઢ ઉતર કરી રહ્યાં હતાં. જીંદો જીંદો જાતનાં પક્ષીઓ મેના, પોપટ, સમડો, કાગડાં, મોર, ચકલાં વગેરે એક ઝાડથી બીજા ઝાડ ઉપર જઈ તે ઝાડોનાં મધુર ફળોનો સ્વાદ લેતાં હતાં. કેટલાંએક પ્રાણ ફળાદિ, પુલો ભોંયપર પડેલાં જણાતાં હતાં, તે જનાવરોને કામ લાગતાં હતાં. હરણો, સસલાં ખેતરોમાં કુદાકુદી કરી રહ્યાં હતાં અને માણસનું પગલું સાંભળી દોટ મૂકતાં જણાતાં હતાં. ગાડાં વાછરડાં, આખલા, પાડા પણ ખેતરોમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં, પણ રખવાળના ધાકથી પાછાં હઠી જતાં હતાં. તે સુમારજ નહિ, તેઓ ભસભસ કર્યા કરતાંજ હતાં. ફળો માંનાં કેટલાંએકનો સ્વાદ તે દિવસે મેં પણ ચાખ્યો હતો. દરેકમાં મીઠાશ માલમ પડતી હતી.

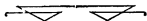
નદીની રેલના પાણીથી ઘસડાઈ આવેલા જમીનમાં ઠરી ગયેલા કચરામાં જે પાક થાય તેની મીઠાશમાં શું કમીના ? આજે પણ ભાઠાથી આવેલાં શાક ભાણ, જમરૂખ વગેરે ફળો વખણાય છે. ઉંડાળામાં થતી કેરીઓ, રાયણો, સકરટેટી તથા ચોમાસામાં જાંબુ વગેરે પાકની વસ્તુઓ, ફળો, શાક ભાણ તેમજ દરેક ઋતુની થતી પાક આ શહેરમાં ભાઠામાંથી આવતી હતી, તેમ હાલ પણ આવતી જણાય છે, અને તેની મીઠાશને લાધે દરેક જગ્યાએ વખણાય છે.

સને ૧૮૬૫ ના મે માસમાં મુંબઈની હાઇકોર્ટના પેનશન્ડ ત્રાંસલેટર રાજેશ્રી બાલાણ પાંડુરંગ મુંબઈથી અમદાવાદ ગયેલા,

ત્યાંથી પાછા ફરતાં ભરૂચમાં નર્મદા સ્નાન કરવા ઉતરેલા, તેઓ મારા ખાતાના એક ગૃહસ્થની ભલામણથી મારે ત્યાં રહેલાં, તેઓને લેજન લેતાં દુધા અને વેગણ જે ભાઈની પાકનાં હતાં, તે મીઠાશમાં ઘણાં ઉત્તમ લાગવાથી ભાવથી તે શાક ખાંધાં હતાં, એટલુંજ નહિ, પણ એ શાકની મીઠાશને લીધે દરેક ત્રણ ત્રણ મણ પોતાની સાથે મિત્રોમાં વહેંચવા લાઈ ગયા હતા.

એપિનાઈન્સ પર્વતની એક ટેકરી ઉપર યેસી અંગ્રેજી કવિ ગોલ્ડસ્મિથે ઇટલી દેશની તે વખતની સ્થિતિ જોઈ પોતાની “ત્રાવેલર” નામની કવિતામાં એ દેશ વિષે નીચેની લીટીઓ લખી છે, તે આ ભરૂચની પીરાન ટેકરીને એ ભાડાની જમીનની મહેરબાનીથી લાગુ પડતી જણાય છે, તેથી આ જગ્યાએ લખો છે.

Could nature's bounty satisfy the breast,
The sons of Italy were surely blest,
Whatever fruits in different climes are found,
That proudly rise or humbly Court the ground;
Whatever blooms in torrid tracts appear,
Whose bright succession decks the varied year;
Whatever sweets salute the northern sky,
With vernal lives that blossom but to die;
These here deporting own the kindred soil,
Nor ask luxuriance from the planter's toil;
While sea-born gales their gelid wings expand,
To winnow fragrance round the smiling land.

પ્રકરણ ૭ મું.

અર્વાચીન ભરૂચ.

ભરૂચ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૧°, ૪૨' પૂર્વ રેખાંશ ૭૩°, ૨'.

સુધરાઈની હદ બાબુ ઉપર મૂકતાં આ શહેરમાં ખેડના

વખતમાં અને તે પહેલાં કેટલાએક બંગ-

ળાઓ બંધાયા છે, તેથી આ શહેરની લંબાઈ પૂર્વ-

માં મહારૂદ્રથી તે પશ્ચિમમાં કાળી તળાવડી સુધી

લઈએ તો ચાર માઈલ ઉપર થાય છે, અને કુલ

સુધરાઈની હદ મુજબ લઈએ તો અઢીથી ત્રણ માઈલ થાય છે.

તેમ પહોળાઈમાં તો પોણા માઈલથી વધારે થતી નથી. લંબાઈ-

ના પ્રમાણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી છે, માટે આ શહેર વિષે

એમ કહેવાય છે કે એ પાઘડી પહોળે છે, તથા કોઈ એમ પણ

કહે છે કે એ જીભને આકારે છે.

શહેરની ઉત્તરે શિંહુવહાની (સિંધવાઈ) માતા તથા

આલીનું પૂજું આવેલું છે. પૂર્વે રેલવે સ્ટેશન મૂકી મોજમપોર,

કસક, મકતુમપોર વગેરે પરાં આવેલાં છે. દક્ષિણે એકજ હારમાં

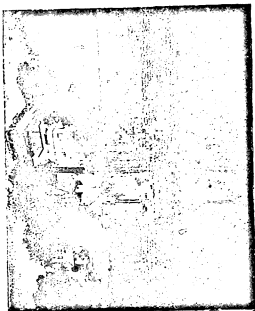
નવ નાથ તથા તે મૂકી નર્મદા નદી છે. પશ્ચિમે વેજલપોર,

મહમદપૂર, અને તે મૂકી ઇંદગાની પેલી તરફ કાળી તળાવડી

સુધી પારસીઓના બંગળા આવી રહ્યા છે.

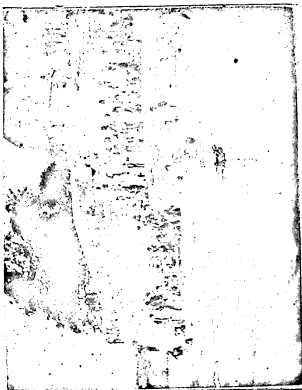
શહેર એક ઉંચી ટેકરી ઉપર છે, તેની આસપાસ ફરતો

કોટ છે. એ કોટની પશ્ચિમ તરફની બાબુ, જે નદીની અડોઅડ

મહાત્માની આવારનો દેખાવ.

૧૯૩૭

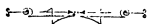
नयचोडीना आवारातो देभाव.

આવેલી છે તે ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં ઐરંગઝેબ બાદશાહે તોડેલી, એણેજ ફરી સન ૧૬૮૬ માં બંધાવેલી, તે સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ સરકારે ભરૂચ લીધું તે વખતે તુટેલી ફરી સમરાવાઈ નથી. ઉત્તર તરફની એક બાબુ સને ૧૮૭૭ માં તોડી વાહિટરોડ સાથે મેળવી દીધી છે. ટેકરી ઉપર શહેર પાછળથી વસેલું તેથી પૂર્વ તરફની દરવાજા નીચેની જમીન જ્યાં પહેલાં પણ ઘણી વસ્તી હતી, તે બાબુને બુનું ભરૂચ કહેતા હતા અને હાલ પણ કોઈક ઘરડાંને કહેતાં સાંભળ્યાં છે.

શહેર નર્મદા નદીને કાંઠે આવી રહેલું છે, તેથી લોકોને નહાવા ધોવાનું સુખ છે. નદીનું પાણી પાંચામાં તથા વાપરવામાં પણ લોકો લે છે. કેટલીએક જગ્યાએ ઓવારા બાંધેલા છે, તેમ કેટલીએક શહેર બહારની જગ્યાએ બાંધેલા જણાતા નથી. બહેચરાણનો ઓવારાનું નામ બહેચરાણ માતાનું દેવળ ત્યાં હોવાથી બહેચરાણ વાળો ઓવારો કહેવાય છે. પુરજો વહેપારનું મથક હોવાથી તેને પુરજનો ઓવારો કહે છે. મલખારી ઓવારો મલખાર જવાનાં વહાણો એ જગ્યાએથી ઉપડતાં, તથા મલખારનાં વહાણો એજ જગ્યાએ લંગર કરતાં તેથી તેને એ નામ અપાયલું છે. હાલ પીર કરમાણીનો ઓવારો એ નામ ઇરાનમાં કરમાણી પ્રાંતના કરમાણી શહેરનો રહેનાર પીરખાં કે પીરસાહેબ નામનો એક મુસલમાન મઠકે હજ કરી ભરૂચમાં આવેલો, ને એ જગ્યાએજ સ્થાઈ રહેતાથી તેમજ મઠકે હજ કરી આવવાથી હાલ કહેવાયો, તેથી તેનું નામ અમર રહ્યું છે, અને તેના નામ ઉપરથી હાલ પીર વાળો ઓવારો કહેવાયો છે. એ પીરની કબર એજ ઓવારે જોવામાં આવે છે. એ ઓવારેથી મઠકે જવાનાં વહાણો ઉપડતાં હતાં, એને મઠ્ઠાનો ઓવારો પણ કહેતા હતા. નવચોકીનો ઓવારો—જ્યારે શ્રી ભૃગુઋષિ મહારાજે એ ઓવારે યજ્ઞ કર્યો ત્યારે એ જગ્યાએ નવ ચોરીઓ કરી હતી, તેથી એને નવ ચોરીનો ઓવારો કહેતા હતા. અપભ્રંશ થવાથી નવચોકી કહે છે, વળી એમ પણ સાંભળેલું કે એ જગ્યાએ નવ પહેરાવાળાની ચોકી પહેલાં હંમેશ રહેતી હતી, તેથી એને નવચોકીનો ઓવારો નામ આપેલું છે. ભાગાકોટનો ઓવારો—એ કોટ ભાગી તુટી હાલતમાં પહેલાં આવવાથી એ નામ અપાયલું છે, પણ એનું ખરૂં નામ નરનારાયણનો ઓવારો છે. તેનું કારણ એમ સાંભળ્યું છે કે જ્યારે

નવચોકીના ઓવારા ઉપર યજ્ઞ થયો, ત્યારે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને ખેસવાની જગ્યા એ આપી હતી, તેમના નામ ઉપરથી નારાયણ-નો ઓવારો કહેવાયો. હાલ જે નવા દહેરા આગળ નારાયણની ખડકીમાં નર નારાયણની મૂર્તિઓ છે, તે બન્ને મૂર્તિઓ એજ ઓવારેથી નીકળી હતી. માંહેની ઊનાઇ-આ ઓવારાનું નામ શા ઉપરથી આપેલું છે તે કોઇ કહેતું નથી, પણ એમ સંભવે છે કે નદીની સપાટીથી એ જગ્યા ઘણી ઊંચાઈમાં આવેલી છે, તેથી માંહેની ઊંચાઈને બદલે અપભ્રંશથી ઊનાઇ થયું હશે; પછી જે હોય તે ખરું. બહારની ઊનાઇ-ઊનાઇના કોટની બહાર ની નજીકની બાબુ હોવાથી બહારના ઊનાઇ કહે છે. ભૃગુ ઋષિનો ઓવારો-એ જગ્યાએ એ ઋષિનું સ્થાન હોવાથી એ નામ અપાયલું છે. દશાશ્વમેધનો ઓવારો-બજિરાજીએ દશ અશ્વમેધ કરેલા તેથી એ નામ અપાયલું છે. સડકનો ઓવારો-એ જગ્યાએ રેલવે હોવાથી રેલવે બંધાયા પછી એ નામ અપાયું છે. મોજમપોરનો ઓવારો-મોજમપોરનાં પરાંની પાસે હોવાથી એ નામ અપાયલું છે. નાનકશાહિનો ઓવારો-નાનક નામના મહા-ત્માએ એ જગ્યા તરફ મુકામ કરેલો તે ઉપરથી એ નામ અપાયલું છે. મહારૂદ્રનો ઓવારો-મહારૂદ્રનું દહેરૂ હોવાથી એ મહા-દેવના નામ ઉપરથી એ ઓવારાનું નામ આપેલું છે.

શહેરમાંથી નદીને સામે કાંઠે જવા બે હોડીઘાટ રાખેલા છે. પુરજ તરફનો હોડીઘાટ તથા બહારની ઊનાઇનો હોડીઘાટ. મોજમપોરના ઓવારા આગળ પહેલાં હોડીઘાટ હતો, ત્યાં અત્રેના મોઢવાણીયા અમરતલાલ મોતિલાલ મામલેતદાર કારકુન હતા. એ રસ્તો મુગલાઈ રાજ્યમાં દિલ્હી જવાનો “ટ્રંકરોડ” કહેવાતો હતો. એ જગ્યાએથી લશ્કર પણ જવ-આવ કરતું હતું. હાલ કુકરવાડા તરફથી જવ-આવ કરે છે. મોજમપોરનો ઘાટ સૌથી મોટો ગણાતો હતો. સને ૧૮૬૯ થી ભરૂચ અને ઘોઘા વચ્ચે એક આગબોટ ફરતી હતી, ને સને ૧૮૭૫ માં ડુબી ગઈ તેમાં ઘણા માણસોનો ઘણુ નીકળ્યો, ત્યાર પછી આગબોટ ભરૂચમાં આવી સાંભળી નથી. સને ૧૯૧૦ પછી આગબોટ ફરે છે તેના માલીકને હોડીઘાટનો ઇન્જરો આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

શહેરની માપણી તથા ઘરો.

આ શહેરમાં સને ૧૮૬૬ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧ લી તારીખથી માપણીનું કામ શરૂ થયું, તે સને ૧૮૭૫ ના અક્ટોબર માસની ૧૫ મી તારીખે પુરું થયું હતું.

શહેર અને પરાં મળી કુલ ૫૨૧૮૩૬૭ ચોરસ વાર જમીન માપવામાં આવી હતી. એ જમીન પૈકી ૧૧૬૩૦૪૫ ચોરસ વાર જમીન બાંધેલાં ખાનગી મકાનોથી રોકાયેલી હતી, અને ૧૦૯૬૬૭૦ ચોરસવાર જમીન બાબત લોકો પાસે સમરી સેટલમેન્ટ લેવામાં આવે છે. સરકાર તથા રેલવે ખાતાનાં મકાનોથી ૧૨૬૬૬૩ ચોરસ વાર જમીન રોકાયેલી છે, તેમ ૨૬૩૨૯૮૭ ચોરસ વાર જમીન ખાસ કામોને સાડાં નિમાયેલી છે, તથા ૧૯૮૪૦૨ ચોરસ વાર જમીન વેચવાની અગર ભાડે આપવાની પડતર છે.

આ માપણી કરવામાં કુલ રૂ. ૧૦૭૮૪૦) ખર્ચ થયો હતો. એ ખર્ચ પેટે સરકારને રૂ. ૫૭૧૧૪ તથા સુધરાઈને રૂ. ૫૦૭૨૬ આપવા પડ્યા હતા.

સને ૧૮૭૫ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખ સુધીમાં લોકોનાં ખતો જોઈ તેમને સનદો આપવા બદલ જે ફી લેવામાં આવેલી, તેની તથા લોકોએ સરકારી જમીન દબાવેલી તેની કીંમત વસુલ

આવેલી તેની મળી એકંદર રૂ. ૧૫૩૮૩૨ વસુલ આવ્યા હતા, એટલે એ માપણી ખાતે રૂ. ૪૫૯૯૨) શિલક રહી હતી.

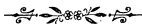
એ માપેલી જગ્યામાં સને ૧૮૭૪-૭૫ માં ૧૦૪૪૩ મકાનો હતાં. એ, મકાનો પૈકી ૭૧ ગ્રણુ અને તેથી વધારે માળનાં, ૬૬૧ જે માળનાં, ૩૨૨૧ એક માળનાં, ૨૮૩૮ માળ વગરના અને ૨૩૫૪ કાદવીઆં ઝુંપડાં હતાં. આ મકાનો શિવાય ૧૯ કારખાનાં અને ૧૨૭૮ દુકાનો હતી. (ગેઝિટિયર ભાગ ૨ જે)

સને ૧૯૦૮-૦૯ માં દુકાનો વગેરે મળી ૯૬૨૯ ઘરાં અથવા મકાનો છે. સને ૧૮૭૪-૭૫ માં ઘર વેરો (હાઉસટેક્સ) માળીઆના પ્રમાણમાં લેવાતો હતો, તેથી તેની માળવાર ફેડ અપાયલી તે બતાવી છે હાલ તો ઘરની કીંમત ઉપર કર લેવાય છે એટલે સુધરાઈમાં એ ફેડ રખાતી નથી. (સુધરાઈ તરફથી લખાવેલું.)

પ્રકરણ ૯ મું.

શહેરની વસ્તી.

ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં જ્યારે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યારે વસ્તી પત્રક થયું, તે વખતે ભરૂચમાં ૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી હતી. એ પૈકી શહેરમાં ૩૦૦૦૦ અને પરાંમાં ૨૦૦૦૦ માણસો હતાં.

સને ૧૮૧૨ ના વસ્તી પત્રક વખતે ૩૨૭૧૬ માણસની વસ્તી હતી, એ વસ્તી પૈકી ૧૬૮૩૬ હિંદુ, ૬૮૮૮ મુસલમાન અને ૨૬૬૨ પારસી હતા. સને ૧૮૪૬ ના વસ્તી પત્રકમાં ૩૧૫૫૦ માણસનો વસ્તી હતી, એ પૈકી ૧૬૬૭૪ હિંદુ, ૬૭૨૬ મુસલમાન, ૧૮૨૩ પારસી તથા ૨૪ ક્રિશ્ચિયન હતા. સને ૧૮૫૧ ના વસ્તી પત્રકમાં ૩૧૭૦૦ માણસ ગણાયાં હતાં, એ પૈકી ૨૧૦૭૨ હિંદુ, ૮૭૭૨ મુસલમાન, ૧૮૩૫ પારસી અને ૨૨ ક્રિશ્ચિયન હતા. સને ૧૮૭૨ ના વસ્તી પત્રકમાં ૩૬૬૩૨ માણસની વસ્તી પૈકી ૨૩૬૭૧ હિંદુ, ૧૦૭૩૩ મુસલમાન, ૨૧૭૩ પારસી અને ૫૫ ક્રિશ્ચિયન હતા. સને ૧૮૮૧ ના વસ્તી પત્રકમાં ૩૭૨૮૧ માણસોમાં ૧૬૪૦૪ મરદ તથા ૧૭૮૭૭ ઘેરાં હતાં. સને ૧૮૯૧ માં જે વસ્તી પત્રક થયું તેમાં ૪૦૧૬૮ માણસની વસ્તી ગણાઈ હતી. તેમાં ૨૦૭૬૦ મરદ અને ૧૯૩૭૮ ઘેરાં હતાં. સને ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રકમાં ૪૨૮૬૬ માણસની

એકંદર વસ્તીમાં ૨૨૧૯૮ મરદ તથા ૨૦૬૯૮ ઘેરાં હતાં, એ પૈકી ૨૬૮૫૨ હિંદુ, ૧૨૦૨૨ મુસલમાન, ૨૧૫૩ પારસી, ૭૨૧ શ્રાવક, ૫૦૬ ક્રિશ્ચિયન, ૩ સિક, ૧ જ્યુ, ૬૩૮ એનિમિસ્ટીકસ અને ૨૨ બીજા હતા. જે સાલનાં વસ્તી પત્રકમાં જે ફેાડ મળી આવી તે ફેાડ બતાવી છે.

સને ૧૯૧૧ ના માર્ચ મહિનામાં નવું અને હાલનું છેલ્લું વસ્તી પત્રક થયું, તેમાં શહેરની કુલ વસ્તી ૪૩૪૦૩ થઈ હતી. એમાં મરદોની સંખ્યા ૨૨૬૩૦ તથા સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૦૭૭૩ હતી, એ પૈકી હિંદુઓ ૨૫૭૨૭ તેમાં મરદો ૧૩૫૮૦ તથા સ્ત્રીઓ ૧૨૧૪૭ હતી. મુસલમાનોની સંખ્યા ૧૨૧૯૫ તેમાં ૬૩૫૩ મરદ તથા ૫૮૪૨ સ્ત્રીઓ હતી. જૈન ૬૭૬ તેમાં ૩૫૮ મરદ તથા ૩૧૮ સ્ત્રીઓ હતી. પારસીની વસ્તી ૧૯૪૮ તેમાં ૮૫૨ મરદ અને ૧૦૯૬ સ્ત્રીઓ હતી. ક્રિશ્ચિયનની સંખ્યા ૩૦૧ તેમાં મરદો ૧૯૪ તથા સ્ત્રીઓ ૧૦૭ હતી. એનિમિસ્ટીકસ ૨૫૨૨ તેમાં ૧૨૬૯ મરદ અને ૧૨૫૩ સ્ત્રીઓ હતી. બીજી વસ્તી ૩૪ તેમાં ૨૪ મરદ અને ૧૦ સ્ત્રીઓ હતી. સને ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રક કરતાં આ સને ૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રકમાં ૫૦૭ ની સંખ્યા વધારે જણાય છે, તેથી શહેરની વસ્તીમાં વધારો થતો જાય છે એમ ખુલ્લું દેખાય છે. પરદેશીઓને ભાડાનાં ઘર મળવાં પણ મુશ્કેલ પડે છે. વૈકુઠ સાંકડું ને લક્ષ્મી ઘણા એવું થયું છે. ભરૂચ તાલુકાની વસ્તી ૧૧૧૨૩૧ ની હતી અને આખા જિલ્લાની ૩૦૬૭૧૭ ની હતી.

શહેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી શેરીએ શેરીએ જણાય છે. પારસીઓ એક જથ્થે રહે છે, તેઓ વેજલપોરના તથા હાથીખારના પારસીવાડામાં તથા ખલાસવાડમાંજ વસેલા છે. હિંદુઓનાં ઘરાં તેમની ન્યાતના જથ્થામાં છે. ઘણાં ખરાં ઘરાં તો કુટુંબીઓનાંજ સાથે સાથે હોય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શહેરની શેરીઓ.

ઉપર જે વસ્તી વિષે લખ્યું છે, તે વસ્તી નીચેની શેરી-ઓમાં આવી છે.

(અ) ભાગ—બહારની ઉનાઇનો રસ્તો, ખારવાવાડ, સોમનાથનો ટેકરો, ભૃગુ ઋષિના જગ્યા, દાંડીઆ બજાર, લોધવાડ, દશાશ્વમેધનો રસ્તો, કોલીવાડ, બ્રહ્મપૂરી, કળીરપડું, કુંભારખાડ, ચીંગસપડું, ચીંગસપરાની ગોલવાડ, માડૂ ફળીયું, રતનતલાવની પાળનો રસ્તો, ચીંગસપરા પટી, રાવલીઆવાડ, ભંગોઆવાડ, આચારજીનો રસ્તા, મોહનબાગ, સિંધવાઇ માતાનો રસ્તો, વાહિ-ટરોડ, નિલકંઠ, માતરીયું, સરકારી બંગલો, ધોળીકોઇ, હુવાર ચાલી, બરાનપડું, મોજમપોર, કસક, માછીવાડ, ખાળપાવાડ, સ્ટેશનરોડ, મોગલપડું, ઘીકાંટો, નરસીપડું, જમાલપોર, સુંથીઆ-પડું, આ શેરીઓ ઝાડેસરી દરવાજા બહાર આવી છે.

(બ) ભાગ—શહેરની ઉત્તર બાજુ—ખોરડી ફળીયું, કુંભાર-વાડ, બ્રાહ્મણ ફળીયું, વાંદરા ખુરજ, ભંગોઆવાડ, દુમવાડ, ધાંચી-વાડો, પીંજરાગલાં, દાદાભાઈ પારેખનો ખાંચો, અચારવાડો, તંબાકુવાળાની ખડકી, પીપળાની ખડકી, સોનેરી મહેલ, મલૈકવાડ, ગોલવાડ, ખરા કુવા નીચેનું દેશાઈ ફળીયું (માડું ઘર છે તે), જગાશેઠનો ટેકરો, હાજીખાંના બજારની ખડકી, હાજીખાંનું બજાર,

શુકલશેરી, દેશાઈ ફળીયું, મુનશીનો ટેકરો (ગોલવાડથી તે મુનશીના ટેકરા સુધીના ભાગને રાવલફળીયું કહેતા હતા; જુના દસ્તાવેજોમાં જગવું છે). બોરીની ખડકી, નારાયણદેવની ખડકી, અતરશાહની મસ્જિદનો રસ્તો, ભોઈવાડ, દાજી કલાણની ખડકી, તુમડીની ખડકી, ઝવેરી મહોલ્લો, જીવણ હરિભાઈનું ચકલુ, ઠારના ખડકી, જાલીઆ મસ્જિદનો રસ્તો, મુસલમાનવાડ, એફુસ સાહેબનો રસ્તો, ઘાંચોવાડ મુસલમાનોવાલી, નહાનો ભોઈવાડ, બોરીઆની ખડકી, કાચળીપીટના હનુમાન, આશારામ મહેતાની ખડકી (આ ખડકી ભાણા મહેતાની અને કસનકાકાની ખડકીથી પણ ઓળખાય છે), મંદિર સામુની ખડકી, ગરૂડાની ખડકી, શ્રીજી મંદિરની ખડકી, લલુભાઈનું ચકલુ, તુઈરામ ઠાકોરની ખડકી, કાચલીપીઠ, ખજુતરખાનું, જુના જાનરની છોપવાડ, ઊંડીવખાર, શ્રીમાળી પોળ, ભંગીઆવાડ, હજીરાનો ટેકરો, પાવડીઆ ગલી, કંસારવાડ, ખલાસવાડ, ગળીઆરવાડ, ઊંચું પાડું, ગુલામઅલી ફ્રાજદારનો રસ્તો, મુસલમાનવાડ, વડુંપાડું, તારકસીનો મહોલ્લો, કતોપોરી દરવાજો, હોરવાડ, મારસલવાળો ખાંચો, ઢંડવાડ, હકીમજીની ગલી, લાઇન (લેન કહે છે તે).

(ક) ભાગ—નર્મદા તરફનો ભાગ—સુથાર ફળીયું, કુંભારવાડ, માંહેની ઉનાઇ, દેલવાડ, સુખલાલ જમાદારનો ટેકરો, મકેરી ફળીયું, વાંસીઆની હવેલી આગળની જગ્યા, કંગાળપૂરી, શેઠ ફળીયું, ભૂતશેરી અથવા ગણપતીની ખડકી, દુવાર મોતિની ખડકી, મુલજીનું ચકલુ, શિવભાઈ શુકલની ખડકી, હન્ટમ શેરી, અફીણવાળાની ખડકી, ઉંચો ઓટલો, નગરશેઠની ખડકી, ખેડાવાળના ખડકી આગળનો રસ્તો અથવા કાળાપાટની આમલો, મહેતાજીની ખડકી, મિરજીવાડ, કીડીજીનો ઢોળ, ખો, ચાંપાનેરની ખડકી, લાલ ખેસદારની ખડકી, કામનાથ મહાદેવનો મહોલ્લો, કન્યાશાળાનો રસ્તો, ધાડીઆ શેરી, પાઠેક ફળીયું, સાંકડી શેરી, હોડોવાળાનો મહોલ્લો, ભૂતનાથ ફળીયું, કેસુર મામાનું ચકલુ, ભોળારામ પટેલની ખડકી, ખાપુ ભક્તિનો ખાંચો, લાલભાઈની પાટ, ઘોતીઆં વાલાની ખડકી, નામત દેશાઈની ખડકી, કોઠારીની ખડકી, માળીવાડાનો રસ્તો, સતી માતાની ખડકી, હેઠાણું, દરૂ ફળીયું અથવા જમીએતરામની ખડકી, રણછોડજીનો ઢોળાવ,

જડીઆની ખડકી, વરજીવન કીકાની ખડકી, જીતું જળર, સતી માતાની ખડકી, દિપચંદ તારાચંદનો ખડકી, ચુનારવાડો, દેસાઈજીનો ખાંચો, કચેરીનો રસ્તો, અદાલત, ઓફિસની ખડકી, પઠાણવાડ, ગોદરીઆવાડ, મુસલમાનોનો ચુનારવાડો, પખાલોવાડ, ચુડી વાળો મહોલ્લો, લાલ જળર, કાજમખાર, મલખારી દરવાજો, હાજી પીર કરમાણી, શુકલવાળાની મોલત, છોવાળાની મોલત, હાથીખાર, ધાળાવાળી ખડકી, અરદેસર ગાંધીની ખડકી, મદ્રેસાની ખડકી, જોગમવાડીનો રસ્તો, કાજી સાહેબનો રસ્તો, જીમામસ્જિદ.

(૬) ભાગ—ઉત્તર તરફનો—ફાટ તળાવ, ગડરીઆવાડ, વેરાગીવાડ, લંગોટીઆવાડ, દીંગીવાડ, નવાપૂરા ડભોઈઆવાડ, આલી, આલીનું ગ્રાહણ ફળીયું, કાછીઆવાડ અને કોલીવાડ, ખાટકીવાડ, ધાંત્રાવાડ, સિંધીવાડ, ડુંગરી મોટી તથા નહાની, લુનસડવાડ, ડગીપર, નાગોરીવાડ મોટી તથા નહાની, મુલતાનવાડ, મલેકવાડ, કાલુનો મહોલ્લો, અધુનો મહોલ્લો, પરદેશીવાડ, મલેકવાડ બીજી, સફરકોઈ, ગોલવાડ, મહમદપરાની ગોલવાડ, સફરતળાવ, પીરકાઠી, કુમારીઆઢોળ, ઢેડવાડ, લીમડીચોક.

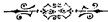
(૭) ભાગ—દક્ષિણ તરફ—કોટ સફીલ, પુરજની સડક, પાલવાવાડ, બરકતવાડ, પીપલી હેઠલ, હેઠાણા લાતીઓ, માલીવાડ, ગુસવાડ, પારસીવાડ, સોદાગરવાડ, સૈયદવાડ, ખારવાવાડ, વાણીઆવાડ, માછીવાડ, કાખફળીયું, વેજલપોર ગાંધીવાડ, કાગવાડ, ગામડીઆવાડ, ઇસાકપર, નિજમવાડ. ✓

ઉપર પ્રમાણેની શહેરમાં શેરીઓ છે. તે હકીકત સુધરાઈના ઇન્સ્પેક્ટરોએ આપી છે. આ લખ્યા પછી શહેરના ૧૩ ભાગ (વાર્ડ) સુધરાઈ તરફથી થયા છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિંદુઓનાં દેવસ્થાનો-મંદિરો.

ઝાડસરી દરવાજા તરફ દેવસ્થાનો ઘણાં આવેલાં છે.

એ દેવસ્થાનમાં દશાશ્વમેધને કાઠે ગંગનાથ મહાદેવ, નર્મદાની* મૂર્તિ સને ૧૮૬૯-૭૦ સંવત ૧૯૨૫-૨૬ માં જ્યાલાગીર નામના એક સંતે બેસાડી છે. મોટા ગણપતિ તથા તેને લગતું શિવાલય, અમરતલાલ વકીલે હરજીવન

તુકાઈની પુંજમાંથી સને ૧૮૬૦-૬૧ માં બંધાવ્યું સાંભળ્યું છે. એકલીંગી મહાદેવ આ મેઝાડાના ઇષ્ટદેવ જીના વખતના છે, દહેડું હાલમાં બંધાયું છે. ભાર્ગવના ગણપતિ તથા તેને લગતું શિવાલય જીના વખતનું છે. કોટેશ્વર મહાદેવ પ્રાચીન છે. મણીનાગેશ્વર, હોમકારેશ્વર, મહાનકાળેશ્વર, અમરકંઠેશ્વર મહાદેવનાં દહેરાં ક્ષત્રિઓએ ૩૦-૩૫ વરસ થયાં બંધાવેલાં છે. પિંગળેશ્વર અને તેમાં જીના બળીઆકાકા છે તે પ્રાચીન છે. જૌરીઅંબા માતા દાહપોરીમાં જીના વખતનાં છે. સેકસાઈજીનું મંદિર સાત વરસ ઉપર બંધાવ્યું છે. અંબા+ માતાનું તથા ઉમીયા માતાનાં

✓ * એ સ્થાનમાં સંવત ૭ ની સાલમાં કાગળ ઉપર લખેલી ગીત હાલ મોજુદ છે.

✓ + અંબા માતાની મૂર્તિ પ્રાચીન વખતની છે, તે અંબા માતાનું નામ રેવા પુરાણમાં કંકેશ્વરી માતા આપેલું છે.

દહેરામાં જે મૂર્તિઓ છે તે પ્રાચીન વખતની છે. ઉમીયા માતાનું દહેરું કલમીઓએ અંધાવ્યું છે, તથા અંખા માતાનું લખપતિ તરફથી સમું થયું છે. હરિદાસ બાવાનું શ્રી રામચંદ્રજીનું મંદિર જુના વખતનું છે. કળીરપરામાં અંખાજીની મૂર્તિ ૫૦-૬૦ વરસની બેસાડેલી છે. વળી ત્યાં પ્રોહિતોના બટુકનાથનું મંદિર પણ છે, તથા શ્રાવકનાં દહેરાં છે.

દાંડીઆ બજાર તરફ નદીની બાજુએ રોકડીઆ હનુમાન તથા તેની નજીક કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવનું પુરાતન બાજુ છે. એ દહેરાનો જીર્ણોદ્ધાર સને ૧૯૧૦ માં અત્રેના વાયડા વાણીઆ તાપિદાસ મોહનભાઈ દલાલે કરી તેમાં પાર્વતી, ગણપતિ તથા હનુમાનનાં નવી મૂર્તિઓ બેસાડી છે. સામી બાજુએ શહેર વસાવનાર શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજનું પુરાતન દેવાલય તથા તેની અડોઅડ જ્વાળનાથ મહાદેવ બિરાજે છે, તેની આજુબાજુ સિદ્ધનાથ મહાદેવ ક્ષત્રિઓના ઇષ્ટદેવ તથા ભીમનાથ મહાદેવ પ્રાચીન છે.

ભૃગુ ઋષિના પશ્ચિમના ટેકરા ઉપર વિહારાસ્વરૂપનું મંદિર છે. સોમનાથ તથા કામનાથ મહાદેવો પણ પ્રાચીન વખતના એની નજીકમાં છે.

બહારની ઉનાઇ તરફ પ્રેમનાથ મહાદેવનું સ્થાન છે, તે દહેરું ૩૦ વરસ ઉપર ગુલાબભાઈ નરોત્તમ નામના એક કલમીએ અંધાવ્યું છે, ત્યાં એવારે વળી એક ઠાકોર મંદિર પણ છે.

સ્વામીનારાયણનું મંદિર—એવું સાંભળ્યું છે કે જ્યાં એ મંદિર હાલ છે ત્યાં ટેકરો હતો, તે ટેકરા ઉપર એક વડ હતો, તે વડની છાંયા નીચે એ પંથનો એક સાધુ (મહાનત) અયોધ્યાથી આવ્યો ને એ વડ તળે સુકામ કર્યો. એની સાથે બીજા સાત આઠ સાધુઓ હતા. ઠાકોરજીને વડ તળે બેસાડી દેવ સેવામાં વખત ગાળતો તથા લોકોને ઉપદેશ આપતો, તે ઉપદેશની અસર થી કેટલાએક એ પંથમાં દાખલ થયા, ને પાછળથી દેવાલય (મંદિર) નહાના પાયાપર બાંધ્યું ને માંહે ભગવાનની મૂર્તિ પધરાવી. એ મૂર્તિ સંવત ૧૯૦૧-૦૨ માં પધરાવી છે. સને ૧૮૬૮ ના પ્રદર્શન વખતે એ દહેરાને લંબાવી સાડા બાંધી સુ-

શોભિત રંગબેરંગથી રંગો તથા ચિત્રો કાઢી શણગારી દીધું હતું, તેથી તે વખતે જે પરદેશીઓ આવેલા તેઓને તથા શહેરના લોકોને ભપકાદાર દેખાવ આપતું હતું. દુકાનો વગેરે પૂર્વ તરફની બાજુ સંવત ૧૯૪૫-૪૬ માં જમીન ખરીદ કરી બંધાવી છે. રતન તળાવ અને તેની સામી બાજુએ જે સાધુઓનાં મંદિરો છે, એ મંદિરો લલુભાઈના વખતનાં છે.

આચારજીનું ધામ પણ જીના વખતનું છે, ત્યાંથી આગળ સડકની ઉત્તર બાજુ થોડે દૂર શિંહુવહાની (સિંધવાઈ) માતાનું મંદિર તથા એક શિવાલય છે, થોડક છેટે મોટાં સિંધવાઈ એક કુવામાં બિરાજે છે.

સિંધવાઈના રસ્તાથી થોડે છેટે નિલકંઠ મહાદેવનું દહેડું છે, તેની ઉત્સવારી દરજી લોકો કરે છે. દહેરાને ફરી બંધાવી નવા જેવું કર્યું છે. એ જગ્યાએ શ્રાવણ વદ ૦)) અમાસને રોજ દર વરસ મેળો ભરાય છે.

શહેર બહાર ઝાડેસરી દરવાજા તરફના દેવાલયો આવી ગયાં, હવે શહેરમાં પેસતાં દરવાજાની ઉત્તર બાજુએ હનુમાનનું દહેડું છે. વાંદરાણુરજમાં મહાંકાળેશ્વરનું દહેડું છે. અચારવાડામાં દુઃખભંજનેશ્વર મહાદેવ સને ૧૮૮૪ માં સ્થાપન થયા છે. દેસાઈ ફળીઆમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેડું છે. ભોઈવાડામાં છડીની જગ્યા છે. ભાર્ગવોનું નવું દહેડું સને ૧૭૮૩ માં ભાસ્કરરાવ નામે સિંધિયાનો જે સુળો ભરૂચમાં થઈ ગયો, તેનો મદદથી બંધાયું છે. એ દહેરામાં જે મૂર્તિઓ છે તે પુનેથી એણે મંગાવી આપેલી, તથા સિંધિયા સરકારની તોળેરીમાંથી મોટી રકમ આપેલી, તેથી ભાર્ગવોએ એનું નામ એ મહાદેવના નામ સાથે જોડાય માટે ભૃગુભાસ્કરેશ્વર નામ આપ્યું છે. બીજાં નાણાં પોતાની ન્યાતમાં ઉધરાણું કરી ખર્ચ્યાં હતા. ભાર્ગવોનો કુળદેવો શોભાગસુંદરી આજ સુધી ભૃગુ ઋષિના દહેરામાં હતાં, તેઓને એ દહેડું બંધાયા પછી અત્રે લાવી એક ગોળમાં પધરાવ્યાં છે. વલ્લભટનું મંદિર એ સંવત ૧૬૬૨ નો સાલનું અત્રે છે, એમાં રામચંદ્રજીની પંચાયતન મૂર્તિઓ તથા બીજા ભગવાનની મૂર્તિઓ પણ છે. એ મંદિર જીનામાં જીનું કહેવાય છે. લલુ-

ભાઈ તથા બીજા વૈષ્ણવો એ મંદિર હરરોજ શ્રીજી મંદિર થયા પહેલાં દર્શને જતા હતા. માંહેની ઉનાઇને ઓવારે દેવાશંકર મહાદેવનું દહેરું ભાભાવાળાના વહિવટમાં છે. ભાગાકોટ આગળ અભયમુકતેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે. એ મુગટરામ કરી એક ભિતડા ખેડાવાળે બંધાવેલું છે. હજમશેરી બહાર મકેરીફળીઆ ની ખડકી નજીક એક નડાની દહેરી છે, તેમાં પણ એક બાણ બેસાડેલું છે. હાજીખાંના બજારના રસ્તા ઉપર ઉત્તર બાણ એ રામચંદ્રજીનું મંદિર તથા દક્ષિણ બાણ એ સેખશાઈજીનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિર ભકિત ભગવાનનું તથા ઉપલું જમનાદાસ કુરકુરીઆનું કહેવાય છે. એજ બજારમાં ભાર્ગવના વાડી તરફના રસ્તાની બાણ એ એક જળાધારીમાં એક બાણ છે, તેને દૂધીઓ પત્થર કહે છે. જે સ્ત્રીઓને ધાવણ નહિ ઉતરતું હોય, તે એ બાણ ઉપર દૂધ ચઢાવે છે, આ કરવાથી સ્ત્રીના થાનમાંથી દૂધ ઉતરતું સાંભળ્યું છે.

કંગાલપૂરીમાં દીગંબર પાર્વતેશ્વર મહાદેવનું દહેરું હાલ પાંચેક વરસ થયાં બંધાયું છે. પાઠેક ફળીઆમાં એકલીંગીનું દહેરું મેવાડાઓએ ખો ઉપર બંધાવ્યું છે. કામનાથ મહાદેવનું દહેરું માધુભાઈ નરભોરામ ભાર્ગવના વડવાએ બંધાવ્યું છે. ભૂતનાથ મહાદેવનું દહેરું પ્રાચીન છે, તેની પાસે એક ગણપતિનું મંદિર છે. બીજું ગણપતિનું મંદિર તથા મહાદેવનું દહેરું ભાગાકોટ જતાં રસ્તા ઉપર છે. નવચોકીના ઓવારા ઉપર ચાર શિવાલયો આવી રહ્યાં છે, તથા ગુરૂદત્તાત્રયનું પણ મંદિર છે. હેઠાણામાં એક શિવાલય તથા જગન્નાથજીનું મંદિર છે. વિઠ્ઠલનાથજીનું મંદિર ગિરધરલાલ વકોલના સસરા તરફથી બંધાયું છે એનો ખરચ હાલ ગિરધરલાલની પુંજમાંથી થાય છે. રણછોડજીનું મંદિર તુમ્બરામ ઠાકોરે બંધાવ્યું છે, તથા તેની પાસેનું શિવાલય બુના વખતનું છે, છતાં તેણેજ બંધાવ્યું છે. લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે ત્યાંથી રથ બત્રાને દિવસે ઠાકોરજીને રથમાં બેસાડી શહેરમાં ફેરવે છે. એના નજીક ગોપાળજીનું પણ મંદિર છે. ચુનારવાડામાં કાળા તથા ગોરા રામજીનાં મંદિરો છે, કાળા રામજીમાં પંચમુખી હતુમાન છે. એક શિવાલય પણ છે તે વાટેશ્વર મહાદેવનું કહેવાય છે. 'ઓફિસની ખડકીમાં ગણપતિનું

મંદિર છે. હાજી પીર કરમામીના ઓવારા ઉપર એક દહેરૂં છે, તે કામનાથ મહાદેવનું કહેવાય છે. કંસારવાડામાં કંસારાઓની કાળકા માતાનું મંદિર છે. શ્રાવકોનાં દહેરાં પણ એ તરફ આવેલાં છે. કોઈ પછાડી પાવડીઆઓનાં મંદિર છે. જુના નારાયણનું મંદિર વરજીવન કીકાની ખડકીમાં છે.

ખખુતરખાના તરફના ઉત્તરના ખાંચા તરફ જતાં આશારામ મહેતાની ખડકીમાં ગંગારામભ.ઈનું* મંદિર છે. બહાર નીકળ્યા કે પૂર્વ બાજુએ થોડે છેટે ઇશ્વરી માતાનું તથા તેની સાસું મહાલક્ષ્મી માતાનું મંદિર છે. ખાંચામાં કાચળીપોટના હનુમાનનું દહેરૂં તથા તેની બહાર ભોંયરામાં એક શિવાલય છે. એ શિવાલય દટાઈ ગયેલું ૩૦ વરસ ઉપર સહેજ ખોદતાં માલમ પડ્યું હતું, તેજ જગ્યા આગળ કાકાબળીઆની દહેરી છે.

પછી દક્ષિણ તરફ પાછા ફરતાં ચકલામાં જવાના રસ્તાની દક્ષિણ બાજુએ શ્રીજી મંદિર છે. એ મંદિર લલુભાઈના વખતમાં સને ૧૭૯૦ પહેલાં સુડતાલા કાળના એકાદ વરસ આગમ્ય બંધાયું છે, એ મંદિરનો નવો ભાગ ૪૦ વરસ ઉપર બાંધ્યો છે. એ જગ્યાએ તાપિદાસ ભગવાનદાસ પાવડીઆની તથા દિપરામ મહેતા નામના મેવાડા બ્રાહ્મણની મોટી વહેપારની પેઢી હતી, તે તુટી પછી એ ભાગ મંદિરે લીધો છે. એ મંદિરની હારમાં મહાલક્ષ્મી માતાનું બીજું મંદિર છે. ચકલામાં લલુભાઈવાળા ગણપત છે. ચકલાથી લાલભાઈની પાટ તરફના ખાંચામાં વળતાં માળીવાડાના નાકા આગળથી કેસુર મામાના ચકલામાં જતાં સોની લોકોની વાઘેશ્વરી માતાનું સ્થાન આવ્યું છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ચકલામાં થી નવા દહેરા તરફ જતાં ઉત્તર પાસે નારાયણ દેવની ખડકીમાં શ્રી નરનારાયણનું મંદિર છે. એ નરનારાયણની મૂર્તિઓ ભાગાકોટના ઓવારા આગળથી નીકળી છે. હું ગોકુળ, મથુરાં તથા બીજાં વૈષ્ણવી મંદિરો જોઈ આવ્યો, પણ ભરૂચમાં જે નરનારાયણની મૂર્તિઓ મારાં જોવામાં આવી છે, તેવી કોઈ જગ્યાએ

* આ મંદિરના ઠાકોરજી પહેલાં આવ્યા ત્યારે સ્વામીનારાયણનો ડહેલો જ્યાં છે ત્યાં ખુસી જગ્યા હતી, તે જગ્યામાં એક છાપરી બાંધી બેસાડેલા હતા.

મને માલમ પડી નહિ. આ મૂર્તિઓ સ્થાપન થયાને આસરે ૪૦૦ વરસ થયાં હશે. એ ગોરધનદાસ નામના ભાર્ગવને સ્વપ્નું થએલું અને તે લાગલાગટ સાત દિવસ સુધી થવાથી તે ભાગા-કોટ ગયા, ને જે જગ્યાનું સ્વપ્નું થયું હતું ત્યાંજ ઘુંટણ પુર પાણીમાંથી એ મૂર્તિઓ નીકળી, તે લાવી પોતાના ઘરમાં બે-સાડી. એ મંદિર નહાતું હતું તે સને ૧૮૬૭-૬૮ માં ઘેલાભાઈ વલવભાઈ નામના એક વાયડા વાણીઆએ મોટી રકમ આપવાથી તથા ખીજા ઉઘરાણાથી ફરીથી બાંધ્યું છે.

ખડકીમાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે રાધાવલ્લી મહારાજના બે ભાઈનાં બે મંદિરો આવ્યાં છે, ત્યાંથી રેવાણ તરફ જતાં ધારીઆશેરી આગળ એક બાલાણનું મંદિર છે.

શહેર બહાર વાહિટરોડ તરફ પાછા ફરીએ તો એ રસ્તે વિટલ મિળની સામી બાબુએ થોડે દૂર જતાં ભિડભંજનવાળા હનુમાનની મૂર્તિ આવે છે, તેનો પૂજારી એક મુસલમાન જણાય છે. એનું કારણ શું, તેની તપાસ કરી પણ કોઈ કહી શક્યું નહિ. આ દહેરૂં જુના વખતનું છે. એ જગ્યાએ માગશર માસમાં દર ગુરવારે ભિડભંજનનો મેળો સાંજે ભરાય છે, ત્યાં પણ લોકો દર્શને જાય છે.

વાહિટરોડથી સિદ્ધા જતાં ઇદગા આગળથી નદી તરફ જઈએ ત્યાં એક ટેકરી ઉપર બહેચરાણ માતાનું મંદિર છે, તે જુના વખતનું છે. હાલ એક ઘાંચીએ તેને સમરાવ્યું છે. એજ જગ્યાએથી વેજલપોરમાં જઈએ તો ત્યાં કામનામ મહાદેવનું શિવાલય આવે છે. વેજલપોરમાં અંબા માતા તથા મહાલક્ષ્મી માતાનાં મંદિરો છે. વળી શ્રાવકોનાં દહેરાં પણ એ જગ્યાએ છે. પુરજા ઉપર નદી કાંઠે બેગમવાડી પાસેના કોટ આગળ ગુરૂદત્તાત્રય મહારાજનું મંદિર છે, તથા તેજ જગ્યાએ જોદતાં એક ભોં-યરૂં નીકળ્યું, તેમાં લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ પ્રાચીન વખતમાં એજ જગ્યાએ હોવાથી જોદતાં બે ત્રણ વરસ થયાં નીકળી છે.

નર્મદા તથા હોળી પણ દેવીઓ છે. હોળી ફાગણ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે શેરીએ શેરીએ સળગે છે, તે સર્વની જાણમાં છે.

મહારૂદ્રની જગ્યામાં બે મહારૂદ્રનાં દહેરાં છે. હરિરામ

રૂપરામે જીર્ણોદ્ધાર કરેલું દહેરું ઘણું પ્રાચીન છે. બીજું એક દહેરું અત્રેના વાયડા વાણીઆ મથુરાંદાસ ભુખણદાસે એ જગ્યાએ મહારૂઢ્ર કરી સંવત ૧૮૯૦-૯૧ માં બંધાવ્યું છે, તેની ઉત્સવારી તેનો દીકરો મગનલાલ કરે છે એ જગ્યાએ સામું એક ગણ-પતિનું દહેરું હરજીવન તુકાઈની પુંજમાંથી અમરતલાલ વકીલે બંધાવ્યું છે.

ઉપર જે મંદિરો લખ્યાં છે, તેમાં શ્રાવણ માસમાં શુદ્ધ ૧ થી તે વદ ૮ સુધી હિંદોળાનાં રાત્રે, અને વદ ૯ થી તે ભાદરવા શુદ્ધ ૮ સુધી સવારે પાળણાનાં દર્શન થાય છે. એજ માસમાં શંકરના દહેરામાં શંકર ભકતો લાખો બિલીઓ ચઢાવે છે, તેમ શિવરાત્રીને દહાડે પણ સારી ધામધૂમ થાય છે. માતાના દહેરામાં નવરાત્રી વખત ધામધૂમ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વિશેષ પવિત્ર સ્થાનો.

મહાદ્ર—મહાદ્રની લેખડ ઉપર એક પિંગળનાથ મહા-
દેવનું દહેડું હતું, તે અગ્નિનારાયણનું કહે-
વાતું હતું. આ અગ્નિદેવ અત્રે નદી કાંઠે તપ કરતા
હતા. શંકર પાર્વતી નર્મદાતીર્થે ફરવા નીકળેલાં,
તે વખતે એ જગ્યાએ આવ્યાં. જોયું તો અગ્નિના-

રાયણની તળીએત ખીમાર હોવાથી તેમનાથી કાંઈ થઈ શકતું
હતું નહિ, તેથી પાર્વતીએ શંકર મહારાજને વિનંતિ કરી કે
અગ્નિનારાયણની વતી આહુતિ આપ આપો. શંકરે તેઓની વતી
આહુતિ આપી તેમને સારા કર્યા. અગ્નિદેવની આજીજીથી શંકર
મહારાજે અત્રે અગ્નિદેવના સ્થાનથી સો કદમ દૂર એક મહાદ્ર
કર્યો ને બાણની સ્થાપના કરી. પાછળ ખાડો હતો તેમાં વિભૂતિ
નાંખી. એ ખાડો શંકર મહારાજ સાથે આવેલા મુનિઓએ
જોઢેલો તેથી એનું નામ દેવખાડતીર્થ પડ્યું, તેને હાલ મુનિ
તળાવડી કહે છે. પંચતીર્થી કરનારાઓ નદીમાં નાહી આ મુનિ
તળાવડી આગળ આવે છે. પાણી તેમાં હોય છે તો નાહું છે,
નહિ હોય તો તેની મટોડી કે કાદવ જરા લઈ શરીરે ચોપડે છે.
જઘરેલ વખતે લેખડ ઉપરનું દહેડું સાફ થઈ ગયું. એ મહાદ્ર-
નું દહેડું ભર્યના હરિરામ રૂપરામ નામના એક ક્ષત્રિ ગૃહસ્થે
ફરી ણંધાવ્યું છે, તેની ઉત્સવારી તેના દીકરા હરપ્રસાદના દીકરા
અંબાશંકર વકીલ કરે છે. એ જગ્યાએ દર શ્રાવણ માસમાં દર

રવિવારે સવારે મેળો ભરાય છે. શ્રાવણ માસમાં ઘણું માણસો દર્શને આવે છે. દર રવિવારે અત્રે મેળો ભરાય છે તે પત્યા પછી નવા દહેરા આગળ સાંજે મેળો ભરાય છે, ને લોકો મહાદેવનાં દર્શન કરે છે. દેવાલયમાં રાશની પણ મેળાને દિવસે થાય છે.

દશાશ્વમેધની જગ્યા, બજિરાબજે યજ્ઞ કરેલો ત્યાર પછીથી પવિત્ર ગણાય છે. એ બાબત યજ્ઞોમાં આવી ગઈ છે એટલે એનું વિવેચન કર્યું નથી. આ પવિત્ર જગ્યાએ પ્રેતને દહન કરવામાં આવે છે. રેલ વખતે તથા ઘણો વરસાદ પડતો હોય ત્યારે દહન કરવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી. એવું આ શહેરના આગેવાન હિંદુ ગૃહસ્થોને લાગવાથી નર્મદાજીની જ્યાં મૂર્તિ છે, તેની પૂર્વ બાજુએ પગથીયાં ઉતરવાનાં છે, તે પગથીયાં ઉતરતાં દક્ષિણ તરફની જગ્યા ચોરસ કરી પુસ્તો બાંધી તે પર પત્રાંનું છાપડું કરી ચિતાગૃહ (દહન કરવાની જગ્યા) સને ૧૯૧૨ ની સાલમાં ખલેગના વખતનાં વધેલાં નાણાંથી તથા બીજું ઉધરાણું કરી તૈયાર કરાવ્યું છે, તેમ તે જગ્યાએ જવાને રસ્તો પણ બુદ્ધો તૈયાર કરાવ્યો છે. આ કામમાં રા. ચિમનલાલ હરદેરામની વિશેષ મહેનત હતી. એ ગૃહસ્થને એ જગ્યા ઉપર એજ કામમાં ગુંથાએલા મારી જાતે દરરોજ જોતો હતો.

બહારની ઉનાઈના કાંઠા ઉપર ભીમનાથ મહાદેવનું દહેડું છે. એ જગ્યાએ પાંડવોમાંના ભીમે નર્મદાસ્નાન કર્યું હતું, અને તે દિવસ જેઠ શુદ્ધ ૧૧ નો હોવાથી તેણે અગિયારશનો ઉપવાસ કરેલો, તેથી એ અગિયારશને ભરૂચમાં ભીમઅગિયારશ કહે છે, શાસ્ત્રમાં એને નિર્જળા એકાદશી કહે છે. ભીમ શંકરભક્ત હતો. એ મહાદેવને અંગે દર જેઠ શુદ્ધ અગિયારશે મેળો ભરાતો હતો. એ મેળો ૨૫-૩૦ વરસ થયાં ભરાતો નથી. જેઠ શુદ્ધ એકાદશી-એ પહેલાં હિંદુઓ એ જગ્યાએ હંમેશા સ્નાન કરવા જતા હતા, અને એ જગ્યાએ સ્નાન કરવાથી પુણ્ય સમજતા હતા, તેમ આજ પણ લોકો એ દિવસે સ્નાન કરતા જોવામાં આવે છે.

ભાગાકોટનો એવારો નરનારાયણતીર્થ કહેવાય છે, તેથી એ જગ્યા પવિત્ર ગણાય છે. એ જગ્યાએ વૈશાખ સ્નાન કરવાથી ઘણું પુણ્ય છે એમ મનાય છે, તેમાં વિશેષે કરી સંધ્યાકાળે એ

માસમાં સ્નાન કરતા ભાવિકો માલમ પડે છે. સાંજે એ જગ્યાએ શ્રાવણ માસના દર સોમવારે મેળો ભરાતો હતો. હાલ પણ છોકરાંઓ જાય છે. નર્મદાનો જળેવનો મેળો નવચોકી તથા પુરજે શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫ ને રોજ ભરાય છે. નદાનો પૂજ થઇ નાળીએરો ચઢાવાય છે. જળેવને ળીજે દિવસે પણ નવચોકીના ઘાટપર મેળો ભરાય છે.

આખો નદી કાંઠો તથા તેની નજીક આવેલાં શિવાલયો પણ એવાં પવિત્ર સ્થાન છે.

શ્રાવકોનાં દહેરાસર તથા અપાસરાઓને તેઓ પવિત્ર ગણે છે. એમનાં દહેરાં ઘણાં સુંદર ણાંધણીનાં હોય છે, અને તે વેજલપોર, કંસારવાડા તરફ અને કળીરપરામાંજ આવી રહ્યાં છે.

પારસીઓ તેમની અગીઆરીઓ તથા દખ્ખમાને પવિત્ર ગણે છે.

ક્રિશ્ચિયનોની પવિત્ર જગ્યા તેમનાં દેવળો છે, કે જ્યાં તેઓ પ્રાર્થના કરવા જાય છે.

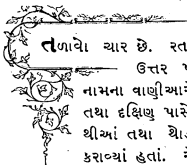
મુસલમાનોની જુમ્મામસજીદ, ઇદગા, બાવારેન, પીરછત્તર, એફુસની દર્ગા વગેરેને પવિત્ર ગણે છે, તેમની જ્યાં શહેરમાં વસ્તી છે, ત્યાં નજીકમાં એકાદ-બે મસજીદો છે, ત્યાં તેઓ નમાઝ પઢવા જાય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

તળાવ, કુવા, વાવ.

તળાવો ચાર છે. રતનતળાવ આડેસરી દરવાજા ઉતરતાં ઉત્તર પાસે છે. તે જંબુસરના રતનલાલ નામના વાણીઆએ ખોદાવી પૂર્વ પાસેનો દરવાજો, તથા દક્ષિણ પાસેનો દરવાજો, તથા તેને લગતાં પગ-થીઆં તથા થોડીએક આસપાસ પાળ દક્ષિણ પાસે કરાવ્યાં હતાં. એ તળાવવાળી જમીનમાં આડી ઉ-ગેલી હતી. જમીન પોતાની હોવાથી સાર્વજનિક કામમાં આપી તેનો પોતેજ ખર્ચ કરી લોકોના ઉપયોગમાં તળાવ રૂપે આણી. આ તળાવ સિંધિયાના અમલમાં ખોદાયું હતું, એવારા જે હાલ જોવામાં આવે છે, તે સુધરાઈ તરફથી કરાવવામાં આવ્યા છે.

કાટું તળાવ પ્રાચીન છે. એ ભરાઈ જઈ પાણી નીકળી જતું તેથી એને એ નામ અપાયલું છે. એવારા સુધરાઈએ ખંધાવ્યા છે. ચોમાસામાં બંને તળાવનું પાણી એકએક થયેલું જોયું છે. સુધરાઈ થયા પછી આચારજી જવાનો જે રસ્તો (સંયોગી ભૂમી) બંને તળાવની વચ્ચે કરી લીધો છે, તેથી બંને પાણી જુદાં જ-ણાય છે. પહેલાં આચારજી જવાનો રસ્તો ચીંગસપરાની જોલવાડ પાછળ જે ખાંચો આવે છે, તે ખાંચાને રસ્તે આગળ ચાલતાં જે તળાવમાં પૂલ આવે છે તે ઉપર થઈને હતો, અને એજ પૂલ ઉપર થઈને સિંધવાઈ જવાતું હતું. એ તળાવ સને ૧૯૧૨ માં પુરી નાંખ્યું છે.

માતરીયું તળાવ પણ પ્રાચીન વખતનું છે. જ્યારે શહેર મોટું હતું ત્યારે તે તરફ વસ્તી હતી તેથી તેઓના ઉપયોગમાં આવતું હતું. પ્રાચીન વખતના ઓવારા જે હશે તે સાફ થઈ ગયા. હાલ સને ૧૮૯૯-૧૯૦૦ના દુકાળમાં નવું તળાવ ખોદાવ્યું છે. એની પાછળ ખરચ ઘણો થયો છે, પણ એ લોકોના ઉપયોગમાં આવતું નથી.

ચોથું તળાવ વિક્ટોરિયા મિળની સામું છે તે મિળવાળાઓએ એ તળાવનું પાણી પોતાના ઉપયોગમાં આવે માટે ખોદાવ્યું છે.

કાળી તળાવડી શહેરમાં ગણીએ તો તે પણ ઢારોના ઉપયોગમાં આવે છે. તેમ આશા તળાવ પણ તેઓના કામમાં આવે છે.

કુવા—ઝાડેસરી દરવાજા બહાર કુવાઓની ખેંચી નથી. એ કુવા મીઠા પાણીના છે. સ્વામીનારાયણનો, તુષરામ ઠાકોરનો, વાંસકોઈ, ગિરધરકોઈ, કેસુરકોઈ, લોગનકુવો, તથા બાવાના મંદિરોમાં જે તથા એક મંદિરની બહારના કુવા, તેમજ અંબાજીનો કુવો વાપરવામાં આવે છે. એ કુવાઓમાં ઘણાખરા કુવાનાં પાણી પાચન શક્તિમાં સારાં છે.

કતોપોર તરફ કુવાઓ છે, તેમાં ગીલાણીના કુવાનું પાણી વખણાય છે. ઉત્તર પાસે વાહિટરોડ તરફ પણ મજસુનદારની વાડીના કુવા, પાંચ કાનસની પૂર્વ તરફ એક હોરાએ ખોદાવેલો નવો કુવો, તથા સિંધવાઈનો કુવો છે, એમાં છેલ્લા જે કુવાનાં પાણી વખણાય છે. જે લોકો નદી કાંઠા તરફ રહે છે, તેઓ નદીનું પાણી પીવામાં તથા વાપરવામાં લે છે. હિંદુઓની શેરીઓમાં ઘણું કરી દરેક શેરીએ એક-જે બારા પાણીના કુવા હોય છે, તેનું પાણી વાપરવામાં લે છે, તેમ ઘણા હિંદુઓના ઘરમાં ટાંકાં છે તેનું પાણી પીવામાં લે છે, એટલે શહેરમાં પાણીની ઝાઝી તંગાસ નથી પણ કતોપોર તરફ તો તંગાસ ખરી, તેમાં ઉન્હાળામાં તો વખતે કુવામાં પાણી મળવું કઠણ પડે છે, અને એજ કારણથી ઝૌરંગજે ભરૂચનું નામ (Dry City) સુકાબાદ આપ્યું હતું.

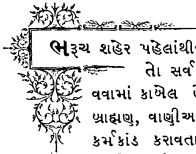
વાવ—એક ઝાડેસરી દરવાજે લલુભાઈએ પોતાના ચલણમાં બંધાવી છે, તેનું પાણી પહેલાં પીવામાં ખપ લાગતું હતું. હાલ કોઈ ખપમાં લેતું નથી. બીજી વાવ બચ્ચાના જીન તરફ છે. ત્રીજી કાટાતળાવ આગળ તથા ચોથી મહારૂદ્ર આગળ છે, તે ત્યાં વસ્તી નહિ હોવાથી અવડ છે. જ્યારે મોઠા પાણીના કુવાઓની અછત હતી, ત્યારે એ વાવોનાં પાણી લોકો પીવાને લેતા હતા.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શ્રી ભૃગુનો ચોરીકર (દાખાં).

ભરૂચ શહેર પહેલાંથીજ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોથી વસેલું; એ તો સર્વ જાણે છે. એ વર્ગ કર્મકાંડ કરાવવામાં કાબેલ હોવાથી પાછળથી જે જે જાતના બ્રાહ્મણ, વાણીઆ અને શૂદ્ર આવ્યા, તેમને તેઓજ કર્મકાંડ કરાવતા હતા. જેમ જેમ દરેક જાતની વસ્તી વધતી ગઈ, તેમ તેમ તે ન્યાતના ગોરો પણ અત્રે આવી વસ્યા, તેઓને આ ભાર્ગવોએ તેમનું ગોરપદું સોંપી દીધું. આથી દરેક ન્યાતનો પોતાનો જુદો જુદો ગોર છે.

જેવી રીતે હાલ ઘર વેરો લેવાય છે તેવા પ્રકારનો ઘર વેરો નહિ, પણ દરેક શુભ અને અશુભ પ્રસંગે અમુક વેરો શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજ અને તેમના વંશજો લેતા હતા. એ વેરો “ચોરી વેરો” કહેવાતો હતો, એટલે જે શુભ-અશુભ કામમાં ચોરી કરવી પડે, તે દરેક ચોરીપર લેતા હતા. ગૃહશાંતિક, સીમંત, સર્વશાંતિ વગેરે કરવામાં ચોરી કરવી પડે છે. તેમ અશુભ પ્રસંગે નીલ પરણાવતી વખતે તથા એકાદશા સરાવતી વખતે ચોરી કરવી પડે છે, તે ઉપર વેરો લેવાતો હતો. બ્રાહ્મણ શિવાયની બીજી વર્ણ પાસે વિહવા થયાનો પણ કર લેતા હતા. તે દરેક ન્યાતમાં કોઈ નહાનો કે મોટો યજ્ઞ કરે તે દરેક યજ્ઞ

વખતે એકેકું વચ્ચ લેતા હતા. આ હક પાછગથી તેઓના આ-
શ્રિતોને સોંપી દીધો, તેથી ભાર્ગવ ગ્રાહણે (ભિક્ષુકવર્ગ) વંશ
પરંપરાથી એ હક લયા કરે છે. આ હક શુભ યા અશુભ પ્રસંગે
જે ભિક્ષુક એવે વખતે તે જગ્યાએ હાજર હોય તેઓજ વહેંચી
લે છે. ગેરહાજરનો હક થતો નથી.

આ દાપાં વિષે સંવત ૧૮૫૯ સુધી કોઈએ વાંધો લીધો
નહિ. એ વરસમાં ભરૂચના વીશા પોરવાડ વાણીઆ શા. નરસિદાસ
છળિલદાસના દીકરા ભાણુભાઈની દીકરી એજ ન્યાતના શેઠ ભગ-
વાનભાઈ વેરે પરણી, ત્યારે ભગવાનભાઈ શેઠે ભાર્ગવોનું દાપું
આપવા વાંધો લીધો. ગ્રાહણે બીચારા શું કરે, સિંધિયા સરકારનું
રાજ્ય, તેમાં વળી ઇન્સદારનો ઇન્સદાર, દાદ કોણ સાંભળે ? તેમ
અંગ્રેજ સરકાર ભરૂચ પાછું લેવા આવે છે, એવી ધૂમરાણુ પણ
ચાલી રહેલી એટલે તે પ્રસંગે તો બેસી રહ્યા, પણ જ્યારે સંવત
૧૮૫૯ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે (તા. ૨૯ ઓગસ્ટ સને
૧૮૦૩) અંગ્રેજનું રાજ્ય પાછું થયું, એટલે એ ગ્રાહણેને હિ-
મ્મત આવી. મહિનો માસ રાહ જોઈ સરકારમાં ફરીઆદ ગયા.
કામ મહાજનને સોંપ્યું. આ મહાજન સંવત ૧૮૬૦ ના કારતક
વદ ૧ ને વાર ગુરૂને દિવસે ભેળું થયું. એ વખતે રૂપશંકર
સોમેશ્વર ત્રિપાઠીનામના એક વિદ્વાન ભાર્ગવ ગ્રાહણે જુનાં પોથાં
થોથાંમાંથી એવું વચન શોધી કાઢ્યું કે જેથી મહાજનમાં બેઠેલા
દરેક શેઠીઆએ કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા શિવાય કબુલત આપી,
અને એ દાપું તેજ વખતે એ ભગવાન શેઠ પાસે અપાવ્યું. ત્યાર
પછી સને ૧૮૫૧ સુધી એ દાપાં વિષે કાંઈ પણ કોઈએ
હરકત લીધી નહિ. સને ૧૮૫૨ માં એક તુલજીરામ રણછોડ
નામે ખેડાવાળ ગ્રાહણે દાપું આપવા ચોખ્ખી ના પાડી. કોર્ટમાં
ફરીઆદ થઈ. ગ્રાહણેએ અત્રેના ક્ષત્રિ ગૃહસ્થ જીવજીરામ સા-
હેબરામને વકીલ કર્યા. દાવાનો રકમ ફક્ત રૂ. ૦—૧૪—૯ ચૌદ
આના નવ પાઈજ હતી, તેથી વકીલની ફી ફક્ત છ પાઈ થઈ,
દિવાની કોર્ટે એ દાવાના પૈસાનું હુકમનામું કરી આપ્યું. (અરજી
નંબર ૩૩૯૬ સને ૧૮૫૨ તા. ૨૫ જુન) એ કામમાં ફરીઆદી
ભિક્ષુક સમસ્ત પંચના આગેવાન શુકલ સંભુરામ કેસવરામ તથા
જેશા ભવાનીશંકર ગંગારામ વગેરે હતા, તેઓને દાવાની રકમ

તુલજીરામ રણછોડ આપે, એવો સદરઅમીન મોરોળા કાનોળાએ કોર્ટમાં હુકમ કર્યો. તુલજીરામે અપીલ નંબર ૬૮ સને ૧૮૫૩ સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજ મી. જેમ્સ ગિબ્સની કોર્ટમાં કરી, તેથી સદરઅમીને તા. ૧૨ અપ્રેલ સને ૧૮૫૩ ને રોજ કરેલો ઠરાવ મે. આસિસ્ટન્ટ જડજ સાહેબે તા. ૧૧ ઓગસ્ટ સને ૧૮૫૩ ને રોજ બહાલ રાખ્યો, અને ભાગવો જીત્યા હતા.

આ દાપાં ક્ષત્રિ તથા તેમના પુરોહિત અને મુસલમાન કેમ શિવાય દરેક વર્ણુ પાસે લેવામાં આવે છે. એ કેમ પાછળથી વસેલી તેથી એઓ ખાતલ રહી ગયા છે. મુસલમાન રાજ્યકર્તા અને ક્ષત્રિઓ તેઓના રાજ્યમાં કારભાર કરતા હોવાથી અમલને જોરે બ્રાહ્મણોથી તેમની પાસે દાપાં મંગાયાં નહિ. આ વર્ગ શિવાય બીજી વર્ણુ જેઓને અડકવાથી સ્નાન કરવું પડે છે, તેઓનું કાંઈ પણ શાસ્ત્રથી લેવાનો બાધ, માટે તેઓને મૂળથીજ ખાતલ કર્યા છે. ખ્રિસ્તિ રાજ્યકર્તા હોવાથી તેઓ પણ ખાતલ છે.

જે જાતો પાસે દાપાં લેવાય છે, તે જાતનાં નામ તથા તેમની પાસે શુભ-અશુભ પ્રસંગે જે રકમ લેવાય છે, તે નીચે દર્શાવી છે.

બ્રાહ્મણ.

વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ.	અશુભ પ્રસંગ.	વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ.	અશુભ પ્રસંગ.
૧ ઐદિય બ્રાહ્મણ	૨૧૥	૧૮	૧૦ ખેડવા	૭૬૥	૪૧૥
૨ વાયડા	૩૭	૩૧	૧૧ બાજબેડાવાળા	૭૬૥	૪૧૥
૩ મેવાડા	૨૬	૧૮	૧૨ શ્રીગોડ	૩૪૥	૧૮૥
૪ મોઢ	૭૬૥	૪૧૥	૧૩ મંઘાચળ	૭૬૥	૪૧૥
૫ ભિતડાખેડાવાળા	૪૨૥	૨૮૥	૧૪ ચોવીશા	૭૬૥	૪૧૥
૬ નાગર	૭૬૥	૪૧૥	૧૫ કંડાળીઆ	૫૦	૩૫
૭ ખંડાયતા	૭૬૥	૪૧૥	૧૬ વડાદરા	૭૬૥	૪૧૥
૮ દેશાવાળા	૭૬૥	૪૧૥	૧૭ દધીચિ	૭૬૥	૪૧૥
૯ ઝારોળા	૭૬૥	૪૧૥	૧૮ દક્ષણી	૭૬૥	૪૧૥

વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ	અશુભ પ્રસંગ.	વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ	અશુભ પ્રસંગ.
૧૯ નાદોરા	પૈસા ૭૬૧૧	પૈસા ૪૧૧૧	૩૧ ઉનેવાળ	પૈસા ૩૩	પૈસા ૧૯
૨૦ શ્રીમાળી	પૈસા ૫૪	૨૮	૩૨ ભોરસદા	પૈસા ૩૩	૧૯
૨૧ રોહવાળ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૩ સોમપરા	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૨૨ રાયકવાડ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૪ ગીરીનારા	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૨૩ જાંબુ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૫ વાઘ્મીક	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૨૪ કુંદગર	૮૦	૬૫	૩૬ હર્ષોળા	૭૬૧૧	૨૪
૨૫ કપિત્ર	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૭ સારસ્વત	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૨૬ ગોસાંધજી મહા-રાજ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૮ કરારા	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૨૭ સાચોરા	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૩૯ ઘડીઆલી	૩૩	૧૯
૨૮ ચોળેગોડ.	૭૬૧૧	૨૪	૪૦ કાળટીઆ	૩૩	૧૯
૨૯ નાગદા	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૪૧ શણુવી	૭૬૧૧	૪૧૧૧
૩૦ પક્ષિવાળ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	૪૨ પરભુમધીમનના	૭૬૧૧	૪૧૧૧
			૪૩ તપોધન	૩૪૧૧	૧૯૧૧

દરેક જ્ઞાતિ ઉપર પંચક વિધાનનું દાણું દોઢ પૈસા લેવાય છે.
વાણીઆ.

૧ વાચડદરેક જાતના	૩૬	૨૧	૧૫ પોરવાડ વીશા		
૨ મોઢ	૭૬૧૧	૪૧૧૧	શ્રીમાળી આવક	૧૫૬૧૧	૩૭૧૧
૩ લાડ-દશા, વીશા	૪૨		૧૬ દશા પોરવાડ	૮૦	૨૮
તથા પોંચા વગેરે	૧૮	૨૮૧૧	૧૭ શ્રીમાળી વીશા	૭૫૧૧	
અદામ			મેશ્રી આવક	૧૦૦	૦
૪ દેશાવાળ	૯૪	૪૧૧૧		સોપારી	
૫ ખંડાયતા-દશા,			૧૮ મારવાડી આવક	૬૪૧૧	૦
વીશા, પોંચા વગેરે	૯૪	૪૧૧૧	૧૯ આવકોના વેલવા		
૬ ઝારોળા	૯૪	૪૧૧૧	ખાતેયજમાનપાસે	૮૭૧૧	૦
૭ નાગર	૯૪	૪૧૧૧	૨૦ દશા શ્રીમાળી		
૮ ચિત્રોડા	૯૪	૪૧૧૧	પોંચા વગેરે	૬૬	૨૪
૯ નાદોરા	૯૪	૪૧૧૧	૨૧ મારવાડી-વીશા		
૧૦ હર્ષોળા	૯૪	૪૧૧૧	પોરવાડ	૨૯૧૧	૦
૧૧ મેવાડા	૫૧૧૧	૨૯		૯૮૧૧	
૧૨ કપોળા	૫૭૧૧	૩૫	૨૨ નિમા દશા તથા	૨૧૧૧	૪૫
૧૩ ઝોસવાળ	૭૧૧	૦	વીશા આવક	સોપારી	
૧૪ લાડવા શ્રીમાળી	૬૬	૦	૨૩ ગુજ્જર વાણીઆ	૧૭૪	૭૧૧૧
			૨૪ ડીંડુ વાણીઆ	૧૩૮૧૧	૪૫

લુઆણા ભાટીઆ

વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ.	અશુભ પ્રસંગ.	વર્ગ.	શુભ પ્રસંગ.	અશુભ પ્રસંગ.
૧ લુઆણાભાટીઆ	૫૬૫	૪૧૧	૨ ભાટીઆધાકડા	૫૪	૩૧૧

સોની.

૧ ત્રાગડ સોની	૬૬	૨૮	૩ હમેલીઆ	૬૬	૩૦
૨ શ્રીભાળી	૨૬	૨૮	૪ મારૂ સોની	૩૬૧	૧૨૧

ગરાસીઆ વગેરે.

૧ ગરાસીઆ	૩૫૧	૧૮	૧ ભાવસાર	૫૬	૦
૧ ક્ષત્રિ	૫૬	૦	૧ સુડગર	૫૬	૦

તુઘરામ ઠાકોરની ન્યાતના જે લોકો છે તેઓ પાસે શુભ પ્રસંગે ૩૫૧ પૈસા તથા અશુભ પ્રસંગે ૧૮ પૈસા લેવામાં આવે છે. તેમ પૂર્વહિયા પાસે ૩૩ પૈસા શુભના અને ૨૫૧ પૈસા અશુભના લે છે. મેવાડા જાતના સુધાર પાસે ૧૬૧ પૈસા શુભના ૧૬૧ અશુભના લે છે. લેઉવા તથા કડવા કુણુળી પાસે ગૃહશાંતિનો ૧૧૧ પૈસો તથા બીજા સર્વ શુભ-અશુભ પદાર્થોના એક એક પદાર્થ દોઠ ત્રણ ત્રણ પૈસા લેવાય છે. પશુ પરાંના કુણુળી પાસે તે દરેક પ્રસંગના ત્રણ ત્રણ પૈસાજ લે છે. સઘળી જાતના સુધાર, હુવાર, કંદોઈ, ખાત્રી પાસે ગૃહશાંતિનો ૧૧૧ પૈસો તથા બીજે સઘળે પ્રસંગે ત્રણ ત્રણ પૈસા લે છે. હુવાર, અને કંદોઈના અગીઆરમા વખતે ૧૧૧ પૈસો લેવાય છે.

કંસારા, ગોલા, માળી, સાળરીઆ, વણકર, છીપા, ઘાંચી, ગળીઆરા, સગરીઆ, ભાવસાર, મરેઠા, મારવાડી, ખરાદી, હુન્નમ, સરણીઆ, લોઈ, કુંભાર, પરવાળી, કેળી, ભાલીઆ, દરજી, ધોળી, કાકાપૂરી, કાછીઆ, મોચી વગેરે જાતો પાસેથી દરેક શુભ પ્રસંગના અને અશુભ પ્રસંગના ત્રણ ત્રણ પૈસા લે છે, એટલે દરેક ચારીના ત્રણ ત્રણ પૈસા ગણી લે છે. પારસીઓ પાસે પણ લગ્ન પ્રસંગના ત્રણ પૈસા કર લેવાય છે. તેઓ એક ગોળલામાં મૂકે છે. તે તપોધન લઈ જાય છે. ગ્રાહ્યણો લેતા નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ધાર્મિક કામો.

લાગા.

સંવત ૧૮૪૫-૪૬ એટલે સને ૧૭૮૯-૯૦ માં જે

વખતે લલુભાઈએ સિંધિયા સરકાર પાસેથી ઇજારા રાખ્યો હતો, તે વખતે આ લલુભાઈએ ૩ની ગાંસડી, હુંડી તથા બીજી કેટલીએક વસ્તુ ઉપર મહાજન મેળવી વેપારી વર્ગને માથે લાગાનો કર શરૂ કર્યો. વહેપારી વર્ગ આ પ્રસંગે વિશેષ ભાગે વેંચ્યો હતા, અને ૩ વગેરે સર્વ ચીજોનો વહેપાર વાણીઆજ મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા, તેથી તેઓએ ધર્મદામાં આપવું એવું સમજી કબુલ કરેલું. વાણીઆઓનો સરકારો દરબારી કામમાં તેમજ વહેપારમાં પોખાર ચાલતો હતો, તેથી તેમની શરમથી બીજી કામના વહેપારી પણ એમની સાથે દાખલ થયા અને તેઓ પણ લાગો આપવા લાગ્યા, કે જે આજ લગી તેઓ આપ્યા કરે છે.

એ લાગા કાઢવાનું ખાસ કારણ એ હતું, કે તે અરસામાં શ્રીજી મંદિર સ્થાપન થયું, પાંજરાપોળ નીકળી, કેટલાંએક નવાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં મંદિરો થયાં, તેનો ખર્ચ શી રીતે પુરો પડે, એ વિચારથી લલુભાઈએ આ ધર્મદા ખાતું કાઢ્યું. એ લાગા જે ગોસાંઈજી મહારાજનાં સાત સ્વરૂપ કહેવાય છે તેને પણ આપવા ઠરાવ થયો. એ સાત સ્વરૂપ (૧) શ્રીવિકૃંદેશજી (૨) શ્રીમથુરેશજી (૩) શ્રીગોકુળચંદ્રમાજી (૪) શ્રીનાથજી (૫)

શ્રીમદ્દનમોહનજી (૬) શ્રીદ્વારિકાનાથજી (૭) શ્રીનવનીતપ્રિયાજી છે, ત્યાંના મંદિરોમાં આજ પર્યંત મોલકવામાં આવે છે. આ સાત સ્વરૂપના લાગાનો હિસાબ જુદો રખાય છે. એ લાગાનાં એકઠાં થયેલાં નાણાંવડે અત્રેના વૈષ્ણવ વહેપારી હરગોવન ત્રીકમજીએ ચકલામાંથી લોઈવાડા તરફ જતાં ડાળા હાથપર લલુભાઈના મકાનથી ત્રીજું જે મકાન છે તે બંધાવ્યું છે, ત્યાં જે ગોસાંઈજી મહારાજે અત્રે પધારે છે તે ઉતારો કરે છે. એ મંદિરોનો લાગો દરેક જગ્યાએ પહોંચાડાય છે.

આ લાગા શ્રીજી મંદિરમાં, નરનારાયણ મંદિરમાં, વલ્લભલટના મંદિરમાં, ખાખચોકવાળા મંદિરમાં, ગંગારામભાઈવાળા મંદિરમાં, પાંજરાપોળ વગેરે જગ્યાઓએ અપાય છે. શ્રીજી મંદિરને એક રૂપીએ બે આના લાગો આપે છે, એટલે એક રૂપીએ લાગો આવ્યો હોય તો તેમાંથી એ મંદિરનો ફળો બે આના અપાય છે. બીજાં મંદિરોમાં. વહેંચાતી અમુક રકમ અપાય છે.

આ લાગા વિષે સને ૧૮૭૪ સંવત ૧૯૩૦ માં અંગ્રેજ વહેપારીઓએ વાંધો લીધો અને આપવાને ચોખ્ખી ના પાડી, તેથી દિવાની કોર્ટમાં ફરીઆદ મંડાઈ. હાઈકોર્ટ સુધી મંદિરવાળાઓએ દાદ માગી, પણ તે કોર્ટે એ મંદિરવાળા સામું ફેંસલો આપ્યો. આથી આખી હિંદુ પ્રજાનો ઘણોખરો ભાગ ના ઉમેદ થઈ ગયો. ફરી વહેપારીઓએ તથા મહાજનના શેઠીઆઓએ સંવત ૧૯૩૩ માં અથવા ૧૯૩૪ માં લેગા થઈ, અંગ્રેજ વહેપારીઓને સમજાવ્યા, લીધો તેથી એ લાગો હજી સુધી જારીજ છે.

પાંજરાપોળ.

શહેરમાં જનાવરોની પાંજરાપોળ છે. તેમાં લૂલાં, લંગડાં, ઘરડાં તથા અશક્ત જનવરો રાખવામાં આવે છે. માંસાહારી જનાવરોને દાખલ કરતા નથી, તેમ ગધેડાંઓને બનતા સુધી દાખલ કરતા નથી. જે જનાવરોને પાંજરાપોળમાં દાખલ કર્યાં હોય છે તેઓ સારવાર થવાથી કામમાં આવવા જેવાં થાય છે તો પણ તેમને વેચતા નથી, પણ ફક્ત પાંજરાપોળનાજ કામમાં વાપરે છે. આ પાંજરાપોળ સને ૧૭૬૦ માં લલુભાઈએ પોતાના

અમલમાં ઉઘાડી હતી, એટલે એ વિષેનું માન એ ગૃહસ્થને ઘટે છે; તેમ જ લાગો પાંજરાપોળમાં અપાય છે તે પણ એનાજ રૂડાં-વાનાનું કળ છે.

પાંજરાપોળ બાબત જ લાગો અપાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ અનાજની આવકે કળશી એકે રૂા. ૦—૦—૬.

૨ એજન જાવકે એજન રૂા. ૦—૧—૦.

૩ મહુડાં બહાર ગામ જાય ત્યારે કળશી એકે રૂા. ૦—૧—૦.

૪ દીવેલનો ખોળ બહાર ગામ જાય ત્યારે કળશી એકે રૂા. ૦—૧—૦.

૫ રૂની ગાંસડી એકે રૂા. ૦—૭—૩ સાત આના ત્રણ પઈ બધા લાગાના થાય છે; તે મધે રૂપીએ રૂા. ૦—૨—૦ સાત મંદિરમાં અપાય છે.

એ લાગામાંથી પાંજરાપોળનો લાગો નીચે પ્રમાણે અપાય છે.

૧ અંકલેસરની ગાંસડી એકે રૂા. ૦—૦—૬, ભરૂચ અને ચમારગામની ગાંસડી એકે રૂા. ૦—૦—૬, પાલેજની ગાંસડી એકે રૂા. ૦—૦—૬ મીઆંગામ તથા ઇટોલાની ગાંસડી એકે રૂા. ૦—૨—૦.

હવે જ ગાંસડી ભરૂચમાંજ તોળાઈ હોય, તે દરેક ગાંસડી એ રામ એક લેજે અને બહાર ગામ તોળાઈ હોય તે ઉપર રામ બે લેજે લાગો લેવાય છે.

પાંજરાપોળનો ખરચ રૂા. ૫૦૦૦ ઉપરાંત થાય છે, તેથી લાગાની રકમથી પુરૂ થાય છે એમ નથી. લાગાનાં તો ફક્ત રૂપીઆ ત્રણ અને ચાર હજારની વચ્ચે ઉત્પન્ન થાય છે. સને ૧૮૭૫ માં રૂા. ૩૭૦૦ આવ્યા હતા. રૂા. ૫૦૦ મુંબઈની પાંજરાપોળમાંથી આવે છે. તેમ જનાવરોની દાખલ કરવાની ફી જે દર જનાવરે રૂા. ૧—૪—૦ સવા લેવાય છે, તેની ઉપજ રૂા. ૮૦૦ સુધી થાય છે. ઘાસ, દાણો, ખોળ, કપાસ એ તો ધર્મિષ્ઠ લોકો મફત મોકલાવે છે. વખતે આવક કરતાં ખરચ વધી જાય તો ઉઘરાણું કરી ખરચ નભાવે છે.

પાંજરાપોળનું કામ ચલાવવા ટ્રસ્ટીઓ નિમાયા છે, તેઓજ વહિવટ કરે છે અને દેખરેખ રાખે છે. ફોઈ પણ જનાવર માંદું

દાખલ કર્યું હોય તો સાડાં થતાં સુધી તેની સારી રીતે સારવાર કરાય છે. આટલી કાળજીથી સારવાર કરતાં છતાં પણ જો જનાવર સાડાં ન થતાં ગુજરી જાય તો તેને દટાવે છે, અને એ દટામણી ખરચ જે રૂા. ૧—૪—૦ દાખલ ફી લેવાય છે તેમાંથી ઉધરે છે. એ દાખલ ફી ફક્ત દટામણી સાડાંજ લેવાય છે.

પક્ષીઓ અને મરઘાં—કુકડાંને દાખલ કરે છે, પણ તેમની દાખલ ફી લેવાતી નથી.

સને ૧૮૭૫ માં પાંજરાપોળમાં ૨૩૯ જનાવરો હતાં. તેમાં ૪ ઘોડા, ૨૬ ગાય, ૩૪ વાછરડાં, ૫૫ બળદ, ૭ આખલા, ૪૩ લેંસો, ૧ ભેંટ, ૨૨ બકરાં અને ૩૭ મરઘાં—કુકડાં વગેરે પક્ષીઓ હતાં. તેઓને રોજની ૧૭૮૦ પુળી ઘાસની તથા એક મણુ અનાજ ખાવાને જોઈતું હતું. જે જાનવરોથી માંદગીના કારણથી ઘાસ કે અનાજ ખાઈ શકાતું નહિ હતું, તેઓને કુલેર એટલે બાજરીના લોટમાં ગોળ, ઘી ભેળી ખવાડતા હતા. તે સાલ રૂા. ૫૩૦૦ ઉપરાંત ખરચ થયો હતો.

સંવત ૧૯૬૫ ના જેઠ માસમાં એટલે સને ૧૯૦૯ ના જુન મહિનામાં પાંજરાપોળમાં ૨૭૪ જાનવરો તથા ૫ મરઘાં કુકડાં મળી ૨૭૯ હતાં. તેમાં ૭૪ બળદ, ૩૬ ગાયો, ૩૫ વાછરડીઓ, ૪૩ વાછરડા, ૨૨ આખલા, ૭ લેંસો, ૪૦ પાડા, ૧ પાડી, ૪ ઘોડા, ૧ ગધેડી, ૬ બકરા ૨ બકરીઓ, ૨ મરઘા, ૧ મરઘી, ૩ મરઘીનાં ખરચાં હતાં. આ સાલ એક ગધેડી જોવામાં આવી.

આ જોતાં હાલ જાનવરોની સંખ્યા વિશેષ જોવામાં આવે છે તો ખરચ પણ વિશેષ થાય એમાં નવાઈ નહિ.

શ્રી ભૃગુપૂર હિંદુ અનાથાશ્રમ.

આ નર્મદાતીર્થના પ્રાચીન નગર ભૃગુપૂરમાં દશાશ્વમેધ નામે પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર જગ્યાએ સને ૧૮૯૮ માં સ્વામી શ્રી જ્ઞાનાનંદજીએ દેશાટણ કરતાં કરતાં આવા નિવાસ કર્યો. થોડા સમયમાં અત્રેના આબરૂદાર અને આગળ પડતા હિંદુ ગૃહસ્થોને તેમના ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાન વિષે ખબર પડી, આથી તેઓ મહારાજ શ્રીને ઉતારે જવા લાગ્યા. જ્ઞાનનો ભંડાર એવા એ સ્વામી-

એ ગૃહસ્થોના આગ્રહથી ગીતાજીના પુસ્તક ઉપર વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું. આ પુસ્તક પૂર્ણ થયું અને શ્રોતાઓને ખીન્નું પુસ્તક સાંભળવાની અભિલાષ થવાથી યોગવાસિષ્ઠ વાંચવા માંડ્યું. ત્રણ ચાર વરસે એ પણ પુરું થયું, ત્યારે “પાતંજલી યોગદર્શન” શરૂ કર્યું. સાધુ, સંન્યાસી, અતીત, અભ્યાગતમાં કેટલાએક ધર્મ સંબંધી ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવી હિંદુ ધર્મ કાયમ રાખવા પોતાના દેહને શું નુકશાન થશે તેના વિચાર મનમાં આણુતાજ નથી, અને કોઈ પણ પ્રકારે બોધ કર્યાથી પ્રાચીન હિંદુ ધર્મમાં ખલેલ ન પેસે તે માટે પોતાની જાત મહેનતથી અને વિદ્યાથી લોકોને ઉપદેશ આપે છે. એઓની ગણત્રિમાં લેવા લાયક આ જ્ઞાનાનંદજી સ્વામી શેઠજીની હવેલીમાં એક પ્રસંગે એ “પાતંજલી યોગદર્શન” વાંચતા હતા, ત્યારે અનાથ આશ્રમ ભરૂચમાં સ્થાપન કરવાની ચર્ચા ઉઠી. સ્વામી શ્રીના સમાગમથી અને તેમના બોધથી શ્રોતાઓ ધર્મના સંસ્કારી થવાથી તેમના મનમાં આ વાત ઉતરી, તથા શહેરમાં એ બાબત ચર્ચાયાથી પ્રજાની નિધામાં આવું એક આશ્રમ આ શહેરમાં થાય તો વધારે સારું એવું આવ્યું.

આ ઉપરથી સર્વ મતાનુસારે એક સભા ભરાઈ, એમાં અનાથ આશ્રમ સ્થાપવું એવો નિર્ણય થવાથી લોકોમાં ઉધરાણું ચાલ્યું. ભરૂચ શહેરમાં કોઈ પણ ટેહેલ નાખે છે, તેને તેના મન ગમતાં નાણાં મળે છે અને ટેહેલીઆઓ પ્રસન્ન થઈ ભરૂચ છોડે છે (કારણ કે ભાગ્યાનું ભરૂચ એ કહેવત છે) તો આ કાર્ય તો એવાને આપ્યા કરતાં વિશેષ પુણ્યનું કામ છે, એમ સમજી પ્રજાએ ટપોટપ દર વરસે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નહીં શકાય એવી અમુક રકમ ઉધરાણાની યાદીમાં ભરવા માંડી. ટુંક સુદતમાં રૂ. ૮૦૦) ભરાયાથી તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૮ સંવત ૧૯૬૪ ના મહા શુદ્ધ ૫ વસંતપંચમીને દિવસે ભરૂચ શહેરમાં અનાથ આશ્રમ સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. આશ્રમ બાબતના નિયમો પણ ઘડાયા. ભરૂચ જીલ્લામાં તથા ખીજી જગ્યાએ પણ ઉધરાણાં ચાલુ થયાં. લોકો હજી ભર્યા જાય છે. કેટલાએક સખી ગૃહસ્થો નાણાની મોટી રકમો પણ આપે છે, કેટલાએક અનાજ તેમ વાસણો પણ આપે છે, તેથી હવે આ પાંચ વરસની ઉમ્મરે પહોંચેલું આશ્રમ ધમધોકાર ચાલે છે. આ આશ્રમમાં સ્વામી

શ્રીને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું છે, અને બીજા એ કામમાં આગ્રહી છે તેમને ઉપપ્રમુખ, મંત્રી, તંત્રી વગેરે નિમ્યા છે. તેઓ તન, મનથી કામ કરતા જણાય છે. રસોઈઆ, નોકરો, ગુમાસ્તા પણ એ કામમાં રાખેલા છે અને તેથી છોકરાઓને તેમના ઘર કરતાં વધારે સુખ મળતું હોય એમ જણાય છે. હાલ આશરે રૂ. ૩૫૦૦) સુધી શિલક થઈ છે. એ રકમમાં રૂ. ૧૦૦૦) લાહોરના પ્રખ્યાત દેશી લાલા લજપતરાય તરફથી મળ્યા છે.

ઇનસાફ ખાતર કહેવું જોઈએ કે જે ગૃહસ્થો આ કામમાં વિશેષ કાળજી રાખી આ આશ્રમમાં કામ કર્યા જાય છે, તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. આશ્રમ ઝાડેસરી દરવાજા ઉતરતાં એક બાવાના મંદિરના એક ભાગમાં છે, ત્યાં માફે ઘણુંખરૂં રોજ જવું થાય છે ત્યારે એ કામનું વિશેષ હિત જાળવતા, સ્વામી શ્રી જ્ઞાનાનંદજી મહારાજ, રાજેશ્રી ચિમનલાલ હરદેરામ, ઠાકોરલાલ માણેકલાલ ભગત, વકીલ મણિલાલ મોતિલાલ, શુકલ લિલાધર રામચંદ્ર વગેરે જોવામાં આવે છે. આ ગૃહસ્થો અનાથ આશ્રમનું કામ જાણે પોતાના ઘરનું જ કામ છે તેવું સમજી કર્યા જાય છે, એ ખુશી થવા જેવું છે, તથા તેમને શાખાશી આપવા જેવું છે.

આ આશ્રમમાં અઢાર વરસની અંદરના છોકરા અને ૧૨ વરસની અંદરની છોકરીઓ જેઓનાં માળાપ ગુજરી જવાથી પોતાનો ગુજરો કરવાને અશક્ત થઈ પડ્યાં છે, અને જેઓનો બીજો કોઈ પાલણુ કરનાર નથી, તેવાંને તથા જે બાળક અથવા બાળકી નાં માળાપ અથવા તેમાંથી એક હયાત છતાં તેઓ તેનું ગુજરાન કરવાને કેવળ અશક્ત સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય, તેવાં બાળક તથા બાળકીને દાખલ કરવામાં આવે છે.

બાળકોને ધર્મનું શિક્ષણ અપાય છે. નિશાળે કેળવણી માટે દરરોજ મોકલે છે. તોફાની અગર કુચાલનાને કાઢી મૂકવા માં આવે છે. અઢાર વરસ પૂરાં થયે અગર તે દરમ્યાન પોતાનો ધંધો લઈ ઉઠે એવાઓને રજા આપવામાં આવે છે. કોઈ બાળકને તેનો સગો પોતાને ત્યાં રાખવા માગતો હોય તો તેના સગપણુ વિષે તજવીજ કરીને તથા તે લઈ જનાર સખસ તેનું પાલણુ પોષણુ કરી શકશે એવી ખાત્રી થયાથી તે બાળકને તેના લઈ

જનાર સગા પાસે અમુક રકમ લઈ સોંપવામાં આવે છે, તેમ બાળકથી અઢાર વરસની ઉંમર પુરી થયા શિવાય અથવા તે પહેલાં કાંઈ ધંધે લાગ્યા શિવાય આશ્રમ છોડાતું નથી.

સને ૧૯૦૬ ની સાલ પુરી થતાં આશ્રમમાં ૧૮ છોકરા હતા, બાળકીઓ નહતી. ખરચ રૂ. ૧૧૧૧-૧૧-૬ થયો હતો અને આવક રોકડ રૂ. ૩૬૩૯-૧૪-૬ થઈ હતી, તથા કુલ દાળ, ચોખા તથા ઘઉં વગેરે મળી મળુ ૧૦૦ અનાજ પણ દયાળુઓએ મોકલ્યું હતું.

મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જો આ સ્વામીજી શ્રી જ્ઞાનાનંદજી મહારાજ ભરૂચમાં પધાર્યા નહિ હોત અને તેમનો આ કાર્યમાં આગ્રહ, મહેનત, તે પણ તન અને મનની, નહિ હોત તો હું ધારતો નથી કે ભરૂચ શહેરમાં કોઈ પણ ગૃહસ્થની નજરમાં આવું ધર્મ સંબંધી કાર્યનું આશ્રમ સ્થાપવાનું આવત. એઓનો શહેરપર મોટો ઉપકાર થયો છે. પોતાના ભોખને તથા વિદ્યાને આથી દીપાવી આપ્યાં છે. વરસ આખરે શિલક રૂ. ૩૨૬૭-૨-૮ ગઈ સાલની શિલક રૂ. ૭૩૯ અંદર લેતાં હતી.

સદાવ્રતો.

પહેલાં હકુમતરાય દેસાઈના વખત સુધી દેસાઈજીની હવેલીમાં સદાવ્રત અભ્યાગત-મુસાફરોને અપાતું હતું. કલ્યાણરાયજીના વખતમાં કેટલીએક મુદત સુધી અપાયું; તે પછી બંધ પડ્યું છે.

મહાજન તરફથી હાલ અભ્યાગત તથા મુસાફરોને સદાવ્રત અપાય છે, તેમજ પ્રાણુલાલ ત્રિભોવનદાસ ચોકશીને ત્યાં દરરોજ બાર માણસને સદાવ્રત અપાય છે.

સોમનાથ મહાદેવની પાસેની ધર્મશાળામાં દંડી સ્વામીઓ નો આશ્રમ છે, ત્યાં દંડી સ્વામીઓ આવી ઉતારો કરે છે. તેઓને તેઓ ભરૂચમાં રહે ત્યાં સુધી દરરોજ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો તરફથી ભોજન અપાય છે. એ બાબત એ ન્યાતના ગૃહસ્થોએ એક ફંડ કર્યું છે, તેમાંથી એ ખરચ ચાલે છે.

ક્ષત્રિમાં અનુપરામ નવાબની સ્વર્ગવાસી સ્ત્રીના ફંડમાંથી પરિક્રમાવાસીઓને એક દિવસનું સીધું અપાય છે. નર્મદા પરિક્રમાવાસી ચોમાસામાં ભરૂચમાં સ્થાયી થાય તો તેઓને ધર્મિષ્ઠ

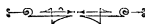
લોકો લોજન આપતા જણાય છે. ભરૂચમાં અતીત અભ્યાગતને ગમે ત્યાં લોજન મળી શકે છે. ભરૂચમાં એવા માણસો કવચિતજ અન્ન પાણી વગરનાં રહે છે. ભરૂચમાં હજુ ધર્મ રહ્યો છે, ગિરધરલાલ વકીલ એવાઓને લોજન આપવામાં સારી ઉદારતા વાપરતા હતા. ભાડબુતની સને ૧૮૯૦ ની બત્રા વખતે એવાઓને લોજન આપવાનો તેને રૂ. ૧૦,૦૦૦) ઉપરાંત ખર્ચ થયો હતો. કિશોરદાસ વકીલ તથા ઉત્તમરામ મલજી વકીલ પણ પ્રસંગોપાત એવી ઉદારતા જણાવતા હતા. બાપનો કેટલોએક રીવાજ અંબાશંકર ઉર્ફે છોટુભાઈ મલજીએ કાયમ રાખ્યો છે.

પારસી તથા મુસલમાનનાં ધર્મ સ્થાનો જુદાં છે, તેઓ તેઓના ધર્મને અનુસરી ધર્મ કર્યા જાય છે.

વારા અને બીજાં ધર્માદા કામો.

ગાંધી, કણ્વીઆ, તંબાકુની દુકાન માંડનાર વગેરે ધંધાર્થીઓ મહિનામાં અમુક દિવસે વારાનાં ઉછળામણી કરે છે. તેમાં જે વધારે રકમે વારો રાખે તેજ તે અમુક દિવસે દુકાન ખુલી રાખી શકે છે. બીજાઓને દુકાન ખોલવાનો અધિકાર હોતો નથી. આવા વારાઓ દરેક બજાર અથવા હાટે થાય છે. તેમાં જે રકમ આવે તેની પાણીનો પરખો મંડાય છે, અથવા બીજાં ધર્માદા કામમાં એ એકઠાં થયેલાં નાણાં વપરાય છે. આ રીવાજ હજુ જારી છે. દર મહિનાની શુદ્ધ ૧૧ ને રોજ વારો હોય છે.

પહેલાં કેઈ કડીઓ, સુથાર અગર નાણાવટી બને, તો તેની પાસેથી રૂ. ૨૦ થી ૩૦ સુધીની રકમ લેવામાં આવતી હતી, અને તે દરેક નવો કેઈ પણ ધંધામાં પેસે, તેની પાસે તે ધંધો કરનારા લેતા હતા. એ રકમથી પરખો વગેરે મંડાતી તથા વધારો પડે તેમાંથી તે ધંધાવાળા કેઈ દેવના નામથી ઉજાણી કરતા હતા. આ રીવાજ સને ૧૮૬૪-૬૫ સુધી જોવામાં આવતો હતો. હવે એ રીવાજ જણાતો નથી. બાપ ગુજરી જાય અને તેનો દીકરો તેની દુકાનમાં અગર બાપનોજ ધંધો કરતો હોય તેની પાસે એ કર લેવાતો નહિ હતો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ધર્મશાળાઓ.

ઝાડસરી દરવાજા તરફ એટલે શહેરના પૂર્વ ભાગ તરફ જે ધર્મશાળાઓ આવો છે, તેમાં અતીત અભ્યાગત આવી મુકામ કરે છે. દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપર લલુભાઈની ધર્મશાળા, જે હાલ ભરૂચના મોઢ વાણીઆ રાજેશ્રી અમરતલાલ મોતિલાલે સારો ખર્ચ કરી દુરસ્ત કરાવી છે તે, તેની સામું શેઠજીની અથવા મહાજનની ધર્મશાળા, કાંઠા ઉપર ગણપતિનું મંદિર છે ત્યાંની ધર્મશાળા, કરસનદાસ મુનશીની ધર્મશાળા, મલજવાળા મહાદેવની ધર્મશાળા, અંબાજીમાં વકીલ સાકરલાલ શંભુલાલે બંધાવેલી ધર્મશાળા, ગણપતિવાળો ધર્મશાળા, ગણપતિની સામું ની ધર્મશાળા, એ ધર્મશાળાઓ અતીત, અભ્યાગત તથા મુસાફરોને ઉતારો કરવા કામ લાગે છે. એક મુંબઈના વાણીઆએ બંધાવેલી ધર્મશાળા છે, તે હાથુઓના ઉપયોગમાં આવે છે. પિંગળનાથની ધર્મશાળા જે અસલના વખતમાં ગાયકવાડે અને પાછળથી દયાળ માળવી નામના એક અક્ષીજીના મોટા વહેપારીએ બંધાવેલી, તેની પેઢી ભરૂચમાંથી ઉઠ્યાથી તેના એક ક્ષત્રિ તથા મોઢ વાણીઓ ગુમાસ્તા હોવાથી તેમણે માલકીપણું રાખેલું, તે હાલ પાયમાલ થઈ ગઈ છે. તેની ખુદ્દા જગ્યાનો ભરૂચના ક્ષત્રિ ભોગીલાલ ઘેલાભાઈ તથા વિજયુખજીદાસ જુગલદાસ મોઢ વાણીઆ હક ધરાવે છે, તે ધર્મશાળા પાછા ફેર્ય બંધાવે તો નદીને

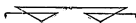
કાંઠે શોભા આપી રહે અને મુસાફરોને કામ લાગે, નથુ થોભણ વાળી ધર્મશાળાને ઓટલે મુસાફરો મુકામ કરે છે, સ્વામીનારાયણના મોટા મકાનમાં તે ધર્મ પાળનારાને ઉતારો મળે છે, ભૃગુ ઋષિની ધર્મશાળા પણ અભ્યાગતોને કામ લાગે છે, સોમનાથની ધર્મશાળામાં દંડી સ્વામીઓ રહે છે. બાખચોકના સામું પણ અતીતો ઉતારો લેતા જણાય છે. બહારની ઉનાઇમાં પ્રેમનાથ મહાદેવની ધર્મશાળા છે, તેમ શહેરમાં માંહેની ઉનાઇના મહાદેવની તથા ભાગાકોટ ઉપર બટુકરામ નામના ગૃહસ્થની મહાદેવવાળી ધર્મશાળાઓ પણ અતીતોને કામ લાગે છે.

સ્ટેશન તરફ શહેરના ઉત્તર ભાગે સ્ટેશન આગળ એક પારસીએ બંધાવેલી ધર્મશાળા છે, તેમાં સાહેબ લોકો તથા બીજા અધિકારીઓ ઉતારો લે છે. સિંધવાઇ માતાના દહેરાની આસપાસ ચારેક ધર્મશાળાઓ છે, ત્યાં બ્રહ્મલોજન થાય છે, અગર માતાએ રોટલા ખાવા લોકો જાય છે, ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. બહેચરાજીમાં પણ એક નહાની ધર્મશાળા છે, ત્યાં પણ અભ્યાગતો ઉતરેલા જણાય છે. પુરજા ઉપર અસલના વખતથી એક મોટી ધર્મશાળા છે, ત્યાં પહેલાં ઘણા ઉતાડ્યો મુકામ કરતા હતા. તે ધર્મશાળા હાલ કોઇ પારસીના કબજામાં છે, ત્યાં કોઇ ઉતરતું જણાતું નથી. વેજલપોરમાં કામનાથ મહાદેવની ધર્મશાળા પણ અતીતોના ઉપયોગમાં આવે છે. બાવાઓનાં મંદિરોમાં પણ સાધુ સંત ઉતરે છે.

પારસી લોકોની તબીએત સુધારવા ભરૂચના ધનજીશા દાક્ટરે એક સેનીટેરીઅમ બંધાવ્યું છે, ત્યાં માંદાં માણસો કોઇ પ્રસંગે તબીએત સુધારવા રહેલાં જણાય છે.

મુસલમાન મુસાફરો, ફકીરો પહેલાં બાવારેન, પીરછત્તર, બુમ્મામસજીદ વગેરે જગ્યાએ ઉતારો લેતા હતા. હવે કેટલાએક એવા સખસો મસજીદોમાંજ ઉતારો લેતા જણાય છે. મસજીદો જ્યાં જ્યાં મુસલમાનોની વસ્તી હોય છે, ત્યાં નજીકમાં એક એક નમાઝ પઢવા સારૂ હોય છે.

સરકાર તરફથી પણ એક મુસાફરી બંગલો માતરીઆ તળાવ તરફ બંધાવેલો છે, ત્યાં અંગ્રેજ મુસાફરો મુકામ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

યજ્ઞો.

જ્યારે કોઈ નવું ઘર બાંધે છે, ત્યારે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવા ઘરનું વાસ્તુ કરી બ્રહ્મ લોજન કરે છે, તે તો સર્વની જાણમાં છે. હવે આ ભૃગુપૂર તો એક મોટું શહેર વસ્યું તો તેનું વાસ્તુ થાય એમાં નવાઈ શું? તેમ એ વાસ્તુ શાસ્ત્ર આધારે થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહિ. આ વિચારથી શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજે શહેરનું

વાસ્તુ કરવા એક યજ્ઞ આરંભ્યો.

ત્યારે વેદના ગ્રાહ્યણો તો સાથે હતાજ, તેમ બીજા પંડિતોને તથા ઋષિઓને ઠામ ઠામથી બોલાવવા આમંત્રણ મોકલવાથી તેઓ પણ શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજના માન ખાતર અત્રે એકઠા થયા હશેજ.

શરૂઆતમાં નર્મદા પેલી તરફ હોવાથી, નદી પાસે પડે માટે હાલ જ્યાં નાગલ ગામ છે, ત્યાં યજ્ઞને માટે જગ્યા પસંદ કરી ને ત્યાંજ મોટો યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાં કેટલા ગ્રાહ્યણો કામે લાગ્યા હશે, કેટલા અને કયા કયા ઋષિઓ પધાર્યા હશે તે જાણવાનું સાધન તો નથી, પણ એ ગામ આગળ જે વિભૂતિનો ટેકરી જેવો ઢગ છે તેથી ખાતરી થાય છે કે હજારો માણસો એકઠાં થયાં હશે એમાં કાંઈ શક નહિ.

ભરૂચના ગ્રાહ્યણો નાગલ ગામના યજ્ઞની વિભૂતિ (ભસ્મ)

વિશેષે કરી વાપરે છે, કારણ તે ઘણી પવિત્ર ગણાય છે અને અગ્નિહોત્રીની ભસ્મ કરતાં સફેદાઈમાં ચઢે છે. વામન, પરશુરામ, રામ અને કૃષ્ણ અવતારો થયા, ત્યાર પહેલાં પણ કેટલાંએક વરસો ઉપર આ યજ્ઞ થયેલો, છતાં ભસ્મ ખુટતીજ નથી અને બલકે દુનિયાના અંત સુધી ખુટે એવો સંભવ પણ જણાતો નથી.

વળી મારે એ બાબતમાં વધારે જણાવવાની જરૂર છે કે કોઈક ભાગ્યશાળી નરોને તે વખતનાં એ ટેકરામાં દટાયલાં ત્રાંબા પીત્તળનાં પાત્ર, આચમનીઓ, તથા નાણાં પણ હાથ આવે છે. આવી વસ્તુઓને તેઓ ખાસ સંગ્રહી રાખે છે અને જોવા માગે તેને બતાવે પણ છે; તેમ ઘણી મગરૂરીથી કહે છે કે આ વસ્તુ નાગલ આગળથી વિભૂતિ જોદતાં અમને જડી છે. આ નાણાં-માંનું એક ત્રાંબાનું નાણું, કે જે તે વખતના ચલણનો પૈસો હશે એમ સંભવે છે, તે પૈસો મેં નજરે જોયો તો હાલના પૈસા જેવડો, પણ નીચેથી તફાન ચપટો, તેમ એક કોરણથી હું મસોને ઉપલી બાબુમાં કેટલીએક આડી ઉભી એક બીજી લીટીને છેદેલી માડવા આકારની, જેના વચલા ખુણામાં એક ઘોડા આકારના મ્હોઠા જેવો ડબકો પડેલો છે. એ પૈસો અત્રેના રહેનાર વકીલ જેઠાભાઈ કાલીદાસે પોતાના ઘરમાં પૂજામાં મુકેલો મને ઘણા ભાવ અને ઉલ્લાસથી બતાવ્યો અને તે એમ ચોખ્ખું મગરૂર સાથે કહીને કે આ પૈસો તેમના બાપને નાગલ ગામની વિભૂતિ જોદતાં જડ્યો છે અને એ પૈસો તેમના ઘરમાં આવ્યા પછી તેઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો છે.

શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજની સહાયતાથી જ્યારે નર્મદા નદી હાલની જગ્યાએ આવ્યાં, ત્યારે આ ટેકરી શ્રી લક્ષ્મીજી પાસેથી તેમના આશ્રિતોને વસવા માગી લીધી, પછી તેઓ આ ટેકરા ઉપર વસ્યા ત્યારે આ ટેકરીનું વાસ્તુ કરવા એક બીજો યજ્ઞ આરંભ્યો.

આ યજ્ઞ હાલ જ્યાં નવચોકીનો ઘાટ છે, ત્યાં નવ ચોરી કરી તથા કુંડો કરી આરંભ્યો હતો. એ યજ્ઞમાં એક ઘોડાને હોમવાનો હતો. એ ઘોડો આગલે અવતારે જૈન ધર્મના એક મહા પુરૂષનો મિત્ર હોવાથી અને તે મહા પુરૂષ ત્રિકાળ જ્ઞાની હોવાથી તેમને ખબર પડી, તેથી તેને બચાવવા તેઓ અત્રે આવ્યા અને તે ઘોડાને જીવથી ઉગાર્યો, તેને બદલે ઘોડો બીજો હોમાયો.

આ હકીકત જૈન ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી જડી આવી છે એવું અત્રેના શ્રાવક ગૃહસ્થ અનુપચંદ મહુકચંદે મને કહેલું, તે ઉપરથી લખ્યું છે.

આ યજ્ઞ વખતે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન પધારેલા તેઓએ પોતાનું સ્થાન હાલના ભાગાકોટના ઓવારા આગળ કર્યું હતું. ભગવાને એ જગ્યાએ સ્થાન કર્યું, તેથી એ ઓવારાને “ નરનારા-યણ્વીર્થ ” કહે છે.

આ મુજબના બે યજ્ઞો શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજે આ દેવ સમાન ભૂમિ ઉપર પોતાની જાતે કર્યા છે. હવે જ્યારે આ યજ્ઞો થયા હશે ત્યારે કેવી અને કેટલી ધામધૂમ થઈ હશે, વેદાધ્યયનની ધૂન કેવી મચી રહી હશે તેનો જ્યાંલ આવી શકતો નથી, છતાં એમતો કહેવાને અડચણ નથી કે યજ્ઞને માટે કુંડ પણ મોટા કરવા પડયા હશે, તેમાં ઘી, દૂધ, દહીં, તલ, જવ, સમિધ વગેરે જે હોમાયાં હશે, તેના ધુમાડા ગગનને પહોંચ્યા હશે એમાં નવાઈ નહિ.

દશ અશ્વમેધ—કશ્યપ નામે એક મોટા ઋષિ થઈ ગયા, તેની સ્ત્રીને પેટે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ એવા બે દૈત્ય પુત્રો પેદા થયા. તે પુત્રો ઘણાજ બુલમી હતા, દેવ લોકોને દુઃખ દેતા હતા અને ઇશ્વર પોતેજ પેદા થયા છે, માટે ઇશ્વર ભક્તિ છોડી દઈ અમારીજ ભક્તિ કરો; એવું લોકોને મનાવતા હતા. આવા કૂર ભાઈઓમાં હિરણ્યકશિપુને પેટે એક મહાન ઇશ્વર ભક્ત પ્રહ્લાદ નામે પુત્ર થયો.

પ્રહ્લાદે પોતાના પિતાની શિખામણ નહિ માનતાં, તેમ પોતાના પિતાને નહિ ભજતાં ઇશ્વરનેજ ભજવા માંડ્યું, તેથી પિતાનો કોપ થયો. પ્રહ્લાદને લોઢાના ધગધગતા સ્થંભને વળગી પડવાનો પિતાએ હુકમ કર્યાથી તે સ્થંભને પ્રહ્લાદ વળગી પડ્યો, પણ તે ખરે ઇશ્વર ભક્ત હોવાથી તેને કાંઈજ આંચ આવી નહિ. ઇશ્વરે નરસિંહ અવતાર ધારણ કરી પ્રહ્લાદને ઉગાર્યો અને તેના બાપ હિરણ્યકશિપુને ચીરી નાંખ્યો.

પ્રહ્લાદની સ્ત્રીને વિરોચન નામે પુત્ર થયો, તે ખરેખરે શંકર ભક્ત હતો. એ વિરોચનની સ્ત્રીને પેટે બળિરાજ પેદા થયા. એ બળિરાજએ આ ભૃગુપૂરની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર દશ યજ્ઞ

કર્યા. યજ્ઞો કરવાને બીજા કોઈ પણ ગામની જગ્યા પસંદ નહિ કરતાં, આ જગ્યા પસંદ કરવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે નર્મદા જેવી ઉભય તટ પાવની નદી, જેના બંને કાંઠા પવિત્ર અને વિશેષ-માં પોતાના ગુરૂ શ્રી ભૃગુ ઋષિના પૌત્ર શુકાચાર્યનું ધામ સમજી, શ્રી ભૃગુના સ્થાનની નજીકની જગ્યા પસંદ કરી ને જ્યાં હાલ દશાશ્વમેધનો ઓવારો છે ત્યાં કુંડો કર્યા, અને એ જગ્યાએ બજિરાબાએ બેસી યજ્ઞ શરૂ કર્યા. આ યજ્ઞમાં અધ્યક્ષપણું શુકાચાર્યને પોતાના ગુરૂ અને મહાન્ વિદ્વાન બ્રહ્મી આપ્યું હતું, તેથી શુકાચાર્યે એ યજ્ઞો કરાવ્યા એમ કહેવાયું.

નવ યજ્ઞો તો પુરા થયા અને દશમો શરૂ થયો. દેવ લોકો ને ફિકર થઈ કે જો દશે યજ્ઞ પુરા થશે તો આખરે દૈત્યનો પુત્ર દુનિયાને ધ્રુજવી મુકશે. ઇંદ્રાબાને પણ ધાસ્તી લાગી કે શુકાચાર્ય જેવા મહા વિદ્વાન અને તેજસ્વી ઋષિની મદદથી આ દશમો યજ્ઞ પુરો થશે તો મારૂં ઇંદ્રાસન પણ જશે. આથી સર્વે-એ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી.

ભગવાને વિચાર કર્યો કે બજિ ખરો ભક્ત છે એમાં તો શક નહિ, પણ આખરે લોકો તો હિરણ્યકશિપુનું; વખતે સૃષ્ટિ ધ્રુજવી પણ મૂકે, માટે દશમા યજ્ઞમાં ખલેલ થવું જરૂરનું છે. આ વિચારથી પોતે વામનરૂપે યજ્ઞ આગળ આવી ભણવાનું શરૂ કર્યું.

ગૌર વર્ણ, પાંચ સાત વર્ષનું બાળક વય, સોનેરી જેવા છુટા ફરફર થતા કેશ, લંગોટી વાળેલી, એક વસ્ત્ર ઓઢેલું, એક હાથમાં તુંબી અને બીજા હાથમાં દંડ સાથે વેદના ઉચ્ચાર કરી રહેલા, એ દિવ્ય મહાત્મા તરફ સર્વની નજર ગઈ તો બજિરાબાની નજર બલય તેમાં નવાઈ શી ? બજિ તરતજ તેમને માનપૂર્વક મંડપ-માં લાવ્યા ને આસન આપ્યું.

શુકાચાર્યે બ્રહ્મનું કે પોતે ભગવાનજ પધાર્યા છે, અને પધાર્યા તે યજ્ઞમાં ખલેલ કરવાજ પધાર્યા છે, તેથી બજિને કહ્યું કે આવા બાળકને શું કામ યજ્ઞમાં આસન આપવું જોઈએ, વગેરે ઘણુંએ કહ્યું પણ બજિએ માન્યું નહિ. દરેક બ્રાહ્મણ તથા ઋષિ તો તેમની કાંતિ સામુંજ જોયા કરે કે આ કોઈ અદ્ભુત મૂર્તિ છે. બજિરાબાએ હાથમાં ઝારી લઈ વામનજીના હાથમાં જળ

આપવા માંડયું, તેમાં પણ શુકાચાર્યે ઘણો અટકાવ કર્યો; પણ બળિ એકનો બે થયો નહિ, ને જળ તેમના હાથમાં આપ્યું. આ પાણી લેતાં શુકાચાર્યે પોતાનું રૂપ બદલ્યું ને ઝારીના નાળયામાં પેઠા, કે પાણી વામનજીના હાથમાં પડે નહિ. વામનજીએ એક દર્ભની સળી નાળયામાં ઘોચી એટલે પાણી તેમના હાથમાં પડ્યું. દર્ભની સળી આંખમાં ઘોચાયાથી શુકાચાર્યની આંખે ખોડ આવી. (આ કારણથી જે માણસ કાણું હોય છે તેને આજ પણ શુકાચાર્ય કહે છે).

શુકાચાર્યે ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં બળિરાજીએ તેમને પત કર્યા નહિ, તેથી વામનજી તો બીજા ઋષિ લેગા દાખલ થઇ લણવા લાગ્યા. કેાની માએ શેર શું ખાધી હોય કે લણવામાં આ બાળકની બરાબરી કરી શકે ! બધાએ અંખા પડી ગયા. શુકાચાર્ય પણ અંખા પડયા.

યજ્ઞમાં એવું હતું કે જે બ્રાહ્મણ જે વસ્તુ માગે તે તેને આપવી જોઈએ. બળિરાજીએ આ બાળકને પૂછ્યું કે મહારાજ ! આપની શો માગણી છે ? છતાં પણ શુકાચાર્યે જે માગે તે આપવાને ના કહી. બળિએ જવાબ દીધો કે એ મહારાજ જે માગશે તે આપીશ.

આ વખતે બળિરાજીની મા ત્યાં હાજર હતાં, તેમણે બળિને કહ્યું કે દીકરા ! જ્યારે ભગવાનજી આપોઆપ પધાર્યા છે, તો તેઓ જે માગે તે તારે તેમને આપવું, કદાચ તારી જીંદગી માગે તો તે આપવાને જરા પણ ડરતો નહિ. તું યજ્ઞ કરવા બેઠો છે, તો યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને તારે ખુશ કરવા એ તારો ધર્મ છે, તો આ તો શ્રી ભગવાન પોતેજ બ્રાહ્મણ રૂપે પધાર્યા છે, તેથી એઓ જે માગે તે અર્પણ કરવામાં જરા પણ આનાકાની કરતો નહિ. તારું તથા મારું ધન્ય ભાગ્ય કે તું યજ્ઞ કરવા બેઠો તો ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ઘણા ઋષિઓ જપ-તપ કરે છે, પણ તેમને એમનાં દર્શનનો લાભ થવો મુશ્કેલ પડે છે, તો તને તો ઘર બેઠાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેથી તારે લીધે તારી જનેતાનું તથા તારો સ્ત્રીનું પણ કલ્યાણજ છે.

માતાનું વચન માન્ય રાખી બળિરાજીએ ભગવાનને પૂછ્યું કે “મહારાજ ! આપની જે ઇચ્છા હોય તે કહો.” ભગવાને

જવાબ આપ્યો કે “હું કાંઈ વધારે માગતો નથી, ફક્ત ૩૫૫ ડગલાં પૃથ્વી માગું છું.” બળિરાજ વચનથી બંધાયો હતો, તેથી બોલ્યો કે “આપને જે જમીન પસંદ પડે તે આપ માપી લો.” ભગવાને વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એક ડગલે આખી પૃથ્વી માપી લીધી, બીજા ડગલામાં આકાશ આવી ગયું, અને ત્રીજે ડગલે પાતાળ માપી લીધું. અર્ધું ડગલું બાકી રહ્યું તારે ભગવાને કહ્યું કે “મારી માગણી મુજબ પૂરું કરી આપ.” બળિરાજએ ભગવાનને કહ્યું કે “મારા માથા ઉપર આપનું અર્ધું ડગલું પૂરું કરો. વામન ભગવાને તેના માથા ઉપર પગ મૂક્યો, તેથી બળિરાજ પાતાળમાં ઘાટ્યો ગયો. જે જગ્યાએ બળિને પાતાળમાં ચાંપી ઘાટ્યો, તે જગ્યા હાલ સોમનાથને ટેકરે જ્યાં વરાહસ્વરૂપની મૂર્તિ છે તે જગ્યા છે, એવું કૃષ્ણાનંદ ઉદ્દે ગણપતસ્વામી કહે છે. આ વાત ભાગવતમાં છે.

આ બનાવ બનતાં ભગવાને બ્રાહ્મણોને આજ્ઞા કરી કે એ દશમો યજ્ઞ તમે શુક્રાચાર્ય ઋષિની સહાયતાથી પુરો કરો. બ્રાહ્મણોએ દશમો યજ્ઞ પણ પુરો કર્યો. આથી બળિરાજએ દશ યજ્ઞો ભૃગુપૂરમાં નર્મદા તીર્થે કર્યા; એમ શાસ્ત્ર-પુરાણમાં કહે છે.

બળિરાજએ ભગવાનનો પગ ઝાલ્યો, ને પ્રાર્થના કરી કે મહારાજ ઘણું દાન-પુણ્યનો આ બદલો ? ભગવાને પાતાળનું રાજ બળિરાજને આપી વરદાન આપ્યું કે ચાર મહિના ચોમાસાના અશાઢ શુદ્ધ ૧૧ થી તે કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ સુધી હું તારી સાથે રહીશ. એ ચાર માસ દેવ સુતા કહેવાય છે, કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ થી પાતાળમાંથી દેવ પાછા આવ્યા કહેવાય છે, એટલે તેને દેવ ઉઠી અગિયારશ અથવા દેવ દીવાળી કહે છે. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે એ ચોમાસાના ચાર માસમાં લગ્ન સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. વળી એવું પણ વરદાન આપ્યું કે જ્યારે ઇન્દ્રરાજની મુદત પુરી થશે ત્યારે તને ઇન્દ્રાસન આપીશ. બળિરાજને પાતાળનું રાજ્ય ભગવાને આપ્યું, તેની હાલ કાંઈ નિશાની જણાતી નથી, પણ ઘણું વરસ ઉપર રાજેશ્રી છગનલાલ ભુવરજને મહોદે સાંભળેલું કે બેંગલોરમાં કોઈ જગ્યાએ ભગવાનની મૂર્તિ છે. ખરી ખોટી ઇશ્વરને માલમ !.

આ દશ અશ્વમેધવાળી જગ્યા જેને હાલ દશાશ્વમેધ કહે છે, તે ઘણી પવિત્ર ગણાય છે. દરેક અગિયારશ, સોમવતી અમાસ, ગ્રહણ, આખું ચોમાસું તેમાં વિશેષે કરી શ્રાવણ માસમાં એ જગ્યાએ સ્નાન કર્યાથી ઘણું પુણ્ય ગણાય છે. ભારિક લોકો એ પ્રસંગે ત્યાંજ સ્નાન કરે છે. કેટલાએકને તો ત્યાંજ સ્નાન કરવાનો હંમેશનો નિયમ પણ હોય છે.

વળી એમ પણ છે કે મરણ પછી જે માણસનો એ જગ્યાએ દાહ થાય, પછી અગ્નિદાહ, જળદાહ કે ભૂમિદાહ ગમે તે, તે માણસ ભાગ્યશાળી ગણાય છે, તેથી ગામડાના લોકો પણ અત્રે શખને દાહ કરવા લાવે છે. ભરૂચના હિંદુ તો એમજ માગે કે મરણકાળે એ જગ્યા પામીએ તો ઉત્તમ છે.

દ્વાપરયુગમાં નદીને સામે કાંઠે શ્રી રામચંદ્રજીએ એક યજ્ઞ કર્યો હતો. એ યજ્ઞ જ્યાં અકૂરેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાં કર્યો હતો. જે જગ્યાએ કુંડ કરેલા તે જગ્યા હાલ રામકુંડથી પ્રસિદ્ધ છે. એ યજ્ઞ થયા પછી એ સ્થાને અંકલેશ્વર વસેલું છે. એ નામ અકૂરેશ્વર મહાદેવના નામ ઉપરથી અપાયું છે.

પ્રાચીન કાળમાં જ્યાં આગળ મહાફરતું દેવસ્થાન છે, તે જગ્યાએ શંકર મહારાજે મહાફર કરી એક બાણ પોતે જાતે બેસાડેલું છે, તે બાણને મહાફર કહે છે.

મહાફરતું બીજું દેવાલય જે મથુરાં ભુખણવાળું કહેવાય છે; તે જગ્યાએ મહાફર કરી એજ મથુરાં ભુખણે એક બાણ સંવત ૧૮૯૦-૯૧ માં બેસાડેલું છે. એ બાણની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે બ્રહ્મભોજન કરવામાં તેણે સારા પૈસા ખર્ચ્યા હતા. એ ગૃહસ્થ જાતે વાચડો વાણીઓ છતાં ખરો શિવ ભક્ત હતો. મેં એને નજરે જોયો છે. દલાલીનો ધંધો કરતો હતો અને ધર્મનાં કામમાં ખર્ચાળ હતો. એનો દીકરો મગનલાલ હાલ એ સ્થાનની સારી સંભાળ રાખે છે. એ પણ સાત્વિક અને શિવભક્ત છે.

સને ૧૮૭૨ આખરે એટલે સંવત ૧૯૨૮ ના માગશર મહિનામાં માંહેની ઉનાઈના ઘાટ ઉપર ત્રંબકરાવ ભાઉની વાડીમાં દક્ષિણથી આવેલા કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ મોટા પાયા ઉપર એક

સોમયજ્ઞ કર્યો હતો. આ યજ્ઞ વખતે દર્શન સાડે શહેરના ઘણા હિંદુઓ ગયેલા જોયા છે. અગ્રેસરપણું રાજેશ્રી માધવરાવ ત્રંજ-કરાવ ભાઉ, એ વાડીના માલીકને આપ્યું હતું, તેમ ભરૂચના ઘણા બ્રાહ્મણો પણ એ યજ્ઞમાં સામેલ હતા. એ અરસામાં અત્રેના વકીલ ગિરધરલાલ ભવાનીલાલે તથા ૨૫ વરસ ઉપર ક્ષત્રિઓની ગોરાણી મહાલક્ષ્મીએ મહાફર કર્યા હતા.

સંવત ૧૯૬૧ માં ઉમરેઠના રહેનાર દેવશંકર દાજીભાઈ નામે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણે ખેડાવાળની વાડીમાં એક મહાફરનો યજ્ઞ કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં પણ ઘણા ગૃહસ્થો દર્શને પધાર્યા હતા.

સંવત ૧૯૬૨ ની સાલમાં ભૂતનાથ મહાદેવની જગ્યામાં આજે નવ-દશ વરસ થયાં ઇશ્વર ભક્તિ કરનાર સિદ્ધપૂરના બ્રાહ્મણ નર્મદાશંકર દોલતરામને એ સ્થાનની ઉત્સવારી કરનાર ઘેલાભાઈ ભગવાનદાસ નામનો વાયડો વાણીઓ જે ઘેલા ભૂતને નામે ઓળખાઈ ગયો, તેના પૌત્ર ભોગિલાલ પરસોતમ તથા ઠાકોરલાલ માણેકલાલે પૂછ્યું કે મહારાજ તમે લાંબી મુદત થયાં આ સ્થાનમાં ખેડા છો તો તમારી શી ઇચ્છા છે ? આ બ્રાહ્મણ સાત્વિક અને લોભ રહિત હોવાથી તેણે બીજી કાંઈજ માગણી કરી નહિ, પણ એટલુંજ કહ્યું કે એક મહાફર થાય એજ મારી ઇચ્છા છે. તે થયેથી હું સમજીશ કે મારું કાર્ય પૂર્ણ થયું. મહાફર કરવામાં મારા તરફથી પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે કાંઈ રકમ આપવા હું ખુશી છું.

બ્રાહ્મણો જેઓ દેવાલયોમાં પાર્થિવપૂજા કરવા બેસે છે તેઓ કાંઈ પણ નાણાં સંબંધી માગણી કર્યા શિવાય રહેતા નથી, તો આ માણસે પોતાની જાતને માટે કાંઈજ નહિ માગતાં ઉલટા એ યજ્ઞમાં નાણાં આપવા ખુશી બતાવી તેથી કોઈને પણ ભાવ ઉત્પન્ન થાય કે એવા સાત્વિક બ્રાહ્મણનું કાર્ય થાય તો સાફ.

આ વિચારથી એ ભોગિલાલ તથા ઠાકોરલાલ જેઓ એ સ્થાનનો વહિવટ કરે છે તેઓ તથા અત્રેના શેઠ નવનીતલાલ બેચરદાસ, તેમજ અત્રેના પોરવાડ વાણીઆ હિમ્મતલાલ માણેકલાલ અને બીજા બે ચાર ગૃહસ્થો મળી એ બ્રાહ્મણનું કાર્ય સફળ

કરવું; એવા નિશ્ચયપર આવ્યા. લોગિલાલ તથા ઠાકોરલાલે તરતજ પોતાની પેઢીમાંથી રૂા. ૧૦૦૧) ની રકમ એ કાર્ય માટે આપવાનું કબુલ કર્યું; તેમજ એ નવનીતલાલ તથા હિમ્મતલાલે પણ મોટી રકમો ટીપમાં ભરી અને એ લોકો ઉઘરાણું કરવા નીકળી પડ્યા. ઉઘરાણામાં મોટી રકમ રૂા. ૩૫૦૦) ઉપરાંત ભરાઈ ગઈ તેથી યજ્ઞ માટે સામગ્રી તૈયાર થઈ.

ભાગાકોટના એવારા ઉપરની જગ્યામાં યજ્ઞ સાડ મંડપ બંધાયો, અને મોટા પાયા ઉપર યજ્ઞનું કામ શરૂ થયું. પૂર્ણા-હુતિને દિવસે હજારો હિંદુઓ દર્શન માટે આવ્યા હતા, તેથી શોભાનો પારજ નહિ હતો. ખરેખરો બળેવનો મેળો ભરાયો હોય તેવો દેખાવ ભાસતો હતો. તે દિવસે શહેરના તથા પર-દેશથી આવેલા પ્રાદ્ધણેને પ્રદ્ધ લોજન કરાવ્યું હતું. ભૂતનાથ મહાદેવ આગળ ભાવતાં લોજનનો અન્નકૂટ ભર્યો હતો. પુલમંત્રિ પણ ભરાઈ હતી. મહાદેવ આગળ અન્નકૂટ એ મેં તો પહેલ વહેલો જોયો. યજ્ઞનું કામ ઘણી સારી રીતે પૂર્ણ થયું હતું. લખવાને ખુશી ઉપજે છે કે એ યજ્ઞ થયા પછી ભરૂચમાં તો પ્લેગનો રોગ સંભળાયો નથી.

સિદ્ધપુરના એક પરમાનંદ નામે વૃદ્ધ પ્રદ્ધચારી પ્રાદ્ધણે દશાશ્વમેધ ઉપર મુકામ કર્યો. તે પ્રાદ્ધણે તીર્થ યાત્રામાં જે જે ખાણો જોયેલાં, તેવાં મહાદેવનાં ખાણો પોતાની જાતે બનાવી રાતે આરતિ વગેરે કરતો હતો, તેથી ભાવિકો દર્શન પણ જતા હતા. એ પ્રાદ્ધણે પણ એક મહારૂદ્ર કરવો એવી ઇચ્છા બતાવ્યાથી કેટલાએક ગૃહસ્થોએ આગેવાન થઈ ઉઘરાણું કર્યું અને અમુક રકમ લેગી કરી. દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપરજ મહારૂદ્ર કરવા ઠરાવ કરી મંડપ તૈયાર કર્યો, ને યજ્ઞનું કામ શરૂ થયું. પૂર્ણાહુતિને દિવસે ત્યાં પણ ઘણાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં.

આ યજ્ઞ કરાવવામાં ઉઘરાણું વગેરે કરવા સાડ અત્રેના પુરોહિત રતનરામ જીવણરામ, કેવલરામ દાકતરના ભાણેજ અમ-થાભાઈ દાકતર તથા ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણુ ઇશ્વરલાલ અનુપરામે સારી મદદ આપી હતી. ઇશ્વરલાલે પ્રદ્ધ લોજનનો ખરચ પોતાની પહરનો કર્યો હતો, અને “ ભાર્ગવો ભક્તિ નાસ્તિ ” એ કહેવત-

ને ખોટી પાડી હતી, અને પોતાના દાદાજી હરદેરામ મુનશીનું નામ રાખ્યું હતું. આ યજ્ઞ સંવત ૧૯૬૩ માં થયો હતો.

સંવત ૧૯૬૪ માં ઘોળકેથી આવેલા શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે એક યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે ચોર્યાશી ન્યાતના તથા ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોએ પોત પોતાની ન્યાતનાં ઉધરાણું કરી મહારાજને સારી રકમની ભેટ કરી હતી. આ યજ્ઞ ખેડાવાળની વાડીમાં થયો હતો, ત્યાં પણ દર્શને ઘણા ગયા હતા.

એ શિવાય બીજા ઘણા યજ્ઞો થયા હશે, પણ તે જાણવામાં નહિ તેથી આ જગ્યાએ લખી શકાયા નથી.

વકીલ જેઠાભાઈ કાલીદાસ તથા અંબાશંકર મલજી વગેરે ઘણા ગૃહસ્થોએ ગાયત્રી પુસ્ત્રરણ કર્યા છે, તથા કેટલાએકોએ વિષ્ણુયાગ પણ કરેલા છે. તે બધા લખવા બેસીએ તો પુસ્તક મોટું થઈ જાય, માટે આ જગ્યાએ તે વિષે લખ્યું નથી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પવિત્ર સ્ત્રી—પુરૂષો.

સતી માતાજી તથા સ્વામી.

આગલા વખતમાં જે સતી તથા બીજી પવિત્ર સ્ત્રીઓ થઈ હશે તેઓને વિષે કાંઈ દાખલો મળી આવતો નથી, તેથી તેમને વિષે કાંઈ વિવેચન કરવામાં આવ્યું નથી. જેઓ વિષે જાણવામાં છે તેઓની હકીકત આપી છે.

સતી સુંદરબાઈ—સંવત ૧૮૮૪ ના કારતક શુદ્ધ ૧૧ ભોમવાર, તા. ૩૦ મી અકટોબર સને ૧૮૨૭, દેવ દીવાળીની સવારમાં સૂર્ય ઉદય થતાં ભરૂચમાં હેઠાણના ઢોળાવ ઉપરના રહેનાર ભિક્ષુક ભાર્ગવ પ્રાદ્યણોમાંના એક વેદ પુરૂષ કે જેમણે અગ્નિહોત્ર લીધું હતું, તે આત્મારામ પીતાંબર જાની, પોતાના નિત્ય કર્મથી તથા અગ્નિનારાયણના હોમાદિક કર્મથી પરવારી પોતાના દીકરા દયાશંકર સાથે વાતો કરતા હતા. એવામાં એકદમ કંપારી છુટતાં ઢોળા ચઢાવી ગયા. પુત્રે જોયું તો નાડ પણ ઠેકાણે નહિ, આડોસીપાડોસીને ધૂમ પાડતાં સઘળાં ઘરમાં આવ્યાં, ને આખર વખત જાણી જાનીજીને ભોંયે સુવાડયા. જરાવારમાં પ્રાણ નીકળી ગયો.

અગ્નિહોત્રી બાવાનાં સ્ત્રી સુંદરબાઈ આ વખતે દશાશ્વમેધ સ્નાન કરી શ્રી ભૃગુ ઋષિના દેવાલયમાં દર્શન માટે ગયાં હતાં, ત્યાં પોતાના પતિ બનીજીના મોતની ખબર સાંભળી કે તરતજ ગુરૂને પગે લાગી “જે અંબે જે અંબે” કરતાં બહાર આવ્યાં, ને ઘર તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાંથી લોકોની ઠઠ સતીની પાછળ તેમના ઘર સુધી પહોંચી. સતી ઘર આવ્યાં એટલે તેઓનો દીકરો દયાશંકર તથા તેની સ્ત્રી રેવાબાઈ દેવીને પગે લાગ્યાં. પ્રજામાં ખબર પસરી કે અગ્નિહોત્રી બાવા પડયા, ને તેમનાં સ્ત્રી સુંદરબાઈ સતી થાય છે. આ ખબર જોણે જોણે સાંભળી તે સતીના ઘર આગળ આવીને ઉભું. ન્યાતિવાળા ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક સર્વ આવી મળ્યાં. થાણાના પ્રિન્સિપાલ સદરઅમીન કરસનદાસ સુનશી તથા ન્યાતના બીજા આગેવાન ગૃહસ્થો આગળ પડયા બાણી દોલતરાય દેસાઈ તથા તેમની પાછળ છ મહિના પછી થનારાં સતી, તેમનાં સ્ત્રી દીવાળી દેસાણુ ઉર્ફે ધનકોરબા પણ હાજર થયાં. શહેરના આબરૂદાર કુટુંબનાં સ્ત્રી પુરૂષોમાં કોઈકજ અગ્નિહોત્રી બાવાને મંજળે પહોંચાડવાને ગેરહાજર રહ્યું હશે. સતીની વિધિ શી રીતે કરવી, તે બાબત કોઈને પૂછવા જેવું હતુંજ નહિ; કારણ ત્રિપાઠી રૂપશંકર સોમેશ્વર અગ્નિહોત્રી ત્યાં હાજરજ હતા. કપૂર તથા પુલોના હાર સતી માતાને પહેરાવી દીધાં. કંકુની પોશો ઉછળવા માંડી. દીકરા દયાશંકર તથા તેની સ્ત્રી રેવાબાઈએ વૃદ્ધ માતા પિતાની વેદ ધર્મને અનુસરી પૂજા કરી. રૂપશંકર ત્રિપાઠીએ કર્મ કરાવવામાં ખામી રાખીજ નહિ. ઠાઠમાંથી અગ્નિહોત્રી બાવાને મંજળે પહોંચાડવાનો ઠરાવ થયાથી દોલતરાય દેસાઈએ પોતાના ઘરથી પાલખી મંગાવી. વાણત્રોમાં તાંસાં, ઢાલ, પડઘમ વગેરે આવ્યાં હતાં. ઝકમકીઆં વગાડતી લકતોની મંડળીઓ પણ આવી. ન્યાતના ગૃહસ્થોએ ઘીની મશાલો તૈયાર કરાવી તથા કંકુ-ગુલાલના થેલા પણ મંગાવ્યા. દરેક જોઈતી સામગ્રી ભાગવોએ તૈયાર કરી. પાલખી ઉચકવા ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુકો મળી આસરે ૧૦૦ માણસો નર્મદા સ્નાન કરી આવ્યા. પાલખીમાં અગ્નિહોત્રી બાવાને સુવાડયા. કરસનદાસ સુનશીએ ઘરથી શાલ મંગાવી શબને ઓઢાડી. અગ્નિનારાયણુ પણ પાલખીમાં મૂકયા. અગિયાર વાગ્યાને સુમારે ન્યાતિલાઓએ પાલખી

ઉચકી. સતી માતાએ રેશમી રાતું ખાંટ પહેરેલું, ગળામાં ફક્ત મંગળસૂત્રજ હતું. હાથે ખબ્બે ખંગડીઓ તથા નાકાછડી વિંટાળેલી હતી, નાકે મોતીનો કાંટો, કાને જે ચોકડાં, પગમાં પોલાં રૂપાનાં કહ્લાં એટલુંજ આભૂષણમાં હતું. કપાળે પિયળ કાઢેલી મ્હોંઢે કંકુ તથા ગુલાલ ચોપડેલું તથા કાંચળી સુધી હાથે અને પાટલી સુધી પગે કેસર પીળેલાં. ચોટલો છુટો મૂકેલો, તેથી વૃદ્ધ માતાના આછા પણ રૂપેરી વાળ ફરફર થતા જણાતા હતા. ચોટલામાં પણ કંકુ તથા ગુલાલ સહેજસાજ જણાતાં હતાં. આવી રીતની શોભાથી મુંઢરખાઈ એક ભવ્ય દેવી જેવાં આ વખતે દીસતાં હતાં. ઘર આગળથી તે ઠેઠ દશાશ્વમેધ સુધી લોકોની ઠઠ ભરાઈ હતી. સુખડનાં મણ ચારેક લાકડાંની ગોઠવણ કરી રાખી હતી.

આગળ વાણંત્ર, તેની પાછળ વેદાધ્યયન કરતા પ્રાહ્મણો, તેની સાથે ઝકમકીયાં, કીર્તન સાથે મંડળોઓ ચાલી રહી હતી. શંખના નાદ થતા હતા, ઘડીઆળો વાગતી હતી, તેમ મોટી ઘંટાના અવાજ પણ થતા હતા. તે સાથે આસરે ૫૦૦-૭૦૦ માણસો પણ “ જે અંબે જે અંબે સતી માતાનો જય ” બોલતા ઉઘાડે માથે ચાલતાં હતાં. પાછળ પાલખી હતી. પાલખી સાથે એક તરફ સતી માતાનો દીકરો તથા બીજી તરફ તેની વહુ પાલખી ઝાલી ચાલતાં હતાં. સતી માતા વખતે પાલખી ઝાલી ચાલતાં, વખતે કંકુ, ગુલાલ ઉછાળતાં જણાતાં હતાં. પાલખી પાછળ ન્યાતની તથા શહેરની બીજી સ્ત્રીઓ કોઈ જે અંબે કહેતી અથવા કોઈ ગીતો ગાતી ચાલતી હતી. કંકુ ગુલાલ સતી માતા તથા બીજાં મરદ તથા સ્ત્રીઓ પણ ઉછાળતાં, તેથી જેનાં તેનાં કપડાં, માથાં કે શરીર ઉપર રાતો રંગ ભેવામાં આવતો હતો. દશાશ્વમેધ ઉપર પણ માણસો ધર્મશાળાઓને છાપરે બેઠેલાં જણાતાં હતાં. આવી શોભાથી આત્મારામ જાનીની પાલખી દશાશ્વમેધ ઉપર આવી. પાલખી નીચે મૂકાઈ. જાનીજીને સ્નાન કરાવ્યું; સતી માતાએ પણ સ્નાન કર્યું. જે જે સ્ત્રી પુરૂષો આશીર્વાદ માગવા આવ્યાં તેમને આશીર્વાદ પણ દીધા. ચેહુ ખડકાઈ. જાનીજી મહારાજને ચેહુ ઉપર સુવાડ્યા, એટલે તેમના દીકરા દયાશંકરે, તેની સ્ત્રી રેવાબાઈએ તથા સતી માતાએ જાની.

જીની ફરી પૂજા કરી, ત્યાર પછી દીકરા વહુએ સતી માતાની પૂજા કરી. સતી માતાની પૂજા થઈ કે સતીએ સાતવાર પોતાના પતિની પ્રદક્ષિણા કરીને તરતજ ચેહ ઉપર ચઢી બેઠાં, બોળામાં સતિએ જાનીજીતું માથું મૂક્યું. પછી દીકરાએ અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. આ વિધિ થયા પછી દરેક જણને ત્યાંથી છેક કાંઠા ઉપર ચઢી જવાનો હુકમ થયો. સઘળાઓ કાંઠા ઉપર આવ્યા. વાજાંત્રે જે સાથે આવેલાં તે એવાં બેશબંધ વગાડવા લાગ્યા કે સતી માતાનો અવાજ કોઈ સાંભળે નહિ. રૂપશંકર ત્રિપાઠીની સુચના મુજબ સતીએ સર્વ ખશી ગયા પછી કપૂરના હાર જે ગળામાં હતા તેથી, તથા ચેહની જે જવાળા ઉપર ગઈ હશે તેથી સતી માતાના પ્રાણ તરતજ ગયા હશે.

એ સતીનો જે જગ્યાએ દાહ થયેલો, ત્યાં એક ચાતરો ન્યાતિના ગૃહસ્થોએ બંધાવ્યો છે, અને તે ચાતરો લલુભાઈની ઢહેરી સામુજ છે તે સતીનો ચાતરો કહેવાય છે.

આ સુંદરબાઈ સતી વિષે એવું સાંભળેલું કે એ પોતાના પતિની સેવામાં હંમેશ હાજર રહેતાં હતાં. પતિના જમ્યા પછી તેજ ભાણામાં જમતાં. તેમનું છાંડેલું ખાતાં, તેમનો બોલ પડ્યો ઝીલતાં, સવારમાં રોજ ઘર નાહી સ્વામીનો પૂજા કરી દરરોજ દશાશ્વમેધ સ્નાન કરવા જતાં અને દેવ ઢહેરાં કરી પરવારી ઘર આવતાં. ઘર આવી કલાકેક માળા ભજી ધણીના જમ્યા પછી જમવું એવો એ બાઈનો નિયમ હતો. સતી થયાં તે વખત એમની ઉંમર વરસ ૬૦ ઉપરાંત હતી.

આ પ્રસંગે કલેક્ટરનો મુકામ શુકલતીર્થ હતો, જો ભરૂચ હોત તો આ પ્રાદ્યુની સ્ત્રીને સતી થવું મુશ્કેલ પડત. પાછળથી તેમને આ ખબર થવાથી તે ઘણા તપી ગયા હતા, પણ એ બાબત કાયદો નહિ તેથી લાચારીથી બેસી રહેવું પડ્યું હતું.

સતી દીવાળી દેસાણુ ઉરફે ધનકોરબા—બીજાં સતી જે થયાં તે પ્રદક્ષિણાની ન્યાતમાં ભરૂચના પાલખી નશિન દેસાઈ દોલતરાયજી જમીએતરાયજીનાં પત્ની દીવાળી દેસાણુ ઉરફે ધનકોરબા હતાં. એઓ સંવત ૧૮૮૪ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮, એટલે

તા. ૨૨ એપ્રિલ સને ૧૮૨૮ ને રાજ સતી થયાં હતાં. એ બાઈ વિષે જે હકીકત ઘરડાઓથી મળી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

એ સતી માતાનું નામ દીવાળી દેસાણુ હતું, તેને ન્યાત જાતનાં ધનકેરણા નામથી ઓળખતાં હતાં. નહાનપણમાં તેમને પ્રભુ થયેલી તે ગુજરી ગયેલી, અને પછી ૨૭-૨૮ વરસની ઉંમરે એક પુત્ર થયેલો તે પણ બાર વરસનો થઈ મરણ પામેલો. ત્યાર પછી તેઓએ આશા મૂકેલી કે હવે ગાદી દેસાઈજીની જાદગી સુધીજ રહેવાની, પણ પ્રભુ સત્તા બગવાન છે. એક સમયે ટીમી ગામમાં પોતાની જાગીર હોવાથી ત્યાં હતાં, તે વખતે ત્યાં એ બાઈ નર્મદા સ્નાન કરવા ગયાં. ત્યાં એક સ્વામી સ્નાન કરતા હતા, તે પોતાનાં આંતરડાં બહાર કાઢીને ધોતા હતા. એ દેખાવ એ બાઈના જોવામાં આવ્યો. સ્વામીની નજર એ બાઈ તરફ ગઈ તેથી તે ઘણાજ ગુસ્સે થયા અને કહ્યું કે “તેં મારી આખરૂં જોઈ માટે હું તને શ્રાપ દઉં છું.” સ્વામીને પગે લાગી બાઈએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા અને આખરે એવું બોલ્યાં કે “મહારાજ ! હું દુઃખી તો ઘણીજ છું, માટે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.” સ્વામીએ પૂછ્યું કે “તને શું દુઃખ છે.” તે ઉપરથી બાઈએ આંખમાં આંસુ સાથે આજીવનપૂર્વક કહ્યું કે “મહારાજ ! એકનો એક દીકરો ગુજરી ગયો. હવે કાંઈ સંતાન નથી. ઘર આગળ પ્રભુએ આપની કૃપાથી જે જોઈએ તે આપેવું છે. પાલખી પણ પ્રભુએ આપી છે, પણ એ પાલખીનું પાછળ શું થશે, તેની દીલગીરીમાં હંમેશ ધણી ધણીઆણી દિવસ નિર્ગમન કરીએ છીએ.” સ્વામીને તરતજ દયા આવી. તરતજ આશીર્વાદ દીધો કે “જા ગાદી ભોગવનાર પેઢા થશે.” સ્વામીને ટીમી ગામમાંજ રાખ્યા, જ્યાં દીધા નહિ. સ્વામી પણ ત્યાંજ એક મરૂદીમાં ધુણી સળગાવી પડી રહેતા હતા. છએક માસ પછી દેસાઈજીને સર્પ ડંશ થયાથી તેઓનો કાળ થયો. ધનકેરણા આ બનાવથી તરતજ સ્વામી પાસે ટીમી ગામે ગયાં, ને એ હકીકત જાહેર કરી કહ્યું કે “મહારાજ ! આપે તો મને વરદાન આપ્યું છે કે તને ગાદી ભોગવનાર થશે, ને દેસાઈજી તો ચાલ્યા ગયા.” સ્વામીએ કહ્યું કે “એનું આયુર્દા આવા રહ્યું છે પણ એક રસ્તો છે. તે એ જો કે તારૂં હજી ઘણાં વરસનું

આયુર્દા છે, તેમાંથી તું અરધો અરધ તારા ધણીને આપે તો એ જીવતા થાય.” બાઈ બોલ્યાં કે “ એટલી બધી મારી સત્તા નથી કે હું મારું આયુર્દા આપું ને મારા ધણી જીવતા થાય.” મહારાજે કહ્યું કે “ હું તારી સાથે આવું છું ચાલ, ” સ્વામીને તેડીને બાઈ હવેલીમાં આવ્યાં. રડારોળ થઈ રહી હતી. બંધાને છાનાં રાખ્યાં. સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ બાઈએ પોતાના ધણીની સાત વાર પ્રદક્ષિણા કરીને તેમના હાથમાં અરધા આયુર્દાનું જળ આપ્યું. દેસાઈજી તરતજ સજીવન થયા. ધનકોરબા તથા દેસાઈજી બંને સ્વામીને પગે લાગ્યાં. હવે આ સ્વામી ઉપર ભાવ કેમ ન બેસે! બાઈ ને કહ્યું કે “ તારે રોજ પાર્થિવ ઘડી તેની પૂજા કરવી તે ચુકવું નહિ. આઘી બેસે તો પણ તારે તેમ કરવું.” એ બાઈએ પાર્થિવપૂજા જીવત પર્યંત કર્યા કરી હતી, પણ છ માસ તો સ્વામીની આજ્ઞાથી બીલીના ઝાડ તળે બેસી પાર્થિવપૂજા કરી હતી. છ માસ પછી બાઈને ઇશ્વર સત્તાથી ગર્ભ રહ્યો. દેસાઈજી તથા દેસાણુ ખુશી થયાં. સ્વામીને પૂછ્યું કે “ મહારાજ ! આપના પ્રતાપથી આજ્ઞા તો બંધાઈ છે, પણ શું ક્ષણ નિપજશે તે આપ કે પ્રભુ જાણો.” સ્વામીએ કહ્યું કે “ પહેલી એક છોકરી થશે, પછી બે વરશે એક છોકરો થશે પણ તે આંખે ખોડવાળો થશે, અને પછી એક બીજી દીકરી થશે. પહેલીવાર સૂરજબા ઉર્ફે બાબહેન થયાં. તે અલીબાના દેસાઈ ગણપતરામ લાલાજી વેરે પરણ્યાં હતાં. બીજી વખત પુત્ર જન્મ્યો, તે આંખે સ્વામીના કહ્યા મુજબ ખોડવાળો જન્મ્યો. આ વખતે એ સ્વામીએ છ માસ આગમચ સમાધ લીધી હતી, તેથી પ્રજામાં એમ કહેવાયું કે સ્વામીએજ અવતાર લીધો; કારણ સ્વામી પણ આંખે ખોડવાળા હતા. આ પુત્ર તે સ્વર્ગવાશી કલ્યાણરાય દેસાઈના પિતા હકુમતરાયજી દેસાઈ જેઓની એક આંખ બીલકુલ બંધજ રહેતી હતી, મેં તેમને નજરે જોયા હતા. ત્રીજું જે ફરજંદ થયું તે ભાગીરથો નામે દીકરી હતી, તે ભરૂચના પરમોદરાય ઠાકોર સાથે પરણ્યાં હતાં. તેમના વંશમાં હાલ સાકરલાલ પરમોદરાય જે વાગરામાં વકાલત કરે છે તે, તે બાઈનાજ પુત્ર છે. વડી દીકરીના વંશમાં કોઈ નથી.

ધનકોરબા રોજ દશાશ્વમેધ સ્નાન કરતાં હતાં. દેસાઈજીના ભાણામાં જે છાંડેલું હોય તે ખાતાં હતાં. વખતે ભૂલથી દે-

સાઇજીથી ભાણીમાં હાથ ધોવાય તો તે બધું પી જતાં હતાં, અને ખરે સતી ધર્મ પાળતાં હતાં. દેસાઇજીએ પાછળથી, ત્યાં:સ્વામી-ને માટે મકાન બંધાવ્યું હતું, તેમાં હાલ સ્વામીની ગાદી ને તકી-ઓ છે તથા સ્વામીનાં પગલાં પણ છે. મહાદેવ એક વાણીઆએ બેસાડેલા કહેવાતા હતા, પણ દહેરૂં તો હકુમતરાયજી દેસાઇએ બંધાવ્યું હતું. સ્વામીના મકાનમાં જ્યાં આગળથી સત ચઢ્યું તે જગ્યાએ સતી માતાનું સ્થાનક છે. સ્વામીએ એક ગુટકો પુસ્તક આપેલું તેની હંમેશાં પૂજા થતી હતી. આ ટીમી ગામે એજ સ્થાને પરિક્રમાવાસીઓ આવી આશ્રમ કરે છે, અને પહેલાં પણ કરતા હતા. તેમાં આ સ્વામી એક વખત એકલાજ આવેલા ને આશ્રમ કરેલો અને આ બનાવ બન્યો હતો. જે મહાદેવ ટીમીમાં છે, તેને સુવર્ણવિધુકેશ્વર કહે છે.

બંને દીકરી તથા દીકરાને પરણાવી, દુનિયાદારીનો લ્હાવો દેસાઇજી તથા દેસાણુ ધનકોરબાએ લીધો હતો, અને વૃદ્ધાવસ્થા-માં પોતાની જાતને સુખી માનતાં હતાં.

માણસ માત્રને મરવાનું તો હોયજ છે, થોડા દિવસની તાવની માંદગી લોગવી દેસાઇજી તો ૬૮-૬૯ વરસની ઉમ્મરે પડ્યા. તે વખતે સવારના પાંચેક વાગ્યાનો સુમાર હતો. વૃદ્ધ દેસાણુ તરતજ સ્નાન કરી સ્વામીનાં પગલાંને પગે લાગવા ગાડા જોડાવી ટીમી ગામે પહોંચ્યાં. સ્વામીનાં પગલાંને પગે લાગ્યાં કે તરત સતી થવાનું સત ચઢી આવ્યું, પોતે અંબાનું નામ તથા શંકરનું નામ મ્હોઢે બોલતાં પાછાં ઘર આવ્યાં. રડવાનું એકદમ બંધ કરાવ્યું. આ બાઈ સતી થાય છે. એ બાળત તે વખતના કલેક્ટર મી. કર્કલેન્ડ સાહેબને બખર પડતાં તેઓએ પોતાની હદમાં સતી થાય નહિ એવો હુકમ કર્યો; પણ સતીએ કહ્યું કે સામે પાર લઈ જાઓ, એના હદમાં જરૂર નથી. સતીનું સત તો જારીજ રહ્યું, કંકુ ઉછળવા માંડ્યું.

વૈશાખ શુદ્ધ ૮ સંવત ૧૮૮૪-તા. ૨૨ મી એપ્રિલ સને ૧૮૨૮ લોમવારને રોજ સવારમાં આખા શહેરમાં બખર પસરી ગઈ કે દેસાણુ સતી થાય છે, તેથી જેણે જેણે સાંભળ્યું તેઓ ત્યાં હાજર થયાં. આખું જીનું બજાર ભરપુર થઈ ગયું. ૩૫-

શંકર ત્રિપાઠીને બોલાવેલા, તેમણે વિધિપૂર્વક દેસાઇજીની તથા સતી માતાની હકુમતરાયજી પાસે પૂજા કરાવી. પાલખી તો ઘરનીજ હતી તેમાં દેસાઇજીને દસેક વાગે સુવાડયા, ક્ષત્રિમાં બ્રાહ્મણોને એવે એટલે મોત પ્રસંગે સ્મશાન જવાની છુટ હોવાને લીધે ભાર્ગવો તથા બીજા બ્રાહ્મણો પણ સાથે વેદાધ્યયન કરતા ચાલતા હતા. ગુમાસ્તાઓએ છ મહિના અગાઉ સતી થાય ત્યારે શું શું જોઈએ તેની તેમને સુંદરબાઈ સતીની બાળતમાં નજરે જોયા મુજબની સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી. પાલખી ઉંચકાઈ. ભજનીઆ, કીર્તનીઆ, મંડળીઓ બીજાં વાજીત્રો સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યાં. શંખનાદ થતા હતા. ઘંટો વગાડતા હતા. ઘંટાઓ પણ વાગતી હતી. ગુલાલ કંકુ ઉછાળતા દેસાઇજીને વળાવવા સર્વ મંડળ ન્યાત જાતના તથા શહેરના સારા સારા ગૃહસ્થો ગયા. કોઈ જે અંખે, જે અંખે કરે. કોઈ હર હર મહાદેવ કરે, વગેરે પોકાર થતા હતા. પાછળ સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતી, તો કોઈ જે અંખે બોલતી ચાલી રહી હતી. હજારો લોકો આ વખતે આ ભવ્ય દેખાવ જોવા એકઠાં થયાં હતાં. આવી રીતની શોભાથી દેસાઇજીને દશાશ્વમેધ લઈ ગયા. સતી માતાનું ગૌર વર્ણ, ખેઠા ઘાટનું પુષ્ટ શરીર, ભવ્ય કપાળ, દાંત પડી ગયલા હતા, ફક્ત બે-ત્રણ ઉપલા આગલા દાંત હતા, તેમાં સોનાની રેખો જડેલી તેથી સુશોભિત દીસતાં હતાં. દાંત નહિ તેથી સહેજ ડાચાં ખેસો ગયલાં હતાં. સુશોભિત તોણા નાકમાં નથની લટકતી હતી, એવાં જે ધનકોરબા તે એક દેવીને રૂપે દીસતાં હતાં, અને હસ્તે મુખે આમતેમ ફરતાં લોકો ઉપર કંકુ, ગુલાલ ઉછાળતાં હતાં. દેવીએ એક કીરમજી રંગનું રેશમી વસ્ત્ર અને ધોળા રંગની રેશમી ચોળી પહેરેલી, તે ચોળીની નીચે ઠેઠ હાથના પહોંચા સુધી કેસર નહિ લગાવતાં સુખડ ચોળી દીધા હતી તેથી કંચુકીનો અને સુખડનો રંગ સરખો જણાતો હતો. બંગડીઓ અને વિંટાળેલી નાડાછડી સાથે બે હાથ શોભા આપી રહ્યા હતા. પગે કઢ્ઢાં, કાને ચોકડાં, ગળામાં મંગળસૂત્ર, એટલુંજ દેવીએ આભૂષણ પોતાના શરીર ઉપર રાખ્યું હતું. પોતે ૬૦ વરસની ઉમ્મરનાં હતાં છતાં માથામાં સફેદાઈ હતીજ નહિ, તેમ ઘડપણને લીધે વાળ પણ આછા થયેલા નહિ, તેથી નાગની ફેણ

જેવો છુટો મૂકેલો ચોટલો ઠેઠ કમ્મર સુધી આવી રહ્યો હતો, અને દેવી કંકુ ગુલાલ સાથે ઘુમતાં, ત્યારે આમતેમ ફરફર થતો હતો. દેવીના મહોમાંથી શંકર અને અંબાની જય શિવાય બીજા શબ્દો ભાગ્યેજ નીકળતા હતા.

દેસાઇજીને આ પાર સ્નાન કરાવ્યું, માતાજીએ પણ સ્નાન કર્યું, અને દીકરા, વહુઓ, દીકરીઓ, તથા જમાઇઓએ પણ બંનેની વિધિપૂર્વક આ જગ્યાએ પૂજા કરી હતી. કલેક્ટરે હોડીના ઇન્જનદારને હોડી નહિ આપવા બંદોબસ્ત કરેલો, તેથી વહેપારીઓના સાત આઠ મછવા ઈલાં તૈયારજ હતા. તેમાંના એક મછવામાં દેસાઇજીને લીધા, અને નજીકનાં સગાં બેઠાં તે મછવાને ગ્રાહ્યોએ હંકાર્યો હતો. બીજા મછવાઓમાં જેને જવું હોય તેને જવાની છુટ હતી, તેથી મછવામાં જેટલા બેસી શક્યા તેટલાથી જવાયું. બીજા આ કાંઠે રહ્યા હતા. પાંચ છ મણ સુખડ સાથે ચેહુ ખડકેલી તે ઉપર દેસાઇજીને સુવાડ્યા. સતી માતાએ જેને જેને આશીર્વાદ આપવા હતા તેને આપ્યા. દીકરાને આશીર્વાદ આપ્યો કે અમો બંને તારૂં ઘર શોભાવવા પાછાં તારે ઘેરજ આવીશું. અગ્નિસંસ્કાર થયા. કપૂરના હાર સતી માતાએ પહેરેલા હતા. ચેહુ: ચેતતાં પહેલાં બધા ઘણે દૂર ખસી ગયા. ત્યાર પછી સતી માતા તરતજ કછોટો વાળી ચેહુ ઉપર ચઢી જઈને બેઠાં. ઉંડાળાના દિવસને લીધે સૂકાં લાકડાંના ભડકા શરીરની આસપાસ એકદમ વિંટળાઈ વળ્યા. વાળંત્રો જે સામે કાંઠે વાગતાં હતા તે બંધ કરાવ્યાં. ચેહુ પાસે ન્યાતિ-વાળાઓ ગયા તો દેસાઇજી ને સતી માતાને સાથે બળતાં બેયાં. બળી રહ્યાં પછી અગ્નિ હોલવતાં તેમાંથી હાથની બંગડીઓ તથા જે વસ્ત્ર પહેરેલું તેની કમ્મરની પાટલી અનામત માલમ પડવાથી તેને દેસાઇજી પોતાને ઘર લાવ્યા. આ બે વસ્તુઓ દેવ સેવામાં મૂકી, કે જેની હાલ પણ પૂજા થતી સાંભળી છે. ઘણા માણસો-નું કહેવું એવું છે કે જે જગ્યાએ સામેપાર સતીને બાળેલાં, તે જગ્યાએ છીણીઓ ઉગેલી, તે ઉપર સાકરના ઝીણા ઝીણા કકડા માલમ પડતા હતા.

જમીએતરામ નામનો એક ક્ષત્રિ જે તે વખતે કલેક્ટર પાસે મોટો અધિકાર ભોગવતો હતો, અને જેને દેસાઇજીને સતી

થતાં અટકાવવાને કલેક્ટરને સૂચવ્યું હતું, તે માણસને સતીએ કહેલું કે તું છ માસ પુરા કરવાનો નથી. એ મુદતમાં એ સખસના માથા ઉપર કાંઈ આવી પડવાથી તેને રેવાજમાં ડૂબી મરી આપવાત કરવો પડ્યો હતો. એ જમીએતરામની ખડકીમાં રહેતો હતો, અને એનાજ નામ ઉપરથી એ ખડકી જમીએતરામની ખડકી કહેવાય છે. એને પહેલાં દરૂ ફળીયું કહેતા હતા.

સતી થવાનો કાયદો સને ૧૮૨૯ માં પસાર થયો, ત્યારથી સતી થવાનું બંધ પડ્યું છે.

સતી ચુની સ્વર્ગવાસી કલ્યાણરાય દેસાઈનાં સ્ત્રી, એ નામની ચોપડી કે જે સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ લખીને છપાવી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે.

“ વાર્તાની નાયિકા (ચુની) ના પતિશ્રી કલ્યાણરાયજીના દાદી સતી થયલાં છે. તે નિત્ય શહેરમાં નર્મદા નદીના દશાશ્વ-મેધને ઓવારે રનાન કરવા જતાં. એક દિવસ શરીરનાં આંતરડાં બહાર કાઢી ઘોતાં એક સાધુને તે જુવે છે અને આશ્ચર્ય પામી તેને નમન કરે છે. સાધુએ કાંઈ પણ ઓળખ કર્યા શિવાય પૂછ્યું “ તું આટલા ધનાઢ્યની સ્ત્રી એટલે દૂર કેમ નહાવા આવે છે ? ” સત્ક્રિયા કરવાની તથા ધર્મ માર્ગે ચાલવાની રંક તથા રાય સર્વની એક સરખી ફજ છે. ” એવો ઉત્તર દઈ કેટલીએક જ્ઞાનની વાતો કહી. સાધુએ આ ઉપરથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “ કાંઈ જરૂર પડે તો મને મળજો, મારી અહિંઆંજ સ્થિતિ છે. થોડા દિવસ પછી દેસાઈ માંદા પડી એકાએક ગુજરી જાય છે એટલે દેસાણ પેલા સાધુ પાસે જઈ સર્વ વાત વિદિત કરે છે, ત્યારે સાધુ કહે છે કે “ જો તમે તમારું અર્ધ આયુષ્ય આપો તો તે દશ વર્ષ વધુ જીવશે, જાવ, આવું મારું વચન છે. ” દેસાણ ઘર જઈ અર્ધા આયુષ્યનું દેસાઈના હાથમાં જળ મૂકે છે. બીજાં દશ વર્ષ

આ બંને સતીઓની મળજે પહોંચાડવાની હકીકત એક જસોદા નામની ભિક્ષુક વર્ગની ભાગવની વિધવા જે તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૨ ને રોજ ૧૦૩ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગઈ, તેણે નજરે જોયેલી લખાવી છે, તે લખી છે. સતી દેસાણની સ્વામી વિષેની તથા બીજી હકીકત રાજેશ્રી સાકરલાલ માણેકલાલને તથા તેમના ઘરમાંથી પૂછીને લખી છે.

તેઓ જીવે છે. દશ વર્ષ પછી તે મરણ પામે છે અને સાધુને દેસાણુ જઈ મળે છે અને કહે છે કે “ ગુરૂ મહારાજ મને ચાહે તો સતી થવાની શક્તિ આપો. અથવા તો મારા પતિને જીવતા કરો. ” ગુરૂ કહે છે કે ફરી જીવતા થાય એમ નથી, પણ જી તને સતી થવાની શક્તિ આપું છું. આશીર્વાદથી થયલાં સતી રસ્તામાં નાળીએર તથા કંકુ કાઢતાં અને નમન કરતાં અને યાચતા લોકોને આશીર્વાદ દેતાં પાછાં ફરે છે અને નદીને સામે પાર જવા હોડી તૈયાર કરવા કહે છે. સરકાર તરફથી સતી થવાનું મના કરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી ઘાટના ઇન્તરદારોને મના કરી હતી, પણ સતીમાં સર્વત્ર દૈવો અંશ વ્યાપેલો હતો તેથી તેને હોડીની કાંઈ સ્પૃહા નહોતી. પોતાના પતિનું માથું જોળામાં મૂકીને હાથમાં બે બળતા કાકડા લઈ ચોટલાની લટો સળગાવી, તેજ સ્થિતિમાં એક મોટા પત્થર પર બેસી તરવા લાગ્યાં. આ સમયે પોતાના છોકરાને એવો આશીર્વાદ દીધો કે “ આપણું કુટુંબ સાત ખેડો સુધી સુખી રહેશે. ખેડોધર, ત્યાં સુધી એક છોકરો ને એક છોકરી થશે. ” પત્થર તરતો તરતો ટીમાં ગામમાં આવી પહોંચ્યો. સતી તથા તેમના પતિ બળી ભસ્મ થયાં પણ સતીના અંબરના પાલવો સાબુત રહ્યા હતા. ત્યાં સતી દેવીના પગલાંની દેસાઈ કુટુંબ તરફથી સ્થાપના કરી છે, અને તેની અતિ પ્રેમથી તેઓ પૂજા કરે છે. લેખકે વાર્તાને રસમય બનાવવા કેટલેક સ્થળે ખરા બનાવો ફેરવ્યા છે. તેજ પ્રમાણે અહિં પણ છે. (પાનું ૮૨ થી ૮૪.)

એ પુસ્તકના ત્રીજા પાનામાં એમ પણ જણાવે છે કે “ હંત કથા એમ કહે છે કે અગ્નિ કોઈ મનુષ્યને હાથે સળગાવ્યો નહોતો, પણ સતીએ કરેલા આવાહનથી આપોઆપ પ્રદિપ્ત થયો, ને ભડકાઓ તેના શરીરની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા. ” * * *

બળી એમ પણ એજ પાને જણાવ્યું છે કે “ જ્યારે સતી દૈવી માતાની સત્તા ધારણ કરી ઉચ્ચ તત્ત્વમાં મળી જવા લાગ્યાં ત્યારે તેના પુત્રે આશીર્વાદ માગ્યો. અગ્નિના ભડકાઓમાંથી ઉત્તર રતો અવાજ સંભળાયો કે “ પુત્ર, હું આ પૃથ્વીપર ફરી અવતાર ધારણ કરીશ. તારા વંશજને ભવિષ્યમાં બચાવવા જીવતી સતી રૂપે પાછી આવોશ. ” આથી કલ્યાણરાય દેસાઈનો જન્મ થયો.

ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે દોલતરાય દેસાઈ પાછા જન્મ ધરી ગાદી ભોગવવા આવ્યા. ચુની દેસાઈની સાથે લગ્ન થવાથી તે સતી પાછાં પધાર્યા એમ લોક વાયકા બોલાતી હતી.

ત્રીજાં સતી જે થયાં તે ભરૂચના એક બ્રાહ્મણની સ્ત્રી હતાં, તેમનું તથા તેમના ધણીનું નામ તજવીજ કરતાં જણાયું નહિ. એ સતી લલુભાઈનો જે વખતે અમલ હતો, તે વખતે થયાં હતાં. લલુભાઈએ તેમને સતી થતાં અટકાવ્યાં અને કહ્યું કે તારૂં સત હોય તે ખતાવ, નકામી ઢાંગ શું કરે છે. તેણે તરતજ કંકુ કાઢી લલુભાઈના ઉપર નાખ્યું ને તેને શ્રાપ દીધો કે તારૂં સત્યાનાશ જશે ને જ્યાં અન્નને પાણી નહિ હશે ત્યાં તું મરશે. લલુભાઈ અમકયો ને તરત રજા આપી. એ બાઈ અને એના ધણી સતી માતાની ખડકીમાં રહેતાં હતાં. એ ખડકી માણેકલાલ વેણિલાલની હવેલીની દક્ષિણ બાજુની ગલીમાં ખડકી છે તેજ. જ્યાં એ બાઈ રહેતાં હતાં ત્યાં તેની પડોસનાં ઘરોમાં હાલ પણ લગ્ન પ્રસંગે રંગ વપરાતો નથી. આ હકીકત એ ખડકીના રહેનાર ૭૦-૭૨ વરસની ઉમ્મરે પહોંચેલા વિજયભણ હરિભાઈ નામના એક વાયકા વાણીઆએ મને પૂછવાથી કહી. તે કહેતો હતો કે એ હકીકત ઘેલાભાઈ શંભુલાલ નામના એના શેઠે એને કહેલી. ઘેલાભાઈ આશરે વરસ ૭૫ ઉપરના થઈને ગુજરી ગયા છે. એઓને મેં ચકલામાં હંમેશાં બેસતાં જોયલા, સને ૧૮૬૬-૬૭ માં એઓ ગુજરી ગયા છે.

માતાજી લક્ષ્મીબા ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ પંક્તિમાં. દેહે-જના દેસાઈ ભરૂચના રહેનાર ગોવિંદરામ રૂપજી નામના દેસાઈને ઘેર આ માતાજી જન્મ્યાં હતાં. તેઓનું લગ્ન પાઠેક કુટુંબના એક આળસદાર ગૃહસ્થ સાથે થયું હતું. શ્રાવણ માસમાં ધણીખરી સ્ત્રીઓ દશાશ્વમેધ સ્નાન કરવા જાય છે. તે પ્રસંગે એ માતાજી પોતાની ૧૧ વરસની ઉમ્મરે પહોંચેલાં. દશાશ્વમેધ પોતાની મા સાથે નહાવા ગયેલાં. નાહીને માતાજી મા પહેલાં બહાર નીકળી એક ઓટલે એક સંત બેઠા હતા, તે ઓટલા આગળ ઉભાં ને સંતને પગે લાગ્યાં. સંતે પ્રસન્ન થઈ એ છોકરીને કાંઈ પ્રસાદ ખાવા આપ્યો, ને માથે હાથ મૂક્યો. પ્રસાદ એ છોકરી ખાઈ ગઈ.

ઘર આવી એટલે એની ચિત્તવૃત્તિ બુદ્ધીજ જણાઈ. જ્ઞાને એકદમ પ્રવેશ કર્યો, તેથી તે પાઠ પૂજનાં પુસ્તકો એકદમ અભણ છતાં વાંચવા લાગો. ભૂખ, તરસ, ઝાડો, પેશાબ બધું એકી વખતે બંધ થઈ ગયું. બાપ પણ છોકરીને અભણ છતાં પુસ્તકો વાંચતાં જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. સંતનો સાંજે ખોળ કરવા નીકળ્યા, પણ તેનો પ-તો લાગ્યો નહિ. છોકરી તો ત્રિકાળ જ્ઞાની થઈ, ફલાણા-નું શું થશે, તે જે થવાનું હોય તે પ્રમાણે કહેવા લાગી, અને તે ખરૂં પણ પડવા લાગ્યું. આ બંધર આખા શહેરમાં પસરો, તેથી લોકો તેની પાસે આવવા લાગ્યા. ખાચ નહિ, પીએ નહિ તો ઝાડો પેશાબ શાનાં હોય ! ઘોનો દીવો બથુક બાળતાં તેથી ધી, નાળીએર લોકો આપી જતા-માનતા ચાલી. કોઈ કાંઈ આપી જાય, કોઈ કાંઈ આપી જાય તે સર્વ પાસે બેસનારને વહેંચી દે. લુગડાં કોઈ આપી જાય તે પણ પાસે બેસનારને આપી દે. જ્ઞાન એટલે લગી વધી ગયું કે પોતાની જાતે, તરત બનાવેલાં (Extempore) ભજનો ગાવા લાગ્યાં. એ ભજનોમાંનાં કેટલાં-એક આજ સુધી અમારી ન્યાતનાં સ્ત્રી, પુરૂષો બોલતાં હતાં. બાળ દેસાઈ નામના એક ગૃહસ્થ સને ૧૮૭૮-૭૯ માં ગુજરી ગયા, તે તો જ્યાં બે સદગૃહસ્થો બેઠા હોય ને ભજન ગાવાનું કહે, તો એ માતાજીનાં જ બનાવેલાં ભજનો ગાતા હતા. સાંજે સ્ત્રી પુરૂષો એકઠાં થતાં, ત્યારે પોતે નવાં નવાં ભજનો ગાતાં, જાતે સ્ત્રી જાત, રાગ સારો તેથી કાનને મધુર લાગતો હતો. આખી રાત ઉંઘવાનું પણ નહિ, ઈશ્વર ભજનજ કરવું એ શિવાય બીજો કાંઈજ ધધો કરવો નહિ. ઘર સંસાર માડવાની ઉમ્મર થઈ, પણ પોતાને ઘર સંસાર માડવો નહિ, તેથી બાપને કહ્યું કે ન્યાતિલાએને ન્યાત લેગી કરાવી, પોતાના ધણીને બીજી સ્ત્રી કરવાની છુટ અપાવો. બાપે ન્યાતને અરજ કરો, કારણ કે ન્યાત-માં એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ નહિ, કે જે રીવાજ આજ સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. ન્યાતલાએ બાપની અરજ મંજૂર રાખી. માતાજીના ધણીને બીજી સ્ત્રી પરણવાનો હુકમ આપ્યો, ને તેઓએ બીજી સ્ત્રી કરી. એ વંશના કુટુંબીઓમાં હાલ ઇંગલન્ડ જઈ આવેલા રામપ્રસાદ મુનશી તથા ઠાકોરલાલ ચિમ-નલાલ મુનશી જે અત્રે વફીલ છે તેઓ છે.

એક વખત એવું બન્યું કે નંદલાલ પાઠેક નામના એજ સાતિના એક ગૃહસ્થ દિલ્હીમાં નોકર હોવાથી, ત્યાંથી પોતાની કમાઈ લઈ મારવાડને રસ્તે થઈ ભરૂચ આવતા હતા. આ ગૃહસ્થ એ બાઈના સાસરાના કુટુંબી હતા. રસ્તે મારવાડમાં લુંટાયા ને લુંટારાઓએ તેમને મારી નાખ્યા. આ હકીકત ત્રિકાળ જ્ઞાનથી માતાજીને જણાતાંજ પોતે એકાએક પોતાની જગ્યાએથી ઉઠી ગયાં ને આઘાં બેઠાં, પછી સ્નાન કર્યું. દશ રાત્રીનું સૂતક તેથી કેઈ જગ્યાએ અડકયાં નહિ, પણ પોતાના સ્થાનકથી દૂર બેઠાં. પાસે બેસનારાઓએ કારણ પૂછ્યું, ત્યારે કહ્યું કે પાંચ છ દિવસ પછી તમે જાણશો. આ હકીકત બાપના આગ્રહથી બાપને કહી હતી. પાંચ છ દિવસમાં ખબર આવી કે નંદલાલ પાઠેક લુંટાયા અને તેમને લુંટારાઓએ મારી નાખ્યા.

લોકો જ્યારે સાંજે આવ્યા ત્યારે માતાજીને કહેવા લાગ્યા કે માતાજી આ કારણથી તમે આઘાં બેઠેલાં ? તેમણે કહ્યું કે સ્નાન અને સૂતક એટલે મારે નહાવું પડ્યું અને સૂતકને લીધે આઘા બેસવું પડ્યું. આથી ઘરનાં તથા ભરૂચની પ્રજા પણ આશ્ચર્ય પામ્યાં. માતાજીની માનતા વિશેષ ચાલવા લાગી. આ હકીકત બાપે જાણ્યાથી દીકરીને એક ભુદી ચોરડી બેઠકની કરી આપી. એ ચોરડીની નિશાની હજી પણ છે. બાપે દીકરીના ખરચ માટે વાગરા તાલુકાના જાગેસર ગામમાં કેટલીએક જમીન દીકરીના નામપર ચઢાવી આપી. એ જમીન માતાજીનાં ખેતરાંથી જાગેસર ગામમાં હજી પણ ઓળખાય છે. તેમ જાગેસર ગામમાં તળાવ છે તે પણ માતાજીના તળાવથી ઓળખાય છે. એ માતાજી પોતાના ધણી પહેલાં ગુજરી ગયાં હતાં. એ જાગેસર ગામના માતાજીવાળી જમીન એમના બાપના વંશમાં યુનિલાલ ધિરજરામ દેસાઈ નામનો ગૃહસ્થ છે, તેને વારસાથી ઉતરો આવી છે અને હાલ પણ એના કબજામાં છે. પોતાનો કાળ હવે બે ચાર કલાકમાં થશે, એવી માતાજીને ખબર તેથી પોતાના ધણીને તથા સાસરીઆંને, તેમ બાપના સગાંને પોતે બોલાવ્યાં. ધણીને પગે લાગ્યાં, સાસરીઆમાંના વૃદ્ધોને પણ નમન કર્યું, ને કહ્યું કે હવે અરધા કલાકમાં મારે જવાનું છે, અને તે મુજબ પોતે સ્નાન કરી અબોટ દેવરાવી સૂતાં તે સૂતાં. પ્રાણ બોળીયું તજી સ્વર્ગમાં

આલ્યો ગયો. નંદલાલ પાઠેકને સંવત ૧૭૬૦ માં મારી નાખ્યા હતા એટલે માતાજી તે પ્રસંગમાં થઈ ગયાં છે. મારા બાપ કાકાઓનું મોસાળ એ માતાજીના બાપના વંશમાં હોવાથી તેમણે એ હકીકત શાંભળેલી, તેઓ હંમેશા માતાજી વિષે વાતો કરતા હતા, તથા મારા બાપ તેમનાં ભજનો પણ બોલતા હતા, તેથી હું લખવાને શક્તિવાન થયો છું. આ માતાજી અમારી ભાર્ગવ જ્ઞાતિમાં મશહૂર છે, તેમ હજી તેમનું નામ સંભારાય છે.

સ્વામી અથવા સંત મહારાજ.

એક સ્વામી અથવા સંત મહારાજ વિષે ઉપર કહી ગયા. બીજા સ્વામી જેણે કાંઈ ભરૂચમાં અદ્ભુત કામ બતાવ્યું, તે વિષે જણાવવા જેવું છે માટે જણાવવા છુટ લઉં છું.

દેહેજના દેસાઈ ભરૂચના રહેનાર ભાર્ગવ ગૃહસ્થના વંશમાં અંબારામ મહિધરજી નામે એક દેસાઈ થઈ ગયા. તેઓ દેહેજમાં માજી રાજમાં પણ તાલુકા કચેરી હોવાથી ઘણા ખરા ત્યાજ રહેતા હતા. એ દેસાઈએ દેહેજ તથા ઘોઘાને પેશ્વા પાસેથી ઇન્દોરા રાખ્યો હતો. એક સમયે એક સ્વામી એમની દેહેજની હવેલીમાં આવી ચઢ્યા. (આ હવેલી ઘણા જીના વખતની, શેઠજીની ભરૂચવાળી હવેલીના ઘાટની ઘણી મજબુત બાંધણીની છે. હાલ પણ એવીજ મજબુત હાલતમાં છે.) સ્વામીની પૂજા કરી ભિક્ષા આપી. સ્વામીએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે “ કાંઈ માગ ” દેસાઈએ જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજ શું માગું ? રત, છત, પૈસા ટકા બધી વાતે સુખી છું, તેની અપેક્ષા નથી. એટલુંજ વધારે છે તો પછી માગવાનું શું ? પણ એક વાતના ખામી છે, તેજ મોટું દુઃખ છે. ” શું ખામી છે તે પૂછતાં દેસાઈ બોલ્યા કે “ સ્નાના ઉમ્મર વરસ ૪૭ ની થઈ, તેમ મારી ઉમ્મર ૪૬ ની થઈ, પણ પેટે પ્રજા નથી, એજ મોટી ખામી છે. તે પ્રભુ પુરી પાડે ત્યારે, હવે અમે તો આશાજ છોડી છે. સ્ત્રીને અટકાવ પણ ગયો છે, તો હવે આશા રાખવી એ મિથ્યા છે. ” સ્વામીએ એક સોપારી જેવડો સુવર્ણનો ગોળો આપ્યો ને થોડી વિભૂતિ આપી કહ્યું કે “ આ ગોળાની તારે પૂજા કરવી, વિભૂતિમાંથી થોડી તારાં સ્ત્રીએ ખાવી અને થોડી આ ગોળાની પૂજા કરી તારે

ખાવી. કાલે અટકાવ આવશે, અને પાંચ દિવસ પછી તારી સ્ત્રીને એ વિભૂતિ પાછી ખાવા આપવી, તેજ દિવસથી ગર્ભ રહેશે. તે દિવસથી બરાબર ૨૬૭ દિવસે એક પુત્ર થશે. ” સ્વામી જવા તૈયાર થયા ત્યારે દેસાઈને કહ્યું કે “ પુત્ર નવ વરસનો થશે અને ઉપવીત ધારણ કરવાનો વખત આવશે, ત્યારે આજ્ઞા આપવાને હું ભરૂચ તારે મકાને આવીશ. ” દેસાઈએ સ્વામીને રાખવા બહુજ આગ્રહ કર્યા, પણ ફેગટ. સ્વામી તો બારણા બહાર નીકળ્યા તે પછી જણાયાજ નહિ ! દેસાઈને ખરી શ્રદ્ધા બેઠી. ગોળો ભરૂચની હવેલીમાં દેવ સેવામાં મૂક્યો. એ ગોળાની પૂજા હર-રોજ આજ પર્યંત થાય છે. સ્ત્રીવર્ગથી તેની પૂજા થતી નથી. ગ્રાહ્યણદ્વારા તેની પૂજા થાય છે. દેસાઈને બીજેજ દિવસે અટકાવ આવ્યો. પાંચ દિવસ પછી વિભૂતિ ખાધી. બે ત્રણ મહિને જણાયું કે દેસાઈ બેભુવ સોતાં થયાં છે. સુદત પુરી થઈ કે પુત્રનો જન્મ થયો. શંકરે આપેલો જાણી દેસાઈએ પુત્રનું નામ શિવપ્રસાદ આપ્યું.

જનોઈ આપવાનો સમય થયો પણ સ્વામી કાંઈ પધાર્યા નહિ. કર્માન્તર પુરું થયું, આજ્ઞા લેવાનો વખત થયો. સ્વામી આવ્યા નહિ જાણી દેસાઈ ગભરાયા. દેસાઈની આજ્ઞા માગવા ગોરે છોકરાને કહ્યું. દેસાઈ બોલ્યા કે પહેલી સ્વામીની આજ્ઞા અપાવ્યા શિવાય મારાથી આજ્ઞા અપાશે નહિ. ગોરે કહ્યું કે સમય વીતી જશે. આ વાતચિત ચાલે છે એટલામાં સ્વામી બારણાનાં પગથીઆં ચઢતા જણાયા. દેસાઈ ઘણાજ ખુશ થયા. સ્વામીએ જનોઈ પહેરવા આજ્ઞા આપી, પછી સર્વ સગાં વહાલાંની આજ્ઞા લઈ જનોઈ પહેર્યું. જે હાજર હતા તે આશ્ચર્ય પામ્યા. સ્વામીને સર્વેએ નમન કર્યું ને સૌ સૌને ઘેર ગયા. સ્વામી પણ ભિક્ષા લઈ તરત બહાર નીકળી પડ્યા તે જણાયાજ નહિ, પણ જતી વખતે શિવપ્રસાદને બહાર બોલાવી તેના કાનમાં કહ્યું કે “ ત્રીશ વરસ સુધી તારે આ ઘરમાં દેસાઈને ત્યાં રહેવાનું છે, પછી હું તને તેડવા આવીશ, તારા માળાપ શિવાય આ વાત કોઈને કહીશ માં. વળી સ્વામીએ પોતાનું બોલાયું બદલવાનો દિવસ પણ એ છોકરાને મોઢાઢે કહ્યો. તારાં ત્રીશ વરસ પુરાં થશે ત્યાર પછીની ચૈત્ર વદ ૧૧ ને દિવસે હું આ દુનિયામાં હોઈશ

નહિ. તને એક પુત્ર થશે ને પછી એકને બે, બે વચ્ચે એક એવી રીતે તારો વંશ ચાલશે. હું તને તેડવા આવું કે તરત તારે તૈયાર રહેવું. ”

સગાં વહાલાં વેરાઈ ગયાં. દીકરાને સ્વામીએ શું વાત કહી તે બાળુવાની દેસાઈને ઉત્કંઠા થઈ; પણ ઊકરાએ કહ્યું કે એ વાત બાળુવાની આપને જરૂર નથી. તેમ તમારે સાંભળવાથી ક્ષાયદો પણ નથી. આથી દેસાઈને તો વધારે ઉત્કંઠા થઈ. બાપનો ઘણો આગ્રહ બોધ દીકરીએ સ્વામીએ કહેલી વાત કહી, તેથી દેસાઈ દીલગીર તો થયા પણ શું કરે ! શિવપ્રસાદને પેટે પુત્ર થયો. ત્રીશ વરસ પુરાં થયાં એટલે સ્વામી શેરીમાં આવી કોઈને એટલે બેઠા ને શિવપ્રસાદને કોઈ સાથે કહાવ્યું કે કોઈ સ્વામી તને બોલાવે છે. શિવપ્રસાદ તરતજ ત્યાં ગયા ને સ્વામીને પગે લાગ્યા. સ્વામીએ કહ્યું કે ચાલો, વખત પુરો થયો. શિવપ્રસાદે “ હા મહારાજ ! ” કહ્યું, એટલે સ્વામી તો દેખાયાજ નહિ. શિવપ્રસાદ ઘરમાં આવ્યા. તે સમયે માળાપ સ્વર્ગવાસી થયાં ન હતાં, એ દીલગીરી ભરેલું હતું. સ્ત્રીને કહ્યું કે હું બઉં છું, મારી મુદત પુરી થઈ ગઈ. સગાં વહાલાંને બોલાવ. શિવપ્રસાદ અર્ધા કલાકમાં સાફ થઈ ગયા. શિવપ્રસાદને એક અમરતરામ કરીને પુત્ર હતો, તેને બે દીકરા થયા, તે બે વચ્ચે એક દીકરો થયેલો, તે દીકરાને બે પુત્ર થયા અને એ બે ભાઈ વચ્ચે હાલ એકજ પુત્ર છે.

સ્વામીએ છ મહિના પછી ચૈત્ર માસમાં હું પણ આ દુનિયા છોડીશ, એવું બે ઉપર કહેલું તે મુજબ દર ચૈત્ર વદ ૧૧ ને દિવસે એ સ્વામીનો ભંડારો હજી એ ઘરનાં માણસો ક્યાં કરે છે, તે હું પોતે બાળું છું, તેમ એ વાત અમારી ન્યાતમાં બાળીતી છે.

હાલની પ્રજા આ પ્રકરણમાં બનેલી વાત ખરી માનો કે નહિ, તે તેમની મરજી પર છે, મેં તો ઘરડાએથી સાંભળેલી વાત લખી છે. આવા સંત પુરૂષો હોય છે, કોઈ પ્રસંગે ચઢી આવે છે. મને પણ એવા એક સંતનો અનુભવ થયો છે અને તેમણે મારી જીંદગીમાં શું શું થવાનું છે, તે તેમણે સને ૧૮૬૬ માં લખાવેલું તે મુજબ બનેલું મેં નજરે બોયું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પ્રાદ્ધણો.

ભરૂચ શહેરમાં સને ૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રકમાં ૪૩૪૦૩ માણસની વસ્તી છે. તેમાં હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન અને બીજી વર્ણુ આવી ગઈ છે. હિંદુઓની વસ્તીમાં, પ્રાદ્ધણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણુ છે. આ વર્ણુમાં ૨૬૮૫૨ માણસો છે એટલે હિંદુઓની વસ્તી વિશેષ છે, તેથી હિંદુઓની હકીકત પ્રથમ દર્શાવી છે. હિંદુઓમાં પ્રાદ્ધણ ઉંચી જાત ગણાય છે માટે તેમને વિષે પહેલી હકીકત આપી છે.

ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણ.

આ શહેરમાં પ્રાદ્ધણોની વસ્તીમાં ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણોની સંખ્યા વિશેષ છે. એઓ ભરૂચના મૂળ રહેવાસી છે; કારણ કે જ્યારે ભરૂચ શહેર ભૃગુપૂર અથવા ભૃગુકચ્છના નામથી સ્થાપન થયું, ત્યારે આ શહેરના વસાવનાર શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજ સાથે એઓ પહેલા આગ્યા હતા. અરાઢ હજાર કુટુંબો આવેલાં તેમાં હાલ ૧૯૪ ઘર છે, તે પૈકી દશા ભાર્ગવનાં ૮ ઘર છે. વીશા અને દશા ભાર્ગવો મળી ૭૨૦ માણસની વસ્તી છે. વીશામાં ગૃહસ્થ અને લિક્ષુક એવા બે ભાગ છે. તેમાં ગૃહસ્થનાં ૧૩૨ ઘર તથા લિક્ષુકનાં ૫૪ ઘર છે. સંવત ૧૯૬૫ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ ને દિવસે ગૃહસ્થની સંખ્યા ૫૩૨ તથા લિક્ષુકની ૧૭૧ ની હતી;

ખાકીના દશા હતા. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો દક્ષિણથી આવેલા એટલે તેઓની ઘણી ખરી રૂઢી કોકણસ્થ બ્રાહ્મણોને મળતી આવે છે. એઓમાં વિશેષ ભાગ શંકરભક્ત છે, તેમ પચાયતન દેવને પણ માને છે. કેટલાએક વૈષ્ણવ પણ છે, તેઓને ત્યાં રાજસેવા એટલે નેગના ઠાકોરજી હોય છે, તેથી બેસતે વરસે તેમને અન્નકૂટનો ઓચ્છવ કરવો પડે છે. કેટલાએક કહે છે કે ભાર્ગવો ભૃગુ ઋષિના વંશના છે, પણ તે માનવાનું ખાસ કારણ નથી. હું પણ એક એ ન્યાતિનો ગૃહસ્થ છું, તે ઘરડાઓના કહેવાથી તથા જાત અનુભવથી કહું છું કે અમે શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજના આશ્રિત છીએ, એટલે એઓ મહારાજની આજ્ઞાને અનુસરી ચાલનારા છીએ.

ભાર્ગવોની વસ્તી ભરૂચ શિવાય સુરત જીલ્લામાં સુરત, માંડવી તથા ગલા કામળેજમાં છે. તેઓ પણ વીશા ભાર્ગવ છે. કામળેજ ગામમાં રહ્યા માટે તેમને કામળેજ ભાર્ગવ કહે છે. માંડવી કામળેજની નજીક આવ્યું માટે તેમને પણ કામળેજ અથવા માંડવીવાળા ભાર્ગવ કહે છે. સુરતના ભાર્ગવો સાથે કન્યા વહેવાર છે, કામળેજ સાથેનો એ વહેવાર આશરે ૧૫૦ વરસથી નીકળી ગયો છે.* ઘરડાઓનું કહેવું એવું હતું કે માંડવીથી એક ગૃહસ્થ જાન લઈ પોતાના દીકરાનાં લગ્ન કરવા આવેલો. લગ્ન પુરાં થયાં પછી ભરૂચથી પાછા જતાં નર્મદા પાર ઉતરતાં જે હોડીમાં વર કન્યા તથા જાનૈયા બેઠેલાં તે હોડી ઓચિંતો વટોળીઓ આવવાથી ઉંધી વળી ગઈ, ને વર, કન્યા તથા કેટલાએક જાનૈયા પણ નહોને ભોગ થઈ પડ્યા. આ ખેદકારક બનાવ બન્યા પછી માંડવીવાળાઓએ કન્યા આપ-લે કરવાની નજરજ કરી નથી.

ભરૂચનો ચોરો મોટો ગણાય છે એટલે આખરૂદાર ગણાય છે. ભરૂચ અને સુરત જીલ્લામાં જે ભાર્ગવો છે તેમની સંખ્યા ૧૮૮૪ છે.

એ ન્યાતમાં ચારે વેદના બ્રાહ્મણો છે. તેમાં ઋગ્વેદીની સંખ્યા વિશેષ છે, કારણ બધા ગૃહસ્થો એ વેદના છે. યજુર્વેદી ભિક્ષુક વર્ગમાં વિશેષ છે, તેથી ઉતરતા અથર્વવેદી છે, સામવેદી નું એકજ ઘર છે.

* એ સાલ ૧૭૮૧ નો મે માસ હશે. (આકૃત) પ્રકરણ ૪૨ મું જુવો.

ભિક્ષુકોમાંના કેટલાએક ગૃહસ્થનું ગોરપદું કરે છે. તેમ બીજી ન્યાતોમાં પણ અસલથી ઉપાધ્યાયપણું કરતા આવ્યા છે અને હાલ પણ કરે છે.

હિંદુ કોમના બ્રાહ્મણોમાં આ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો ઘણા વિદ્વાન હોવાથી હોમાદિક, લગ્ન અને મરણ ક્રિયા વગેરે વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત કર્મ કરાવતા આવ્યા છે, અને હાલ પણ શહેરમાં એ-ઓજ કરાવે છે. દરેક ન્યાતના ગોર બુદ્ધી બુદ્ધી ન્યાતના હોવા છતાં તે ગોરાને એ બ્રાહ્મણોની મદદ લેવીજ પડતી અને હાલ પણ લેવી પડે છે.

આ બ્રાહ્મણોએ ફક્ત ભરૂચમાંજ નામાંકિત પાણું મેળવેલું એટલુંજ નહિ, પણ આખા ગુજરાતમાં તથા દક્ષિણના કેટલાએક ભાગોમાં તેઓ વિદ્વાન તરીકે મશહુર હતા અને હાલ પણ મોટા કાર્યમાં તેઓને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે.

ભિક્ષુકો મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યોમાં પરીક્ષા આપી મોટી મોટી રકમો દક્ષણ તરીકે સંપાદન કરતા હતા, અને હાલ પણ પરીક્ષા આપી સંપાદન કરે છે.

એ વર્ગમાં કેટલાએક વિદ્વાન થઈ ગયા છે. રૂપશંકર સોમેશ્વર અટકે અગ્નિહોત્રી ત્રિપાઠી કહેવાતા હતા, અને તેમને ચારે વેદ, કર્મકાંડ અને ષટ્શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. કાશીના પંડિતો પણ તેમને પત્રદ્વારા પૂછાવતા, તેમનો તે શાસ્ત્ર આધારે ખુલાસો આપતા હતા. કોઈ બાબતની તેમની કોઈ પણ વિદ્વાન તરીકે ખામી કાઢી શકતું નહિ. શહેરમાં તેમજ બીજે ગામ એમને જવું પડતું ત્યારે સર્વ ઉભા થઈ એમને માનપૂર્વક બેઠક આપતા હતા. એઓ ઋગ્વેદી હતા. એઓ સંવત ૧૯૦૧ માં દેવલોક પામ્યા હતાં. એ વેદમાં બીજા એક મહાન્ વિદ્વાન કહેવાયા, તે ગોવિંદરામ રાવળના ભાઈ મંછારામ કરોને હતા. તેઓ ઋગ્વેદમાં ઘણા પ્રવિણ હતા અને વૈષ્ણવોના મહારાજના ઉપાધ્યા હતા. કેટલા-એક બીજા બ્રાહ્મણો ઋગ્વેદમાં તથા કર્મકાંડ કરાવવામાં બહુતા થઈ ગયા હતા.

ચબુરવેદમાં શંભુરામ શુક્લ તથા કાશીરામ શુક્લ વગેરે પ્રવિણ હતા.

અથર્વવેદમાં અંબારામ તથા નરભેરામ દ્વે પ્રવિણ હતા.

સામવેદમાં શંભુરામ આત્મારામ તથા કેશવરામ માધવરામ ત્રવાડી પ્રવિણ થઈ ગયા.

આખા શહેરમાં જ્યોતિષનું કામ ભરૂચના ભિક્ષુક ભાર્ગવોજ કરતા આવ્યા છે અને હાલ પણ તેઓ કરે છે. આ ગ્રાહ્યજ્ઞોની વિદ્યાનો ઉપયોગ ફક્ત હિંદુઓ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ ઘણા પારસીઓ પણ એનો લાભ લે છે.

જેશીઓમાં ઘણા જેશીઓ થઈ ગયા. તેમાં નથુ જેશી તથા તેમના દીકરા હરિનારાયણ જેશી, તથા પરમેશ્વર જેશી થઈ ગયા. પરમેશ્વર જેશીની વચ્ચે સિદ્ધી ખરી પડવાથી ઘણા ખરા એમની પાસે જતા હતા. મુંબઈ, સુરત તથા બાળે ગામથી પણ તેમની વિદ્યા જોવા આવતા. એક મુંબઈના શેઠીઆએ તો તેમને બ્રહ્મપુરી પણ આપી. એ ઘર હાલ નારાયણની ખડકીમાં છે, તેમાં એમના વંશથી ઉતરી આવેલા એક ગૃહસ્થ પ્રાણશંકર ભવાનોશંકર જેશી રહે છે. એ હાલ જ્યોતિષનું કામ કરે છે. એ હિંદુ તથા પારસીઓમાં જાણીતા હોવાથી એમને ઘેર એમની વિદ્યાનો લાભ લેવા ઘણા હિંદુ તથા પારસીઓ આવે છે, તે હું જાણું છું. એ કર્મકાંડ પણ કરાવે છે. ભાર્ગવ ગ્રાહ્યજ્ઞમાં જેશીઓમાં સીધી લીટીમાં એમનુંજ ઘર છે; બાકીના હાલના જેશીઓ સાસરાના કે મોશાળના વારસાથી ધંધો કરે છે. “ખરા બોલી સાસરે સમાય નહિ” તેમ, પરમેશ્વર જેશીના વંશમાંના જેશી વિજ્ઞાનશંકર એ પ્રાણશંકરના કાકા વરસદ્ગ અથવા જન્મોતરી યા જન્માક્ષર એમને કોઈ બતાવવા આવે તો એ ખરૂંજ કહેતા, અને ૯૮ વસા તે ખરૂંજ પડતું હતું, તેથી એમને ત્યાં ઘરાકી ઓછી આવતી હતી; કારણ નમળું સાંભળવા કોણ રાજી હોય ?

આ ન્યાતમાં ગ્રાહ્યજ્ઞ અગ્નિહોત્ર પણ લેતા હતા એટલે અગ્નિનારાયણને સાન્નિધ્ય રાખી તેમાં હોમાદિક નિરંતર કર્યા કરતા હતા. ઘણા અગ્નિહોત્રીઓ થઈ ગયા, તેમાં કુબેરરામ જાની, હરિનારાયણ જેશી અને શંભુરામ શુક્લ એઓ મારા

જેયલા હતા. અગ્નિહોત્રી અગર તેમની સ્ત્રી, એ બેમાંથી જે પહેલું મરે તેની સાથે અગ્નિનારાયણ પણ વિદાય કરવા પડતા હતા, ને હાલ પણ તેમજ થાય છે.

હાલના વખતમાં ઋગ્વેદમાં કેટલાએક ગ્રાહ્યો છે. તેમાં દુર્લભરામ જોશી જે વૈદિક બાવાના નામથી ભરૂચમાં અને બીજી જગ્યાએ ઓળખાય છે, તે વેદમાં ઘણા હોંશોઆર છે. એમની બરાબરી હાલ કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તેઓ નર્મદા વેદશાળા ના શુરૂ છે.

ચતુર્વેદમાં કેટલાએક ગ્રાહ્યોમાં જમીએતરામ ગિરજા-શંકર જેઓ પણ શાળામાં શિક્ષકનું કામ કરે છે, તે પ્રવિણ ગણાય છે, તેમ અથર્વવેદમાં ભાનુશંકર તથા તેમના ભાઈઓ અને સામવેદમાં રામચંદ્ર ધિરજરામ ત્રવાડી આગળ પડતા જણાય છે.

ગ્રાહ્યોની વિદ્યા હજી ભરૂચમાંથી ગઈ નથી. કર્મકાંડ કરવા-કરાવવામાં, વેદાધ્યયનમાં આજ પર્યંત આ ગ્રાહ્યો બીજા ગ્રાહ્યો ઉપર ઉપરીપણું લોગવે છે. બીજી ન્યાતના ગોરા તેમની મદદ શિવાય આગળ ચાલી શકતા નથી. નર્મદા વેદશાળા નીકળવાથી હાલની એ ગ્રાહ્યોની પ્રજા એ શાળામાં કેળવણી લે છે, તેથી ચતુર્વેદ તથા ઋગ્વેદના અધ્યયનમાં તથા વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત કર્મકાંડમાં ખામી આવવાનો ૫૦-૬૦ વરસ સુધી તો સંભવ નથી. અથર્વવેદનું શિક્ષણ અથર્વવેદીઓ પોતાના બાળકોને પોતાને ઘર આપે છે એટલે એ વિદ્યા પણ કાયમ રહેશે; પણ સામવેદમાં તો એકજ રહ્યો છે, તેની સ્ત્રીને પુત્ર થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, તેથી તેનું તો ભમરડા જેવું મીડુંજ વળી જવા જેવું જણાય છે. પ્રભુ કરે ને એ ગ્રાહ્યોને પુત્ર થાય તો એ વેદ એ ન્યાતમાં કાયમ રહે.

કોઈ દેવાલયમાં અથવા કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં જ્યારે આ ગ્રાહ્યો મંત્ર જાગરણ કરે છે ત્યારે આખું દેવાલય અથવા ઘર ગાળ રહે છે, અને તેમના વેદના મંત્રના ઉચ્ચાર સાંભળનારના કાનને ઘણાજ મધુર લાગે છે.

વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે શ્રી ભૃગુ ઋષિ મહારાજનો જન્મોત્સવ હોવાથી તે દિવસે તેની યાદગીરનાં તેમનો ભિક્ષુક અને ગૃહસ્થ ઓચ્છવ કરે છે. તે દિવસે ભિક્ષુકો તથા ગૃહસ્થો-

ના જમણુવાર જુદા જુદા થાય છે. ભિક્ષુકો ભૂગુ ઋષિમાં તથા ગૃહસ્થો પોતાની વાડીમાં અથવા બીજી વાડીમાં કરે છે. તે દિવસે ઋષિજી મહારાજનો ષોડશોપચાર વેદ મંત્રથી પૂજા કરે છે. વેદાધ્યયન કરી દહેડું ગળવી મૂકે છે. પુલમંત્રિ ભરાય છે, તથા લગ્ન પ્રસંગ જેવું દહેડું શણગારે છે. ગુરૂના મુખારવિંદને પાલખીમાં બેસાડી વરઘોડો કાઢે છે. તે પાલખી વિદ્યાર્થીઓ ઉચકે છે. એ દિવસ ભાર્ગવોમાં મોટો તહેવાર ગણવાથી આ પુરૂષો સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરી જમવા જાય છે. એ દિવસે દરેક ભાર્ગવ ગુરૂનાં દર્શન કરવા જાય છે અને ગુરૂનાં દર્શન કર્યા પછીજ ભોજન લે છે.

આ જમણુવારનો ખર્ચ ભિક્ષુક વર્ગમાં થેલા સોમેશ્વરની વિધવા થેલી નામની એક બાઈએ એજ ખર્ચ સારૂ એક મોટી રકમ આપેલી, અને તેમાં પાછળથી બીજા પ્રાદ્ધણો તરફથી રકમો ઉમેરાઈ તેથી એ જમણુવાર ભિક્ષુકો કરે છે. જે બંગલામાં હાલ એક કલબ બેસે છે, તે બંગલો બંધાવવાનો ખર્ચ એ થેલી-બાઈએ આપ્યો હતો.

ગૃહસ્થોમાં ભરૂચના રણછોડદાસ પરબુદાસ મુનશી નામના ગૃહસ્થે એક મોટી રકમ આપેલી અને તેમાં પાછળથી ઉમેરણ થયેલું, તે રકમના વ્યાજમાંથી ગૃહસ્થો એ દિવસે જમણુવાર કરે છે.

ભિક્ષુકોમાં-જનની (યાજ્ઞિક), દીક્ષિત, દવે, (દ્વિવેદી), ત્રવાડી (ત્રિવેદી), શુકલ, હોઝા (હોતા), જોશી, અગ્નિહોત્રી, રાવળ વગેરે અટકો છે.

ભિક્ષુકોમાં અને ગૃહસ્થોમાં લગ્ન પ્રસંગે પહાંના રીવાજ શિવાય બાંને બધો રીવાજ એકજ છે, એ વર્ગમાં રૂ. ૪૦૧) તું પહલું છે તથા બીજા રીતભાતના રૂ. ૧૦૫) મળી રૂ. ૫૦૬) કન્યાના બાપને આપવા પડે છે. આ રકમમાં રૂ. ૨૦૧) વિવાહ થતી વખતે આપવા પડે છે, બાકીના લગ્ન વખતે અપાય છે અને તે લગ્નને આગલે દિવસેજ આપવા જોઈએ.

એક ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણના દીકરાને પછી તે ભિક્ષુક હોય કે ગૃહસ્થ, તેને પાંચ વરસની ઉમ્મરથી તે અગીઆર વરસની ઉમ્મર સુધીમાં ઉપવીત ધારણ કરાવે છે. એ ક્રિયા થયા પછી તે ખરો

પ્રાદ્ધણ કહેવાય છે. આવા બાળકોને અમુક સુદત સુધી પ્રદ્ધ-
ચારીની દીક્ષા રાખવી પડે છે. પછી કપડાં પહેરાવી વાજતે ગા-
જતે સરસ્વતી પૂજન કરવા લઈ જાય છે. આ રીવાજ દરેક પ્રા-
દ્ધણ તથા ક્ષત્રિ અને પુરોહિતની ન્યાતમાં ચાલ્યો આવ્યો છે.

ભાર્ગવ ગૃહસ્થો.

ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણો વિષે ઉપર કેટલીએક સમગ્ર હકીકત આવી
ગઈ છે, એટલે આ જગ્યાએ વધારે વિવેચન કરવાનાં જરૂર નથી.
અસલ તો બન્ને એકજ, પણ ધંધાને લાંબે ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક
કહેવાયા. જેઓએ વેદાધ્યયન અને કર્મકાંડ કરાવવાનું જારી રાખ્યું
તેઓ ભિક્ષુક કહેવાયા. આ રીતે ભાગ પડ્યાને કેટલોક વખત
વોતી ગયો હશે તે કહી શકાતું નથી; તો પણ એમ લાગે છે કે
આ અરાઠ હજાર કુટુંબમાંના ઘણા ખરાને ભૃગુ ઋષિ મહારાજના
વંશજોના દુશ્મનો સાથે લઢાઈમાં ઉતરવું પડેલું, તેથી તેઓ તેમના
સામંતો કહેવાયા, અને સામંતો કહેવાયા એટલે તેમને વારંવાર
લઢવું પડતું, તો લઢાઈમાં સામેલ રહેવું અને વેદાધ્યયનમાં ચિત્ત
રાખવું એ બન્ને સાથે બની શકે નહિ માટે એ સામંતોએ કાળ-
ને અનુસરો ધંધા કરવા માંડ્યા. ધંધામાં ગુંથાયા એટલે ગૃહસ્થો
કહેવાયા. જેઓ વેદાધ્યયનમાં ચકચુર રહ્યા તેમની પંક્તિ ઉંચી
ગણાતી હતી, કારણ કે તેઓ ઋષિ જેવા ગણાતા હતા, તેથી
તેમની વચનસિદ્ધી સાચી પડતી હતી. રાજા રજવાડાઓ પણ
એવા ઋષિ પંડિતોને માન આપતા હતા. એ માન તે વખતમાં
ધંધાધારી કરનારાને મળતું નહિ. હાલ પણ અંગીએ કે બંગીએ
એ માન આપવું ચાલ્યુંજ આવે છે, કારણ કે ન્યાતિ બંધારણ
ધરડાઓ એવું બાંધી ગયા છે કે બન્ને વર્ગને એક બીજાની
ગરજ પડે છે, તેથી એ બંધારણ તુટવું મુશ્કેલ પડે છે.

ન્યારે પ્રાચીન કાળમાં આ ભૃગુપૂરમાં ધમધોકાર વહેપાર
ચાલતો હતો, ત્યારે આ વર્ગમાં કેટલાએક મોટા વહેપારીઓ,
સરાફે તથા મોટા રાજ્ય કારભારીઓ પણ હશે, તેમજ બીજા
ઘણા ધંધા પણ કરતા હશે. “ ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર લાભ: ”
આ આશીર્વાદોથી કૃણીભૂત થતું સુખ, આ પંક્તિનાં માણસો
લોગવતાંજ હશે; એમાં કાંઈ શક નહિ.

હાલના સમયમાં પણ કેટલાએક એ ન્યાતમાં ગૃહસ્થ પંક્તિ-માં વહેપારીઓ તથા સરાફે થઈ ગયા છે. નાગર દયાળુનો વહેપાર તેના વંશમાં રઘુભાઈ નારણદાસ વીણુ ધમધોકાર ચલાવતો હતો, તે ગુજરા પછી પુત્ર ન હોવાથી પેઢી પાછળનાઓ સાચવી શક્યા નહિ. વહાણ દલાલ વાળાઓમાં તુલસિદાસ ભગવાનદાસની વહેપારી પેઢી મોટી ગણાતી હતી. લાખો રૂપીઆનો વહેપાર એમના દોકરા ગણપતરામ, દલપતરામ તથા અમરતરામ પોતાનાં આગવાં વહાણો રાખી ચલાવતા હતા. સને ૧૮૬૪-૬૫ સુધી તેમની જહોજલાલી ઘણી દીપો નીકળી હતી. સરાફેમાં માધવરામ ત્રિકમજીની પેઢી તેના દોકરા ધિરજરામે ધમધોકાર લગભગ સો વરસ સુધી ચલાવી હતી, તેમ લખમિદાસ ભગવાનદાસની સરાફી પેઢી તેના દોકરા જગન્નાથે લગભગ પચાશ વરસ સુધી ચલાવી હતી. માધવરામ જીવણદાસ પાઠેકની મારફતીઆની પેઢી ધમધોકાર ચાલતી હતી, પણ પાછળ પુત્ર ન હોવાથી તેના ગુમાસ્તા લલુભાઈ પ્રાણવલભને કારભાર સોંપવાથી તેના વંશજો હાલ મોટા વહેપારી ગણાય છે.

ઇ. સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહમદ તઘલખ નામનો મુસલમાન બાદશાહ હતો. તે વખતે આ શહેર દિલ્હીને તાબે હતું. એના વખતમાં ભરૂચમાં હંમેશાં હુલ્લડો થતાં હતાં, તે શાંત પાડવા એ બાદશાહને જાતે અત્રે આવવું પડેલું, અને હુલ્લડખોરોને મારી હઠાવી આ શહેરમાં શાંતિ પસરાવેલી. આ વખતે વિશંભરદાસ નામના એક ગૃહસ્થે તેને મદદ કરવાથી એ બાદશાહે ભરૂચ, વાગરા, આમોદ તથા અંકલેશ્વરનો કેટલીએક જમીન બક્ષાંસ આપેલી અને ભરૂચમાં તેને મોટો કારભારી પણ બનાવેલો હતો. એ જમીનના માલીક એના પછા એના બે દીકરા હરિકૃષ્ણ તથા હરિભાઈ થયા હતા. એ બંને દીકરાઓના વંશજો હાલ તેઓથી ઉતરેલા વારસાનો ઉપભોગ કરે છે. જમીન પૈકી કેટલીએક જમીનનો રોકડ હક બંધાયાથી તેના વંશજોને હાલ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં એ રોકડ હક મળે છે. એ વિશંભરદાસ મારાથી ૧૪-૧૫ મી પેઢી ઉપર થઈ ગયા છે.

જેવી રીતે લલુભાઈએ સિંધિયા સરકાર પાસેથી ભરૂચનો ઇબરો રાખ્યો હતો, તેવીજ રીતે આ ન્યાતના એક ગૃહસ્થ હર-

જીવનલાલે પેશવા પાસેથી જંબુસરનો તથા અંબારામ મહિધરજી દેસાઈએ ઘોઘા અને દેહેજનો ઇન્જરો રાખ્યો હતો, અને તે ઇન્જરો ઘણા વરસ સુધી રહ્યો હતો. અંબારામ મહિધરજીના વંશજો હાલ દેહેજના દેસાઈ તરીકે ઓળખાય છે.

ભાર્ગવોમાં આ રાજ્યમાં તથા દેશો રાજ્યમાં મોટા અધિકારી થઈ ગયા છે, અને હાલ પણ છે. તેઓ સઘળાઓ વિષે વિવેચન કરીએ તો બહુ લંગાણુ થાય, માટે જેઓની સરકારે ખૂબ જાણી છે, તેઓને માટેજ બે બોલ લખ્યા છે.

કરસનદાસ મુનશી પ્રિન્સિપાલ સદરઅમીન હોવાથી તેની નોકરીની ખૂબ જાણી તેના દીકરા અનુપરામને અદાલતમાં રૂ. ૩૦ ના પગારની નોકરી ઉપરથી રૂ. ૩૦૦) ની વડોદરા રેઝિડેન્ટના દફતરદારની જગ્યા આપી હતી. રૂ. ૩૦)ના રૂ. ૩૦૦) એ આ વખતે કહેવત થઈ પડી હતી. એ ગૃહસ્થની પ્રમાણિક નોકરીના બદલામાં એને શુકલતીર્થ ગામ જાગીરમાં આપવા કંપની સરકારને ભલામણ થઈ હતી; તે દરમ્યાનમાં એ ગૃહસ્થનો કાળ થવાથી ગામ તો નહિ મળ્યું પણ એની વિધવાને જીવતાં સુધી તથા એના બે દીકરા નામે જમીએતરામ તથા હરદેરામને તેઓ લાયક ઉમ્મરના થતા સુધી તથા દીકરી હંસગવરીને સ્ત્રીના રૂપમાં આવતાં સુધી દરેકને રૂ. ૪) પેન્શન સરકાર તરફથી બાંધી આપ્યું હતું. એ પેન્શન એઓને મળતું હતું એ મારા જાણની વાત છે.

એ અનુપરામના દીકરા હરદેરામ જે ભરૂચમાં અને આખા ગુજરાતમાં હધુભાઈ મુનશીને નામે ઓળખાતા હતા. તેઓ સબ જડજની નોકરી ઉપર હતા. એ ગૃહસ્થને પેન્શન લીધા પછી રાવ સાહેબનો ખિતાબ સરકારે આપ્યો હતો. એ માણસ દરેક રીતે શોખીન, ઉદાર, નિષ્કપટી, ભલા અને મિલનસાર સ્વભાવના હોવાથી એને દરેક માણસ ચહાતું હતું, અને માન સાથે એની તરફ જોતું હતું.

જમીએતરામ વૈદ—એ ગૃહસ્થ પોતાની વિદ્યામાં ઘણાજ કુશળ હતા. એણે સુરતના નવાબની બેગમનો અસાધ્ય રોગ મટાડ્યાથી નવાબે એને ઓરપાડ તાલુકાની કેટલીએક જમીન જાગીરમાં આપી છે, તેનો ઉપલોગ એના વંશજો કરે છે.

શંભુરામ ખુશાલભાઈ મહેતા—આ ગૃહસ્થ વડોદરા ખટપટ કેસ વખતે એ રાજ્યમાં ચીફ પોલિસ એક્ઝિસર હતા. આ નોકરીની ખૂબ જાણી ગણપતરાવ ગાયકવાડે એમને પોતાના રાજ્ય તરફથી સરકારી વકીલ, કે જે હોદ્દો હાલના નાયબ દિવાનની બેરખરનો તે વખતે કહેવાતો હતો, તે જગ્યાએ એ શંભુરામને નિમ્યા હતા અને રૂ. ૩૦૦) બાબાશાહીનું વંશપરંપરાનું વરસાસન બાંધી આપ્યું હતું. એ રકમ એના દીકરા જમીએતરામ જેઓ એજ રાજ્યમાં પોલિસ ખાતામાં અધિકારી હતા તેમને તેની જીંદગી સુધી આપવામાં આવ્યું હતું. એ ગૃહસ્થના દીકરાઓને મળવું બંધ થયું છે. એ ગૃહસ્થ રાજ્ય દરબારી કામમાં કાળેલ, મુતસદ્દી તથા જાતિ અભિમાની હતા. એણે ઘણા ભાર્ગવોને એ રાજ્યમાં નોકરીમાં દાખલ કરાવ્યા હતા.

નરસેરામ મુનશી—આ ગૃહસ્થ જેની રીતભાત મેં નજરે જોઈ છે, તેને વિષે એ જોલ મારે લખવા જરૂર જાણી મેં લખ્યા છે. એ ગૃહસ્થ મુનસફને હોદ્દો હતા, પણ ઉપરી સાથે અણબનાવ થવાથી એકદમ નોકરી છોડી દીધી હતી. નોકરી છોડ્યા પછી એ માણસ રાજ્ય દરબારી તથા બીજાં કામોમાં સલાહ લેવા લાયક હોવાથી, શહેરના તથા પરગામના ઘણા લોકો એની પાસે આવતા હતા. કોઈ માણસ ગુંચવાયો હોય તો તેની ગુંચવણ કેવી રીતે ભાગવી, એ તર્ક બાંધવાની એનામાં શક્તિ હતી. ગૌર વર્ણ, બેઠા ઘાટનું મજબુત શરીર, તિણું નાક, ભવ્ય કપાળ, મોહના ગોળ ચહેરા સાથે આ માણસ તેજસ્વી દેખાતા હતા. લોકોને સલાહ આપવામાં એને કોઈ દિવસ નાણાંની તંગી પડી નથી. આથી એનો જીવ સાધુ સંત, ગરીબ ગરબાને દાન કરવામાં ઘણો ઉદાર રહેતો હતો. મોહના તેજસ્વી ચહેરાથી જાણીતો કે અજાણ્યો માણસ એ બારીએ બેઠા હોય ત્યારે એને નમન કર્યા શિવાય કવચિતજ જતો. એ નમન એ હસ્તે મોઢે સ્વીકારતા હતા. દરેક વાતે શોખીન હતા, તેમાં કપડાંનો શોખ તો એના જેવો કોઈ માણસને ભાગ્યેજ હશે. જે કપડું એક વખત પહેર્યું ને પછી ઉતાર્યું, તે ફરી પહેરવાનુંજ નહિ, પણ ધોવામાં તરતજ નંખાવી દેતા હતા. વળી કપડાં ભરૂચમાં નહિ ધોવરાવતાં હંમેશા મુસ્તજ ધોવા મોકલતા હતા. ભાર્ગવની ન્યાતમાં એ ખરા પ્રતિ-

ધાવાન નર થઈ ગયા. પોતાની ન્યાતની પ્રતિષ્ઠા, મોલો અને શ્રેષ્ઠાઈ જાળવવામાં એને માટે જેટલી પ્રસંશા કરીએ એટલી ઓછી છે. પોતાની ન્યાતના ગૃહસ્થ તથા ભિક્ષુકોને, તેમજ આખી ચોરાશી ન્યાતને એણે પોતાની મુકીમાંજ રાખ્યાં હતાં. એ આગ્રહી હતા એટલુંજ નહિ, પણ લક્ષ્મી, ત્રીપ્ત યુદ્ધિ, અને ઉદારતાના વહાલા દીકરા હતા. એની ભાર્ગવની ન્યાતમાં ખોટ છે. એ સને ૧૮૬૯ માં ગુજરી ગયા છે. એના પછી એના દીકરા ફરસરામ મુનશી જે વકીલ હતા, તેણે પોતાની ન્યાતમાં તથા ચોરાશી ન્યાતમાં પોતાનો મોલો જાળવી રાખ્યો હતો.

ગૃહસ્થોમાં પદ્મ પટેલ વહેલું પણીએત હોય છે, ત્યારે રૂ. ૩૫૧) તું લેવાય છે, અને બીજવરના રૂ. ૪૦૧) પદ્મ પટેલ લેવાય છે. તેમાં રૂ. ૨૦૧) વિવાહ થતી વખત આપવા પડે છે, તે શિવાય રીતભાતના રૂ. ૧૦૬) ખારના વરને તથા રૂ. ૧૧૬) નવના વરને કન્યાના ખાપને વધારે આપવા પડે છે. ખારના વર ઉંચા ગણાય છે. તેઓ દેસાઈ પટેલ કહેવાય છે. જે ગૃહસ્થો વિશંભરદાસ દેસાઈથી ઉતરેલા છે, તેઓ ખારના ગણાય છે અને કુળમાં ઉંચા છે. એક કુટુંબનો છોકરો પરણતો હોય ત્યારે કન્યાના ગોરને રૂ. ૧૨) તથા સાડી કન્યાને જે આપવાની તેને પેટે રૂ. ૧૭ આપવા પડે છે. બીજાઓ જે નવના વર કહેવાય છે. તેમને કન્યાના ગોરને દક્ષિણ તરીકે રૂ. ૯) તથા કન્યાને સાડીના રૂ. ૨૭) આપવા પડે છે. હું વિશંભરદાસ દેસાઈના કુટુંબનો ગૃહસ્થ છું. એ શિવાય જેઓ દિલ્હીમાં મોગલાઈ રાજ્યમાં નોકરી કરી આવેલા, તેઓ મુનશી કહેવાયા, તે કુટુંબના માણસો પણ ખારના વર ગણાય છે. ખારના વરની સંખ્યા નવ કરતાં થોડી છે. નવનો વર ખારવાળાની કન્યા પરણે તો રીતભાત ખારના વર પ્રમાણે ગણી લેવાય છે, પણ કન્યાના ગોરને રૂ. ૯) આપે છે.

ગૃહસ્થોમાં દેસાઈ, પટેલ, મુનશી, વિણ, રાવળ, દીક્ષિત, પાઠેક, અચારજ, હોઝા (હિંડોઆ), આસલોત, વ્યાસ, જોશી, ઠાકર, મહેતાવાળા ઠાકર, ચોકશી, ગજપતથાયાનકી વગેરે અટકો છે. વૈદ તથા સગોવનની અટકો હતી, પણ તે વંશનો લય થયો છે.

આ ન્યાતમાં કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં ન્યાતિ ભોજન હોય ત્યારે બીજી ન્યાત કરતાં નોતરાંનો બુદ્ધોજ રીવાજ છે. જ્યારે ન્યાતિલાજ

પ્રાદ્યુની રસોઈ કરેલી હોય, ત્યારે “ કટંમ સઉ પરોણા ભાઈ જમવાનું નરભેરામ પાઠેકને ત્યાં ” એવું ગોર ન્યાતિલાને ત્યાં નોતરાં દેતી વખત કહે છે. એવાં નોતરાં દે ત્યારે કોઈને ઘેર સુરતનો ભાગવ પરોણા તરીકે આવ્યો હોય તેનો જમવા આવવાનો હુક થાય છે. જ્યારે “ કટંમ મઉ ” જમવાનું ગોર કહે ત્યારે સુરતીને બુદ્ધ નોતરું દે, ત્યારે તે જમવા આવાં શકે છે. પર ન્યાતિના પ્રાદ્યુ પાસે રસોઈ કરાવી હોય ત્યારે તો “ કટંમ સઉ જમવાનું ” કહેવાનો રીવાજ છે. કદાપી ન્યાતિલા પ્રાદ્યુજ રસોઈ કરી હોય તો બેમાંથી કેવા પ્રકારના નોતરાં ફેરવવાં એ વરો કરનારની મરણ ઉપર છે. લગ્ન પ્રસંગનો વરો કર્યો હોય અને તે લગ્ન પતી ગયા પછી કર્યો હોય, ત્યારે સ્ત્રીવર્ગ સારાં આભૂષણ તથા વસ્ત્ર પહેરી નોતરાં દેવા બંધ છે. એ વખતે ગોર તથા નહાના નહાના આઠ દશ વરસનો ઉમ્મરના છોકરાઓ સાથે હોય છે. આ ન્યાત ચોખા પીલોને કરી કહેવાય છે. ચોખાને કંકુમાં પીળે છે અને તે ચોખા દડિયામાં છોકરાઓને આપે છે. તે છોકરાઓ ગોર સાથે રહી દરેક ઘેર પીળેલા ચોખા મૂકે છે ને ગોર તથા છોકરાંઓ નોતરાં દે છે. સ્ત્રી વર્ગ તો જે શેરામાં નોતરાં દેવા જવાનું હોય ત્યાં કોઈ ગૃહસ્થના ઓટલા ઉપર બેસે છે. જનોઈની ન્યાત હોય તો માના હાથમાં અગર છોકરીના લગ્નની ન્યાત હોય તો છોકરીની સાસુના હાથમાં ચોખા પીળેલી થાળી હોય છે. આ એક સ્ત્રી વર્ગને મોટો લ્હાવો મળ્યો એમ મનાય છે. આવાં નોતરાં દઈ આવેલી સ્ત્રીઓને તરત દૂધપુરી વગેરે ખવરાવવાનો રીવાજ છે. એ રીવાજ અસલથી આવ્યો આવ્યો છે.

આ ન્યાતમાં નવા દહેરામાં પંચ મળે છે. ત્યાં જે ઇનસાફ અપાય તે આખરનો સમજવાનો છે. બીજી જગ્યાએ ઇનસાફ અપાયો હોય તે માન્ય રાખવો ન રાખવો એ ઇનસાફ લેનારના મરણ ઉપર છે.

એ ન્યાતમાં જે ગૃહસ્થો હિંદુસ્થાન બહાર ગયેલા તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે. શ્રમાચાર્ય જેને ઇતિહાસ લખનારાઓએ ઝારમેનીચીગસ નામ આપેલું છે, તે ઇ. સ. ૧૪ પહેલાં જ્યારે રામમાં ઓગસ્ટસ સીઝર નામનો પહેલ વહેલો પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે ભરૂચના રાજા પોરસે તેને રામ શહેરમાં

પોતાના તરફથી એલથી તરીકે મોકલ્યો હતો. તે એથન્સ શહેર જે યુરોપમાં ગ્રીસ દેશમાં છે, ત્યાં પોતાની ન્યાતની રૂઢીને અનુસરી રસ્તાના થાકથી અથવા સંસારથી કંટાળી, ચેહ ખડકી પોતાની જાતે બલી મૂવો હતો. એની દેવડી હાલ એથન્સ શહેરમાં છે. જે ઉપર લખેલું છે કે “ આ જગ્યાએ બારીગઝાનો એક ઝારમેનીચીગસ નામનો ગૃહસ્થ પોતાના દેશની રૂઢી મુજબ ચેહ સળગાવી બળી મૂવો છે. ” એ ગૃહસ્થના નામ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રાદ્યુષ્ય હોવો જોઈએ. એ કંઈ ન્યાતનો પ્રાદ્યુષ્ય હશે તે કહી શકાતું નથી, પણ એનું નામ કોઈ જગ્યાએ પણ પરદેશ ગયા ખાતે લખાવું જરૂર નાહી, અને પ્રાદ્યુષ્ય સમજી અત્રે લખ્યું છે, કારણ તે વખતે ભાર્ગવ પ્રાદ્યુષ્યની વસ્તી ઘણીજ હતી, એમ કહેવાને અડચણ નથી. તેમ અસલના રાજાઓનાં રાજ્યમાં પ્રાદ્યુષ્ય કારભારી હોય તેમાં નવાઈ જેવું નહતું. એ માણસ સાથે ખીજાં આઠ માણસો હતાં, તેઓ શી ન્યાતના હતા તે જાણી શકાયું નથી, કારણ કે તેમનાં નામ આખ્યાં નથી. કરસનદાસ મુળજીની ઇંગલેન્ડની મુસાફરીની ચોપડીમાં ૨૮ મે કે ૨૯ મે પાને જણાવ્યું છે, કે ભરૂચનો એક પ્રાદ્યુષ્ય સ્પેન ગયો હતા, તે એના વિષે જણાવ્યું હશે કે પછી કોઈ ખીજી ન્યાતનો પ્રાદ્યુષ્ય હશે તે કહી શકાતું નથી.

ખીજો ગૃહસ્થ ઇ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ માં પરમાનંદ ભગવાન-દાસ નામનો હિંડીઆ કુટુંબનો માણસ એક પારસીના મુનિમ તરીકે ચીનમાં બે વરસ રહ્યો હતો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે એના શેઠે એનો બે આની ભાગ કર્યો. એ ગુજરી ગયા ત્યારે તેની પુંજી તેના શેઠે એના ભાઈ લક્ષ્મીદાસ હિંડીઆને તથા એની વિધવાને વહેંચી આપી હતી, અને એ પુંજીથી એ લક્ષ્મીદાસે સરાફી પેઢી કાઢી હતી. રાજેશ્રી માધુભાઈએ એમના બાપથી સાંભળેલી હકીકત લખાવી છે.

ત્રીજો ગૃહસ્થ નામે મોતિલાલ દુરધારામ દેસાઈ આફ્રિકા ખંડના એક ભાગમાં સરકાર તરફથી સને ૧૯૦૩ માં દાકતર તરીકે નોકરી ઉપર ગયો હતો.

ચોથો ગૃહસ્થ નામે રામપ્રસાદ મુલચંદભાઈ મુનશી ઇંગલેન્ડ-માંવહેપાર અર્થે સને ૧૯૦૭ માં ગયો હતો. એ માણસ જાપાન પણ જઈ આવ્યો હતો.

દક્ષિણમાંથી ભાર્ગવોનું છેલ્લું કુટુંબ જે ભરૂચમાં આવ્યું તે દીક્ષિત તથા આશ્વત (આસ્લોત) નું હતું. તેઓ રાજપોર કે રાજપોર કરી દક્ષિણમાં ગામ છે ત્યાંના વતની હતા. એ કુટુંબના આગેવાન જેનું નામ આપાજી હતું. તે પોતાના કુટુંબીઓને આસરે સંવત ૧૮૩૦-૩૧ માં અત્રે નહાના ફડનવીશના ઇત્રાજીનો ભોગ થઈ પડવાથી આવી રહ્યા હતા. એ કુટુંબમાંનો એક ગૃહસ્થ નામે ઘેલાભાઈ નરસેરામ દીક્ષિત જે સને ૧૯૦૫ માં ૮૭ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયા છે, તેમનું કહેવું થયેલું કે આપાજી પેશ્વાના રાજ્યમાં સરદાર હતા, અને તેઓ હનમંતરાવના નામથી ઓળખાતા હતા. જ્યારે મોઢવાણીઆ માણેકલાલ જગજીવન સને ૧૮૬૭ માં વિલાયતથી પાછા આવ્યા ત્યારે એઓ ત્યાં આવેલા અને કહેતા હતા કે, મારા દાદા તાતુખાના બાપને અત્રેથી પેશ્વાએ વિલાયત મોકલ્યા હતા. આ વાત અમે સાચી માની નહિ. હવે જ્યારે પારસીઓની હકીકત મેળવવા પારસી પ્રકાશ ભાગ ૧ વાંચ્યો ત્યારે તે પુસ્તકને ૬૦ મે પાને ભરૂચની હકીકતમાં હનમંતરાવને અને એક મનીઆર નામના પારસીને રઘુનાથરાવે વિલાયત મોકલેલા એ વાત વાંચવામાં આવી હતી. પછી એ હનમંતરાવ એ આપાજીજી હોય કે બીજો તે તો પ્રભુને માલમ ! પણ એ નામના ગૃહસ્થની બાબતમાં એડમંડબર્ક નામના નામાંકિત અને ઘણાજ હોંશિયાર વક્તાએ રઘુનાથરાવ ઉપર તેમણે એક કાગળ લખ્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“You set too much value on the few and slight services, that I have been able to perform for your agent Hanmantrao and his assistant Maniar Parsee. It was nothing more than a duty one man owed to another. Hanmantrao has done me the honour of being my guest for a very short time, and I endeavoured to make my place, as convenient as any of us are able to do, for a person so strictly observant, as he was of all the rules and ceremonies of the religion, to which he was born, and to which he was strictly conformed, often at the manifest hazard of his life.

To this I have been witness. We have, however, sir, derived one benefit from the instruction he has given us relative to your ways of living, that whenever it shall be thought necessary to send gentoos of a high caste to transact any business in this Kingdom, on giving proper notice, and obtaining proper licence from authority for their coming, we shall be enabled to provide for them in such a manner as greatly to lessen the difficulties in our intercourse, and to render as tolerable as possible to them a country where there are scarcely six good months in the year. The sufferings these gentlemen underwent at first, was owing to the ignorance, not unkindness of this nation. I am sorry, sir, to inform you that I can give you no sort of hope of your ever obtaining the assistance of the troops you require. It is best at once to speak plainly, when it is not in our power to act. Hanmunt-rao is a faithful and an able servant of yours, and Maniar Parsee used every exertion to second him. If your affairs have not succeeded to your wishes, it is no fault of theirs."

To the preceeding letter the following is a foot note:-

The object of this letter is incomplete, and one that of Raghunathrao to which it is in reply has not been found in Mr. Burke's papers. The origin of the correspondence appears to be this: Early in 1781 Hanmantrao a Bramin of high caste and Maniar Parsee arrived in England as agents of Raghunathrao, who had some business to transact with East India Directors and British Government,

They were found by Mr. Burke under very unpleasant circumstances, occasioned by their peculiar mode of life, and the obligations of their religion; with the attention to strangers for which Mr. Burke was so remarkable, he took them down to Beaconsfield, and it being summer gave them up a large green house for their separate use where they prepared their food according to the rules of their caste, performed their ablutions, and discharged such other duties as rites of their religion and their customs required, and as circumstances permitted. They found great pleasure in Mr. and Mrs. Burke's society and where they were visited by many distinguished people whilst they sojourned at Beaconsfield. In autumn they set out on their return to India, and on their arrival there, Raghunathrao wrote to thank Mr. Burke for his kindness to his agents. The fragment of Mr. Burke's reply, which is here given was written probably at the end of the year 1782." Burke's life Vol. 3 page 46.

(આ કાગળની નકલ અત્રે લખવાની જરૂર જેવું તો નહિ, પણ હિંદુઓ તેમાં વળી ગ્રાહ્યજી જેવી ઉંચો વર્ણ પોતાનો ધર્મ ચાહે તો પરદેશમાં પણ રાખી શકે છે, એ જાણવા સાફજ અત્રે લખાણ લીધું છે.)

દશા ભાર્ગવ ગ્રાહ્યજી.

દશા ભાર્ગવોના સઘળા રીવાજો વીશા ભાર્ગવોના રીવાજોને મળતા આવે છે. તેઓ લાંબો મુદતથી ધંધાને લીધે જુદા પડ્યા છે. એઓમાં કોઈ સરકારી તથા કોઈ ખાનગી નોકરી કરે છે. એઓનો મૂળ ધંધો અનાજ તોળવાનો હોતો, તેથી એઓ મપારા કહેવાતા હતા, તેમ હાલ પણ કહેવાય છે. એઓ ગૃહસ્થ પંક્તિના ગણાય છે.

એઓ મૂળ તો એકજ પણ જ્યારે ન્યાત જમતી ત્યારે એઓ ધંધાને લીધે રાત્રે દશ વાગે અથવા તેથી પણ મોડા જમવા આવતા. ન્યાતે ઠરાવ કર્યો કે સ્ત્રી વર્ગ જમી પાલાં અંગર વાડીમાંથી બહાર નીકળે કે તે પછી કોઈએ ન્યાતમાં જમવા આવવું નહિ. ઘરનો માણસ ન્યાત જમાડનાર તેડું મોકલે તોજ અવાય. ધંધો મપારાનો તેથી એ લોકોને ફાળું નહિ, તેથી પોતાની મેળેજ જીવદા થઈ ગયા. ૨૦૦ વરસ ઉપર કન્યા વહેવાર હતો એવું ઘરડા કહેતા.

ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો.

ભરૂચમાં બે વર્ગના ખેડાવાળા છે. બાજખેડાવાળા અને ભિતરા ખેડાવાળા. બાજખેડાવાળાનાં આશરે ૨૭૫ લઢાણા છે. જે લોકો મહેમાન તરીકે અત્રે આવ્યા હોય તેમને પણ લઢાણું અપાય છે. ખરાં ઘર ૧૫૦ છે.

આ ખેડાવાળોમાં પહેલું જે કુટુંબ ભરૂચમાં આવેલું તે શુકલવાળાનું હતું. અ કુટુંબનો શિવભાઈ નામનો એક ગૃહસ્થ પહેલો આવી વસ્યો હતો. એણે દશાશ્વમેધ ઉપર બ્રહ્મપુરા છે, ત્યાં સુકામ કર્યો હતો. ધીરધારનો વેપાર શરૂ કરવાથી એ માણસ સારો ફાવી ગયો હતો, તેથી એક હવેલી બાંધવાને શક્તિવાન થયો હતો. જે ખડકોમાં એણે હવેલી બાંધી, તે ખડકી એનાજ નામથી ઓળખાય છે. તેને શિવભાઈ શુકલની ખડકી કહે છે. એ ખડકી નવા દહેરાની નજીકમાં આવેલી છે. એની બાંધાવેલી હવેલીમાં એના વંશજો હાલ રહે છે.

આ શુકલવાળાઓ એક વખતે ધનાઢય કહેવાતા હતા. એઓએ સરાફનો પેઢી કાઢી હતી. હાજીખાંના બજારમાં એ પેઢી ઘણી સારી ગણાતી હતી. સરાફનો પેઢી એ લોકોએ ઉઠાવી નાખી જમીનો ખરીદ કરી. દુકાળ અને તે વરસ પછીનાં નબળાં વરસ આવ્યાં, તેથી તેમની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. સારાં વરસ આવે તો પાછી એમની સ્થિતિમાં સુધારો થાય એવો સંભવ છે. એ કુટુંબમાં હરિપ્રસાદ જેભાઈ જે ભાઉકાકાના નામથી ઓળખાતો હતો, તે ભાગ્યશાળી હોવાથી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી એ કુટુંબની સ્થિતિ ઘણી સારી રહી હતી.

એ કુટુંબ પછી લખપતિ, દવેજી તથા ઠાકરના કુટુંબ આવ્યાં. લખપતિનું કુટુંબ હાલ સારી સ્થિતિમાં છે. એ વંશમાં છગનલાલ કરીને એક ગૃહસ્થ થઈ ગયો, તેણે અંબાજીનું દહેરું જે દશાશ્વમેધ ઉપર છે, તેનો મંડપ બંધાવી દહેરાને સારી સ્થિતિમાં આણ્યું હતું. એ કુટુંબ ધીરધારનો ધંધો કરે છે. દવેજીવાળાઓ ઘણા ખરા જમીનદાર થઈ પડ્યા છે. એઓ પાસે જમીન ઘણી છે. એઓની સ્થિતિ ઘણી સારી છે. આ ન્યાતમાં ઘણું કરી સઘળા ધીરધારનો ધંધો કરે છે. એ ધંધામાં અને જમીન રાખવાથી એ વર્ગના ગૃહસ્થો ઘણી સારી હાલતમાં આવ્યા છે. એમનાં ઘેરાં પણ નકામાં બેસતાં નથી. કાંઈ નહિ તો પત્રાળાં પણ બેઠાં બેઠાં કરે છે અને તેમાં તેઓને ફાયદો મળે છે. ઘણું કરી કોઈ નવરૂં બેસેજ નહિ.

નારણજી વંકટેશને ત્યાં જનોઈનો વરો હોવાથી પકવાનનો સારામાં સારો વરો કરેલો. ન્યાત જમવા બેઠાં તે વખતે એક છોકરાએ પોતાના બાપને પૂછ્યું. “ બાપા ! બી ર્યોંસે ” બાપે છોકરાને ધમકાવી મોટેથી કહ્યું. “ બેસને હોંયણા બી મળતું હોય તો આવા બોળ કપાસીઆ કરે ? ” આ વાતની જાણ થવાથી તરતજ ઘીની તામડાંઓ ફરી. પકવાનનો ચુરો કરીને તેમાં ઘી રેડી કેટલાએકેએ ખાધું. ગણપતરામ જેભાઈને ત્યાં પણ કળીના લાડુમાં ઘો પીરસવું પડ્યું હતું. આ વાત અત્રેના વકોલ જેઠાભાઈ કાળિદાસના અનુભવના હોવાથી તેમણે કહેલી લખવાને હિમ્મત ધરી છે.

આ ન્યાતમાં લગ્ન વખતે પહોંતું શું આપવું તે રકમ નક્કી નથી. ઉંચા કુળનાને ઉલટો સામો વાંકડો મળે છે, તેમ ઉતરતા કુળનાને કન્યાના બાપને જે માગે તે આપવું પડે છે.

ઉતરતા કુળનો વર ઉંચા કુળનાની કન્યા પૈસા આપી લાવી શકે છે.

ઉંચામાં ઉંચું સેલોતનું કુળ ગણાય છે. તેમને વાંકડો સારો મળે છે. એ ન્યાતમાં એક ઉપરાંત બીજી કન્યા પરણવાનો રીવાજ છે. કેટલાએક એક ઉપર બીજી લાવેલા બેયા છે. એ ન્યાતમાં ઘેરાંને ન્યાત જમે ત્યારે જમવા આવવાનો વહિવટ નથી. એ જાતમાં લગ્ન પ્રસંગ ઘણું કરી ઉમરેઠમાં થાય છે.

એ ન્યાતનો પૈસો મરણે જણાય છે, કારણ કે એવે પ્રસંગે એ લોકો ઘણા ખર્ચ કરે છે. લગ્ન તથા જનોઈ વખતે એવો ખર્ચ કરતા નથી. એ ન્યાતમાં છુટાં ધીનો વરો સારો ગણાય છે.

એ ન્યાતમાં પણ અધિકારીઓ થઈ ગયા છે, ને હાલ પણ છે, તેમ કેટલાએક સરકારી નોકરીમાં હતા ને હાલ પણ છે, તેમ પરરાજ્યોમાં પણ નોકર છે.

ખિતાબ.

દવે કુટુંબના એ ગૃહસ્થો નામે મહાશંકર હરિશંકર તથા ત્રંબકલાલ ભવાનીશંકરને સરકાર તરફથી તેઓ જમીનનું મહેશુલ રૂ. ૫૦૦૦) ઉપરાંત ભરાતા જણાવાથી સરદારનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે. ત્રંબકલાલ લાંબી મુદત થયાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં કમિશનર તરીકે પણ ચુંટાયા કરે છે.

એ ન્યાતમાં સેલોત, ઠાકર, દવે, બેશી, ડણાક, શુકલ, પંડ્યા વગેરે અટકો છે.

“ દોરી લોટો કે ગાદી તકીઓ ” એ કહેવત ચાલે છે. પણ આ ન્યાતમાં તો દોરી લોટો તે ગાદી તકીઓ થઈ પડ્યું છે. એ જાત જેવી મહેનતુ અને વાયદાસર ઉઘરાણી કરનાર ખીજ થાડીજ હશે. ઘણાક એ ન્યાતના દોરી લોટા સાથે આવેલા ગાદી તકીઓ ખેઠા બેયા છે.

મહાશંકર હરિશંકર પોતાની બહેનને ત્યાં આવેલા, પાસે કાંઈ પણ લોટો, અખોટીયું અને પહેરવા ઓઢવાના વસ્ત્ર શિવાય લાવેલા હશે એમ સાંભળ્યું નથી. એમના બનેલી વિશ્વનાથે એમને ખાંધાં પાજરાંથી ધોરવા અમુક રકમ આપેલી કહેવાય છે.

પોતાના બનેલી ગુજરી ગયા પછી એ ધંધામાં આગળ પડી પંકાયાથી, એઓ આજે પ્રજા જે સ્થિતિમાં બુવે છે તે સ્થિતિએ પહેાંચી પોતાની ઉતરતી અવસ્થામાં સરદારનો ખિતાબ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે. એ ગૃહસ્થમાં એક ગુણ એવો બળીઓ છે કે એમને લક્ષ્મી પ્રસન્ન રહે છે. તે એ છે કે કોઈ પણ જાતના વ્યસનથી એઓ દૂર રહ્યા છે. જે દેવને પોતે માને છે, તેનાં દર્શન અર્થે નિત્ય જવું, એ એક એમનો મોટો નિયમ

છે. જે સ્ત્રીઓ છતાં ઘરમાં કુસંપતું તો નામજ નથી. જેનામાં આ ગુણો તથા સંપ રાખવાની શક્તિ છે, તેને ત્યાં લક્ષ્મી વાસો કરે એમાં શું શક ?

જગનેશ્વર લખપતિએ પોતાના સગાઓને ભરૂચમાં બોલાવી તેમને ખાંધાં પાંજરાંનો ધંધો, પોતે પોતાના પૈસા આપી કરાવો તેમની હાલત સુધારી દીધી છે. ત્રંબકલાલ ભવાનીશંકરના દાદા સારી સ્થિતિમાં નહોતા, પણ એમના બાપે જમીન રાખ્યાથી અને તે પાછળ તન, મનથી મહેનત કર્યાથી પોતે તો રળતર ભોગવી શક્યા નહિ, પણ દીકરાને આ સ્થિતિમાં મૂક્યા છે, કે જે સ્થિતિથી તેઓ પણ સરદાર નિભાયા છે.

નામદાર મહારાજ જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેક વખતે પોતાની સારી ઉદારતા અને વફાદારી બતાવી છે; તેમ મહારાણી એલેક્ઝાન્ડરાનું નામ આપી વાહિટરોડ ઉપર લોકના ઉપયોગને માટે એક બાગ તૈયાર કરાવ્યો છે. એ શંકરભક્ત છે અને ધર્મ પણ જોઈતો કરે છે.

ભિતરા ખેડાવાળ.

ભિતરા ખેડાવાળનાં ૧૦ ઘર છે. તેઓ ગોરપદું કરી પોત પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. તેઓની સ્થિતિ વખાણવા લાયક છે. કન્યાનો અછતને લીધે એ લોકોને બહાર ગામથી કન્યા લાવવી પડે છે, તેથી એઓને ઘણા પૈસા ખર્ચે છે; તેમ લગ્ન કરવા પણ જે ગામથી કન્યા લાવ્યા હોય, તે ગામ જવું પડે છે. એ ન્યાતમાં એક ઐન્નયુએટ છે અને તે વકીલ છે. બીજા કોઈને હોદ્દે ચઢેલા સાંભળ્યા નથી.

મેવાડા બ્રાહ્મણ.

મેવાડા બ્રાહ્મણોનાં ૫૦ ઘર છે. તેઓમાં ઘણા ખરા ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ગુજરાન ચલાવે છે. કોઈક ખાનગી નોકરી કરે છે. એકજ ઘર સરકારી નોકરી કરતું જાણવામાં આવ્યું છે અને એજ ઘરના જે બાળકો ઐન્નયુએટ થયેલા છે. તે ઘર વરજીવન કીકાની ખડકીમાં રહેનાર નરભેરામ પુરાણીનું છે. એ ઘરમાં ધિરજરામ નરભેરામ જે ધિરજકાકાના નામથી, પંકાઈ ગયા, તે કવિ હતા અને તેમની કવિતા વખણાતી હતી. એ ન્યાતમાં કુળ જોઈ

કન્યા અપાય છે. ઘણા ખરા તેા નડીઆદથીજ કન્યા લાવે છે. એકલિંગી મહાદેવ એઓના ઇષ્ટદેવ છે. એઓ મેવાડથી આવી વસેલા કહેવાય છે. એ ન્યાતના પ્રાદ્યક્ષો પહેલાં ગુજરાતી ગામઠી નિશાળો લખાવવાનો ધંધો કરતા હતા અને હાલ પણ કરે છે. મહેતાજી તરીકે નવા દહેરા આગળની નિશાળના નરભોરામ તથા પરભુરામ મહેતાજી તથા ખો ઉપરની નિશાળના રૂપશંકર મહેતાજી તથા ચકલામાંની નિશાળના જીવભુરામ મહેતાજી સારા લખાવનાર તરીકે વખણાઈ ગયા છે.

આગળ ઉપર એ ન્યાતની હાલત સારી હતી. દિપરામ મહેતા કરીને એક મોટા વહેપારીની પેઢી ઘણી વખણાતી હતી. એ વંશમાં ધિરજરામ ફરસરામ કરીને એક ગૃહસ્થ સને ૧૮૬૩ માં મોટો વહેપારી કહેવાતો હતો.

એ ન્યાતમાં જમણુવાર હોય છે, ત્યારે રાત્રેજ પંગત ભરાય છે. એ ધારો હજુ કાયમ છે. પદ્મું રૂ. ૧૫૦) છે. એ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ કાંઈ ભિક્ષાવૃત્તિ કરતી જણાય છે.

દક્ષણી (કોકણસ્થ).

એ પ્રાદ્યક્ષોનાં હાલ ૪ ઘર છે. એઓ દક્ષિણથી આવી થોડી મુદત થઈ વસેલા છે. ત્રંબકરાવ ભિકાજી જે ત્રંબકરાવ ભાઉથી ઓળખાતા હતા, તે જરીક ખાતામાં મોટા અધિકારી હતા. તેઓજ અત્રે પહેલ વહેલા ઘર ખરીદ કરીને રહેલા કહેવાય છે. એમના દીકરા માધવરાવ ભરૂચમાં મહાત્મા તરીકે વખણાતા હતા. એ વંશ હાલ ભરૂચમાંજ છે. માધવરાવના દીકરા ત્રંબકરાવ ઐજ્યુએટ છે. એમણે કલકત્તામાં ડીપ્લોમાં મેળવી છે. એ ન્યાતના કન્યા આપ-લે કરવામાં વડોદરા સાથે સંબંધ રાખે છે.

નાગર પ્રાદ્યક્ષ.

નાગર પ્રાદ્યક્ષોની કેટલીએક જાત પૈકી વીશનગરા નાગરો અત્રેના વતની થયા છે. તેઓ ગોરપદું કરી પોતાનું ગુજરાન કરે છે. એમના જજમાન કાણુખી લોકો છે. એમનાં અત્રે ૫ ઘર સ્થાયી છે. માણેકલાલ કેશવરામ સારા પુરાણી તરીકે ગણાય છે.

ઔદિય પ્રાહણો

આ ન્યાતના બે વર્ગ ટોળકીઆ તથા સહસ્ત્ર અત્રેના વતની થયા છે. ટોળકીઆનાં ૨૫ તથા સહસ્ત્રનાં ૫૦ ઘર છે. એ ન્યાતનાને પરદેશ સાથે કન્યા વહેવાર છે, તેથી ઘણા બહાર ગામ-થી કન્યા લાવે છે. એકજ ટ્રેન્યુએટ એ ન્યાતમાં છે, તે સરકારી નોકરી કરે છે અને “ એમ, એ ” ની પરીક્ષામાં કલકત્તા યુનિ-વર્સિટીમાં સંસ્કૃત લઈ પાસ થયા છે. એ ગૃહસ્થ અત્રેના ગણ-પતરામ પુરાણીના દીકરા મગનલાલ કરીને છે. એ ન્યાતના ઘણા માણસો શાસ્ત્ર પુરાણ વાંચી તથા ગોરપદું કરી પોતાનો સંસાર નલાવે છે. તેમ કેટલાએક ખાનગી નોકરી તથા સરકારી નોકરી પણ કરે છે.

બીજા પ્રાહણો.

મોઢ ચાતુરવેદી તથા ત્રિવેદી બન્ને વર્ગના પ્રાહણો છે. ત્રિવેદીનું ૧ તથા ચાતુરવેદીનાં ૧૨ ઘર છે. ખંડાયતાનાં ૨, બંધુનાં ૪, વાયડા પ્રાહણોનાં ૫, શ્રીગોડનાં ૧૧, નાદોરાનાં ૫, સાઠોદરાનાં ૫, સજેદ્રાનાં ૧૦, સાચોરાનાં ૫, ખોરસદાનાં ૩, અને શ્રીમાળી પ્રાહણોનાં ૫ ઘર છે. એ પ્રાહણો જજમાનવૃત્તિ કરી ઘણા ખરા ગુજરાન કરે છે. સજેદ્રા ઘણા ખરા વતનદાર છે, તેઓ મુત્સદ્દી વર્ગના છે. તેઓ ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા નથી, નોકરી કરી ગુજરાન ચલાવે છે.

ઉપર જે પ્રાહણોની ન્યાતો જણાવી છે, તેમાં શ્રીમાળીની ન્યાતમાં એક આશારામ મહેતા નામનો ધનાઢય ગૃહસ્થ થઈ ગયો. એ માણસ અંગ્રેજ સરકારના સને ૧૭૭૨ માં પહેલ વહેલા શરૂ થતા અમલમાં અંગ્રેજી અમલદારોનો મોટો માનીતો હતો.

સિંધિયાના અમલમાં મી. ડોકરન કરીને ભરૂચમાં રેઝિ-ડન્ટ હતો તેનો એ ખાસ મિત્ર હતો. દોલતરાય દેસાઈ તથા એ આશારામ ખરા મિત્ર હોવાથી લલુભાઈ તેમની અદેખાઈ કરતા હતા. લલુભાઈ એમની અંગ્રેજ અમલદારો સાથેની મિત્રતા તો-ડાવવાનો લાગ જોતા હતા, પણ તે વખતે તે કાબ્યા નહિ. જ્યારે સને ૧૭૮૩ માં સિંધિયા સરકારનું રાજ્ય થયું, ત્યારે એક ભાસ્ક-

રસાવ કરીને સુખો નિમાયો હતો. લલુભાઈ એ તેની સાથે મળી જઈ એ આશારામને તથા દોલતરાયને ઘણું દુઃખ દેવરાવ્યું હતું; તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજ રેઝિડેન્ટ પાસે તેમને જવાની પત્ર મના થઈ હતી.

એક પ્રસંગે આશારામને ત્યાં લગ્નનો વરો હતો, તે વખતે તેમને આખું મહાજન જમાડવાનો વિચાર થવાથી તેમણે મહાજનની પરવાનગી માગી આખું મહાજન નોતર્યું હતું, અને પકવાન્ન તૈયાર કરાવ્યું હતું. લલુભાઈને એ ખબર થવાથી તેમણે મહાજનને પોતાને ઘેર એકઠું કર્યું, ને તેમને કહ્યું કે “ તમે એક પ્રાદ્યક્ષણ પકવાન્ન પસંદ કરશો કે એક વાણીઆના રોટલા પસંદ કરશો?” લલુભાઈનું પૂર ચલણ એટલે વાણીઆઓએ તેની રૂકિત જોઈ “વાણીઆના રોટલા” કહ્યું. લલુભાઈએ કહ્યું કે “કાલે મારે મહાજન જમાડવાની મરજી છે, માટે મારા બાજરીના રોટલા કબુલ કરો.” મહાજને હા કહી; તે ઉપરથી તરત ને તરત લલુભાઈ બોલ્યા કે “ગોળના લાડવા, બે શાક ને ભાત દાળ કરો છું.” એમ કહી લાડુનું સીધું તૈયાર કરાવ્યું. ત્રણ સાડા ત્રણ હજાર મહાજનના આદમી જમનારાં, તેનો લાડુ એકદમ શી રીતે રાતમાં ને રાતમાં તૈયાર થાય, માટે કણબીઓને લાડુ કરવા દાખલ કર્યા. વાણીઆઓને એવું સમજાવ્યું કે, કણબીઓ લાડુ કરે તેમાં બાધ નથી, કારણ કે વાણીઆઓને ઘરમાં પાણીનું કરેલું ખર્ચ છે. સુખડી-આ પકવાન્ન કરે છે, તે પાણીનાં કરે છે, તે તેઓ વાપરે છે. છોકરાંને ભાખરી કે પુરી ખાવાના તરીકે આપે છે, તે કાંઈ દૂધથી કરતા નથી પણ પાણીથીજ કરે છે. રસ્તામાં મુસાફરી કરતી વખતે ભાથું વાણીઆઓ પાણીનુંજ કરાવી ગાડાઓમાં બેસે છે. ગાડું હાંકનાર ગમે તે જાતનો હોય તો પણ તેનો બાધ ગણતા નથી અને ભાથું કદાપી તેને અડકાયું હોય તો પણ બાધ નહિ ગણી ગાડામાંજ ખાય છે, નાખી દેતા નથી, તો આ લાડુને કણબી અડકે તેમાં શો બાધ ગણવાનો ? તે દિવસે વાણીઆઓને “ કહે બે લોન્ડી નવાળ, હા નવાળ ” કરવું પડ્યું. એજ દિવસથી વાણીઆની ન્યાતમાં કણબીઓ લાડુ કરતા થયા છે. તે પહેલાં વાણીઆ કણબીના હાથથી કોઈ પણ જાતનો પાણીથી પાક થયેલો ખાતા નહિ, તેમના રસોઈઆ જુદા હતા; ઘણા ખરા પ્રા-

હાણો રસોઈ કરતા હતા. બિચારા આશારામનાં પકવાન્ન રઝળ્યાં. આશારામ ધનાઢય હોવાથી લલુભાઈની સુચનાથી ભાસ્કરરાવે તેનો ભારે દંડ કર્યો હતો.

જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો હતો, ત્યારે આ આશારામે ગરીબોને, પરદેશથી ભૂખે મરતાં આવેલાંને ખવરાવવામાં ઘણી ઉદારતા જણાવી હતી. એમણે ભૃગુ ઋષિનું દહેડું એક વખત સમરાવ્યું હતું. આ માણસના નામ ઉપરથીજ આશારામ મહેતાનો ખડકી કહેવાય છે, તે ખડકીમાં એમનો હવેલી હાલ ભાગી તુટી હાલતમાં છે, તેમના વંશમાં હાલ એક છોકરો છે.

તપોધન પ્રાહ્મણનાં અત્રે ૩૦ ઘર છે. તેમાં કેટલાએક શાહીનો ધંધો કરે છે, કેટલાએક મહાદેવમાં પખાળ-પૂજા વગેરે કરી શંકરને ધરાવેલી થાળ, પઈ, પૈસો કે દાણા વગેરે લઈ તેવડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, શંકરની ઉપજ ખાવાનો ખોજ કોઈ પ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. વળી કેટલાએક તપોધન શ્રાવકોનાં દહેરાસરમાં પગાર લઈ પૂજા કરે છે. તેઓ સર્વે પરગામથી આવો અત્રે વસેલા છે.

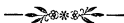
કાલટીઆ પ્રાહ્મણો કહેવાય છે. તેમનાં ૧૦ ઘર છે. તેઓ વ્યાખ્યકો ધંધો કરીને અગર કાલટીઆં સરાવીને પોતાનું ગુજરાન કરે છે. એ લોકો હિંદુની શૂદ્ર વર્ણમાંની ગમે તે ન્યાતમાં સરાવી શકે છે. એ ખોજ પ્રાહ્મણોથી શાસ્ત્ર આધારે થઈ શકતું નથી. કાલટીઆનું કોઈ પ્રાહ્મણ ખાતા નથી.

વ્યાસડાનાં અત્રે ૨૫ ઘર છે. તેઓ સાથે પ્રાહ્મણોને ભાણા વહેવાર હોતો નથી, પણ એ માણસો પોતાને પ્રાહ્મણની જાત છીએ એમ માને છે. વ્યાસડાઓ ટીપણાં લઈ ઘરોઘર ફરો લોકોનાં મનરંજન કરી માગી ખાય છે. કોઈ ધંધો પણ કરે છે. નાગરની ન્યાતમાં “ખાયેડ” નો વર્ગ જુદોજ છે અને તેઓ પોતે નાગર છે એમ કહે છે, તેજ મુજબ આ લોકો પોતાની ન્યાતિની પ્રાહ્મણમાં ગણત્રી ગણે છે. પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ કે વાણીઓ કોઈ પણ એમનું ખાતો હોય એવું નહયું નથી.

ઉપર જણાવેલી પ્રાહ્મણો વિષેની કેટલીએક હકીકત અત્રેના જોશી પ્રાણશંકર ભવાનીશંકરને પૂછીને લખી છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અક્ષત્રિ તથા તેમના પુરોહિત.

અક્ષત્રિના બે વર્ગ છે. દશા ને વીશા. વીશા ક્ષત્રિ-
ઓની સંખ્યા દશા કરતાં વિશેષ છે. તે-
ઓનાં આશરે ૧૦૦ ઘર, ને ૧૨૫ લઢાણીઓ છે.
લઢાણીઓ વધારે છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓને
ભાટ વગેરેને લઢાણી આપવી પડે છે.

ક્ષત્રિઓ ગુજરાતના અસલ વતની નથી. તેઓ પંજાબ
તરફથી લાંબી મુદત થયાં આવી વસેલા છે. એઓના ઘરડાઓ
અસલ મુસલમાની રાજ્યમાં સરદારની તેમજ મોટા અધિકારીઓની
પદવી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ભોગવતા હતા. મુસલમાન લોકો ભોગ
રાજ્ય કરતાં સાથે લઢવાને યા મુસલ્લી નોકરીને અંગે આવેલા
હોય એમ કેટલીએક હકીકતથી જણાઈ આવે છે. તેઓને ગુજ-
રાતમાં ખેડુ જીલ્લાના અલીણા ગામમાં તથા ભરૂચ જીલ્લાના
આમોદ અને હાંસોટ ગામમાં, તેઓએ કરેલો નોકરીને અંગે વતન
મળેલાં જણાય છે. એક સગો કુટુંબ સાથે આંચો જાણી બીજો
પણ તેની પાછળ આવી વસે એ કુદરતી છે. અલીણાવાળા પોતાના
ધંધા રાજગારસર અમદાવાદમાં જઈ રહ્યા છે. સને ૧૮૭૬ માં
મેં જ્યારે અલીણા બેઠું, ત્યારે પાંચ સાત ક્ષત્રિઓનાં ઘરમાં
વસ્તી જણાઈ હતી. બીજાં ક્ષત્રિઓનાં ઘર ખાલી તાળાં વાસેલાં
જણાયાં હતાં. ઘણા ખરા આમોદ તથા હાંસોટથી પણ ભરૂચ

અને સુરત જઈ ધંધા રોજગારસર વસેલા જણાય છે. ભરૂચમાં ક્ષત્રિઓ આમોદ અને હાંસોટથી આવી વસેલા છે.

ટોડરમલનું નામ ઇતિહાસમાં અકબર ખાદશાહના વખતમાં ઘણા ખરાએ વાંચ્યું હશે. એ ગૃહસ્થ ક્ષત્રિ હતો. એણે જ જમીનની માપણી પહેલ પહેલી કરી કે જે રીવાજ આજ સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. ભરૂચમાં સરકારી દફતર ખાતામાં “ ટોડરમલની જરીફ ” એ નામના કાગળો ગામોનાં “ ચકનામાં ” ને નામે ઓળખાતા હતા, તે આજ સુધી મોજુદ હતા.

શંભુલાલ નામનો એક ગૃહસ્થ કાપુલની સરહદ ઉપર ઐરંગઝેબના રાજ્યમાં સરદાર હતા. એના પુલના દડાથી એની સ્ત્રી સતી થઈ હતી. એવા કેટલાએક સરદારો તથા અમલદારો થઈ ગયેલા જણાય છે.

ઘાશિરામ કરી એક ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં દિવાન હતા. એ ગૃહસ્થની દિવાનગીરી ત્રણ પેઢી સુધી કાયમ રહી હતી. એના નામ ઉપરથી જે પોળમાં એની હવેલી હતી, તે પોળ ઘાશિરામની પોળથી ઓળખાય છે. એના વંશની એક શાખા ભરૂચમાં આવી વસેલી છે. એ શાખામાં હાલ લક્ષ્મિરામ મહિપતરામ ફ્રેન્ચદાર વગેરે ભાઈઓ છે, તેથી તેનો અટક દિવાન કહેવાય છે.

ન્યાતમાં બે ચાર કુટુંબ શિવાય બીજાઓની હાલત સને ૧૮૭૦ સુધી ગરીબ હતી, ઘણા ખરા દેવાદાર હતા. દેસાઈજીને મલજીનું કુટુંબ આગળથીજ સારી હાલતમાં ચાલ્યું આવ્યું છે. પાછળથી જીવણરામ સાહેબરામ વકીલ હોવાથી તેઓ સારી હાલતમાં ગણાતા હતા.

સને ૧૮૬૩ ની સાલથી એ ન્યાતના ધિરજલાલ મથુરાંદાસ નામના સુરતના ક્ષત્રિ, જે મુંબાઈમાં હાઈકોર્ટમાં સરકારી વકીલ હતા, તેમની સાહેતાથી એ કેમના પોતાની જાંદગીમાં ઉમ્મરે પહોંચેલા જીવાનો વકાલતમાં પાસ થયા, તેથી તેઓ સારી હાલતમાં હાલ આવ્યા છે. અસલથી અક્કલવાળા તો ખરા, તેમાં વકાલતની સનદ મળી એટલે દીપી નીકળ્યા, અને સારી રીતે ખાતા પોતા થયા; પૈસા મળ્યા, તેથી મોટી મોટી ઇમારતો પણ બંધાવી અને સુખ લોગવતા થયા. પ્રભુ કરે તે એ સુખ એમનું કાયમ રહે. અસ્તુ.

વકીલ તરીકે એ ન્યાતમાં કેટલાએક હોંશીઆર કહેવાઈ ગયા અને હાલ પણ કહેવાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં એ ન્યાતના ઘણા ખરા અમલદારો થઈ ગયા અને હાલ પણ છે. એઓનો મુખ્ય ધંધો સરકારી નોકરી તથા વકાલત છે.

જે ગૃહસ્થોની નોકરીની સરકારે ખૂબ જાણી છે, તેમનાં જ નામ ફક્ત આખ્યાં છે.

ચુનિલાલ વેણિલાલને સને ૧૮૮૭ માં રાવળહાદુરનો તથા સને ૧૮૯૬ માં સી. આઈ. ઇ. નો એટલે કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયરના ખિતાબો સરકાર તરફથી ઇનાયત કરવામાં આવ્યા હતા. એઓ લેજિસલેટિવ કાઉન્સિલના મેમ્બર થયા હતા તેથી એમને “ ધી ઓનરેબલ રાવળહાદુર ચુનિલાલ વેણિલાલ સી. આઈ. ઇ. ” કહેતા હતા.

એ ચુનિલાલના દીકરા મોતિલાલને સને ૧૯૦૬ માં રાવળહાદુરનો તથા સને ૧૯૦૯ માં સરદારનો ખિતાબ મળ્યો હતો, અને સને ૧૯૧૦ માં લેજિસલેટિવ કાઉન્સિલના મેમ્બર નિમાયા-થી તે પણ “ ધી ઓનરેબલ સરદાર રાવળહાદુર મોતિલાલ ચુનિલાલ કહેવાયા.

દેસાઈજીનું કુટુંબ.

આ શહેરમાં, જીલ્લામાં તથા આખા ગુજરાત પ્રાંતમાં ભરૂચના દેસાઈજીનું કુટુંબ ઘણું આખરૂદાર ગણાય છે. એ કુટુંબમાં માજી રાજ્યોથી ઇનામી ગામ તથા પાલખી ચાલી આવી છે, તેથી તેઓ જાગીરદાર (ઇનામદાર) અને પાલખીનશીન કહેવાય છે. વાગરા તાલુકાનું કલમગામ માજી રાજ્યથી એ વંશમાં ઇનામી ગામ તરીકે આવ્યું આવ્યું છે. વહેરવાડા ગામ થોડાં વરસ ઉપર વિજ્ઞાપ્રસાદ દેસાઈના વખતમાં વેચાણ લીધું છે. શહેરમાં એ કુટુંબ જેવું કોઈ આખરૂદાર ગણાય નહિ. દેસાઈ-ગીરીનો રોકડ હક પણ એ કુટુંબને રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરાંત મળે છે.

અકબર બાદશાહના વખતમાં દેસાઈઓને ચોધરી નામ અપાયલું હતું. એ ચોધરીઓ રાજ્યની ઉપજ વગેરે નક્કી કરતા

હતા. આવા ચોધરીઓ ઘણા વધી જવાથી ઐરંગઝેબના રાજ્ય-માં ઇ. સ. ૧૬૬૭ માં ચોધરીના દેસાઈ થયા. તે વખતે ઘણા ચોધરીઓ (દેસાઈઓ) પૈકી રંગિલદાસ નામના એક ગૃહસ્થને તથા એ કુટુંબના ગોરધનદાસ જગજીવનદાસ એ બંને જણને લાયક ધારી દેસાઈનો હોદ્દો આપ્યો. એથી તેઓજ ઉપજ નક્કી કરનાર નિમાયા. રંગિલદાસના વંશમાં હાલ કોણ છે, તે જણાયું નથી. આથી ગોરધનદાસથી દેસાઈ કહેવાયા. પાછળથી રોકડ હક મળવા લાગ્યો. ગોરધનદાસના બાપ જગજીવનદાસ, તેમના બાપ માધવદાસ, તેમના બાપ ત્રિકમદાસ રામજી ચોધરી થઈ ગયા. (બંગાળામાં હાલ ચોધરીઓ કહેવાય છે.)

આ બંને ચોધરી-દેસાઈઓને ૮૮ ગામ નક્કી કરી આપ્યાં હતાં. ગોરધનદાસથી તે હકુમતરાયજી સુધી ગામનાં વસુલ નક્કી કરવાનું કામ ચાલ્યું આગ્યું હતું. જ્યારથી પાંચ આની રોકડ વતનમાંથી કપાઈ, ત્યારથી એ રીવાજ બંધ પડ્યો છે. ગોરધનદાસ દેસાઈના દીકરા ખુશાલરાય દેસાઈને ઇ. સ. ૧૭૨૮ માં મહમદશાહ બાદશાહે પાલખીની સનદ આપી અને સને ૧૭૩૦ માં તેમને કલમગામ જાગોરમાં મળ્યું. કલમગામ આપવા ઇ. સ. ૧૭૨૬ થી લખાણ થયેલું, પણ સનદ સને ૧૭૩૦ માં અમદાવાદના સુબા ખુલનખાન બહાદુરની મારફત મળી.

ઇ. સ. ૧૭૫૪, તથા ૧૭૬૧ માં ખુશાલરાયના દીકરા ભિખારીદાસને દામાજી ગાયકવાડે પાલખીની સનદ તાજી કરી આપી. ઇ. સ. ૧૭૬૨, તથા ૧૭૭૩ માં ભિખારીદાસના દીકરા જમીએતરાયજીને ફતેહસિંહ ગાયકવાડે એ સનદ તાજી કરી આપી, અને ઇ. સ. ૧૭૮૫ માં એ સનદ જમીએતરાયજીના દીકરા દોલતરાયજીને, ભરૂચમાં સિંધિયાનું રાજ્ય તે વખતે હોવાથી મહાદજી સિંધિયાએ એ સનદ તાજી કરી આપી.

પાલખી અપાઈ તે વખતે રૂ. ૧૬૭૨) તે વખતના ચલણના નક્કી થયા હતા. તેમાં રૂ. ૧૨૦૦) પાલખીના તથા રૂ. ૭૭૨) સીપાઈઓના પગારના મળી એ રકમ અપાતી હતી. પાછળથી રૂ. ૧૩૫૨) તેમાં રૂ. ૧૧૦૦) પાલખીના તથા રૂ. ૨૫૨) સાત લોઈઓ પાલખી ઉચકનીરના કરી, દરેક લોઈને દર

માસે રૂ. ૩) નો પગાર ગણી અપાવા લાગ્યા. હાલ પાલખી હક રૂ. ૧૨૧૪—૪—૨ મળે છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજોનું પાછું રાજ્ય થયું, ત્યારે દોલતરાયજીએ કબુલત આપી કે હું વફાદારથી નોકરી કરીશ, તે ઉપરથી એ હક સને ૧૮૦૪ થી દોલતરાયજીને આપવો શરૂ થયો. દોલતરાયજી સને ૧૮૨૮ ના એપ્રિલ માસમાં ગુજરી ગયા, પછી એ હક એમના દીકરા હકુમતરાયજીને પ્રાપ્ત થયો.

સને ૧૮૫૬ સુધી એ હક હકુમતરાયજીએ વગર હરકતે લોગવ્યો. તે સાલ પછી આપાજી રામચંદ્ર નામના એક અંગ્રેજ સરકારના અધિકારીએ સરકારના હુકમથી તજવીજ કરીને રીપોર્ટ કર્યો, કે એ હક બાબત સરકારની મંજૂરી મળી નથી. આ લખાણનું પરિણામ એ થયું કે એ હક હકુમતરાયની હયાતી બાદ આપવો નહિ, એવું ઠર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં હકુમતરાયજી ગુજરી ગયાથી તેમના દીકરા કલ્યાણરાયજી વારસ થયા. એ ગૃહસ્થે સને ૧૮૬૪ ના ડીસેમ્બરમાં એ હક માગ્યો, તે નહિ મળવાથી સુરતની કોર્ટમાં રૂ. ૨૪૫૬૬) નો દાવો કર્યો. સુરતમાં હાર્યા, પણ મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં જીત્યા. સરકારે પ્રિવિ કાઉન્સિલમાં અપીલ કરી, તેમાં દેસાઈજી જીત્યા. આથી ચઢેલો હક સને ૧૮૭૦ માં ખરચ સાથે કલ્યાણરાયજીએ લીધો. દેસાઈજીને ખરચ પેટે રૂ. ૪૦૦૨) સરકારે અપાવ્યા હતા.

પાલખી હક તથા કલમગામ વિષે જે લખ્યું છે, તે હકીકત સાલવાર અત્રેના વકીલ મોતિલાલ સાકરલાલ ઠાકોરે આપી છે.

આ પાલખી બાબત ફરીઆદ માંડવામાં તથા જે ખરચ થાય તે કરવામાં દેસાઈજીનાં સ્ત્રી યુની દેસાણુ જેઓ શહેરમાં યુનીભાભીના લોકપ્રિય નામથી ઓળખાતાં હતાં, તેમનો ઘણો આગ્રહ હતો; માટેજ દેસાઈ એ કામ પાછળ મંડ્યા રહ્યા હતા. યુની દેસાણુના આગ્રહથી તથા ન્યાતની સંમતિથી દેસાઈજીને પ્રબ્ધ નહિ હોવાથી દેસાણુની જાદગીમાં દેસાઈએ બીજીવાર લગ્ન કર્યું. એ વખત સુધી એ ન્યાતમાં એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ નહોતો. દેસાઈજીનો દાખલો જોઈ ઉત્તમરામ મલજી

વકીલે લગ્ન કર્યું. તે લગ્નથી તેમની સ્ત્રીને બે પુત્ર થયા. તેમાં એક અંબાસંકર ઉર્ફે છોટુભાઈ હાલ વકીલ તરીકે સારા કહેવાઈ પેઢીનું તેમણે નામ રાખ્યું છે, તે છે. બીજા પુત્ર બીજે ધંધે વળગ્યા છે.

બીજાવારનાં સ્ત્રી જડાવને પણ કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ, તેથી જડાવની હયાતીમાં ત્રીજાવાર લગ્ન કર્યું. એ સ્ત્રીથી દેસાઈજીને એક પુત્ર તથા એક પુત્રી મળી બે સંતાન થયાં. દેસાઈ કલ્યાણરાયજી ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા, તેથી એ પુત્ર નામે વિજ્ઞાપ્રસાદ દેસાઈની ગાદીના વારસ થયા. એમના વખતમાં વહેરવાડા ગામ વેચાણ લેવાયું તથા હવેલીની ઉત્તર તરફ રાજ મહેલ બંધાયો.

વિજ્ઞાપ્રસાદ સને ૧૯૦૫ માં ૧૮ વરસની ઉંમરે બાળક અવસ્થામાં ગુજરી ગયા. તે દિવસે આખા શહેરની પ્રજા ઘણી દીલગીર થઈ હતી. દેસાઈના મરણની ખબર થતાંજ વહેપારી વર્ગે તથા દરેક દુકાનદારોએ પોતાની દુકાનો બંધ કરી હડતાલ પાડી હતી. શહેરમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. એમને પેટે કાંઈ સંતાન નહિ હોવાથી એમની સ્ત્રી ભાનુમતીએ પોતાના ભાઈને હરિપ્રસાદ નામ આપી દત્તક લીધો. દેસાણુ દત્તક લીધા પછી તરતજ ગુજરી ગયાં. સરકારે દત્તક કાયમ રાખવાથી હાલ એ ગાદી હરિપ્રસાદ વિજ્ઞાપ્રસાદ ભોગવે છે. હવે પ્રભુ કરે ને એ દત્તકનો વંશ જારી રહે. કે જેથી દશેરાની શોભા શહેરમાં છે તે કાયમ રહે. હવે પ્રભુ પાસે એટલું માગવાનું કે દત્તક દેસાઈ એ ગાદી સારી રીતે ભોગવે ને એ દેસાઈના કુટુંબની શોભામાં વધારો કરે તથા વિજ્ઞાપ્રસાદનાં સગાં વહાલાંને પોષે.

ગોરધનદાસ દેસાઈના વંશમાં તો હાલ નરસિલાલ ચતુરબુજ તથા તેનો દીકરો ઇશ્વરલાલ છે, પણ ખુશાલરાય દેસાઈનું તો સાતમી પેઢીએ પરવાયું. ઇશ્વર ઇચ્છા બળવાન છે !

હકુમતરાયજીના વખત સુધી એ હવેલીમાં હંમેશાં સદાવ્રત અપાતું હતું, તે કલ્યાણરાયજીએ પણ થોડાં વરસ જારી રાખ્યું હતું, પણ પછીથી તેઓએજ બંધ કર્યું હતું.

દોલતરાય દેસાઈને અંગ્રેજો સાથે સારી દોસ્તી હતી. અંગ્રેજી અમલદારો એમને ચહાતા હતા. મી. ફારખસ નામના

એક અંગ્રેજ અમલદાર વડોદરેથી પોતાને દેશ ગયા, તે વખતે દોલતરાયજીએ તેમને એક પત્ર લખેલો; તે નીચે પ્રમાણે છે. (ઓરિએન્ટલ મેમોયર ત્રીજા ભાગ પાનું ૩૫૮).

Letter from Dolatrai Desai a man in high station at Broach.

I am much obliged by your kind enquiries after me in Mr. Coreran's letter. It was becoming your prosperity to notice your friend in adversity; for since the departure of the English and the establishment of the Maratha Government at Broach, I have suffered very cruel oppressions.

Mr. Coreran who is the only gentleman, of your council who remained here is very kind to me, but he has no power to relieve my distress. A great many of the inhabitants of the city have left it. They could not live under such tyranny, and your friend Lalubhai has suffered most of all, but I depend upon the pleasure of Almighty God and Dolatrai daily remembers the kindness of you and Mr. Dalton.

Broach 10 December 1784.

દોલતરાય દેસાઈને અંગ્રેજી આવડતું હતું કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, પણ કાગળ તો અંગ્રેજીમાં જોયો, તેની નકલ કરી છે. એ દેસાઈનાં સ્ત્રી દીવાળી દેસાણુ ઉર્ફે ધનકૌરબા સતી થયાં હતાં.

એમના દીકરા હકુમતરાયજીને નજરે જોયા છે. તેઓ ચોખ્ખા દીલના, ઉદાર, ડાહ્યા, સલાહ લેવા લાયક અને ધર્મિષ્ઠ હતા. ભરૂચમાં સને ૧૮૫૮-૫૯ માં પહેલવહેલી લાયબ્રેરી સ્થાપન થઈ, તે એઓએ બક્ષીસ આપેલી રકમથી થઈ હતી, માટે લાયબ્રેરી નીકળ્યાનું માન એમને ઘટે છે. એમના વખતમાં જે જે

અંગ્રેજ અધિકારીઓ આવી ગયા, તેમના એઓ માનીતા હતા. તેઓ એમનું સાફ વજન રાખતા હતા. મોરીઆરાટી કરાને ભરૂચમાં એક કલેક્ટર થઈ ગયા, તેને ત્યાં એમણે એક પ્રસંગે તેના મંગાવવાથી બુદ્ધી બુદ્ધી જાતનાં અથાણાં મોકલેલાં; તેમાં “ કેરાં ” પણ મોકલ્યાં હતાં. કેરાં સાહેબને પસંદ આવવાથી ફરીથી મંગાવવાની ઇચ્છા થઈ. પટાવાળાને હુકમ આપ્યો, કે “ દેસાઈજી કે વહાંસેં ઓ લાવ. ” પટાવાળો સમજ્યો નહિ, તેથી સાહેબને પૂછ્યું, “ ઓ તે કયા સાખ ! કુછ નામ બોલો તો સધ. ” બે ત્રણ વખત ઓ લાવ કહ્યું. પટાવાળાએ પણ એજ જવાબ આપ્યો. પછી સાહેબે ચીડાઈને કહ્યું, કે “ ઓ, તે ગોળ ગોળ ચોર દૂધમે લકડી ” કેરાંનું નામ જાણે નહિ તેથી પટાવાળાને આ પ્રમાણે સમજાવ્યો. પટાવાળાએ દેસાઈજીને ત્યાં જઈ પોતાની તથા સાહેબ વચ્ચે જે હકીકત બની હતી તે કહી. દેસાઈજી તરત સમજી ગયા, ને કેરાં મોકલ્યાં. એ દિવસથી કેરાં વિષે “ ગોળ ગોળ ચોર દૂધમે લકડી ” એ કહેવત થઈ પડી હતી. હાલ પણ કેટલાએક મજાકમાં એ પ્રમાણે કહે છે.

એમના દીકરા કલ્યાણરાયજીને તો ભરૂચી ભાઈઓએ દીકેલા છે, એટલે તેમની રીતભાત સર્વ જાણે છે; છતાં તેમની બા. જતમાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેઓ બહાદૂર, કોઈને નમ્યું આપે નહિ એવા, આગ્રહી, મિલનસાર, દોસ્તીના હુકમાં સાચા અને નમ્યાને માથું આપે એવા હતા. ગૌર વર્ણ, મોડોના તેજસ્વો ચહેરા સાથે આ પંચહથા બુવાન દશેરાની સ્વારીમાં પાલખી માં બેસતા ત્યારે પાલખી દીપી નીકળતી હતી. એઓ ઉદાર હતા ખરા પણ એમની ઉદારતા હાલના પ્રસંગને અનુસરતી હતી. એમણે પેઢીને બીન કરજી કરી પૈસે ટકે તારી હતી. વહેરવાડા ગામ એમના એકઠા કરેલા પૈસાથીજ લેવાયું.

એમના દીકરા વિજયપ્રસાદ જે બાલ્યાવસ્થામાં ગુજરી ગયા તેઓ ગાદી દીપાવે એવા હતા. તેમ આગળ ઉપર સારા નિવડે એવી લોકોને આશા હતી. દત્તક દેસાઈ હાલ બાળક છે, તેઓ સારા નિવડે એમ આશા રખાય છે.

એ ન્યાતમાં પહેલાં કન્યાની ઘણી અછત હતી. લગ્ન વખતે પદ્મ ૩૧. ૭૫૦) તથા લુગડાં વગેરે રીતભાતના ૩૧. ૨૫૦)

મળી રૂ. ૧૦૦૦) કન્યાના બાપને વરના બાપ તરફથી અપાતા હતા. હાલ કન્યાની છત ઘણી હોવાથી પદ્મું તો કોઈકજ આપતા હશે. કદાચ આપે તો પોતાની મરજી માફકજ. ઘણી ખરી જગ્યાએ ઉલટા વરને સામાં નાણાં આપવાં પડે છે. રકમ કેટલી તે કાંઈ મુકરર નહિ, પણ કન્યાના બાપના ગળ ઉપરાંત રકમ આપવી પડે. આ કારણથી જેને ઘેર કન્યા અવતરે તેના તો ભોગજ મળ્યા સમભય છે, કારણ કે શક્તિ ઉપરાંત રકમ આપવી પડે તો કરજદાર બની જાય એમાં શી નવાઈ ! કોઈને પેટે પાંચ સાત દીકરી હોય તે તો શ્રીમંત હોય તો પણ પાછા ઠેકાણે બેસવાનોજ.

આ પુસ્તક દિવાન સાહેબ અરદેસર જમશેદજી દંસ્તુરને વાંચવા મોકલેલું, તેઓએ આ બાબત વાંચી નીચેનો પેરેગ્રાફ વધાર્યો છે, તે લખી જણાવ્યો છે.

“ આ માઠો રીવાજ જે આ ન્યાતમાં પ્રવેશ થયો છે, તેનાં માઠા પરિણામ ન્યાતને લવિષ્યમાં ખમવાં પડે તેમ છે; અને પારસી કોમની જે નખળી હાલત તે એજ માઠા રીવાજને લીધે થઈ પડેલી છે. તેનાં કડવાં ફલ પરિણામે શું નિપજે તે લખવા કરતાં વધારે સારી રીતે કલ્પો શકાય છે. પારસી તેમજ ક્ષત્રિની કોમ બહારના દેખાવમાં, સુધારામાં આગળ પડતી, ચંચલ ને સાહસિક કહેવાય છે, છતાં તેમના સંસાર વહેવારમાં જે સજો પેઠો છે, તેસજેલા ભાગને જો મજબુત અને તિક્ષ્ણ હથી-આરથી કાપો નાંખવામાં નહિ આવે, તો એ સજો કોમનાં આખાં શરીરે લાગી જશે, તો પછી કોમના બચાવની આશા થોડી રહે છે, અને આવી સુધરેલી, બાહોશ અને વિદ્વાન જ્ઞાતિમાં આવો શરમ, દુષણ, અને નામોશી ભરેલો રીવાજ પ્રવેશ થયો છે, તેથી ન્યાતની ચડતી કે તેની નખળી આવતી જાય છે, તેમાંનું શું સમજવું ? એ બાબતમાં ન્યાતના આગેવાન પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓએ પુખ્ત વિચાર કરવા સરખું છે. ”

એ ન્યાતમાં ભાટોને લહાણાં અપાય છે, તેમ દાપું પણ રૂ. ૫) સુધી અપાય છે. ગોરને એક કન્યાના લગ્ન પ્રસંગે વર તરફથી રૂ. ૬૦) તથા કન્યા તરફથી રૂ. ૪૦) આપવામાં આવે છે. એ તો એઓનો હુક છે એમ તેઓ સમજે છે.

લગ્ન પ્રસંગે આ લોકો પંજાબથી આવેલા અને મુસલમાની રાજ્યમાં નોકર હોવાથી એક જુનો રીવાજ એ ન્યાતમાં કાયમ રહ્યો છે. કન્યાને લગ્ન વખતે “ ચોળો ” પહેરાવે છે. એ ચોળો સફેદ કપડાનો જેવી રીતે એક છોકરાને પાટલુન અને બદન સલંગ શીવાડે છે, તેવો સલંગ હોય છે, તે ઉપર પાનેતર ઓઢાડે છે. (પંજાબમાં ક્ષત્રિઓમાં સ્ત્રીવર્ગ હાલ પણ ચોરણ પહેરે છે અને તે ઉપર લુગડું ઓઢે છે.)

લગ્ન પ્રસંગના જમણુવાર વખતે જેને ત્યાં વરો હોય, તેને ત્યાંના એક છોકરાને સાથે રાખી ભાટ નોતરાં દેવા બળ્ય છે, તે નોતરાં કવિતામાં દે છે.

“ લક્ષ્મીરામજી સાહેબ ! દોલતબદા ! ઇશ્વરી જે જે કાર કરે ! જગન્નનાથજી સાહે કરે, નાતનાં નોતરાં સાકરલાલ માણેકલાલને ત્યાંના ”

સ્ત્રી વર્ગને એવે પ્રસંગે નોતરાં સાડ જેને ઘર વરો હોય તેના ઘરની એક છોકરીને સાથે રાખી ભાટેણુ જેને એ કોમના “ નાહીએણુ ” કહે છે તે દેવા બળ્ય છે. તે તો “ ફલાણુના ઘરનાં નાતનાં નોતરાં ” એટલુંજ કહે છે. અશુભ પ્રસંગે ગોરને નોતરાં દેવા જવાનું થાય છે. એ ન્યાતમાં વખતે ૫૦-૬૦ વરસના ગુજરાતરને પણ જુવાન ગણી વરો કરતા નથી.

ક્ષત્રિઓની વસ્તી સિંધ, પંજાબ, કાઠીઆવાડ, નિઝામ હૈદરાબાદ, અને ગુજરાતમાં અમદાવાદ, ખેડા જીલ્લાના અલીણા ગામમાં, ભરૂચ જીલ્લાના આમોદ, હાંસોટ અને ભરૂચ તલમાં તથા સુરતમાં છે. લગ્ન સંબંધી રીતભાત સર્વની સરખીજ છે. એ લોકોમાં લગ્ન પ્રસંગે તેમજ વરઘોડા પાછળ હિંદુસ્તાની ભાષામાં ગીતો (બનડા) ગાવાનો રીવાજ છે. ક્ષત્રિ અને તેમની સ્ત્રીઓ ખરાં શિવભક્ત છે. તેમ કોઈક વૈષ્ણવ પણ છે. તેમના ઇષ્ટદેવ સિદ્ધનાથ મહાદેવ જે દશાશ્વમેધના ઓવારા ઉપર લોધવાડને ટેકરે નદી કાંઠેજ એક “ ગોળ કેરી ભીંતરડી, શેરડી કેરા દાંડા ” જેવી એક મરૂઢીમાં બિરાજમાન થયા છે, તે મહાદેવ છે. કોઈ પણ ક્ષત્રિ દર્શન કરવા જતો હોય એમ જોયું નથી, તેમ બાણયું પણ નથી. હું ધારું છું કે કેટલાએકે તો એ મહાદેવનું

શિવાલય ભેયું પણ નહિ હોય. પુરૂષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગ ઘરમાં પવિત્રતા સારી રાખે છે. પુરૂષને પાણીની ગોળીએ પણ ઘણી ખરી સ્ત્રી અડકવા દેતી નથી, તેમ તેઓ ધર્મશીલ પણ છે. એમનું ગૌરવદ્ધ સારસ્વત બ્રાહ્મણો જે તેઓના પુરોહિત છે તે કરે છે.

સ્ત્રીવર્ગમાં બીજી ન્યાતની સ્ત્રીઓ કરતાં ખુબસુરતી વિશેષ જણાય છે, તેમ તેમને સીનો પણ ઘણી ખરીનો મરદાની જેવો છે.

ક્ષત્રિઓ, બ્રાહ્મણો તથા પુરોહિતનીજ રસોઈ કરેલી ખાય છે. વાણીઆ અને બીજી વર્ણનું રાંધેલું તેઓને ખપતું નથી, તેમ વાણીઆઓ એઓનું તથા પુરોહિતોનું રાંધેલું ખાતા નથી. એઓ બ્રહ્મક્ષત્રિ છે, માટે બ્રાહ્મણો એમને વેદોક્ત કર્મ કરાવે છે. ક્ષત્રિ, પુરોહિત અને બ્રાહ્મણો શિવાયની અન્ય હિંદુ જાતિને પુરાણોક્ત કર્મ કરાવાય છે. એ ન્યાતમાં કોઈનું મોત થયું હોય, તો શબને મજલે પહોંચાડવા બ્રાહ્મણોને જવાને બાધ નથી. બીજી ન્યાતમાં બ્રાહ્મણોથી જવાયજ નહિ. ધર્મનો બાધ આવે છે. એ કોમ સર્વ યજુરવેદી છે.

કેટલાએક ક્ષત્રિઓના ગુરૂ નાનક છે. તેઓ અત્રે પધારેલા તેથી તેઓનું અત્રે સ્થાનક પણ કરેલું, તેનું જડમૂળ પણ જણાતું નથી. નિશાનીમાં ફક્ત એક આમલી છે. તે “ નાનકશાહીની આમલી ” થી ઓળખાય છે અને તેજ જગ્યાએ સ્થાનક હતું એવું ઘરડાઓ કહેતા હતા. પહેલાં ક્ષત્રિઓ ત્યાં દર્શને જતા પણ હતા.

આજથી દશ વરસ ઉપર દરેક ક્ષત્રાણી ગમે તેવું લગ્ન પ્રસંગનું વસ્ત્ર પહેર્યું હોય, તો પણ તે ઉપર ચંદેરી કે સાદો દોપટો ઓઢતી જણાતી હતી. આ પોશાકથી એ ક્ષત્રિની સ્ત્રી છે, એમ તરત ઓળખાઈ આવતું હતું. દરરોજના પોશાકમાં પણ દોપટો કે ચાદર ઓઢ્યા શિવાય કોઈ પણ એ વર્ગની સ્ત્રી કવચિતજ બહાર નીકળતી હતી. આ પોશાક તેમના વદનનું તથા સીનાનું તેજ મારી આપતો હતો. એ રીવાજ ધીમે ધીમે નીકળી જવાથી હાલ તો છેક બંધ થયેલો જણાય છે. આ રીવાજ તેઓ પંબજથી આવેલા માટે ત્યાંનો કાયમ રાખ્યો હતો. પંબજમાં હાલ પણ સ્ત્રીઓ પહેરેલાં વસ્ત્રપર ચાદર કે દોપટો ઓઢે

છે. એ રીવાજ અત્રે બંધ પડયાથી “ સળી ઘોડે બારે ટકે ” જેવું થયું છે, એટલે બીજી સ્ત્રીઓ કયા વર્ગની છે, તે વખતે ઓળખવું મુશ્કેલ પડે છે, તેમ એમની બાબતમાં પણ બને છે. હજુ પણ જે-ચાર વિધવા-ડાસીઓએ એ રીવાજ કાયમ રાખેલો જોયો છે. એઓ રામશરણ થશે એટલે હવેની પ્રજાને ક્ષત્રાણીને અસલી પહેરવેશ સાંભળવાનો પણ નથી. અસલી પહેરવેશ તેમની ન્યાતનું, જાતનું અને તેમની પદવીનું ભૂષણ છે. મલાએ પણ વિશેષ રાખ્યો પડતો હતો. હવે તો વખતને માન અપાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એવીજ હશે !

દશા ક્ષત્રિ.

આ ન્યાતના લોકો અસલ તો ક્ષત્રિજ અને એજ બ્રહ્મ-ક્ષત્રિઓની ન્યાતના હતા. આગળ ઉપર ક્ષત્રિઓ શ્રીમંત હોવાથી લોંડીઓ રાખતા હતા. એ લોંડીઓની પુત્રીઓની સાથે ન્યાત-માં કન્યાની તે વખતે અછતને લીધે કોઈકે લગ્ન કરેલાં, તેથી એઓને ખરા ક્ષત્રિઓએ જુદા પાડેલા છે.

બ્રહ્મક્ષત્રિઓને એ દશાક્ષત્રિ સાથે ભાણા વહેવાર તથા કન્યા વહેવાર નથી, પણ લહેણી તેઓને અપાય છે. એઓની દરેક રીતભાત ક્ષત્રિઓના જેવીજ છે એટલે તેનું વિવેચન વધારે કયું નથી.

એ ન્યાતનાં હાલ ત્રણ-ચાર ઘર ભરૂચમાં છે. એઓમાં જમીનદાર પણ છે. તે એટલાજ કારણસર કે ક્ષત્રિઓએ તેમનાં જમીન-વતન વગેરેના વારસા બાબત હરકત લીધેલી નહિ. ભરૂચમાં એ ન્યાતમાં કોઈ હોદ્દે ચઢેલો સાંભળ્યો નથી. એઓની વસ્તો જ્યાં ક્ષત્રિઓ છે ત્યાં માલમ પડે છે. એ ન્યાતની હાલત ગરીબ છે. ખાનગી યા સરકારી નોકરી કરી પોતાનું ગુજરાન કરે છે ને કરતા હતા.

આ ન્યાતની તથા ક્ષત્રિઓની હકીકત રાજેશ્રી લક્ષ્મિરામ મહિપતરામ દિવાને કહેલી લખી છે. “ એ બન્ને ન્યાતો વિષે જે લખ્યું છે, તે એ ગૃહસ્થ તથા રાજેશ્રી અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી વકીલ તથા સરદાર રાવળહાદુર મોતિલાલ યુનિલાલે વાંચી છે, અને લખ્યું છે તે બરબર છે એમ તેઓનું કહેવું હતું.

પુરોહિત (સારસ્વત બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિના ગોર).

દેવો પુરૂષ પરશુરામ જે વખતે નક્ષત્રિ પૃથ્વી કરતા હતા, તે વખતે આ બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિઓનું રક્ષણ કરેલું. રક્ષણ કરવામાં એ બ્રાહ્મણોને બહુજ વેઠવું પડ્યું હતું. એજ વખતથી એ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિઓને વળગી રહ્યા છે અને તેમની સાથે ભાણા વહેવાર પણ બરી રહ્યો છે. ક્ષત્રિઓનું ગોરપદું એઓજ કરે છે તેમાં તેમને સારો લાભ થાય છે. એ ન્યાતનાં ભરૂચમાં આશરે ૩૦ ઘર છે.

એ ન્યાતમાં લગ્ન વખતે પદ્મું રૂા. ૧—૪—૦ સવાનું છે પણ બીજો કેટલોએક ખરચ વરકન્યાના બાપને કરવો પડે છે. દરેક રોતભાત ક્ષત્રિઓના જેવીજ છે, એટલે તે વિષે વધારે લખવા જેવું નથી. એ ન્યાતમાં હાલ ઘણા ખરા સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા છે.

એ ન્યાતમાં હાલ પાંચ કુળનાં માણસો છે. જેટલી, દીક્ષિત, આલીઆ, મૌલા તથા કલ્યાણી ઉર્ફે હૈદ્રાબાદી. જેટલીમાં ભાઉ, ચાંપાનેરીઆ તથા જેટલી અટકો છે.

એ ન્યાતની સ્થિતિ સાધારણ રીતે હાલ સારી છે. એઓ ખટુકનાથને માને છે. ઘણા શંકરભક્ત છે અને ક્ષત્રિઓ સાથે પંજબથી આવેલા છે. એ ન્યાતમાં પણ દશા તથા વીશા એવા બે ભાગ છે. એઓ વીશા પુરોહિત છે. દશાનાં ઘર હવે રહ્યાં નથી. એક—બે હતાં, તેમાં વિધવાઓજ હતી. તેઓ હાલ અમદાવાદ જઈ વસેલી છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વાણીઆ—વણિકવર્ગ.

દશા લાડ.

ભરૂચમાં શહેરના પ્રમાણમાં વાણીઆઓની સંખ્યા કાંઈ ઓછી કહેવાય નહિ. દશાલાડ, વીશાલાડ, મોઢ, ખંડાયતા, પોરવાડ, શ્રીમાળી, ઝારોળા, કપોળ, વાંચડા, નાગર, દેશાવાળ, અગરવાળા, ચિત્રોડા અને પાંચા વગેરે છે.

આ વણિકવર્ગમાં દશાલાડની વસ્તી વિશેષ છે, માટે તેમનું વિવેચન પ્રથમ કર્યું છે. એ વર્ગનાં હાલ આશરે ૨૫૦ ઘર અને ૩૫૦ લઢાણાં છે. એક ઘરમાં બે-બે ત્રણ-ત્રણ લઢાણાં આપવાં પડે છે, માટે લઢાણાંની સંખ્યા વધારે છે. એઓની વસ્તી ૮૮૩ માણસની છે.

પ્રથમ એ જાત મોજમપોરમાં આવી વસેલી, ત્યાંથી રફતે ફરતે શહેરમાં ઘર રાખી વસેલી છે. હાલ મોજમપોરમાં એઓનું એકે ઘર નથી. એ ઘરો માછી વગેરે હલકી વર્ણને ભોગ થઈ પડ્યાં છે. કબીરપરામાં પણ એઓનાં ઘણાં ઘર હતાં. હાલ એકે નથી.

એ ન્યાતમાંના ગૃહસ્થો વહેપારી, દલાલ તથા સરાફ ઘણા ખરા હતા. હાલ પણ એ ધંધા સાથે એ ગૃહસ્થો ગાંધી, નેસ્તી,

લેણદેણ વગેરે પોતાની ન્યાતને અને ઉંચવણને શોભે એવા ધંધા કરે છે. નોકરી પણ કરનારા છે. સરકારી નોકરીમાં પહેલાં તો એ લોકો કવચિતજ માલમ પડતા, પણ હાલ તેમનું વલણ એ બાજુ તરફ થયું છે. કેટલાએક સરકારી નોકરીમાં પણ છે.

એ ન્યાતના ગૃહસ્થોએ સને ૧૮૬૨ થી ૧૮૭૦ સુધીનાં વરસોમાં સારી જાહોજલાલી લોગવી હતી. વરા વાજન સારા સારા કરતા હતા. વાણીઆ વરે વહેવારીઆ કહેવાતા હતા. જેમ ખેડાવાળામાં ફલાણાને ત્યાં આટલું ઘી ડોસા પાછળ વાપયું કહેવાતું, તેમ આ વાણીઆને કહેતાં સાંભળ્યા છે, કે ફલાણાએ આટલું તેલ વાપયું. જેને ત્યાં વધારે તેલ વપરાતું તે મગરૂની લેતો જણાતો હતો. કારણ કે કોઈ એક, કોઈ બે, કોઈ તેથી વધારે જાતનાં ભજ્યાં કરાવે તેમાં તેલ વિશેષ જાય એમાં નવાઈ નહિ. બાજેમાં તેલના રેલા નીકળે તેને જશ અપાતો હતો. એ લોકોની મોટાઈ કાંઈ પણ મંદિર બંધાવવું, ઉબણી પોતાના નામની હંમેશ થયા કરે અને ન્યાતમાં સદા નામ રહે, એમાં રહી છે એટલુંજ નહિ પણ બીજી રીતે પણ ધર્મ-દાન કરતા જણાય છે.

અસલ આ વાણીઆ લાટ દેશના રહેનાર, જેને પહેલાં ગુજરાત કહેતા હતા, એટલે અમદાવાદનો પેલી તરફના અત્રે આવી વસેલા કહેવાય છે. લાટથી આવેલા તેનો અપભ્રંશ લાડ થઈ ગયો, કે જે નામથી આજે એ ન્યાત ઓળખાય છે. એ વર્ણનું અત્રે આવવું ઘણું ખરું કોટ બંધાયા પછી તરતજ થયું છે. એમ માનવાનું કારણ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી કુમારપાળ રાજ થયો, તેણે એ લોકોના ઉપર ઘણો જીલમ ગુજાર્યો હતો. આ જીલમને લીધે કેટલાએક પોતાનાં ઘર બાર છોડી જ્યાં જેની નજરમાં સુગમ આવ્યું ત્યાં વસ્યા હતા. સારી હવા, નદીના પાણીનું સુખ જોઈ ઘણા ખરા અત્રે આવી શહેર બહાર જ્યો બાંધી રહેલા હતા, તેમ આસપાસના ગામડાં જેવાં કે ઝાડેસર, તવરા, કડોદ, શુકલતીર્થ, ઝણેર વગેરે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફનાં ગામડાંઓમાં વસેલા હતા, તેથી તેઓ ઝાડેસરીઆ, તવરીઆ, શુકલતીર્થીઆ, અમલેસરીઆ, કડોદીઆ વગેરે ગામોના નામથી ઓળખાતા હતા, અને હાલ પણ ઓળખાય છે. આવી રીતે ગામડાંમાં તથા શહેરમાં વસેલા તેથી તેમની ન્યાતમાં વરો હોય છે, ત્યારે નોતરાં

જે દેવાય છે, તે “ પાંચે ગામની ન્યાતે પ્રસાદનાં જમનાદાસ કુરકુરીઆને ત્યાં ” એવી રીતે ન્યાતના ગોરને એક શેરીમાં ઉભા રહી ખૂમ પાડી બોલતો ઘણી વખતે મેં જાતે સાંભળ્યો છે.

આ ન્યાતમાં અટકો વિચિત્ર તરેહની છે. કુરકુરીઆં, મસાણી, બકરી, બલાડો, ડાંગો, ચોર, દાંડીઓ, માકડો, તુમડી, ખાધીઓ, કોટીઓ, કલબુગ, બદામી, ડગડુ વગેરે વગેરે છે. વળી દેસાઈ, ભંડારી, બોરીવાળા, નાણાવટી, શેઠ એવી સારી અટકો પણ છે. કેટલાએકોએ પોતે જે ગામથી આવેલા તે ગામનું નામ કાયમ રાખી પોતાની અટકો લીધી છે. ઝાડેસરીઆ આવેલા ઝાડેસરીઆ વગેરે વગેરે. બીલાડો, માકડો વગેરે અટકો શા કારણથી કહેવાઈ, તેનું કારણ તજવીજ કરતાં જણાતું નથી,

ફોનો ધંધો, સરાફી, મુનીમગીરી એ તો પહેલાં એમનાં બાપનીજ કહેવાતી. માથું આધે મૂકી ફોનો વહેપાર કરનાર, સહેજસાજ નાણાં કોથળીમાં લઈ કતોપોર કે હાથખાંના બજારોમાં અગર જે જગ્યા અનુકૂળ આવે ત્યાં બેસી નાણાવટી કહેવરાવનાર એ જાત મશહુર છે. જેઓ કોથળીમાં ફાવી જતા, તે તરતજ સરાફી દુકાન કાઢતા જણાતા હતા. સરાફીને ત્યાં શુમાસ્તી કરતા જણાતા હોય, તેઓ અમુક મુદતમાં સરાફી પણ થઈ બેસવાની એ જાતમાં હિમ્મત હતી. હાલ જે સરાફી છે, તેઓ તથા એ ન્યાતમાં થઈ ગયા તેઓ એવીજ રીતે થયેલા છે. બાપ ગાંધી કે નેસ્તીનો ધંધો કરતો હોય, કદાચ તેનો દીકરો કોઈ સરાફીની દુકાને વગર પગારે શિખવાજ રહ્યા હોય, તો તે દીકરો અમુક મુદતમાં સરાફી કે નાણાવટી કહેવાઈજ જાય. આવા દાખલા ઘણા નજરે જોયા છે. ભક્તિદાસ ભગવાનદાસ, જેની પેઢી હાથખાંના બજારમાં હાલ સારા પાયાપર કહેવાય છે, અને જે ભક્તિ ભગવાનની સરાફી દુકાનથી ઓળખાય છે, તે ગૃહસ્થ એક જમીએતરામ નામના નાગર બ્રાહ્મણની સરાફી દુકાન, જે નાગરાની પેઢી કહેવાતી હતી, તે પેઢીમાં ફા. ૨) થી શુમાસ્તા રહ્યા હતા, પોતાની ચાલાકીથી ધંધાની આંટ આવી ગઈ, એટલે તરતજ બુદ્ધી સરાફી દુકાન નાગરો શુજરી 'જવાથી પોતાના નામની કાઢી. નમ્રતા અને મિલનસાર સ્વભાવથી તથા પોતાની પ્રમાણિકપણે ચાલવાની રીતભાતથી એ માણસને પ્રભુએ જશ આપ્યો. એ શુજરી ગયા

છતાં એમના ગુમાસ્તાઓથી એમની પેઢી હળુ આળાદ રહી છે. મોતિલાલ તલસિદાસ, જે મોતિ તલસિદાસ તથા દામોદર તલસિદાસ જે દામા કલબુગને નામે ઓળખાઈ ગયો, તેઓ કતોપાર બનરમાં કોથળી માંડતાં સરાફ થઈ પડ્યા હતા. મોતિ તલસિદાસની સરાફી દુકાન તેના ગુજરા પછી બંધ થઈ, પણ દામોદર કલબુગની દુકાન એ જીવ્યે ત્યાં સુધી એના નામથી ચાલતી હતી. આ માણસ વિષે મારા પાકા અનુભવથી કહી શકું છું, કે એ માથું આઘું મૂકી સરાફી પેઢી ચલાવતો હતો, ગમે તેવો આસામી હોય, પછી તે હાથેળીમાં ચાંદો દેખાડે એવો હોય તેને પણ એ નાણું ધીરતો હતો. એ દામોદર મારો મિત્ર હોવાથી વખતે હું એને કહેતો કે “ અલ્યા દામોદર ! છેક માથું આઘું મૂક નહિ, ફસાઈ પડશે ” તેના જવાબમાં મને એટલું જ કહેતો કે “ મારા નશીબમાં એંશી હબર છે, તેથી ગમે તેટલી ખોટ આવશે, તો પણ એ રકમમાંથી એક પછ એાછી થનાર નથી. ” તેમ વાત પણ ખરી, કે જ્યારે જોઈએ ત્યારે એંશી હબર જેઓમાં વહેંચાયલા, એવા આસામી તો તરત અગર વાયદાસર નાણું ભરી દે એવા જણાયજ. એ ભાગ્યશાળી થઈ ગયો એમાં શક નહિ. એ ન્યાતમાં ૭૦ વરસની ઉંમરે લાલ પાઘડીએ એ ગયો એ એનું મોટું ભાગ્ય છે. જેવી રીતે ભક્તિ ભગવાને સારા સલાહકારની સલાહથી દુકાનની વ્યવસ્થા કરી, તેવી રીતે એ કરી શક્યો નહિ, તેથી એની પાછળનાઓએ એનું નામ ફેરવી પોતાના નામથી પેઢી કરી અને અવ્યવસ્થા પેઢી, તેથી દુકાન બંધ થઈ ને એનું નામ ગયું. અમરિતલાલ તલસિદાસ સરાફને ત્યાં શિખવા રહેતો, તે આજે કતોપાર તરફ એ ધંધામાં પ્રવિણતા મેળવ્યાથી સરાફ છે.

સને ૧૮૬૩-૬૪ માં કેટલાએક એ ન્યાતના ગૃહસ્થોએ રૂનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવેલો, તેઓને એ ધંધામાં સારી કમાણી થયેલી. જેઓએ એજ ધંધો બારી રાખ્યો તેઓ તો આખરે ખટ ખેડા, પણ કરસનદાસ રણછોડદાસ તુમડી, હરગોવન ઘેલા, લખમિદાસ બદામી જેવા સમજી, નફો મળ્યો એટલે સંતોષ વાળી ખેડા, તેઓના વંશજો સારી હાલતમાં રહ્યા. કરસનદાસ તુમડીએ તો હાજીખાંના બનરમાં સરાફી દુકાન માંડી, તે હળુ સુધી ચાલી આવી છે. એ કરસનદાસના દીકરા વિજયુભાણ અને

પરભુદાસ સમજી વિચારી બેઠા ઘાટનો ધંધો કર્યા બંધ છે, તેથી એ તુમડીની સરાફી દુકાને કોઈ દિવસ ધોકડો લાગવાનો સંભવ રહેતો નથી. ખંને ભાઈઓની જીદી સરાફી દુકાન છે. પરભુદાસ તો ઇશ્વર સ્મરણમાં ચકચૂર રહે છે, પણ તેના દીકરા ઇચ્છાલાલને સરાફી ધંધાની આંટ સારી હોવાથી તે એ દુકાન ચલાવે છે.

દશાલાહ ન્યારથી અત્રે દાખલ થયા, ત્યારથી તેઓ ઘણા ખરા રૂના વેપાર, દલાલી કે સરાફી ધંધો કરતા આવેલા છે. એઓજ રૂ, કપાસ ખરીદ કરતા અને પોતાની વખારોમાં ભરતા, ત્યાંજ પહેલાંના દેશી ચરખા જે તેઓ વખારમાંજ રાખતા, તે વડે મજુરોની મદદથી કપાસથી રૂ જીડું કરાવી તેને સાફ કરાવી પરદેશ મોકલાવતા. એ વેપારીઓમાંના કેટલાએકની વખારો ખાલી પડેલી આજ સુધી જોવામાં આવતી હતી, તેમ કેટલાએક એવી વખારો માલકીની હોવાથી તેનું ભાડું ખાય છે. હવે તો જીનોને પ્રેસો થયાં તેથી એવી વખારો તથા ચરખાઓ નકામા પડેલા છે. ચરખા તો શોધ્યા પણ જણાતા નથી. આવા વેપારમાં મજુરોની રોજી ચોમાસાના દિવસો શિવાય અહરનિશ ચાલ્યાજ કરતી હતી. સને ૧૮૬૮-૬૯ સુધી આ બધું નજરે જોયું છે.

વ્યાજ ગણવામાં, મહેલાના હિસાબમાં તથા દેશીનામું લખવામાં એ જાતની ખરાબરી કોઈ કરી શકતું નહિ, તેમ હાલ પણ એમજ છે. વાણીઆનો દીકરો જન્મે ત્યારથીજ તેનું મગજ ઇશ્વરે એજ વિદ્યા માટે લાયક કરેલું હોય એમ જણાય છે. એઓને સ્લેટપર કે કાગળપર આંકડા મૂકવા પડતા નથી.

દલાલનો ધંધો પણ એમના બાપનોજ કહીએ તો ચાલે. ગાંધી, નેસ્તી, દલાલ, ડાંગર, ઘીના વેપારી તેમ ઘણાક ગુમાસ્તા પણ છે. ગાંધીની કે નેસ્તીના દુકાને છોકરો બેઠો તે ટુંક મુદતમાં પોતાની આગવી દુકાન કાઢી ગાંધી કે નેસ્તી બન્યોજ છે. આ જાત શાણી, સમજી અને વિવેકી પણ છે. મનમાં ગમે તે હોય પણ કાંઈ કામ સોંપ્યું હોય તો ના તો કહેજ નહિ, પછો તે કરવું ન કરવું તેની મરજીપર હોય છે. “ ડાહ્યા રહેજો પરણાવીશું ” એ કહેવત એ લોકો સારી સમજે છે. તેમ પોતાના શેઠ, ઉપરી કે કોઈ તેવા, કોઈ પ્રસંગે કામ લાગે તેવા માણસનું મન ખુશ

કરવામાં પછી તેમનું કામ કરી, કે ગમે તે રીતે એઓ પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કરવાને ચૂકે એવા નથી.

આ ન્યાતનો ઘણો ભાગ વૈષ્ણવી ધર્મમાં છે, એટલે કેટલા એક તો મંદિરમાં દર્શન કર્યા સિવાય ખાતા પણ નથી, કોઈ એવા પણ જોયા છે કે શિવનું નામજ લેવાની બાધા રાખે છે. દરજીને ત્યાં અંગરખો શિવવા આપ્યો હોય, તો તેને ઊઘરાણી કરતાં હજી અંગરખો વૈષ્ણવો કેમ નથી એવું કહેતા સાંભળેલાં. ગોસાંઈજી મહારાજેને ઘણું માન આપે છે તેમને દેવરૂપે ગણે છે, તેમનું ચરણામૃત પણ લેતા જોયા છે. મરદ કરતાં સ્ત્રી વર્ગ વિશેષ ભાવિક છે. હું એ વાણીઆની શેરીમાં રહેલો ત્યારે મારા જોવામાં આવેલું, કે સ્ત્રીઓ મંદિરે દર્શન થયાં એવું સાંભળે કે તરત પોતાનાં ઘરમાં ગમે તે કામમાં રોકાયેલી હોય, તો તે કામ પડતું મૂકી, તરતજ કાંચળો હાથમાં લઈ, રસ્તે પહેરતી પહેરતી મંદિર તરફ ઊતાવળથી જતી નજરે જોઈ છે. કાંઈ પણ ધર્મ સંબંધી ભાવ છે તો એ વર્ગમાં વિશેષ જણાય છે. વખતે દર્શન અર્થે ગઈ હોયને જતાં જતાં રસ્તામાં સાંભળે કે દર્શન બંધ થયાં, તો તે સ્ત્રી ઘણીજ દીલગીર થાય છે.

આ જાતની સ્ત્રીઓ નવરી બેસતીજ નથી. કાંઈ કાંઈ કામમાં ગુંથાયેલી માલમ પડેજ. ઘર ધંધાથી પરવારી ગમે તો ઘરનાં લુગડાં શિવતી, ભરતકામ કરતી, કે પછી પત્રાળાં શિવતી, અગર દાળ વીણતી જોવામાં આવે છે. શેરીમાં કોઈ પરન્યાતિલો રહેતો હોય, તો સારે માઠે પ્રસંગે તેનું કામ બળવી તેને આભારી બનાવી દે છે, સગાં વહાલાં કરતાં પણ તેઓ વિશેષ અપમાં આવી જાય છે. આ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. આવી રીતે કામમાં ગુંથાવાથી કોઈના ઘરમાં ચાર એકઠાં બેસી કોઈનો નિંદા કરવાનું એ સ્ત્રીઓને ઓછું લાગે છે. કસર તો એમનાજ બાપની, એટલે પુરૂષવર્ગને કાંઈ જોવું પડે તેમ થતુંજ નથી. ચાકર રાખવાની ઘરના મરદને શક્તિ હોય છતાં પણ રેવાજ કે કુવેથી પાણી લાવતી માલમ પડે છે. આ ધંધાથી તેઓનું શરીર નીરોગી રહે છે. ઘરમાં ગમે તેવું ફાટું તુટું વસ્ત્ર પહેરે, પણ બહાર જતી વખતે તો પોતાની સ્થિતિને અનુસરી પહેરવા ઓઢવાનું રાખે છે. “ સો સફર અને એક કસર ” એ કહેવત આ વાણી-

એણે સારી સમજે છે. આ કસર તેમને સારા માઠા અવસરના વરા કરી ન્યાતમાં મહાલવામાં કામ લાગી જાય છે. નારાયણ-દેવની ખડકીમાં આ જાતની ઘણી વસ્તી છે, ત્યાં હું ૧૬ વરસ રહ્યો, તે દરમ્યાન સારાં માઠાં કપડાં કે ઘરેણાં વસાવી પહેરવા સંબંધીનો કંકાસ કોઈ સ્ત્રીએ કરેલો મારા સાંભળવામાં આવ્યો જ નથી, તો જોઈ તો શાનોજ ? ખરેખરાં ઘરરખુ ઘેરાં તો મેં એજ જોયાં !

એ ન્યાતમાં લગ્ન પ્રસંગે ડા. ૭૭૬) નું પદ્ધતિ છે, તેમાં ચોથાઈ વિવાહ થતી વખત આપવી પડે છે. વિવાહ ફેક થતો નથી. કોઈની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હોય અને બીજાવાર લગ્ન કરવાનું હોય, તો તે પુરૂષના વિવાહના ચાંદા મસાણામાં જ થાય છે. વરના સગાના હાથમાં એક રૂપીઓ આપ્યો એટલે વિવાહ થયો એમ કહેવાય છે. કોઈનો એવે પ્રસંગે એવી જગ્યાએ ચાંદલો ન થયો, તો તે લટક્યો એમ કહેવાય છે. કુળ જોઈ એ ન્યાતમાં કન્યા આપતા નથી, પણ વર જોઈ અપાય છે. આ છોકરો રળતો ખપતો છે, તે પોતાનો સંસાર નભાવી શકશે; એટલું જણાય, પછી તે ગરીબ રાંડી રાંડનો છોકરો હોય, કે શ્રીમંતનો છોકરો હોય તેને કન્યા અપાય છે, પણ રળતો ખપતો હોય તે તો ભાગ્યેજ કુવારો રહે. તેવામાં પણ કાંઈ ખાંપણ હોય તો તે રહી જાય છે. કર્મકાંડ વૈષ્ણ હોવાથી પુરાણોક્ત કરાવવામાં આવે છે.

એ ન્યાતમાં દશાલાડની વાડીમાં ઇનસાફ અપાય છે. પંચ મળે છે, તેમાં જે નક્કી ઠરે તે ઇનસાફ. જે નક્કી ઠરેવેલા ઘરના ગૃહસ્થો જેને એ લોકો શેઠ કહે છે, તે આપે છે. શેઠના મહોમાંથી જે નીકળ્યું તે ન્યાતનો ગોર કહી ખતાવે તે સર્વને કબુલ રાખવું પડતું. પહેલાં જગજીવનદાસ ત્રિકમદાસ જે જગાશેઠને નામે ઓળખાઈ ગયા, તેમને શેઠ માની તેમની પાસે ઇનસાફ લેતા. એ જગાશેઠ સાથે બીજા વેણિદાસ કરોને એક ગૃહસ્થ જેના આપવું નામ જણાયું નહિ, તે ગૃહસ્થ પણ ન્યાતની શેઠાઈ ભોગવતા હતા તે, શહેરના શેઠીઆ તથા જગાશેઠ મોજમપોર અથવા બીજાં પરાં, જ્યાં એ ન્યાત વસેલી હતી, ત્યાંના શેઠીઆ કહેવાતા હતા. આ ખંને ગૃહસ્થ મળી ઇનસાફ આપતા હતા. જગાશેઠ તથા વેણિદાસ શ્રીમંત હતાં. રૂનો વહેપાર તથા સરાફી

પેઢી તેમની ધમધોકાર ચાલતી હતી. આથી ન્યાતમાં તથા શહેરમાં પણ તે લોકોનું વજન સાડું પડેલું હતું. વેણિદાસ ગુજરી ગયા પછી શેઠાઈનું પદ તેમના દીકરા સામદાસને મળ્યું અને તેમના પછી તેમના દીકરા લાલભાઈ શેઠ થયા. ત્યાર પછી નરસિદાસ હરિવલ્લભ બોરીવાળાને લાલભાઈનો નિર્વાંશ જવાથી શેઠાઈ મળી, તે હાલ તેમના દીકરા છગનલાલ આપને ન્યાત તરફથી મળેલી શેઠાઈ ભોગવે છે.

મોજમપોરવાળા જગાશેઠ પછી તેમના દીકરા ભુખણદાસ શેઠ થયા. તેમની પછી તેમના દીકરા ગોવંદદાસ થયા, પછી તેમના દીકરા નંદલાલ જે નંદાશેઠને નામે ઓળખાઈ ગયા, તેણે ત્રણ ભાઈઓમાં મોટા હોવાથી શેઠાઈ પદ ધારણ કર્યું. નંદાશેઠનો દીકરો ભગવાનદાસ અપંગ હોવા છતાં શેઠાઈ ભોગવી, પછી તેમના દીકરા માણેકલાલને ન્યાતિલાઓ શેઠ ગણવા લાગ્યા, તે શેઠાઈ હાલ માણેકલાલ ભોગવે છે.

જગાશેઠ હાલખાંના બજારની નજીક આવેલા પોતાના નામ ઉપરથીજ પડેલા ટેકરા (જગાશેઠનો ટેકરો) ઉપર રહેતા હતા, તેઓ જગાશેઠ ઢેડી કહેવાતા હતા. આ ઉપનામ એમને જે મળેલું તે વિષે ઘરડાઓથી સાંભળેલું, કે જગાશેઠ તથા લલુભાઈના મામા મોઢ વાણીઆ ભાઈદાસ ભુખણદાસ મહાજનના કરતા હરતા હતા. બંને વચ્ચે કાંઈ ખટપટ થવાથી જગાશેઠને હલકા પાડવા સાડું, જગાશેઠને ત્યાં એક મરાઠણ નોકર છે, તે ઢેડી છે એટલે દક્ષિણની મહાર છે એવી ખૂબ ચલાવી, જેથી જગાશેઠે તેને રજા આપી પ્રાયશ્ચિત પણ કર્યું. એ બાઈ એવી હઠિલી હતી કે તે બારણા આગળથી ખશીજ નહિ, શેરીમાં પડી રહી અને શેઠને કાલાવાલા કરી કહેવા લાગી કે હું મારો પતો આપું છું, ત્યાંથી તમે મારે વિષે ખબર મંગાવો. શેઠ વિચાર કર્યો કે જો તે મહારજ હોય તો કયારની પોબાર કરી ગઈ હોય, પણ આ તો અત્રેથી ખસતીજ નથી, તો તજવીજ કરી કલંક ઉતારવું એ સાડું છે. ધનવાન તો હતાજ, તેથી વિચાર્યું કે આ કાળીટીલી કાઠો નાખવામાં જે ખરચ થાય તે કરવો. એ બાઈની સાથે પોતાના માણસોને મોકલ્યા. 'પુને જઈ તજવોજ કરતાં એ બાઈ મરાઠી કણબણ માલમ પડી. આ ઉપરથી જે માણસો ગયેલા તેઓ

પેશ્વાના કારભારીની સહી તથા મહોરનો શિકકો કરાવી તેના સગાને તેડીને અત્રે આવ્યા. આ સગામાંનો એક, એક અત્રે રહેલા મરાઠી નોકરનો ઓળખાણુવાળો હોવાથી તેણે તે સગા વિષે ખાત્રી આપી, પોતાને ઘેર પણ તેડી ગયો. આથી ઢેડીની વાત ખોટી પડી, અને કલંક તો ગયું, પણ આજ લગી જગાશેઠ ઢેડી થીજ લોકો ઓળખે છે. જગાશેઠ તથા ભાઈદાસ ગુજરી ગયા પછી ભાઈદાસના વારસ લલુભાઈએ પોતે નવાખના દિવાન હોવાથી જગાશેઠના દીકરા ભુખણશેઠને ઘણું દુઃખ દીધું હતું. તેમને વહેપાર રાજગાર બંધ કરી શહેર મૂકી જત્રાને બહાને પરદેશ જવું પડ્યું હતું. જત્રાને બહાને ગયેલા એટલે રસ્તામાં શ્રીજીમાં પણ મહારાજેએ દુઃખ દીધું હતું. ધનાઢય જાણી વધારે રકમ માગેલી, તે તેઓ આપી શક્યા નહિ, તેથી ત્યાં ઘણા દિવસ રોકાવું પડ્યું હતું. આ કામમાં લલુભાઈની સાંસણી હતી એવું કહેવાયું હતું. નવાખનું રાજ્ય નામદાર કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યું, તે સાંભળી એઓ પાછા ભરૂચ આવ્યા હતા. પણ વહેપાર રાજગાર બંધ થયાથી સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી. ત્રીજી પેઢીએ ગોવંદદાસે પાછી પેઢી તારી. રૂના વહેપાર માં સારી કમાણી થવાથી પાછા હતા તેવા થયા, ને અસલની જાહોજલાલી પર આવ્યા. એમના દીકરા નંદલાલે પણ રૂનો વહેપાર જારી રાખેલો, પણ રૂમાં નફો સારો મળ્યો, છતાં લોભમાં હતું તે પણ ખોયું.

હવે નરસિંહાસને શેઠાઈ શી રીતે મળી, તે સાંભળ્યા પ્રમાણે જણાવવું જોઈએ. આ ગૃહસ્થના દાદા નંદલાલ સંતોડીદાસ બોરીગામથી અત્રે આવી જે ખડકીમાં હાલ નથુથોભણુની હવેલીઓ છે, તે ખડકીમાં આવી રહેલા, અને એઓ બોરીવાળા કહેવાતા તેથી એ ખડકી બોરીની ખડકીથી હાલ પણ ઓળખાય છે. નંદલાલ ડાહ્યા અને મિલનસાર હોવાથી ન્યાતમાં વજન પડવા માંડ્યું, તે એટલે લગી કે તે વખતના શેઠ સામદાસ તેમની સલાહ લેતા. નરસિંહાસના પિતા હરિવલ્લભ પણ ન્યાતના કામમાં મદદ કરતા, તેમ નરસિંહાસ પણ ન્યાતનું ઘણું કામ કરતા. સામદાસના દીકરા લાલભાઈ નરસિંહાસની સલાહ લેતા; લાલભાઈ ગુજરી ગયા પછી પેટે પ્રજા નહિ તેથી ન્યાતના ગૃહસ્થોએ નરસિંહાસને

દરેક રીતે લાયક બાણી શેઠાઈનું પદ આપ્યું. આ શેઠાઈ પદ એમણે ઘણીજ પ્રમાણિક રીતે જાળવેલું કહેલું સાંભળ્યું છે તથા જોયું છે. પોતાની દીકરીના દીકરાની કસુર જણાયાથી તેને પણ દંડ નાખ્યો હતો. નિષ્પક્ષપાતપણું, ડહાપણ, સમયસૂચકતા, મિલનસારપણું, એ એમનામાં મોટા ગુણ હતા. ખરે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા અને મરજદી પણ હતા. એઓને ત્રણ સ્ત્રીઓ થઈ પણ કોઈને પેટે પુત્ર-સંતતિ નહિ થવાથી ન્યાતિલાઓના આગ્રહથી ચોથીવાર સિતેર વરસની ઉમ્મરે પરણ્યા હતા, તે બાઈથી બે પુત્ર થયા, જેઓ હાલ શેઠાઈ ભોગવે છે. એઓ ૮૫-૮૬ વરસની ઉમરે ગુજરી ગયા હતા. દશાલાડની વાડી જે હાલ મોટામાં મોટી અને સારી કહેવાય છે, તે એનાજ આગ્રહથી બંધાઈ છે. એક વખત એવું બનેલું કે મકેરી ફળીઆમાં ન્યાતિ ભોજન હતું. જમવા માડયા પછી ઈંદ્રરાજ કોખ્યા! મુશગધાર વરસાદ પડવાથી પીરશેલાં પત્રાળાં પાણીમાં તણાવા માંડયાં, લોકો ભૂખ્યા ઉઠી ગયા ને ઘેર ખીચડી ખાધો. આ વખતે તેઓની વાડી મોજમપોરમાં હતી, ત્યાં એ લોકો વરો કરતા હતા. મોજમપોર આઘું પડે માટે એ વરો કરનારે ઘર આગળ વરો કરેલો.

આવી આકૃત કવચિત આવી પડે તો શું ઉપાય લેવા, એ ન્યાતિલાઓને વિચાર કરવા આ ડાહ્યા શેઠે સોંપ્યું. પોતે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો કે શહેરમાં વાડી કરવી. સઘળા કબુલ થયા ને જે જગ્યાએ હાલ વાડી છે ત્યાં મુસલમાનોનાં ઘર હતાં, તે વેચાણ લઈ બેઠાઘાટની પણ વિશાળ વાડી, જેમાં પોતાનાં તે વખતની ન્યાતની સંખ્યા જમવા બેસી શકે તેવી બંધાવો. એ વાડી ઉઘરાણાથી બંધાઈ છે. પાછળથી લખમિદાસ મકનદાસ ડાંગા નામના એક ગૃહસ્થે પોતાને ખરચે વડો ઉપર મેડા કરાવ્યા, ને વાડીને મરામત કરાવી.

એ વાણીઆના ઇષ્ટદેવ ગંગનાથ મહાદેવ છે, તે મહાદેવ નું દહેડું દશાશ્વમેધને કાંઠે કબીરપરાની બાબુ તરફ છે અને એ બિસમાર હાલતમાં આવવાથી ઉઘરાણું કરી એઓએ સમરાવ્યું છે, છતાં ત્યાં કોઈ દર્શન કરવા જતું હોય એમ જણાતું નથી.

એ ન્યાતમાં પોતાનું નામ હંમેશાં યાદ કરાય, એવા હેતુથી અમુક દિવસે પોતાનાંજ નાણાંથી ઉનાણીઓ થાય, તે માટે

અમુક રકમ ન્યાત ખાતે જમા કરાવી છે, અથવા તેના વારસો તેમના નામની ઉબાણીઓ કરે છે. ભુખણદાસ ભગવાનદાસ નામનો એક ગૃહસ્થ જે ભુખણ મેલાના નામથી એ ન્યાતમાં ઓળખાતા હતા, તેના નામની ઉબાણી રામનવમીને અંગે થાય છે. પ્રાણવલ્લભ હરગોવન ડગરની ઉબાણી આનંદ ચૌદશની થાય છે. ઝાડેસરીએણુ દેવા નામની એક વિધવાની આપેલો રકમમાંથી ગોસાંઈજીનો ઓચ્છવ થાય છે. પંચાયતની ઉબાણી માહુ માસમાં વદ ૧૩ ને રોજ થાય છે, તેમ ભગતદાસ ભગવાનદાસની શેષશાઈજી મહારાજની ઉબાણી દર વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે એટલે જે દિવસે શ્રી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે દિવસે થાય છે. આ દિવસ આનંદનો ગણી સર્વ ન્યાતિલા સ્ત્રી પુરૂષ વગેરે સારાં સારાં ઘરેણાં પોશાક પહેરી જમવા જતાં જણાય છે.

આ ન્યાતમાં ખીજી ન્યાતો કરતાં નાણાંની શિલક વિશેષ છે, અને તે શહેરના અને મોજમપોરના શેઠોઆ પાસે હાલ રહે છે.

આ ન્યાતમાં એક એવો ફરજીઆત રીવાજ હતો કે વર પરણવા બેસે તે વખતે ચોરીમાંજ કન્યાની સમક્ષ “ શ્લોકો ” જેને એ જાતના “ સલોકો ” કહેતા હતા, તે વરે બોલી જવો જોઈએ. શ્લોકો ગાંમઠી નિશાળના મહેતાજી પાસે ખાસ શિખવા વરને જરૂર પડતી હતી. એ વહીવટ હાલ નાબૂદ થયેલો જણાય છે.

ખીજો એક ફરજીઆત સંપ્રદાય એવો હતો કે વર અને કન્યા બંનેના દાંત પોથીથી રંગવાજ જોઈએ. આ રીવાજ એજ વાણીઆની ન્યાતમાં હતો એટલુંજ નહિ, પણ દરેક વાણીઆની ન્યાતમાં હતો. પ્રાદ્યુ અને ખીજી હિંદુની વર્ણુમાં તો કન્યાનાજ ફક્ત દાંત પોથીથી રંગતા હતા. આથી કન્યાતું વદન દીપો નીકળતું હતું. એ રીવાજ હાલ નાબૂદ થયેલો જણાય છે. (આ બંને રીવાજો મેં નજરે જોયા છે.)

વીશાલાડ વાણીઆ.

વીશાલાડ અને દશાલાડ તો અસલ એકજ માખાપનાં છોકરાં, લાડ વાણીઆથી ઓળખાતાં હશે, પણ પાછળથી બે ફાંટા પડ્યા હશે.

એ વીશાલાડ પણ કુમારપાળ રાજાના જીલમથી લાટ પ્રાંતથી આવી ખંભાત, જંબુસર, ભરૂચ અને જેને જે જગ્યા પોતાના ગુજરાન અર્થે પસંદ પડી હશે, ત્યાં વસેલા જણાય છે. પહેલું કયું કુટુંબ આવેલું તે કહી શકાતું નથી, પણ એક પ્રસંગે કેસુર ઘી વાળો, જે નવાદેહેરા આગળ ઘોની દુકાન માંડતો હતો, તેની સાથે પ્રસંગોપાત વાત નીકળવાથી તેનું કહેવું એવું થયેલું કે અમારું કુટુંબ તો ભરૂચમાં ૫૦૦-૭૦૦ વરસ થયાં આવેલું છે. એ સખસનું કહેવું ખરૂં માનીએ તો તે કુટુંબ પહેલું વસેલું ગણાય. વરજીવન કીકા કરીને એક ગૃહસ્થ થઈ ગયા, જેના નામથી જે ખડકીમાં આવી એ વસેલા તે ખડકીનું નામ વરજીવન કીકાની ખડકી એવું આજે પણ કહેવાય છે, તેના વંશજોમાંના પણ પોતાનું કુટુંબ પહેલું આવ્યું એમ કહેતાં સાંભળ્યું છે. એ વંશમાંના એક ગૃહસ્થ મણિલાલ મોતિલાલ વકીલનું એક વખતે પૂછતાં એવું કહેવું થયેલું કે અમારી છઠ્ઠી પેઢીએ વરજીવન કીકા થઈ ગયા, તો એ કુટુંબને અત્રે આવ્યાને ૨૦૦-૨૨૫ થી વધારે વરસ થયાં હશે નહિ. તેઓ ખંભાતથી આવેલા કહેવાય છે, અને તેઓ ઘણા ખરાનો ખંભાત સાથે લગ્ન વહેવાર છે, તેમ બીજે ગામથી પણ કેટલાએક કન્યા લાવે છે તથા તે ગામોમાં આપે છે.

એ ન્યાતના ભરૂચમાં આશરે ૩૫ ઘર છે. લગ્ન પ્રસંગે પહેલું રૂ. ૭૦૦) નું આપ-લે થાય છે. વરજીવન કીકા વાળા રૂ. ૪૦૦) નું પહેલું આપે છે. કેટલાએકને બહાર ગામથી કન્યા લાવતાં ઘણા ખર્ચ કરવો પડે છે. કન્યાની અછતને લીધે પૈસા પણ ગળ ઉપરાંત આપવા પડતા સાંભળ્યા છે.

એ ન્યાતમાં કોઈક વહેપારી છે, શુમાસ્તા છે, તેમ બીજા ધંધા પણ કરે છે. ફક્ત વરજીવન કીકાના કુટુંબોઓ અને એ ખડકીમાં રહેનારા સારી હાલતમાં છે. એઓ સારા ચોકસીઓ હતા. એ ધંધો એક વખત એમનાજ બાપનો કહેવાતો હતો. હાલમાં એ કુટુંબના ઘણા ખરા વકીલો છે અને તેઓ સારા વકીલો કહેવાય છે. ચોકસીનો ધંધો કરતા હવે કોઈ જણાતા નથી. ચોકસીના છોકરાઓ પણ સારા વકીલ થયા છે.

એ ન્યાતના ગૃહસ્થોએ પોતાની અટકો પોતાના ધંધા ઉપર રાખેલી જણાય છે.

વરજીવન કીકાના વંશનો એક બાળક અત્રેના વકીલ મોહનલાલ માણેકલાલના દીકરા હારાલાલનો દીકરો ઠાકોરલાલ ઇંગ્લંડમાં મરકેનટાઇલ લાઇનનું શિક્ષણ લેવા ગયો હતો, તે ત્યાંથી પાછો આવી એ લાઇન (શાખા) માં દાખલ થયો છે.

મોઢ વાણીઆ.

સિદ્ધપુર અને અંબાજી માતાની જગ્યાને ધર્મારણ્ય પ્રાચીન કાળમાં કહેતા હતા. ત્યાં સિદ્ધપુરથી થોડે છેટે મોઢરા નામનું શહેર હતું, ત્યાંથી આ લોકો અત્રે વહેપારને અર્થે આવેલા કહેવાય છે.

પૂર્વે એ સ્થળે શ્રી રામચંદ્રજી અને સતી માતા સીતાજીનાં લગ્ન થએલાં તેની ચોરી તથા તે પ્રસંગે પધારેલા ઋષિ-મુનિઓને સ્નાન, સંધ્યાદિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવા માટે બંધાવેલો મોટા વિસ્તારવાળો એક કુંડ તથા ધર્મ-પાપની ખારી વગેરે હાલ પણ ભાગી તુટી હાલતમાં જોવામાં આવે છે. તેમ તેની બાજુપર એક પવિત્ર નદી વહે છે.

એવા પવિત્ર સ્થળે એ મોઢરા શહેર વસેલું, ત્યારે તેની જાહોજલાલીની તો વાતજ શી કરવી ! કાળે કરી એવા મહાન શહેરનો પણ નાશ થયો. હાલમાં તો એ મોઢરા શહેર મોઢરા ગામથી ઓળખાય છે. ત્યાં આશરે ૫૦ ઘરની વસ્તી છે. હાલમાં ત્યાં જોતાં ઘરની ભીંતો આડી પડેલી અને જમીનમાં દટાયેલી જણાય છે. અહા ! કુદરતની કેવી વિચિત્ર કૃતિ !

એ ગામમાં મોઢ વ્રાહ્મણ તથા મોઢ વાણીઆની હાલ પણ વસ્તી છે. એ લોકોની કુળદેવી એજ ગામમાં એક વાવમાં ઉંધાં પડેલાં છે. તેની બાજતમાં એવું કહેવાય છે, કે અમુક મણુ મીઠું મોઢ લોકો એક દિવસમાં વાપરે અથવા વાપરશે, ત્યારેજ એ દેવી જે ઉંધાં પડેલાં છે, તે ચત્તાં થશે. એ દેવીનાં દર્શનાર્થે પહેલાં મોઢ જતા હતા, પણ હાલ કોઈ જતું જણાતું નથી.

એ મોઢરા શહેરમાં વસ્તી ઘણો થવાથી રાજગાર ઓછો માલમ પડ્યો, તેથી કેટલાએક ગુજરાતના ઘણા ખરા ભાગોમાં

તથા ઘણા કાઠીઆવાડ તરફ જઈને વસ્યા જણાય છે. ભરૂચમાં પણ તેવાજ અરસામાં આવેલા હશે. અત્રે પહેલું કુટુંબ કયું આબુ તે કહી શકાતું નથી, પણ દેસાઈનું કુટુંબ આવેલું એવું સંભવે છે; કારણ કે તેઓ પ્રથમ જમીનદાર હતા.

મોઢમાં પણ જુદા જુદા ફાંટા છે. જૌભૂજ અથવા ઘોઘવા મોઢ, કે જેઓની વસ્તી ભરૂચમાં ઘણી છે તે, માંડલોઆ, અડાળજી અથવા તેલી મોઢ વગેરે છે.

જૌભૂજ મોઢનાં આશરે ૮૦ ઘર તથા ૧૨૫-૩૦ લહેણાઓ છે. સુરતી, ઝવેરી, ચાંચડ, ગંદા, મઝા, દેસાઈ, મજસુનદાર વગેરે એઓમાં અટકો છે. એ અટકોમાંની કેટલીએક તેમની રીતભાતથી તથા ધંધાથી પડેલી છે.

મોઢના કુળદેવતા શ્રી રામચંદ્રજી છે. એ ન્યાતમાં લગ્ન પ્રસંગે રૂ. ૩૫૧) નું પદલું છે, તથા વર પરણાવવા જાય છે, ત્યારે હાથમાં તલવાર રાખે છે. એઓ શ્રી રામચંદ્રજીને કુળદેવ માને છે, તેથી રામનવમીની ઉજાણી એ લોકો દર ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે પોતાની વાડીમાં કરે છે. બીજી ઉજાણી બોજીભાઈ ગોવનદાસની દીકરી બાઈ સુરજ નામની દર આનંદ ચૌદશને દિવસે, તેમણે ન્યાતને રૂ. ૩૬૦૦) ની પુલ અર્પણ કરેલી, તે પુલમાંથી દરેક ઉજાણી વખતે એ લોકો રૂ. ૮૦) થી વધારે ખર્ચ કરતા નથી, પણ પાંચ પાંચ જણના વારા હોય છે; તેઓ ઉજાણી માથે લે છે, અને ખોટ પુરી કરે છે.

આ ન્યાતમાં મજસુનદારના કુટુંબમાં મંગલેશ્વર ગામ પળે છે. તેઓને કેટલોએક મજસુનદારી હક પણ રોકડ તરીકે મળે છે. એ કુટુંબમાં લલુભાઈ દયાળદાસ નામના નામિયા ગૃહસ્થ એક પ્રસંગે છેલ્લા નવાળ મોઆબુખાનના દિવાન હતા. તેમ સિંધિયાના રાજ્યમાં ભરૂચનો ઇન્કરો પણ તેમણે રાખ્યો હતો, તેથી આજ પણ લોકો ભરૂચમાં લલુભાઈનું રાજ્ય હતું એમ સંભારે છે. જે જગ્યાએ એમની હવેલી છે, તે જગ્યા લલુભાઈના ચકલાથી ઓળખાય છે, એટલે એમનું નામ એમનો નિરવંશ ગયા છતાં કોઈ દિવસ ભૂંસાવાનું નથી, એટલે અમરજ રહેશે.

હાલ જે લલુભાઈનો વારસો લોગવે છે, તે તેમની દીકરી લલીતા-કુંવરના દત્તકના વંશના લોગવે છે.

મંગલેશ્વર ગામની જાગીર એ કુટુંબને શાહજહાન મોગલ બાદશાહના વખતમાં મળેલી સાંભળી છે. એ જાગીર વંદ્રાવનદાસ નામના એક માણસને મળેલી, પછી તેમના દીકરા ભુખણદાસે લોગવી, તે પછી તેમના દીકરા ભાઈદાસે લોગવી. ભાઈદાસને સંતતિ ન હોવાથી પોતાના ભાણેજ લલુભાઈ દયાળદાસને લાયક જાણી તેમને દત્તક લઈ એ જાગીર તથા પોતાની હવેલી, રતછત સોંપ્યાં. લલુભાઈ આથી એ ભાઈદાસના વારસ થયા. એ લલુભાઈ વિષે ઇતિહાસિક પ્રકરણમાં હકીકત આવશે.

લલુભાઈને એકજ લલીતાકુંવર નામની દીકરી હતી, તે અંકલેશ્વરના ભુખણદાસ નામના ગૃહસ્થ સાથે પરણાવેલી હતી, તેથી લલુભાઈએ ભુખણદાસને પોતાના જમાઈ જાણી દત્તક લીધા. લલુભાઈને ભગવાનભાઈ કરીને એક સગા ભાઈ હતા, તેમને નંદકિશોર કરીને એક દીકરો હતો. એ નંદકિશોરે વારસા બાળત પ્રીત્તાદ માંડેલી, તેનો ફેંસલો અત્રેના નામાંકિત દેસાઈ હકુમતરાયજી દોલતરાયજીએ કરી બંનેને ટાઢા પાડ્યા. આથી મજમુનદારના બે કુટુંબ થયાં. હવે નંદકિશોરને પણ કાંઈ સંતાન નહિ, તેથી તેના વારસ તેના ભાણેજ મઝા કુટુંબના મનસુખરામ, ભોગિલાલ, તથા તુલજરામ થયા. મનસુખરામને પ્રજા ન હોવાથી ભોગિલાલ અને તુલજરામના વંશજો એ જાગીર હાલ લોગવે છે.

આ મજમુનદાર કુટુંબમાં અસલ પાલખીનો હક મળતો હતો. દેસાઈજી કલ્યાણરાયજીનો ને એમનો પાલખી હક સરકારે સાથે બંધ કરેલો. દેસાઈ તો પ્રિવિ કાઉન્સિલ સુધી પહોંચ્યા ને હક મેળવ્યો, પણ મજમુનદારોથી તેમ થયું નહિ. દેસાઈનું શું થાય છે તે જોવા રહ્યા, તેથી મુદત ખોઈ હાથ ધરી બેઠા. આવું બન્યું છતાં પણ એ કુટુંબ પાલખીનશીન કહેવાય, તેથી દશરાને દિવસે, નંદકિશોરના વારસોમાંનો એક ગૃહસ્થ પાલખીમાં બેસી સવારી કાઢે છે. તેથી દશરાનો તહેવાર પહેલાંના જેવો તો નહિ, પણ સહેજસાજ દિપાયમાન જણાય છે. એ કુટુંબમાં ચુનિલાલ હોંશીલો હતો તે સવારી કાઢતો હતો. પોતાના બાપને

પગલે ચુનિલાલનો દીકરો કૃષ્ણલાલ ચાલી, હાલ સવારી કાઢે છે લલીતાકુંવરના વારસો હિરાલાલ વગેરે ભાઈઓએ એ રીવાજ બંધ પાડ્યો છે. આ કુટુંબ, ઇચ્છાલાલના તથા મનસુખરામના વખતમાં દેવાદાર બની ગયું હતું, તેથી તેમની બગીર રહેશે કે કેમ તે વિષે લોકોમાં શક હતો, મનસુખરામને પોતાની મામી નંદકિશોરની વિધવા સાથે વારસા બાબત લઢવામાં ઘણો ખર્ચ થયેલો, તેથી તે કરજદાર બની ગયા હશે. ઇચ્છાલાલને તો કરજ આગળથીજ ચાલ્યું આવ્યું હતું, પણ મંગલેસર ગામ મુંબઈના કોઈ શાહુકારને અમુક સુદત સુધી ખાવા આપવાથી નકરબ થયા હતા. હાલ તે ઇચ્છાલાલના દીકરાઓ સારી હાલતમાં છે. મનસુખરામના વારસો કરજ અદા થયાથી સારી હાલતમાં છે.

એ ન્યાતમાં ઝવેરી તથા સુરતી કુટુંબ સરકારી નોકરીમાં આગળ પડેલું છે. ઝવેરી કુટુંબમાં મોરારદાસ કરીને એક ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં ઝવેરીનો ધંધો કરતા હતા તથા રાજ્ય દરબારી કામમાં પણ પ્રવેશ રાખતા હતા. તે અહીં પહેલા આવેલા કહેવાય છે. તેમના દીકરા ભક્તિદાસ થયા તેઓને ચાર દીકરા હતા, તેમાં વિજયભણદાસ તથા ગિરધરભાઈ લોકોમાં મશહુર હતા. વિજયભણદાસ સરકારી વકીલ હતા. સને ૧૮૧૪માં જ્યારે સ્ટેમ્પ એક્ટ પહેલ વહેલા શરૂ થયો, ત્યારે મહાજને મળી એવો ઠરાવ કરેલો, કે કોઈએ સ્ટેમ્પ ખરીદ કરવો નહિ, જે સાદા કાગળ ઉપર લખવાનો રીવાજ છે, તેજ કાયમ રાખવો. આ વિજયભણદાસે મહાજનના હુકમને માન ન આપી પહેલવહેલો સ્ટેમ્પ ખરીદ કર્યો, તેથી એમને લોકો મારવા તૈયાર થયા હતા. શખત માર ખાત, પણ એમના ભાઈ ગિરધરભાઈએ એમને છુપાવી દીધાથી બચી ગયા, ગિરધરભાઈ લેન દેનનો તથા કાપડનો ધંધો કરતા હતા. તેમાં ફાવી જવાથી સારી હાલતમાં હતા. તેના દીકરા એમાં રણછોડદાસ સરકારી નોકરીમાં પહેલાજ એ કુટુંબના દાખલ થયા. એ રણછોડદાસ વિષે કેળવણીના પ્રકરણમાં સૂચવ્યું છે. રણછોડદાસના દીકરા મોહનલાલ સુરત જીલ્લામાં નિશાળ ખાતામાં ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર હતા. બીજા દીકરા મનમોહનદાસને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી કવિતાઓ રચે છે. એઓની ઉમ્મર ૮૨ વરસની થઈ છતાં હજી પંજી એઓ સારો અસરકારક કવિતાઓ

બનાવે છે. એમણે કેટલાંક પુસ્તકો છપાવ્યાં છે. આ હકીકત મોઢ વિશેની લખાઈ છે, તે એમનાજ પ્રતાપથી લખાઈ છે.

મોહનલાલના દીકરા કૃષ્ણલાલ હાલ મુંબઈમાં રમેલકોઝ કોર્ટનાજડજને મોટે હોદ્દે બીરાજે છે, તેમને રૂ. ૧૨૦૦) પગાર મળે છે. આખા ભરૂચમાં હિંદુઓમાં વધારે પગારનો અને મોટામાં મોટો હોદ્દો એમનેજ પ્રાપ્ત થયો છે. એઓ હાઈકોર્ટની ખુરસીએ બીરાજે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. એઓ એમ, એ, એલ, એલ, બી છે. સાહિત્યનો શોખ છે તેથી કેટલાંએક પુસ્તકો લખી પ્રજા આગળ છપાવી મૂકી દાંધાં છે. વિદ્યા અને મોટો હોદ્દો એ બંને સાથે મળે છે, ત્યારે માણસ અહંકારી બની જાય છે. એ અવગુણથી એ તદ્દન બાતલ છે, અને એમના પિતાશ્રી મોહન-લાલના ગુણો એમણે અહણુ કર્યા છે, કે જેનું વિવેચન આગળ આવે છે.

સુરતી કુટુંબમાં પરબુદાસના વંશમાં મોતિલાલના દીકરા જગજીવનદાસ તથા અમરતલાલ મામલતદારને હોદ્દે હતા. એ કુટુંબના મૂળ પુરૂષ પરબુદાસના બાપ હરિભાઈ સુરતથી આ-૨૫૦ વરસ ઉપર અત્રે આવેલા કહેવાય છે. અમરતલાલ હાલ પેન્શનર છે. એઓ ડાહ્યા, ધર્મિષ્ઠ, અનુભવી અને સલાહ લેવા લાયક છે, તેમ કામ જેટલું બોલે એવા છે. તલાટીની નોકરી-થી મામલતદાર સુધી ચઢ્યા હતા. એઓ જોઈતો ધર્મ પણ કરે છે. દાખલા તરીકે—લલુભાઈની દશાશ્વમેધ ઉપર આવેલી ધર્મશાળા સમરાવવા એમણે એક મોટી રકમ ખર્ચી છે. એઓ પેન્શન ઉપર આવ્યા પછી એમને મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબે ખાસ બોલાવી મ્યુનિસિપાલ કમિશનર નિમવાનું કહેલું, તથા ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરવા કહેલું, છતાં એમણે એ બંને જગ્યાની જોખમી ના પાડી, અને પોતાના ભત્રિજા માણેક-લાલ જે વિલાયત જઈ આવેલા, તેમની માફક ધર્મ પુસ્તકો વાંચવામાં તથા ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં વખત ગાળે છે. એમનો ધર્મની વૃત્તિ જોઈ સ્માર્ત ધર્મ તથા આર્ય ધર્મ પાળનારા વચ્ચે દશાલાડની વાડીમાં સંવાદ થયો, તે વખતે એમને લાયક જાણી બંને પક્ષ તરફથી અધ્યક્ષપણું આપ્યું હતું.

મોઢની ન્યાતને આગવી વાડી છે. તે સંવત ૧૮૮૦ માં

ઉઘરાણુથી બાંધવામાં આવી છે. હાલ પાસેની જમીન ખરીદી વાડીની જગ્યામાં વધારો કર્યો છે.

એ ન્યાતમાં સરકારી નોકરી, ખાનગી નોકરી, વ્યાજવટણ, કાપડનો ધંધો કરી લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

એ ન્યાતમાં પરદેશ ગયેલા આ માણેકલાલ જગજીવનદાસ સુરતી ઇંગલંડની મુસાફરીએ ગયા હતા. સને ૧૮૬૭ માં એ ગયેલા તે વખતે ફ્રાંસ દેશમાં ત્રીજા નેપોલીઅન બાદશાહે મોટું સંગ્રહસ્થાન પેરિસ શહેરમાં ભર્યું હતું, તે તેમના જોવામાં આવ્યું હતું. એ સંગ્રહસ્થાન દુનિયામાં બીજા હોવાથી યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકામાંથી બાદશાહી કુટુંબો ઘણાં જોવા આવ્યાં હતાં. તેનું વર્ણન તેમણે કરેલું તે સાંભળવા લાયક હતું. આ માણેકલાલ મારા મિત્ર હતા, તેમની પ્રસંશા કાંઈ પણ કરવી એ અણઘટનું કહેવાય, છતાં મારે એટલું કહેવું જોઈએ, કે એ એક વિભાવ્યત જઈ આવેલા માણસ છતાં જીંદગીના મધ્ય અને પાછળના ભાગમાં હિંદુ ધર્મ એક ગ્રાહણ કરતાં પણ વિશેષ પાળતા હતા. એમણે યોગ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. સાધુ સંતને સેવતા હતા, તેમને માન પણ વિશેષ આપતા હતા. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધર્મ-દાન પણ કરતા હતા. ધર્મ પુસ્તકો નિરંતર પેનશન લીધા પહેલાં અને પછી પણ વાંચ્યા કરતા હતા. ખરા શિવભક્ત હતા. આ શિવાય એમનામાં બીજા પણ સારા ગુણો હતાં.

બીજા ગૃહસ્થ મજમુનદાર કુટુંબના હિરાલાલ મજમુનદારના દીકરા જયકૃષ્ણલાલ છે, તે બેરિસ્ટર થઈને આવ્યા છે.

આ ન્યાતમાં સરકાર તરફથી સને ૧૮૬૭ માં રાવસાહેબનો ખિતાબ ઝવેરી કુટુંબના મોહનલાલ રણછોડદાસને મળ્યો હતો, અને એઓનેજ પેનશન લેતી વખતે રાવબહાદુરનો ઇલકાબ સરકારે ધનાયત કર્યો હતો. એઓ ઘણાજ શાંત સ્વભાવના, સાહિત્યના શોખીન, મિલનસાર, ડાહ્યા, દુનીઆદારીના અનુભવી અને કામ જેટલુંજ ખોલે એવા હતા. એ ગુણો એઓએ પોતાના દીકરા મોતિલાલ જેઓ ભાવનગર સ્ટેટમાં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા, તેમને તથા મણિલાલ અને કૃષ્ણલાલને વારસામાં આપેલા છે.

તેમાં મોતિલાલને તો પોતે પોતાના રૂપ, રંગ, શરીર અને ચહેરા નો પણ વારસો આપ્યો છે. ઉંચાઈ અને શરીરના સ્થુલપણમાં સહેજજ ફેર છે.

અડાળબ મોઢ અથવા તેલી મોઢનાં આશરે ૧૦ ઘર છે. તેઓ વહેપારી વર્ગના છે.

વાયડા વાણીઆ.

વાયડા વાણીઆની ન્યાતમાં પણ દશા અને વીશા એવા બે વર્ગ છે. દશાનાં ૫-૬ ઘર છે. વિશાના આસરે ૬૦ ઘર છે તથા ૮૦-૮૫ લહેણુઓ છે. એ ન્યાતમાં નગરશેઠનું કુટુંબ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને ઉંચું કહેવાય છે. એક વખતે નગરશેઠનું કુટુંબ ઘણું ધનાઢ્ય કહેવાતું હતું, પણ વહેપાર દરેક જાતનો કરતા તેથી તેમાં સપડાયા, તેથી તેમની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. એક પ્રસંગે માણ રાજ્યોમાં એમને ત્યાં ટંકશાળ પડતી હતી, અને ટંકશાળના ઉપરી પણ કહેવાતા હતા. વિઠલદાસ નગરશેઠથી સાંભળ્યા પ્રમાણે એમની સત્તા લલુભાઈએ તોડી હતી. એ છતાં સંવત ૧૮૮૬ નો જઘરેલ વખતે એ કુટુંબ નગરશેઠનું અને શહેરમાં આબરૂદાર હોવાથી રેવા માતાની પૂજા કરાવવા શહેરના લોકોએ એમના વંશના જુગલશેઠને પાલળીમાં બેસાડી વાજતેગાજતે લઈ ગયા હતા અને રેવાળ માતાની પૂજા તેમને હાથે કરાવી હતી.

નગરશેઠના કુટુંબના ગૃહસ્થ શિવાય સરકારી નોકરી કોઈ કરતા હોય એમ જણાયું નથી. બીજાઓની મારફતોઆની પેઢીઓ છે, દલાલો કરે છે, તોળાટો છે અને ગુમાસ્તી કરી ગુજરાન કરે છે. બ્યાજનો ધંધો કરતા જણાય છે. પરસોતમ ઘેલાભાઈની મારફતોઆની પેઢી તેના વંશના ભોગિલાલ તથા ઠાકોરલાલ વગેરે ભાઈઓ ચલાવે છે. લલુભાઈ પ્રાણુવલભની પેઢી તેના દીકરા ત્રિલોચનદાસ વગેરે ભાઈઓ ચલાવે છે, તાપિદાસ લછમણદાસ તથા ઝીણુભાઈ વિઠલદાસની પેઢી આગવી છે. એ મારફતોઆઓ તથા તોળાટનો ધંધો કરનાર મગનલાલ મથુરાંદાસ તથા તાપીદાસ મોહનભાઈ એઓ સારી હાલતમાં છે.

વાણીઆઓ ગુમાસ્તા રહી ધંધો લઈ બેસે છે, તેવી બાબત લલુભાઈ પ્રાણુવલભની બાબતમાં બનેલી છે. લલુભાઈ ભરૂચના

ભાર્ગવ ગૃહસ્થ માધવરામ જીવણદાસ પાઠેકની મારફતીઆની દુકાનમાં ગુમાસ્તા હતા. શેઠ ગુજરી ગયાથી તેમને પેટે દીકરાના પ્રજા નહિ, તેથી આખરે પેઢી પોતાના નામની થઈ. એકંદરે આ ન્યાતની સ્થિતિ સારી છે. કોઈ ધંધા વિનાનો તો જણાતો નથી.

એ ન્યાતમાં નહાના વરના લગ્ન પ્રસંગનું પદ્યું રૂ. ૬૪૧) તથા મોટી ઉમ્મરે પરણનારનું રૂ. ૧૦૪૧) છે. એમની કુળદેવી વાઈદેવતા (વાયુદેવતા) નગરશેઠના ઘરની નજીક એક ભાર્ગવ બ્રાહ્મણના ઘરમાં છે. એ દેવને એ લોકો સાડું માન આપે છે, તથા એ મંદિરનો ખર્ચ પણ એઓજ પુરો કરે છે. એઓ વૈષ્ણવ ધર્મના છે, પણ ઘેલાભાઈ ભગવાનદાસ જે ઘેલા ભૂતને નામે ઓળખાતો હતો, તે ભૂતનાથ મહાદેવનો ખરો ભક્ત હતો. તેના તથા મથુરાં ભુખણના વંશજો પણ ખરા શંકરભક્ત છે. મથુરાં ભુખણે મહારૂઢમાં એક શિવાલય બંધાવ્યું છે.

દશા વાયડા પણ તોળાટનો ધંધો તથા રૂનો વહેપાર કરતા હતા અને હાલ પણ કરે છે.

વાયડા વાણીઆઓમાં વાઈદેવતાની ઉજાણી દર ભાદરવા શુદ્ધ ૬ ને રોજ થાય છે. એ દિવસ એમનો મોટો તહેવારનો ગણાય છે. એમની વાડી નગરશેઠની ખડકીમાંજ છે.

એ ન્યાતમાં પાવડીઆનો પણ સમાસ થાય છે. તેઓ શ્રી ગોકુળનાથજીને ઇષ્ટદેવ માની તેમની પાવડી પૂજે છે. એ લોકો પહેલાં મોટા વહેપારી હતા. રૂનો ધંધો એમના બાપનોજ એક વખત કહેવરાવ્યો હતો. સને ૧૮૬૩-૬૪ માં એઓની જાહોજલાલી જેવા લાયક હતી. કોઠીનું મકાન એઓએ ખરીદ કર્યું હતું, તેથી વલંદાની કોઠીને ખદલે કેટલીએક મુદત પાવડીઆની કોઠી કહેવાતી હતી.

પોરવાડ વાણીઆ.

પોરવાડમાં પણ દશા ને વીશા એવા બે વર્ગ છે. વીશાનાં આસરે ૧૫ ઘર છે અને દશાનાં ૩૦ ઘર છે. વીશામાં રૂ. ૬૦૧) નું પદ્યું છે તથા દશામાં રૂ. ૫૦૧) નું પદ્યું તથા રીત ભાત મળી રૂ. ૭૦૦) ને આસરે કન્યાના બાપને આપવા પડે છે.

દશા તથા વીશા વહેપારીવર્ગના છે વીશામાં મારફતીઆનો ધંધો પણ કરે છે, તેમ નોકરી પણ કરનાર છે. દશામાં કહાનદાસ મંગળજીવાળા મોટા વેપારી અને સરાફ થઈ ગયા. એ પેઢી સને ૧૮૬૪ સુધી આબાદ ચાલી. વેપારમાં જોટ જવાથી તુટી. એ વંશના ગૃહસ્થો હાલ સરકારી નોકરીમાં છે. રણછોડ રાયજી-વાળાની પેઢી હાલ પણ સારી સ્થિતિમાં છે. એમની પેઢીમાંથી વરસમાં એક દિવસ દરેક ગ્રાહ્યજીને દશાલાડની વાડીમાં શહેરના અગર પરગામનાને આના ૮) દક્ષિણ અપાય છે, એ રીવાજ આજ સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. એ એમનું મોટું ભાગ્ય છે. હિમ્મતલાલ માણેકલાલ કરી એક વેપારીએ નવી પેઢી હાલ કાઢી છે. એ ગૃહસ્થ રૂસ્તમજી વખારીઆને ત્યાં ગુમાસ્તો હતો, પણ વેપાર વિષયમાં એ ચાલાક હોવાથી આંટ આવી ગઈ, તેથી આગવી પેઢી કાઢવાને શક્તિવાન થયો છે. એ શંકર ભક્ત છે અને ધર્માદાના કામમાં આગળ પડે એવો છે. એણે લોકહિતેચ્છુ સ્કુલનું મકાન ભારે રકમ આપી ખરીદ કર્યું છે.

દશા તથા વીશા વૈખણવ છે.

ખંડાયતા વાણીઆ.

ખંડાયતા વાણીઆમાં-દશા અને વીશા એવા બે ભાગ છે. દશાનાં આશરે ૨૫ થી ૩૦ ઘર છે. વીશાનાં ૪૦ ઘર છે. વીશામાં પલ્લું રૂ. ૪૫૦) નું છે, તેમ ખીજા રૂ. ૪૦૦) રીતભાતના આપવા પડે છે, એટલે કન્યાના બાપને રૂ. ૮૫૦) આપવા પડે છે. એ વર્ગના સુખડીઆનો, વ્યાજનો, ધી વેચવાનો, સરાફીનો ધંધો કરતા હતા. વિઠલ મંછારામ કરી એક ગૃહસ્થ મોટો રૂનો વહેપારી થઈ ગયો, જોટ આવવાથી પડી ભાગ્યો હતો. અમરતલાલ જમનાદાસે સરાફની દુકાન હાજીખાંના બજારમાં પોતાની આગવી રાખી હતી. હાલ એ ન્યાતનો વ્યાજનો, ધી વેચવાનો તથા ખાનગી તેમજ સરકારી નોકરી કરવાનો ધંધો કરે છે.

દશા ઘણા ખરા ચોકસીનો ધંધો કરતા હતા, હાલ પણ કરે છે. જમીનનો ઇંજરો પણ રાખે છે. એ ન્યાત પ્રથમ સુધારામાં આગળ પડેલી હતી. માણેકલાલ વિઠલદાસ કરી એક

ગૃહસ્થ “ માણેકલાલ સુધારા ” ના નામથી ઓળખાતો હતો, તેનો સગો પરમાનંદ બુલાલાઈ પણ તેદોજ હતો.

એ લોકો બહાર ગામથી કન્યા લાવે છે, ત્યાં તે માગે તે પદ્મ આપવું પડે છે. ચોકસી તરીકે એ વર્ગ ઘણા વખણાઈ ગયો અને વખણાય છે. જેકીશન ચોકસી, તેનો દીકરો ત્રિલો-વન ચોકસી વગેરે ચોકસીના ધંધામાં હુંશીઆર કહેવાતા હતા. ત્રિલોવનદાસ ચોકસીના દીકરા પ્રાણુલાલ ચોકસીએ સિંધવાઈના રસ્તા ઉપર એક બંગલો બાંધી આસપાસ સુંદર બાગ બનાવ્યો છે. એ બે ઘડી આરામ લેવા જેવી જગ્યા થઈ પડી છે. એ વાડીને “ પ્રાણુવિનોદ વાટિકા કહે છે.

ઉપર જે વાણીઆ લખ્યા છે તે શિવાય બીજી વાણીઆની બતો છે. શ્રીમાળીના આસરે ૧૦, ઝારોળા ૫-૬, દેશાવાળ ૧૦, તેમાં (તંબોળી) ૩, કપોળ ૪૦, અગરવાળા ૪-૫, નાગર ૪-૫, ચીત્રોડા ૫, પહોંચાનાં ૭૫ ઘર છે. પહોંચા ડાંગરનો વહેપાર તથા બીજો ધંધો કરે છે. એઓ ઘણા ખરા વેજલપોર તરફ રહે છે. આ વાણીઆઓ એટલે શ્રીમાળી વગેરે સરાફી, કાપડનો વેપાર, રૂનો ધંધો, નોકરી વગેરે કરે છે. એઓની સ્થિતિ નબળી નથી.

મારવાડી.

મારવાડીઓ મારવાડથી આવી વસેલા છે. તેઓની વસ્તી કબીરપરામાં વિશેષ છે. આસરે ૨૫ ઘર છે, તેઓ વ્યાજનો ધંધો કરનાર છે, ઉધરાણી કરનાર સખત છે, કંબુસ છે તેથી કોઈ પૈસા છતાં કંબુસાઈ કરે છે તેને “ એતો ખરો મારવાડી છે ” એમ કહે છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

શૂદ્ર વર્ગ.

કણુખી—લેઉવા તથા કડવા.

ગત પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ અને વૈષ્ય એ વર્ગો ગણાવી
ગયા, હવે શૂદ્ર વર્ગમાં કણુખી વગેરે ખીજ
હિંદુ તથા હિંદુના કોઈ પણ દેવને માનનારી જાતો
આવે છે.

કણુખીના એ વર્ગ છે, લેઉવા તથા કડવા. લેઉવાનાં ૪૦ તથા
કડવાનાં આશરે ૮૦-૯૦ ઘર છે. લેઉવા તથા કડવામાં નાતરાં-
નો રીવાજ છે. લેઉવા કણુખી ખેડુત વર્ગના છે, તેઓમાં દાદા-
ભાઈ પારેખવાળા આખરદાર અને આગળ પડતા કહેવાય છે.
દેસાઈ દાદાભાઈની પેઢી હાલ હાજીખાંના બજારમાં મોબુદ છે.
ગુલાબભાઈ નરોત્તમની પેઢી કેટલોએક મુદત સારી ચાલી હતી,
હાલ તુટી છે. એ કુટુંબના રૂના વહેપાર તથા જીનના માલોક
પણ છે. એઓ સ્વામીનારાયણ પંથના છે.

કડવા કણુખી ઉમીઆ માતાના ઉપાશક છે. તેઓ ઘણા
ખરા તંબાકુ, ખીંડીઓ, ખાનગી-સરકારી નોકરી કરે છે. ભાભા-
વાળાની, ધનજી પટેલની દુકાનો હાલ તેમના વંશના મોરાર પટેલ
તથા ધનજી પટેલના દીકરા ગિરધર ચલાવે છે. ગિરધર શંકર
ભક્ત પણ છે. દરરોજ દશાશ્વમેધ સ્નાન કરે છે. નથુ થેાલણ-

વાળા ધનાઢય છે, એઓ મોટા જમીનદાર તથા તંબાકુના વહે-
પારી છે. એ વંશમાં લિખાભાઈ વનમાળીદાસ શહેરમાં આગળ
પડતા ગૃહસ્થ હતા. એક વખત સુધરાઈમાં મેમ્બર પણ હતા,
તેમ કનસિલેએટર પણ સરકાર તરફથી નિમાયા હતા. એ
બાહોસ, મિલનસાર અને શોખીલા ગૃહસ્થ ગાડી ઘોડા રાખી
નથુ થોભણની પુલનો સરસ્તે ઊપયોગ કરતા હતા, તેમ ધર્મ
પણ એના ઘરમાં સારો થતો અને થાય છે, એ ગૃહસ્થ ગયા
વરસમાં ગુજરી ગયા છે.

કણ્ઠીઓની કુળદેવી ઊંઝા ગામમાં છે. લેઉવામાં ગમે તે
વખતે લગ્ન થાય છે, પણ કડવામાં તો દેવીને ૯ થી ૧૨ વરસ
સુધીમાં ચિઠ્ઠી નાંખે, એ મુદતમાં હા આવે તો લગ્ન કરાય છે
“ કડવાની દેવી બાર વરસે બોલે છે ” એવી કહેવત થઈ પડી છે.
દેવીએ હુકમ કર્યો કે તે વરસ એ લોકોમાં લગ્ન લેવાય છે.
એઓ એક દિવસની ઉમ્મરનાથી તે ૨૪ વરસની ઉમ્મર સુધીનાં
લગ્ન તે વરસ કરે છે. બે સ્ત્રીઓ ને પેટમાં ગર્ભ હોય તો પણ
બંને ગર્ભને પણ પરણાવે છે; પછી જેને છોકરા થાય તેને દીકરી
આપવી પડે છે. બંનેને છોકરા અગર છોકરી થાય તો તે લગ્ન
રદ ભય છે, એમના લગ્ન બીજી વખત ૧૨ વરસે દેવી રજા
આપે ત્યારેજ થાય છે. નવા દેહેરા આગળ તેમની દુકાને એક
તરફ હિરા પટેલ, એક તરફ ધનજી પટેલ, એક તરફ ભેઈતા
પટેલ, તથા બીજી તરફ લાલાભાભા પંચહથા ગૃહસ્થો તંબાકુની
દુકાનો માંડી પોતાની ભાભાસાહી પાઘડી ઘાળી બેસતા તે વખતે
તેઓની દુકાનો દીપી નીકળતી હતી. નરભેરામ મહેતાજીની
નિશાળે સાંજે છુટી આપતાં પહેલાં મહેતાજી તથા તેના આસિ-
સ્ટન્ટો મહોડાના હિસાબ, આંકના પલાંખાં વગેરે પૂછતા, તે
વખત આ તંબાકુના વહેપારીઓની દુકાનોએ બેસવાની લોકોને
જગ્યા પણ ભાગ્યે મળતી હતી. દુકાનો પર ખોચ ખોચાઈ
માણસો બેસી મજા ભેતા હતા.

આનંદ ચૌદશની ઉજાણી નથુથોભણવાળા કરે છે તથા માગ-
સર સુદી ૫ મે એક હરી નામની સ્ત્રીનાં નાણાંથી થાય છે. તે
ઉજાણી પાટઓચ્છવની કહેવાય છે. કણ્ઠીઓની એકંદરે બંને
વર્ગની સ્થિતિ નબળી કહેવાય નહિ.

કનસારા.

કનસારાનાં ઘરાં ૩૦ ભરૂચમાં છે, તેઓમાં નાતરાં થાય છે. એ વર્ગમાં ઘણું કરી સઘળા વાસણ ઘડવાનો, કલાઈ ચઢાવવાનો તથા વાસણો વેચવાનો ધંધો કરે છે. એઓ વૈજ્યવ છે. ભરૂચના કંસારાઓના ત્રાંખા પીતળનાં બેડાંના ઘાટ વખણાય છે.

સોની.

ભરૂચમાં જે સોનીઓ છે, તે ત્રાગડ, કડીવાળા તથા મારવાડી વર્ગમાંના છે. ત્રાગડમાં નાતરાં થતાં નથી. ખીજા સોનીઓમાં નાતરાં થાય છે. બધા સોની મળી આશરે ૬૦ ઘરાં છે. એઓ સોના રૂપાનો જણસો ઘડવાનો ધંધો કરે છે.

લવાણા ભાટીઆ.

આ ભાટીઆનાં આશરે ૧૫-૧૭ ઘરાં છે તેઓ દુધ વેચી પોતાનું ગુજરાન કરે છે. એઓ ઘણા ખરા દુધના મોટા વહેપારી છે તથા વ્યાજનો ધંધો પણ કરે છે. એમની સ્થિતિ સારી છે.

ઘાંચી.

ઘાંચીનાં આશરે ૫૦૦ થી ૬૦૦ સુધી એમની જાતનાં આઠ તડ મળી ઘર થાય છે. જ્યારે કોઈ આઠે તડને જમાડે તો ૨૦૦૦ ઉપરાંત માણસો થાય છે. તેલ, દીવેલ ઘાણીમાં તૈયાર કરી ભરૂચની પ્રજાને પુરું પાડવાનો; એ જાતનો અસલ મુખ્ય ધંધો હતો અને હાલ છે. એ જાતની વસ્તી જેટલી બીજી હિંદુઓમાં કોઈ ન્યાતની વસ્તી નથી. ઘરડાથી તે જીવાન અને છોકરાં સુધી, પછી પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી તે દરેક જણ ધંધામાંજ ગુંથાયલાં જણાય છે. એ વર્ગ દરેક જાતનો ધંધો હાલના વખતમાં કરતા જણાય છે. ગાંધી, નેસ્તી, ગુમાસ્તી, વહેપાર, વ્યાજબુકો, મજૂરી વગેરે હલકા તેમ ભારે ધંધા પણ એઓ કરે છે. એ જાત જેવી ઉદ્યોગી જાત હાલ કોઈ જણાવી મુશ્કેલ છે. આ કારણથી એ જાત સુખી હાલતમાં છે. એઓમાં નાતરાંનો રીવાજ છે. પહેલા લગ્ન વખત ફક્ત રૂા. ૬૫) નું પહલું હોય છે.

પહેલાં એ લોકો નખળી સ્થિતિમાં હતા. દલાલી, તોળવાનો, કાછીઆનો, બીડી તંબાકુ વેચવાનો, ફેરો ફરવાનો પણ ધંધો એ-ઓમાં છે. ઘણું ખર્ચ પારસી કોમમાં, મુસલમાનોમાં ધાંચોજ ગુમાસ્તા હોય છે. એઓ વૈષ્ણવ છે. લગ્ન પ્રસંગે તથા અશુભ પ્રસંગે સારા વરા એ લોકો કરે છે, તેમ વાસણોનાં લહાણાં ઘણા ખરા કરે છે. પહેલાં ધાંચીની ન્યાત જમવા બેઠી હોય તો ગોળ પાપડી ને વાલ શિવાય બીજું જમણુ ભાગ્યેજ જોવામાં આવતું. હવે સ્થિતિ સાથે વરા પણ ફર્યા. નાતરાં વખતે વધારે રકમ આપવી પડે છે. ધાંચીઓ ધીનો પણ વહેપાર કરતા માલમ પડે છે. ધર્મ પણ કેટલાએક સારો કરે છે.

ગોલા.

ભરૂચમાં ગોલાઓનાં ઘર પણ આશરે ૫૦૦ છે. એ લોકો દાળ, ચોખા તૈયાર કરી વેચવાનો ધંધો કરે છે. કેટલાએક જીનોમાં પણ જતા જણાય છે, તેમ દાળ, ચોખા લઈ જવાની મનુરી પણ કરે છે. એઓને અમુક ઘર ગ્રાહક તરીકે હોય છે, ત્યાં એમની સ્ત્રી ગોલેણા તથા પોતે દાણા સાફ કરવા જાય છે. દાણા સાફ કરવાની મનુરીમાં એક મણે અરધો શેરથી પો-ણો શેર સુધી જે દાણા સાફ કર્યા હોય, તે દાણા તેમના ગ્રાહક તેમને આપે છે. આ રીવાજ અસલથીજ ચાલ્યો આવ્યો છે, તે હજી સુધી કાયમજ છે. મરદો ચોખા ખાંડવાની મનુરી પણ કરે છે. ઘર દાળ, ચોખા સાફ કરવા તેમની સ્ત્રી ગોલેણા-તથા છોકરાં પણ મદદમાં આવે છે એ વર્ગમાં કોઈકજ સારી સ્થિતિમાં જણાય છે. એઓ નાતરાં કરે છે. દારૂ વાપરતા નહોય તો તો એ લોકો તાન્ત હોય.

દરજી.

દરજીઓનાં આશરે ૮૦ ઘર છે. તેઓ કપડાં શિવવાનો સ્ત્રી પુરૂષો ધંધો કરે છે. એ લોકોમાં નાતરાંનો ચાલ છે. પહેલા પણીએતમાં રૂ. ૧૦૦) અને કપડાંની રીતભાત મળી રૂ. ૧૫૦) આપવા પડે છે, એઓને રોજગાર વિશેષ છે. નવરા માલમ પડતા નથી. “ સઘની સાંજ ને મોચીતું વહાણું ” એવી કહે-વત એ લોકો હજી રાખો રહ્યા છે. વાયદામાં “ સાંજે જરૂર

આપીશ” એમજ કહેવાના. એઓ દારૂ પીતા નહિ હોય તો એઓ તરત નાંજીવાળા થાય એવું તો ખરૂં, પણ કમાઈ તેમાં જાય છે.

કાંછીઆ.

આ વર્ગનાં ઘરની સંખ્યા આશરે ૧૫૦ ઉપરાંત છે. ઘણી વસ્તી આલીમાં છે. એ ઘરોમાંનાં બે-ત્રણ ઘર ચોકસીનો વહે-પાર કરતા હતા. કેટલાએક બ્યાજનો ધંધો, કડીઆ કામ, આદુ મરચાં, શાક ભાજી વેચવાનો તથા વાડીઓ રાખવાનો ધંધો કરે છે. એઓમાં નાતરાં થાય છે.

સગરીઆ.

સગરીઆનાં આશરે ૨૫-૩૦ ઘર છે. એઓમાં નાતરાંનો ચાલ છે. એઓ શાક ભાજી વેચવાનો, પાઘડી રંગવાનો તથા પરચુરણ મળુરી કરવાનો ધંધો કરે છે. નાતરીઆ નાત છે.

માળી.

આ જાત શહેરમાં પુલો પુરાં પાડે છે. દેવને ચડાવવા સારૂ પુલ લેવા હિંદુઓ એમને ત્યાં સવાર સાંજ જાય છે. તેઓને પુલની પાત્રી ખાંધી આપે છે. દરેકના વરસાશન ખાંધેલાં હોય છે. ઘરાકોને ત્યાં શુભ પ્રસંગે એઓને સારી કમાઈ થાય છે. એઓ પુલ વાડીઓ ભાડે રાખી અગર વરસમાં અમુક રકમ આપવાની ખાંધી પુલો લાવે છે. જ્યારે કોઈ હિંદુને ત્યાં વરો હોય ત્યારે કોઈ માળી પોતાના ઘરાકને ત્યાં ભાણું લેવા જાય ત્યારે તેને તો સ્વચ્છ રસોઈમાંથી અપાય છે. બીજાં વસવાયાંઓને છાંયડું અપાય, પણ એઓને તો અપાયજ નહિ. એટલો બીજા વસવાયાંને એમનામાં ફેર છે. એઓનાં આશરે ૧૨ ઘર છે. નાતરીઆ નાત છે.

હજમ.

આ હજમની જાતમાં લીમચીઆ, ચરોતરીઆ અને ઢાલી એવા ત્રણ વર્ગ શહેરમાં છે. કુલ વસ્તી ૬૦ ઘરની છે. ઢાલી હજમ શુભ પ્રસંગે ટકોરખાનાં વગેરે વગાડવાનો ધંધો કરે છે,

લગ્ન પ્રસંગે એઓને સારી કમાઈ હોય છે. એઓની સ્ત્રીઓ પણ દાઈએણી છે, એટલે છોકરાંના પ્રસવ (જન્મ) વખતે એઓનો હાજરાની ખાસ જરૂર પડે છે. કેાઈને ત્યાં બાળકનો જન્મ હોય તે હકોક્ત તેઓ સરકારી અધિકારીને બહાર કરે છે, એટલે સુધરાઈમાં બાળકોની જન્મ તારીખ નોંધાય છે. એ દાખલો ઘણી વખત ઉપયોગી થઈ પડે છે. એઓનાં હાલ ૪-૫ ઘર રહ્યાં છે. બીજા ઘણા ખરા હજીમો પોતાના બાપ દાદાનો હજીમત કરવાનો ધંધો કરે છે. કેાઈ ખાનગી નોકરી કરે છે, તેમ કેટલાએક સુધરાઈ તરફથી દોવાબત્તી કરે છે. કેાઈક વૈદકનો ધંધો પણ કરે છે, તેમાં આમોદથી આવી અત્રે વસેલા ગોપાળભાઈ બહેચરદાસ વૈદકમાં કાબેલ ગણાય છે. એ ન્યાતમાં નાતરાં થાય છે. સ્થિતિ એકંદરે સારી નથી.

ભોઇ.

ભોઇઓનાં અત્રે ૨૦૦-૨૫૦ ઘર છે. એઓ જીનોમાં, કાંઠા ઉપર તથા બીજી જગ્યાએ પરચુરાણુ મળુરી કરે છે. ભોઇ લોકો મળુર સારા કહેવાય છે. તેઓ બીજા મળુરો કરતાં વધારે ભાર ઉચકા શકે છે. એઓની સ્ત્રીઓ હિંદુવર્ગમાં ઘણી જગ્યાએ પાણી ભરવા, લુગડાં ધોવા, વાસણ માંજવા જાય છે. વરા વખતે એઓ મળુર તરીકે ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. એઓ પાલખી પણ ઉચકે છે. ભોઇ શિવાય બીજી જાત એ ધંધો કરતો નથી. નાતરીઆ ન્યાત છે. એઓ છડીને તથા માતાને વિશેષ માને છે. છડીનો મેળો એઓથી તથા ખારવાઓથી ભરાય છે. એઓ મેઘરાજા બનાવે છે અને છડીને બીજે દિવસે ધામધુમથી તેને નદીમાં પધરાવે છે. આ મેળો જોવા ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે. એઓની વસ્તી ભોઇવાડા શિવાય બીજી જગ્યાએ જુજ છે. મળુર તરીકે એ વર્ગ પ્રમાણિક કહેવાય છે.

કુંભાર.

શહેરમાં અને પરામાં મળી કુંભારનાં આશરે ૬૦ ઘર છે. એ લોકોને પણ ઘરાકી હોય છે. દરેક ઘરાકને ત્યાં કાદવ-માટીનાં વાસણો એઓ પુરાં પાડે છે. માટીનાં વાસણ બનાવી વેચવાનો તથા ઘરાકોને પુરાં પાડવાનો તથા માટીની જેવી જોઈએ તેવી

કોઠીઓ બનાવી વેચવાનો ધંધો એઓના બાપનોજ છે. એ પણ નાતરીઆ ન્યાત છે. નળીઆં તથા ઇંટો પણ એજ વર્ગ ધડે છે અને વેચે છે.

પખાલી.

પખાલીઓનાં ઘર આશરે ૧૦ છે. તેઓ પાણી લઈ જવા પાડા રાખે છે અને ઘર બાંધવામાં તથા જે વર્ગને પખાલનું પાણી ખપે છે, તેમને પાણી પુરૂં પાડે છે.

રજપુત—ગરાસીઆ.

રજપુતો પહેલાં ઘણા હતા, હાલ ૧૬ ઘર છે. તેઓ નોકરી કરી તથા કોઈક લાકડાં વેચવાનો ધંધો કરી શુજરાન કરે છે. એઓમાં બાપુ કરીને એક ગૃહસ્થ લાકડાંનો વહેપાર કરતો હતો, તે બાપુ લોધાના નામથી ઓળખાતો હતો. એ નાતરીઆ ન્યાત છે. ગરાસીઆનાં ૩-૪ ઘર છે, તેઓ નોકરી કરી શુજરાન કરે છે.

સુથાર.

પહેલાં સુથારનાં ઘણાં ઘર હતાં. હાલ તો ૨૫ રહ્યાં છે એ લોકો મોટી મોટી ઇમારતો બનાવતા હતા, વહાણો પણ બનાવતા હતા, હવે તો એવા કોઈ હોંશીઆર રહ્યા નથી. તેમનો ધંધો, ખારવા, માછી, વગેરે ખીજી જાતે ઉપાડી લીધો છે. આ ગળ ભરૂચના સુથારો ઘણાજ કાબેલ કહેવાતા હતા. એઓ પણ નાતરાં કરે છે.

લુહાર.

લુહારનાં હવે થોડાં ઘર રહ્યાં છે, હાલ આશરે ૧૩ ઘર છે. તેઓ પહેલાં કહ્યાં વગેરે ઘડતા હતા, હાલ તો લોખંડનું કામ કરતા જણાય છે. પરદેશીઓ ઘણા ખરા માલમ પડે છે. એઓ નાતરીઆ ન્યાત છે.

વણકર, છીપા અને ખાત્રી.

વણકર, છીપા, ભાવસાર તથા ખાત્રી; એઓ લુગડાં, રત્ન-ઇંઓ વગેરે બનાવી છાપી વેચવાનો તથા ખાત્રીઓ લુગડાં વણ-

વાનો ધંધો કરે છે. એઓ સઘળી જાત નાતરાં કરે છે.

ગળીઆરા.

ગળીઆરાનાં આશરે ૨૫ ઘર છે. તેઓ લુગડાં ગળીમાં બોળી (રંગી) વેચે છે, ચુનાનો તથા બીજો ધંધો પણ કરતા જણાય છે. એમનામાં પણ નાતરાં કરે છે.

મોચી.

મોચીનાં આશરે ૧૫ ઘર છે. એઓ જોડા શિવવાનો ધંધો કરે છે. પહેલાં એ જાત ભરૂચમાં ઘણી હતી. ભરૂચના જેવા સારા જોડા પહેલાં કોઈ જગ્યાએ શિવાતા નહિ. લશ્કરમાં ખુટ વગેરે એ લોકોનાજ ખરીદ થતા હતા. હવે એવા મોચીઓ જણાતા નથી.

ભાટ, ચારણ, હિજડા અને ભવાયા.

આ લોકો ઘણા ખરા આલીમાં રહે છે. હિંદુઓમાં છોકરાનો જન્મ થાય છે, ત્યારે એ લોકો પોતાના દાપાં લેવા આવે છે. ભાટ ચારણ છોકરા જન્મ્યાનાં ગીતો ગાય છે. હિજડા, ભવાયા નાચે છે. આવે પ્રસંગે જેને ત્યાં છોકરાનો જન્મ થયો હોય તેને ત્યાં આનંદ વર્તાઈ રહે છે. લોકો જોવા એકઠા મળે છે. એઓ પરગામ કરતા ફરે છે. હવે એઓનો સંખ્યા વિશેષ નથી. બધાંનાં મળી ૨૦-૨૫ ઘર હશે. પરદેશી ભાટ શહેરમાં વસેલા છે, તેઓ લેસો રાખી દૂધ વેચે છે, તથા મનુરી પણ કરે છે.

કોળી, ભીલ, તલાવીઆ અને ભાલીઆ.

આ વર્ગ મનુરી કરનાર છે. ખેતીની મનુરી પણ એઓજ કરે છે. કોળી, ભીલ, તલાવીઆ કરતાં ઉંચા છે. તલાવીઆ ભીલ કરતાં ઉંચા છે. એ વર્ગની વસ્તી હાલ વધારે જણાય છે.

મારવાડા.

મારવાડા લોકો લાકડાં કાપવાનો, વહેરવાનો ધંધો કરે છે, એઓ પરદેશથી આવી અત્રે વસેલા છે. એઓનાં આશરે ૨૫-૩૦

ઘર છે. બીજી મનુરી પણ કરે છે. ચપ્પુ, કાતર, કડછી, સાણસી, તથા વગેરે બનાવા વેચવા નીકળે છે.

ઘોખી.

આ વર્ગના લોકો શહેરના રહેવાશીઓનાં કપડાં ધોવાનો ધંધો કરે છે. એઓનાં આશરે ૬૦ ઘર છે. એઓ ધોખીવાડામાં જથ્થાબંધ રહે છે.

ડબ્બગર.

ડબ્બગરો ઘણા ખરા ફાટા તળાવ તરફ રહે છે. એઓનાં આશરે ૨૫ ઘર છે. એઓ ખાનગી નોકરી નથા : મનુરી કરી પેટ ભરે છે. કેટલાએક કામળા પણ બનાવે છે, તેમ કેટલાએક નગારાં, તાંસાં વગેરે વાજત્રો ઉપર ચામડાં મઢી આપે છે.

સાબળીઆ.

સાબળીનાં ૫ ઘર છે. તેઓ અમુક ખાંધેલી જગ્યાએથી દૂધ લાવી પુટકળ દૂધ વેચવા તામડીઓ લઈને જાય છે, અગર કોઈ વેચવા પણ નીકળે છે. મરદો કેટલાએક ગાડી હાંકવાનો તથા કેટલાએક મનુરીનો ધંધો પણ કરે છે.

મરેડા, પરભુ.

દક્ષિણમાંથી પહેલાં મરેડાઓ આવી વસેલા હતા, અને તેઓએ પોતાનું વતન જ ભરૂચ કર્યું હતું, તે વસ્તી હાલ જણાતી નથી, તેમ પરભુ પણ ઘણા હતા, તે પણ હાલ કોઈકજ ઘર રહ્યું છે. દામોદરરાવ દાદાજી વકીલ ગયા પછી પરભુનાં જો ઘરજ છે. મરેડાઓ હાલ જે છે તે હાલજ આવેલા છે. ખાનગી નોકરી, પોલિસમાં નોકરી, તથા જીનોમાં પણ નોકરી કરતા જણાય છે.

ખરાદી તથા સરાણીઆ.

ખરાદી તથા સરાણીઆની જાત જુદી જુદી છે. એઓનાં ૩૦-૩૫ ઘર છે. ખરાદીઓ લાકડાંનાં રમકડાં, તથા બીજી વસ્તુઓ બનાવે છે.

સરણીઆ ચપ્પુ, છરી, તલવાર, જમધયો અસ્ત્રા વગેરે લોહાની ચીજો ઉપર સરણુ ચઢાવવાનો ધંધો કરે છે.

રાવળીઆ.

આ લોકોના આશરે ૨૫-૩૦ ઘર છે તેઓમાં ખાટલાને સાડ પાટી વણવાનો, દાતણ વેચવાનો ધંધો સ્ત્રી પુરૂષો બંને કરતાં જણાય છે. સ્ત્રીઓ છોકરાંના કે મોટાના કાનમાંથી બગાઈ કાઢવાને પણ શેરીઓમાં ફરતી જણાય છે. એઓને અડકવાનો ધર્મથી બાધ છે.

બપલી હિંદુની જાતો શિવાય બીજી નીચ વર્ણની જાતો છે; તેમાં ચમાર, ઢેડ, ભંગીઆ જેઓ હિંદુના દેવ, જેવા કે માતા, બળીઆ કાકા, હનુમાન, તુલશી વગેરેને માને છે, તેઓ પણ શહેરના પ્રમાણમાં ઓછા નથી. ચમાર ચામડાના વહેપારી છે, ઢેડ ધોતીયાં વણે છે, અથવા મનુરી કરે છે. ભંગીઆ શહેરને સાડ રાખવાનો ધંધો કરે છે, તેમ મનુરી પણ કરે છે. એ વર્ગને કોઈ પણ હિંદુ જાતનો માણસ અડકી શકતો નથી, અડકે તો તેને નહાવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે લુગડાં સાથે તેઓથી અડકાયું હોય તે બોળવાં પડે છે.

આ બધી વાણીયા તથા શૂદ્ર વર્ગની જાતોનાં ઘર, વસ્તી વગેરેની ભરૂચના રહેનાર દશાલાડ વાણીઆ તુમડી કુટુંબના ઇચ્છાલાલ પરબુદાસે ખબર કાઢવામાં મદદ કરી છે તેથી તેમનો આભાર માનવાનો છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

આવકો.

શ્રાવક લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. એઓ ઘણાં વરસો-
થી અત્રે આવી વસેલા છે. જ્યારે ઇ.

સ. ૬૪૦ માં હુએન ટ્સંગ નામનો ચીનનો
મુસાફર લકઝમાં આવેલો, તે વખતે અત્રે આ
લોકોની વસ્તી ઘણી હતી. એઓનાં દેરાસર
(દેવસ્થાન) પણ તેના જોવામાં આવેલાં હતાં.
એ વિષે ઇતિહાસિક પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે.

આથી ખાત્રી થાય છે કે એ લોકોની વસ્તી એ પહેલાંની હોવી
જોઈએ. કેટલાએક રાજાઓ જૈન ધર્મ પાળનારા હોવાથી એઓ
અત્રે વહેલા વસેલા હશે !

એ ગૃહસ્થોનાં દેરાસરો ઘણું કરી સારી સ્વચ્છ બાંધણીનાં
હોય છે અને તે ઘણાંખરાં ગુજરાતમાં વખણાય છે. આ શહેર-
માં ૧૦ દહેરાં છે, તેમાં શ્રીમાળી પોળ તથા ઉંડી વખાર મળી
૮, એક કબીરપરામાં તથા એક વેજલપોર જ્યાં એઓની વસ્તી
છે ત્યાં છે. એ દહેરાંઓને દેરાસર કહે છે. ઉંડી વખારમાં જ્યાં
સારામાં સારા પથ્થરની બાંધણીનાં દેરાસરો છે, તેમાં એ લોકોના
મહાવીર સ્વામી તથા મુનિસુવૃત્ત સ્વામીની મૂર્તિઓને બીરાજ-
માન કરી છે. શ્રીમાળીપોળમાં આદીશ્વર લગવાન, પારસનાથ
સ્વામી, શાંતિનાથ, શ્રીયાંગનાથ, સંખેસર પારસનાથ તથા બીજું
પારસનાથનું દેરાસર છે. કબીરપરામાં અજીતનાથનું તથા વેજલ-

પોરમાં આદીશ્વર ભગવાનનું દેરાસર છે. આ શિવાય શહેરમાં તંથા બે પરાંમાં મળી ૮ ઉપાશ્રય (અપાસરા) છે. જે અપાસરામાં સાધુ રહ્યા હોય ત્યાં સાધવી રહી શકતી નથી. સાધવીને કોઈ મરદ જાતને અડકવાનો ધર્મથી બાધ છે.

અપાસરામાં મૂર્તિઓ હોતી નથી. એ જગ્યાએ એ વર્ગના સાધુ સાધવીઓને ઉતારા તરીકે વાપરવા રખાય છે. એ ધર્મમાં ચોવીશ તીર્થકરો મુખ્ય છે. એ શિવાયના બીજા ૧૭૦ છે. મુખ્ય તીર્થકરોની મૂર્તિઓ દરેક દેરાસરમાં હોય છે.

આ ધર્મમાં પચુસણના દિવસ મોટા તહેવાર તરીકે ગણે છે. પચુસણ શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૨ થી ભાદરવા શુદ્ધ ૪ સુધી ઘણું કરી હોય છે. આ તહેવારોમાં એ ધર્મવાળા ઉપવાસ કરે છે. આ ઉપવાસ કોઈ પચુસણ બેસતાં પહેલાં મહિના આગમચથી, કોઈ પંદર દિવસ આગમચથી, કોઈ આઠ દિવસ આગમચથી કરે છે. પચુસણના તહેવારમાં એ વર્ગ પોતાના દેરાસરના અને પોતાના ઘરના દેવોને સારાં લાડ લડાવે છે. કથા શ્રવણ કરે છે, પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરે છે. એ ક્રિયામાં આખા વરસમાં કોઈ સાથે વેરવિરોધ થયાં હોય તે છોડી દે છે, ને તે બાબત દેવો પાસે માફી માગે છે. ભાદરવા શુદ્ધ પાંચમે એમના દેવનો મોટો વરઘોડો કાઢે છે. તે વખતે દેવને કોઈ વખત નાની રૂપાની બંગલા આકારની ગાડીમાં કે પાલખીમાં બેસાડે છે. આ વરઘોડામાં એ વર્ગનાં સર્વ નાનાં-મોટાં સ્ત્રી-પુરૂષો ભાગ લે છે. આ તહેવાર મોટામાં મોટો હોવાથી દરેક સ્ત્રી-પુરૂષનાં અંગ ઉપર ઉંચામાં ઉંચા પોશાક તથા આભૂષણો માલમ પડે છે.

જેવી રીતે હિંદુઓ એકાદશી વગેરેના ઉપવાસ કરે છે, તેવી રીતે અમુક દિવસે એ વર્ગ પણ ઉપવાસ કરે છે. જ્ઞાનપંચમી એટલે કારતક શુદ્ધ ૫ ને દિવસે પુસ્તકોની પૂજા કરી ઉપવાસ કરે છે. મુનિ એકાદશી જે માગસર શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે હોય છે, તે દિવસે પણ ઉપવાસ કરે છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૭ થી પુનમ સુધી એકજવાર ભોજન કરે છે, એ ભોજનમાં ધાર્મિક શ્રાવકો ઘી, દૂધ, તેલ, ગળપણ તજે છે, ફક્ત ભાતને રોટલા ખાઈ રહે છે. એ દિવસોમાં એમને એમના ધર્મને અનુસરી અંબાલ નામનું તપ કરવાનું છે.

દર મહિનાની બંને ચૌદશો મોટો દહાડો, એટલે ધાર્મિક ગણાય છે. તેમાં કારતક, ફાગણ અને અશાઠ એ મહિનાની શુદ્ધ ચૌદશો વિશેષ મોટી ગણાય છે.

શ્રાવક પ્રાચીન કાળથી વહેપારી વર્ગના છે. તેઓ વહેપાર કરતા એટલુંજ નહિ, પણ રાજ્યો જૈન ધર્મના હોવાથી રાજ્ય કારભારમાં પણ ભાગ લેતા હતા. હાલના શ્રાવકો પણ વહેપાર, વ્યાજુકો વગેરે ધંધાઓ તથા બીજા અનાજ વગેરેના તેમની કોમને શોભે એવા ધંધા કરે છે.

એ ધર્મમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે ફાંટા છે.

આ કોમના એક ગૃહસ્થ અનુપચંદ્ર મેલાપચંદ્ર હાલ લંડનમાં ઝવેરીને ત્યાં નોકર છે.

સને ૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રકમાં શ્રાવકોની વસ્તી સ્ત્રી પુરૂષ સાથે ૬૭૬ માણસની હતી.

આ શ્રાવકો વિષેની હકીકત સ્વર્ગવાશી શેઠ અનુપચંદ્ર મહુકચંદ્રે આપેલી લખી છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મુસલમાન.

ઈસલામી ધર્મ પેગંબર સાહેબ હજરત મહમદ નામના મહાપુરુષે સ્થાપન કર્યો. એઓનો જન્મ મક્કા શહેરમાં ઇ. સ. ૫૬૯ માં થયો હતો. આ વખતે આરબ લોકો મૂર્તિપૂજક હતા અને ઘણા દેવોને માનતા હતા. એઓએ પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, કે પરમેશ્વર એકજ છે, ઘણા નથી. પોતેજ પરમેશ્વરના પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર છે. એમણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી, તથા બધા મુસલમાનો ભાઈ છે ધર્મને માટે લઢી મરનાર સ્વર્ગે જાય છે, ને મૂર્તિ પૂજક લોકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી ઘણું પુણ્ય છે, એમ શિખવ્યું.

હજરત મહમદનો ઉપદેશ તે વખતના આરબ લોકોના ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ હજરત મહમદની સામા ઉઠ્યા, ને તેમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો, તેથી હજરત મહમદ કંટાળી મક્કાને ત્યાગ કરી મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. એને અરબી ભાષામાં હીજરી* કહે છે, તેથી મુસલમાનો એ વરસથી સન ગણવા લાગ્યા. એ સનનું નામ હીજરી પડ્યું. હજરત મહમદના ઘણા શિષ્યો થયા. એ શિષ્યોમાં પોતાના પેગંબર જેવોજ જુસ્સોને આગ્રહ આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સઘળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓની સામા થયા ને તેમને વશ કર્યા. હજરત મહમદ

* હીજરીનું ૧૩૩૧ મું વરસ ચાલે છે.

પેગંબરના ઉપદેશથી આખા અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામી ધર્મ ફેલાયો. એઓ મદીના શહેરમાં ઇ. સ. ૬૩૨ માં બેહસ્તનશીન થયા. (ભરતખંડનો ઇતિહાસ વિકૃત્ત ધનજી) મક્કા અને મદીના એ ધર્મવાળાનાં મોટાં પવિત્ર ધામ ગણાય છે. આ કારણથી એ ધર્મવાળાઓ મક્કે હજ (જત્રા) કરવા જાય છે. જેઓએ હજ કરી હોય તેઓ “ હાજી ” કહેવાય છે. ભરૂચના પણ ઘણા ખરા એ ધર્મવાળા હજ કરી આવેલા છે. હજ કરવા જવાનાં વહાણો પહેલાં હાજી પાર કરમાણીને ઓવારેથી ઉપડતાં હતાં.

પેગંબર હજરત મહમદ પછી એમની ગાદીએ ઇસ્લામી ધર્મનું કામ ચલાવવા ખલીફ અથવા ખલીફા થયા. હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત ઉમ્મર, હજરત ઉસ્માન અને હજરત અલી એઓએ એક પછી એક ખલીફાના પદવી લોગવી. આ ખલીફા તથા તેમની પછી જે જે ખલીફા થયા તેમણે મોટી મોટી લઢાઈઓ કરીને પોતાનો ઇસ્લામી ધર્મ એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા ખંડના ઘણા ખરા દેશોમાં માન્ય કરાવ્યો.

એ ધર્મમાં “ સુની ” અને “ શિયા ” એવા બે ફાંટા છે. જેઓ ચારે હજરતોને માને છે, તેઓ સુની કહેવાય છે. એઓમાં જેઓ હજરતઅલીના દીકરા હજરત હુસેન તથા હજરત હસનના વંશમાંથી ઉતરેલા છે, તેઓ સૈયદ કહેવાય છે. એઓમાં શેખ, પઠાણ, બેગ, મલૈક, તથા મે.ગલ પણ છે.

એ ધર્મમાં દિવસમાં પાંચ વખત નમાઝ પડવાનું ફરમાન છે. નમાઝ પઢવાની જગ્યા એ ધર્મના માણસો જ્યાં રહેતા હોય ત્યાંની નજીકની મસજીદમાં હોય છે. ભરૂચમાં એ ધર્મવાળા જ્યાં જ્યાં રહે છે, ત્યાં નજીકમાં તેમને નમાઝ પઢવા સારૂ એકેકી મસજીદ હોય છે.

દર અઠવાડીએ એટલે દર શુક્રવારે બપોરે એકજ વખત જુમા મસજીદમાં નમાઝ પઢવાની છે. જુમા મસજીદને જામે મસજીદ કહે છે. જુમેએ એટલે શુક્રવાર, મસજીદ એટલે સી-જદાની જગ્યા.

વરસમાં બે વખત એટલે જ્યારે ઇદનો વખત આવે છે, ત્યારે ઇદગામાં એ ધર્મ પાળનારા એકઠા થાય છે. મુસલમાનોમાં

“ ઇંદુલક્રીતર ” એટલે રોજા છોડવાની ઇંદ, અને “ ઇંદુદદોહા ” એટલે બકરી ઇંદ; એમ બે ઇંદના તહેવારો ઘણા મોટા અને પવિત્ર ગણાય છે તેથી ગરીબ કે તવંગર ગમે તે સ્થિતિનો મરદ સારાં સારાં કપડાં પહેરી ઘરનાં અગર ભાડાનાં વાહનમાં બેસી ધર્મનાં માન ખાતર તે દિવસે કાજી સાહેબની સવારી નીકળે છે, તેની પાછળ ઇંદગામાં જાય છે. એ જગ્યાએ જે ગૃહસ્થનાં કુટુંબમાં ખતિબનો ખિતાબ હોય છે તે કુટુંબનો ગૃહસ્થ ખતિબ તરીકે એ ધર્મવાળાઓને ધર્મ સખંધી બોધ કરે છે. પહેલાં અત્રેના જાણીતા અને શેખ કુટુંબના ઘણા લીઆકતવાળા શેખ નજમુદ્દીન હમીદુદ્દીન ખતિબ હતા. તેઓ ગુજરી ગયા પછી હાલ તેમની દીકરીનો દીકરો હુસેનુદ્દીન સકરૂમીઆં મરનારનો જગ્યાનું કામ કરે છે. તેમ એ ધર્મવાળા એ ગૃહસ્થને ખતિબ તરીકે માન પણ આપે છે.

મુસલમાનોમાં વિવાહ કરવાની રીત એવી છે, કે જ્યારે બંને પક્ષવાળા રાજી ખુશી હોય, ત્યારે વરની મા કન્યાને ઘેર જે જનસો કન્યાને ચઢાવવાની નક્કી કરી હોય, તે જનસો તથા રૂ. ૧) ની મીઠાઈ લઈને જાય છે. છોકરીની મા છોકરીને મોઢે માથે ઓઢાડી સાસુના ખોળામાં બેસાડે છે, તે વખતે સાસુ તેના હાથમાં રૂ. ૧) આપે છે, તથા પેલી મીઠાઈ તથા જનસો પણ આપે છે. આ પ્રમાણે કર્યું એટલે માગણી અથવા નિસખત થઈ કહેવાય છે. લગ્નની રીત સાધારણ એવી છે કે વિવાહ નિસખત અથવા માગણી થયા પછી બંને પક્ષવાળાઓનો ઈરાદો વર કન્યાને પરણાવવાનો થાય, ત્યારે વર સગીર હોય તો વરનો બાપ અગર કોઈ વાલી, કન્યાના બાપને કે વાલી હોય તો વાલીને કહેવરાવે, કે હવે લગ્નનો દિવસ નક્કી ઠરાવો. આ કહેણ આવ્યા પછી કન્યાનો બાપ અગર વાલી કહાવે કે તમે ફલાણે દિવસે દિવસ નક્કી કરવા આવજો. ઠરાવેલે દિવસે વરની તરફના લોકો વાજતે ગાજતે (વાજત્રો સાથે) નાળીએર, સાકર, પુલના હાર, થાળોમાં ભરીને કન્યાને ઘેર જાય છે. કન્યા તરફના માણસો તેમને બેસાડયા પછી શરબત પાય છે, તે શરબતની થાળીમાં શરબત પીનારા સગપણના નેક મુજબ આનો, બે આના, પાવલી કે રૂપીઓ નાખે છે. આ થયા પછી કન્યા તરફના લોકો લગ્નનો દિવસ ઠરાવે

છે, પછી કન્યાને માટે જનસો, કપડાં શું શું લેવાનાં, તે તથા બીજી શી શી ચીજો લેવાની તે વર તરફના માણસોને કહે છે. પછી એ બાળતમાં કાંઈ ઓછું વધતું કરવાનું હોય તે નક્કી કરી મિજલસ બરબાસ્ત થાય છે. પછી ઠરાવેલે દિવસે વરઘોડા કાઢી વરને કન્યાને ઘેર લઈ જાય છે, ત્યાં આગળ મિજલસમાં બેઠા પછી ત્યાં કાજી હાજર હોય તો તે અગર કાજીનો માણસ વરને બે શાહેદો તથા એક વકીલની સમક્ષ પૂછે છે, કે “ ફલાણી બાઈ સાથે આટલા રૂપીઆની મેહુર સાથે પરણવાની ખુશી છે? ” વર કબુલ કરે ત્યારે કન્યા તરફની જે મેહુર વગેરેની સરતો હોય તે વરને કહી સંભળાવે છે. પછી વર મેહુરની સરતો કબુલ કરે તો કાજી હાજર હોય તો તે અગર તેના તરફનો માણસ ધર્મ શાસ્ત્ર મુજબના કેટલાએક શબ્દો બોલી આશીર્વાદ દે છે અને મુગારકબાદી આપે છે. આ ક્રિયા થઈ એટલે પરણી ચુક્યાં— એ ક્રિયાને નિકાહ થયો એમ કહે છે. ત્યાર પછી કન્યા તરફનાં માણસ બધાં લોકોને શરબત પાચે છે, ને સંબંધ પ્રમાણે શરબત પીનરા લોકો બે આના, ચાર આના કે વધતા ઓછા પૈસા તે થાળીમાં નાખે છે. પછી મિજલસમાં હાર, કલગી તથા પાનનાં બીડાં સર્વેને આપે છે અને નાચ કે બીજી ગંમતમાં આખી રાત કન્યાને માંડવે ગુજારે છે. સવારે પોતાને ઘેર આવે છે. જો કન્યાનાં માળાપ ગરીબ હોય તો કન્યાને વરની સાથેજ વિદાય કરે છે. અગર બરાત (સાજન—મહાજન) ને જમાડવાની કન્યાના બાપની શક્તિ હોય તો તે વરને કહે છે, કે તમો બરાતના (સાજન—મહાજન) ના, અમુક સંખ્યા નીમી એટલે રૂપ—૫૦—૧૦૦ અથવા પોતાની જેટલી મરજી હોય તેટલાને લઈને આવવાનું વરને કહે, તે પ્રમાણે માણસો લઈ સાંજે વરઘોડા સાથે કન્યાને ઘર જાય છે. ત્યાર પછી જમવાનું કામ શરૂ થાય છે. જમી રહ્યા પછી કન્યા તરફથી વરને અને વરના સગાં વહાલાંને સંબંધ પ્રમાણે પહેરા-મણી આપવામાં આવે છે. એ પહેરામણી આપ્યા પછી કન્યાને વરની સાથે કેટલીક ક્રિયાઓ કરી વિદાય કરે છે, અને તે કન્યા લઈ વાજાંત્ર વગાડતા વરઘોડા સાથે પોતાને ઘર લાવે છે.

મુસલમાનોમાં સુનત કરવાનો રીવાજ છે. છોકરા પાંચ

વરસથી ખાર વરસનો થાય ત્યાં સુધીમાં ગમે તે વખતે સુનત કરવામાં આવે છે.

એ ધર્મવાળાઓમાં લગ્ન પ્રસંગે વરઘોડો કાઢવાનો રીવાજ છે. હિંદુઓની માફક વર ઘોડા ઉપર બેસે છે, ને કન્યાને ઘેર શાજનીઆ સાથે પરણવા જાય છે, તેમ રામજીનીના નાચ વગેરે બાબત ખરચ પણ સારો કરે છે.

મુસલમાનોમાં મરણ સમયે ખરચ કરવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે ક્ષાતીઓ પઢે છે. શક્તિવાન હોય તેઓ ચોથે દિવસે ક્ષાતીઓ પઢે છે, અને સગાં વહાલાંને તથા ન્યાતને પણ લોજન આપે છે. ચાલીસો પણ કરવાનો રીવાજ છે. મરનારના ચાલીસમે દિવસે સારાં સારાં લોજન રાંધે છે. કુરાન પઢાવે છે, ને તે દિવસે અગર બીજે દિવસે ફકીરોને રાંધેલું અનાજ ખવરાવી દે છે. કોઈક તે દિવસે સગાંવહાલાંને અગર ન્યાતને પણ જમાડે છે. એ લોકો ભૂમિદાહ કરે છે, અને તે ઉપર કબર પણ ચણાવે છે.

મરણ પાછળ શોક પાળવાનો રીવાજ કેટલીએક રીતે હિંદુઓને મળતો આવે છે. ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર દિવસ અગર તેથી વધારે તો મરનારની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં શોક પાળે છે. નાતરાંનો રીવાજ છે. કોઈ સ્ત્રી જીવાનીમાં પાછી ફરી હોય, તે સ્ત્રીને નાતરૂં કરવું હોય તો તેને તેમ કરવાને અડચણ નથી, પણ ધારો એવો છે કે મરનાર ધણીને જા સાડા ચાર માસ થયા પછી નાતરે જવું, ન જવું, તેની મરણ ઉપર હોય છે. આ હદ બાંધવાનું કારણ કે એ મુદતમાં એ સ્ત્રીને મરનાર ધણીના પેટના હમેલ હોય તો જણાઈ આવે. હમેલ દેખાય તો પછી કેટલીએક મુદત નાતરે જવાનું માંડી વાળવું પડે છે. ખાનદાન ઘરની સ્ત્રીઓ કવચિતજ નાતરાં કરે છે. હોજલ તેવા ખાનદાનમાં વિશેષ છે, ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી પોતાનું મ્હો કોઈને બતાવેજ નહિ. ઘરના છોકરાં અગર કોઈ નજદીકનું સગું જીવે તો કંઈ હરકત નહિ. એ જાત પાસે નાણું હોય તો એમના જેવી ઉદાર વૃત્તિની કોઈકજ જાત નીકળે. ધર્મ જીનુની એ કોમમાં ધણી છે. એ બાબતમાં તરતજ એકસંપ થઈ જાય છે.

જેવી રીતે હિંદુઓ ઉપવાસ કરે છે, તેવી રીતે મુસલમાનો રોજા પાળે છે. સામાન માસની છેલ્લી તારીખે રોજા લેવા જવાને

એ ધર્મવાળાઓ ઉન્નણી બંધ છે. રમબાન માસની પહેલી તારીખથી રોજ શરૂ થાય છે. સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં દોઢ કલાક આગમચથી તે સૂર્ય આથમતાં સુધી અન્ન તો શું, પણ પાણી પણ એઓ પીતા નથી. સવાલ માસની પહેલી તારીખે રોજ ભાંગે છે (મુક્ત થાય છે), તે દિવસ તે ઇદનો તહેવાર ગણાય છે.

તાબુત—તાબુતનો રીવાજ ફક્ત આ દેશમાં જ છે, અને તે ઇ. સ. ૧૫૨૬ પછી બાબરના વખતમાં નીકળ્યો છે. પહેલાં તાબુતો દિલ્હી અને આગ્રામાં થયાં. પછી આ દેશમાં જે જે જગ્યાએ મુસલમાનોની વસ્તી થઈ તે તે જગ્યાએ તાબુતો થવા માંડ્યાં. તાબુતના દિવસો એ ગમીના દિવસો છે. એ તાબુતો હિંદુ મહિનાના દર અગીઆરમે મહિને આવે છે, એટલે આ વરસ માગશર માસમાં થયાં છે, તો આવતે વરસ કાર્તિક માસમાં થવાનાં; અને તે હંમેશાં શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસેજ ઠંડાં કરવામાં આવે છે. અગીઆરસનો દિવસ એટલે પાછલા દિવસની રાત કતલની રાત કહેવાય છે. તાબુતો હંમેશાં એ ધર્મવાળાઓના મોહરમ માસમાં થાય છે. પહેલાં તાબુતો મોટાં અને સારી કારીગરીથી કરવામાં આવતાં હતાં. ચુનારાતું, કલેકટર ઓફિસનું, મામલતદારનું, અદાલતનું, તથા બીજાં એક બે તાબુતોને બેઠને આંખ ઠરતી હતી. હંમેશાંના રીવાજ પ્રમાણે કતોપોરના દરવાજા આગળ એકઠાં કરીને એક પછી એક તાબુતને ઠંડાં કરવા લઈ જાય છે. હાલ તાબુતમાં શું શું થાય છે તે પ્રજા જુવે છે એટલે, તે વિષે વિવેચન કર્યું નથી.

ભરૂચમાં એકંદરે બેઠએ તો મુસમાનોની સ્થિતિ સારી નથી. ગરીબ ઘણા છે. ઘણા ખરા પટાવાળાની નોકરી કરતા જણાય છે, મજૂરી પણ ઘણા કરે છે. કોઈક વહેપાર પણ કરતા જણાય છે, પણ તે જુજ. જેવી મુસલમાની રાજ્યમાં તેમની ચઢતી હતી, તેવીજ તેમની હાલ પડતી બેવામાં આવે છે. આનું ખાસ કારણ એ જણાય છે કે તેઓ કેળવણી લેતા નથી.

પીંજરા, મેમાન, મોમના, ખોળ, શેખડા, તાઈ, છીપા તથા ખારવા, એ જાતના મુસલમાન અહીં માલમ પડે છે. લોટીઆ હોરાની જાંત પણ છે. કેટલાએક હોરા શહેરમાં પણ વસેલા છે.

આ જાત મહમદ બેગડાના વખતથી એ ધર્મમાં પેઢેલી છે. એઓ અસલ તો હિંદુ પણ પાછળથી તેઓ વટલેલા છે. ખરા મુસલમાન તો તેઓનું ભરૂચમાં રાજ્ય થયું ત્યારથી આવી રહ્યા, તેઓજ કહેવાય છે. પીંજરાનો ધંધો રૂ ખરીદી ગોદડાં તૈયાર કરવાનો છે. એઓમાં કોઈક વહેપાર પણ કરે છે. આ મુસલમાનો શિવાય તેમનામાં નાગોરી કરીને બીજી જાત છે. તેઓ માળવામાં નાગોર કરી શહેર છે, ત્યાંથી આવી વસ્યા છે. એઓ અસલથી ગાડાં ભાડે ફેરવવાનો ધંધો કરનાર છે. રેલવે થયા પહેલાં એઓનો રોજગાર ઘણો સારો ચાલતો હતો. મુસલમાન ખારવાઓ હોડી ફેરવવામાં ઘણા કાબેલ ગણાય છે. તેઓ વહેપારી પણ છે.

શહેરમાં લોટીઆ હોરાની જાત પણ છે, તેઓ ઘણા ખરા મણીઆરાનો ધંધો કરે છે. બીજા લોખંડ વગેરેનો ધંધો કરે છે. તથા વહેપાર પણ કરે છે. એ જાત શિયા પંથની છે. એઓની સ્થિતિ સારી છે. લગ્ન પ્રસંગે ખરચ પણ સારા કરે છે. તેઓનો જમાતને માટે તેઓની આગવી વાડી છે. એ જાત એક જથ્થે રહે છે. બીજા મુસલમાનોની માફક શેરીએ શેરીએ નથી. આ જાત વહેપારના કામમાં ઘણીજ સાહસિક છે, તેથી દરીઆની મુસાફરી કરવા ડર રાખતા નથી, ગમે તે જગ્યાએ જઈ શકે છે. તેઓની સ્ત્રીઓ હોજલ રાખે છે, પણ શરીર ઉપર બુરખો નાખી કોઈ વખત ઘર બહાર ફરતી જણાય છે. એઓ આબરૂદાર વર્ગના છે. એઓ એમના મુદ્દાંને ઘણું માન આપે છે.

આગળ ઉપર મુસલમાનો પોતાની જાત શિવાય બીજી જાતનું લાવેલું પાણી પણ પીતા નહિ, તો અન્ન તો કયાંથીજ ખાય. એવા હાલ ભરૂચમાં કોઈક વખતે જણાય ખરા. મારી જાતના અનુભવથી લખવા હિંમત ધરું છું, કે અત્રેના લાલબજારના રહેનાર સૈયદ અબાસઅલીના પિતા સૈયદ સમસુદ્દીન વલદે સૈયદ મહમદ સલાહ આમોદમાં સખરજીસ્ટ્રાર હતા, તેઓ ધર્મમાં એટલે દરજ્જે ચુસ્ત હતા, કે હિંદુ અગર બીજી કોઈ પણ વર્ણનું પાણી પણ પીતા નહિ. હું કલેક્ટર ઓફિસમાં રેજીસ્ટ્રેશન ખાતામાં હોવાથી એમની ઓફિસનું મેં દફતર તપાસેલું, તે સાહેબની સહી કરાવવા આમોદથી સમની મુકામે એઓને હું

લઈ ગયેલો. એ જગ્યાએ તે દિવસે બંદૂત હોવાથી અમારા સર્વના ઘણા આગ્રહ થયા તો પણ એમણે ચોખ્ખી રીતે કહ્યું કે “મુસલમાનના હાથની રસોઈ શિવાય હું કોઈ પણ વર્ણનું ખાતો નથી તેમ પાણી પણ પીતો નથી.” આથી અમારે એમને માટે એક મુસલમાન પટાવાળા પાસે રસોઈ કરાવવાની જરૂર પડી હતી. આ રસોઈ તૈયાર થયા પછી એઓએ ભોજન કર્યું.

ભરૂચમાં એ કોમે રાજ્ય પણ કરેલું છે. દિવાન, લશ્કરના સરદાર તથા બીજા મોટા મોટા હોદ્દાની જગ્યાઓ એઓએ ભોગવી છે; તેમના નામ ગણાવીએ તો આવી બે-ચાર ચોપડીઓ ભરાય. અંગ્રેજી રાજ્યમાં પણ ભરૂચના મુસલમાનોએ પદવી ભોગવી છે.

એઓની પવિત્ર જગ્યા એઓની મસજીદો છે. એ મસજીદો અને જુમા મસજીદ, ઇદગા, એફ્રુસ સાહેબની દરઘા, જુની મદ્રેસા, પીરછત્તર, બાવારેન, નવાબની કબરો વગેરે જોવા લાયક છે.

જુમામસજીદ—અસલ શ્રાવકોતું દેહેરું હતું. જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે ભરૂચ સને ૧૮૦૩ માં લીધું, ત્યારે એ મસજીદમાં અંગ્રેજી લશ્કરને ઉતારે આપ્યો હતો. ઇદગા સને ૧૩૨૫-૧૩૫૧ સુધીના વખતમાં જ્યારે મહમદ તઘલખ ભરૂચ ખંડ સમાવવા આવ્યો ત્યારે તેણે બંધાવ્યું છે, એવું સૈયદ મહમદ હુસેન સાહેબ અમીર સાહેબથી સાંભળ્યું છે. જુની મદ્રેસા વિષે એક વૃદ્ધ સાધુથી સાંભળેલું કે એ ગુરૂ દત્તાત્રયનું સ્થાન હતું, એ મુજબ સૈયદ મહમદ હુસેન સાહેબે પણ સાંભળેલું પોતે કહેતા હતા. એ મકાન મુસલમાનોને પઢવાની જગ્યા હતી. એફ્રુસની દરઘા એ સૈયદ એહમદઅલી એફ્રુસ નામના મહાત્માનોજ છે. એ દરઘાનો અમુક વખતે ઔરસ ભરાય છે. એ વખતે દરેક કોમના માણસો ત્યાં જોવા જતા દીઠા છે. એ દરઘાના ખરચ માટે ઔરંગઝેબનાં વખતથી ઉમરાજ ગામ બક્ષીસ આપેલું છે તેથી ખરચ નલે છે.

બાવારેન વિષેની હકીકત ઇતિહાસના પ્રકરણમાં જણાવી છે, એટલે આ જગ્યાએ જણાવી નથી.

પીરછત્તરનો પરતો એવો હતો, કે એ કબર અથવા દરઘાની આસપાસ પાંચ પુટ લાંબી અને બે પુટ પહોળી પાળ કરેલી

છે, તેમાંથી પાણી કોઈ દિવસ ખુટતું નહિ હતું. જ્યારે ગેમ-બીર ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં ભરૂચ જીતવા આવેલો, તે વખતે કૃતે-સિંહ ગાયકવાડ નવાબની મદદે આવ્યા હતા, તેમણે આ વાત જાણ્યાથી અચાંખે પામી અજમાયશ કરવાનું ધાતું. પોતાના બે હાથી બે પાસે રાખી તેમને પાણી પાતું. કેટલાએક હાથી-ઓએ પાણી પોતાથી પીવાયું તેટલું પીધું, પણ પાણી તો તેટલું ને તેટલું જ જણાયું હતું. આ વાત ભરૂચમાં આજ લગી ચાલી જ આવી છે. સને ૧૮૫૭ ના બળવા પછી એ પાણી એ પા-ળોમાં જોવામાં આવ્યું નથી. પાણી ખુટવાનું કારણ પણ એમજ કહેવાય છે, કે એ દરધાના મુઝાવરો માંહોમાંહે લડી મૂવા, તેમાં એકે પાળ ખોદી નાંખી. ત્યારથીજ પાણી ગેબ થઈ ગયું. પા-છળથી કેટલાએક ધાર્મિક મુસલમાનોએ પાણી પાછું લાવવા પોતાના ધર્મના ફરમાન મુજબ ઘણી કિચાઓ કરી, પણ પાળમાં પાણી પાછું આવ્યું જ નહિ. (પાણી ખુટવાનું કારણ દિવાન સાહેબ અરદેસરજીએ લખાવ્યું છે.)

નાગામીઆં કરીને એક ઓલીઆ હતા. એ મહાત્મા બીલકુલ કપડાં પહેરતાજ નહિ. એઓ વસ્ત્ર પહેરે અથવા કોઈ બળાત્કારે એમની કમ્મરે બાંધે તો તે બળી જતું હતું. એ વાત આજે પણ ચાલુજ છે. એઓની રહેવાની જગ્યા લાલભાઈની પાટ આગળ છે, તે હવેલીમાં એમના વંશજે હાલ રહે છે અને આજ પણ નાગામીઆંની હવેલીથી એ મકાન ઓળખાય છે. એઓ જાતે સૈયદ હતા અને એમનો માનતા ચાલતી સાંભળી હતી. એઓના વંશના ગૃહસ્થો પાંજરા અને હોરાઓના પીરજાદા છે.

એઓમાં જાગીરદાર ઇનામદાર પણ છે. ભુવાના ઇનામદાર હાલ પીરસાહેબ અમીરસાહેબ તથા તેના ભાઈ મહમદ હુસેનસાહેબ છે. અમીરસાહેબ જાતે ઘણા દેખાવડા, નરમ સ્વભાવના અને મિલ-નસાર હકીમ હતા. ગરોબોને મક્ત દવા આપતા હતા. ભુવા ગામ એમના વડવાઓને શાહજહાનના રાજ્યમાં મળેલું કહે છે. મકતુપોરના ઇનામદાર સેદુમીઆં છબુમીઆં તથા તેના ભાઈઓ છે, તેમજ નરથલાના ઇનામદાર શુલામઅલી મુદેફરમીઆં હતા.

સૈયદો જિંયા કહેવાય છે. નવાબના, પીરસાહેબ, બડાસા-હેબના, દિવાનજીના, મહમદશાખા સાહેબના કુટુંબીઓ તથા

ખીજ કેટલાએક કુટુંબના ગૃહસ્થો ખાનદાન ગણાય છે. હોજલનો ચાલ એઓમાં વિશેષ છે. અને તે વિશેષે કરી ખાનદાન કુટુંબમાં વધારે છે.

સને ૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રકમાં એ કોમની વસ્તી ૧૨૧૨૫ માણસની હતી. એ કોમ પાસે નાણાં હોય તો એમની વૃત્તિ ઉદાર રહે છે અને ખરચ કરવા કોઈ દિવસ પાછી પહાની કાઢેજ નહિ. ધર્મની ઝનુની એઓમાં ઘણી છે. એવી બાળતમાં તરતજ એકસંપ થઈ જાય છે. ગમે ત્યાં જવાને ધર્મ સંબંધી બાધ નહિ, તેથી એ જાતના દરેક ખંડમાં વહેપાર અથવા રોજગાર માટે જાય છે. ભરૂચથી કેટલાએક મુસલમાનો આફ્રિકા જઈ આવ્યા છે ને ત્યાંથી સારી કમાણી લાવ્યા છે.

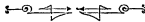
આ ચોપડીમાં મુસલમાનો વિશે લખેલી હકીકત મેં વાંચી અને મારી સમજ પ્રમાણે તેમાં કેટલોક સુધારો કર્યો છે.

સૈયદ અબાસઅલી વલદે સૈયદ શમશુદ્દીન
ઇબને સૈયદ મહમદ સલાહ સાહેબ.

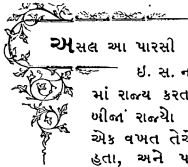

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પારસી.

અસલ આ પારસી કોમના માણસો ઇરાન રહેતા હતા.

ઇ. સ. ની પૂર્વે એ કોમના બાદશાહ ઇરાન-

માં રાજ્ય કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ

ળીનું રાજ્યો ઉપર હુમલો પણ લઈ જતા હતા.

એક વખત તેઓ આ દેશમાં પણ જીતવાને આવ્યા

હતા, અને પંજાબમાં તેઓએ કેટલીએક મુદત

સુધી થાણું પણ રાખેલું હતું, ઇરાન મુસલમાન

લોકોના હાથમાં આવ્યાથી તેમને ધર્મ બરાબર સચવાવો મુશ્કેલ

જણાયાથી ધર્મિષ્ઠ પારસીઓની એક ટોળી (કાફલો) હોરમઝ

બંદરથી વહાણમાં બેસી આ દેશમાં આવવા નીકળી, અને દીવ

બંદરે ઉતરી. એ ટોળીનાં માણસો એજ જગ્યાએ ૧૯ વરસ

રહીને, ત્યાંના તથા હિંદુસ્તાનની આજુબાજુના લોકોની રીતભાત-

થી તથા ભાષાથી જાણીતા થયા. દીવની હવા તેમને માફક નહિ

આવવાથી પાછા વહાણોમાં બેસી સંજાણમાં આવ્યા, ને ત્યાંના

“ જાદી રાણા ” ની પરવાનગી લઈ ત્યાં રહ્યા. આ જાદી રાણો

ઘણું કરી ડોક્ટર બેન વિલસનના ધારવા પ્રમાણે પાટણનો જય-

દેવ વનરાજ જે ૭૪૫ થી ૮૦૬ સુધી ગાદી પર હતો તે હશે.

હવે ભરૂચના પારસી દસ્તુર અસપંદીઆરજી કામદીનજીએ

ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં “ કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર ” એ

નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે જોતાં તેઓ સંવત ૭૭૨ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૯ ને શુક્રવારે એટલે ઇ. સ. ૭૧૬ ના ઓગસ્ટમાં અને જરથોસ્તી સન ૮૫, માહ ચાર, તીર રોજ ૨, બમનને રોજ સંજ્ઞામાં આવી વસ્યાનું જણાય છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે તેઓ આ દેશમાં પહેલ વહેલા ઇ. સ. ૬૯૩ માં દીવ બંદરે ઉતર્યા હતા, એમ ગણતાં તેઓ આ દેશના આજે ૧૨૧૬ વરસના વતની થયા છે.

જદી રાણાએ એ કોમના ચાર કાબેલ માણસોને બોલાવી, તેઓનું આ દેશમાં નાશી આવવાનું કારણ, તેમનો ધર્મ, રીત-ભાત વગેરેની તજવીજ કરી હતી. એ રાજાએ એ પારસીઓને એવી સરતથી ઉતારે આપ્યો હતો કે તેઓએ હવેથી હથિયાર બાંધવાં નહિ, મુલકની ભ.ષા તેમણે બોલવી, ચોરતોએ બહારનો પોશાક તેઓના જેવો પહેરવો તથા છોકરાંઓનાં લગ્ન સાંજની વખતે કરવાં. આ સરતો તેઓના ધર્મને નુકશાનકારક નહિ હોવાથી તેઓએ કબુલ કરી અને સંજ્ઞામાં વાસો કર્યો. આ પછી તેઓએ પોતાને બંદગી તથા ધર્મક્રિયા કરવા માટે એક આતશ બહેરામ ત્યાં પરકાવવાની રાજા પાસે પરવાનગી માગી અને ખોરા-સાનથી પોતાની સાથે લાવેલા અલાતોથી તૈયારી કરી. એક ઇ-લાહિદી ઇમારત બંધાવી, તેમાં તેને તખ્તનશીન કીધા. સંજ્ઞાના આતશ બહેરામ ઘણા જુના વખતના તેથી વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે. આ સંબંધોની સઘળી ક્રિયા સાપુરના દીકરા, ધવ-લના દીકરા નેરીઓ સંગે કરાવી હતી. એ ધવલના વંશમાં બહેરામ થઈ ગયા, તેની ઓલાદના મોખેદોજ ભરૂચમાં પહેલા વસેલા છે.

સંજ્ઞાથી પારસીઓ ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ખંભાત, નવસારી વગેરે ગામોમાં જ્યાં જેને પસંદ પડ્યું, ત્યાં જઈ વસ્યા. ભરૂચ-માં પેસ્તનજી નામના પારસીએ અંકલેશ્વરથી આવી અગીઆરમા શૈકાની આખરે પહેલ વહેલી અગીઆરો બંધાવી હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ લોકો અગીઆરમા શૈકાની આખરે અગર મધ્ય ભાગમાં ભરૂચમાં આવી વસ્યા હશે. દસ્તુરવાળી અગીઆરી જે ૮૦૦-૯૦૦ વરસની જુની કહેવાય છે, તે એ પેસ્તનજીવાળી હશે.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ ના વસ્તી પત્રક વખતે ભરૂચમાં ૨૬૯૨ પારસી હતા. એ સંખ્યા ઘટતી ઘટતી સન ૧૮૪૬ માં ૧૮૨૩ હતી. આ વસ્તી ઘટવાનું કારણ એમ જણાયું કે ઘણા ખરા વહેપારી વર્ગના ગૃહસ્થો કુટુંબ સાથે મુંબઈ જઈ વસ્યા. હવે સને ૧૯૧૧ ના વસ્તી પત્રક વખતે એ કોમની સંખ્યા ૧૬૪૮ માણસની હતી. મરદોની સંખ્યા ૮૫૨ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૦૯૬ હતી. સ્ત્રીઓ મરદો કરતાં ૨૪૪ વધારે છે.

આ કોમની ધર્મની જગ્યાઓ ભરૂચમાં સાત અગીઆરીઓ છે. એ અગીઆરીઓમાં પાંચ કોટમાં અને બે કોટ બહાર છે. કોટ બહાર નાળીએરવાળાની તથા ડુંગાજીવાળી છે. વળી નાળીએરવાળાની અગીઆરી કોટમાં પણ ખલાસવાડમાં છે. એ શિવાય કોટમાં બીજી ચાર હમાવાળાની, વખારીઆની, સોરાબજી ધનજીભાઈવાળી તથા દસ્તુરવાળી અગીઆરીઓ છે.

અગીઆરીઓમાં હંમેશ રાત દિવસ આતશ રોશન રાખવો પડે છે. તે સાડૂ ધર્મમાં ફરમાન છે કે સુખડ, લોખાન, બોંચ, અગરખત્તિ અને એક કે દોઢ વરસની સુકી કાઠી હંમેશાં બાળવી. આતશ કદી પણ જુલવો જોઈએ નહિ. આતશ પરસ્ત નથી પણ અગ્નિ એ પરમેશ્વરનું રૂપ તથા નૂર છે અને તેના કેબલા સમક્ષ જરથોસ્તી પરમેશ્વરની પૂજા કરે છે. આતશ તુમામ દુનિયાના જીવનું મૂળ છે, માટે એ જીવનું નૂર છે અને એ પરમેશ્વરનો પુત્ર છે. આ વિચારથી પારસીઓ આતશ બહેરામોની તથા પોતાનાં ઘરમાં આતશ હોય તેની સંભાળ રાખે છે, તથા તેની સેવા કરે છે. દર મહિનામાં અમુક ચાર દિવસ આતશની મવજ્જળ કરવાના દહાડા છે. અરદીબેહસ્ત, આદર, સરોસ અને બહેરામ એ ચાર દિવસ દરેક પારસીએ અગીઆરીમાં જઈને આતશ પર સુખડ ચઢાવવી અને આસ્કા લેવી એ ધર્મથી ફરજ છે. વરસના બે મહિનાને મવજ્જળ છે. અરદીબેહસ્ત, આદર મહિનાના ચાર અને ચાર હંમકારાના દિવસો બીજા દશ મહિનાના હંમકારા કરતાં વધારે પવિત્ર ગણે છે. દરેક અગીઆરીમાં એક મોખેદ આતશની આરાધના કરવા રાખવામાં આવે છે. તેની ફરજ એ છે કે દરરોજ પાંચ વખત આતશ ઉપર સુખડ ચઢાવવી, ન્યાસની બંદના કરવા. પારસીનાં વરસગાંઠના દિવસની, લગ્ન પ્રસંગનાં તથા મોત વખ-

તની સર્વ ક્રિયા અગીઆરીમાં કરવામાં આવે છે. ઘરમાં પશુ ક્રિયા થાય છે, ને તે વખતે આતશને રેશન રાખીને તે ઉપર સુખડ અને લોખાન મૂકી મોઝેદ બંદગી કરે છે, છતાં અગીઆરીના આતશની વાત તો ન્યારીજ છે. તેનું કારણ કે તે આતશનો દરજ્જો મોટો છે. આથી અગીઆરી જેવી પવિત્ર જગ્યામાં કાર્ય થાય એ તો ઉત્તમજ ગણાય. કોઈ અગીઆરીમાં બંદગી કરે, તો બંદગી પુરી થયે તેણે આતશની પવિત્ર રાખ, જેને હિંદુઓ ભસ્મ કહે છે, તેનો તેમણે, જેમ હિંદુઓ કપાળે ચાંદલો કરે છે, તે માફક ચાંદલો કરવોજ જોઈએ.

ડોસલાં યાને મુકતાદના તહેવારો પારસીઓમાં મોટામાં મોટા ગણાય છે. એ તહેવારો તેમના ધર્મનું વરસ શરૂ થતાં દશ દિવસ પહેલાં શરૂ થાય છે. આ તહેવારો હિંદુઓનો ભ-દરવો મહિનો ઉતરતાં અગર આશોની શરૂઆતમાં હોય છે. વરસનો છેલ્લો મહિનો “ અસપનદારમદ ” તેના છેલ્લા પાંચ દિવસ અને બીજા વધારાના પાંચ દિવસ “ ગાથા ” ના છે. એ દશ દિવસ ડોસલાંના કહેવાય છે. હિંદુઓમાં જેમ મંદિરોમાં ઓચ્છવ થાય છે, તે મુજબ પારસીઓમાં એ દિવસો ફીરસ્તાઓના માન ખાતર તેમના નામના વાર્ષિક ઓચ્છવ તરીકે મનાય છે. ડોસલાં પુરાં થયાં કે તરત નવું વરસ બેસે છે. જે પારસીઓથી પોતાનાં ઘરમાં ડોસલાં માડી શકાતાં નથી, તેઓ અગીઆરીમાં માડે છે.

મારે જણાવવું જોઈએ, કે પારસીઓ તેઓના બેસતા વરસને (પટેટી)દહાડે હિંદુઓના રીવાજ મુજબ એક બીજાને મુબારકબાદી આપે છે, સારાં સારાં લોજન કરે છે, સારાં સારાં કપડાં પહેરે છે, ઉલ્લાસમાં ફરે છે, બંદગી કરવા અગીઆરીમાં જાય છે, ધર્મ દાન પશુ ડોસલાંના દિવસોએ કરે છે.

આ ધર્મ પાળનારાઓમાં પહેલો માસ “ ફરવરદીન ” ગણવો કે દેહે ગણવો, એ વિષે મતભેદ છે. એ મતભેદ બાબત બે મતભેદવાળા સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થો તરફથી આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવા મારી પાસે લખાણ આવ્યાં છે. આથી હું ગુચવણમાં પડ્યો કે મારે બંનેનાં લખાણ દાખલ કરવાં કે બેમાંથી કોઈનું એ ન કરવું. હું એ ધર્મથી બાંલકુલ અન્નણ્યો તેથી એમાં ખરૂં શું, તે જાણવાની મારામાં શક્તિ નહિ, સખબ બંને પક્ષના મત

નહિ લખવાં એવા નિશ્ચયપર આવવાથી બંનેના દાખલ કર્યા નથી. આ બાબત બંને પક્ષવાળાઓ દરગુજર કરશે એવી આશા છે. એ વિષયનો તે કોમના વિદ્વાનોએ નિર્ણય કરવાનો છે.

પારસીઓ નદી કાંઠે કસ્તિ કરે છે, તેથી જણાય છે કે પાણીને પણ તેઓ પવિત્ર ગણી માને છે. નદીમાં પુલ, નાળીએર વગેરે ચઢાવતા પણ જોયા છે. હિંદુઓના જ્યોતિષને પણ માને છે. વળી કેટલીએક પારસેણા માતાનાં મંદિરોમાં તથા સહિયદ-કાકા આગળ બાધા મૂકવા આવતી જોઈ છે. આથી હિંદુઓના દેવને પણ એ કોમ માન આપે છે એમ કહેવાને જરાપણ આચકો આવતો નથી.

એઓના ધર્મમાં શેનશાહી અને કદમી એવા બે ફાંટા છે. જે પારસીઓ હાલ ભરૂચમાં છે, તેઓ શેનશાહીજ છે, કદમી હવે ભરૂચમાં કોઈ રહ્યો નથી. પહેલાં બંને પક્ષના પારસીઓ ભરૂચમાં હતા. ધર્મની બાબતમાં મતભેદને લીધે માંડોમાંડે લઢો મરતા હતા. એ લઢાઈ એટલે લગી થતી કે તે લઢાઈમાં ખુન પણ થતાં હતાં. એવો એક દાખલો પારસી પ્રકાશના પહેલા ભાગને ૬૨ મે પાને આપેલો છે.

પારસીઓમાં મોત વખતે અગ્નિદાહ કરતા નથી પણ સૂર્યદાહ કરે છે. જ્યારે ભસ્તા નહિ હતા, ત્યારે તેઓ મેદાનમાં સૂર્ય સમક્ષ મરણ પામેલાંને મૂકતા હતા. આથી તેઓ જનાવરો તથા પક્ષીને લોગ થતાં હતાં.

હાલ ભસ્તાઓ બંધાયેલા છે, ત્યાં તેઓ શબને લઈ જાય છે. ચાર ભસ્તા ભરૂચમાં છે. બે હાલ વપરાતા નથી. પહેલો ભસ્તો ઇંટોથી બાંધેલો છે. બીજો ભસ્તો ઇ. સ. ૧૩૦૯ માં એક પેસ્તનજી નામના પારસીએ બંધાવેલો છે. ત્યાર પછીથી બીજા ભસ્તા (દખમાં) બંધાયા છે. મરણ ક્રિયા કરતી વખતે દાન પુણ્ય એ લોકો ઘણું કરે છે. એમના ધર્મ પ્રમાણે ઊઠમણું જેને એ લોકો ઊઠીઆણું કહે છે, તે ભાર્ગવ બ્રહ્મણોની રીત પ્રમાણે સવારમાં ત્રીજે દિવસે કરવું જોઈએ, પણ હાલ લાંબી મુદત થયાં, રાંજે કરે છે. ગમીના દિવસ હિંદુઓની માફક મરનારની ઉમ્મર, યોગ્યતા અમે તેને વિષે જેવી પ્રીતિ હોય તેના

પ્રમાણમાં ઓછા કે વધારે દિવસ હોય છે. હિંદુઓના રીવાજને અનુસરી ખરચ પણ કર્યા જાય છે. દસ્તુરોને ધર્મદાન પણ કરે છે. ઓછામાં ઓછા પાંચ દિવસ તો જીવાન કે વૃદ્ધનાં મોત પાછળ શોક પાળે છે. ૪-૧૦ અને ૩૦ મે દિવસે તથા સમયસી ને દિવસે મોત પાછળ દસ્તુરોને જમાડવાનો રીવાજ છે. આ ધર્મનું ફરમાન નથી. હવે તો ધીમે ધીમે એ ચાલ નીકળી જવા માંડ્યો છે.

હિંદુઓમાં જેમ બ્રાહ્મણ વગેરે જાતને જનોઈનો અધિકાર છે, તે મુજબ પારસીઓમાં ધર્મને અનુસરી બાળકોને કસ્તિ પહેરાવે છે. પાંચ સાતથી પંદર વરસનાં બાળકો થાય ત્યાં સુધીમાં આ ક્રિયા થવીજ જોઈએ.

લગ્ન પ્રસંગમાં કેટલાએક હિંદુઓના રીવાજ એ કોમમાં ચાલુજ છે. ચોરી કરવી, કંકુના ચાંદા કરવા, કપાળે ડાંગર કે ચોખા ચોઢવા, વરની મા હાથમાં થાળી લે, ને દસ્તુરે આશીર્વાદ લણે ને લગ્ન કરાવે. લગ્ન પ્રસંગે ભોજન પણ અપાય છે. એક લોહીનામાં એટલે કાકા મામાનામાં માંહોમાંહે લગ્ન કરવાનો રીવાજ છે, તેથી સગાં વહાલાંમાં માંહોમાંહે વિશેષ સંપ, હેતભાવ રહેવાનો સંભવ હોય, એમાં નવાઈ શી ? સંપ હોય ત્યાં લક્ષ્મી પણ વાસો કરેજ. હિંદુઓની માફક આજ સુધી બાળ લગ્ન કરવાનો રીવાજ હતો. હવે કેટલાંએક વરસ થયાં એ રીવાજ બંધ પડવા માંડ્યો છે, અગર હાલ તો છેક બંધ પડ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે.

સરકારને અરજ કરી પારસીઓએ લગ્ન તથા તલ્લાકનો કાયદો મંજૂર કરાવ્યો છે. સને ૧૮૬૫ નો ૧૫ મો એક્ટ લગ્ન સંબંધીનો છે, તે એક્ટની રૂએ લગ્ન થયું કે મહિના માસમાં રૂ. ૨) ફી આપી રજીસ્ટ્રાર કોર્ટમાં નોંધાવવું જોઈએ. લગ્ન પ્રસંગે હિંદુઓની માફક વરઘોડો કાઢવાનો રીવાજ પણ હતો. વરઘોડા ઉપર બેસી પરણવા જતો. મોટાં સરગસો પણ નીકળતાં. આતસગાળનાં ઝાડો પણ ફેડતા અને ઢાલીઓ (ઢાલ વગાડનાર) ને પણ સાજન આગળ નચાવતા જોયા છે. હાલ તો સુધારો થઈ ગયો છે. વિધાના વધારાથી છોકરાઓ લગ્ન પણ કરવા આનાકાનો કરતા જણાય છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ જોઈએ છે,

તેમ સ્ત્રીઓને પણ વિદ્વાન ભરથારો જોઈએ છે. ખંનેની મોટી ઉમ્મર થયા શિવાય કવચિતજ લગ્ન થાય છે. વરઘોડાનો તથા વરને ઘોડે બેસવાનો રીવાજ હાલ બંધ પડી ગયો છે. ફક્ત વર હાથમાં નાળીએર રાખી કોટમાં પુલનો હાર પહેરી ચાલતો—પરણવા જતો જોવામાં આવે છે. ઢાલીઓનો ચાલ નીકળી ગયો છે. ફક્ત વાળાં પડઘમ સાથે હોય છે, તે સાજન આગળ વગાડતાં જોવામાં આવે છે. જુનો રીવાજ ઢાલીઓનો ખીલકુલ બંધ પડેલો જોયો, પણ એક જગ્યાએજ કાયમ રાખેલો જણાયો. ધનજીશા ડાકટરના દોકરા ખરશેદજીના દોકરાના લગ્ન પ્રસંગે સાજન આગળ ઢાલી નાચતા જોયા છે. એજ ગૃહસ્થે અસલ રીવાજ કાયમ રાખ્યો છે.

તલ્લાકને માટે મેટ્રિમોનિયલ કોર્ટો નીકળી અને સને ૧૮૬૫ નો ૨૧ મો એક્ટ પસાર થયો. આથી છુટા છેડા અથવા લગ્ન તોડવાનો ધારો પણ નીકળ્યો. એ ખંને એકટો પસાર થયા બાબત સને ૧૮૬૫ ના એપ્રિલ માસના સરકારી ગેઝેટમાં છપાયું છે. વિધવાઓને નાતંડું કરવાનો તથા તલ્લાક લીધેલી સ્ત્રીને ફરી લગ્ન કરવાનો ધારો છે.

છોકરીઓ મોટી ઉમ્મરની થાય છે. છોકરાઓ લગ્ન કરવાની ના કહે છે. કદાચ હા કહે, તો છોકરીનાં માળાપથી નહિ ઉચકી શકાય એવી રકમ માગે છે. આથી કોઈ પારસીને બે ચાર દીકરીઓ પેટે પડી હોય, તેના તો ભોગજ ફરી વળ્યા સમજવાનું છે. હાલ તો પારસીઓ ઘણે ભાગે ખરી જાહેજલાલી ભોગવે છે, તેથી વખતે તવંગર માણસો આપી શકે, પણ દશી વીશી હુંમેશાં હોય છે. બારે દિવસ સોનાના વરસાદ વરસતા નથી. હાલ ૫૦ વરસ થયાં ચઢતી છે તો એ બાબતમાં હાલ નબળું જાય છે, પણ આગળ ઉપર બહુ મુશ્કેલ પડવાનો સંભવ છે; પછી ઇશ્વર જે કરે તે સારાને માટેજ. ઇશ્વર ઇચ્છા બળવાન છે. એ બાબત ક્ષત્રિઓનાં લગ્ન સંબંધી જે ટીકા લખી છે તે આ જગ્યાએ લાગુ પડે છે.

એ વર્ગ એક જથ્થે રહે છે. હાથીબાર, ખલાસવાડો અને વેજલપોરમાંજ એ કોમની વસ્તી છે. અંગ્રેજી અમલ થતાં પહેલાં

અને પછી પણ જ્યારે ભરૂચ મોટું બંદર ગણાતું હતું, ત્યારે પારસીઓ પોતાનાં આગવાં વહાણો રાખી વહેપાર કરતા હતા. દલાલી પણ એમના ખાપનીજ કહેવાતી હતી. ભરૂચનો કાપડનો માલ વખણાતો, તે વખતે એ લોકો ઘણા કાબેલ વણકરો ગણાતા હતા. કાપડનો ધંધો પણ ઘણો ખરો એ લોકોજ કરતા હતા. હાલ પણ કેટલાએક કરે છે. ગાંધીની દુકાન, દાડનાં પીઠાં, તાડીની દુકાનો માડતા ને હાલ પણ માડે છે. ફળ ફળાદિ વેચનાર (પ-સ્તાગીઆ), તરકારી વેચનાર આદુ-મરચાં વગેરે મસાલો વેચનાર તથા ઝેરી વસાણાનો ઇન્દરો રાખનાર એજ લોકો હતા. વખારો પણ વહેપાર માટે રાખતા હતા. દસ્તુરો ગોરપદું પણ કરતા હતા. હાલ પણ એ બધા ધંધા એઓ કરે છે. હાલ વણકરો ભરૂચમાં નથી, મુંબઈ અગર બીજે ગામ જતા રહ્યા છે, મોટા મોટા ઇન્દરો રાખનારા વહેપારી તથા દલાલો, સરકારી નોકરો, વકીલો, ખેતી કરાવનાર, જમીનદાર પણ છે. એ વર્ગના કેટલાએક ગૃહસ્થો, છુનો, પ્રેસો, મિળોના ધણી છે. તેઓનો વહેપાર સારો ચાલે છે. રૂસ્તમજી હોરમસજી વખારીઆ નામના એક ગૃહસ્થ મોટા વહેપારી એ કોમના છે. પારસીઓ એવા કારખાનામાં ઘણા નોકરીએ પણ વળગેલા છે. રેલવેમાં પણ ઘણા નોકરી કરે છે. કોઈ પારસી હાલ ઉદ્યોગ વિનાનો કવચિતજ હશે. પહેલાં એ લોકો કરકસર કરવામાં વખણાતા હતા અને રીતભાત પણ કરકસરીઆ હતી. સને ૧૮૬૨ સુધી એ લોકોની હાલત વખાણવા જેવી મોટે ભાગે ન હતી. જ્યાં પારસીઓનાં મકાનો એક માળથી વધારે માળના જોયલાં નહિં, ત્યાં હાલ મોટી મોટી ગગન સાથે વાતો કરતી ઇમારતો જોવામાં આવે છે. એ ઘણા ખરા રેલવેના પ્રતાપ છે, તથા તેઓના ઉદ્યોગ અને તેમની મહેનતનુંજ ફળ છે. હાલ તેઓની જાહોજલાલી વખાણવા જેવી છે, કોઈકજ નબળી સ્થિતિમાં હશે.

ધર્મદાન એ લોકોમાં સાડું થાય છે. ધર્મનાં ફંડો છે, તેમાં દરેક પારસી ઉમેરણ કરતો જણાય છે. સારે નરસે પ્રસંગે તેમાં રકમો ભરાય છે. એ કોમના ગરીબોને, વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓને, તેમજ પોતાની કોમમાંથી જે દાન લેવા લાયક હોય તેને તેઓ એ ફંડમાંથી આપે છે. ત્રસ્ટીઓ આ ફંડ

ચલાવે છે. એ કોમ હિંદુઓ સાથે હળીમળીને રહે છે. મિઠાસ એમની જીભમાં વિશેષ છે. બનતા સુધી કડવો સુકન વાપરવાનું શિખ્યા નથી. ગોળે મરે તેને વિખે મારવાનું એઓ થોડું સમજે છે. વિવેકમાં કાચા નથી, તેમ પોતાની આબરૂ જાળવવાની તથા હોદ્દાને ખાંપણ લાગે નહિ એવી એમનામાં આવડત છે. પહેલાં માંહોમાંહે અદેખાઈ વિશેષ હતી, પણ હાલ સંપ સારો છે અને તેથીજ શ્રી લક્ષ્મીજીના વહાલા દીકરા ગણાય છે. વિદ્વાનો પણ એ વર્ગમાં એમના વસ્તીના પ્રમાણમાં વિશેષ છે. અને આગળ પડતા છે. પ્રભુ કરેને એમની જાહોજલાલી કાયમ રહે, પણ એમની દીકરીઓ એમની જાહોજલાલીમાં લગ્નના ખર્ચને લીધે વખતે ખામી લાવે તો કોણ જાણે. હાલ એઓ મોજ શોખ ભોગવે છે. લાડી, વાડી અને ગાડી, એ ત્રણે સુખ એ લોકોને છે તેમ “ ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્રનો લાભ થાઓ ” એવા આશીર્વાદ જે ગ્રાહ્યો દક્ષણા લેતાં વખતે આપે છે, તે આશીર્વાદ એમને બરાબર ફળીભુત થયો છે. તેનું કારણ સંપ અને ધર્મદાન છે. ખરચ ઘણો વધા ગયો છે. નજરે જોયેલી તેમજ સાંભળેલી વાતથી કહી શકું છું, કે જે પારસીને મહિને રૂ. ૧૫) પગાર મળતો હતો, ને તેમાં સંતોષ માનતો હતો, તેને હાલ ૧૦૦-૧૫૦ મળે છે, તો પણ ખૂમ પાડે છે, અને સંતોષ રહીત છે. મોજ શોખ તેમજ બચડવાળો વધી ગઈ છે. જે ત્રણ દીકરીઓને પરણાવવાની છે. શું કરીશું ! વગેરે બોલતા સાંભળ્યા છે,* અને જ્યારે આ પ્રમાણે છે, તો કેટલાક અનુભવી લોકોનું કહેવું અને માનવું, એવું છે કે પારસી કોમ દેખાવમાં બહારથી આગળ પડતી છે, પણ અંદરખાનેથી તેના સંસારીક સજાને લીધે તે પાછળ પડતાં જાય છે, અને થોડા વખતમાં તે કયે તીરે જઈ બેસશે તે ઘણું અદેશા ભરેલું થઈ પડ્યું છે.

એ કોમમાં ધર્મથી વિલ કરવાનું ફરમાન છે, તેથી દરેક પારસી પોતાનું વિલ કરી રાખે છે. કેટલાએક રજીસ્ટર કરાવે છે, તેમ કેટલાએક નથી પણ કરાવતા, પણ વિલમાં મૃત્યુ વખતે ધર્માદા સાડ રકમ તો બતાવેલીજ હોય એવું વાંચેલું છે, અને તે દરેક વિલમાં હોયજ છે. એ અનુભવ સિદ્ધ વાત છે

* આ વાક્ય અરદેસરજીએ ઉમેર્યું છે.

પારસીઓમાં ઘણા વહેપારીઓ થઈ ગયા. બહેરામશા ધનજીભાઈનો વહેપાર ઘણો સારો ચાલતો હતો. એમના ગુમાસ્તા નાનાભાઈ પાવડીઆ તથા લખમીદાસ ગોપાળદાસ, એમનાં રૂડાંવાનાથી મોટા વહેપારી બની ગયા હતા. એ કુટુંબોએ સને ૧૮૬૩ ની બહોળલાલી સારી ભોગવી હતી.

બહેરામશા ધનજીભાઈ મોટા રૂના વહેપારી હતા. સને ૧૮૬૪-૬૫ ના શેરમેનિયામાં એઓની પડતી દશા આવી હતી. એઓના મૂળ પુરૂષ નવરોજી ખંભાતથી આવ્યા હતા ખંભાતના નવાખ સાથે સંબંધ હોવાથી એમના ખવાસ નવાબીદોરના હતા. મકાનો, બંગલાઓ તથા વાડીઓ જે એ કુટુંબે બંધાવ્યાં છે; તે સઘળાં રોનકદાર છે. બેગમ વાડી જે પાદશાહી મકાન આખા ગુજરાતમાં મશહૂર છે, તે એઓના કબજાનો હતી. હાલ જે શહેર બહાર છોટાલાલની વાડીથી ઓળખાતો બંગલો એઓનોજ હતો. ત્યાં એ કુટુંબ તરફથી સર્વથી પહેલુંજ કપાસ પીલવાનું જીન કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને ચરખાઓ એમણેજ ત્યાં વાપર્યાં હતા. એઓની બહોળલાલી નજરે ભેઈ છે. શેઠ બહેરામશા પોતાના મકાનના પથરના પ્રચંડ ઓટલા ઉપર વચ્ચે ખુરશી નાંખી બેસતા અને ગુમાસ્તાઓને હુકમ આપતા હતા, અથવા કોઈ આવે જાય તેની સાથે વાતચીત કરતા હતા. થોડું બોલા હતા. પોતાનો મોલો સારો જાળવતા હતા. એ નવરોજીના દીકરા ધનજીભાઈના દીકરા બહેરામશા હતા. એઓ ખંભાતથી આવેલા તેથી એઓ ખંભાતી કહેવાતા હતા. એમનો મેડો ગુમાસ્તાઓથી ભરપૂર જણાતો હતો. એક ઓક્સ જેવું ડાળ દેખાતું હતું.

ડુંગાજી કુટુંબમાં પેસ્તનજી અસલાજી વહેપારી થઈ ગયા. તેઓના બાપ અસલાજી તો વણકરનો ધંધો કરતા હતા અને પાંજણાઓ ફરતી નજરે ભેઈ હતી. પેસ્તનજીના માસા શેરો-આરજી નસરવાનજી મઉડાં, અનાજ વગેરેનો ધંધો કરતા હતા. તેઓને પેટે સંતાન ન હોવાથી પેસ્તનજીને વારસ કીધા હતા. એ પેસ્તનજીએ આગળ ઉપર વહેપાર વધારવાથી વહેપારમાં ફાવો ગયા હતા. તેમ પેટે આઠ કાંડા વછોડ દીકરા તે આસપાસ ફરી વળવાથી લાતી સારી હાલતમાં ભેઈ હતી. એમના બે પુત્ર ધન-

જીશા તથા નસરવાનજી હિંદુઓમાં મિલનસાર હતા, તેમને ઘણા હિંદુઓ ઓળખતા હતા, કારણુ લગ્ન યા મોત પ્રસંગે તેઓ હાજરી આપતા હતા.

દલાલ કુટુંબમાં પહેલ વહેલા મજા નામના એક ગૃહસ્થ અત્રે આવેલા, તેમના દીકરા આશા, તેમના દીકરા નહાના, અને ચોથી પેઢીએ કડવા નામે જે ગૃહસ્થ થયા તે મોટા વહેપારી થયા હતા અને “ પોટલીઆ ” નામથી ઓળખાતા હતા. અનાજ, ઘી વગેરેનો વહેપાર તેમનો હતો. માજી રાજ્યમાં નામાંકીત વહેપારી શિવાય પુરજામાં બોજાનું નામ દાખલ થતું નહિ હતું, તેથી જે જકાત ભરાતી તે આ “ પોટલીઆ ” વહેપારીના નામથી ભરાતી હતી. કડવા નહાનાના ચાર દીકરામાં માણેકજી તથા સોરાબજી બંને એકત્ર વહેપાર કરતા હતા. વહેપાર બહોળો હોવાથી ૨૧ વહાણો તેમના આગવાં હતાં. વહાણોનાં તુરની દલાલી, રૂ, અનાજ, મઉડાં વગેરેનો વહેપાર કરતા હતા. શહેરમાં માણેકજીએ ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવેલી, તેથી તેને માણેકજી બાપા કહેતા હતા. કાજી, મોલવી, હિંદુના મહાજન વગેરે તેમને માન આપતા હતા. તેમ જે જણુ વચ્ચે વાંધો પડ્યો હોય, તો તેઓ એમને પ્રમાણિક જાણી ફેંસલો કરવાનું કહેતા, તેમનો ઇનસાફ બંને પક્ષને રાજી કરી આપી તેમને વદાયે કરવાની તેમનામાં ખુદ્દિ પણ હતી. હિસાબી કામમાં કીટ હોવાથી નામું વગેરે પોતાની જાતે જોતા. એમણે જે હવેલી બાંધી છે, તેમાં કોતર કામ ઘણું ઉંચા પ્રકારનું છે. તેથી હાલ પણ તે જોવા લાયક છે. એઓ જામો પહેરી તે, સાથે કમ્મરે દોપટો બાંધી ફરતા હતા. કમાવું, કરકસર કરવી અને વધે તે ધરમાદામાં આપવું એઓ શિખ્યા હતા. નાતો જમાડવામાં બાહોશ હતા. ૨૧ તો નાતો જમાડી હતી. તેમ પોતાનું મોત ક્યારે, કઈ ઘડીએ ને પળે થશે તે આગમચથી કહ્યું હતું. મરતી વખત પોતાના બંને ભત્રીજાઓ, પોતાના ભાઈ સોરાબજીના દીકરાઓ, નામે રૂસ્તમજી, તથા મંચેરજીને બોલાવી કહ્યું કે “ હું તમને દ્રવ્ય આપતો નથી, પણ આ પેટીમાં ખુશબો મેં એકઠી કરી તે તમને વારસામાં આપુ છું. એ વશીએતનો તમે ઉપયોગ કરજો, એટલે તમે પણ ખુશબો એટલે કીર્તિ એકઠી કરજો એમ કહી પેટી દેખાડી.

એ માણેકજી બાપાને એક દીકરો વિરખાઈજી નામે હતી, કે જેને વિષે પ્રદર્શનના પ્રકરણમાં હકીકત આપી છે. પોતાના ભાઈ સોરાળજીના બંને દીકરા રૂસ્તમજી તથા મંચેરજીને દ્રવ્ય મળ્યું નહિ હતું, પણ પોતાની જાતતોડ મહેનત અને ખંતથી વહેપાર ચલાવ્યો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની જે હિંદુસ્થાન સાથે વહેપાર કરતી હતી, તેની દલાલી એઓ કરતા હતા, તથા વહાણો, રૂ વગેરેની પણ દલાલી કરતા હતા, તેથી તેમનું નામ દલાલ પડ્યું કે જે નામથી હાલ એમનું કુટુંબ ઓળખાય છે. વળી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના આડતીઆ મેહુરવાનજી ફેઝરના તરફથી એઓ રૂ વગેરે ખરીદ કરતા તથા મુંબઈ, કલકત્તા, વિલાયત વગેરે જગ્યાઓની પેઢીનું આડતીઆપણું કરતા હતા. એમનો વહાણોનો વહેપાર પણ જારીજ હતો. શહેરમાં, ગામડાઓમાં, તળાવ, કુવા ખોદાવવા, પરબો મંડાવવી, મહાજન, મંદિરોના લાગા અપાવવામાં આગેવાન ભાગ લેવો, બીજાં ધર્મદા કામ કરવાં એજ એઓ શિખ્યા હતા. પોતાના કાકા માણેકજી બાપાની શિખામણનો ખરાબર અમલ કર્યો હતો. “ શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી ” એ કહેવતથી દૂર રહ્યા હતા. રૂસ્તમજીને નસરવાનજી, અરદેસર, પીરોજશા, દીનશા ને દારાશા નામે પાંચ દીકરા હતા. તેઓ વિદ્વાન અને કેળવાયલા હતા અને વહેપારમાં પોતાના બાપને પગલે ચાલતા હતા. એ પાંચે ભાઈઓના દીકરાઓ પણ મોટા ગ્રેન્ડ્યુએટો થઈ સારો કેળવણી લઈ વહેપારમાં, ખેતીમાં, સરકારી નોકરી વગેરે ધંધામાં સારા ગણાય છે. મંચેરજીને બે દીકરા નામે આદરજી તથા રતનજી છે. બંને ભાઈઓ ગ્રેન્ડ્યુએટ છે, અને વહેપાર સારો ચલાવે છે. રતનજી શાંત સ્વભાવના વિવેકી અને ડાહ્યા છે. પોતાના વડા ભાઈની આમન્યા સારી રાખતા મેં નજરે જોયા છે.

વખારીઆ કુટુંબ હાલ સારી તેજ પર છે. રૂસ્તમજી હોરમસજી વખારીઆ મોટા કાબેલ વહેપારી ગણાય છે. એમના જીન-પ્રેસ વગેરેમાં વહેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. એના સઘળા દીકરાઓ વહેપારી લાઈનમાં રોકાયેલા છે. એક તો રંગુનમાં સારો ખેરિસ્ટર ગણાય છે. રૂસ્તમજી વૃદ્ધ થયા છે. આશા છે કે એમના દીકરાઓ પોતાના બાપને પગલે ચાલી વહેપાર ધમધોકાર

ચલાવશે. અસ્તુ: એમના દીકરા પિરોઝશા હાલ આગળ પડતો ગણાય છે. લાયકી સારી મેળવે છે અને હિંદુઓમાં મશહૂર છે.

ગંભારો.

હિંદુઓમાં જેમ એચ્છવો, બિજાણીઓ થાય છે, તેમ પારસીઓમાં પણ એવા જમણુવાર થાય છે, તેને ગંભાર કહે છે. કેટલાએકે પોતાની મરણ તિથિને દિવસે જમણુવાર કરવા નાણાં આપેલાં છે, તેથી તે દિવસે જમણુવાર થાય છે. આવા જમણુવાર વરસમાં ૨૭-૨૮ થાય છે અને તેમાં દોઢ લાખ સુધીની થાપણુ એકઠી થઈ છે. મોટે ભાગે રસોઈ સાદી થાય છે. કોઈકમાં દારૂ પીરસાય છે ને કોઈકમાં તે વપરાતો નથી. કોઈકમાં માંસ પીરસવાની મનાઈ છે ને કોઈકમાં વપરાય પણ છે. હાલ એવા ખરચ વિરૂદ્ધ ઘણા ખરા છે. તેઓનું કહેવું એવું છે કે આ નાણાં ખરખાદ જાય છે, પણ કેટલાએક જુના વિચારના એની પક્ષના છે અને કહે છે કે જમણુવાર તો જરૂર જ રાખવાં. એ જુના વિચારના નહિ હશે ત્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષવાળા કાવી જશે.

પહેલાંના પારસીઓમાં હિંદુઓના કસર વગેરેના બીજા સદગુણો હતા, તે હાલના પ્રસંગમાં પારસીઓમાં જણાતા નથી. આ એક “ પાછળ પડવાની ” બીજી નિશાની છે. વળી હિંદુ મુસલમાનના કેટલાએક વહેમો હતા તે પણ જતા રહ્યા છે. મોટી ઉમ્મરે પરણવાથી કુવારાપણું વધી ગયું છે. સ્ત્રી પુરૂષ બંનેમાં અંગ્રેજ કેળવણી વધી છે.

છોકરીઓને માટે અંગ્રેજી સ્કુલ નીકળવાથી સ્ત્રીઓમાં જે સહેજસાજ અંગ્રેજી જ્ઞાન જણાય છે, તે વધવાનું. ધર્મ સંગંધી કેળવણી ઘણી ઓછી જણાય છે. પહેલાં કેટલાએક પારસીઓ બીજી કોમનું પાણી પણ પીતા નહિ હતા, તો ખાય તો શાનુંજ! તે હવે વહેમ એઓએ દૂર કરેલો જણાય છે. હવે નીચ ઉંચ ગમે તે કોમનું ખાપે છે. કોઈક જુના વિચારના પણ હશે ને તેઓ ધર્મ સાચવતા હશે. પહેલાં પારસેજોને નદીનું પાણી જાતે લાવતાં જોઈ છે, ને હજી પણ કેટલીક લાવે છે. એ પાણી તેઓ જોડા વગર ઉઘાડે પગે ભરે છે. શ્રીમંતોને ત્યાં પારસીજ પાણી ભરનાર દીઠા હતા. હવે તે રીવાજ નાબૂદ થયેલો જણાય છે.

પાણી માથે બેડું મૂકી લાવવું એ કસરતનું કામ હતું, તેથી પહેલાં સ્ત્રીવર્ગ નિરાર્ગી હતો. હવે તો હિસ્ટરીઆનો ખૂમ કસરત ગઈ માટે કેટલીએક જગ્યાએ સંભળાય છે. ૫૦ વરસ અંદરના પારસીમાં કોઈકનેજ અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નહિ હશે. પોશાકમાં પણ અંગ્રેજી નકલો કરે છે. પાઘડાઓનો ખરચ ધીમે ધીમે નીકળી જશે ને (Hat) ટોપીઓનો ખરચ વધશે. ઇન્દરોને બદલે પાટલુનો થઈ છે. સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. સ્ત્રીઓ ઉઘાડું માથું રાખતીજ નહિ. દરેકને માથે “માથા બાનું” નેવામાં આવતું હતું. એ રીવાજમાં ફેરફાર થયો જણાય છે. પહેલાં પારસીની સ્ત્રી કવચિતજ બહાર ફરતો જણાતી અને કોઈ જગ્યાએ જવું હોય તો ગાડી શિવાય કવચિતજ જતી. હવે તો પોતાના ઘણી સાથે ફરવા (વોક લેવા) જતી નેવામાં આવે છે, તેમ મીટિંગોમાં પણ આવેલી નેઈ છે. સુધારો વધી ગયો છે. દરેક કોમની ત્રણ પેઢી એટલે ૧૦૦ વરસ ચડતી હોય છે. ૫૦ વરસ ચઢતોના પુરાં થયાં છે. તે ચઢતી પ્રભુ કરેને તેમનો જન્મોજન્મ કાયમ રહે, પણ તેમની દીકરીઓ તેમનો ચઢતી કાયમ રાખવામાં આડે આવશે એમ લાગે છે. હાલના યુવાનો બખ્ખે ત્રણ ત્રણ હજાર અને તેથી પણ વધારે તેમને પરણવાને માગે છે, તેથી આગળ ઉપર શું થશે તે ઇશ્વરને માલમ. મોટી ઉમ્મરનાં સ્ત્રી પુરૂષો કુંવારાં રહે છે. ટુંકમાં મોજશોખ (લકઝરી) ઘણી વધી પડી છે. જે લોકો માંસ વાર-પરખે ખાતા હતા તેઓને દરરોજ તે વગર ચાલતું નથો. ખાધ ખોરાક તથા કપડાંનો શોખ વધી ગયો છે, જામા તો હવે નોકળી ગયા છે, છતાં લગ્ન પ્રસંગે લગ્નને દિવસે છોકરાના ખાપને પહેરતા નેયા છે. એ જામાનો ઉપયોગ તેજ દિવસે કરી પછી તો તેને પેટીજ સેવતી હશે, એમ ધરાય છે.

એક ખુશી થવા જેવી વાત એ છે કે પહેલાં પારસીઓ દારૂ ઘણો વાપરતા હતા. કોઈક રસ્તામાં પડતા પણ હતા, તેથી તેને “ મઝીડો ” કરી છોકરાઓ રોડાં મારતા હતા. તે દારૂ ઘણોજ ઓછો થઈ ગયો છે. કોઈ લેતું હશે તો મ્યાન સરજ. દારૂનું વ્યસન, કુચાલ અને કુસંપ એ ત્રણ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી લક્ષ્મી દૂર જતી રહે છે. દારૂનું વ્યસન ઓછું થયું,

અને સંપ પણ ઘણા દેખાય છે એટલે તેમના વહેપાર, રાજગાર વધ્યા છે અને એજ ખાસ કારણ તેમની હાલની ચઢતીનું છે. એ તેઓમાં કાયમ રહેશે તો ખરે તેઓ સારી હાલતમાંજ રહેશે. ઇશ્વર એમની જાહોજલાલી કાયમ રાખે. અસ્તુ:

સને ૧૭૭૨ માં જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે નવાબ પાસેથી ભરૂચ જીતી લીધું ત્યારે પારસીઓ અંગ્રેજી અમલને કેટલું, ચઢાતા તેનો એક દાખલો નીચેના કાગળ ઉપરથી જણાશે. એ કાગળ જીવજી કંરદુનજી નામના એક વહેપારીએ મી. ફારબસ સાહેબને લખેલો છે. એ કાગળ લખ્યો, તે વખત પહેલાં અંગ્રેજોએ સિંધિયા સરકારને ભરૂચ આપી દીધું હતું.

Letter from Jivanjee Fardunjee merchant of Broach.

I was much obliged by your kind notice of me through Mr. Corcran, on your leaving India. I pray to God almighty to give you a long life and day by day to increase your dignity, that you may be happy and rise up in his favour, which I shall hear of with much pleasure. Mr. Dalton and you were my good friends, and Jivanji still hopes to see your feet once more before he dies.

17th December 1884.

આ કાગળ “ ઓરીએન્ટલ મેમોયર ” ભાગ બીજે પાને ૨૩૩-૨૩૪ મે છપાયેલો છે. હવે જીવજી શેઠને અંગ્રેજી આવડતું હતું કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, પણ આ પત્ર અંગ્રેજીમાં છપાયેલો તેની નકલ આપી છે.

ખિતાબો.

ભરૂચના પારસી ગૃહસ્થોમાં જે સખસને સરકાર તરફથી ખાનખાદુરનો ખિતાબ ઇનાયત કરવામાં આવ્યો, તે દલાલ કુટુંબના રસ્તમજી સોરાજી દલાલ હતા. એ ખિતાબ એમને

ખાનખલાદુર રસ્તમજી સોરાખજી દલાલ
હાઈસ્કુલનું મકાનખંઘાવવામાં મોટી
રકમની સખાવત કરનાર

૧૮મ સને ૧૮૦૩

મરણ તારીખ સને ૧૮૭૯ના

ઓગસ્ટની તા. ૧૭ મી વય ૭૬

‘સાનોદય’ પ્રેસ-અરચ.

એમની સને ૧૮૫૭ ના બળવા વખતની બાહોશ નોકરી, એમની સખાવત તથા ધર્મદાન તરફ વૃત્તિની ખૂબ જાણી સને ૧૮૮૭ માં આપવામાં આવ્યો હતો. એમની ઉદાર વૃત્તિ અને સખાવતનો એક દાખલો અત્રેની હાઈસ્કુલનું નવું મકાન છે. એ મકાન બંધાવવામાં એમણે મોટી રકમ આપી હતી. આ કારણથી એમનું નામ અમર રાખવા સરકારે “ આર, એસ, દલાલ હાઈસ્કુલ ” અથવા “ ધી ફ્રેન્ડ્સ ઓફ દલાલ હાઈસ્કુલ ” એવું નામ આપ્યું છે. એ નામ કોઈ કાળે ભુલાશે જ નહિ. આ ગૃહસ્થની રીતભાત નજરે જોઈ છે. તે એમને માટે જે બોલ લખવાની જરૂર છે. એમને માટે જેટલું લખીએ એટલું આપું છે. એઓ અત્રેની પારસી કોમમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વહેપારી હતા. એમનો તેજસ્વી મહોનો, ચહેરો તે સાથે અતિશય સાદો પોશાક એમની ખાનદાની જણાવી આપતું હતું. પારસીસાહી છીંટીઆ પાઘડી, ધોળો અંગરખો, અસલી ઇબ્દર, મીરબઈ આંચ કાપેલો જોડો અને જુના વખતની કાગળની ચીનાઈ છત્રી, એજ એમનો દરરોજનો પોશાક હતો, પછી કદાચ એઓનો મોટો તહેવાર હોય તો પણ એજ પોશાક જોવામાં આવતો હતો. ઘણી ખરી વખત દરરોજ સવારે આઠ વાગેથી દશ સાડાદશ વાગ્યા સુધી ચકલામાં આવી, ત્યાં લોકોને, વહેપારીઓને મળવું. જે કોઈ સલામ કરે તેને ખબર પૂછવી “ કેમ ભાઈ સારા છો ” (તેના બાપને જોખતા હોય તો) “ બાપાની શી ખબર છે ” એ તો એમના મહોદામાંથી શબ્દ નીકળેજ. આથી દરેક નહાનો મોટો માણસ એમને ચહાવટથી સલામ કરતો હતો. મારા જાણવા પ્રમાણે પારસીઓની અસલની રૂઠી એમને પસંદ હતી. દુનીઆદારીના અનુભવી, ડહાપણ અને વિવેકનો ભંડાર, તેમ શાન્ત ગુણના આ ગૃહસ્થ હતા. ગરીબ ગરબાંની દાઝ રાખનાર પણ ખરા. એમની ઉદાર વૃત્તિથી કેટલાંએક આળસુદાર, પણ તંગીમાં આવેલાં કુટુંબોને નનામું દાણાનું ધર્મ કરતા પણ સાંભળ્યા છે. એમના ભાઈ ઘણા ઉચ્ચ સ્વભાવના મંચેરજી, જો કે શહેરમાં થોડા ફરતા જણાતા હતા, તો પણ તેઓ બીજાઓને શાંત સ્વભાવના લાગતા હતા અને ધર્મિષ્ઠ પણ હતા. જરથોસ્તી ધર્મ પાળવામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા.

ખીજા ગૃહસ્થ—જેમને સરકારે ખાનખડાદુરનો ખિતાબ આપ્યો છે, તે અત્રેના નસરવાનજી સેરીઆરજી જીનવાલા છે, તેમને સને ૧૮૯૪ માં એ ખિતાબ મળ્યો છે, પણ તે શા કારણથી તે જણાયું નથી.

ત્રીજા ગૃહસ્થ—જેમને ખાનખડાદુરનો ખિતાબ ઇનાયત થયો છે, તે અત્રેના દલાલ કુટુંબના મંચેરજી દલાલના વડા દીકરા આદરજી મંચેરજી છે. આ ઇલકાબ એમણે પ્લેગ અને દુકાળમાં પ્રજાની સારી સેવા બજાવી તેના બદલામાં સને ૧૯૦૩ માં સરકારે આપ્યો છે. કોલેજમાં અંગ્રેજી જ્ઞાન ઉંચા પ્રકારનું મેળવી ગ્રેજ્યુએટ થયા છતાં, એમણે સરકારી નોકરી તરફ વળણ કર્યું નહિ અને પોતાના બાપદાદાનો ધંધો જે વહેપાર તે ધંધો કરવાથી તેમાં ફતેહમંદ નીવડયા છે. એઓ એમના બાપ તથા કાકાને પગલે ચાલતા માલમ પડે છે. શહેરના આગેવાનોમાં પારસી કોમમાં એ ગણાય છે. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી જ્ઞાનના એઓ સારા વક્તા છે. એમણે દુનીઆદારીનો અનુભવ સારો મેળવ્યો છે. ડાહ્યા, વિવેકી અને કોઈને ખોટું ન મનવે એવા એ ગૃહસ્થ છે. માણેકજી બાપાની “ ખુશખોની પેટી ” નો એઓ પણ ઉપયોગ કરે છે. એઓ સાહિત્યના શોખીન છે, તેથી એવી તથા બીજી બાબતમાં પણ પોતાની ઉદારતા જણાવતા જોયા છે.

ચોથા ગૃહસ્થ—જેમને સરકાર તરફથી જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે બજાવેલી સારી નોકરીના બદલામાં સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં ખાનખડાદુરનો માનવંતો ઇલકાબ ઇનાયત કરવામાં આવ્યો હતો, તે અત્રેના રહેનાર શેઠ સોરાબશા દાદાભાઈના વડા દીકરા દાદાભાઈ સોરાબશા મુનસફના હતા. એઓ નોકરી આત હતો, તે દરમિયાન ગુજરી ગયા, તેથી તેમના ઘરના તથા ઓળખાણવાળાઓમાં દીલગીરી ફેલાઈ હતી. મોટી દીલગીરી એ હતી કે પુરૂં વરસ પણ ખિતાબ ભોગવાયો નહિ. આવી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની મોટી જગ્યા દેશી ગૃહસ્થોમાં મેળવવાને એજ પહેલ વહેલા ભાગ્યશાળી નીવડયા હતા. એવો હોદ્દો કયાંથી લાંબી મુદત ભોગવાય !

પાંચમા ગૃહસ્થ—જેમને સને ૧૯૧૩ માં ખાનખડાદુરનો ખિતાબ મળ્યો છે, તે અત્રેના માજી ડેપ્યુટી કલેક્ટર સોરાબશા

સર. સાપુરજી બરબોરજી ભટ્ટચા. નાઈટ
ભટ્ટચા હોલ બંધાવનાર
જન્મ તારીખ સને ૧૮૪૫ ના એપ્રિલ મહિનાની તા. ૩૦ મો
હાલ વય ૬૫.

‘જ્ઞાનોદય’ પ્રેસ-ભરૂચ.

હોરમસજી છે. એઓને વિષે જે બોલ સુધરાઈના પ્રકરણમાં લખ્યા છે.

“ રંકના રાય ” એ કહેવત પરાપૂર્વથી ચાલતી આવી છે. એ કહેવત અત્રેની પારસી કોમના એક વતની ખેસવાળા કુટુંબમાં તા. ૩૦ અપ્રેલ સને ૧૮૪૫ ને રોજ બરબોરજી શેઠને ત્યાં માણેકબાઈને પેટે જન્મેલા ગૃહસ્થને લાગુ પડે છે. આ ભાગ્યશાળી નરે પોતાની ઉદાર વૃત્તિથી તથા સરકારની વખાણવા લાયક સેવા બળવ્યાથી ઘણો ઉચો ખિતાબ જે “ સર ” (Sir) નો કહેવાય છે, તે મેળવી આ શહેરને દીપાવી દીધું છે. આવો ખિતાબ મેળવવાને ભરૂચી ભાઈઓમાં કોઈ આજ સુધી શક્તિવાન થયો નથી. એ ખિતાબ અત્રેના વતની સાપુરજી બરબોરજી ખેસવાળાને સરકાર તરફથી સને ૧૯૧૨ માં ઇનાયત કરવામાં આવ્યો છે.

સુરત જીલ્લાના નવસારી શહેરમાં પારસી કોમમાં જેવાં ત્રણ રત્નો (૧) સર જમશેદજી જીભાઈ (૨) લોક પ્રિય દાદાભાઈ નવરોજી તથા (૩) શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા; પેદા કર્યાં છે, તેવાં જે રત્નોએ ભરૂચને શોભાવી મૂક્યું છે. (૧) સર સાપુરજી બરબોરજી પોતે તથા (૨) શેઠ નવરોજી ફરદુનજી સી, આઈ, ઇ, જેઓને પોતાની વિદ્વતા અને સારાં કામોને લીધે આપણાં સ્વર્ગવાસી મહારાણીજીના કાકા ચોથા વિલિયમના વખતમાં, એટલે સને ૧૮૩૭ પહેલાં આવો ઉચો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. આથી ભરૂચ કાંઈ ઓછું અભિમાન ધરાવે છે એમ નથી.

અત્રે આ ખેસવાળા કુટુંબમાં સર સાપુરજીથી ઉપલી ચોથી પેઢીએ અસલાજી નામે એક ગૃહસ્થ અસલા શેઠને નામે મશહુર હતા, તેઓ ઘણાં માણસોને નોકર રાખી વણવાનું કામ કરાવતા હતા. ભરૂચમાં જેમ જેમ વહેપાર કમી થતો ગયો, તેમ તેમ આ કુટુંબની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. એ વહેપાર સર સાપુરજીના દાદા દાદાભાઈના વખતમાં થોડો ઘણો ચાલુ રહ્યો એમના દીકરા બરબોરજી તે સર સાપુરજીના પિતા હતા. તેઓ જે દીકરાઓને નહાની ઉમ્મરના મૂકી ગુજરી ગયા. આ ખેદકારક ખીના બનવાથી વહેપાર તો છેક પડી ભાંગ્યો એટલુંજ નહિ, પણ

સર સાપુરજી તથા તેમના ભાઈ છેક નિરાધાર બની ગયા. આવી વિપત્તિમાં મહેનત મળુરી કરી એમની માં માણેકબાઈએ એમને ૧૪ વરસના કર્યા. જ્યારે માણસને માથે દુઃખ આવે છે ત્યારે સામટું આવે છે; (Calamities come in battalions) એવી રીતે સર સાપુરજીની તથા તેમની માની બાબતમાં બન્યું. એમનો મોટો ભાઈ એક બે દિવસની માંદગીમાં શુજરી ગયો. હવે દુઃખનો કાંઠો બાકી રહ્યોજ નહિ, મા દીકરો બંને નાઉમેદ થઈ ગયાં.

પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે ! જ્યારે દહાડો ફરવાનો હોય છે, ત્યારે માણસ માત્રની મતિ પણ ફરે છે અને તેને સારા સુકનીઆળ વિચારમાં નાંખે છે. તે મુજબ આ મા-દીકરાના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે ભરૂચમાં આવી વિપત્તિ લોગવવી, તે કરતાં કોઈ બીજે ગામ જઈ નશીબ અજમાવવું એ સાફ છે. આવો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો, તેનું પરિણામ એ થયું કે તેઓએ મુંબઈ જવાનો ઠરાવ કર્યો, અને ભરૂચ છોડી બંને મા-દીકરો મુંબઈ ગયાં.

મુંબઈ શહેર એવું છે કે આબરૂદારને આબરૂદાર જેવી મહેનત મળે છે. તે મુજબ એમની માએ મહેનત કરી એમને મેટ્રિક્યુલેશન સુધી લાણ્યા. એ પરીક્ષામાં એઓ બેઠા તો ખરા, પણ પરિણામ સાફ આવ્યું નહિ. આથી એમને રેલવેમાં પ્રથમ નોકરી લેવી પડી. એ નોકરીમાંથી એશિયાટિક બેંકમાં કલાર્ક તરીકે રહ્યા, છતાં પોતાનો અંગ્રેજી અભ્યાસ પોતાની જાતે ખાનગી રીતે એટલો તો વધારી દીધો કે તેઓ આજે અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરે છે અને સારા વક્તા ગણાય છે. આથી એઓ સેલ્ફટૉટમેન (Selftaughtman) કહેવાયા.

આ જગ્યામાં કાંઈ શુક્રવાર થાય એમ એમને નહિ લાગવાથી એઓએ દલાલીનો ધંધો હાથમાં લીધો. એ ધંધો આજ સુધી જારીજ છે. આ ધંધામાં એઓ એટલા બધા ફાવી ગયાં કે લાખો રૂપીઆ કમાયા.

ઇશ્વરની ઘેંગટ એવી છે કે ત્રીજી ચોથી પેઢીએ ઘરની જાહોજલાલી જાય, કે કોઈ ભાગ્યશાળી નર પેદા થાય તો ગયેલી જાહોજલાલીથી બમણી ચોઘણી લાવે. એવો દાખલો આ નરની બાબતમાં બન્યો છે.

સર સાધુરલ બરજેરલ ભરૂચા હોલ.

અસલાશેઠ તો ભરૂચમાં અને આસપાસના ગામોમાં અગર શહેરોમાં પ્રસિદ્ધ હશે, પણ અસલાશેઠની ચોથી પેઢીએ જે સર સાપુરજી જન્મ્યા, તેમનું નામ તો દુનિયાના ઘણા ખરા ભાગમાં જ્યાં જ્યાં એમણે મુસાફરી કરી, ત્યાં તથા આ દેશમાં એમની સખાવતથી પંકાઈ ગયું છે.

પોતાની જેસવાળા અટક બદલી “ ભરૂચા ” અટક પોતે રાખી, એ ઉપરથી જણાય છે કે પોતાની જન્મભૂમિ ભરૂચને વિષે કેટલું એમને અભિમાન છે, તથા કેટલી પ્રીતિ છે, અને પોતે ભરૂચનાજ વતની છે પણ મુંબઈના નથી, એમ સાબીત કરી આપે છે.

આ દલાલીના ધંધામાં (જાણ્યા પ્રમાણે પ્રેમચંદ રાયચંદની સહાયતાથી) એમણે પોતાની તન, મનની મહેનત અને ઉદ્યોગથી લાખો રૂપીઆ પેદા કર્યા છે. એ નાણાનો કેવો ઉપયોગ કરવો એ વિષે એમણે વિચાર કરતાં, એમના મનમાં એમ આવ્યું કે માણસ લાખો રૂપીઆ પેદા કરે છે, પણ તે સમાર્ગે વાપરવા એવું માણસના મનમાં કવચિતજ આવે છે. મારા ઉપર પ્રભુએ અણુધાર્યો મહેરબાનીનો વરસાદ વરસાવ્યો છે તો મારે એ નાણાનો સમાર્ગજ ઉપયોગ કરવો. આ વિચારથી એમણે આસરે દશ લાખ રૂપીઆની સખાવત કરી છે. એ સખાવતનો લાભ એમણે ભરૂચને પણ આપ્યો છે, માટે ભરૂચ જે એમની જન્મભૂમિ તેમાં એમણે સખાવત કરી છે તે પહેલી જણાવી, બીજી જે જે સખાવતો કરી છે તે પણ જણાવીશું.

૧ પોતે ભરૂચનાજ વતની છે, એમ સાબીત કરવા સાડ ૩૫.૫૦૦૦૦) પચાસ હજારની ભારે રકમ ખરચી મ્યુનિસિપાલ હોલની અડોઅડ એક ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું. આ અલીજહાન મકાનનો નીચલો ભાગ “ રાયચંદ દિપચંદ લાયબ્રેરી ” ના ઉપયોગ સાડ અર્પણ કર્યો. એ ઉપરનો જંગી હોલ (દિવાનખાનું) પ્રજાના ઉપયોગમાં આવે એ માટે ભરૂચી પ્રજાને ભેટ કર્યો. એ મકાનનું વાસ્તુ તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ને રોજ મે. કલેક્ટર સાહેબ મી. રોથક્લેફે સર સાપુરજીની પ્રસંશા કરી શુભ પ્રસંગે કર્યું; કારણ કે એજ દિવસે એજ હોલમાં પૃથ્વીપતિ પાંચમા જયોર્જ મહારાજના કોરોનેશનનો દરબાર ભરાયો હતો. એ દિવાનખાનાને એમની અટક જે “ ભરૂચા ” એમણે રાખી છે, તે

અટક ઉપરથી “ ભરૂચા હોલ ” નામ આપ્યું છે. પ્રજાના ઉપયોગમાં આપ્યો, એટલે એ જગ્યાએ સભાઓ (મીટિંગો) ભરવાનું સુલભ થઈ પડ્યું છે. ધન્ય છે ! એવા ગૃહસ્થની જન્મભૂમિ ઉપરની પ્રીતિને !

એ લેટ પ્રજાને મળી તેથી તા. ૪ થી માર્ચ સને ૧૯૧૨ ને રાજ મે. જડજ સાહેબ તૈયમજીના પ્રમુખપણા નીચે એક બહેર મીટિંગ મળી હતી, અને એમનો ઉપકાર માન્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ એમની એક તસ્વિર એ દિવાનખાનામાં મૂકવી એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપરની સખાવત શિવાય બીજી સખાવત રૂા. ૬૪૫૦૦) ભરૂચ ખાતે કરી છે. એ રકમ પૈકી રૂા. ૩૭૫૦૦) અનામત રાખી, તેના વ્યાજમાંથી ભરૂચનાં તથા તેને લગતાં ગામોની ગરીબ પારસી વિધવાઓને માશીક પગાર આપવા તથા તેમનાં બચ્ચાંઓને કેળવણી આપવા મદદ કરવી એમ ઠરાવ્યું છે. એ રકમ હાલ સીકીંગ ફન્ડ સાથે મળી રૂા. ૪૨૪૦૨—૫—૬ થઈ, તેના વ્યાજમાંથી ગરીબ પારસી વિધવાઓ જેઓને મદદની જરૂર હોય તેમને દરેકને ઓછામાં ઓછો માશીક પગાર રૂા. ૪) અપાય છે, અને વિધવાઓનાં છોકરાંને કેળવણી ખાખત મદદની જરૂર હોય તો તેમને દર મહિને રૂા. ૧) થી રૂા. ૨) સુધી અપાય છે.

હવે આ રૂા. ૬૪૫૦૦) પૈકી રૂા. ૧૯૫૮૮) સર સાપુરજીનાં સ્વર્ગવાશી માસીઓ નામે મહેરબાઈ શેરીઆરજી મોટાભાઈની ધણીઆણી તથા કુંવરબાઈ તે નસરવાનજી અશપનદીઆરજીની વિધવાનાં પુણ્યાર્થે આપ્યા છે. એ રૂપીઆ અનામત રાખી વ્યાજની રકમમાંથી દર વરસે રૂા. ૧૦૦૦) નું અશોરવાનોને અવલ મજલે પહોચાડવાના ફન્ડમાં વાપરવા ઠરાવ્યું છે; હવે બાકીના રૂપીઆના વ્યાજમાંથી પોતાના સ્વર્ગવાસી માતૃશ્રી માણેકબાઈ, માસી મહેરબાઈજીના પુણ્યાર્થે દરેક વરસે શરેવર મહિનાના ૪ થા ગંભારને દિવસે ઊંચાં બાયડાઓને જમણુવાર આપવાના કામમાં વાપરવાનું છે.

સર સાપુરજીએ પોતે તથા તેમનાં પત્ની પીરોજબાઈએ સ્વર્ગવાશી શેઠ બરજેરજી તથા શેરીઆરજી દાદાભાઈ ખેસવાળાના પુણ્યાર્થે રૂા. ૧૦૦૦) ભરૂચની પારસી પંચાયતને આપ્યા હતા. એ રકમનું વ્યાજ ભરૂચના પારસી કાપડીઆઓ તરફથી બીજા

ધંધાધારી ભેગું મરદોના જમણવારમાં વપરાતું હતું; પણ મરદો માટે જમણવાર વધી જવાથી કાપડીઆઓએ પારસી સ્ત્રીઓને માટે ઇલાયદો ગંભાર ચાલુ કર્યો છે, તેમાં વપરાય છે.

સર સાપુરજીએ પોતાનાં માતૃશ્રી માણેકબાઈના પુણ્યાર્થે રૂા. ૫૦૦) તથા માસીઓના પુણ્યાર્થે રૂા. ૫૨૫) ભરૂચની પારસી પંચાયતને આપ્યા છે. એ રકમનું વ્યાજ ગરીબ પારસીને આશરો આપવાના ફંડમાં વાપરવાનું છે. એમની સ્ત્રી પીરોજબાઈએ રૂા. ૫૦૦) સ્વર્ગવાસી શેઠ ખરસેદજી શેરીઆરજી ભરૂચના પુણ્યાર્થે આપ્યા હતા. એ રકમના વ્યાજમાંથી ભરૂચની શેઠ જ. ન. પિટિટ કન્યાશાળાના ખરચમાં વાપરવા આપ્યા છે.

દુકાળની વખતે અથવા મોંઘવારીના વખતમાં ખોડાં જાનવરોને ઘાસ દાણો ખવરાવવા રૂા. ૧૦૦૦) ની રકમ શેઠ સાપુરજીએ પાંજરાપોળ ખાતે તા. ૧૭—૯—૧૧ ને રાજ આપી છે. હુન્નર, ઊદ્યોગના પ્રદર્શનમાં રૂા. ૨૦૧) અને ગરીબ પારસીઓના સંકટ નિવારણ ફંડમાં રૂા. ૫૦૧) પ્લેગ વખતે આપ્યા હતા. ભરૂચની નર્મદા અંગ્રેજી સ્કૂલને તથા ભરૂચના હિંદુ અનાથઆશ્રમને નાણાંની સારી મદદ કરવા ઉપરાંત, આશ્રમના બે બાળકોના પોષણનો ખરચ આપ્યા કરે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર સાપુરજીએ ભરૂચ ખાતે સવા લાખ રૂપીઆની સખાવત આજ સુધીમાં કરી છે. હવે ભરૂચ શિવાય બીજી જગ્યાએ જે સખાવત કરી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

પારસી કોમના તેમ બીજી કોમોના વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ ખાતે મોકલો, એરિસ્ટર, ડોક્ટર વગેરેની ઉચ્ચ કૅળવણી આપવામાં, તેમજ મુંબઈની કોલેજોના તથા શેઠ જ. ન. પિટિટ એરફ-નેજના તથા પુનાની સાયન્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ફી વગેરેનો ખરચ કરવામાં તથા પારસી અને હિંદુની લાચાર અવસ્થામાં આવેલી સ્ત્રીઓને તથા કામ કરવાને અશક્ત પુરૂષોને માસીક પગારો આપવામાં આવે છે, તે બધું મળી અર્ધાથી પોણા લાખ રૂપીઆની સખાવત સર સાપુરજી પોતે કરે છે.

સને ૧૯૧૨ માં ગરીબ પારસી વિધવાઓ તથા ન વારસાં બાળકોના સંકટ નિવારણ માટે દ્રાર્જે કંપનીના છ ટકાના વ્યાજ

ના પ્રેક્ષરન્સ શેરો જેની કિમ્મત આશરે એક લાખ વીશ હજાર થાય છે, એ શેરો મુંબઈની પારસી પંચાયતના ટ્રસ્ટીઓને લેટ આપ્યા હતા. એનું છ ટકાના વ્યાજ મુજબ રૂ. ૪૦૦૦) થયું, તે માળાપ વગરનાં બાળકોની કેળવણી માટે અને રૂ. ૨૦૦૦) પારસી વિધવાઓઓને હુન્નર ઉદ્યોગ શિખવા તથા તેમના લાભ માટે આપ્યા છે.

યુરોપીઅન નિરાધારોને માટે મુંબઈ દ્રામ્વે કંપનીના ૬૭૦ પ્રેક્ષરન્સ શેરો, જેની કિમ્મત આશરે સવા લાખ રૂપીઆ થાય છે, તે મુંબઈ યુરોપીઅન રીલીફ એસોસીએશનને લેટ આપ્યા છે. એનું વ્યાજ રૂ. ૬૦૩૦) થાય છે. એ રકમમાંથી નિરાધાર અંગ્રેજ વિધવાઓ, બાળકો તથા ઓરફનોનો નિભાવ કરવા તેમજ તેમને વિલાયત મોકલવાની ફી આપવાની છે.

શેર દલાલના કુટુંબોને રૂ. ૪૨૦૦૦) ની મદદ કરી છે. એ રકમ સર સાપુરણ શેર અને સ્ટોક બ્રોકર્સના અધ્યક્ષ હોવાથી એસોસીએશનના ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડેલા હયાત દલાલો તેમજ ગુજરી ગયેલા દલાલોના કુટુંબને મદદ કરવા સાફ તથા તેમનાં બાળકોને કેળવણી આપવામાં મદદ કરવા સાફ એક ફંડ સ્થાપવાની આગેવાની લઈ, એ માટે રૂ. ૧૫૦૦૦) ની કિમ્મતના મુંબઈ ઇલેક્ટ્રીક ટ્રામના છ ટકાના એકસો પ્રેક્ષરન્સ શેરો, એસોસીએશનની કમીટીને બક્ષોસ આપ્યા હતા. (ય. ૧૨૭૭ ની સાલ) બીજે વરસે રૂ. ૬૦૦૦) નો એ ફંડમાં વધારો કર્યો છે.

પોતાની જન્મભૂમિ ભરૂચ જેવું નહાતું શહેર, જેનું નામ પૃથ્વીના નકશામાં પણ સોધ્યું જડે નહિ, તેવા શહેરનું નામ સર સાપુરણએ ટ્રેટાઈટનમાં બાણીતું કર્યું છે, કે હિંદુસ્થાનમાં ભરૂચ પણ એક શહેર છે. એવું એક પરમાર્થનું કામ કરી ત્યાંના રહેવાશીઓની બાળમાં આણ્યું છે. એ પરમાર્થનું કામ એ છે કે સ્કોટલેન્ડ દેશની રાજ્યધાની એડિનબરોમાં પારસી વિદ્યાર્થીઓને માટે રૂ. ૨૦૦૦૦) ની ભારે રકમ ખરચી “ ભરૂચાહાઉસ ” નામ આપી એક મકાન બંધાવ્યું છે.

હવે સર સાપુરણએ સરકારની તથા પ્રજાની શી શી સેવા બજાવી તે જણાવીએ. એઓસને ૧૮૬૬ માં “ જરટીસ ઓફ

ધી પીસ ” નિમાયા. સને ૧૯૦૫ માં મુંબઈમાં એનરરી મેજિસ્ટ્રેટ નિમાયા. સને ૧૯૧૦-૧૧ ની સાલમાં મુંબઈના શેરિફની જગ્યા મળવાથી શેરિફ તરીકે કામ કર્યું. એ પ્રસંગમાં નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ દિલ્હીમાં કોરોનેશન સાર મુંબઈથી જવાના હતા, એ વખતે એક ફંડ લરાવવામાં સર સાપુરજીએ ભારે ઉલટ ખતાવી હતી. જ્યારે શહેનશાહ મુંબઈ પધાર્યા ત્યારે પોતાના શેરિફના હોદ્દામાં જેટલો વખત મહારાજા મુંબઈમાં રહ્યા, તેટલો વખત સર સાપુરજીએ રાત દિવસ એટલી મહેનત કરેલી, કે તે વખતે જે મેળાવડો થયો હતો તેને દીપાવી મૂક્યો હતો.

સને ૧૯૧૨ ના જાનેવારી માસમાં સર સાપુરજીના માનમાં મુંબઈના પ્રદર્શનમાં એક “ ગાર્ડનપાર્ટી ” નો મેળાવડો થયો હતો. આ વખતે નામદાર ગવર્નર સીડનહામ કલાર્ક સાહેબ અને લેડી કલાર્ક ખાસ હાજરી આપી હતી. આ વખતે એઓની ખેઠક સર સાસુન ડેવિડ અને જસ્ટીસ ચંદાવરકરની વચ્ચે હોવા છતાં, તે જગ્યાએથી નામદાર ગવર્નરને માટે જે પ્લેટફોર્મ કરેલો હતો, ત્યાં જઈ ખેઠક લીધી હતી.

સને ૧૮૭૧ થી મુંબઈમાં “ બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ એસોશીએશન ” સ્થાપન થઈ, ત્યારથી એ મંડળીના એઓ વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ નિમાયા. પ્રેસિડેન્ટના મરણ પછી એઓને પ્રેસિડેન્ટ નિમ્યા છે. વળી હાલ એઓ “ આયર્ન અને સ્ટીલ ” કંપનીના ડિરેક્ટર નિમાયા છે. એમને કલકત્તાની “ સ્ટોક એક્સચેન્જ ” ખેંકે લાઇફ મેંબરનું માન આપ્યું છે. વાઈસરોયની કાઉન્સિલના નાણાતંત્રીએ એમની ભારે પ્રસંશા કરી હતી, અને બાદશાહી હરશલ કમિટીએ “ સિલવર કવેચ્યન ” વખતે એઓને સાક્ષી આપવા બોલાવ્યા હતા.

સર સાપુરજીએ લાખો રૂપીઆ મેળવ્યા અને હજુ પણ મેળવે છે. મોટા મોટા હોદ્દાઓ ભોગવ્યા અને ભોગવે છે, એ બધું કેમ બન્યું, તે પ્રજાની નિધામાં આવશે કે એ બધું એઓના તન, મનની મહેનત, ઉદ્યોગ, તીવ્ર બુદ્ધિ, ચાલાકી, આગ્રહી અને મિલનસારી સ્વભાવનું પરિણામ છે. આ ગુણોને લીધે એઓ સર સાપુરજી શ્રીલક્ષ્મીજીના વહાલા દીકરા થઈ પડ્યા છે, કે જે લક્ષ્મીજીને એ સમાર્થે ખરચે છે. આથી એમ કહેવાને અડચણ

નથી કે એઓએ પોતાની બાબતમાં “ રંકના રાય ” એ કહેવત ખરી પાડી છે. પ્રભુ એમની બહોળલાલી કાયમ રાખે. અસ્તુ:

હવે બે ત્રણ વૃદ્ધ ગૃહસ્થો જેઓની રીતભાતથી હું વાકેફ છું અને જેઓની સાથે મને ઘણા ખરો પરિચય થયો છે, તેઓને વિષે કાંઈ મારે લખવું જોઈએ એ મારી ફરજ સમજી, બે બોલ લખવા છુટ લઉં છું.

(૧) સોરાબશા દાદાભાઈ—આ ગૃહસ્થ વઢોડરામાં તથા ભરૂચમાં સ્ટેશન માસ્તર હોવાથી વખણાતા હતા. અંગ્રેજી જ્ઞાન એમનું ઘણું સારૂં છે. સને ૧૮૭૦ સુધી એમના જેવો કોઈ પણ ભરૂચમાં અંગ્રેજીમાં કાબેલ ગણાતો ન હતો. એઓ સાહિત્યના શોખિન છે. “ ઇનડિયન કોટેજ ” નામની અંગ્રેજી ચોપડીનો એમણે તરબુમો પોતાની બુવાત્રીમાં કર્યો છે. એ ચોપડી (હિંદુસ્થાનનું ઝુપડું) મેં વાંચી છે. સને ૧૮૫૬ માં ભરૂચમાં પહેલ વહેલી જે લાયબ્રેરી સ્થાપન, થઈ એ એમની તથા દેસાઈ હકુમતરાયજીની ઉદારતાનું ફળ છે. એઓએ નવો જન્મ પામેલી લાયબ્રેરીને ૪૦૦ ચોપડીઓ બક્ષીસ આપી હતી. આ ગૃહસ્થ બાહોશ, સલાહ લેવા લાયક, મળ્યાને માથું આપે એવા તથા મુત્સદ્દી છે. ધારેલું કામ પાર પાડવાની એમનામાં શક્તિ છે. એઓ ૮૦ વરસ ઉપરની ઉમ્મરના છતાં નવરા બેસતા નથી. હંમેશાં એમનું ચિત્ત કામમાંજ હોય છે, વર્તમાનપત્રો વગેરે વાંચ્યાજ કરે છે.

(૨) ધનજીશા મેરવાનજી ડાક્ટર—પહેલ વહેલા હોસ્પિટલમાં પારસી ગૃહસ્થ એસિસ્ટન્ટ તરીકે મેં સિવિલ સરજનના હાથ તળે અત્રે જોયા, તે એઓ હતા. હોસ્પિટલની દવાથી વટલાય એવો વહેમ હિંદુઓમાં તે વખતે વિશેષ હોવાથી, ત્યાં દવા સારૂ કવચિતજ એ વર્ણના ગૃહસ્થો જતા હતા. કોઈ જતા ને કહેતા કે સાહેબ હું ઘેરથી પાણી લાવ્યો છું, માટે મને તે પાણીમાં દવા આપો, અગર પડીકાં આપો કે અમે ઘેર જઈ પાણી સાથે પીએ. જેમ જેણે દવા માગી તેમ એઓએ આપવા માંડયાથી હિંદુઓનો ભાવ એમના ઉપર સારો ચોટયો, અને એમને પોતાને ઘેર બોલાવતા થયા. જાતે મિલનસાર, લોકોનાં મન-મેળવી લેવા-

ની શક્તિથી એઓ હિંદુઓમાં ઘણા હળી ગયા અને પ્રજા પ્રિય થઈ પડ્યા એટલુંજ નહિ પણ નિદાન વૈદ્ય તરીકે કહેવાયા. નોકરી છોડ્યા પછી એઓએ જુદું દવાખાનું કાઢ્યું. ગરીબ ગરબાં પાસે પૈસા લેતા નહિ. એઓ દુનિયાદારીના અનુભવી, ડાહ્યા અને વખત વિચારી કામ કરે એવા હતા.

(૩) અરદેસર જમસેદજી દસ્તુર—પહેલ વહેલો હું અંગ્રેજી સ્કુલમાં દાખલ થયો, ત્યારે એઓ છેલ્લા વર્ગમાં રૂ. ૪) ના પગારથી મારા મોનિટર હતા. મારા માસ્તર તરીકે એમને હું માન આપું છું. એઓએ ત્યાંથી ખસી બીજી લાઇન પકડી અને મેં એમને કલેક્ટરના હેડ કલાર્ક જોયા. પોતાના કામથી સાહેબ લોકોની પ્રીતિ એમણે સારી મેળવી હતી અને તેથી ઘણા હિંદુઓને ઠેકાણે પાડ્યા હતા. એઓ ડેપ્યુટી કલેક્ટરને હોદ્દા હતા, ત્યાંથી એઓ જુનાગઢમાં નાયબ દિવાન તરીકે ગયા હતા, તેથી એઓ હાલ અરદેસર દિવાનથી અત્રે ઓળખાય છે. એઓ મિલનસાર, ડાહ્યા અને અનુભવી છે. હાલ પેન્શન લીધું છે અને પોતાનો ઘણો ખર્ચ વખત પોતાનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવામાં ગાળે છે.

પારસીઓમાં હિંદુસ્થાન બહાર ગમે ત્યાં જવાનો ધર્મથી બાધ નથી માટે જેઓ ગયેલા હતા, અને છે, તેઓ વિષે અત્રે વિવેચન કર્યું નથી.

આ પારસીઓની હકીકત, કેટલીએક નજરે જોયેલી, કેટલીએક ખાનગીહાદુર આદરજી મંચેરજી દલાલે તથા દિવાન સાહેબ અરદેસરજીએ આપેલી લખા છે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

કિશ્ચિયન.

સુને ૧૯૧૧ નું વસ્તી પત્રક જોતાં એ ધર્મવાળાઓની

વસ્તીની સંખ્યા ૩૦૧ માણસની છે. એઓ

સાબ્યકર્તા હોવાથી જે ખરા અંગ્રેજો છે, તેઓની

તો આવ-જા થયા કરે છે, એટલે બદલી થાય

ત્યારે જવું પડે અને નિમનોક થાય ત્યારે આવવું

પડે. એ છતાં પણ મિત્ર જેવાં કારખાનાંઓ વધી

જવાથી ખરા અંગ્રેજ કારખાનાં ચલાવનારની જરૂર, તેથી મુંબઈ

કંલાકાના મુંબઈ મિત્રાચના બીજા કેટલાક ભાગો કરતાં ખરા અ-

ંગ્રેજો અંગ્રે વધારે જોવામાં આવતા હતા અને આવે છે. એઓની

સીનભાત વખાણવા જાય છે. તેઓ કાઢ્યા, સમજી, વિચારવંત

અને હાથ સાંભળી કંનસાદ આપે એવા છે. સાબ્ય દેવો સીતે

ચલાવવું. એ તો એ વર્ગે વહી સારી સીતે સમજે છે. જાતના

અનુભવથી કહું છું કે મુક તો એ સાબ્યકર્તાને પસંદ છેજ

નહિ, એમ કરતાં મુક પકડાવું, તો જુદા ઉપર કંતમાર સામતા

નથી. ભૂલતો કંચરને ત્યાંથી કંચરી આવો છે, તે એ કંચુક કરીએ

તો તેઓ નાપુશ થતા નથી. તેમનાં વખાણ તેમને મહેરે સાં-

ભળવા કંચુકતા નથી. કેટલાકકરને એવાં વખાણ કરવાની ટેવ

હોય છે, તેઓની તે દરજ્જા કિન્મત કરે છે. પ્રમાણિકપણું વિરેક

પસંદ કરે છે. વર્તી પેટાના હાથ દરેના મણકોમાં હાંક સા-

રી સીનજાતને તેમને મદદમ પડે તો તેવું તે કલ્યાણ થવામાં

મદદ કરી શિવજ્ય સહેજ નથી. એઓ અને ત્યાં હોય, છતાં પણ

પોતાની નજરમાં ખુપેલા માણસની ચઢતીનું સાધન થઈ પડે છે. એવા ૧૫ કલેક્ટરોના હાથની નિચે, તેમના રજીસ્ટર ખાતાના શિરસ્તદાર તરીકે મેં કામ કરેલું છે, તેથી તેમના સ્વભાવનો મને અનુભવ છે.

એઓમાં કોઈક રોમનકેથેલિક, કોઈક પ્રોટેસ્ટન્ટ, પ્રેસ બિટેરીઅન, એપીસકોપેલીઅન, કોઈક વેસલેઅન્સ પણ હોય છે. એ વર્ગને માટે પ્રાર્થના કરવાને ત્રણ દેવળો ભરૂચમાં છે. લાઇનમાં, લાઇનને દીપાવી રહ્યું છે. બીજું બહેચરાજી જતાં અને ત્રીજું પોરચુગીસ લોકાનું રોમનકેથોલીક દેવળ લાલબજારમાં છે. આ દેવળોમાં તેઓ પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તેઓનો જે અવાજ કાને પડે છે, તે ઘણું મધુર લાગે છે.

બીજા જે એ ધર્મમાં છે તે દેશી ખ્રિસ્તીઓ છે. એઓની સંખ્યા સને ૧૮૭૧-૭૨ માં વસ્તી પત્રકમાં ૪૦ થી વધારે નહિ હશે. કારણ કે કુલ ૫૫ ની સંખ્યા જણાવેલી છે તો ૧૫ ખરા અંગ્રેજોને ગાદ કરતાં એટલીજ હોય એમ સંભવે છે. હાલ તો ૩૦૦ ઉપરની છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે. કે દુકાળ અને પ્લેગના વખતમાં ભૂખે મરતાઓને એ વર્ગના ધર્માચાર્યોએ આસરે આપેલો હશે. આવા દેશી ખ્રિસ્તીઓને રસ્તામાં ઉભા રહી એ ધર્મની મહત્તા વિષે ભાષણો કરી લોકોને યોગ્ય આપતા સાંભળ્યા છે, તથા જોયા છે. એઓની રીતભાત વિષે કાંઈ માહિતી નથી, છતાં પણ વિદ્વાન, ધર્મિષ્ઠ પાદરીઓના હાથ તળે કેળવણી પામેલા માટે સારીજ હોવી જોઈએ. આવા માણસો જુદા જુદા ધંધા કરી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે.

લગ્ન પ્રસંગે પાદરીઓની જરૂર હોય છે, અને મીજબાનીઓ પણ થાય છે. મોત વખતે ભૂમિદાહ કરવામાં આવે છે. દાન લેવા લાયકને દાન પણ કરવામાં ચુકતા નથી. તેમ કેળવણી વગેરે લોકોપયોગી કામમાં પોતાથી બનતી મહેનત કરવામાં પાછો પાની કાઢતા નથી. તેમ એવા કામમાં નાણાં પણ ઘણાં આપે છે.

દુકાળ વખતે આ ધર્મવાળાઓ તરફથી ભૂખે મરતાંના જીવ ઉગારવા મોટી મોટી રકમો પરદેશથી પણ મોકલેલી સાંભળી છે. દુખીઓને દુઃખમાંથી છોડવો એ એઓ ઘણું ધર્મ સં-

મળે છે. ગુલામગીરીનો ધંધો જે ચોથા વિલિયમ રાજના વખતમાં બંધ પડ્યો, તે એજ લોકોના પરાક્રમથી બંધ પડ્યો હતો. એ ધર્મવાળાઓની બહાદુરી, બાહોશપણું, અક્કલ, હોંશીઆરી, વહેપારમાં આંટ, કળા કૌશલ્ય વિષે જેટલું લખીએ તેટલું આછુંજ છે, અને તેથી અંગ્રેજો સર્વોપરી ગણાય છે. તેમ ગણાય તેમાં નવાઈ શી ! આગગાડી, તાર, વરાળ યંત્ર, આગખોટો વગેરે પહેલાં ધરડાઓએ નહિ સાંભળેલાં એઓએ આપણને દેખાડી આપ્યાં છે, અને તેનો ઉપયોગ પણ આપણે કરીએ છીએ. રાજ્ય કરવાની, રીતસર રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ તો એમના બાપની કહેવાય. એ લોકોમાં સંપ, વિદ્યા અને ઉદ્યોગ ત્રણ વસ્તુ મહાલે છે, તો લક્ષ્મી એઓને પ્રાપ્ત થાય એમાં નવાઈ શી ? તેથીજ એમને જાહોજલાલી મળી છે. હજારો ગાઉથી માખાપથી વખુટા પડી, જૈરાં છોકરાંને પોતાનાં ગામમાં રાખી, મુસાફરીએ નીકળી પડે છે, નવા નવા દેશો શોધી કહાડે છે. દુનીઆના ગમે તે ભાગમાં જઈ જુદા જુદા દેશો જોઈ ત્યાંની રીતભાત, કળા કૌશલ્ય જુએ છે, સાફે ચહુણુ કરી, નળજું બાળુ પર રાખી, પોતાના વતનમાં જઈ સુધારો કરે છે. ટુંકામાં એ ધર્મવાળા જેવા સુખી છે તેવા બીજા ધર્મવાળા ભાગ્યેજ હશે. ઇશ્વર એમનો જાહોજલાલી કાયમ રાખે. અસ્તુ:

સુચના—હિંદુની વર્ણમાં ભાડભુંજની જાત લખવાની રહી ગઈ હતી. એ જાત વિષે કયાં લખવું, તો વિચાર કરતાં બધી જાત લખ્યા પછી લખવું એવો વિચાર કરી અત્રે લખ્યું છે.

ભાડભુંજ—એ જાત પહેલાં કાયસ્થ કહેવાતા હતા, પણ હજારો ધંધો લીધાથી તેઓ ભાડભુંજ કહેવાયા. પહેલાં એમની સ્થિતિ સારી હતી, વહેપારી પણ હતા, વ્યાજનો ધંધો કરતા તેમ હાલ પણ કોઈક કરે છે. ઘણા ખરા મમરા-સેવ વેચી, મજૂરી કરી, ખીડીની દુકાન માંડી પોતાનું ગુજરાન કરે છે. હાલ સ્થિતિ સારી નથી. એમનાં અત્રે ૬૦ ઘર છે, અને નાતરીઆ ન્યાત છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

—*****—

પ્રાચીન કેળવણી.

પ્રાચીનકાળથી તે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ભરૂચમાં, બલકે આખા ગુજરાતમાં થયા પછી પણ પચીશ વરસ સુધી સરકાર તરફથી કોઈ પણ ગુજરાતી કે અંગ્રેજ નિશાળ સ્થાપન કરવામાં આવી નહોતી. જે શિક્ષણ પહેલાં ચાલતું હતું, તે ગામઠી નિશાળોમાંજ અપાતું હતું. આ નિશાળોમાંથી જે છોકરો પરિપક્વ થઈ નીકળ્યો હોય, તેને રોજગાર મળતાં વાર લાગતીજ નહિ, ગમે ત્યાં ઠેકાણે પડી જતો હતો. આ ગામઠી નિશાળોના મહેતાજીઓ ઘણું કરીને મેવાડા બ્રાહ્મણો જોવામાં આવતા હતા. સને ૧૮૬૨ સુધી મારા જોવામાં આવીશોક આવી હશે. ઓછામાં ઓછી પચીશોક તો શહેરમાંજ હશે અને બીજી આસપાસનાં પરાંમાં હતી.

આ શિવાય ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોને ત્યાં ઘણું કરી બે ચાર વિદ્યાર્થીઓ કોઈ જ્યોતિષનું, કોઈ વેદનું, કોઈ શાસ્ત્રનું, તેમ કોઈ કર્મકાંડનું શિક્ષણ મેળવતા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓ સવારમાં નાહી, ધોઈ, સ્નાન સંધ્યાથી પરવારી ગુરૂને ત્યાં શિક્ષણ લેવા જતા. ગુરૂ તેમને પાઠ આપતા અને દશ અગીઆર વાગે તેઓ છુટા થતા એટલે તેઓ ગૃહસ્થોને ત્યાં મધુકરી માગવા નીકળી પડતા. પાંચ સાત ઘરથી મધુકરી મળેથી તેમનું બંને વખતનું

પેટ પૂરતું અન્ન મળવાથી પોષણ થઈ શકતું હતું. તેમ ભાર્ગવ જ્ઞાતિમાં વરો હોય ત્યાં તેમને લોજન આપવાનો રીવાજ હતો, એટલે તેઓને કોઈ રીતની અડચણ પડતી નહિ. ભાર્ગવ જ્ઞાતિમાં એવા વિદ્યાર્થીઓને લોજન આપવાનો રીવાજ અદ્યપી પર્યંત જારીજ છે.

જ્ઞાતિ વરો હોય તે વખતે વિદ્યાર્થીના પટેલને ખબર આપ્યાથી તે બપોળે માણસને વારા ફરતી દરેક વરો કરનારને ત્યાં સવારે મોકલે છે. તે બે વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત ચોખા ઘોઈ આપવા શિવાય બીજું કામ સોંપવામાં આવતું નથી. ચોખા ઘોયા પછી તે બંનેને દૂધનું ખવવરાવી રજા આપવામાં આવે છે, અને ન્યાત વખતે પહેલીજ પગતે દરેક વિદ્યાર્થી આવી લોજન લઈ જાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓને લોજન આપવા આજ સુધી કોઈ ભાર્ગવે ના પાડી નથી. આ રીવાજ ભાર્ગવની ન્યાતમાંજ ચાલ્યો આવે છે, બીજી ન્યાતના ગ્રાહણો એવા વિદ્યાર્થીઓને લોજન આપતા નથી. આ વિદ્યાર્થીઓ ઘણા ખરા ગામડાઓમાંથી અથવા બીજાં શહેરોમાંથી આવેલા હોય છે. જે વિદ્યાર્થીએ જે વિષય લીધો હોય તે પૂર્ણ થયો, કે ભરૂચ છોડી પોતાને ગામ ચાલ્યો જાય છે, અને પોતાને ધંધે વળગે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરૂના ઘરનું કામ કરવાને તથા ગુરૂની આજ્ઞામાં રહેવાને બંધાયેલા હતા. તેઓએ ગુરૂની આજ્ઞાનું કોઈ વખત લોપન કર્યું હોય એવું સાંભળ્યું નથી. ગુરૂને પોતાના પિતા જેવા અને ગુરૂપત્નીને પોતાની માતા પ્રમાણે ગણતા, તેમ ગુરૂ અને ગુરૂપત્ની, તેમના શરીરમાં બગાડો જણાય તો તેમને ઓસડ વેસડ કરતાં અને તેમની ચાકરી પણ કરતાં જોયાં છે. હીકરો ખાપની આમન્યા શું રાખે, તે કરતાં આ વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂની આમન્યા વિશેષ રાખતા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ વખત મધુકરી નહિ મળી હોય, તો ગુરૂ પોતાને ત્યાં ખવરાવતા હતા, તેથી તેઓ સુખે દિવસ નિર્ગમન કરતા જણાતા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓ ખારથી પચીશ વરસની ઉંમર સુધીના માલમ પડતા હતા, અને હાલ પણ માલમ પડે છે. દરેક ગુરૂઓ પોતાને ત્યાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીને ખંત રાખી લણાવતા, તેમની પ્રસંશા કરી તેમને આગળ પાડતા હતા. આથી તેઓનું મન પ્રયુક્ત રહેતું હતું.

હાલ પહેલાંના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવતા જણાતા નથી. હવે આ શિક્ષણ નર્મદા વેદશાળામાં અપાય છે, એટલે એ વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂતું ઘર શોધતા નથી. તેમ હવે પહેલાંના જેવા ગુરૂઓ પણ થોડા માલમ પડે છે. આવું ધર્મ સંબંધી શિક્ષણ જેવું ગ્રામ્યણો પાસે લેવાનો રીવાજ હતો, તેવોજ રીવાજ પારસીઓ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન અધ્યારૂઓ પાસે તથા મુસલમાનો તેમના સાક્ષરો પાસે લેતા હતા.

હવે ગામઠી નિશાળોમાં કેવું શિક્ષણ અપાતું હતું, તે વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે.

ઘરડાઓનું કહેવું એવું હતું કે સાત વરસની ઉમ્મરનો બાળક થયા પહેલાં તેને નિશાળે ક્વચિતજ મૂકતા. તે વખતમાં નિશાળે બેસવાની ઉમ્મર નવ વરસની ગણાતી હતી. નહાનપણમાં નિશાળે મૂકવાથી છોકરાઓનું શરીર સાફ રહે નહિ. નબળો પડી જાય. ચહેરા ઉપર ફીકાશ આવી જાય, એ વહેમથી સાત કે નવમું વરસ બેસતાં પહેલાં થોડાજ નિશાળે બેસતા. સાતમે આઠમે કે નવમે વરસે પાટલો મંડાવે, કે એકડો કાઢવો શરૂ થાય. વરસ છ મહિનામાં આંક પુરા થતા, કે તરત કકકો શરૂ થતો. કકકો બરાબર આવડ્યો કે પદાં શિખવવામાં આવતાં હતાં અને પદાં પુરાં થાય કે કક્કાથી તે “ સ ” સુધીના નામાં શિખવતા હતા. એ દરમિયાનમાં સાડાસાતનો પા, શરૂ થતો હતો અને જે સાડાસાતના પા માં પૂર્ણ થયો, તેને મોઢાના હિસાબની કુંચીઓ મહેતાજી શિખવતા હતા. તેમ ગુણાકાર ભાગાકાર, સરવાળા, બાદબાકી પણ શિખવવામાં આવતાં હતાં, તેમાં આન પાન, એટલે આના પછ પણ આવી જતાં હતાં, અને છેલ્લા હિસાબમાં હડાકાર શિખ્યો એટલે તે પરિપૂર્ણ થયો કહેવાયો. હડાકાર આ શબ્દ હાલની પ્રજાને નવાઈ જેવો માલમ પડશે, પણ તેમાં વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને વર્ગસમીકરણના (કવોર્ટિક ઇન્કવેશન)ના દાખલા આવી જતા હતા. આ બધું શિખતાં નવ વરસની ઉમ્મરથી બાર તેર વરસની ઉમ્મર થઈ જતી હતી. પછી કોઈ શાહુકારનો પેઢીએ છોકરો બેસતો અને ત્યાં એક બે વરસ ઉમેદવારી કરી ગમે તે ધંધે વળગતો હતો. સને ૧૮૫૫ માં મેં એ નિશાળ છોડી ત્યાં સુધી મારા જોવામાં પણ આ શિક્ષણ આવ્યું છે.

નિશાળનો વખત સવારના સાતથી તે અગીઆર વાગ્યા સુધીનો અને પછી બેથી પાંચ વાગ્યા સુધીનો, એટલે દિવસમાં બે વખત જવું પડતું હતું. સવારના વખતમાં, ઉપલા છોકરાઓને નામાં વગેરે શિખવતા હતા અને સાંજે હિસાબ આલતા હતા.

સવારે જે છોકરા આવે તેઓ મુઠ્ઠી લાવતા, એટલે એક કકડામાં અનાજ બાંધી લાવતા હતા. જે છોકરાઓ જેઓ વડા નિશાળીઆ કહેવાતા, તેઓ જે છોકરાઓ આવે તેમનાં નામ લખતા હતા. આઠ વાગે આવે તે મોડામાં ગણાતા હતા, એટલે સવારે વહેલા ગણાવવા છોકરાઓ છ વાગ્યાના જમીને બેસતા હતા.

મુઠ્ઠી દરેક છોકરો મહેતાજીને બતાવે, કે તરત મહેતાજી બોલે, ૮-૯ કે ૧૦-૧૨; આ આંકડા મહેતાજીના મોઢામાંથી નીકળે કે જે છોકરાઓ નામ લખતા હોય, તે તરત પોતાની પાટોમાં તેની સામું આંકડો મૂકી દે. જે બ્રાહ્મણના છોકરાઓ એટલે કે જેઓ ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને ગુજરાન કરતા હોય તેમની સામું ૨૦ આંકડો મૂકાતો હતો, એટલે માફી (Free) માં ગણાતો હતો.

આ છોકરાઓ નિશાળે આવ્યા કે તરત પોતાના પાટલા લેતા, અને તે ઉપર ધુળ નાંખી, પોતાનો જે પાઠ હોય તે લખતા હતા. લખી મહેતાજીને અગર મહેતાજી પોતે આસિસ્ટન્ટો રાખતા, તેમને બતાવતા. તેઓ ખરા ખોટા કહેતા, ખોટા હોય તો એકાદ સોટી પણ તેના દીલપર પડતી હતી. એક પાડો કે પાઠ શિખી રહ્યા કે બીજો મહેતાજી અગર આસિસ્ટન્ટ, અગર વડો નિશાળીઓ પાટલા ઉપર માંડી આપતા હતા. જે લખ્યું હોય અથવા લખવાનું હોય તે ઘાંટો કાઢી મોઢે બોલી લખવામાં આવતું હતું. મોઢે બોલી લખે તેના ખરા, એમ લણાવનાર ચોખ્ખું કહેતા હતા, એટલે દરેક છોકરો ઘાંટો પાડી લખતો હતો, તેથી શોર ઘણો થતો હતો. નિશાળમાં છોકરાઓને બેસવાની જગ્યા નહિજ, માટે છોકરાઓ બહાર ધુળમાં ભોંય ઉપર બેસી લણતા હતા, અગર આગળ પાછળ એટલા હોય તે ઉપર બેસી લણતા હતા. દરેક વાગ્યાનો વખત થાય એટલે મહેતાજી જે બે છોકરાઓએ નામ લખ્યાં હોય, તેમને પોતાની પાસે ભોંય ઉપર ઉભા રાખતા, તે દરમિયાન દરેક જણ પોતાનો પાટલો નિશા-

ળમાં મૂકી દેતો હતો. દરેક છોકરાને હારખંધ ઉભા રાખી પોતે જાતે હાથમાં સોટી લઈ “ સવાયા ” સવાચઢી, પોણાચાર, પાંચ એવી રીતે હજારે સવા સાડીખારસે, સુધી ઘાંટે પાડી ભણાવતા હતા. આ સવાયા તો દરેક છોકરાને મહોઢેજ હોય. પછી ઉભા રાખેલા છોકરાનાં એક પછી એક નામ વાંચવા માંડતા. તે વાંચવાની રીત એવી હતી કે “ કસનદાસ નરસિદાસ, ૯ બીલોસ, મોડાની બાળતમાં કસનદાસ નરસિદાસ, પરદરીઓને તેડું કરાવ્યું દશ બીલોસ. જ્યાં “ પરદરીઓ ” શબ્દ બોલાયો કે મહેતાજી ” કેમ મોડો આવ્યો એમ કરી એક સોટી લગાવે. નિશાળ સવારે છુટે કે દરેક છોકરાએ પાટી લખવી જોઈએજ, એટલે પાટીનાં બંને પાસાં પુરાં લખવાં જોઈએજ. (પાટી એટલે એક લાકડાનું પાટિયું પહોળાણમાં લંબાણ કરતાં ટુંકું અને મથાળાની વચ્ચે ઝાલવાની મૂઠ, એ પાટીયાં ઉપર સાહી બંને પાસે ચોપડેલી અને બોર્ડના જેવું કાળું કરેલું) પાટી સફેતા કે ખડીથી લખવામાં આવતી હતી. તે પાટી લખેલી મહેતાજી આ મુજબ હાજરી બોલાવતાં જોતા હતા.

એ પાટી ઉપર આંક ભણનાર આંક, કકડો ભણનાર કકડો કે પદાં, નામા ભણનાર નામો, હિસાબ ભણનાર “ સાડા સાતનો પા ” લખતા હતા. જે છોકરો પાટી લખી નહિ લાવ્યો હોય, તેના તો ભોગજ ફરી વળતા. તે તો બે ચાર સોટી ખાધા વગર રહેજ નહિ. છોકરાઓ પણ પક્કાઈ કરતા. જેણે પાટી નહિ લખી હોય તે બે ત્રણ બદનોને ઉપર અંગરખી પહેરે. બદન તો ખાદીના ઘણા ખરાના હોય કે જેથી વાગે થોડું; તેમ મહેતાજી પણ દયાળુ. સોટી ઉગામે તો એવી કે જાણે વાંસો ચીરાઈ જશે, પણ જે સોટી પડે, તે છોકરાના અંગરખાની ચાળપર પડે, કે જેથી તેને વાગે નહિ, એમ કરતાં એકાદ આડી અવળી વાગી ગઈ તો છોકરાનું નસીબ.

નામ બોલાય અને છોકરો મહેતાજી પાસે ગયો કે છોકરો જમણો હાથ ધરે ને મહેતાજી જરા સોટી હાથેલીમાં અડકાડે, એટલે છોકરાને રજા મળી કહેવાય, રજા મળતાંજ છોકરો તરતજ પોખાર ગણી જતો. આ નામ જે બોલાતાં તેને “ મોડા ” કહેતા હતા.

મહેતાજી કોઈ દિવસ આ મુજબ “ મોડા ” નો હુકમ આપે, કોઈ દિવસ “ હાજરી ” સવારે છોડતી વખતે બોલાવે,

હાજરી એટલે જે છોકરાઓ સાંજે નિશાળમાં આવ્યા હોય તેમની હાજરી, તે ખોલવાની રીત જુદી હતી.

કરશનદાસ નરસિદાસ સાંજના હાજર,—આ મુજબ જેનું નામ વંચાયું કે તરત મહેતાજી છોકરાની પાટી જોઈ રજા આપતા હતા.

હવે જે છોકરાઓ સાંજે હાજર ન હોય તેઓનાં નામ લઈને એકેક એકેકને ખોલાવી “ કેમ ગેરહાજર રહ્યો ” કહી બે ચારેક ઉપર મુજબજ સોટી તેના ઉપર લગાવે. છોકરા જ્યાં સુધી એમ નહિ કહે કે મહેતાજી સાહેબ હવે સાંજે ગેરહાજર નહિ રહું, અથવા હવે સાંજે રાજ આવીશ, ત્યાં સુધી સોટી કવચિતજ પડતી બંધ થતી હતી. આવા છોકરાઓએ, ગેરહાજરી બાબત મહેતાજીની રજા લેવી પડતી હતી. રજા લઈને રહ્યો હોય તેની ફીકર નહિ. તેણે એટલુંજ કહેવું જોઈએ કે મેં સાહેબ રજા લીધી હતી, અથવા ચિઠ્ઠી લાવ્યો હાય તો તે મહેતાજીને તરત આપે એટલે ફીકર નહિ.

ચોમાસામાં ધુળ મળે નહિ, તેથી છોકરાઓ રાડાં એકઠાં કરી તેને ભાગી તેનો ભૂકો કરતા. તેને “ પરપોટો ” કહેતા હતા. તે પાટલા ઉપર નાંખી લખતા હતા. પાટલા ખડી કે ગેરથી રંગેલા હોય અને તે ઉપર વતરણાવડે લખતા હતા.

વતરણું છીંછીનું અથવા દાતણનું કરતા હતા, તેને સીસાપેન પેઠે છોલતા હતા અને તે વડે લખતા હતા. આ સઘળો અનુભવ હું લઈ ચુક્યો છું, તેમ મારી ઉમ્મરના બીજાઓને પણ થયોજ હશે.

હવે સાંજનો વખત તો જોનારાઓને ઘણોજ આનંદી લાગતો હતો. નવા દહેરાની નિશાળ, નરભેરામ જેવા લણાવનાર મહેતાજી, હિસાબ કિતાબમાં પ્રવીણ, વૃદ્ધ માણસ, જાતે દયાળુ અને સાત્વિક સ્વભાવના, જેની નિશાળમાં બસેથી કોઈ દિવસ ઓછા છોકરા હોયજ નહિ, તે નિશાળની કેળવણીમાં પૂછવુંજ શું!

સાંજે પાંચ વાગે એટલે તેવા સામાન્ય છોકરાઓને રજા આપી બાકીના સારા છોકરાઓને પોતાની પાસે એટલે જુદા ખેસાડે. સાંજનો વખત, એટલે કામકાજથી પરવારી લોકો પણ

ઘણા એકઠા થતા, તેમ રસ્તે જતા પણ આ આનંદ ઉપજાવે એવો વખત ગુજારવા ઉભા રહેતા. છોકરાઓ તો ફક્ત દશ, કે પંદર હોય તેમનામાંથી ત્રણ ચારને અથવા બધાને નીચે ઉભા રાખે. તેમને કોઈને “ કરપણ્ણવી ” કે “ ડંકાપણ્ણવી ” પૂછવા માંડે. કોઈને “ લીલાવતી ” ના હિસાબ પૂછવા માંડે. લીલાવતીના હિસાબ તો વખતે કોઈ સમજતું હશે, પણ “ કરપણ્ણવી ” અને “ ડંકાપણ્ણવી ” તો હાલની પ્રજાએ સાંભળ્યું જ નહિ હોય !

“ ડંકાપણ્ણવી ” જેવી રીતે હાલ તારનું કામ ચાલે છે, તેવીજ રીતનું તે કામ હતું. જેમ તાર મૂકતી વખતે દાંડો ઠોકે છે અને એ. બી. સી. ડી. લખી લે છે, તેવીજ રીતે એ વિદ્યા હતી. એક ડુમકો, નરભેરામ મહેતાજી હાથમાં લેતા અને તે ડુમકા ઉપર એક નાની લાકડી વતે ઠોકતા. એક વગાડે તો ફલાણો અક્ષર. આવી રીતે દાંડો ઠોકાય તો “ કાનો ”. આવી રીતે ઠોકાય તો “ માત્રા ”. આવી રીતે ઠોકાય તો “ મીડું ”; એવી રીતે ગોઠવેલી સંજ્ઞા પ્રમાણે ડુમકો વગાડી ગમે તે છોકરાને પૂછે, કે તે તરતજ જવાબ દે કે “ નર્મદા નદીમાં કંકર એટલા શંકર છે ”, આવી રીતે બે ચાર છોકરાને બુદ્ધિ બુદ્ધિ વાક્યો પૂછે, તે તરત છોકરાઓ જવાબ દેતા હતા.

“ કરપણ્ણવી ” એટલે એવીજ રીતે હાથના આંગળાંની સંજ્ઞાથી સવાલો પૂછતા, તેના જવાબ પણ છોકરાઓ ઝટ દેતા હતા. પછી લીલાવતીના હિસાબ ચાલતા, તેમાં ઝાડપરનાં પાંદડાં ગણવાનું હતું. એ સમીકરણ જેવા હિસાબ હતા. ઉપલી રીતના હિસાબોમાં દશાલાડ વાણીઆ નંદાશેઠના દીકરા ભગવાનદાસ ઉર્ફેઃ કાળીઆની બરાબરી કોઈ કરી શકે તેમ નહોતું.

બીજી તરફ રંગરેજને એટલે પહેલા આસિસ્ટન્ટ આંબારામ મહેતાજી કેટલાએક છોકરાઓને એકઠા કરી મહોદાના હિસાબ પૂછતા હતા, કે જે હિસાબ કરવાને હાલના ટ્રેજ્યુએટને પણ સ્લેટ પેનની જરૂર પડે. એ હિસાબ એવી રીતે પૂછતા, કે “ પોણી પચોશ અને સવાત્રણ આને ખાંડી, તો દોઢ શેર અને સવા ત્રણ અઘોળનું શું ? ” જે છોકરાને સવાલ પૂછાય, તે છોકરો શિશ્યવેલી હિસાબની કુચીથી તરતજ જવાબ દઈ શકતો

હતો. આવા હિસાબ ગણવામાં એક હરગોવન નામના દશાલાડ વાણીઆનો છોકરો ભાણે જે ભાણા ફેજદારના નામથી હાલ એની ન્યાતમાં ચોળખાય છે, તે તથા એજ ન્યાતના હરગોવન ભગતનો છોકરો કેશવરામ ઘણાજ કાળેલ ગણાતા હતા. તેઓ તરતજ બે ચાર મિનિટમાં જવાબ દઈ શકતા હતા.

બંને મહેતાજીઓની આસપાસ લોકોની ઠઠ મળેલીજ હોય તેઓ આવી રીતે છોકરાઓને જવાબ આપતા બેઠ ખુશી થતા હતા અને એવા છોકરાઓ તે વખતે, પછી ગરીબના હોય તો ફીકર નહિ, પણ વરમાં ગણાઈ તેમના વિવાહ થતા હતા.

હવે આ મહેતાજીઓ પોતાના હાથ તળેના માણસોની પાસે કેવી રીતે કામ લેતા હતા, તે જણાવવું બેઠએ તથા તેઓને શું આપતા હતા, તે પણ જણાવવું જરૂરનું છે તથા મુખ્ય મહેતાજીને શું કમાઈ હતી તે જણાવવું બેઠએ.

આસિસ્ટંટો ચારથી પાંચ અથવા અપ હોય તે મુજબ રાખવામાં આવતા હતા. તેઓ સવારે નાહી ધોઈ, સંધ્યાદિકથી પરવારી શિયાળામાં સાડા છ વાગે અને ઉન્હાળામાં છ વાગે સૂર્યોદય થતાં નિશાળમાં આવતા. સાતેક વાગે એટલે કેટલા છોકરાઓ નિશાળમાં આવ્યા છે, તેમ કોણ આવ્યા છે અને કોણ નથી આવ્યા, તે નજર કરતા, અને જે ના આવ્યા હોય તેમને તેડવા એક બે જણ નીકળી પડતા. શેરીમાં જઈ મહેતાજી ઉભા અને એક છોકરાને ખૂમ પાડે, કે તરત માળાપ છોકરાઓને લુગડાં પહેરવા કહેતાં, કે છોકરા તરતજ બહાર નીકળી નિશાળ તરફ જતા.

કલાકેક એવી રીતે તેડાં કરવામાં જાય, એટલે આસિસ્ટંટ મહેતાજી પાછા નિશાળમાં આવી પોતાને જે છોકરા સોંપેલા હોય તેમને પાડો પાટલા ઉપર લખી આપતા, અથવા જે જે શિખતો હોય, તેને નવો પાઠ આપતા હતા. પાઠ-પાડો પોતે લખી આપતી વખતે પણ પોતે મોઢાં બોલી લખતા અને મહેતાજી બોલે તે મુજબ છોકરાને પણ બોલવું પડતું હતું. બોલવામાં ભૂલ થાય તો એકાદ સોટી પણ લગાવતા અથવા એકાદ બે ગાળો પણ સંભળાવતા હતા.

આસિસ્ટંટ મહેતાજીમાં પહેલાને વરસ દહાડે રૂ. ૪૦ થી ૫૦ સુધી, બીજાને રૂ. ૨૫ થી ૩૦ સુધી, ત્રીજાને રૂ. ૨૦ અને

એથાને રૂ. ૧૫ સુધી પગાર આપતા હતા. પંદરથી કેાઇનો પગાર એછો હતોજ નહિ. એ પગાર ઉપરાંત જે સુકી (દાણા) આવે તેમાં અરધા મુખ્ય મહેતાજીને ત્યાં જતા અને અરધા આસિસ્ટંટો વહેંચી લેતા હતા. દાણો મણુ દોઢ મણુથી કવચિતજ એછો આવતો. કેાઇ દિવસ એછો આવે તો પોણો મણુ પાંત્રીશ શેર તો હોયજ. આ દાણો માટીનાં તપખીર ઘુટવા જેવાં કુંડાં હોય, તેમાં જે છોકરો જે અનાજ લાવ્યો હોય તે તેમાં નાંખતો હતો. આસિસ્ટંટો વાર પરજે પોતાના હાથ તળેના છોકરાને ત્યાં જાય તો તેના માળાપ શેર દાણો કે એકાદ જે પૈસા આપતાં હતાં, તેમ કેાઇ પણ ગૃહસ્થને ત્યાં ન્યાતિ વરો હોય તો મહેતાજી તથા આસિસ્ટંટોને લોજનનું પણ હોયજ. બ્રાહ્મણ શિવાયની બીજી વર્ણને ત્યાં બ્રહ્મલોજન હોય તો મહેતાજી તો બ્રાહ્મણ તરીકે ખરાજ. આ રીતે આસિસ્ટંટોને વરસ દિવસે રૂ. ૧૦૦) થી એાછી કમાઇ થતી નહિ.

હવે મહેતાજીને દર અગીઆરસ, અમાસ અને પુનમે એકેકો પૈસો આપવા છોકરો બંધાયલોજ હતો. આવી રીતે દર મહિનાની ફી દરેક છોકરાને એક આનો આપવી પડતી હતી. મુખ્ય મહેતાજી ઘેરેઘેર વાર તહેવારે ભટકતા નહિ, પણ તેમને એમ લાગે કે આ ગૃહસ્થ સન્માન કરશે, તો તેને ત્યાં જતા અને તેને ત્યાંથી જે આની, પાવલી દક્ષિણા મળતી હતી. આનાથી કવચિતજ કેાઇ એાછું આપે. શ્રાવણ માસમાં આ મહેતાજીઓને વધારે કમાઇ થતી હતી, તેમ જોસતે વરસે પણ સાડાં મળતું હતું. બળેવને દિવસે જનોઇ પહેરતી વખત આવા મહેતાજીઓને સારી કમાઇ થતી હતી. બળેવને દિવસે મહેતાજીઓ પુરજે જતા, ત્યાં ઘણા ખરા હિંદુ વહેપ.રીઓ હોય તે તેમની સારી આગતાસ્વાગતા કરતા હતા. કેાઇ કહે મહેતાજી મણુ દાણો ફલાણો મોકલી દઇશ, કેાઇ કહે મહેતાજી પાંચ શેર ઘી મોકલી દઇશ. એવી રીતે જે જેનો વહેપાર કરતો હોય તે તેને ત્યાં મોકલી દેતો. વાક્ષી બળેવને દિવસે મહેતાજી નવચોકીના ઘાટપર એક ગોખલામાં જોડાજ હોય, ત્યાં દરેક છોકરો રક્ષા બંધન કરાવેજ અને પૈસો મહેતાજીના હાથમાં મૂકે, તેમ મહારૂદ્રના મેળા વખત પણ તેમજ થતું.

ધનતેરશને દિવસે ઘણું કરી દરેક છોકરાને પાટલો મંડાવવાનો રીવાજ હતો, ત્યારે તો મહેતાજીને ધનના બૃહસ્પતિ થતા. જે છોકરાને પાટલો મંડાવે, તેના બાપ મહેતાજીને રૂા. ૧) થી વધારે નહિ અને અર્ધાથી ઓછું નહિ એ મુજબ દક્ષિણા આપતા, એવી રીતે જ્યારે જ્યારે એટલે ધનતેરસ શિવાયને દિવસે પાટલો મંડાવે તે વખત એ રીતે મળતું હતું. પાટલો મંડાવવો એટલે ભણવાનું શરૂ કરવું. ગ્રાહ્યજી, ક્ષત્રિ, પરાતના છોકરાઓ નો જનોઘનો ગડવો કરે, ત્યારે મહેતાજીને નિશાળે સરસ્વતિ પૂજન કરવાનો હાલ પણ રીવાજ છે, તો તે વખતનો એ મહેતાજીનો રૂા. ૧) થઈ ચુક્યો એમ સમજવાનુંજ. તેમ બીજી વર્ષમાં નિશાળગરણું કરે, ત્યારે પણ એ રકમ મહેતાજીને મળતી હતી. વાણીઆમાં લગ્ન વખતે “ સલોકો ” હસ્ત મેળાપ થયા પછી ભણી જવાનો રીવાજ હતો, તે વખતે મહેતાજીને સલોકો શિખવવાને રૂા. ૨) થી ૩) સુધી મળતા હતા, હાલ પણ એ રીવાજ છે. લગ્ન પ્રસંગે મહેતાજીને સારો લાભ થતો. સારે ઘેરથી વખતે પાઘડી, શેલું કે શાલ પણ મળતી. વળી આંક પુરા થયે, અગર કાંઈ પુરૂં થયે, મહેતાજીને ગુરૂદક્ષિણા પણ મળતી, અને ઉઠી જાય ત્યારે પણ કાંઈ મળતું હતું. વળી સાંભળ્યા પ્રમાણે કલ્યાણરાય દેસાઈના જનોઘના ગડવા વખતે ચકલાવાળા રામશંકર મહેતાજીને પાંચે પોશાક સાથે રૂા. ૨૫) રોકડા તેમના પિતા હકુમતરાયજી દેસાઈએ આપ્યા હતા. ભાર્ગવ ગૃહસ્થોમાં છોકરાના પરણ્યાની અને વહુના સીમંતની પહેરામણી વખતે મહેતાજીને પણ પહેરામણીમાં ગણતા હતા. કોઈ ચાર ટકા આપતું અને કોઈ વખતે દોપટો પણ આપતું સાંભળ્યું છે. રઘુભાઈ મુનશી જેઓ મુંબઈની સદર અદાલતમાં સરકારી વકીલ હતા, તેમણે પોતાની દીકરીના લગ્ન વખતે પહેરામણીમાં નરસેરામ મહેતાજી (નવાદહેરાવાળા) ને કસબી દોપટો આપેલો સાંભળ્યો છે. આ બધું મુખ્ય મહેતાજીને મળતું હતું, એમાં આસિસ્ટન્ટને કાંઈ લેવાદેવા નહિ. તેઓને બારેબાર મળે, તે વાતની મહેતાજીને દરકાર પણ નહિ. આવા મહેતાજીઓની નિશાળમાં ઉમેદવારી કરવા પણ એકાદ રહેલો માલમ પડતો હતો. તે છ સાત માસ ઉમેદવારી કરે કે તેનો પગાર થતો હતો. તેઓનું

કામ વિશેષે કરી તેડાં કરવાતું હતું અને વખતે તેઓ એકઠીઆને ભણાવતા પણુ હતા. મુખ્ય મહેતાજીને જેવી જેની નિશાળ તેના પ્રમાણમાં રૂ. ૨૫૦) રૂ. ૩૦૦ થી ઓછું ભાગ્યેજ મળતું હતું, નવા દહેરા આગળની નિશાળ, ચકલાની રામશંકર મહેતાજીની નિશાળ અને જો ઉપર રૂપશંકરની નિશાળના મહેતાજીઓને સારી કમાઈ હતી. તેમની ઉપજ ખરચ બાદ જતાં રૂ. ૪૦૦) થી રૂ. ૫૦૦) સુધી કહેવાતી હતી.

નરસેરામ મહેતાજીની નવા દહેરાની નિશાળમાં મારા વખત સુધી ચાર આસિસ્ટન્ટો જોવામાં આવ્યા હતા. અંબારામ પહેલો, લક્ષ્મિરામ બીજો, પરભુરામ ત્રીજો અને મનસુખ ચોથો. એવા ચાર ભણાવનાર મને યાદ છે. પાછળથી મનસુખરામે હા-જીખાંના બજારમાં દૂધીઆ પત્થરની સામુના ઓટલા ઉપર બુદ્ધી નિશાળ કાઢી હતી, તે ઘણા વરસ સુધી ચાલી હતી. નરસેરામ ગુજરા ગયા પછી તેમનો દીકરો નહાનો હોવાથી પરભુરામે આજ સુધી નિશાળ ચલાવી હતી અને એ નિશાળ હાલ એમની ભત્રીજીનો દીકરો ચુનિલાલ ચલાવે છે. રામશંકર ગુજરા ગયા પછી તે નિશાળ પણ બંધ થઈ. ફક્ત ચકલામાં જીવણરામ મહેતાજીની નિશાળ રહી હતી, જે નિશાળ પાછળથી ભવાનિ મહેતાજીની કહેવાઈ, તે હાલ ભવાનિ મહેતાજીનો દીકરો ચલાવે છે.

વળી મહેતાજીઓને બીજી એક સારી કમાઈ એ હતી કે કોઈને ત્યાં છોકરો આવે તે વખતે ઘણું કરી શહેરના બધા મહેતાજીઓને, નિશાળના છોકરાઓ સાથે છોકરાના બાપને ત્યાં જવાનો રીવાજ હતો. તે છોકરાઓ હારબંધ ઉભા રહી “ સરસ્વતિ સરસ્વતિ તું મોરી મા, પહેર પટોળાં ઘેખર ખાય. ” એ રીતે ઘાંટા કાઢી ભણતા હતા. હાલ પણ એ રીવાજ જારી છે. જેના વગામાં છોકરો જન્મે હોય, તે મહેતાજીને રૂ. ૧) અને બીજાઓને કોઈને અડધો, કોઈને પાવલી, કોઈને બે આની મળતી હતી. આતું નામ છુટ્ટી લેવા જવાતું કહેતા હતા અને હાલ પણ કહે છે. દરેક છોકરાને ધાણાં સાકર અને જરા ગોળ વહેચાતાં હતાં, તે છોકરાઓ તરતજ ખાઈ જતાહતા. છેલ્લે છોકરાઓ પાસે દક્ષિણા પતે કે તરત મહેતાજીઓ “ એક રૂપીઓ બે આનાની છુટ્ટી મેલાવો ” એવું મોટેથી બોલાવતા હતા. પછી મહેતાજીઓ છોકરાઓને

લઈ પોતાની નિશાળ તરફ જતા હતા. સાંજે છુટ્ટી એટલે રજા આપતા હતા. એટલે સાંજે છોકરાઓને નિશાળે આવવાનુંજ નહિ. આ રીવાજ હજી જારી છે.

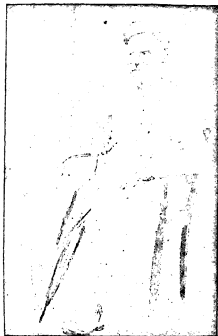
હવે એવી નિશાળોમાં રજા ક્યારે પાળતા હતા તે જણાવું છું. ઉપર પ્રસંગે દર અગીઆરસ, પુનમ તથા અમાસે, સવારના નિશાળ કરી સાંજે રજા પાળતા હતા. દરેક હિંદુના તહેવારને દિવસે તથા તાબુતને દિવસે આખો દિવસ નિશાળ બંધ રાખતા હતા. શ્રાવણને આશો માસમાં બહુ રજા પડતી હતી. કારતક માસમાં શુક્લતીર્થની જાત્રાના પાંચ દિવસ, હોળીના પાંચ દિવસ, અને દિવાળીના પાંચ દિવસ રજા પાળતા હતા. ધનતેરસને દિવસે ફક્ત મહેતાજીઓજ નિશાળ ઉઘાડી બેસતા હતા, તેનું કારણ કે તે દહાડે પાટલો મંડાવવાનું મૂર્ત ઘણાખરાને હોયજ.

આ શિવાય મુસલમાનોમાં જે મસજિદમાં, મુજવર હોય તે અથવા કેઈ સૈયદ અગર મોલવી મુસલમાનના છોકરાઓને કુરાન પઢાવતા હતા તથા ઉર્દુનું પણ જ્ઞાન આપતા હતા. હિંદુ વર્ગમાં પણ ઘણા ખરા જેઓને ફારશી ભણવાનો શોખ હોય, તેઓ કેઈ હોંશીઆર ફારશી ભણેલા મુસલમાનને ત્યાં શિખવા જતા હતા. મુસલમાનનો છોકરો કવચિતજ વખતે કેઈકજ ગામઠી નિશાળે માલમ પડતો હતો.

પારસીઓ પણ પોતાના દસ્તુરો પાસે તેમની અગીઆરી વગેરે જગ્યાએ જઈ ધર્મનું શિખતા હતા, તેમ ગુજરાતી નિશાળોમાં પણ ભણતા હતા, કેમકે પારસીવાડામાં પણ ગામઠી નિશાળો હતી.

આથી ગામઠી નિશાળો, હાલ સરકાર તરફથી ગુજરાતી, ઉર્દુ તથા અંગ્રેજી નિશાળો નીકળવાથી ભાગી પડી છે.

રાજેશ્રી રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ ઝવેરી.
ગુજરાતમાં સરકારી ગુજરાતી શાળાઓના
સ્થાપન કરનાર.

જન્મ તિથી.

સંવત ૧૮૬૦.

કાર્તિક શુદ્ધ ૧.

મરણ તિથી.

સંવત ૧૯૨૯.

ભાદરવા શુદ્ધ ૧.

વય ૬૯.

‘જાનોદય’ પ્રેસ-ભરૂચ.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

હાલની કેળવણી તથા કેળવણીના પિતા.

સને ૧૮૨૬ માં પહેલ વહેલી સરકારી ગુજરાતી નિશાળ મકનરામ મહેતાજીના ઉપરીપણા નીચે સ્થાપન થઇ. એ નિશાળ પહેલાં તો રણછોડજીની દીપમાળના સામેના મકાનમાં શરૂ થઇ. પાછળથી એકાદ બે વરસે નવા દહેરા આગળ સાહીવાળાના સામુંના મકાનમાં આવી. તે નિશાળ હાલમાં બે ત્રણ વરસ થયાં નથુ થાભણવાળા ભિખાભાઈ વનમાળિદાસના મકાનમાં લઇ ગયા છે. હવે એ નિશાળ શી રીતે તથા કેની મહેનતથી સ્થાપન થઇ તે જણાવવું જોઇએ તે જણાવવાને છુટ લઉં છું.

અત્રેના મોઢ વાણીઆમાં ઝવેરીનું કુટુંબ હાલ નામીયું અને વિદ્વાન પંકિતમાં ગણાય છે. એ કુટુંબના એક રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ નામના ગૃહસ્થની મહેનતથીજ એ નિશાળ અત્રે સ્થાપન થઇ છે. ભરૂચનાં એવી નિશાળ સ્થાપન થઇ એટલુંજ નહિ, પણ આખા ગુજરાતમાં તે સાલમાં જે જે નિશાળો સ્થાપન થઇ, તેના સ્થાપન કરનાર એજ ગૃહસ્થ હતા. આ રણછોડદાસ ગિરધરભાઈએ એ નિશાળો શી રીતે સ્થાપન કરી તે વિષે તથા એ ગૃહસ્થ વિષે પણ બે બોલ જણાવવા જોઇએ.

રાજેશ્રી રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ સંવત ૧૮૬૦ સને ૧૮૦૩-૪ માં જન્મ્યા હતા. આ વખતે અંગ્રેજી અમલ તરતજ શરૂ થયો હતો. એઓએ ગામઠી નિશાળનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી

કાંઈ પણ ધંધે વળગવું એવો એમના પિતાનો વિચાર થયો. બાપનો વિચાર પોતે સમજી ગયા, તેથી બાપને વિનંતિ કરી કે કાંઈ પણ ધંધે વળગવા કરતાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે, તો અંગ્રેજી શિખવું એ વધારે ઉત્તમ છે, અને એ વિદ્યા કેની પાસે શિખવી, એ હું મારી જાતે શિખવનાર હુંઢી કાઢું તો કાંઈ આપને અડચણ છે ? બાપે કહ્યું કે “ વાહ ! સોનાથી પીળું શું, હું ખુશી થઈશ. ” બાપના જવાબથી પોતાને હિંમત આવી.

તે વખતમાં સોનેરી મહેલમાં કેટલાએક યુરોપીઅનોને રહેવાનાં મકાનો હતાં, તેમાંના એક મકાનમાં કેપટન ટક્કર નામનો એક લશ્કરી ખાતાનો પેન્શનર રહેતો હતો, તેની પાસે પોતે ગયા. આ વખતે રાજેશ્રી રણછોડદાસની ઉમ્મર સોળ સત્તરની હશે. કેપટન ટક્કરને ઉર્દુ બોલતાં આવડતું હતું, તેમ રાજેશ્રી રણછોડદાસને પણ ઉર્દુ બોલતાં ભાગું ટુંટું આવડતું હતું. કેપટન ટક્કરને કહ્યું કે મારે અંગ્રેજી શિખવું છે માટે જો મને શિખવો તો મહેરબાની. તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે “ ઘણી ખુશી સાથે, હું તમને અંગ્રેજી શિખવીશ અને તમે મને શુજરાતી શિખવો. ” આ જવાબ ઉપરથી તેઓ તેની પાસે રાજ જવા લાગ્યા.

ગામઠી નિશાળે પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવેલું, હડાકાર, લીલાવતીના હિસાબ તો કાંઈ તેમની ગણત્રિમાં નહિ, જાતે અક્કલવાન, મહેનતુ અને ખંતીલા, તેથી બે ત્રણ વરસમાં હાલની મેટ્રિકયુલેશન જેટલું જ્ઞાન મેળવી શક્યા.

કેપટન ટક્કરને ત્યાં એક દિવસે મુંબઈથી લોર્ડ બિશપ, રેવરન્ડ કયાર સાહેબ પરાણા આવેલા, તેમણે રણછોડભાઈની પરીક્ષા લીધી. જે જે સવાલો પૂછ્યા તેના સંતોષકારક જવાબ મળવાથી અને ગણિતનું ઉત્તમ જ્ઞાન જોઈ કયાર સાહેબ ઘણા ખુશ થયા, ને કહ્યું કે “ છોકરા ! તું મુંબઈ આવ, તારું આગળ ઉપર ભલું થશે. ” રણછોડભાઈએ કહ્યું કે “ મારા બાપની સન્મતિ લેવી જોઈએ, તે હા કહેશે તો હું તૈયાર છું. ” ઘેર જઈ બાપને હકીકત કહી. બાપે તરતજ મુંબઈ જવા ખુશી બતાવી. રણછોડદાસજી મુંબઈ ગયા, ત્યાં તેઓએ મગનિશમ માળવીને ત્યાં ઉતારે કર્યો. થોડા દિવસ પછી જુદું ઘર માંડી રહ્યા, ત્યાં

મરાઠીનું સાઈ જ્ઞાન એક વરસમાં મેળવ્યું. ક્યાર સાહેબે રાજેશ્રી રણછોડદાસને કરનલ જર્વિસ નામના એજ્યુકેશન સોસાયટીના એક મેમ્બરને સોંપ્યા. ત્યાં મરાઠીનું તથા અંગ્રેજીનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું.

એજ્યુકેશન સોસાયટીના મેંબરોનો ઠેકાણે ઠેકાણે અંગ્રેજી રાજ્યમાં, તેમાં ગુજરાતમાં ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપન કરવાનો વિચાર હોવાથી, રાજેશ્રી રણછોડદાસજીને મેંબરોએ હુકમ કર્યો કે “ અંગ્રેજી રહી ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સાઈ મેળવે એવા માણસોને ગુજરાતમાં જઈ તેડી લાવો. ” તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને કેટલા-એક માણસોને સરકાર ખર્ચથી તેડી ગયા. ત્યાં નોરમલ કલાસ નીકળ્યો, તેમાં મુંબઈથી કેટલાએક દાખલ થયેલા તથા ગુજરાતથી ગયેલાઓએ ગુજરાતી કેળવણી લીધી. આ કેળવણી લેવામાં મેતાળા પ્રાદ્ધણો વિશેષ હતા.

આ નોરમલ કલાસ બે વરસ સુધી ચાલુ રહ્યો, તે દરમિયાન રણછોડદાસજીને સોસાયટી તરફથી હુકમ થયો કે તમારે ગુજરાતમાં જે નિશાળો સ્થાપન કરવાની છે, તેમાં ચલાવવા જે બુકો જોઈએ તેનો મરાઠીમાંથી તરજુમો કરો. એ હુકમને અનુસરી રાજેશ્રીને નીચેની ચોપડીઓનો તરજુમો કરવો પડ્યો હતો. (૧) લિપિધારા, (૨) ગોધવચન, (૩) ડોડ્સ્લીની વાર્તા, (૪) ભૂગોળ, (૫) વ્યાકરણ, (૬) ઇતિહાસ તથા જગન્નાથ શાસ્ત્રી કૃતમંત્ર નામના મરાઠા પ્રાદ્ધણે શિક્ષામાળા પ્રથમ ભાગ નામની ગણિતની ચોપડી લખી હતી, ને જેમાં અપૂર્ણાંક, દશાંશ વગેરે હિસાબ આવી ગયેલા હતા તેનો તરજુમો કર્યો. આ તરજુમો ગુજરાતી ભાષામાં પણ બાળબોધ લિપિમાં છાપવામાં આવ્યા હતા.

બે વરસે ગુજરાતીઓનું નોરમલ કલાસનું શિક્ષણ પુરું થયું અને રાજેશ્રી રણછોડદાસજીને ગુજરાતમાં તેવે તેવે ઠેકાણે ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપન કરવાનો હુકમ થયો, તથા એમનેજ ગુજરાતી નિશાળોના રૂા. ૮૦) ને પગારે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નિમ્મ્યા.

મુંબઈથી ૨૪ વરસની ઉંમરે ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમ ભરૂચમાં મકનરામ મહેતાજીને તેડીને આવ્યા. રણછોડજીના દીપમાળની સામેનું મકાન ભાડે રાખ્યું, પણ કોઈ છોકરો

સરકારી નિશાળમાં લખવા જાયજ નહિ. ગામડી મહેતાજીઓનું અતિશય પરિખળ, તેથી તેમણે લોકોના મનમાં એવું ઠસાવેલું કે સરકાર નિશાળો કાઢી ખંદુકો ઉચકાવશે અને લશ્કરમાં લઢવા મોકલશે.

આ વિચાર લોકોના મનમાં ઠસ્યાથી કોઈ પોતાના છોકરાઓને નિશાળે મોકલેજ નહિ. લોકોને ઘણુંએ સમજાવે પણ કોઈ પત કરેજ નહિ, અને પ્રજાની સાળાશી મેળવવાના બદલામાં અપ્રિય થવાનો વખત આવ્યો. રાજેશ્રીએ વિચાર કર્યો કે પોતાના પગમાં કુહાડો માર્યા શિવાય બીજાના પગમાં મરાવાનો નથી, તેથી પોતાના ભાઈ જગન્નાથનેજ પહેલ વહેલા સરકારી નિશાળે મૂક્યા. એક છોકરાથી નિશાળ શરૂ થઈ.

જેયું કે કોઈ માખાપ, છોકરાંઓને મોકલતાં નથી, તેથી પોતાની ન્યાતના ગૃહસ્થોને સમજાવી તેમના છોકરાઓને દાખલ કરાવ્યા. ધીમે ધીમે છોકરાઓ આવતા થયા. નિશાળનું મકાન નહાનું પડવાથી બીજા મકાનની જરૂર પડી, પણ ગામડી મહેતાજીઓના પરિખળને લીધે મકાન પણ બીજું મળવું મુશ્કેલ પડવા લાગ્યું. પોતાનો ન્યાતના એક મજમુનદારને સમજાવી તેનું મકાન ભાડે રાખ્યું. એ મકાનમાંજ આ નિશાળના છોકરાઓ ૮૦-૮૨ વરસ સુધી લખ્યા. હાલ એ મકાન બદલાઈ નથુ થોભણવાળા ભિખાભાઈ વનમાજિદાસના મકાનમાં એ નિશાળ ખેસે છે.

ભરૂચમાં આ મુજબ હરકત પડી એટલુંજ નહિ, પણ સુરત અમદાવાદ, નડીઆદ વગેરે જગ્યાએ પણ એવીજ હરકત નડી હતી. સુરતમાં કાયસ્થ અને નાગરના છોકરાઓને સમજાવી દાખલ કરાવ્યા. તે મુજબ અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ પણ પટાવી ફ્રાસલાવી છોકરાઓ દાખલ કરાવ્યા. જેમ જેમ લોકોના વહેમ દૂર થતા ગયા, તેમ તેમ દરેક નિશાળોમાં છોકરાઓ વધતા ગયા. દરેક તાલુકામાં પણ નિશાળો સ્થાપન થઈ. પછી તો નિશાળો માટે અરજીઓ આવવા માંડી, તેથી જરૂરીઆત જગ્યાએ નિશાળો ઉઘડવા માંડી. કેળવણીનો પ્રચાર વધવા લાગ્યો. તે આજ એટલે લગી વધી પડ્યો છે, કે ગામેગામ એકેકી નિશાળ થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. એ માન રાજેશ્રી રણછોડદાસજીને ઘટે છે.

પાછળથી એમનો હોદ્દો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનો બદલાઈને ઇન્સ્પેક્ટરનો થયો, અને એજ્યુકેશન સોસાયટી બદલાઈ “બોર્ડ ઓફ

એજ્યુકેશન ” થયું. એ બોર્ડના પ્રોફેસરો પરીક્ષા લેવા આવતા, તેમને તે વખતે સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ કહેતા હતા. બોર્ડના ઉપરો બેન-હાર્કનેસ સાહેબ નિમાયા હતા.

પરીક્ષા માટે મુંબઈથી આવવું દૂર પડવા લાગ્યું, તેથી સુરતની અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તર શ્રીન સાહેબને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નિમ્યા. તેમની પછી ગ્રેહામ અને પાછળથી કરટિસ થયા હતા. તેઓ પરીક્ષા લેવા ભરૂચ આવતા હતા.

સને ૧૮૨૬ થી તે સને ૧૮૫૩-૫૪ સુધી રાજેશ્રી રણુ-છાંડભાઈ સાહેબ ઇન્સ્પેક્ટર રહ્યા, તે દરમિયાન એમના પગારમાં વધારો સારો થયો હતો. આ પ્રસંગે આ ખાતું સરકારી ગણાતું નહિ, તેથી એમને પેન્શન મળે નહિ, માટે બોર્ડ તરફથી રૂ. ૧૬૪૫) ની રકમ ઉચક આપી હતી.

એઓનો હોદ્દો ઇન્સ્પેક્ટરનો હતો અને એમના હાથ નીચે વિઝિટરો દરેક જીલ્લા ખાતે નિમાયા હતા. તે વિઝિટરો પણ નિશાળો તપાસતા હતા. એમની પછી યુરોપીઅન ઇન્સ્પેક્ટર નિમાયા. પહેલા ઇન્સ્પેક્ટર મી. ટી. સી. હોપ સાહેબ થયા હતા. એ હોપ સાહેબની સીરીઝ આજ સુધી ચાલતી હતી.

સને ૧૮૬૬ ના જાનેવારીમાં જ્યારે મુંબઈના ડિરેક્ટર એફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ સાહેબ ભરૂચની અંગ્રેજી સ્કુલ તપાસવા આવ્યા, ત્યારે તેમની સાથે તે વખતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મી. ટી. બી. કરટિસ પણ આવ્યા હતા. રાજેશ્રી રણુછાંડભાઈ એઓને સ્કુલમાં મળવા આવ્યા. બારણા આગળથી પટાવાળા સાથે વર્દી કઢાવી. વર્દી મળવાથી જેવા બારણામાંથી દેખાયા અને ધીમે ધીમે આવ્યા, તેવાજ મી. કરટિસે ગ્રાન્ટ સાહેબને કહ્યું કે એઓ આખા ગુજરાતની કેળવણીના પિતા છે, તે આપને મળવા આવ્યા છે. (He is father of Education in Gujarat he has come to pay his respects to you.) આ શબ્દ મી. કરટિસના મોંમાંથી નીકળ્યા, એટલે ગ્રાન્ટ સાહેબ ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઈ ચાર-પાંચ ડગલાં સામા તેમને લેવા ગયા. “ સેક્રેટેન્ડ ” કરી પોતાની પાસે બેસાડ્યા, અને ઓછામાં ઓછી પોણા કલાક સુધી એમની સાથે અસલની

વાતો કરી. પછી રાજેશ્રી રણુછોડદાસજી રજા માગી ગયા, તે વખતે ખારણા સુધી બંને સાહેબો તેમને વળાવવા ગયા હતા. આ હકીકત હું તે વખતે સ્કુલમાં માસ્તર હોવાથી મેં નજરે જોઈ હતી.

સાંજે સ્ટેશન ઉપર સાહેબોને વળાવવા ગયા, તે વખતે, રાજેશ્રી રણુછોડદાસજી પણ પધાર્યા હતા. તેમણે બંને સાહેબોને હાર પહેરાવ્યા, તે વખતે ગ્રાન્ટ સાહેબ બોલ્યા કે “ વૃદ્ધ માણસ, તમારાં પુલો હું ઘણી ખુશી સાથે કબુલ રાખું છું. જો કે મને એ રીવાજ પસંદ નથી. ” વાત નીકળતાં મી. કરટિસે એમનો દીકરો આપના ખાતામાં ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર છે. “ કયો ” એવું ગ્રાન્ટ સાહેબે પૂછ્યું, ત્યારે રાજેશ્રી મોહનલાલનું નામ સાંભળ્યું, તે વખતે ગ્રાન્ટ સાહેબ બોલ્યા, કે “ કેળવણીના બાપ ! હું તમારા દીકરાને જોળ્યું છું. મને તે સુરત મળ્યો હતો અને વળી વધારે કહું છું, કે મી. પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ, મી. લોગિલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ અને તમારો દીકરો મી. મોહનલાલ; તેઓ અધિકાર લોગવવાનેજ જન્મ્યા છે. (are borne to command) તે વખતે સ્ટેશન ઉપર હું હાજર હોવાથી એ વાક્ય મેં કાને સાંભળ્યું હતું.

રાજેશ્રી રણુછોડદાસજી મહેનતુ, ખંતિલા, અગમચેતીવાળા, સ્વભાવે નરમ અને હસમુખા હતા. સુધારો એમને બહુ પસંદ હતો. રા. માણેકલાલ જગજીવનદાસને વિલાયત મોકલવામાં એઓ આગેવાન હતા. તેમને છ મહિનાની રજાની જરૂર હતી, તે મંજૂર કરાવનાર પણ એઓજ હતા. એમને સાદાઈ અને સ્વચ્છતા વધારે પસંદ હતી. પોતે મોટા માણસ, આખરૂદાર, ઘર આગળ ચાકર નફર, છંદ્યાં છોકરાં છતાં, પોતાનાં ધોતીઆં પોતે જાતેજ ધોતા અને તે ધોવાની એક જગ્યા પણ નક્કી કરી રાખી હતી. ત્યાં સવારમાં પોતે જતા અને ધોતીયું ધોઈ ગડી વાળી ઘર લાવતા હતા. એમની સાથે ફરવામાં એક હરભજનદાસ કરોને બાવો (સંસારી બાવો), તથા મકનરામ મહેતાજી હતા, તેઓ સાથે ફરવા જતા હતા. એઓનો શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ નો એક રમુજી દાખલો જે સાંભળેલો, તે એ હોતાં કે પાંચેક વરસની ઉંમરે પહોંચેલો પોતાના દીકરાનો દીકરો હતો, તેને

નવડો કાઢતાં આવડતો નહિ, તે ઉપરથી પોતે ચુલો (ચુલડી) પડી હશે, તે તે છોકરા પાસે લાવ્યા અને કહ્યું કે “ આ શું છે ! ” છોકરાએ “ ચુલડી છે ” એવું કહ્યું, ત્યારે કહ્યું કે એવું કાઢ અને એમાં લાકડું મૂક, એ રીતે કરી બતાવી નવડો કાઢતાં શિખવ્યો. એઓ સંવત ૧૮૨૬ ના ભાદરવા માસમાં એટલે સને ૧૮૭૩ ના સપ્ટેમ્બરમાં પાછળ સારી વાડી મૂકી દેવલોક પામ્યા.

રાજેશ્રી રણછોડદાસજીએ જે ચોપડીના મરાઠીમાંથી તરબુમા કરેલા, તેજ ચોપડીઓ ગુજરાતમાં “ સ્કુલ સીરીઝ ” તરીકે પસંદ થઈ હતી. છોકરો નિશાળમાં દાખલ થયો કે છેલ્લો કલાસ કકેકો, પદાં, મૂળાક્ષર વગેરે શિખવાનો હતો. એ પૂર્ણ થયું કે લિપિધારા, બોધવચન અને ડોડ્સ્લીની વાતોની ચોપડી ચાલતી હતી. ઇસપનીતિ, શાળોપયોગી નીતિ ગ્રંથ પહેલા કલાસમાં ચાલતાં હતાં. પહેલા કલાસની ઉપલા કલાસમાં (મોનિટર કલાસ) બાળમિત્ર ચાલતું હતું. હિસાબમાં પણ મરાઠીમાં રણછોડદાસજીએ તરબુમો કરેલો તે પુસ્તકમાંથી શિખવાતું હતું. પછી ઘનમૂળ, વર્ગમૂળ સમીકરણ વગેરે પહેલા કલાસમાં ચાલતાં હતાં. મોનિટર કલાસમાં ભૂમિતિ તથા વર્ગસમીકરણ ચાલતાં હતાં. મોનિટર કલાસમાંથી ઉપલા છોકરાઓને બીજા કલાસમાં શિખવવા મોકલતા હતા. તેઓને રૂ. ૨) થી રૂ. ૦૫ સુધી પગાર મળતો હતો.

ગામઠી ગુજરાતી નિશાળમાંથી ગુજરાતી તો શિખીને આવ્યો હોયજ, તેથી શરૂમાં છોકરાઓને કક્કાથી બાળબોધમાંજ શિખવતા હતા. લિપિધારા, બોધવચન, ડોડ્સ્લી, બાળમિત્ર એ બાળબોધ લિપિમાં હતાં, તેમજ ગણિત પણ બાળબોધ લિપિમાં હતું. ઇસપનીતિ, શાળોપયોગી નીતિ ગ્રંથો ગુજરાતી લિપિમાં હતાં. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ પણ શિખવાતાં હતાં. ઇતિહાસ હિંદુસ્થાનનો મોગલ રાજ સુધી શિખવાતો હતો અને ભૂગોળ “ રોડસ ન્યોગ્રાફી ” નો તરબુમો હતો, એટલે તેમાંથી ચારે ખંડનો સારાંશ કાઢી બતાવી હતી, નકશા પણ શિખવાતા હતા, તે ભૂગોળની સાથેજ શિખવાતા હતા.

મકનરામ મહેતાજી પાછલા ભાગમાં રહેતા હતા. નિશાળનો વખત દશથો સાડાચાર સુધીનો હતો, તેમાં વચ્ચે અડધા

કલાકની પાણી પીવાની રબ મળતી હતી. નિશાળમાં પાણી રાખતા હતા. જેને નિશાળમાં પાણી પીવું હોય તેણે મહિને એક આને ફી ઉપરાંત એક પછી આપવી પડતી હતી. તે પાણી પાનારનેજ મળતી હતી. પાણી પાનાર નિશાળનો એક છોકરો લિલો કરીને ખેડાવાળ હતો, તેની એક આંખ મીંચાયલી હતી. તે આંખમાં ડાળો હતોજ નહિ આ છોકરાને કોઈ પણ છોકરો તેવા કાંઈ પણ શબ્દ કહે તો, મહેતાજી તેને શિક્ષા કરતા હતા, એટલે કોઈની મગફળ નહિ, કે લિલાધરને કાંઈ પણ કહી શકે. પાણી ધર્માદા પવાતું હતું. મહેતાજી સોટીનો ઉપયોગ થોડો કરતા હતા, પણ બાળમૂત્રીનો ઉપયોગ ઘણો કરતા હતા. બાળમૂત્રી એટલે હાથેળી જેટલું લાકડાનું ગોળ ચોખડું, તેમાં આરપાર કાણું પાડેલાં અને તેને ઝાલવાની નહાની મૂક હતી. મહેતાજી મકનરામ નો એવો ધાક હતો કે કોઈથી નિશાળમાં ચેં, કે ચું કરી શકાય જ નહિ. પાછળથી એક-બે આસિસ્ટંટો અપાયા હતા. તેમના પગાર રૂ. ૧૦) અને રૂ. ૬) હતા. મકનરામ મહેતાજી સને ૧૮૫૬ માં ત્રીશ વરસે પેન્શનપર ગયા, ત્યાર પછી સુરતના એક વાણીઆ ત્રિભોવનદાસ આવ્યા. આ બંને મહેતાજીના વખત મેં જોયા છે. દોઢેક વરસ મકનરામનો તથા દોઢેક વરસ ત્રિભોવનદાસનો વખત જોયો છે. ત્રિભોવનદાસ મહેતાજી ભણાવવા ઉપર બહુજ કાળજી રાખતા હતા. પાછળથી આસિસ્ટંટો પણ વધાર્યા હતા, પણ તે રૂ. ૪) થી રૂ. ૭) સુધીના પગારના હતા. મકનરામના વખતમાં તેમના ધાકથી છોકરાઓ ભણતા હતા, અને ત્રિભોવનદાસ ઘણા માયાળુ હતા, તે બાપા-બેટા કરીને સાફ ભણાવતા હતા. ત્રિભોવનદાસના વખતમાં સને ૧૮૫૬ ની સાલમાં અંગ્રેજ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે મી. હોપ સાહેબ પહેલ વહેલાજ પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. તેમને ગુજરાતી જ્ઞાન સાફ હોવાથી દરેક વર્ગની પરીક્ષા તેમણે દરેક વિષયમાં લીધી હતી. એ મને યાદ છે, અને નિશાળને ગુજરાતમાં સારામાં સારી ગણી હતી.

સને ૧૮૩૧-૩૨ માં વેજલપોરમાં એક સરકારી નિશાળ સ્થાપવામાં આવી હતી. તે નિશાળના મહેતાજી હરિભાઈ કરીને મકનરામ મહેતાજીના ભાઈ હતા. પાછળથી તે નિશાળ બરાબર ચાલી નહિ, તેથી સને ૧૮૩૭ માં કમી કરી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી હોપ સીરીઝ શરૂ થઈ. તે પહેલી ચોપડીથી તે સાતમી ચોપડી સુધી ગણાતી હતી, તે સને ૧૯૦૬ થી બંધ થઈ છે, અને હાલ નવી સીરીઝ ચાલે છે. એ સીરીઝ-માં બીજી ચોપડીનો દેલ્લો પાઠ, તે હાલની પહેલી ચોપડીનો પહેલો પાઠ લખાયેલો છે.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિનક નામના ગવર્નર જનરલ થઈ ગયા, તેમણે એ સાલમાં કેળવણી વિષે પોતાની મિનીટમાં જણાવ્યું કે “ આપણે દેશી ભાષાની કેળવણી પર વધારે પૈસા ખર્ચવા ન જોઈએ, પણ યુરોપીઅન ભાષાની કેળવણી ઉપર પૈસા ખર્ચવા જોઈએ. કારણ કે આપણો મુખ્ય હેતુ એ છે કે યુરોપીઅન જ્ઞાન હિંદુસ્થાનના દેશીઓમાં ફેલાવવું. ” આ ઉપરથી તેવેતેવે ઠેકાણે અંગ્રેજી સ્કુલો સ્થાપન કરવામાં આવી.

આ મિનીટને આધારે સને ૧૮૪૬ માં ભરૂચ શહેરમાં પણ એક અંગ્રેજી સ્કુલ સ્થપાઈ. પહેલા માસ્તર ધનજીશા કરીને હતા, તે થોડી મુદત રહ્યા પછી ડા. ૧૦૦) ના પગારે કાવસજી એદલજી નામના માસ્તર થયા. કાવસજી મુનસફ થયા, તેથી તેમણે એ નોકરી છોડી દીધી. પછી પાર્વતીશંકર માસ્તર થયા, એ માસ્તર સને ૧૮૮૭ સુધી એજ જગ્યાએ રહ્યા અને એજ જગ્યા-એથી પેનશન લીધું. એઓ ડા. ૧૦૦) ને પગારે નિમાઈને આવેલા તે ડા. ૨૫૦) સુધી ચઢ્યા હતા. એમના હાથ તળે ઘણા એ કેળવણી લીધી છે અને એમના સ્વભાવથી દરેક જણ વાકેફ છે. એમની નીતિ વિષે જેટલું કહીએ તેટલું ઓછું છે. ઇનસાફ તરફ એમનું વળણ હતું. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં બચ્ચાં તરીકે ગણતા હતા, અને તેમનું ભલું થાય તે જોવાને રાજી હતા; એ વગેરે ગુણો હાઈસ્કુલમાં એમની છબી મૂકાઈ તે દિવસે વર્ણવાયા હતા, એટલે હાલની પ્રજાને એમની રીતભાત જણાઈ હશેજ. એઓને પેનશન લેતી વખતે રાવળહાદુરને માનવંતો ઇલકાબ સરકાર તરફથી એમની સારી નોકરીના બદલામાં ઇનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. એઓ હાલ પાંચ વરસ થયાં ગુજરી ગયા છે. એમના વખતમાં સ્કુલનાં પરિણામો પણ સારાં આવતાં હતાં.

રાવળહાદુર પાર્વતીશંકર ટ્રેન્યુએટ નહોતા, છતાં એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ટ્રેન્યુએટો કરતાં ઓછું નહોતું, બલકે ટ્રેન્યુએટો

ને પણ ટક્કર મારે એવું હતું. તેમ હિસાબી કામમાં તો એમના વખતમાં એમની ખરાબરી કરી શકે એવો ગુજરાતમાં કોઈ ભા-એજ નીકળ્યો હશે. એઓની પછી જે જે ગ્રેજ્યુએટ માસ્તરો થયા, તેઓ સર્વે સારા માણસો હતા, તેથી સ્કુલની આબાદાની રહી છે.

સને ૧૮૪૯ માં સ્કુલ રણછોડજીની સામેના દ્વીપમાળ પા-સેના મકાનમાં, જ્યાં સને ૧૮૨૬ ની સાલમાં ગુજરાતી નિશાળ શરૂ થઈ હતી, ત્યાંજ શરૂ થઈ હતી. અંગ્રેજી સ્કુલને માટે સર-કારી મકાન બોધ્યે, એવી યોજના થવાથી ઉધરાણું થયું, ને રૂ. ૩૦૦૦) માં લાલ બજારમાં મકાન બાંધ્યું. એ જગ્યાએ સને ૧૮૮૭ સુધી સ્કુલ રહી, પછી લાઇનમાં નવા મકાનમાં લઈ ગયા, કે જ્યાં હાઈસ્કુલના છોકરા બેસે છે.

શરૂઆતમાં અંગ્રેજી સ્કુલમાં પહેલાં જુની સીરીઝ ચાલતી હતી. ફર્સ્ટ રીડિંગ બુક, સેકન્ડ બુક, થર્ડ બુક, ઇસપ્સફ્રેબલ અને મોરલ ક્લાસ બુક ચાલતી હતી. આ ચોપડોઓ ઇંગ્લંડ ચાલતી બુકો હતી. રીડસનું નાનું આમર, જ્યોઝોફી, મરેઝની ઇન્ડીઅન હિસ્ટરી અને નહાની ઇંગ્લંડની તથા મોટી સીમસન-ની ઇંગ્લંડની હિસ્ટરી ચાલતી હતી. સને ૧૮૫૬ માં પહેલ વહેલી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા શરૂ થઈ. કોલેજ મુંબઈમાં સ્થપાઈ, તેનું નામ મુંબઈના નામદાર ગવર્નરસાહેબ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબનું નામ અમર રાખવા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ આપ્યું, ને ડિરેક્ટર મી. હાવર્ડ નિભાયા. તેમણે પોતાની સીરીઝ કાઢી. ફર્સ્ટ બુક, સેકન્ડ બુક, થર્ડ બુક, ફોર્થ બુક અને ફિફ્થ બુક એ નામ આપી સ્કુલોમાં ચલાવવા લાગ્યા. પોતે એક આમર તૈયાર કર્યું, તેનું નામ હાવર્ડસ આમર હતું, તથા “ મોરલ એનેલે-સિસ ” ચાલવા માંડ્યાં. ગુજરાતી ટેલર આમર પણ નવું થયું. હાવર્ડ સીરીઝ ઘણા વરસ સુધી ચાલી. હવે રાયલ સીરીઝ ચાલુ થઈ છે.

સને ૧૮૬૦ સુધી મોનિટરો નિભાયલા હતા. તેઓને પહેલાં રૂ. ૨ થી રૂ. ૪ સુધી પગાર મળતો હતો. સને ૧૮૫૬ માં પગાર વધવાથી રૂ. ૪ થી રૂ. ૬) સુધી પગાર થયો અને સને ૧૮૬૦ થી રૂ. ૨૫) ના પગારનો એક આસિસ્ટન્ટ અપાયો,

તથા સને ૧૮૬૩ માં બીજો આસિસ્ટન્ટ રૂ. ૨૦) ના પગારનો નિમાયો. આ આસિસ્ટન્ટ શિવાય મોનિટરો તો કાયમજ હતા.

સને ૧૮૬૩ માં લોકલ ફંડનો ધારો નીકળ્યો, તેથી સને ૧૮૬૪ માં લોકલ ફંડની રકમ એકઠી થવાથી મોનિટરોને કાઢી નાંખા, સને ૧૮૬૫ ના બંનેવારી માસથી આસિસ્ટન્ટોની નિમણૂક થઈ. પહેલાં રૂ. ૬૦), બીજાને રૂ. ૫૦), ત્રીજાને રૂ. ૩૫) એ મુજબ છ આસિસ્ટન્ટો નિમાયા. છેલ્લાં રૂ. ૨૦) નો પગાર મળતો હતો.

સને ૧૮૬૪ માં એક તથા સને ૧૮૬૫ માં એક, એવી રીતે બે છોકરા મેટ્રિક થયા, પણ સને ૧૮૬૬-૬૭ થી એવો ધારો નીકળ્યો કે એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલોમાં ચાર ધોરણથી વધારે ચલાવવાં નહિ. ભરૂચમાં એ વર્ગની સ્કૂલ હોવાથી મેટ્રિક્યુલેશન કલાસ બંધ થયો, અને ઉપલા વર્ગના છોકરાઓને સુરત, અમદાવાદ જવું પડ્યું.

સને ૧૮૬૬ થી ધોરણો બંધાયાં, તે મુજબ દરેક છોકરાને દરેક વિષયમાં માસ્તરે માહિતી આપવી જરૂરની થઈ. સને ૧૮૫૨ ની રૂલની પરીક્ષા જે કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં દર વરસ લેવાતી હતી, અને તેમાં જે પાસ થાય તેને સરકારી નોકરી મળતી હતી, તે બંધ થઈ અને જે છોકરો ગુજરાતીમાં ચોથામાં, અંગ્રેજીમાં ત્રીજા ધોરણમાં પાસ થયો હોય, તેને સર્ટિફિકેટો ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરો આપવા લાગ્યા. એ સર્ટિફિકેટ જેની પાસે હોય તેને નોકરી આપવા માંડી. સને ૧૮૭૧ થી એકઝામિનેશનની કમિટી નિમાઈ, તેમાં દરેક જિલ્લામાં, સ્કૂલના માસ્તર પ્રિસિડેન્ટ, અને ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર તથા ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ મેંબરો નિમાયા. આ પરીક્ષાને ફર્સ્ટગ્રેડ અને સેકન્ડગ્રેડ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા કહેતા હતા, એટલે અંગ્રેજીમાં અને ગુજરાતી બંનેમાં લેવાતી હતી. અંગ્રેજી પાંચમું ધોરણ એ ફર્સ્ટગ્રેડ અને ગુજરાતી છઠું ધોરણ તે સેકન્ડ ગ્રેડ કહેવાઈ. એ પરીક્ષામાં જે પાસ થાય તેઓને નોકરી અપાતી હતી. ડેપ્યુટીઓ સર્ટિફિકેટ આપતા બંધ થયા. મેટ્રિક પાસ થયેલા પણ સરકારી નોકરીને લાયક ગણાતા હતા.

સને ૧૮૮૯ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં એવો ઠરાવ થયો કે હવે પછી મેટ્રિક પાસ થયેલાને સરકારી નોકરી આપવી નહિ, અને તેજ સાલથી સ્કુલ ફાયનલ નીકળી. સ્કુલ ફાયનલ તથા સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયેલાઓને નોકરી મળતી હતી, તેમાં સ્કુલ ફાયનલ વાળાને પહેલો પસંદગી આપતા હતા, અને હાલ પણ આપે છે. મેટ્રિક અને સ્કુલ ફાયનલ પાસ થયેલાને વકીલાતમાં કે હાઇકોર્ટ પ્લીડરમાં જવાની છુટ હતી અને હાલ પણ છે. સ્કુલ ફાયનલ નીકળી, એટલે જે પાંચમા ધોરણની ફર્સ્ટગ્રેડ ગણાતી હતી, તે સેકન્ડગ્રેડ અને જે ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની સેકન્ડગ્રેડ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા ગણાતી હતી તે થર્ડગ્રેડ થઈ. સને ૧૯૦૪ માં સેકન્ડગ્રેડ પરીક્ષા અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણની બંધ કરી અને ૧૯૦૫ થી થર્ડગ્રેડ પરીક્ષાને વર્નાક્યુલર સ્કુલ ફાયનલ નામ આપ્યું, તેથી ગ્રેજ્યુએટો, સ્કુલ ફાયનલ તથા વર્નાક્યુલર સ્કુલ ફાયનલ વાળાને નોકરી અપાતી થઈ. હાલ સ્કુલ ફાયનલ વાળા મળતા નથી, તેથી મેટ્રિક્યુલેશન પાસ થયેલા ઉમેદવારોને પણ નોકરીમાં દાખલ કરવાનો ધારો નીકળ્યો છે, તેથી તેઓને પણ નોકરીઓ મળે છે.

હવે સ્કુલમાં પહેલાં કેવી રીતે પરીક્ષાઓ લેવાતી હતી, તે જણાવવું જોઈએ. ગ્રેજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો દર વરસે અંગ્રેજી સ્કુલની પરીક્ષા લેવા સને ૧૮૬૬ સુધી આવતા હતા, તેઓ દરેક છોકરાને અંગ્રેજી વંચાવતા હતા, એમાં તો શક નહિ, તેમ મીનિંગ, અધરવર્ડો વિશેષ પૂછતા હતા. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ વગેરેના સવાલ ઇન્સ્પેક્ટર પૂછે કે તરત જે છોકરો તે સવાલનો જવાબ જાણતો હોય, તે ઉઠીને જવાબ દેતો હતો, તે ઉપર સ્કુલની હોંશીઆરી ગણાતી હતી. હિસાબી કામમાં તો આ સ્કુલ પહેલા નંબરનીજ ગણાતી હતી. કારણ પહેલાં સને ૧૮૬૧ સુધી એવો ધારો હતો કે જે છોકરો ગુજરાતી નિશાળમાં હિસાબ વધારે શિખી આવ્યો હોય, તે કદાપિ અંગ્રેજીમાં છેલ્લા કલાસમાં હોય તો પણ હિસાબમાં પહેલા કલાસમાં બેસતો હતો.

સને ૧૮૬૧ થી એ રીવાજ બંધ કર્યો, ને જે કલાસમાં અંગ્રેજીમાં હોય તેજ કલાસમાં હિસાબમાં બેસવાનો ધારો નીકળ્યો. આ ફેરફાર મી. હોપ સાહેબે કર્યો. એ કરવાનું કારણ

કે હોપ સીરીઝ નવી નીકળવાથી પાંચમી ચોપડીમાં જે છોકરો પાસ થયો હોય તેનેજ અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવો, એવો હુકમ નીકળ્યો હતો.

સને ૧૮૬૫ સુધી એક બીજી પરીક્ષા વરસમાં એક વાર દરેક સ્કુલની લેવાનો ધારો હતો. એ પરીક્ષા કાગળ ઉપર લખવાની તથા મોઢાના સવાલોની હતી. (Oral) એ પરીક્ષાના છાપેલા સવાલો મુખ્યથી આવતા હતા. (૧) પેપર ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં અને અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવાનો હતો. (૨) પેપર ગ્રામર તથા વાક્યો અશુદ્ધ હોય તો સુધારવા વગેરેનો હતો. (૩) ઇતિહાસ, ભૂગોળ, તથા સામાન્ય જ્ઞાનનો હતો. દોઢ દહાડે આ પરીક્ષા પુરી થતી, પછી ડિક્ટેશન અંગ્રેજીમાં મુખ્યથી છાપેલું પેપર પર આવેલું, તેજ લખાવતા હતા. એવી રીતે જે દહાડા આ પરીક્ષા ચાલતી હતી. ત્રીજે દહાડે “ ઓરલ ” ચાલતું હતું. તેમાં અંગ્રેજી વાંચન, અધરવર્ડ્સ, મીનિંગ, પારસિંગ પૂછતા હતા, એમ ગુજરાતી વાંચન તથા તેની સમજૂત, પારસિંગ પૂછતા હતા. ત્રણ દિવસે આ પરીક્ષા પુરી થતી હતી, અને તે ઉપલા જે કલાસના છોકરાઓનીજ થતી હતી. પહેલા અને બીજા કલાસના પેપરો બુદ્ધા બુદ્ધા હતા. એ પરીક્ષા એન્યુઅલ પેપર એકઝામિનેશન કહેવાતી હતી, અને તે ઘણું કરી એપ્રિલમાં લેવાતી હતી. એ પરીક્ષાના પ્રેસિડેન્ટ સિવિલ સરજન હતા અને મેમ્બરો, સદરઅમીન, હરલજનદાસ ણાવા અને એક રેવન્યુ ણાતાના ડેપુટી હતા. સવાલો સિવિલ સરજનને લ્યાં આવતા, તે પરીક્ષાને દિવસેજ મેમ્બરોની રૂબરૂ ફેાડી વહેંચતા હતા.

અંગ્રેજી ઓરલ સિવિલ સરજન તથા ગુજરાતી સદરઅમીન લેતા હતા. જે છોકરાએ જેવો જવાબ દીધો હોય, તે ઉપર વિચાર કરી માર્ક મૂકતા હતા. આ ઓરલના માર્કનું પત્રક તથા છોકરાઓએ જે જવાબ લખી આપ્યા હોય, તે મુખ્ય તેજ દિવસે મેમ્બરોની રૂબરૂ પાકીટમાં બંધ કરી મોકલી દેતા હતા. આ જવાબો મુખ્યમાં તપાસાતા હતા અને તે ઉપરથી સ્કુલની આબાદી સમજાતી હતી અને માસ્તરોને તેમની સ્કુલના પરિણામની ખબર આપતા હતા. આ પરીક્ષા સને ૧૮૬૫ ના એપ્રિલમાં

છેલ્લી લેવાઈ હતી. સ્ટેન્ડર્ડો (ધોરણ) ની કળ્યાં એટલે એ બંધ કરવામાં આવી હતી.

સને ૧૮૭૦ માં એવો ઠરાવ થયો, કે મુંબઈની કોલેજમાં જે પ્રોફેસરો હોય, તેમણે અંગ્રેજી સ્કુલોમાં પરીક્ષા લેવા જેવું. આ ઠરાવથી સને ૧૮૭૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મી. બિલેઅર્સ, અને ભંડારકર નામના જે પ્રોફેસરો ભરૂચમાં સ્કુલની પરીક્ષા લેવા આવ્યા. પ્રોફેસર ભંડારકરે હિસાબી કામમાં છોકરાઓને તપાસ્યા, અને પ્રોફેસર બિલેઅર્સે અંગ્રેજીમાં તપાસ્યા. આ પ્રોફેસરોએ ભરૂચની સ્કુલને બધી સ્કુલો જે જે ગુજરાતમાં એઓએ તપાસેલી તેમાં પહેલે નંબરે ગણી હતી અને પ્રોફેસરોએ જે તપાસણીના પરિણામનો રીપોર્ટ કરેલો તેવો સારો રીપોર્ટ કોઈ દિવસ શ્રી. બા. પાર્વતીશંકર ભાસ્તરની કારકીર્દિમાં થયો હોય, એવું મેં જોયું નથી, તેમ સાંભળ્યું નથી. (ડિરેક્ટરને ૧૮૭૦-૭૧ નો એન્જ્યુઅલ રીપોર્ટ જુવો).

સ્કુલની ઉત્તમ પ્રસંશા થવાથી, ડિરેક્ટર મી. પીલ ભરૂચ આવ્યા. તેમણે ઉપરચોટી પરીક્ષા લીધી, તેથી તે પણ ખુશ થયા, અને સને ૧૮૭૧ ના એપ્રિલ માસથી એ સ્કુલને હાઈસ્કુલ કરવી, એવો સરકારમાં રીપોર્ટ કરવાથી ભરૂચમાં સને ૧૮૭૧ ના એપ્રિલથી હાઈસ્કુલ સ્થપાઈ, અને મેટ્રિક્યુલેશનમાં છોકરાઓ પાછા જવા લાગ્યા. પહેલેજ વરસે ત્રણ પાસ થયા.

ભરૂચમાં હાઈસ્કુલ થઈ, તેથી સ્ટાફમાં પણ વધારો થયો. શ્રી. ૧૦૦) નો પહેલો તથા શ્રી. ૭૫) નો બીજો આસિસ્ટન્ટ નિમાયો. બાકીના જુના હતા, તેઓ તેજ પગારથી કાયમ રહ્યા હતા. પહેલા આસિસ્ટન્ટ સુરતના મી. છબિલદાસ દોલતરામ દીક્ષિત જેઓને અત્રે લાંબી મુદત રહેવાથી ભરૂચના ઘણા ખરા ઓળખે છે તેઓ હતા, બીજા આસિસ્ટન્ટ મી. દાદાભાઈ નસરવાનજી નાણાવટી હતા. એઓ બંને ફેલ્ડ એન્જ્યુએટો હતા. આ સાલ પછી સ્કુલના સ્ટાફમાં તથા ભાસ્તરના પગારમાં વધારો થયેલો સાંભળ્યો છે.

હાઈસ્કુલ થઈ છતાં પહેલા ધોરણથી મેટ્રિક્યુલેશન ધોરણ સુધી શિખવવામાં આવતું હતું. લાંબી મુદતે ફક્ત ઉપલાં ચાર ધોરણોજ શિખવવાનો ઠરાવ સરકાર તરફથી થયો હતો. સને

૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૧ લીથી પાછું પહેલા ધોરણથી શિખવવામાં આવે છે. સ્કુલમાં સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષા તથા “ ટ્રેઇંગ ” પણ શિખવાય છે, તથા જીમનેઝીઅમ માસ્તર પણ છે. ભરૂચની સ્કુલમાં વિદ્યાર્થી તરીકે અને માસ્તર તરીકે હું લાંબી મુદત રહેલો, તે દરમ્યાનમાં મેં નજરે જોયેલું, તે ઉપરથી તથા મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી મેં સ્કુલ વિષેની હકીકત દર્શાવી છે. મકાન સ્કુલનું આગવું છે અને એ બંધાવવામાં અત્રેના નામાંકિત પારસી ગૃહસ્થ સ્વર્ગવાસી ખાનખાદુર રૂસ્તમજી સોરાખજી દલાલે મોટી રકમ બક્ષીસ તરીકે આપવાથી એ ગૃહસ્થનું નામ એ સ્કુલ સાથે જોડાયું, “ આર, એસ, દલાલ હાઇ-સ્કુલ—ભરૂચ ” લખાય છે. જીમનેઝીઅમ પણ એમના સ્વર્ગવાસી દીકરા દિનશા રૂસ્તમજી દલાલના ખરચથી થયું છે, માટે દિનશાજી નું નામ જીમનેઝીઅમ સાથે જોડાયું છે. પહેલાં આ સ્કુલ સરકાર, લોકલફંડ અને સુધરાઇથી અમુક ખરચ અપાતો તેથી ચાલતી હતી. સને ૧૯૦૬ ના માર્ચ આખરે ૩૩૫ છોકરા તથા ૨૮૬ સરાસરી હાજરી હતી. સ્કુલની છોકરાઓની ફીની રકમ રૂ. ૬૦૮૧-૧૨-૦ ઉપજી હતી. હેડમાસ્તર સાથે ૧૭ શિક્ષકોનો ખરચ રૂ. ૧૪૨૩૮ થયો હતો. એ રકમ પ્રોવિનશીઅલ ફંડમાંથી અપાય છે. (મી. પંડ્યા.)

સને ૧૯૧૩ ના માર્ચ આખરે સ્કુલમાં ૩૫૦ છોકરા તથા સરાસરી હાજરી ૩૧૪ હતી. સ્કુલની છોકરાઓની ફી રૂ. ૧૦૬૩૭ હતી. હેડમાસ્તર સાથે હાલ ૧૫ શિક્ષક છે, તેનો વરસનો ખરચ એપ્રિલ સને ૧૯૧૨ થી માર્ચ સને ૧૯૧૩ સુધી નો રૂ. ૬૬૪૩—૧૪-૮ થયો હતો. માર્ચ મહિનામાં રૂ. ૮૦૫) પગાર ખાતે ખરચ હતો. હેડમાસ્તરને હાલ રૂ. ૩૦૦) મળે છે. પહેલા રૂ. ૨૫૦) મળતા હતા. હેડમાસ્તર હાલ રાજેશ્રી મોરારજી નારણજી અધ્યાપ્ત છે. એઓની શિક્ષણ આપવાની રીત મારા જોવામાં આવી, તે મને તો સારી લાગી હતી.

જ્યારે સ્કુલ સને ૧૮૪૬ માં શરૂ થઈ, ત્યારે રૂ. ૦-૮-૦ ફી લેવાતી હતી. સને ૧૮૬૬ માં સ્ટેન્ડર્ડ બંધાયાં, ત્યારે પહેલા અને બીજા ધોરણના રૂ. ૦-૮-૦, ત્રીજાના રૂ. ૦-૧૨-૦,

ચોથા ધોરણથી રૂા. ૧) ફી લેવાવા મંડાઈ. હાઈસ્કુલ થયા પછીથી ફી વધવા માંડી છે. રૂા. ૧-૮-૦ અને રૂા. ૨) સુધી ફી જોયલી, પાચળથી ૧ લા તથા ૨ જા સ્ટેન્ડર્ડનો રૂા. ૧), ત્રીજાનો રૂા. ૧૫ ચોથાના ને પાંચમાના રૂા. ૨), અને છઠ્ઠા તથા સાતમાના રૂા. ૩) ફી થઈ હતી. હાલ પહેલાથી ત્રીજા સુધી રૂા. ૧૫ તથા ચોથા પાંચમાના રૂા. ૨૫, છઠ્ઠા, સાતમાના રૂા. ૪ ફી લેવાય છે. (મી. મોરારજી)

પહેલાં તેા સરકારી ગુજરાતી નિશાળ એકજ હતી અને પાછળથી આટલી બધી શી રીતે વધી તે હવે જણાવવું જોઈએ. સને ૧૮૬૩ માં લોકલક્ષ્નડ લેવાનો ધારો નીકળ્યો, એટલે લોકલક્ષ્નડના પૈસાથી “ લોકલગોર્ડ સ્કુલો ” નામ અપાઈ કેટલી-એક સ્કુલો નીકળી, તેમાં લડચ શહેરમાં નિશાળો વધારવામાં આવી. સને ૧૮૬૪ માં પહેલી વેજલપોરમાં નીકળી, પછી જેમ જેમ છોકરાઓ કેળવણી લેતા થયા, તેમતેમ તે વગામાં નિશાળો સ્થાપન કરવામાં આવી.

સને ૧૮૭૩-૭૪ માં ૬ નિશાળો સરકાર તરફથી સ્થાપન થયેલી હતી અને તેમાં સરાસરી હાજરી ૭૭૬ ની રહેતી હતી. આ સ્કુલો પૈકી એક હાઈસ્કુલ તથા એક એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કુલ હતી. છોકરાઓની ત્રણ ગુજરાતી નિશાળો હતી, અને એક છોકરીઓની નિશાળ હતી. એ શિવાય એક મુસલમાનોને માટે ઉર્દુ નિશાળ હતી, તથા એ ઇવીનિંગ સ્કુલો હતી. એ નિશાળો માં ૧૧૪૬ છોકરાઓ ભણતા હતા. આ શિવાય બીજી ૧૫ ગામઠી નિશાળો હતી અને એક નિશાળને સરકાર તરફથી મદદ મળતી હતી.

સને ૧૯૦૮-૦૯ ના માર્ચ માસમાં પાંચ સરકારી ગુજરાતી નિશાળો હતી. (૧) લાલબજારની નિશાળમાં ૩૨૫ છોકરા હતા, તથા વરસની સરાસરી હાજરી ૨૩૫ હતી. (૨) નવાહહેરાની નિશાળ, તેમાં ૩૨૫ છોકરા તથા ૨૫૧ હાજરી હતી. (૩) દાંડીઆ બજારની નિશાળમાં ૨૦૧ છોકરા તથા ૧૪૮ હાજરી હતી. (૪) વેજલપોરની નિશાળમાં ૨૧૧ છોકરા તથા ૧૫૦ ની હાજરી હતી. (૫) છીપવાડવાળી નિશાળમાં ૩૦૭ છોકરા તથા ૨૩૬ હાજરી હતી. એક મુસલમાનના છોકરાઓ માટે ઉર્દુ નિ-

શાળ હતી, તેમાં ૨૪૫ છોકરા તથા ૧૬૬ હાજરી હતો. આ છ છોકરાઓની સરકાર તરફથી સ્થાપન થયેલી નિશાળોમાં માર્ચ આખરે ૧૬૧૪ છોકરા કેળવણી લેતા હતા, અને હાજરી ૧૧૮૬ ની હતી. નિશાળોની સંખ્યા તો માર્ચ આખરની છે, પણ હાજરી તો વરસની સરાસરી જણાવી છે.

ઉર્દુ સાથે છ કન્યાશાળાઓ પણ સરકાર તરફથી સ્થાપન કરવામાં આવી છે. (૧) લાલબજાર કન્યાશાળામાં ૧૩૬ છોકરીઓ માર્ચ આખરે હતી અને વરસની સરાસરી હાજરી ૭૮ હતી. (૨) નવાદહેરાની કન્યાશાળામાં માર્ચ આખરે નંબર ૨૨૭ તથા વરસની સરાસરી હાજરી ૧૩૫ હતી. (૩) દાંડીઆ બજારમાં માર્ચમાં ૬૩ છોકરીઓ તથા વરસની સરાસરી હાજરી ૪૦ હતી. (૪) વેજરપોર કન્યાશાળામાં માર્ચની સંખ્યા ૯૭ તથા સરાસરી હાજરી ૭૦ હતી. (૫) છીપવાડ કન્યાશાળામાં માર્ચની સંખ્યા ૭૩ તથા સરાસરી હાજરી ૪૬ હતી. (૬) ઉર્દુ કન્યાશાળામાં માર્ચનો નંબર તો ૪૨ હતો, પણ આખા વરસની સરાસરી હાજરી ૫૬ છોકરીઓની હતી. સને ૧૯૦૬ ના માર્ચ આખરે કુલ છોકરીઓ ૬૩૮ કેળવણી લેતી હતી, તથા તેમની આખા વરસની સરાસરી હાજરી ૪૨૫ ની હતી, એટલે દરરોજ ૪૨૫ છોકરીઓ કેળવણી લેતી હતી.

સને ૧૮૮૪ માં સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ થઈ ત્યાં સુધી આવી નિશાળો લોકલબોર્ડ નિશાળો કહેવાતી હતી, પણ એ સાલથી જ્યાં સુધરાઈ છે, ત્યાંની નિશાળો સુધરાઈખાતાને સોંપવામાં આવી છે. ભરૂચમાં એવી ઓફિસ હોવાથી એ નિશાળો સુધરાઈ ખાતાને સોંપી છે, તેનો વહિવટ સુધરાઈના સ્કુલબોર્ડના ચેરમેનને સોંપ્યો છે, તેથી તેઓ તથા એ બોર્ડના મેમ્બરો એ સ્કુલો ઉપર દેખરેખ રાખે છે, પણ એ નિશાળો જે લોકલ બોર્ડની સ્કુલો કહેવાતી, તે હવે મ્યુનિસિપાલ સ્કુલો કહેવાઈ, તેની દેખરેખ સુધરાઈ તરફથી રાખવામાં આવે છે, છતાં પરીક્ષાનું કામ તો એજ્યુકેશન ખાતાનેજ સોંપેલું હોવાથી જીલ્લા ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોજ કરે છે અને તેઓની પરીક્ષાના પરિણામ ઉપર નજર રખાઈ નિશાળોની પ્રસંશા થાય છે. એ નિશાળોના એસ્ટાબ્લિશ-

શમેન્ટનો ખરચ* રૂા. ૧૭૦૫૮) સુધરાઈ ખાતા તરફથી અપાય છે. આ ૧૨ નિશાળમાં ૯૫ શિક્ષકો કામે લાગેલા છે. એ સ્કુલોની ફીની ઉપજ રૂા. ૧૨૧૮) માર્ચ સને ૧૯૦૯ આખરના વરસની ઉપજ હતી.

લાલ બનરની છોકરાની નિશાળો તથા નવા દહેરાની કન્યા-શાળા સરકારી મકાનોમાં બેસે છે. બીજી નિશાળોને માટે ભાડાનાં મકાનો છે.

સને ૧૯૧૩ થી લાલ બનરની નિશાળને વર્નાક્યુલર હાઈ-સ્કુલ નામ અપાયાથી બીજી નિશાળોમાં ચારજ ધોરણ શિખવાય છે, અને પાંચમા ધોરણથી શિખવા છોકરાઓને ત્યાં જવું પડે છે.

સરકારી નિશાળો વિષે વિવેચન કરી ગયા, પણ એ શિવાય બીજી કેટલીએક ખાનગી નિશાળો જેમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ફારસી, ઉર્દુ, અરેબીક કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે વિષે પણ હકીકત લખવી જોઈએ તે લખવાને છુટ લઉં છું.

સને ૧૮૮૫ માં કેટલાએક ગૃહસ્થ પંકિતના સાહસિક જીવાનીઆ ભાગવ પ્રાદ્ધણોએ વિચાર કર્યો, કે આપણે પણ એક અંગ્રેજી સ્કુલ કાઢવી. સાત આઠ જણે મળી એક ફંડ ઉભું કર્યું. એવી સ્કુલ કાઢવા મકાનની ગોઠવણ પહેલી થયા શિવાય છોકરાઓને ક્યાં બેસાડવા અને કઈ જગ્યામાં સ્કુલ કાઢવી, એ બાબત પૂર્ણ વિચાર કરી લલુભાઈનું ચકલું મધ્યસ્થમાં હોવાથી, એ ભાગમાં કોઈ મકાન મળે તો સારું, એ ધરાદાથી શેઠજીવાળું અત્તરશાહની પાછળનું મકાન પસંદ કર્યું. કોઈ સારા આગરદાર ગૃહસ્થની સહાયતાથી તેઓ એ મકાન વેચાણ પણ લઈ શક્યા, અને એજ જગ્યાએ સને ૧૮૮૫ ના જાનેવારીમાં સ્કુલનું કામ શરૂ કર્યું. આ મકાન મધ્ય સ્થળમાં હોવાથી છોકરાઓ ધીમે ધીમે દાખલ થવા લાગ્યા. સ્કુલમાં જોઈતો સામન, પુસ્તકો, તેઓના એકત્ર ફંડમાંથી ખરીદ કર્યાં. આ જીવાનીઆઓમાં એક તાન્ન મેટ્રિક થયેલા, સાત્વિક સ્વભાવના, મિલનસાર અને શાંત

* આ રકમ પૈકી રૂા. ૭૦૧૬) સરકાર તરફથી, રૂા. ૮૮૫૬) સુધરાઈ તરફથી, રૂા. ૧૦૦૦) ફીમાંથી, રૂા. ૫૦૦) લોકલફંડમાંથી તથા રૂા. ૪૦૦) લોકલ શેસમાંથી મળે છે.

ગુણના રાજેશ્રી રતનરામ અમરતરામ થાનકી કરીને હતા, તેમનેજ હેડ માસ્તર બનાવ્યા, કે જે હાલ પણ એજ સ્કુલના હેડ માસ્તર છે. નવી સ્કુલમાં શિક્ષણ સાફ અપાય છે, એવી ખ્યાતિ ચાલવાથી છોકરાઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી, કે ભાગદારોને એને લગતું બીજું મકાન પણ ખરીદવું પડ્યું. શરૂઆતમાં આ સ્કુલનું નામ તેઓએ લોકહિતેચ્છુ સભા સ્કુલ આપ્યું, અને એજ નામથી એ સ્કુલ ઓળખાતી હતી. એ સ્કુલમાં શરૂઆતમાં દરેક ધોરણનો અભ્યાસ કરાવવાનું નક્કી થયું હતું. ફી શરૂઆતમાં આઠ આનાથી દોઢ રૂપીઆ સુધી રાખી હતી. સારા શિક્ષણને લીધે આ સ્કુલની સ્થિતિ એજ્યુકેશન ખાતાના અધિકારીઓને વખાણવા લાયક જણાયાથી એ અધિકારીઓએ તેઓને સૂચવ્યું, કે જો તમે ત્રણજ ધોરણ ફક્ત રાખો અને સ્કુલમાં જે રૂ. ૧) ફી લેવાય છે, તેથી ફી ઓછી નહિ લો, તો તમારી સ્કુલને ગ્રાંટ આપીએ. આ એ ગૃહસ્થોએ કબુલ રાખ્યું, તેથી ગ્રાંટ અપાતો શરૂ થયો, અને ગ્રાંટ ઇન, એડ સ્કુલ કહેવાઈ.

આ ગૃહસ્થોએ એ રીતની કબુલત આપવાથી હાઈસ્કુલમાંથી નીચલાં ત્રણ ધોરણ કાઢી નાખ્યાં. તે છોકરાઓ પણ એ સ્કુલમાં દાખલ થયા અને હાઈસ્કુલને ઉપલા ધોરણમાં પુરું પાડનાર (feeder to the High School) કહેવાઈ, અને રૂ. ૧૧૫૯ ગ્રાંટ મળવા લાગ્યો.

જ્યારે હાઈસ્કુલમાં સને ૧૯૦૭ થી નીચલાં ત્રણ ધોરણ શિખવવાનો ઠરાવ થયો, ત્યારે એ સ્કુલના કેટલાએક છોકરાઓ વખતે ત્યાં ગયા હશે, અને ગુજરાતી શિક્ષણ પુરું થયે, બારોબાર હાઈસ્કુલમાં જતા હશે, તેથી એ સ્કુલની સંખ્યામાં ધોડો લાગ્યો. હાલ એ સ્કુલમાં ઉપલાં ધોરણ શિખવવાનું શરૂ કર્યું છે. માર્ચ સને ૧૯૦૯ માં છોકરાઓની સંખ્યા ૧૮૦ તથા સરાસરી હાજરી ૧૬૭ હતી.

એવીજ રીતે એક બે વણિકોએ, દશાલાડ વર્ગના યુનિ-લાલ માણેકલાલ નામના એક સાહસિક ભુવાનની આગેવાની નીચે ચકલામાં બીજી એક અંગ્રેજી સ્કુલ કાઢી, તેનું નામ “ નર્મદા ઇંગ્લીશ સ્કુલ ” આપ્યું. એ સ્કુલ સને ૧૮૯૮ ના બનેવારીમાં

સ્થાપન થઇ. માર્ચ સને ૧૯૦૯ આખરે એ સ્કુલમાં ૧૫૬ છોકરા તથા સરાસરી હાજરી ૧૩૩ હતી.

તા. ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૯૧૧ ની સાલથી આ બંને સ્કુલો એકત્ર થવાથી તેને “ યુનીઅન હાઈસ્કુલ ભરૂચ ” નામ આપ્યું છે. બંને સ્કુલો એકત્ર થવાથી છોકરાઓની સંખ્યા વધી ગઇ છે. સને ૧૯૧૩ ના માર્ચ આખરે ૩૮૨ છોકરા તથા ૩૪૬ સરાસરી હાજરી હતી. એજ સાલના સપ્ટેમ્બર માસમાં ૪૩૫ છોકરા હતા. એ સ્કુલનો માસિક ખર્ચ રૂ. ૬૫૦) હાલ છે. ૧૭ શિક્ષકો છે, તેમાં ત્રણ ગ્રેજ્યુએટો છે, અને વરસની ફીની ઉત્પન્ન રૂ. ૬૦૦૦) થઇ હતી. ફી ૧ લા ધોરણની રૂ. ૧), બીજાની રૂ. ૧—૪, ત્રીજાની રૂ. ૧—૮, ચોથાની રૂ. ૧—૧૨, પાંચમાની રૂ. ૨) અને છઠ્ઠાની રૂ. ૩) લેવાય છે.

મિશન ચોરફનેજમાં ગુજરાતી શિક્ષણ અપાય છે. તેમાં સને ૧૯૦૯ ના માર્ચ આખરે ૩૩ છોકરા તથા ૩૪ સરાસરી હાજરી હતી. એ નિશાળમાં દર વરસ રૂ. ૧૦૦) ગ્રાંટ અપાય છે.

કુંભારીઆ ઢાળવાળી નિશાળમાં સને ૧૯૦૯ ના માર્ચ આખરે ૨૫ છોકરા તથા ૩૩ સરાસરી હાજરી હતી. એ નિશાળમાં પણ ગુજરાતી શિક્ષણ અપાય છે.

ફાટા તળાવવાળી ગુજરાતી નિશાળમાં સને ૧૯૦૯ ના માર્ચમાં ૮૯ છોકરા તથા સરાસરી હાજરી ૬૦ હતી.

સને ૧૯૦૯ ના માર્ચમાં જીજીભાઈ દાદાભાઈવાળી ગુજરાતી નિશાળમાં ૧૧૫ છોકરા તથા સરાસરી હાજરી ૯૧ હતી. એ નિશાળમાં પારસીઓ ભણે છે.

જમસેદજી જીજીભાઈવાળી ગુજરાતી નિશાળ, તેમાં હાલ ૩૪ છોકરા તથા સરાસરી હાજરી ૨૮ છે. આ નિશાળ ઘણી જુની છે. ઘણું કરીને સને ૧૮૫૪ માં સ્થાપન થઇ છે.

પિટિટ કન્યાશાળામાં ગુજરાતી શિક્ષણ અપાય છે, તેમાં માર્ચ આખરે ૮૦ છોકરીઓ હતી. સરાસરી હાજરી ૭૦ હતી. એ શાળામાં છોકરીઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ પણ અપાય છે.

વોર્ડ (બી) માં બે અરબીક શિક્ષણની નિશાળો છે, તેમાં ૨૪ છોકરા ભણે છે. વોર્ડ (સી) માં ૩ ખાનગી નિશાળો

છે, તેમાં એકમાં ગુજરાતી, એકમાં ફારશી અને એકમાં ઉર્દુ શિખવાય છે, વળી એક સંસ્કૃત શાળા છે, તે પણ એજ વાર્ડમાં છે, તે ચારે નિશાળો મળી ૨૧૯ છોકરાઓ શિક્ષણ લે છે.

વાર્ડ (ડી) માં બે અરબીક શિક્ષણની નિશાળો છે, તથા બીજી ખાનગી ગુજરાતી, ઉર્દુ મળીને દશ નિશાળો છે. કુલ બાર નિશાળો મળી ૨૩૯ છોકરા શિક્ષણ લે છે.

ભરૂચ શહેરમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ફારશી, અરબીક, ઉર્દુ નિશાળો મળીને સને ૧૯૦૯ ના માર્ચ આખરે ૩૮૩૬ છોકરા શિક્ષણ લેતા હતા. કુલ નિશાળોની સંખ્યા ૪૦ હતી. આ ગુજરાતો અને અંગ્રેજી શિવાયની દરેક નિશાળની હકીકત સને ૧૯૦૯ ના માર્ચની છે.

ઉપર જે ગુજરાતી નિશાળોમાં છોકરા છોકરીઓની નિશાળમાં છોકર છોકરીઓની સંખ્યા લખી છે, તે સને ૧૯૦૯ ના માર્ચ આખરની છે તથા સરાસરી હાજરી પણ તે વરસની સમજાવી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

નર્મદા (સંસ્કૃત) વેદશાળા તથા તે
સ્થાપનાર.

સંવત ૧૯૩૯ ના વરસમાં ધનતેરશને દિવસે, રાજેશ્રી
માધવરાવ ત્રિંબકરાવ જોગને ત્યાં કેટ-
લાએક મિત્રો એકલા, તે દરમ્યાન ધર્મચર્યા
ચાલતાં, હાલમાં વેદવિદ્યા કોઈ શિખતું નથી,
તેથી થોડે દિવસે એ વિદ્યા ભરૂચમાંથી જતી
રહેવાની, સખખ એ વિષે કાંઈ પણ ચોજના
થવી જોઈએ, એવા શબ્દ રા. માધવરાવજીના

મોહામાંથી નીકળ્યા.

આ પ્રસંગે ભરૂચના પુરોહિત જ્ઞાતિના એક ગૃહસ્થ રાજેશ્રી
જગન્નાથ માધવરામ ભાઉ, જે ભરૂચમાં જગન્નાથ નાજરને નામે
ઓળખાઈ ગયા, તે ત્યાં હાજર હોવાથી તેમણે કહ્યું કે ભરૂચમાં
હાલને પ્રસંગે એ શિક્ષણનું કામ કોઈ કરી શકે એવું જણાતું
નથી, તો આપ જેવા વિદ્વાન ધારે તો પાર ઉતારે એમાં શક
નહિ. બીજાઓએ પણ ટેકો આપ્યો.

સઘળા મિત્રમંડળનું વલણ એમની તરફ ગયું, જોઈ પોતે
એ શિક્ષણનું કામ માથે લીધું, અને સંવત ૧૯૪૦ ના કારતક
શુદ્ધી ૨ થી એ કામની શરૂઆત ફક્ત ચાર છોકરાથી નવચોકીના
ઘાટ આગળ ઔદિચ પ્રાદ્યલોની વાડીમાં કરી.

મહાત્માશ્રી માધવરાવ ત્રંબકરાવ જોગ
 નર્મદા વેદશાળા સ્થાપન કરનાર
 જન્મ તિથી. મરણ તિથી.
 સંવત ૧૯૦૪. સંવત ૧૯૪૧.
 બાદરવા શુદ્ધ ૮. બાદરવા શુદ્ધ ૮.
 વય ૩૭.

એ વાડીની જગ્યા અનુકૂળ નહિ હોવાથી, હાલ જે મકાન-માં શાળા ખેંચે છે, તે મકાન પોતાની માલકીનું હતું, તે ભાડે આપેલું ખાલી કરાવ્યું, ને ત્યાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ખેંચવા લાગ્યા.

શાળા શરૂ થઈ ત્યારથી એજ વિચાર પોતે રાખેલો, કે શાળામાં સનાતન ધર્મ, વેદવિદ્યા તથા સંસ્કૃત વ્યાકરણ શિખવવું. પ્રજામાં આ બાબત બહુ થવાથી બ્રાહ્મણોના છોકરાઓ આવવા લાગ્યા. રાજેશ્રી માધવરાવ જેવા શિક્ષકના હાથ નીચે શિક્ષણ લેવું એ તો ઉત્તમ, તેથી શાળા તો છોકરાઓથી શરૂ-આતમાં ભરપૂર થઈ ગઈ, અને પોતાના મકાનમાં કેટલાએક છોકરાને ખેંસાડવા પડ્યા.

પાછળથી શિક્ષકો રાખવા પડ્યા. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ શિખવે એવા માણસ મળી આવવાથી, તેમને દર વરસે રૂ. ૧૦૦) પગાર ઠરાવી દરેક વેદનાને નોકર રાખ્યા, તથા વ્યાકરણનું કામ પોતે માથે લીધું, અને બીજા શિક્ષકોના ઉપર પોતે દેખરેખ રાખવા માંડી. આવી રીતે પોતે સંવત ૧૯૪૧ ના ચૈત્ર માસ સુધી દેખરેખ રાખી. વાણીઆના છોકરા પણ દાખલ થવા માંડ્યા, તેમને પુરાણોક્ત ચાલતું હતું. પછી વ્યાકરણને માટે પણ એક શિક્ષક રાખવો પડ્યો. એ શાળાનો ખર્ચ એમના શિષ્ય વર્ગમાં જે ગૃહસ્થો હતા, તેમની ઉદારતાથી ચાલતો હતો.

સને ૧૮૮૫ ના સપ્ટેમ્બર માસની તા. ૧૫ મી એટલે સંવત ૧૯૪૧ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૮ ને દિવસે પોતે સ્વર્ગવાસી થયા. એમના ઉઠમણા વખત એમનું નામ અમર રાખવા માટે એ શાળા કાયમ રહેવા તરતજ ઉઘરાણું થયું. તે વખતે શહેરના ઘણા ખરા લોકો જેમાં ધનાઢય અને આબરૂદાર વિશેષે હાજર હતા, તેમાંના ઘણાઓએ મોટી મોટી રકમો ભરી, તેથી તેજ દિવસે રૂ. ૩૫૦૦) ની રકમ થઈ. એ રકમમાં ભરૂચના નામાંકિત દેસાઈજી કલ્યાણરાયજી હકુમતરાયજીની રૂ. ૧૦૦૧) નો મોટી રકમ હતી. આ રકમ શિવાય કેટલાએક ગૃહસ્થોએ રૂ. ૦૧૧ થી રૂ. ૪) ની રકમ દર માસે આપવા કબુલ કરેલું, કે જે રકમ કેટલાએકોએ પોતાની જાદગી સુધી આપી હતી.

એમના શિષ્યો, રાજેશ્રી જીજિલારામ દોલતરામ દીક્ષિત,

હરિકૃષ્ણ લાલશંકર દવે, ગગલ વનમાળી પાઠેક, ગુલાબભાઈ ગો-
પાળજી નાયક, માણેકલાલ જગજીવનદાસ સુરતી. દુવારકાંદાસ
બાપુભાઈ મજસુનદાર, મોતિલાલ દલપરામ દેસાઈ સોલિસિટર
વગેરેની દેખરેખ નીચે શાળાનું કામ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું.

આ ગૃહસ્થોમાં કેટલાએક સ્વર્ગવાસી થવાથી તથા ખીન્ન
ઉમ્મરે પહોંચવાથી હાલ અત્રેના નામાંકિત મલજી કુટુંબના
અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી વકીલ, લક્ષ્મિરામ મહિપતરામ તથા
ગંગાશંકર હરિભાઈના વહિવટમાં એ શાળાની દેખરેખનું કામ
સોંપ્યું છે.

હાલ એ શાળાના ફન્ડમાં મુંબઈના ત્રિલોચનદાસ નરોત્તમ-
દાસ માળવી તરફથી રૂ. ૨૦૦૦) ની રકમ આપવામાં આવી છે,
તેમ ભરૂચની બાઈ ચુનો, મણિલાલ માણેકલાલ મલજીની વિધવા-
એ પોતાના સ્વર્ગવાસી દીકરા કૃષ્ણલાલના પુણ્યાર્થે રૂ. ૪૭-૧૧-૬
ગણીત હરસાલ ઉપજે એવી ધંનામી જમીન આપી છે. એ
શાળામાં હાલ રૂ. ૬૨૫૭) ને આશરે શિલક છે.

એ શાળામાં હાલ સંસ્કૃત વ્યાકરણ. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ
તથા જ્યોતિષનું કામ પણ શિખવે છે. હાલ ૪૦ છોકરાઓ
શિક્ષણ લે છે. પરગામથી આવેલા નિરાશ્રિત વિદ્યાર્થીઓના નિ-
ર્વાહ અને રહેવાની ખાસ સવડ રા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી
ના પ્રયાસથી થયેલી છે અને તે અર્થે એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ
તેમણે ખોલ્યું છે. તેમની અને ખીન્નઓની ઉદારતાથી આ ખાતું
ચાલે છે. નવચોકીના એવારા આગળ એક મકાનમાં વિદ્યાર્થીઓ
રહે છે અને ત્યાંજ તેમને ભોજન અપાય છે.

રાજેશ્રી માધવરાવજી એક મહાત્મા જેવા થઈ ગયા, તો
તેમને વિષે કાંઈ વિવેચન કરવું જોઈએ. એ ગૃહસ્થ મારા ખાસ
મિત્ર હતા. અને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી કેળવણી પણ અમે
ખંનેએ સાથે લીધી હતી, તેથી એમને વિષે મને વધારે અનુભવ,
પણ મિત્ર એટલે વધારે પ્રસંશા કરૂં તો વાંચનારના મનમાં એમ
આવે, કે અતિશયોક્તિ કરી છે, તેથી ટુંકામાં જણાવવા માગું છું.

એ ગૃહસ્થ સંવત ૧૯૦૪ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૮ ને દિવસે
જન્મ્યા હતા. એઓની મા એઓ છ માસના હતાં, ત્યારે ગુજરી

ગયાં હતાં, તેથી એમના પિતા બળવંતરાવે, પોતાના સગા ભાઈ ત્રંબકરાવ ભાઉની સ્ત્રીને એમનું રક્ષણ કરવા સોંપ્યા. જનકીબાઈ ખરેખર જનકી જેવાંજ હતાં, તેમણે પોતાને પેટે સંતતિ નહિ હોવાથી પોતાના પેટના દીકરા માફકજ ગણી એ ગૃહસ્થને ઉઠેર્યા. એ જનકીબાઈ એ માધવરાવનાં સગાં કાકી, ત્રંબકરાવ ભાઉનાં સ્ત્રી હતાં. બળવંતરાવ તો બીજી પરણ્યા, એટલે જનકીબાઈએ સાવકી માનો બીલકુલ ભરોસોં ધાય નહિ, એમ જાણી પોતાના ધણીને, માધવરાવજી જેને બાબા અથવા બાબા સાહેબ કહેતા હતા, તેને દત્તક લેવા સૂચવ્યું અને માધવરાવજીનો પાંચ વરસની ઉંમરે શાસ્ત્રવિધિથી દત્તક લીધા, તેથી એઓ ત્રંબકરાવ ભાઉના પુત્ર થયા.

પાંચમેજ વરસે એમને ઉપવીત (જનોઈ) ધારણ કરાવ્યું, એટલે બ્રાહ્મણના રૂપમાં આવ્યા. સંધ્યા વગેરે શિખવવા એક ગુરૂ રાખ્યો. એક માસમાં સંધ્યા, બ્રહ્મયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ વગેરે સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર સાથે બાણતા જોઈ એમના દત્તકપિતાએ વિચાર કર્યો, કે આ છોકરાની યાદદાસ્ત અદભૂત છે, માટે એને નિશાળે બેસાડવો. છઠે વરસે ગુજરાતીનો નિશાળમાં એને મરાઠીનો ઘર આગળ અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો.

હું ભાગવ ભાઈ સાત ભાઈ વચ્ચે એકનો એક લાડમાં ઉછરેલો, તેથી માફ ચિત્ત બાણવા તરફ શાનું હોય ! હોયજ નહિ, પણ કાંઈ મારા સંસ્કાર સારા હશે, તેથી એક દિવસ એઓ મને એમને ઘર તેડી ગયા અમે બંને એકજ કલાસમાં છઈએ, એવું એમના પિતાએ જાણ્યું, તેથી મને એમના પિતાએ કહ્યું કે તારે રાજ સવારે આવવું અને બંનેએ સાથે પાઠ કરવો. સવારે હું જલદી ઉઠું સાનો ! હું તો સુતો સુતો પથારીમાં ઘોરતો હતો અને એ મારે ઘર આવી મને બૂમો પાડવા લાગ્યા. હું તરતજ ઉઠી એમની સાથે ગયો અને ત્યારથી અમે બંને મિત્ર થયા, અને અભ્યાસમાં હું પણ એમની સાથે ઠેઠ અગ્રેજી સ્કુલમાં ફર્સ્ટ કલાસ સુધી ધસડાતો આવ્યો.

એમના બાપ સવારમાં એમને ઉઠાડે, સંધ્યા વગેરે ખટકમં કરાવે; તે પછી લંગોટી મારી એક કપડું ખસે નાંખી, રાજ હાથમાં જામ, આચમની લઈ, ને સોમનાથ જઈ પૂજા કરે. સોમ-

નાથથી પાછા ફરતાં મને ખૂમ પાડે, ને હું સાથે તરતજ જાઉં. ખંને સાથે અભ્યાસ કરીએ. એમની અગાધ મનશક્તિ, અને અદ્ભૂત યાદદાસ્ત હું એમની ખરાબરી શી રીતે કરો શકું ! એ તો એકજ વખત વાંચે, કે તરત ગમે તે ચોપડી હોય તેના પાઠ વખતે મોઢે બોલી જાય, તેમ મને તો વાંચું તેમાં સમજણ પણ થોડી પડે, તો એ મારાથી બે વરસે નહાના છતાં મને શિખવે. પછી તો મારું ચિત્ત પણ ભણવા તરફ વળ્યું અને હું પણ એમને લીધે ખેંચાયો ગયો, તે મારી યાદશક્તિને લીધેજ.

અગીઆર વરસની ઉંમરે ફારશી અને ઉર્દુનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને તે ભાષામાં પણ પૂર્ણતા મેળવી. સને ૧૮૬૩ થી અમે ખંને જુદા પડ્યા. હું વધારે અભ્યાસ કરવા સારૂ અમદાવાદ ગયો. તે દરમ્યાનમાં તે ભરૂચની સ્કુલમાં રૂ. ૨૦) ના પગારથી આસિસ્ટન્ટ નિમાયા, લાયબ્રેરીની દરેક ચોપડી ઉથલાવી કાઢી અને ખાચબલ, કુરાન વગેરે પણ વાંચ્યાં. છએક મહિના માસ્તરની નોકરી કર્યા પછી નોકરી છોડી દીધી અને સોળ વરસની ઉંમરમાં “ લવ અને કુશ ” એ નામની અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી છપાવી. અંગ્રેજીનું પૂર્ણ જ્ઞાન ભરૂચમાંજ મેળવ્યું. સને ૧૮૬૪ માં દોઢેક માસ અમદાવાદ આવો ત્યાંની હિમાલાઈ ઇનસ્ટિટ્યુટ લાયબ્રેરીની ચોપડીઓ વાંચી ગયા. આ ચોપડીઓમાં ફિલોસોફીની ચોપડી તરફ એમનું વધારે વળણ હતું.

સને ૧૮૬૬ માં અઢાર વરસની ઉંમરે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં રતલામ આગળ પોલિટિકલ ખાતાના વડા અધિકારી મીર સામતઅલી સાથે મુકાબલો થયો, તેમનો એક અંગ્રેજી રીપોર્ટ થોડા કલાકમાં લખી આપ્યો, તેથી એમના અંગ્રેજીથી ખુશ થઈ એમને રતલામમાં રૂ. ૩૫૦) ના પગારથી હેડમાસ્તર તરીકે રહેવા કહ્યું. એ ત્યાં ત્રણ વરસ રહ્યા. પાછળથી આસિસ્ટન્ટ વધારવાની ખાબતમાં વાંધો પડવાથી એ નોકરી છોડી દઈ ભરૂચ આવ્યા.

એમના પિતા તો સને ૧૮૬૨ માં ગુજરી ગયા હતા, પણ એમની મા હયાત હતાં, તે સને ૧૮૭૦ માં સ્વર્ગવાસી થયાં. તેમની ઉત્તરક્રિયાનું વરસ પુરું થતાં, એમનું મન આખા હિંદુ-

સ્થાનની મુસાફરી કરવી; એવા નિશ્ચય પર ગયું, પણ એઓ વેદાભ્યાસ કરતા હતા અને તે અધુરું મૂકી જવા એમના ગુરૂ રામશાસ્ત્રી, જેમની પાસેથી એમણે સંસ્કૃતનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવેલું, તેમણે ના કહી, તેથી અટક્યા. વરસેક દિવસ રહી ચારે વેદ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવી. તે દરમિયાન અત્રે દયાનંદ સરસ્વતીનું પધારવું થયું, તેમણે ધર્મ વિષે ભાષણ આપતાં મૂર્તિનું ખંડન કરવાની વાત આવતાં એઓ દયાનંદ મહારાજનો સામે થયા, અને મૂર્તિપૂજા શાસ્ત્રમાં કહી છે, એવું હું વેદથી સાબીત કરું છું, માટે આવતી કાલે સભા ભરો. આ ભાષણમાં ઓછામાં ઓછાં ૫૦૦ માણસ હતાં, તેઓએ માધવરાવનું ભાષણ કાલે સાંભળવું એવો ઠરાવ કર્યો. દશાલાડનો વાડીમાં બીજે દિવસે એમણે ભાષણ કર્યું. દયાનંદ સરસ્વતીને મોટા મોટા સદગૃહસ્થો ત્યાં પધારવા તેડવા ગયા, પણ તેઓ આવ્યા નહિ અને કહ્યું કે એવા છોકરાના ભાષણમાં હું આવતો નથી. માધવરાવણએ વેદ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા છે, એવું સાબીત કર્યું. આ સભામાં બધો વાડીનો નાંચલો ભાગ ચારે તરફથી ભરપૂર માલમ પડતો હતો. એ સભામાં રાજેશ્રી પ્રાણલાલ તથા ચુનિલાલ ડાંગર હતા, તેમણે એમને બહુજ ધન્યવાદ આપીને કહ્યું કે માધવરાવ-
ણ ! અમારા કાન તમે આજે પવિત્ર કર્યાં. તમારામાં આટલું ઝેન છે, તે અમે તો આજેજ જોયું.

આ સભા સને ૧૮૭૨ આખરે ભરાઈ હતી. આ પહેલાં રા. ચુનિલાલભાઈના ધર્મ સળાંધી ગમે તે વિચાર હશે, તે તો જાણવામાં નથી, પણ આ સભામાં ડાંગરો આપ્યા પછી નારાયણ-
ને તો સંભારતા સાંભળ્યા છે, અને મરતી વખતે પણ તેમને નારાયણ યાદ આવ્યા હશે !

એ પહેલાં થોડાં વરસ થયાં, એમના ગુરૂ રામશાસ્ત્રી કાશી વાસ કરવા ગયા હતા, એટલે એમને કોઈ કહેનાર રહ્યું નહિ. પાછો મુસાફરીનો ઉધામો કર્યો અને સને ૧૮૭૨ માં નીકળી પડ્યા. એમની સાથે જે સોબતી મુસાફરીમાં હંમેશાં રહેતા હતા. એક બાપુ સખારામ કરી દક્ષણો ગ્રાહ્ય હતા, અને બીજા એમના ગોર મહાશંકર જોશી, અથવા જેમાંથી એક તો હોયજ. આખા હિંદુસ્થાનનાં ઘણાં ખરાં ધામો જોયાં, તેમાં જવાળામુખી તથા

તરતા પહાડો પણ જોયા. ભાગ્યશાળી માટે પૈસા ખુટે કે ત્યાં રૂા. ૧૦૦) થી ઓછી નોકરી મળે નહિ. શ્રીજીમાં, ઉદ્દેપોરમાં, પતીઆલાના રાજાને ત્યાં પણ થોડો થોડો મુદત નોકરી કરી હતી. આખરે અઢી ત્રણ વરસે પાછા આવ્યા. પછી નર્મદા પરિક્રમા કરવા નીકળી પડયા, તે ત્રણ વરસે પાછા આવ્યા.

પરિક્રમામાં એમના સંગમાં ૫૦ માણસ હતાં, તેઓ એમને મહાનત તરીકે માનતા હતા. પરિક્રમા વિષે એમનું કહેવું એવું થયેલું, કે ગમે તેવી ગાંધ ઝાડીમાં હોઈએ અને કાંઈજ મળે નહિ એવું હોય, છતાં સાંજનો વખત થાય કે તરતજ કે.ઈ કોઈ પણ જેટલા માણસો સાથે હોય તેટલાને પુરૂં પડે એટલું સીધું લઈને આવતું હતું. નર્મદા ઉપર એમની ઘણી આસ્થા હતી. જાતે શિવભક્ત હતા.

એમની એવી અગાધ શક્તિ થયેલી, કે એમની પાસે આવનાર માણસ શું પ્રશ્ન પૂછવાનો છે, તે એઓ જાણી શકતા, અને તે પ્રશ્ન કરતાં પહેલાં તેઓને તેનો સંતોષકારક જવાબ પણ આપતા હતા, તેથી સાંભળનાર આશ્ચર્ય પામતા હતા.

નર્મદાશંકર કવિનું નામ સર્વેએ સાંભળ્યું હશે, અને કેટલાએકોએ દીઠા પણ હશે. તે માણસ એક દિવસ જગન્નાથ નાજર સાથે માધવરાવજીને મળવા આવ્યા. ધર્મ સખંધી કેટલાએક સવાલ પૂછવાનું નક્કી કરી આવેલા, પણ તેના એક પણ સવાલ પૂછવા અગાઉથી એકેકના જવાબ એમણે તેને મહોઢે કહેવા માંડયા. તેથી નર્મદાશંકર તો આશ્ચર્ય પામ્યા. પાછળથી એમણે જે સુધારાના વિચારો ચોપડીઓમાં લખેલા તથા એમના મનમાં હતા, તે ઉપર ઉતરી પડયા. નર્મદાશંકર તરતજ પગે લાગ્યા ને કહ્યું કે માધવરાવજી આજ લગી જે મેં કર્યું, તથા હવે કરવા ધારૂં છું, તે મારી મોટી ભૂલ છે, માટે હવે મારા વિચાર ફેરવીશ. નર્મદાશંકરે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા અને ખીન્નું એક પુસ્તક તરતજ લખ્યું તેમાં પોતાની ભૂલો દર્શાવા.

શ્રીપત બાબાજી કરી એક ભરૂચમાં જડજ થઈ ગયા, તેઓ જગન્નાથ નાજર સાથે માધવરાવજી પાસે મળવા સારૂજ ફક્ત આવેલા, તેઓને સવાલ પૂછવાનો વૃત્તિ તો નહિ હતી, પણ

માધવરાવજી વિષય કાઢી એમની રોતલાત ઉપર ઉતરી પડ્યા. શ્રીપત બાબાજી પગે લાગ્યા, ને કહ્યું કે માધવરાવજી આપનું કહેવું હું સમજી ગયો. મારે એ પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઈએ ને વર્તિશ. ઘરમાં હું દેશી પોશાક પહેરીશ. સંધ્યા, સ્નાન વગેરે ખટ્કર્મ કરીશ અને લગ્ન પણ કરીશ. ફક્ત કચેરીમાં મારો જે પોશાક છે, તે કાયમ રાખીશ. શ્રીપત બાબાજીએ લગ્ન કર્યું. સ્નાન, સંધ્યા વગેરે કરતા થયા, ઘરમાં પંચીયાં પહેરવા માંડ્યાં, અને પાટલે બેસી જમતા થયા અને ટેબલ ખુરશી એક કોરણે મૂક્યાં.

ધીરજ કાકાને જે એકદમ પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટના શિસ્ત-દારની જગ્યા મળી હતી, તે એમના લવિબ્ય કહેવાથી મળી હતી. તેમ રાજેશ્રી પ્રાણલાલ હરકિશનદાસ ડેપ્યુટીને હોદ્દે ચઢ્યા હતા, તે પણ એમની લવિબ્યવાણી અને આશીર્વાદનું ફળ હતું.

એમના જે શિષ્યો છે અને હતા, તે મોટા હોદ્દેદાર અને વિદ્વાન વર્ગમાંના હતા. એઓ બ્રાહ્મણને ઘણું માન આપતા હતા અને બ્રહ્મલોજન કરવું, એ પુણ્ય સમજતા હતા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સ્રી કેળવણી.

અસલના વખતમાં સ્રી કેળવણી હાલના કરતાં બુદ્ધાજ પ્રકારની હતી. છોકરી જન્મે ત્યારથી, કે તે પાંચ-છ વરસની થતાં સુધી લાડમાં ઉછરતી હતી. પાંચ-છ વરસની થઈ, કે તે વખતથીજ તેની મા ઘરનું કામકાજ સોંપવા માંડે, એકાદ જગ્યાએ પુંજે કાઢવો, વાસણુ વીંછળવાં વગેરે તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કામ સોંપાતું હતું. આઠ-નવ વરસની ઉમ્મર થાય, ત્યારે તેની મા તેને રોટલો વણતાં, કે રોટલો ઘડતાં શિખવતી હતી. દશ-અગીઆર વરસની છોકરી તો ઘરનું રાંધી શકતી હતી. બીજા કામમાં મદદ આપી પોતાની માની મહેનત ઓછી કરતી હતી. શેર-અરછેર અટામણુ દળવું, મા ચોખા ખાંડતી હોય તો તેનું ઉપરથી સાંજેલું પકડવું, અગર કાંઈ બીજું અનાજ મા ભરડવા બેઠી હોય, તો તેને ભરડવા લાગવું, એવા દરેક કામમાં તે મદદ આપતી. આવી દરેક જાતની તેની મા તેને મહેનત કરાવતી, અને દરેક જાતની રસોઈ કરતાં આવડે તેથી રસોઈ કરતી વખત પોતાની પાસે હાજર રાખતી. નજરબાજ છોકરીઓ તરતજ ગમે તે પ્રકારનો રસોઈ કરવી હોય, તે તરતજ કરવાને શક્તિવાન થતી.

સ્રીઓ ભણેલી નહિ છતાં સવારમાં ઉઠી પરભાતીઆં બોલતી, તે બેઠી છોકરીઓ પણ શિખી જતી અને માની સાથે બોલવા લાગતી. ખાપ, ભાઈ જમવા બેસે તેમને ગોળીએથી

પાણીના લોટા ભરી આપવા, અથાણું ખરણીમાંથી કાઢી તેમના ભાણામાં મૂકવું, તે તેઓની ફરજ હતી. મા-આપ સામું બોલતી નહિ. તેઓ જે કામ કહે તે કરતી. સવારમાં ચુલ્લો સળગાવવો, અને ઘરમાંથી પુણે વાળવો, એ તેમનું પહેલું જ કામ, તે પછી ઘરમાં કે રેવાણ જઈ સ્નાન કરવું અને જે દેવને માનતી હોય તે દેવનાં દર્શન કરવાં. નહાતાં પહેલાં પોતાનો ચોટલો મા પાસે વળાવવો કે પોતાને હાથે વાળવો. નહાઈને કપાળે ચાંદલો કરવો જ જોઈએ. બપોરે ખાઈ પી પરવારી કાંઈ આગલા દિવસની રસોઈની તૈયારી કરવી હોય તે સાડુ દાળ ચોખા વીણવા, શેર બશેર ફળવું, તે તેમનું કામ હતું. આથી પરવારી શેરીની છોકરીઓ અમુક ઘરમાં ભેગી થઈ હોય, તેમની સાથે જે ઘડી વાતો કરી કાંઈ છોકરીઓની રમત રમી જે ઘડી જીવ ખુશ કરવો, તેમ કોઈ ગીતાળી સ્ત્રી હોય તેની પાસે ગીત શિખતી હતી. પહેલાં જે ગીત શિખતાં, તે ભગવાન સંબંધી અગર મહાદેવ સંબંધીનાં એટલે ધર્મ સંબંધીનાં જ શિખતાં હતાં. શેરીની છોકરીઓ ભેગી થઈ કોઈના ઘરમાં હિંચકા ઉપર બેસી ગીતો શિખતી અને સારા મધુર સ્વરથી ગાતી હતી. લગ્ન પ્રસંગનાં ગીતો દરેક છોકરીએ શિખવાં, એ તેમની ફરજ હતી, અને લગ્નમાં કયે પ્રસંગે કયું ગીત ગાવું, એ તેઓને ઘર સંસાર માંડયા પહેલાંથી જ આવડતું હતું. ગરબા ગાવાનું પણ શિખતી હતી. કોઈક પોતાના ભાઈ બાપ, અગર કોઈ નજીકના સગા પાસે લખતાં વાંચતાં પણ શિખતી હતી. આવી છોકરીઓ ઘરનો હિસાબ રાખે એમાં નવાઈ શી ! પણ જેઓ ભણેલી નહિ, તેઓ પણ પોતાના ઘરનો હિસાબ મોઢો મોઢો ગણીને બાપને કે ભાઈને આપી શકતી હતી. ઘરઘણી અમુક રકમ ખરચવા આપે, તે ખરચાયાથી આટલા પૈસા આમાં ગયા, આટલા આમાં ગયા, એવો તરતજ હિસાબ આપી શકતી હતી. બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ વગર ભણે સાધારણ હિસાબ પણ ગણી શકતી હતી. પાંચેક વાગે દરેક ઘર ધંધાથી પરવારી સ્ત્રીઓ પોતાને પીંચેર જાય. ત્યાં સગાંને મળે, કોઈ બીજી જગ્યાએ જવું હોય તો ત્યાં જાય અગર દર્શન માટે પણ જતી જોતા હતા. આ પ્રસંગે દીકરી તેમની સાથે જ હોય, દીકરીને મા કવચિતજ મોટી ઉમ્મરની થઈ કે બહોલી મૂકતી.

છોકરીનો વિવાહ તો ૩ થી ૬ વરસની ઉમ્મર સુધીમાં થયો હોયજ. મહિનામાં ચાર દિવસ શ્રાદ્ધ, સમયરીએ અથવા બીજે તેવે પ્રસંગે સાસરેથી સાસુ કે સાસરાનું ગમે તે કહેવા આવે કે તરત ઘણી ખુશી સાથે છોકરી સાસરે જાય, ત્યાં સસરા, દીએર, જેઠની ઓળપત રાખી જ્યાં સાસુ બેઠી હોય અગર ઘરનાં બીજાં ઘેરાં બેઠાં હોય ત્યાં જઈ બેસે, મરદોને કવચિતજ મ્હોળતાવે. સાસરાની રીતભાત જુવે અને તે પ્રમાણે આગળ ઉપર વર્તવાનું શિખે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિની છોકરીઓ પાઠ પૂજાનું-શિખતી. માટીના મહાદેવ ઘડી તેની પૂજા કરતી. સ્નાન કર્યા શિવાય પોતે પણ પાણીની ગોળીને અડકતી નહિ, તો પછી બીજાને તો શી રીતે અડકવા દે. પાણી કોઈને જોઈએ તો પોતેજ આપે, સાસરે જાય ત્યારે હાથે, કોટે, કાને, નાકે અને પગમાં એકેકુ આભુષણ તો હોયજ. ચાંદલો તો કપાળે સ્નાન કર્યું કે તરતજ કરેલો હોય. સાંજ સુધી છોકરી સાસરે રહે. પોતાને ઘર જેમ માને મદદ લાગે, તેવું કામ સાસુ સોંપે, યા ન સોંપે તો પણ સાસુને મદદ કરે ને કામ કરે અને પછી પોતાને ઘર જાય. સાસુ તરફથી કાંઈ સોંપેલું કામ ન કર્યાની ફરીઆદ આવે, તો મા દીકરીને ઠપકો આપતી અને ધમકાવતી, તેથી તેઓ સાસરાનું ગમે તેવું કામ કરવા ના પાડેજ નહિ, તેમ સાસુ પણ તેનાથી બને તેવુંજ કામ સોંપતી. સ્ત્રીઓમાં પહેલાં સ્વતંત્રતા બીલકુલ હતીજ નહિ, તો છોકરીઓને તો શાનીજ હોય ! ગમે તેવી લાડકી, સેતાન કે કંકાસણી છોકરી હોય, અને તેનાથી કાંઈ ઢોળાયું, કે ફેડાયું, અગર કાંઈ નજીવો ગુન્હો થયો હોય, તો તેની મા તેને કહે કે હવે પછી જો એમ થશે, તો તારા બાપને કે તારા મોટા ભાઈને કહીશ, અગર સાસરે એવું બન્યું હોય તો સાસુ કહેશે કે તારા સસરાને કે તારી માને કહીશ, કે તરત છોકરી ગળગળી થઈ જઈ રડી પડતી, અને માના કે સાસુના કાલાવાલા કરી માફી માગતી અને કોઈને મ્હોઢે પોતાની ભૂલ કહે નહિ, તે માટે આજીજી કરતી. તેર વરસની ઉમ્મરે પોતાનો ઘરઘંધો ઉપાડી લેતી.

એક ઘરમાં બે ચાર ભાઈ હોય અને તેનાં છોકરાં હોય, તો ચારે ભાઈની વહુઓ તેની સાસુ જે કામ સોંપે તે કરતી

હતી. કોઈ રાંધે, કોઈ ઘરમાંથી પુંજે કાઢે, કોઈ દળે, ખાંડે કે કોઈ મરદોના જમતી વખત લોટા ભરી આવે, રેવાળ જઈ અગ્રો ટીઆં ધોઈ આવે, એવાં માંહેા માંહે વહુઓ કામ વહેંચી લઈ ઘર સંસાર સાસુનાં ઉપરીપણા નીચે ચલાવતી હતી. કોઈ ભાઈ વધારે કમાઉ હોય તો તેની વહુ તો ખીજીઓને ઓછું ના આવે માટે પોતે વધારે કામ કરવા લાગતી. એક એકના છોકરાંઓને રમાડતી. હિંચકા નાંખતી, ભૂખ લાગે ખાવાનું પણ આપતી, તેમ સાસુને સાઈં લગાડવા નણુંદના છોકરાંઓ ઉપર વિશેષ ભાવ બતાવતી જણાતી. આવી રીતે હિંદુ કુટુંબોમાં સંપ પ્રાચીન કાળથી આદ્યો આવેલો. હવે તો તરેહ બદલાઈ ગઈ છે. ભાઈઓ ભાઈમાં સંપ નહિ, તો વહુઓમાં ક્યાંથીજ હોય. માંહેામાંહે અદેખાઈ વધી પડી છે, સંપ નહિ ત્યાં જંપ પણ શાનો હાય ! માખાપને તો દીકરા ગણેજ શાના. તો વહુઓ તેમ કરે તેમાં કહેવાનું શું ! કુટુંબ કલેશ, ટટો ફીસાદ જેવામાં આવે છે. એજ પડતીની નિશાની છે. તેમ ભાઈ તે સગપણ નહિ, પણ સાસરી-આનુંજ સગપણ સાચું એમ માને છે.

હાલની સ્ત્રી કેળવણી દરેક જણ જુવે છે. છોકરીઓની નિશાળ આજે આસરે ૫૦ વરસ એટલે અડધી સદી લગભગ થઈ છે, એટલે ચોપડીઓની વિદ્યા, સાધારણ હિસાબ વગેરે તેઓ જાણે છે. ન્યુસપેપરો પણ કેટલીએક વાંચતી જણાય છે. તેમ સ્ત્રી લાયબ્રેરીઓમાં પણ જતી જણાય છે. પહેલાં ૧૫ વરસ તો છોકરીઓને નિશાળે જવાનો શોખ હતોજ નહિ, હવે તો પાંચ વરસની થઈ કે નિશાળમાં દાખલ થાય છે. લગ્ન સખંધી ગીતો, ગરબા, ભગવાન, શંકરના ગીતો કોઈ છોકરીને કે ત્રીશ વરસની ઉમ્મરે પહેાંચેલી કોઈ સ્ત્રીને ગાતાં કવચિતજ સાંભળીએ છીએ. પછી કોઈ ગાતી તો હસેજ, વરઘોડા પાછળ બે ત્રણ જણનેજ આવડતાં હોય, અને તેઓજ ગાતીઓ હોય, તેજ સાંભળાય છે. પછી ખીજી સ્ત્રીઓને શરમ લાગતી હોય તો ઇશ્વર જાણે ? ગરબામાં નાટકના ગરબા ગવાતા કહેવાય છે. નાટકો ઘણાં થાય છે. ધૈરાંઓ પણ દરેક કોમના જેવા જતાં દીઠાં છે. (મુસલમાન સ્ત્રીઓ શિવાય) તેમની નકલો જોઈ તેમની ચોપડીઓ વાંચે છે. એવું સાંભળ્યું છે, તેમ જોયું પણ છે. પગ, કાન, ડોક એ તો

ઘણી ખરી પછી નાની છોકરી કે મોટી સ્ત્રીના ઢાંકેલાં જણાતાં જ નથી. પગે કલ્લાં સાંકળાં ઘરમાં હોય છતાં પહેરવાની શરમ લાગે છે. ડોકે અસલનાં આભૂષણો ઘાલવાં ગમતાં નથી. મરદો દ્વારા, કંઠી, અછોડા જેવાં આભૂષણો પહેરવા લાગ્યા છે. સ્ત્રીઓ હાથે જે પહેલાં સોનાની ચીપોના ચુડા પહેરતી હતી તે રીવાજ બંધ પડ્યો છે, કારણ તેમાં સોનું વધારે જોઈતું હતું. હવે નહાનો ચીપોવાળી ચુડીઓ કોઈક પહેરે છે, પણ ઘણીકને તો કાચની બંગડીઓનોજ શોખ છે. ઘણી ખરીનાં કપાળ તો સુનાંજ માલમ પડે છે. ગુંથણના વાંક, સાદા વાંક, ઘોડા વાંક તો હવે પેટીઓ સેવે છે. કપડાંનો શોખ વધી ગયો છે, ચાર પૈસાની છીંટના ચોવીશ પૈસા શિવડામણ અપાય છે. બાંટો અને બીજાં સારાં મજબુત પોતનાં કપડાં, ચંદ્રકળાઓ, સાડીઓ નીકળી ગઈ છે. ચણીઆ શિવાય કવચિતજ લુગડાં પહેરાતાં, તે હવે કોઈકજ પહેરે છે, ઝીણાં મલમલ જેવાં ગવનો ઘણી સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર જોવામાં આવે છે. કોઈ સ્ત્રીએ ઉઘાડે માથે બેસવું, એ પહેલાં તો શરમ ભરેલું ગણાતું હતું, હવે તો માથું ઉઘાડું હોય કે ઢાંકેલું હોય તે બધું સરખુંજ છે. આવી રીતની હાલ ઉંચ વર્ણમાં ઘણી ખરી ન્યાતમાં બેરાંઓની રીતભાત જોવામાં આવે છે. કપાળ સુનું, તેથી વિધવા કે સધવા કવચિતજ ઓળખી શકાય છે. કારણ વિધવા પણ વેશ રાખે છે. કદાપિ વેશ ઉતાર્યો હોય તો પણ માથે ચોટલા રાખવાનો રીવાજ નીકળ્યો છે. આથી પ્રાચીન સ્ત્રી કેળવણી ભૂલાવામાં પડી ગઈ છે.

હાલની સ્ત્રી કેળવણીને હું વખોડતો નથી, પણ ઉલટો વખાણું છું, અને સ્ત્રી કેળવણી જોઈએજ એવા વિચારનો હું પણ છું. ઇનામો વહેંચાતી વખત છોકરીઓના ગરબાંઓ, ગાયનો મેં સાંભળ્યાં છે, તે મને કાનને મધુર લાગતાં હતાં. તેમ ગાતારી છોકરીઓ શાખાસી આપવા લાયક છે. એમાં તો શકજ નથી, છતાં છોકરીઓમાં જે અવિવેકો પેશી ગયા છે તે બાબત ઉપર તેમને સુધારવા પ્રયત્ન થાય તો વધારે સારું. કોઈ પણ છોકરી ચોટલો, ચાંદલો કર્યા શિવાય અગર પગમાં કે ડોકમાં કાંઈ પણ આભૂષણ ઘાલ્યા શિવાય નિશાળે આવે નહિ એવી મહેતીઓ તેમને શિખામણ આપે, તેમ ઉઘાડે માથે નહિ બેસવા કહેતી. અરે

પણ જુના રીવાજ શી રીતે કાયમ રહે. ઘણી ખરી છોકરીઓ ફક્ત ચણીઓ અને બદન કે કળજે પહેરીને નિશાળે આવે છે. આ હકીકત નજરે જોવામાં આવી છે, તો માથું શી રીતે ઢાંકે ! ઉપર પ્રમાણે સૂચના આપે તો આગળ ઉપર કાંઈક જુના રીવાજ કાયમ રહેશે. પછી “ ઘણીને સુઝે ઢાંકણીમાં અને પડોશને સુઝે આરસીમાં ” હું કાંઈ એવો વિદ્વાન નથી, તેમ બહુ સુધારાવાળો નથી. જુના વિચારનો છું, તેથી મને જે ભાસ્યું તે લખ્યું છે. એમાં મેં કાંઈ હાલની કેળવણીને વખોડી નથી. પહેલાંના કેળવણી જે સાંભળેલી તથા જોયેલી તે લખી જણાવી છે. હાલ કદાપિ પહેલાંની રીતભાત કોઈને હાલના જુવાનીઓને પસંદ નહિ હશે, તો મને તેની થોડીજ દરકાર છે. નજરે જોયેલા હકીકત લખવી એ મારો ધર્મ સમજી છું.

કાશી કાકુરામ કરી એક સઘવા પ્રાહ્મણી મહેતી અત્રે કન્યા-શાળામાં હતી, તે છોકરીઓને એવી શિખામણુ આપતી હતી, અને પોતે પણ તેવીજ રીતે નિશાળે આવતી હતી. ત્યારે છોકરીઓ ચોટલો, ચાંદલો કરી, હાથે, પગે, ડોકે કાંઈ પણ પહેરો આવતી અને કોઈ છોકરી ઉઘાડે માથે બેસે તો તેને ધમકાવતી હતી. એ બાઈ દશેક વરસ નંબર ૧ લાની કન્યાશાળામાં રહી હતી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

લાયબ્રેરીઓ, ન્યુસપેપર્સ, છાપખાનાં તથા
એસોશિએશન.

ધી રાયચંદ દિપચંદ લાયબ્રેરી.

આ લાયબ્રેરી ભરૂચ લાયબ્રેરીના નામથી સને ૧૮૫૯ માં સ્થાપન થઇ છે. એ લાયબ્રેરી કાઢવામાં ભરૂચના દેસાઇજી હકુમતરાયજી દોલતરાયજી એ એક ભારે રકમ બક્ષીસ આપી, તેથી તથા ભરૂચના સોરાબશા દાદાભાઈ મુનસફ નામના એક પારસી ગૃહસ્થે ૪૦૦ ચોપડીઓ લાયબ્રેરી ખાતે આપી તેથી શરૂઆતમાં એ લાયબ્રેરીનો સારો નભાવ થયો.

સને ૧૮૬૪ માં મુંબઈના પ્રેમચંદ રાયચંદ નામના એક શેઠે રૂા. ૪૦૦૦) રોકડા તથા રૂા. ૧૦૦૦) ની કિમ્મતની ચોપડીઓ આપ્યાથી તથા સને ૧૮૬૫ માં મુંબઈના શેઠ ખરશેદજી કામાએ રૂા. ૨૦૦૦) ની રકમ બક્ષીસ આપી, તેથી એ લાયબ્રેરી સારા પાયાપર આવી. સને ૧૮૭૩-૭૪ માં એ લાયબ્રેરીમાં ૨૫૦૦ ચોપડીઓ તથા ૭૮ સબસ્ક્રાઈબરો હતા. પ્રેમચંદ રાયચંદે મોટી રકમ આપી તેથી આ મકાન બંધાયું, અને એમના બાપનું નામ એ લાયબ્રેરી સાથે જોડી “ ધી રાયચંદ દિપચંદ લાયબ્રેરી ” એ નામ આપ્યું, કે જે અદ્યાપી પર્યાંત કાયમ

રહ્યું છે. ભરૂચની સુધરાઈ તરફથી રૂા. ૩૦૦) લેટ તરીકે એ લાયબ્રેરીને આપે છે. અત્રેના એક પારસી ગૃહસ્થ દિનશા ફરફુ-જીના મરણ વખતે એ લાયબ્રેરી ખાતે અમુક રકમ આપી છે, તેનું વ્યાજ દર વરસ રૂા. ૧૦૧) આવે છે. સર બરજેરજી શાપુ-રજી ભરૂચના નામના એક પારસીએ મકાનમાં વધારો કરવા રૂા. ૫૦૦૦૦) ની રકમ આપી, તેથી મકાન પણ મોટું બંધાયું છે, તેનો નીચલો ભાગ લાયબ્રેરીના ઉપયોગમાં આવે છે, અને ઉપલા ભાગને “ ભરૂચ ટાઉન હોલ ” કહે છે.

સને ૧૯૦૮ માં ૯ લાઈફ મેમ્બરોની રૂા. ૧૫૦), તથા ૩૭ ફર્સ્ટ ક્લાસના રૂા. ૬૨૫૦, ૨૦ સેકન્ડ ક્લાસના રૂા. ૧૭૩) તથા ૮૫ થર્ડ ક્લાસના મેમ્બરોની ફી રૂા. ૩૭૨) કુલ ૧૫૫ મેમ્બરોની ફી રૂા. ૧૩૨૬) ઉપજી હતી. તે સાથે બીજી આવક ગણતાં રૂા. ૨૨૩૩) નો આંકડો આવ્યો હતો. એ લાયબ્રેરી હાલ સારા પાયાપર ચાલે છે. બુકોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ છે. આશરે ૪૦૦ ચોપડીઓ ધી દાદાભાઈ નવરોજી ફી રીડીંગ રૂમ (લાયબ્રેરી) માં મોકલવામાં આવી છે. એ લાયબ્રેરી ઉપર દેખ-રેખ સારી રાખવામાં આવે છે. પહેલા ક્લાસની રૂા. ૧૫), બી-જી ક્લાસની રૂા. ૮) અને ત્રીજી ક્લાસના મેમ્બરોની ફી રૂા. ૪) લેવામાં આવે છે. વળી ચોથા ક્લાસની ફી દર મહિને રૂા. ૦—૨—૦ લે છે, તેમ રૈયતને મફત વાંચવા દે છે.

ધી નરસિંહ લાયબ્રેરી.

એ લાયબ્રેરી સને ૧૮૯૧ માં સુરતના રહીશ અને ભરૂચના આબકારી દરૌગા રાજેશ્રી નરસિંહરામ જ્ઞેશંકરના નામથી તેમના પિતાએ અત્રેના બુનાબજારમાં એક મકાન બંધાવી આપ્યું, તેથી તેમ શહેરના બીજા લોકોએ પણ સારી મદદ કરવાથી એ લાયબ્રેરી સ્થાપન થઈ. આજે એ લાયબ્રેરી સારા પાયાપર ચાલે છે. એમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ રૂા. ૭), સેકન્ડ ક્લાસ રૂા. ૪) અને થર્ડ ક્લાસ રૂા. ૨) મેમ્બરો પાસેથી ફી હાલમાં લેવાય છે.

ધી ઇસલામ લાયબ્રેરી.

ભરૂચ ખાતે મુસલમાનોની લાયબ્રેરી ન હોવાથી અત્રેના

સૈયદ પીરસાહેબ વગેરે આગેવાન મુસલમાનોએ એ લાયબ્રેરી સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્થાપન કરી. એની ફર્સ્ટ ક્લાસ રૂા. ૦—૧૨—૦, સેકન્ડ ક્લાસ રૂા. ૦—૮—૦ તથા થર્ડ ક્લાસ રૂા. ૦—૪—૦ એ પ્રમાણે મેમ્બરો પાસેથી ફી લેવાય છે.

ધી મંગળાગૌરી યુનિલાલ સેતલવાડ

સ્ત્રી લાયબ્રેરી.

ભરૂચના રાવબહાદુર મોતિલાલ યુનિલાલનાં પુત્રી મંગળાગૌરીના નામથી સને ૧૯૦૬ માં એ લાયબ્રેરી ખોલવામાં આવી, અને ઉદ્ધરાણાથી રૂા. ૪૦૦) થયા, તેમ ત્રણ વરસ સુધી મંગળાગૌરીએ દર વરસે રૂા. ૧૫૦) અપવા કબુલ કર્યા, તથા લાયબ્રેરીનું મકાન બાંધવાને સારૂં, રૂા. ૧૫૦૦) આપવા કબુલ કરી મંગળાગૌરીએ પોતાની ઉદારતા જણાવા છે. એ લાયબ્રેરીમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ રૂા. ૪), સેકન્ડ ક્લાસ રૂા. ૨) અને થર્ડ ક્લાસ રૂા. ૧) મેમ્બરો પાસેથી ફી લેવામાં આવે છે.

ધી દાદાભાઈ નવરોજી ફ્રી રીડીંગ રૂમ.

આ લાયબ્રેરી માટે અત્રેના રહીશ રાજેશ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી એડવોકેટ તથા મી. પીરોજશા રૂસ્તમજી વખારીઆએ મુખ્યદના એક ગૃહસ્થ મી. સુખડવાળા પાસેથી નાણાની રકમ મેળવી અત્રેના ઝાડેસરી દરવાજે એક મકાન બાંધાવ્યું છે. તેમાં એ લાયબ્રેરી સારા પાયાપર ચાલે છે. એ લાયબ્રેરીમાં ફ્રી આપવાની મરજી હોય તેની પાસેથી દર મહિને રૂા. ૦—૨—૦ લેવામાં આવે છે, અને બાકીનાઓ મફત વાંચે છે. આ મકાનનું બાંધ કામ કરવામાં મી. પીરોજશા વખારીઆની ઘણી મહેનત હતી.

ભરૂચ સ્મશાન સંગવડ સાધક સંસ્થાને હસ્તે

અધ્યાત્મિક પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી).

એ લાયબ્રેરી દશાશ્વમેધ આગળ નર્મદાજીની મૂર્તિના દક્ષિણ ભાગનું મકાન જે તેના ઘણીએ સાર્વજનિક કામ સારૂં પ્રગતને બક્ષીસ આપ્યું છે, તેમાં છે. એમાં પણ પુસ્તકો તથા

વર્તમાનપત્રો જોવામાં આવે છે. એનો ઉપયોગ સ્મશાન ગયેલા ડાઘુઓ કરે છે. એ લાયબ્રેરી પ્રજા તરફના ઉધરાણાથી તથા કેટલોએક સામન બક્ષીસ આપેલો તેથી સને ૧૯૧૨ માં શરૂ થઈ છે.

ન્યુસપેપર્સ અને છાપખાનાં.

ભરૂચમાં પહેલાં અમદાવાદના એક સરૂપચંદ નામના શ્રાવક ગૃહસ્થે શિલાપ્રેસ લાવી “ ભરૂચ સમાચાર ” નામનું પત્ર સને ૧૮૫૯ માં બહાર પાડ્યું. સને ૧૮૬૦ માં પેસ્તનજી અધ્યારૂ નામના એક પારસીએ વેચાણ લઈ “ ભરૂચ વર્તમાન ” નામ આપી આશરે ૨૫ વરસ ચલાવ્યું. સને ૧૮૮૫ માં અત્રેના મોઢ ગૃહસ્થ મી. ઇચ્છાલાલ અમૃતલાલે વેચાણ લઈ એ પ્રેસનું નામ “ જ્ઞાનોદય પ્રેસ ” આપ્યું, અને શિલાને બદલે સીસાનાં બોખાં (ટાઇપ) થી ચલાવવા માંડ્યું. એકાદ વરસ પેપર ચલાવ્યા પછી અમુક કારણોને લીધે પેપર બંધ કર્યું. વળી કહેવું જોઈએ કે જે પત્ર મી. ઇચ્છાલાલ કાઢતા હતા, તેનું લખાણ જોતાં એમની હિંમત દેખાડી આપતું હતું. એમણે સને ૧૯૦૬ ના ભરૂચના સંગ્રહસ્થાન વખતે “ કલર પ્રિન્ટિંગ ” બદલ રૂપાનો ચાંદ મેળવ્યો હતો. ગુજરાત મધે “ સિલ્ક પ્રિન્ટિંગ ” નું થતું કામ ભરૂચમાં જ્ઞાનોદય પ્રેસમાંજ સાંભળ્યું અને જોયું હતું. હાલ પણ એમના પ્રેસમાં જે કામ થાય છે, તે ઉત્સાહથી, ત્વરાથી અને કાળજી-પૂર્વક થાય છે એમ નજરે જોયું છે.

સને ૧૮૬૮ માં “ સ્વદેશ મંગળ ” નામનું એક પ્રેસ પુલચંદ ખુબચંદે કહાડ્યું.

સને ૧૮૭૯ માં “ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ ” નામથી એક પ્રેસ નીકળ્યું, તે અત્રેના પારસી ગૃહસ્થ અરદેસર દીનશાજી ગાંધીએ કાઢ્યું હતું. તેમાં હાલ “ ભરૂચ સમાચાર ” નામનું પેપર છપાય છે.

સને ૧૮૮૩-૮૪ માં “ વિક્ટોરિયા પ્રેસ ” બેજનજી દરોગાએ કાઢ્યું. તેના ફરતા ફરતી ત્રણ ચાર માલેક થયા, પછી આખરે અત્રેના ક્ષત્રિ ગૃહસ્થ ત્રિકમલાલ હરિનાથે આશરે દશેક વરસ ઉપર વેચાણ લીધું. તેમાં હાલ “ ભરૂચ મિત્ર ” નામનું પેપર છાપે છે.

સને ૧૮૮૮-૮૯ માં “ નર્મદા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ” નીકળ્યું હતું. તેમાં “ દિનમણી ” નામનું પેપર છપાતું હતું.

સને ૧૯૦૬ માં “ પદ્મવિલાસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ” નીકળ્યું તે અત્રેના ભાડભુંજા નરોત્તમ ગોવંને કાઢ્યું છે.

સને ૧૯૧૨ માં “ સામુદ્રિવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ” નીકળ્યું. તે મણિલાલ નામના વાણીઆએ કાઢ્યું છે.

ભરૂચમાં હાલ ભરૂચ સમાચાર અને ભરૂચ મિત્ર નામનાં બેજ અઠવાડીક પેપરો બહાર પડે છે. એ બંને વખણાય છે.

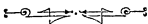
એસોસિયેશન્સ.

સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં આ શહેરના કેટલાએક આગેવાન ગૃહસ્થોએ એકઠા મળી એક “ એસોસિયેશન ” ઉભું કર્યું. એનું નામ “ દુઃખ નિવારણ મંડળી ” આપ્યું હતું. તેમાં ૫૭ મેમ્બરોમાં વકીલો વિશેષ ભાગે હતા. એ મંડળીનો હેતુ એવો હતો, કે પ્રજાને શું દુઃખ છે, તે બાબત સરકારને જાહેર કરવી. એઓએ “ નોન એગ્રિકલચર સેસ ” બાબત, ઘર વેરા (હાઉસ ટેક્સ) કાઢી નાંખવા બાબત, ભરૂચમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જજનો કોર્ટ પાછી લાવવા બાબત, તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ મ્યુનિસિપાલ એક્ટ (સને ૧૮૭૩ નો ૬ ઠો) બાબત સરકારને અરજી કરી હતી. ત્રણેક વરસ તો એ મંડળી ધમધોકાર ચાલી, પણ પાછળથી સને ૧૮૭૫ પછી તો નહિ જેવી થઈ પડી ને આખરે નીકળી ગઈ. એ મંડળી દશાલાડની વાડોના બહારના મકાનમાં મેડા ઉપર ભરાતી હતી. મકાનનું ભાડું આપતા હતા.

ચોત્રીશ વરસે એવીજ મંડળી સને ૧૯૦૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઉભી થઈ, તેનું નામ ભરૂચ “ ડિસ્ટ્રિક્ટ એસોસિયેશન ” આપેલું છે. એ મંડળી ઉમરેઠના રહેનાર ઓનરેબલ ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ તથા અત્રેના જાણીતા મલજી કુટુંબના વકીલ અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રયાસથી ઉભી થઈ છે, અને તે પ્રજા સેવા સારી બળવે છે.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પ્રાચીન વહેપાર.

અસલના વખતમાં આ શહેર જે ખારગોઝે, ખારીગઝા, ખારાગોઝ, ભૂગુપૂર, ભૂગુકચ્છ, ભૂગુગચ્છ, ખાફુ, ખાફઝ, ખફસ, ભરોચ તથા ભફચના નામથી તે વખતના પ્રદેશોમાં ઓળખાતું હતું, તે શહેર આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણું મોટું, અને વહેપારનું મોટામાં મોટું મથક ગણાતું હતું.

આ શહેર જે નદીને કાંઠે છે, તેને પરદેશી લોકો નેમ્બુદસ, નરમઝા, નાઇ-મો-લ્હો (Nai-mo-lho), નરખદા તથા નર્મદા કહેતા હતા. એ નદીને કાંઠે મુસા, ઇબ્રાહીમ, અરબસ્થાન, ચીન, ઇરાનથી જળમાર્ગે તેમજ હિંદુસ્થાનના કાંઠાનાં બીજાં ખંદરોમાંથી આવી અગણિત વહાણો લાંગર કરતાં હતાં.

એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, તથા તે વખતના જાણીતા દેશોમાં આ શહેરની વહેપાર સંબંધી કીર્તિ ફેલાયલી, તેથી આ ખંદર ઉપર તે દેશોની વખણાતી ચીજો જળમાર્ગે તેમ પગ રસ્તે પણ ઘણી આવતી હતી. તેમ આ દેશની વખણાતી વસ્તુઓ આજ ખંદરેથી ઘણી જતી હતી.

જ્યારે “ બનબરી ” નામનો ઇતિહાસ કર્તા પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોળમાં જણાવે છે, કે ખારીગઝા આખા હિંદુસ્થાનમાં બધા ભાગોનું વહેપારનું મોટું મથક, જેવું સુરત અંગ્રેજ લોકોએ પોતાનો સુરતમાં વહેપાર શરૂ કર્યો, તે વખતે

હતું, અને હાલ જેવું મુંબઈ છે તેવુંજ હતું, ત્યારે હવે વિચાર કરવાનો કે જ્યારે આ ભાગ્યા તુટ્યા ભરૂચનો આ બે શહેરો સાથે મુકાબલો કરે છે, ત્યારે એ કેટલું મોટું ને કેવું ઉદ્યોગી હશે, તથા એની બહોળલાલો અસલ કેવી હશે ! પણ ચઢતી, પડતી માણસનાં તેમ જગ્યાની પણ હોય છે. તે મુજબ હાલ તો ભાગ્યું તુટ્યું ભરૂચ કહેવાય છે, છતાં કોઈ કાળે પણ એ શહેરનું ભાગ્ય ખુલશે, એવો આશા રાખવામાં આવે છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની વખણાતી ચીજો ઇજીપ્તમાં એકઠી થઈ તથા અરબસ્થાન અને તેની આસપાસના મુલકોની વસ્તુઓ અરબસ્થાનમાં એકઠી થઈ અરબી સમુદ્રને રસ્તે તથા ઇરાન અને તેની આસપાસના મુલકોની વસ્તુઓ ઇરાનના અખાતને રસ્તે આ શહેરમાં લાવવામાં આવતો હતો. તેમજ આ દેશનાં બોજાં બંદરોથી પણ આ દેશની વખણાતી વસ્તુઓ જળમાર્ગે અત્રે લાવતા હતા. ચીન સાથે જે વહેપાર ચાલતો હતો, તે જળમાર્ગે તથા ખુશકી-માર્ગે ચાલતો હતો.

આ શહેર ફક્ત જળમાર્ગનાં વહેપારનું મથક હતું એટલુંજ નહિ, પણ ચીન, અફગાનીસ્થાન અને હિંદુસ્થાનના બોજા અંદરના ભાગોની વખણાતી ચીજો ખુશકીમાર્ગે આવતી હતી. ઉજ્જન, માળવા, સિંધ વગેરે જગ્યાએથી પણ જે માલ આવતો તે ભરૂચમાંજ એકઠો થતો હતો. જે વહેપાર પગ રસ્તે ચાલતો હતો, તે ગાડાંઓથી ચાલતો હતો, એ ગાડાંઓને આઠ દશ બળદો બેઠવામાં આવતા હતા. તેમ વણખરા પોઠ (બળદ), પાડા, ઊંટ ઉપર પણ અત્રે માલ લાવતા હતા. ચોમાસામાં તો પોઠ-પાડાનો ઉપયોગ થતોજ હતો.

અસલના વખતના બહુતા દેશોની પેદાશો તથા આ દેશની પેદાશો, જ્યારે એકજ મથક ઉપર એકઠી થતી હશે, ત્યારે આ ભૂગુપ્તની બહોળલાલી કેવી હશે, તેનો ખાસ વિચાર વાંચનારના મનમાં આવે એમાં નવાઈ નહિ. લાખો રૂપીઆની આપલે, નાણાંની ઉથલપાથલ, વસ્તુઓની ખરીદી, તથા અદલાબદલી, કેટલી અને કેવો રીતે થતી હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વહેપારો બજાર, નાણાવટ બજાર, માલ ખરીદવાનાં તથા તેને ભરવાની જગ્યાઓ કયાં આગળ, અને કેટલી મોટી હશે, તેમ શહેર

પણ હજારો પરદેશીઓના આગમનથી કેવું શોભાયમાન દેખાતું હશે તેનો, તથા હજારો પરદેશીઓ વહેપાર અર્થે આવી ક્યાં મુકામ કરતા હશે, તેનો વિચાર થઈ શકતો નથી.

જ્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ શહેરની અસલના વખતની સ્થિતિનો હાલના મુંબઈ સાથે મુકાબલો કરવામાં આવે છે, ત્યારે આપણને ખાસ ખ્યાલ આવે છે, કે આ ભુગુપૂર અથવા ભુગુનું શહેર મુંબઈ જેટલું મોટું અને વસ્તોવાળું હોવું જ નોંધએ.

જ્યારે અગણિત વહાણો ઇજ્જતથી અને ખીબા દેશોથી તથા આ દેશના કાંઠાના બંદરોથી આવી અત્રે એકઠાં થતાં હશે, ત્યારે નદીનો દેખાવ કેવો રળિઆમણો દેખાતો હશે ! તેમ તે વહાણો ક્યાં સુધી એટલે કેટલે લાંબે સુધી લગર કરતાં હશે, તે વિચારવાનું છે. નદી પણ સફરો વહાણો જાવ-આવ કરી શકે એટલા ઊંડી હોવી નોંધએ, તથા તેનો પટ પણ ઘણાજ પહોળો હોવો નોંધએ.*

જે વખતે સુરત સ્વપ્નામાં નહિ હતું, મુંબઈ મુગશું સાંભળ્યું નહિ હતું, મદ્રાસ માના પેટમાં નહિ હતું, કલકત્તા કાળાંતરે પણ જણાયું નહિ હતું, દિલ્હી દીઠામાં નહિ હતું, જરૂમલમ જાણવામાં નહિ હતું, યુરોપમાં જુનામાં જુનું રોમ શહેરનું રૂવું પણ જણાયું નહિ હતું, તથા આફ્રિકામાં ઇજ્જતનું અજવાળું પણ ભાર્યું નહિ હતું, વામન, પરશુરામ અને રામચંદ્રજી તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેઓ અવતારી પુરૂષો થઈ ગયા; તેમના જન્મ પણ નહિ હતા, ત્યાર પહેલાં ઘણીજ લાંબી મુદતથી આ ભુગુ-ઋષિ મહારાજનું વસાવેલું ભુગુપૂર શહેરનું ભાગ્ય ખુલ્યું હતું.

રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી જનરલ ના ૨૦-૨૧-૨૨ મા પ્રકરણમાં જણાવે છે, કે ઇજ્જતમાં ઇ. સ ની પૂર્વે ૧૭૦૦ વરસ ઉપર બંધાયેલી કબરોમાંથી હિંદુસ્થાનમાં બનતી મલમલ તથા ગળી હાલ નીકળ્યાં, તે જ્યારે હિંદુસ્થાનનો વહેપાર ભુગુ-કચ્છ અથવા ભુગુપૂર બંદરથી ચાલતો હતો, ત્યારે ઇજ્જતને અને આ ખારીગઝને એટલે ભુગુપૂરને તે પહેલાંનો સબંધ હોવો

* જુની રેવા જે અત્રેથી ત્રણ ગાઉ કહેવાય છે, તે અને હાલ ભરૂચ આગળ નદી છે તે એકઠીજ હશે એટલે ત્રણ ગાઉનો પટ હોય પણ ખરો.

જેમજે. વળી એમ પણ જણાય છે, કે યુક્રેટીસને રસ્તે ઇજીપ્તમાં ઇ. સ. ની પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વરસ ઉપર આ દેશની વસ્તુઓ જતી હતી.*

વળી તા. ૧૪ મી અક્ટોબર સને ૧૯૧૦ ના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆના છઠા પાનાના છેલ્લા કોલમમાં R. S. B. નામના એક લેખકે જણાવ્યું છે કે ભરૂચ એક આબાદ અને ચઢતી કળાએ પહોંચેલું બંદર હોવાથી અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં ત્યાં (ભરૂચમાં) કોઠી સ્થાપન કરી. કારણ કે આ વખતે અને એ વખત પહેલાં પણ એ જગ્યાએ ઘણીજ સરસમાં સરસ હુન્નરથીજ બનાવેલી વસ્તુઓ, તથા ઘણાંજ ખારીકમાં ખારીક પોતનાં કાપડો બનાવતા હતા, કે જેની ખરાબરી આ દેશનો કોઈ પણ ભાગ કરી શકતો નહિ. વળી બંગાળા પ્રાંત પણ તેની હરી-કાંઈ કરી શકતો હતોજ નહિ. આવી ભરૂચનો જહોજલાલીને લીધે, જે વાર પોરચુગીઝ લોકોએ તથા મરાઠાઓએ એ શહેરને હુટ્યું હતું. એ જહોજલાલી હાલ સિધાવી ગઈ છે, છતાં આ પ્રાચીન શહેરનો દેખાવ હાલ પણ ડાળદાર અને છળી લેવા લાયક છે.

હવે ભુગુપૂરમાં શું શું માલ પરદેશોમાંથી આવતો તથા શું શું માલ અત્રેથી જતા તે જણવું જોઈએ.

પગ રસ્તે એટલે ખુશકી માગે ચીનથી, અફગાનીસ્થાન, બલુચીસ્થાન, બલખ, કાબુલ, મુલતાન, ઓઝેન, ઉજ્જન, સિંધથી માલ આવતો હતો.

ચીનથી રેશમ, ચીનાઈ વાસણ.

અફગાનીસ્થાન, કાબુલ, બલખ, બલુચીસ્થાનથી સ્પિકનાર્ડ (એક સુગંધીદાર છોડ) ડીલીઅમ-ગુંદર જેવો પદાર્થ, “ કોસ્ટસ ” હિમાલય પર્વત તરફ સુગંધ આપે એવું મૂળીયું થાય છે, ઓઝેનથી હકીક, ચીનાઈ વાસણ, મશરૂ, રૂ તથા મેવા.

માળવા, ઉજ્જન, સિંધથી કિમ્મતી પત્થરો, હકીક, પેટીઓ, દરેક જાતનાં કાપડ, મરચાં, સ્પિકનાર્ડ (એક સુગંધીદાર છોડ), કોસ્ટસ હિમાલય પર્વત તરફથી આવેલું સુગંધીદાર મૂળીયું,

* સુ. ગ. વો. ૧, ભાગ ૧ પાનું ૧૧ ની નોટ જુઓ.

મ્યુર એટલે રાજ અગર દેવતામાં નાખે તો સુગંધ આપે એવી વસ્તુ, હાથીદાંત તથા રેશમ.

અરબસ્થાન અને ઇજિપ્તથી જે માલ આવતો હતો તે, સોનું, રૂપ, પોતળ, કલાઈ, સાંસું, પારો, સુરમો, ધોળા કાચ, પરવાળાં, પોખરાજ.

ઈટાલીનો દારૂ, તેમ એશિયા માઈનર અને અરબસ્થાનનો દારૂ, માંકાં કમળના પુલ, શિલાજીત, તથા બીજા સુગંધાદાર વસ્તુઓ, સાદાં તથા રંગેલાં કાપડ, અડધો વાર પહોળા પટકા તથા શિક્કાઓ.

ઈરાન અને તેની આસપાસના મુલકમાંથી ઈરાની અખાતને રસ્તે જે માલ ભરૂચ આવતો તે, કાંસું, કલાઈ, સાંસું, પરવાળાં, સોનું, પોખરાજ, દરેક જાતનાં કાપડ, જુદા જુદા રંગના પટકાઓ, શિલાજીત, કલોવર, ધોળા કાચ, આયના, સુરમો, સોના રૂપાના શિક્કાઓ, હલકી જાતનાં મોટાં મોતી, ગુલામ, દારૂ, ખજુર, ચંદુસ.

હવે રાજ રજવાડાને સાડ જે ભેટ તરીકે ચીજો આવતી હતી તે, કોમતી રૂપાના ખુમચાઓ, ગાયન કરવાનાં વાજીત્રો, જનાનામાં રાખવા લાયક ખુબસુરત જુવાન છોકરીઓ,* ઉંચી જાતનો દારૂ, સારા સારા પોશાકો, અને પસંદ પડે એવાં Unguents † (શરીરે લગાડવાનાં વાનાં). રાજાઓને આવી ભેટો થતી, ત્યારે તેઓ મોજ શોખમાં મહાલતા હશેજ એમાં શક નહિ.

હિંદુસ્થાનનો દરીઆ માર્ગ જે માલ ભરૂચ આવતો, તે પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફથી દોલતાબાદ, પ્લોથના, મલબાર, સીલીન વગેરે તરફથી આવતો હતો તે, હકીકના પત્થરો, રંગીત વાસણો, મશરૂ, રૂ, ઝીણાં તથા જડા પોતનાં કાપડ.

ઉપર પ્રમાણે સામન અત્રે એકઠો થતો હતો અને જુદાં જુદાં ગામના વહોપારોઓ જે આવતા, તે ખરીદ કરતા હતા.

ભરૂચથી જે માલ વહાણોમાં લઈ જતા હતા, તે જણાવવો જોઈએ.

* આવી છોકરીઓ જે જનાના માટે લાવેલા તે પછી યવનવર્ગમાં દાખલ થઈ હશે.

† મલમ, સુગંધીદાર વાનાં.

અરબસ્થાન અને ઇજીપ્તમાં જે માલ લઈ જતા હતા તે- ચોખા, ઘા, તલનું તેલ, રૂ, કાપડ, ખાંડ, મશરૂ અને પટકાઓ, હકાક, હાથોદાત, ભાતભાતનાં રંગીત વાસણો, પેટીઓ, રેશમ, રેશમની દોરીઓ, રેશમી કાપડ, મરચાં, સ્પિકનાર્ડ (સુગંધોદાર છોડ), કોસટસ, રાળ જેવો પદાર્થ, (ડીલીઅમ) સોનું, તજ, મરી વગેરે.

ઇરાની અખાતને રસ્તે ઓમેન જવા સારૂ ભરૂચથી વહાણો ભાડે કરી લઈ જતા હતા. તેમાં પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ, અખ- નુસની લાકડાઓ અને એ શિવાય ઉપરની જે જે વસ્તુ જણાવો છે તે પણ લઈ જતા હતા.

આ પ્રસંગે ભરૂચનું વણેલું કાપડ ઘણું વખણાતું હતું, તેનો ઉપાડ વિશેષ થતો હતો. વણકરો આખો દુનીઆમાં ઘણાજ વખણાતા હતા અને ખાસ્તો, નામનું કપડું તો એવા પ્રકારનું કેઈ જગ્યાએ વણાતું નહિ. આ કારણથી ભરૂચના વણાટનું કાપડ ઘણુંજ ખપતું હતું. દેશના અને પરદેશના વહેપારી દૈનિક માલ લઈ જતા હતા.

ઇ. સ. ૬૪૧-૪૨ માં આરબ લોકોએ ઇજીપ્ત જીતી લીધું, ત્યારથી ભુગુકચ્છ સાથે ઇજીપ્તનો વહેપાર ઓછો થઈ ગયો હતો, પણ એશિયાના મુલકોમાં જારાજ રહ્યો હતો. ભરૂચનાં વહાણો અરબસ્થાન, ઇરાની અખાતમાં, સુમાત્રા, જાવા તથા ચીન વહે- પારને માટે જતાં હતાં અને ત્યાંથી પણ વહાણો અત્રે આવતાં હતાં. જ્યારે ઇરાની લોકો અત્રેથી વહાણો ભાડે અગર વેચાતાં લઈ પોતાનો માલ ભરી ઇરાની અખાતને રસ્તે જતા હશે, ત્યારે અત્રે ફાલતુ વહાણો પણ ઘણાં હશે, અથવા વહાણો બનાવવાનો ધંધો પણ ચાલતો હશે, અને મોટાં સફરી વહાણો અત્રે બનતાં હશે, ત્યારે કેટલો ધંધો સુથારીવર્ગને હશે, તે પણ જોવાનું છે.

મધ્યકાળમાં પણ ભરૂચ પોતાનું વહેપાર સંબંધી મહત્વ એટલે સુધી રાખી શક્યું હતું, કે ભરૂચના વહેપારીઓ પોતાના વહાણો સુમાત્રા, જાવા, એડન અને રાતા સમુદ્રનાં કેટલાંએક બંદરોમાં વહેપાર અર્થે લઈ જતા હતા.

વસ્તુનાં અંગ્રેજી નામોના અર્થ 'માટે ડિક્સનરીઓનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે.

ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં “ મેનડેલસ્લો ” નામનો મુસાફર ભરૂચ આવેલો, તેનું કહેવું એવું હતું, કે ભરૂચથી અરબસ્થાન જવાના વહાણો માર્ગમાં ઉપડતાં હતાં, તે સપ્ટેમ્બરમાં પાછાં આવતાં હતાં, અને જે માલ અરબસ્થાનના બંદરો પરથી ભરૂચમાં લાવતા હતા, તે મુખ્યત્વે કરી સોનું, રૂપું, પરવાળાં, કેરબો, રાતો રંગ, ખુંદ (કોફી) અને અફીણ. આ બંદરથી અરબસ્થાનનાં બંદરો ઉપર રૂ, કાપડ, ગળી, કપૂર, તંબાકું, ગંધક, રાજ જેવો ધુપ, મરી, ફટકડી, આમલો, આથેલા મેવા (અથાણાં) અને બીજા મસાલાઓ લઈ જતા હતા.

વળી અરબસ્થાનનાં બંદરો સાથે વહેપાર ચાલતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ ઇરાની અખાતમાં પણ ભરૂચથી વહાણો લઈ જતા હતા અને તે જગ્યાએથી એટલે ઇરાન અને તેની આસપાસના મુલકોમાંથી જે માલ એકઠો થતો હતો, તે ત્યાંના બંદરો ઉપરથી ભરૂચ લાવતા હતા. ઇરાની અખાતનાં બંદરો ઉપરથી કીનખાખ, રેશમી કાપડ, મખમલ, કામલેટ, મોતી, સુકો મેવો, જેવો કે બદામ, દ્રાક્ષ, ખજૂર અને અખોડ લાવતા હતા. તેમ ગુલાબજળ પણ ઘણુંજ લાવતા હતા. ઇરાની અખાતમાં જે વહાણો જતાં તે જાનેવારી ફેબ્રુઆરીમાં નીકળી એપ્રિલ આખરે અગર મેની શરૂઆતમાં પાછાં આવતાં હતાં.

જે વહાણો સુમાત્રા જતાં હતાં, તે વહાણો ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધી ભાર ભરી શકે એવાં જહાઝાં હતાં. આ વહાણોને પોરચુગીઝ લોકો તરફથી લુંટાવાનો ભો હતો, તેથી મે માસમાં નીકળી અક્ટોબરમાં પાછાં આવતાં હતાં. સુમાત્રાથી ગંધક, રાજ, કપૂર, ચીનાઈ વાસણ, પીંજેલું બિન, અને મરી લાવતા હતા, અને ભરૂચમાંથી દરેક જાતનો દેશી માલ લઈ જતા હતા.

મલબારના બંદરો સાથે પણ વહેપાર ચાલતો હતો. એ જગ્યાએથી ડીસેમ્બરમાં વહાણો આવતાં હતાં અને એપ્રિલમાં પાછાં જતાં હતાં. નાળીએરના છોડાં, દોરડાં વણવાની કાથી, નાળીએર, સુકાં કોપરાંની વાટીઓ, ભુરા રંગની ખાંડ, સોપારી, પતંગનું લાકડું, વહાણે ચોપડવાનો રંગતાર, ચોખા તથા બીજાં અનાજો અત્રેથી મલબાર લઈ જતા હતા. તેમ કેસર, અફીણ,

પરવાળાં, ૩, ૩ના દોરા, શઢ બનાવવાનાં કપડાં અને દરેક જાતની કારીગીરીથી બનાવેલી ચીજ પણ લઈ જતા હતા.

પોરચુગીઝ લોકો વહેપાર અર્થે આ દેશમાં આવ્યા અને ગોવાના તેઓ મલીક થયા, ત્યારથી યુરોપ મોકલવાની ચીજો ગોવે લઈ જતા હતા અને તેઓ ગોવંથી યુરોપ મોકલતા હતા. જે માલ ગોવં જતો તે—કાપડ, ૩, ગળી, સુરેખાર, લાખ, આમલી, ખાંડ, સુકો મેવો, મળુસો (ખાનાવાળાં પેટીઓ), રંગીત ચીજો હતી. યુરોપથી ગોવે લાવેલા તથા ગોવાનો જે માલ અત્રે આવતો હતો, તે—સીસું, કલાઈ, પારો, દરેક જાતનું કાપડ, હાથીદાંત, સુખડ, મરી, એલચી, લવેંગ, ચીનાઈ ફેશનના વાસણ, ચીનાઈ વાસણ, નાળીએર, કાથી, તથા હાંગળોક હતો. યુરોપથી તો તે લોકો જે માલ લાવતા તે સોનેરા તથા રૂપેરી ઓપ ચઢાવેલાં વાસણો, જેવા કે ખુમચા, ચમચા, ખ્યાલાં વગેરે હતો, અને યુરોપમાં ખાસ મોકલવાની ચીજમાં તે લોકો અત્રેથી જુદીજુદી જાતનાં કાપડ, ગળી, સુરેખાર, લાખ, ખાંડ, આમલી, આથેલા મેવો, મળુસો, પલંગો અને રંગીત ચીજો હતી. (ગે. ભ. વો. ૨, પા. ૪૨૩)

ચીન સાથે તથા જાપાન સાથે પણ વહેપાર ચાલતો હતો. ભરૂચથી માખણ, હાંગ, છૂરૂ, અફીણ, ૩ અને દોરા જતા હતા.

ભરૂચનો વહેપાર મધ્યકાળમાં ઉપર જણાવેલાં સ્થળોએ ચાલતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને હિંદુસ્થાનનાં બીજાં બંદરો સાથે પણ ચાલતો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૩ સુધી ભરૂચમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય રહ્યું, તે પ્રસંગમાં દર સાલની સરાસરી ગણતાં ચીન અને બંગાળા તરફ ભરૂચથી ૨૦૦૦૦ વોશ હજાર કપાસની ગાંસડીઓ ચઢેલી હતી. એ માલ ઓછામાં ઓછો (રૂ. ૩૫) ને ભાવે) રૂ. ૭૦૦૦૦૦) સાત લાખ રૂપીઆની કિંમતનો થતો હતો.

સને ૧૮૦૫ માં ન્યારે પાછું અંગ્રેજોનું રાજ્ય ભરૂચમાં હતું, તે વખતે ભરૂચનો માલ સુરત થઈને જવા લાગ્યો અને ત્યાર પછી મુંબઈ થઈને જવા લાગ્યો. સને ૧૮૧૫ ની સાલથી તો ભરૂચ સાથેનો પરદેશનો વહેપાર બીલકુલ બંધ પડ્યો. હવે જે વહેપાર ભરૂચ કરવા લાગ્યું, તે મુંબઈ સુધીમાં જે બંદરો

આવતાં તેની સાથે તથા કાઠીઆવાડ અને કચ્છ માંડવી સાથેજ ફક્ત કરવા લાગ્યું. એ બંદરોથી જે માલ ભરૂચ આવતો હતો, તે-ખાંડ, કાચી ધાતુ, ઉત્તર કાપડ, નાળીએર, મશાલા. યુરોપ અને ચીનનો જે માલ દેશોએ વાપરે છે તે તથા દમણ અને તેની આસપાસથી સાગ, ઇમારતી લાકડાં, વાંસ, વળીઓ અને સરકારી સામન જે આવે છે તેજ હતો. ભરૂચમાંથી પરદેશ મોકલવા, મુંબઈ ખાતે રૂ, અનાજ અને ભરૂચની જમીનની ખીજ પેદાશો તથા સહેજસાજ વણાટનાં કામ પણ જતાં હતાં.

સને ૧૮૩૭ ની સાલથી તો ગુજરાતનાં દક્ષિણ બંદરોમાં તથા કેકણના ઉત્તર કીનારાનાં બંદરોમાં મહુડાં તથા ઘઉં જથ્થા-બંધ જાય છે, અને ત્યાંથી ગોળ, ડાંગર, સોપારી, કેળાં, વાંસ અને સાગ આવે છે. ભરૂચથી મુંબઈમાં રૂ અને અનાજ મોકલવામાં આવે છે અને મુંબઈથી ભરૂચમાં રૂ, કોયલા, દોરડાં અને ખીજ પરચુરણ વસ્તુઓ આવે છે.

મલબાર સાથે સીધો વહેપાર ભરૂચને રહ્યો નથી, પણ ત્યાંથી ભરૂચમાં નાળીએર, દોરડાં, સોપારી, મરી, મુંબડ, સાગ અને ખીજ ઇમારતી લાકડાં આવે છે, તે અત્રે ખારોખાર આવે છે.

હવે કાઠીઆવાડ અને કચ્છનાં બંદરો તરફ ભરૂચથી મકાંડાં, અનાજ, કપાસ, નળીઆં અને બજતણ ખાળવાના લાકડાં અત્રેથી જાય છે, અને ત્યાંથી ઇમારતો બાંધવાના પત્થરો આવે છે, કરાંચીમાં પણ ઉપડી ચીજો ભરૂચથી જાય છે. કોઈ કોઈવાર ઝેનઝીરખાર સુધી પણ ભરૂચથી વહાણ જાય છે અને ત્યાંથી ખજુર લાવે છે.

હવે પૂર્વ તરફની બાબુએ નદીને રસ્તે તલકવાડા સુધી હોડીઓને રસ્તે વહેપાર ચાલતો હતો, પણ રેલવે થયા પછી એ વહેપાર હવે સહેજજ ચાલે છે. હવે જે વહેપાર તલકવાડા તરફનો ચાલે છે તે જુદાં જુદાં રેલવે સ્ટેશન મારફત ચાલે છે. સને ૧૮૭૪ માં ભરૂચમાં (૧૪૭૦૦૦) નો માલ તે તરફથી આવેલો તથા રૂ. ૩૦૦૦) નો ભરૂચથી ગયેલો કહેવાય છે. જે માલ આવેલો તે અનાજ, હકીક ઇમારતી તથા ખાળવાનાં લાકડાં હતાં, અને જે ભરૂચથી મોકલવામાં આવેલો તે, મોઢું તથા નાળીએર હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૫-૧૬ માં કરનલ વિલીઅમ્સ નામનો અંગ્રેજ પોતાના વૃતાંતમાં કહે છે કે જે ભરૂચમાં માલ આવેલો તેની કિંમત રૂા. ૧૪૭૭૭૨૬ ની હતી, અને જે માલ ભરૂચથી ચઢેલો, તેની કિંમત (૩ ચઢેલું તે સુધાં) રૂા. ૧૧૮૬૫૯૯ ની હતી એટલે કુલ રૂા. ૨૬૬૭૩૨૫) રૂપીઆનો માલ આવ્યો ગયો હતો.

સને ૧૮૩૭ થી સને ૧૮૪૭ સુધીના દાયકામાં દર વરસની સરાસરી ગણીએ તો રૂા. ૧૧૫૦૦૯૧૦) ના માલની ભરૂચના બંદર ઉપર આવળ થઈ હતી. ત્યાર પછી વહેપાર ભાંગી પડ્યો હતો, પણ ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૨ સુધીમાંનાં વરસોની સરાસરી લેતાં રૂા. ૯૭૦૩૩૯૦) ના માલની ભરૂચમાં આવળ થઈ હતી.

સને ૧૮૬૨-૬૩ થી રેલવે થઈ, એટલે સને ૧૮૬૪ ના નવેમ્બર માસથી મુંબઈ સુધી આગગાડી ચાલુ થઈ, તેથી દરીઆ નો વહેપાર ઓછો થયો. સને ૧૮૬૫ થી ૭૦ સુધીનાં પાંચ વરસમાં દર વરસની સરાસરી ગણતારૂા. ૬૩૪૩૬૯૦) ની કિંમતના માલની આવળ થઈ હતી. સને ૧૮૭૪ સુધીનાં ચાર વરસની સરાસરી ગણતારૂા. ૩૯૧૨૯૭૦) ની કિંમતનો માલ આવ્યો-ગયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ સાલમાં એટલે વીશ વરસની સરખામણી કરતાં રૂા. ૨૩૪૩૩૭૬) ની કિંમતનો માલ ભરૂચમાં આવ્યો હતો, અને રૂા. ૨૦૦૭૬૪૬) ની કિંમતનો માલ ભરૂચ બંદરથી ગયો હતો, એટલે રૂા. ૪૩૫૧૦૨૨) ની કિંમતનો માલ આવ્યો ગયો હતો.

હવે સને ૧૯૦૦-૧૯૦૧ જે દુકાળનું વરસ હતું, તેમાં રૂા. ૨૦૨૪૫૦૮) નો માલ આવ્યો હતો, અને ફક્ત રૂા. ૭૪૯૬૮૧) નો માલ ભરૂચથી ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. ફક્ત રૂા. ૨૭૭૪૧૮૯) ની આવળ થઈ હતી.

સને ૧૯૦૩-૦૪ માં ૧૮ લાખ રૂપીઆનો માલ આવ્યો હતો, તથા ૧૩ લાખ રૂપીઆનો માલ અંગ્રેજી ચઢ્યો હતો. કુલ ૩૧ લાખ રૂપીઆનો માલ આવ્યો ગયો હતો.

સને ૧૯૦૮-૦૯ માં રૂા. ૪૦૦૦૦૦૦) ના માલની આવળ થઈ હતી. ૨૨૦૦ વહાણો ભરૂચ બંદર ઉપર આવ્યાં હતાં,

અને ૨૧૫૦ વહાણો ભરૂચ બંદરથી ઉપડયાં હતાં.

જળમાર્ગના વહેપારની ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભરૂચમાં પ્રાચીન કાળની મધ્યકાળની અને હાલની સ્થિતિ હતી.

જે વખતે આગગાડી નહોતી, એટલે મુંબઈ સુધી ઠેક આગ-ગાડી ચાલતી નહિ હતી, ત્યારે સને ૧૮૬૫ સુધી તે નદીને રસ્તે વહેપાર ચાલતો હતો; તે વખતે પણ ગુજરાત તથા માળવા તરફથી જે માલ આવતો તે ભરૂચના બંદર ઉપર એકઠો થતો હતો અને ગાંસડીઓ પછી રૂની કે બીજા ગમે તે માલની કુકરવાડાથી તે આખા પુરબ ઉપર અને પુરબની ઉત્તર તરફ ઠેક કતોપોર બજારની દક્ષિણ તરફના પાછલા રસ્તાની હદ સુધી જોવામાં આવતી હતી. વખતે ગાંસડીઓ ઉપર થઈને બહેચરાજી જવાતું હતું. પુરબઉપર એ ગાંસડીઓ જોવામાં આવતી હતી એટલુંજ નહિ, પણ બહારની ઉનાઈ આગળ બૃગુઋષિ સુધી તથા ઉત્તર તરફના ભાગમાં હાલ સોરાબજી લાકડાવાળાતું ફડ છે તેની હદ સુધી ગાંસડીઓ જોવામાં આવતી હતી. સાંજે નદી ઉપર સહેલઅર્થે નિશાળેથી છુટા થઈ ઘણા છોકરાઓ ગાંસડીઓ ઉપર દોડતા જોવામાં આવતા હતા. આવી હકીકત સને ૧૮૬૬ સુધી પણ જોવામાં આવી હતી, કારણ સને ૧૮૬૮ માં પુલને નુકસાન લાગવાથી, હોડીમાં બેસી સામે પારથી ઉતાડ્યોને ગાડીમાં બેસવું પડતું હતું, એટલે રેલવે રસ્તે માલ પૂલ પાછો બંધાતા સુધી લઈ જવાને અટક્યું હતું.

સને ૧૮૨૦ ના સાલમાં અને તે પછીના વરસોમાં જે માલ મુંબઈથી અને સુરતથી ભરૂચ આવતો, તે બીજે ગામ લઈ જવા માટે ભરૂચ અને જંબુસર તરફના જે ભારદારી ગાડાં આવતાં તે ગાડાંઓને ૮-૧૦ બળદો ભેડાને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં લઈ જતાં હતાં. એ માલ ગુજરાતના બીજા બંદરના ભાગોમાં તથા માળવાના પશ્ચિમ તરફના ભાગોમાં લઈ જતા હતા. આ માલ લઈ જવા ઓછામાં ઓછાં ૨૦૦૦ ગાડાંઓ ભરૂચથી જતાં હતાં. આ ગાડાં લઈ જનાર ભરૂચના મુસલમાન નાગોરાઓ હતા. એઓ એજ ધંધામાં પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવતા હતા. સને ૧૮૪૬ માં આ ગાડાંનો ધંધો ઘણો વધી પડ્યો હતો.

રેલવે થયા પછી આ ધંધો નરમ પડી ગયો છે, છતાં હાલ

પણ ફસલમાં એજ નાગોરીઓ તથા ભરૂચ જંબુમરના હોરાઓ ૩ અને બીજી ચીજની ગાંસડીઓ ભરૂચ સુધી ગાડાંમાંજ લાવે છે. અને એજ ધંધાથી કેટલાએક પોતાના વરસના રોટલા કાઢે છે.

પ્રાચીન કાળમાં એટલે ઇ. સ. ૨૦૦ માં ભરૂચની ખાસ વણતરનું કાપડ વખણાતું હતું અને પરદેશોમાં જતું હતું, એજ કારણથી અંગ્રેજો અને ડચોએ અત્રે કોઠાઓ કરી હતી. ભરૂચમાં તે વખતે સારામાં સાડ કાપડ બનાવતા હતા, તેમાં (ખાફતાસ) ખાસ્તા, સાંકડીયા પહોળી દુમેટાંઓ, અને ભાતભાતની છોટ ઘણાં વખણાતાં હતાં. અંગ્રેજો અને ડચો વણેકું સુતર, સુતરના દોરાઓ ખરીદ કરી વણકરને ચોમાસામાં કામે લગાડતા હતા. જ્યારે વણકરો કાપડ તૈયાર કરી રહેતા, ત્યારે તેઓ ચોમાસા પછી વહાણોમાં ચઢાવતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં ભરૂચના જેવી વણાટનું કાપડ આખી દુનીઆમાં બનતું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં મી. ફ્રાન્સ જણાવે છે કે ઉંચામાં ઉંચી જાતનું અને ઝીણામાં ઝીણા પોતનું મશરૂ (મસલીન) થી તે જડામાં જડા સઢ બનાવવાના તાકા બનતા હતા. તે બનાવવામાં હજારો મરદ, ઘેરાં અને છોકરાં ભરૂચતલમાં અને આસપાસના ગામડાંમાં કામે લાગતાં હતાં. ૩ પીંજનાર, સાફ કરનાર અને ૩ કાંતનારા શહેરના આસપાસના મોટાં પરાંઓમાં રહેતાં હતાં. તેઓ આમલીઓ તથા આંખાની પાસે ઝુંપડાં બાંધી રહેતાં હતાં. સવારના પહોરમાં સૂરજ ઉગતાં તેઓ પોતાનો કાપડ વણવાનો સાંચો (સટકો) અડાવી દેતાં હતાં, અને જોઈએ તેવા પોતનાં કાપડ, ખાફતા, તથા મશરૂ તૈયાર કરતાં હતાં. (ગે. ભ. વો. ૨, પા. ૪૩૯)

ઇ. સ. ૧૬૮૩ માં ભરૂચથી પહોળા ખાફતા (ખાસ્તા) ના તાકા ૧૭૦૦૦) તેમાં ૯૦૦૦) સફેદ રંગના, ૪૦૦૦) આસમાની રંગના તથા ૪૦૦૦ કાળા રંગના ઇંગલન્ડમાં લઈ ગયા હતા. આ જાતનું કાપડ ડચ લોકો યુરોપમાં વેચવા લઈ જતા હતા. વળી એ શિવાય ૪૦૦૦ સવાગણ ધોળા, ૬૦૦૦ ધોળા રંગના સાંકડા પનાના, ૪૦૦૦ પહોળા પનાના રેશમી, ૬૦૦૦ તેર વારીઆ “ નીકેનીઅરો ” અને ૧૫૦૦૦) ગની જાતનું કાપડ કુલ ૫૫૦૦૦) તાકા લઈ ગયા હતા. (ગે. ભ. વો. ૨, પા. ૪૩૯ નોટ)

ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં ઝીણા સુતરના “ નેકા ” ની જાતનું કાપડ બનાવતા હતા, તેનાં પહેરણુ, સદરા અને ઝલ્લા પણ બનતા હતા. જાડા સુતરનું જીંગીન જાતનું કાપડ બનતું હતું, તેનાં ચુરોપોઅનો પાટલુન કરતા હતા, અરધીઆ બનતા હતા, તેનાં ગરીઓ બદન તથા પહેરણો કરતા હતા. કાળી ચોકડી, લાલ ચોકડી જાતનું કાપડ પણ થતું હતું, તેના ઘેરાંઓ ઘાઘરા (ચણીઆ), પારસીઓ ઇજરા તથા કાંચળીઓ કરતાં હતાં. ચારોળી, ફેફલો, લલોઆરી જાતના કાપડ તથા ઘેતર જાડા સુતરનાં તૈયાર થતાં હતાં, અને તે પાટલુન બનાવવામાં તથા ચાદર તરીકે વાપરવામાં આવતાં હતાં. દોઢ ગજી કાપડ દોપટા તરીકે વાપરતા હતા. દોરીઆ, દાસર, ખાસ્તા, ચારખાની કાપડના અંગરખા બનાવતા હતા, તથા તેના જામા પણ બનાવતા હતા. તવંગર લોકો ઝીણાં સુતરનાં “ પારાકુની ” જાતનાં કાપડના અંગરખા અથવા ડગલાઓ બનાવતા હતા. સફેદ અને કાળા સુતરના “ કારન ” જાતનું ધીંગલી તથા લોધો જાતના કાપડના ઘેરાંઓને માટે ચણીઆ તથા ઘાઘરા બનાવતા હતા. અસાવલીના જામા બનાવતા હતા. માવી અને માવખાફનાનાં પણ ગમે તે જાતનાં કાપડ શિવડાવી પહેરતા હતા. મુસાફી અને રકબુન જાતનું કાપડ ઇરાન, અરબસ્થાન અને બીજી જગ્યાએ મોકલવામાં આવતું હતું. ઉપલી જાતનાં કાપડો ખાસ ભરૂચમાંજ બનતાં હતાં. તે શિવાય તરેહ તરેહના રંગ, તથા કુમાસની સાડીઓ, ભાતભાતના રૂમાલ, છીંટ, પાઘડાંઓ, દોપટા, ટુવાલો, ટેબલ ઉપર પાથરવાનાં કપડાં તથા કામળી પણ બનતાં હતાં, અને હાલ પણ તે બને છે.

ઉપર જે કાપડ બતાવેલું છે તે ખાસ ભરૂચમાંજ બનતું હતું અને તેનો ઉપયોગ ભરૂચમાંજ કરતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ બીજાં ગામોમાં તથા પરદેશોમાં પણ અત્રેથી ચઢતાં હતાં, અને ત્યાં તેની સારી ખરાદી થતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ભાતભાતના રંગીત તાકાઓ બનતા હતા. જાડા પોતની દોટીઓ, છીંટ, પાઘડીઓ અને દેશી વણાટનું બીજું કાપડ જે દેશોઓ પહેરે છે તે પણ બનતું હતું. પારસી વણકરો ઘેતી, ખાફતા તથા દોરીઆ બનાવતા, તે આખા દેશમાં વખણાતા હતા. એ શિવાય એ કોમના લોકો રંગબેરંગી

ભાતભાતનાં કાપડો બનાવતા હતા. એ કાપડ હાલ જેવા રકોટ લોકો દોપટા બનાવે છે, તેના જેવાજ હતા. ધોતી તથા બાફતા અંગ્રેજો મશરૂ બનાવે છે તેવાંજ બનાવતા હતા, પણ કુમાસમાં ફેર પડતો હતો. અંગ્રેજી બનાવટની ધોતી અને બાફતાની કિમ્મત ભરૂચમાં જે બનતા તેથી અરધી હતી, એટલે કિમ્મતમાં અરધો અરધનો ફેર પડતો હતો. સને ૧૮૨૦ માં રૂ. ૪૨૫૦૦૦) સવા ચાર લાખ રૂપીઆનો માલ ફક્ત કાપડજ પરદેશ જતો હતો. હાલ એ વહેપાર પડી ભાગ્યો છે.

સને ૧૮૪૯ માં તો આ વહેપારનું ધુળધાણી વળી ગયું, ચાર સવા ચાર લાખ રૂપીઆનું ભરૂચનાજ વણાટનું કાપડ પરદેશ જતું હતું, તે રૂ. ૧૦૦૦૦) દશ હજારની કિમ્મતે આવી રહ્યું. પારસી લોકો ભરૂચ છોડી ભાગ્ય અજમાવવા બીજી જગ્યાએ જતા રહ્યા. હવે હાલ જે બનાવટ બને છે, તે ધોતીઆં અને દોરીઆ શિવાય બીજું કંઈ બનતું નથી, તો પણ એ ઉંચા પ્રકારનાં બને છે એમ કહેવું જરૂરું છે.

સને ૧૮૭૪-૭૫ માં કાંઈક વધારે જોવામાં આવ્યું. લોકો ધોતીઆં, સાડીઓ, સાલ્લા તૈયાર કરવા લાગ્યા. છોપાઓમાં કાંઈ એન આવેલું જણાયું. તે લોકો ઐરાંઓનાં પહેરવાનાં લુગડાં, ગોદડાં, રત્નઘંઓનાં ખોળીઆં તૈયાર કરવા લાગ્યા, કે જેનો ભરૂચ-માંજ ખપ હતો એટલુંજ નહિ પણ બહારગામ પણ ખપ થતો હતો.

સને ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ભરૂચમાં જે હુલ્લડ થયેલું, તે વખતે કેટલાએકોને દેશપાર કરેલા, મુદત પુરી થવાથી તેઓ પાછા આવ્યા, ત્યારે એક નવો ધંધો પોતાની સાથે લાવ્યા, તે એ કે તેઓ રેશમી તથા સુતરાઉ રત્નઘંઓ શિયાળામાં ઓઢવા લાયક અને પથારી દીપાવે એવી કરવા લાગ્યા. એ રત્નઘંઓ સુતરાઉ રૂ. ૫) સુધીની અગર તે ઉપરાંતની કિમ્મતની મળે છે અને રેશમી રત્નઘંઓ રૂ. ૨૫) અને તે ઉપરાંતની કિમ્મતે મળે છે. આ રત્નઘંઓ બહારગામ ઘણી ખપે છે. આ હુન્નર ભરૂચમાં નવો આવ્યો, એ ઘણી ખુશીની વાત છે. એ ધંધો એ મુસલ-માન લોકો કાયમ રાખે તો તેમાં તેમની તથા ભરૂચની શોભા છે. તેમ એ ધંધો કાયમ રહેશે એવી આશા છે.

હવે ધોતીઓ જે વણે છે તે ઘણું કરીને ઢઠ લોકો તથા કેટલાએક મુસલમાન વણે છે, તે ગામડામાં બહુ ખર્ચે છે. ભરૂચમાં પણ ગરીબ લોકો એવાં ધોતીઆં વાપરે છે. ખાસ્વણો રૂકાંતે છે અને ઢઠ લોકોને વેચે છે. ઘણા હિંશીઆર વણુકર પંદર ગજ કપડું વણી શકે છે, અને સાધારણ માણસ દશ ગજ વણી શકે છે. એ કાપડ ગજને હિસાબે વેચાય છે.

સાઠ અને તેથી વધારે ઉમ્મરે પહોંચેલા ગૃહસ્થો જેઓની ઉમ્મર આગગાડી થતા પહેલાં ખાર પંદર વરસનો હશે, તેમને સહેજ યાદ તો આવતું હશે, કે સાંચાઓ ભરૂચમાં આવ્યા પહેલાં વહેપારીઓ ગામડાંમાંથી રૂ ભરૂચમાં ગાડાંમાં ધાલી લાવતા હતા. એ વહેપારીઓ વખતે પોતાની જાતે અગર તેમના દલાલો અગર ગુમાસ્તાઓને રૂની ખરીદી સાફ મોકલતા હતા. આ માણસો ખેડુતોને રૂની ખરીદી માટે આગમચથી પુરા અગર અરધા પૈસા આપતા હતા, અગર વાવેતર થતાં પહેલાં બાજી ફસલમાં રૂ તેઓને આપે, એ સરતે આગમચથી પૈસા આપી મૂકતા હતા. આ રૂવાળા વહેપારીઓ પાસે જોઈએ એટલું રૂ ખરીદવાને નાણાં નહિ હોય તો નાણાવટીઓ પાસેથી વ્યાજે કાઢી ખેડુતોને નાણાં આપતા હતા અને દીવાળી ઉપર હિસાબ ચુકવી આપતા હતા.

કપાસ તૈયાર થયો કે તરત તેને વીણાવી, એ વહેપારીઓના માણસો ખજીમાં અગર અમુક મુકરર કરેલાં ઘરમાં રાખતા હતા. બધો કપાસ પુરો થયો કે ગાડાંઓ ભરાવી ભરૂચ લાવતા. અને ભરૂચમાં વખારોમાં ભરતા હતા. એ કપાસમાંનું રૂ કાઢી લઈ કપાસ મજુરો વળગાડી જુદો પડાવતા હતા. પછી રૂને સંચામાં ધાલી સાફ કરાવતા હતા. સાફ થયું કે તેની પુણીઓ તૈયાર થતી હતી. તે પુણીઓ રૂ કાંતનારી ખેરીઓ જેઓ ઘણું કરી ઉંચ અને બીજી સાધારણ વર્ણની સ્ત્રીઓને ઘેર જઈ તોળીને આપી આવતા હતા. તે સ્ત્રીઓ પોતાને ઘેર રેંટીઆવડે કાંતી ઝીણું ચા બાંટું જેવું વહેપારી કહી જાય, તેવું કાંતીને સુતરની પીલીઓ કરતી હતી, તે વહેપારી તેને ઘેરથી લઈ જતા હતા. તેમ ઘણી ખેરી સ્ત્રીઓ તો રૂ વેચાતું લઈ પોતે પોતાને ઘેર કાંતી સાંથ બજારમાં જઈ વહેપારીઓને વેચતી હતી. આ સાંથ બજાર જ્યાં જુની હાઈસ્કુલનું મકાન છે તે સાગને કહેતા હતા, તેમ

એ જગ્યા લાલ બનરના નામથી પણ ઓળખાતી હતી અને હાલ પણ તેજ નામથી ઓળખાય છે. એ જગ્યાએ સવારના પાંચથી સાત વાગતા સુધી સુતર સાંધ બનર ભરપૂર રહેતું હતું. તે વખતે ઘણું કરી નવરાસના વખતમાં રેંટીઆ રાખી રૂ કાંતતી હતી, વખતે સેરીની ઘેરીઓ એકઠી થઈ ફળીઆમાં વાતો કરતી જાય ને આ ધંધો કરતી જતી હતી. ગ્રાહ્ય, ક્ષત્રિય અને અમુક જાતના વાણીઆ શિવાય દરેક જાતની સ્ત્રીઓ રેંટીઆ કાંતતી હતી. કાંતેલું રૂ વહેપારીઓ વણકરને વેચતા હતા અને તેઓ ભાતભાતનાં કાપડ બનાવતા હતા.

આ વખતે દેશી ચરખાઓ ફરતા હતા, તેમાં હજારો માણસોની રોજ ચાલતી હતી. કોઈ કામ વનાનો માલમ પડતોજ નહિ હતો. તેમ સોંઘવારીને લીધે મજૂરી આ પ્રસંગે ઘણી સસ્તી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૦ ની સાલમાં મી. ફારબસ લખે છે, કે અત્રેના જે સોનીઓ ઘરેણું તૈયાર કરતા, તેના ઘાટ, સફાઈ અને ટકાઉ-પણું ઘણું વખણાતાં હતાં. સુથારો અંગ્રેજી ઢબ પ્રમાણેની ચારટો (ખગી) તૈયાર કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કરનલ વિલીઅમ્સ લખે છે કે અત્રેના કીસખીઓ, લોઢાં, ત્રાંખાની, પીતળની લાકડાની ચીજો હુશીઆરીથી બનાવતા હતા, કે જેઓની ખરાબરી હિંદુસ્થાનના આ ભાગમાં કોઈ પણ કરી શકતું નહિ હતું, અને એ ચીજો રમકડાંવગેરે તેઓ સસ્તે ભાવે વેચતા હતા. તેમજ લુહાર, સુથાર, ઘર બાંધનાર ખરાબીઓ. મોચી, દરજી વગેરે તેઓ પોતાના ધંધામાં એવા કસબી હતા કે આ દેશમાં અવા કસબીઓ ભરૂચના એ કસબીઓની ખરાબરી કરી શકેજ નહિ. તેમાં મોચીઓ તો વિશેષ કરીને ખુટો, જોડાઓ, ઘોડાના જીન, એવાં સારાં બનાવતા હતા કે ગુજરાતના તે વખતના યુરોપીયનો અને સોલજરો એવી ચીજો ભરૂચથી મંગાવતા હતા. એ ચીજો વળી તેઓને સસ્તે ભાવે મળતી હતી. દરજીઓ તંબુઓ સુરત કરતાં સારા બનાવતા હતા અને તેની કિમ્મતમાં પણ ફેર પડતો હતો; કાપડ, છીંટ, સુતરનાં દોરડાં તથા લાકડીઓ ઘણી સારી બનતી હતી. સને ૧૮૪૬ સુધીમાં તો આવા કીસખી માણસો ભરૂચ છોડી જતા રહ્યા. ખેડે ઘોડે સ્વારનું લશ્કર હતું તે ત્યાંથી ખસેડ્યા પછી મોચી-

ઓનો રાજગાર પણ છેક તુટી પડ્યો. હવે એના કીસ્મીઓ જણાતા નથી. (ગે. ભ. ભાગ ૨, પાનું ૪૪૧. ઓ. મે. ભા. ૨, પા. ૨૧૩.)

લખવાને હવે એટલું ખુશી થવા જેવું રહ્યું કે અત્રેના કંસારા લોકો ખેડાં, તાંબા અગર પીતળનાં બનાવે છે તેવા ઘાટનાં બીજી જગ્યાએ કવચિતજ બને છે, તેમ એ વર્ગના લોકોનું કહેવું પણ એમજ છે, એવો ઘાટ કોઈ જગ્યાએ બનાવી શકેજ નહિ.

મી. કરકરીઆએ ૩૨ ચોપડીઓનાં નામ લખી આપ્યાં, તેમાંની ઘણીખરીમાં વહેપાર સંબંધી હકીકત આવે છે, પણ કોઈ ચોપડીમાં આવક ભવક વસ્તુઓ (Exports and Imports) વધારે લખેલી તથા કોઈમાં ઓછી લખેલી (જે કે વસ્તુઓનાં નામ તેા એકનાં એકજ હોય) તેથી દરેક અંથ કર્તાએ શું શું લખેલું છે તે જણાવવાની ગુચ્ચવણ લાગી; પરંતુ ચોપડીઓમાં દરેક કર્તાએ દરેક ચીજ ક્યાંથી આવેલી તથા ક્યાં ગયેલી, અને તે ખુશકી કે જળમાર્ગે, તે જણાવેલું હોવાથી એ સઘળાનું એકડું કરી, દરેક ચીજ ક્યાંથી કયે માર્ગે આવી તથા ગઈ તે જણાવવાનું સુલભ લાગવાથી તેમ કર્યું છે.

હવે આ દરેક કર્તાની ચોપડી વાંચતાં, કોઈએ (Great emporium of trade for all the ports of India, કોઈએ emporium of trade for all the ports of western India, કોઈએ the most flourishing sea port of India, કોઈએ flourishing sea port in western India, કોઈએ sea port in western India one of the most important emporium of trade in India, a place of great trade, always has been a place of considerable trade, a maritime town of first rate importance.

ઉપર પ્રમાણે કેટલાએક કર્તાઓએ ભરૂચના બંદર વિશે શબ્દો લખેલા છે, તેમાંથી માત્ર બે ચાર કર્તાઓએ જે લખાણ કર્યું છે, તે જણાવવાનું યોગ્ય ધારવાથી જણાવ્યું છે.

Bunbury's History of ancient Geography—
“Merchants of Musa were carrying on trade with Bary gaza (Vol I Page 582) “Ships from Egypt

sailed upto Bary gaza, which, we learn from the cotemporary Periplus, was one of the most important emporium of trade in India, frequented by numerous ships sailing from Egypt" (Vol. 2 P. 420) "Bary gaza was the great emporium of trade for all the ports of India, much as Surat became in the early days of the English trade and Bombay is at present. It imported not only the India goods from the interior, including the fine muslin, for which India is celebrated, but silk from China, which had been brought by overland carriage, onyxes and other precious stones, nards and other perfumes and ivory" (Vol. 2 P. 465.)

Yule's catha and the way tither—"From Thinex raw silk, silk and silk-thread are brought overland through Bactria to Barygaza" (P. cxd IV.) Yule's marko polo-Goods from Ujjan passed through Broach. Cunning gham's ancient Geography India. In The 7th. century the kingdom of Po-lu-kei-che-po or Barakachva was from 400 to 2500 li or from 400 to 417 miles in circuit, and its chief city was on the banks of the Narmada river (Nai-mo-lho) and clue to the sea with the delta, it is very easy to identify the capital with the well known sea port town of Bharoch, under its Sanscrit name Briguchachh, The latter name was known to Ptolomy and the Periplus. x x x (P. 326)

Pinkerton's Kerr's collections Index—The next town of note is Broach, a walled town standing on the rising ground, on the banks of the Narmada. Formerly it was a place of great trade. x x x

Oriental memoir—Broach has always been a place of considerable trade (V. 2. P. 112.) × × ×

Jeroot's Iinakbari—Broach has a fine port. It is accounted as a maritime town of first rate importance (Vol. 2. P. 243.)

Journal of the Bombay asistic society.—Bary ghosha became with arrian & Ptolomy Barygaza. It was originally called Bhragukachha. It being the capital of Gujrat bore its Greek drachmass of appolodatas and menander, these coins were current in Barygaza when the periplus was written; and the proper time for sailing ships for Egypt, was in the month of July. The imports into Barygaza were:—wine, principally Italian, brass, copper, tin, lead, corral and yellow stones, cloth of all sorts, storax, sweet clover, melilot, white glass, gum, sandarach, collyrium for the eyes, gold and silver coins exchanged with profits for native money, cheap perfumes, as presents for kings, also costly silver vases, musical instruments, handsome young women, superior wine and costly apparel.

The exports were—Spikenard, costus, bdellium, ivory, onyx, stones, poreclain, box thora, (probably for tooth picks,) cotton of all sorts, silk and silk-thread, long peper and articles supplied by the neighbouring ports. Barygaza not only received its goods from the interior, but also from the coast ports which the Arabs called as far down as cape comorin by the name of Maabar, according to periplus the country from Barygaza streches to the south and is called Dakhan, •

Gazetteer Broach V. 2 Page 553—The considerable demand for its cloth and the recently established trade in raw cotton to China, combined, during the first period of English rule, to make Broach the centre of a large and prosperous trade. Five years after its transfer to Sindia. (1788) though not so flourishing as it had been under the English, Broach was still a place of much trade, the streets swarming with Arabs, Mogals and many tribes of Gentoos, Cloth of various kinds was the great manufacture and export

ભરૂચના વહેપાર વિષે ગુજરાત ગેઝીટીઅર વો. ૨. પાન ૪૨૨ થી ૪૪૧ સુધીમાં જે પ્રાચીન, મધ્યકાળ અને અર્વાચીન વહેપાર વિષેની હકીકત લખી છે તે વાંચવાથી જણાશે. દરેકનો આધાર આપતાં લખાણ ઘણું થઈ જવાનો સંભવ હોવાથી તેમ કચું નથી. છતાં પણ કેટલાએક કર્તાઓની બુકમાં શું લખાણ છે, તે અંગ્રેજીમાં જણાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

અર્વાચીન વહેપાર.

જ્યારથી રેલવે મુંબઈ સુધી ચાલુ થઈ, ત્યારથી યાંત્રિક કારખાનાં નીકળવા માંડયાં. એ કારખાનાં-ઓની સંખ્યા હાલ નીચે પ્રમાણે છે, અને તે કારખાનાને મિળ, પ્રેસ અને જીન કહે છે.

લડચ જીલ્લામાં રૂનો પાક સારો થાય છે, એવી દરેક જગ્યાએ વાયકા હોવાથી ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કમ્પનીએ વિચાર કર્યો, કે લડચ શહેરમાં એક કારખાનું કાઢયું હોય તો કમ્પનીને વધારે લાભ થાય. એ ઇરાદાથી સને ૧૮૫૪ ની સાલમાં એક કારખાનું કાઢયું. તેનો ઉપરી એક મી. લંડન નામનો અંગ્રેજ હોવાથી તે કારખાનું લંડન સાહેબના ચરખાથી કેટલીએક સુદત સુધી ઓળખાતું હતું. એ ચરખા બળદો તથા માણસો વડે ચલાવતા હતા. મુંબઈ ઇલાકામાં બલકે આખા દેશમાં પહેલ વહેલું આજ કારખાનું નીકળેલું એમ કહેવાય છે. એ કારખાનાંથી કાંઈ કમ્પનીને નફો થયો નહિ, તેથી પોતે છોડી દીધું. તે મી. લંડને વેચાણ રાખ્યું હતું. એ જગ્યા નર્મદા મિળની હાલ કહેવાય છે.

સને ૧૯૦૪ ની સાલમાં લડચમાં ચાર મિળો હતી અને તેની થાપણ રૂ. ૧૪૦૦૦૦૦) અઢદ લાખની હતી. તે સુતર

કાંતવાનું તથા વણવાનું કામ કરતી હતી. તેઓનું ૮૫૬ લુમ્સ અને ૬૨૦૦૦ સ્પિનડલ્સથી કામ ચાલતું હતું અને ૨૨૧૨ મજૂરો કામે લાગતા હતા. તે ચારે મિળોએ મળીને પચાશ લાખ પાઉન્ડ સુતરનું કાપડ તથા ત્રીશ લાખ પાઉન્ડ વણેલું સુતર તૈયાર કર્યું હતું.

સને ૧૬૦૮-૯ ની સાલમાં પાંચ મિળો હતી. તેનાં નામ—નર્મદા મિળ—એ મીળની છ લાખની થાપણ છે. એમાં લુમ્સ (સાળ) ૪૦૭ છે, તથા સ્પિનડલ્સ (ત્રાક) ૧૮૫૮૮ છે. એમાં સુતર કંતાય છે તથા વણાય છે, તેના કાપડ પણ બનાવે છે. તેની પ્રેસમાં ગાંસડીઓ બાંધે છે. વરસમાં ત્રણ હજાર ખાંડો ૩ એમાં બેઠાં છે. ભરૂચમાં રાતે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ વિજળીના દોવાથી કામ કરનારી આ પહેલીજ મિળ છે.

વિટલ મિળ—આ મિળ ગ્રીન્સ કોટન કમ્પનીની તે વિટલ સાહેબ અને તેના ભાગદારોએ ડા. ૫૬૬૦૦૦) સાડ વેચાણ લીધી હતી. આ વેચાણ લીધેલી મિળમાં વધારો કરો કુલ વિટલ સાહેબની ત્રણ મિળો છે તેમાં ૪૮૧૦૨ સ્પિનડલ્સ (ત્રાક) તથા ૬૨૨ લુમ્સ (સાળ) છે. એ મિળની થાપણ આઠ લાખની સને ૧૬૦૪ માં હતી, પણ હાલ એ મિળોમાં તજવીજ કરતાં વીશ લાખની થાપણ કહે છે. સને ૧૬૦૮ માં ડા. ૧૨૨૬૬૦૦) નું ૩ ખરીદ કર્યું હતું, તેમ ડા. ૨૧૭૧૧૦) નું ૩ ગઈ સાલની બાકીમાં હતું, મળી ડા. ૧૪૪૪૦૧૦) થયું. એ મિળોએ ડા. ૭૩૭૦૧૮) નું સુતર વેચ્યું ડા. ૧૧૨૬૬૩૬)નું કાપડ વેચ્યું, ડા. ૩૨૨૭૬) નું રંગીન સુતર વેચ્યું, ડા. ૧૬૧૬૩) નો સુતરનો કચરો તથા ડા. ૧૪૫૭૧) નો રૂનો કચરો વેચ્યો.

ધી પ્રોચ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કોટન સ્પિનિંગ અને વીવિંગ કમ્પની લીમિટેડ એ નામની નવી મિળ નીકળી છે. એનો થાપણ રૂપીઆ સાત લાખની છે. દરેક શેર ડા. ૧૦૦) નો હોવાથી સાત હજાર શેર રાખ્યા છે. એના અગ્રેસર હૈદ્રાબાદના શાહુકાર લાલગીર બીનોદગીર તથા ભરૂચના પ્રસિદ્ધ મલજી કુટુંબના ગૃહસ્થ અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી છે અને સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને એજન્ટસ તરીકે તેમનું નામ આગળ કરેલું છે. આથી લાલગીર મલજી એન્ડ કમ્પની એ નામથી પત્ર વહેવાર ચાલે છે.

આ મિળમાં ૨૪૦૦૦) સ્પિનડલ્સથી કામ ચલાવવાનું નક્કી કરેલું, પણ હાલ ૧૨૦૦૦ સ્પિનડલ્સ આવનાર છે, તેટલેથી કામ ચલાવવું પડશે અને ૨૭૫ લુમો માટેની સગવડ રાખેલી છે. આ મિળમાં ૪૦-૬૦-૮૦ એ નંબરોનું સુતર તૈયાર કરવાનું રાખ્યું છે.

આ મિળની બાબત એક ખાસ બાબત લખવાની જરૂર છે; તે એ છે કે આજ દીન સુધી હિંદુસ્થાનમાં મિળો તો ઘણી નીકળી છે; પણ એ સંબંધી શિક્ષણ આપવાને કોઈ મિળે વગર ફાંચે કલાસ કાઢ્યો નથી. આ મિળે એવો કલાસ (વર્ગ) કાઢવાનું નક્કી કર્યું છે કે જેમાં મિળને અંગે જે કલાસ કાઢવાનો છે, તેમાં જે ઉમેદવારોને મિળ સંબંધી કામકાજ શિખવું હશે તેમને ઘણા ઉત્સાહથી શિખવવામાં આવશે. આ શિક્ષણને માટે એ કમ્પનીએ પોતાના કમિશનની બે આનીનો ભાગ એજ કારણસર આપવાને કળુલ કર્યું છે.

જનો.

આ શહેરમાં ૭ જનો છે. (૧) ન્યુ મોફસીલ કમ્પની, એમાં ૪૦ જનો છે ને તેમાં સને ૧૯૦૮-૯ ની ફસલમાં ૨૬૭૧ ભાર કપાસ પીલાયો હતો. (૨) જમસાવાળું જન, જે રૂસ્તમજી વખારીઆના તાબામાં છે. તેમાં ૭૨ જનો છે, અને ૬૮૪૨ ભાર કપાસ પીલાયો હતો. (૩) ગ્રીન્સ કોટનવાળું વિક્ટોરીઆ જન, એમાં ૬૬ જન છે અને ૪૬૬૨ ભાર કપાસ પીલાયો હતો. (૪) (૫) દીનશા ફરદુનજીવાળું બચ્ચા જન તથા પાનવાડીવાળું જન, એ બંનેમાં મળી ૧૦૨ જનો છે અને ૬૫૬૭ ભાર કપાસ પીલાયો હતો. (૬) ગેડમવાળું ઇન્ડીઅન કોટન કમ્પનીનું જન, તેમાં ૬૦ જનો છે અને ૨૦૫૬ ભાર કપાસ પીલાયો છે. (૭) ધી ભરૂચ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કોટન સ્પી. એન્ડ વી. કમ્પની લીમીટેડ-માં ૩૦ જન મૂક્યાં છે અને તેમણે ચાલુ સાલમાં ૨૫૦૦ ભાર કપાસ પીલ્યો હતો.

આ જનોમાં કપાસની અંદરથી કપાસીઆ અને ૩ છુટાં પાડે છે. આ વરસ એસોસિયેશન થવાથી ઇટોલામાં જે કારખાનાં છે, તેઓ એ એસોસિયેશનમાં ઢાખડ નહિ થવાથી તેઓને બાબુ

ઉપર મૂકતાં કુલ ૧૮૮૮૧૬ ભાર કપાસ એસોસિયેશનમાં દાખલ થનારાં જીનોમાં પીલાયો હતો. એ એસોસિયેશનને એ સાલ રૂા. ૪૬૧૨૪૪) ખરચ બાદ જતાં નફો રહ્યો હતો. આ એસોસિયેશનમાં ભરૂચના જીનવાલા દાખલ થયાથી તેઓના જેટલા શેર હશે, તે દરેક શેરે રૂા. ૪૮૪—૮—૦ નફો મળ્યો હતો. એસોસિયેશનને કુલે નફો રૂા. ૪૭૭૧૬૬) નો થયો હતો, અને ખરચ રૂા. ૧૫૯૫૨) થયો હતો.

પ્રેસો.

આ શહેરમાં ૫ પ્રેસો છે. (૧) ન્યુ મોડ્યુસીલ કમ્પનીનું નહાનાભાઈ બેજનજીવાળું પ્રેસ, તેમાં ૬૦૫૫ રૂની ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી. (૨) રસ્તમજી વખારીઆનું પ્રેસ, તેમાં આશરે ૩૦૦૦૦ ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી. (૩) જમસાવાળું રસ્તમજી વખારીઆનું પ્રેસ, તેમાં આશરે ૭૦૦૦ ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી. (૪) મહમદપરા રાયલીવાળું પ્રેસ, તેમાં આશરે ૧૦૦૦૦ ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી. (૫) ઇન્ડિઅન કોટન કમ્પની ગેકમવાળું પ્રેસ, એમાં સને ૧૯૦૮-૦૯ માં ૩૦૦૦ ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી.

રૂની પાકી ગાંસડીઓ પ્રેસોમાં બંધાય છે, તે મુજબ સને ૧૯૦૮-૦૯ ની સાલમાં ઉપર મુજબ આશરે ૫૬૦૦૦ ગાંસડીઓ બંધાઈ હતી.

ઉપર મુજબ મિજો, જીનો તથા પ્રેસોની હકીકત જે હું મેળવી શક્યો છું, તે મેં આ જગ્યાએ દર્શાવી છે. આંકડાઓ લખવામાં કાંઈ ભૂલ તો નથી, છતાં માલીકોને કાંઈ સહેજસાજ માલમ પડે તો તની દરજુજર થશે એવી આશા છે.

સને ૧૯૦૮-૦૯ ની સાલમાં આ જીલ્લામાં ૫ લાખ ૫૧ હજાર એકર વાવેતર જમીનમાં ૨ લાખ ૬૨ હજાર એકરમાં કપાસનું વાવેતર થયું હતું. રૂનો ભાવ રૂા. ૨૬૫) થી રૂા. ૨૭૫) સુધીનો હતો.

રેલવે ટ્રેફિક (રેલવે મારફત વહેપાર).

સને ૧૮૬૮ ની સાલમાં ઉતાડ્ડોની સંખ્યા ૧૮૪૭૮૨ ની હતી, અને સને ૧૮૭૪ ની સાલમાં ઉતાડ્ડોની સંખ્યા

૨૧૬૨૧૦ ની હતી. હવે સને ૧૯૦૮ ના જાનેવારીથી તે ડીસેં-
બર સુધીના ઉતાડ્યોનાં સંખ્યા ૩૩૬૬૩૭ની હતી, અને તેઓ-
ના રેલવે ફ્રેઅર અથવા ભાડાની રકમ રૂ. ૧૬૪૪૨૮) ની ઉત્પન્ન
થઈ હતી. તેમ જાનેવારી સને ૧૯૦૬ થી તે ઓગસ્ટ સને
૧૯૦૬ સુધી ૨૫૬૫૬૪ ઉતાડ્યોના ભાડાની રકમ રૂ. ૧૪૮૩૩૫)
થઈ હતી. સને ૧૮૬૮ ની સાલમાં ભરૂચ સ્ટેશનથી ૩૭૬૨૦ ટન
માલ ચઢ્યો હતો અને સને ૧૮૭૪ માં ૪૨૬૧૩ ટન ચઢ્યો હતો.

ભરૂચથી સને ૧૯૦૬ ના જાનેવારીથી ઓગસ્ટ સુધીમાં જે
લગેજ તથા પારસલો ગયાં તેની સંખ્યા ૫૦૪૬૫ તથા બહાર-
ગામથી ભરૂચમાં આવ્યાં તેની સંખ્યા ૪૬૧૭૧ ની હતી. તેમ
જે મુદતમાં દેશાવર જે રૂની ગાંસડીઓ રેલવે મારફત અત્રેથી
ગઈ તેની સંખ્યા ૪૫૬૦૩ હતી. સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૮ થી
ઓગસ્ટ સને ૧૯૦૬ એટલે આખા વરસમાં જે માલ ભરૂચમાં
આવેલો તેનું નુર રૂ. ૫૦૬૫૨૬) ઉપજ્યું હતું. સને ૧૯૧૨ માં
ઉતાડ્યોની સંખ્યા આશરે ૪૩૮૦૦૦ ની હતી, એટલે દરરોજ
૧૨૦૦ માણસો અત્રેથી જાય છે. રેલવેમાં રૂની ગાંસડીઓ આ-
શરે ૪૬૦૦૦ અત્રેથી ચઢી હતી. લગેજ પારસલો અત્રેથી ગયાં
આવ્યાં, તેની સંખ્યા આશરે ૭૨૦૦ ની હતી. આખા વરસમાં
જે માલ અત્રે આવેલો તેનું નુર રૂ. ૫૧૦૧૧૬૧) હતા.

રેલવે સંબંધી વહેપારની હકીકત દર્શાવી તો એ રેલવે વિષે
કાંઈ પણ વિશેષ હકીકત જણાવવી જોઈએ, એમ ધારી જણાવી છે.

સને ૧૮૬૦ ની સાલમાં રેલવે બાંધવા રેલ (પાટા) નાં-
ખવાનું કામ અત્રે શરૂ થયું, તેમ પૂલ પણ બાંધવાની યોજના
જારી થઈ. સને ૧૮૬૨ ની સાલમાં તો સુરતથી વડોદરા સુધી
આગગાડી જતી આવતી થઈ. ધોળી મુછોવાળાઓ તો આ કાગિ-
યુગનું વૈમાન જોઈને આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા, અને અંગ્રેજ સર-
કારના અમલનાં તથા તેમની બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા.
સ્ટેશન નહાના પાયા ઉપર બંધાયલું હતું, તે પાછળથી સને
૧૮૮૧ માં હાલની હાલત જે જોવામાં આવે છે, તેવું બંધાયું.
જે દિવસે પૂલ ઉપર આગગાડી ચાલવાની હતી અને સુરત તરફ-
થી પહેલ વહેલી આવવાની હતી, તે દિવસે આગગાડી પૂલ ઉપર

થી શી રીતે ચાલે છે ! આગગાડી ચાલતાં પૂલ તુટી પડે છે કે કેમ, તે જોવા હજારો લોકો આપાર અને પેટ્રોપાર નદીને ઉપલાણ અને નીચાણ પાસે જોવાને એકઠા થયા હતા. ગાડી તો સાંજે પાંચેકને સુમારે ધમ-ધમ, ફપ-ફપ, કરતી પૂલ ઉપર આવી અને પાંચ સાત મિનીટમાં સ્ટેશન ઉપર આવીને ઉભી. આ જોઇ લોકોના મનમાં ગાડીના ભારથી પૂલ તુટી પડશે અને ગાડીઓ રેવાણમાં ગરક થશે એ જે બીક હતી તે દૂર થઇ એટલુંજ નહિ, પણ પૂલ બાંધનારનાં સારાં વખાણ થયાં. આ દિવસે ઉતાડોઓએ ગાડીમાંથી નદીમાં નાળીએરો ઘણાં નાખ્યાં હતાં, તેનો લાભ ઘણો ખરો હોડીવાળાઓએ લીધો હતો. આ બધો દેખાવ પ્રજાએ નજરે જોયો હતો.

જે પૂલ નર્મદા નદી ઉપર આપણે જોઇએ છીએ. તે પૂલને કેટલીએક વખત નુકશાન લાગેલું, એટલે રેલથી કેટલાંએક ભૂંગળાં તણાઇ ગયેલાં. સને ૧૮૬૪ ની સાલમાં અત્રેની નદીમાં રેલ આવવાથી પૂલના છ ગાળા ખેંચાઇ ગયા હતા. એ ગાળાઓ ફરીથી બાંધાયા, પણ સને ૧૮૬૮ ની સાલમાં ઓગસ્ટ માસમાં જળરો રેલ આવવાથી ચાર ગાળાને પાછું નુકસાન થયું. આથી એ પૂલની સાથે બીજો જળરો પૂલ બાંધવામાં આવ્યો અને તે સને ૧૮૭૧ માં પુરો થયો. સને ૧૮૬૦ થી સને ૧૮૭૧ સુધીમાં પૂલ પાછળ રૂ. ૪૬૯૩૪૦૦) ખર્ચ થયો હતો. આ પૂલ સને ૧૮૭૬ સુધી ટક્યો, પણ સને ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં ભારે રેલ આવવાથી એ પૂલના છવીશ ગાળાને નુકસાન પહોંચ્યું અને ભૂંગળાં રેલમાં તણાયાં, તેથી બીજો કામ ચલાઉ પૂલ તરતને માટે વહેપાર અટકે નહિ, માટે રૂ. ૧૫૦૦૦૦) નો ખર્ચ કરી બાંધ્યો. સને ૧૮૭૭ ની સાલના ડીસેમ્બરની તા. ૭ મીથી બીજો જળરો પૂલ બાંધવા શરૂ કર્યું. તે સને ૧૮૮૧ ના મેની તા. ૧૬ મીએ બાંધાઇ રહ્યો એ પાછળ આસરે રૂ. ૩૭૫૦૦૦૦) ખર્ચાયા.

સને ૧૮૭૬ ની રેલ વખતે પેસ્તનજી નામનો એક પારસી ગૃહસ્થ તથા રોઝેરીઓ નામનો એક પોરચુગીસ પૂલની સલામતી જોવા પૂલ ઉપર અરધેક સુધી ગયા કે તેજ ગાળા તુટી પડવાથી બંને નદીમાં ખેંચાયા હતા. પેસ્તનજીનો તો પતોજ લાગ્યો નહિ, અને રોઝેરીઓ સારો તરનાર હોવાથી

ઉગર્યો હતો. આ પૂલ સને ૧૮૬૦ ની સાલમાં બાંધવા માંડયો, ત્યારથી તે સને ૧૮૭૭ ની સાલ સુધીમાં અને ત્યાર પછી જખરે પૂલ બાંધાયો, તે સુધાં મળી પૂલ પાછળ આસરે રૂ. ૮૫૯૩૪૦૦) ખર્ચ થયો હતો. ત્યાર પછી બીજે પ્રસંગે જે ખર્ચ થયો હોય તેના આંકડા મળી શક્યા નથી, છતાં એમ ધરાય છે કે એ પૂલ પાછળ બીજા ઘણા રૂપીઆ ખર્ચાયા હશે, કારણ કે હજુ વખત બે વખત મરામત કરવીજ પડે છે. તેમ સામે કાંઠે ખોદાણુ લાગવાથી પથરાઓ નાંખવા પડે છે. ભરૂચથી જતી તથા આવતી આગ-ગાડીનો વખત, વખતો વખત બદલાયા કરે છે, તેથી તે બાબત દર્શાવી નથી. રેલવેને લગતી એક ડિસ્પેન્સરી છે, તેમાં એક મેડિકલ ઓફીસર છે. પહેલાં ડીસોઝા કરીને એક ગૃહસ્થ હતા. હાલ લાંબી મુદત થયાં એક અનુભવી, શાંત અને ડાહ્યા ગૃહસ્થ ખરજોરજી સોરાબશા મુનસફના છે.

મિળો, જીનો, પ્રેસો, વિષેની હકીકત તે કારખાનાનાં ગૃહસ્થો તરફથી તથા ઘણી ખરી શેઠ નાનાભાઈ બેજનજી તરફથી મળી છે. રેલવેની હકીકત ગેઝીટીઅરમાંથી લીધી છે તથા કેટલીએક ડોક્ટર ખરજોરજી સોરાબશા તરફથી મળેલી અને કેટલીએક જાતે જોયેલી લખી છે.

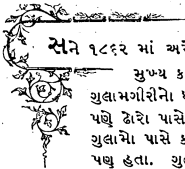

પ્રકરણ ૩૪ મું.

સને ૧૮૬૩-૬૪ ની જાહેજલાલી.

સને ૧૮૬૨ માં અમેરિકામાં લઢાઈ સળગી. એ થવાનું

મુખ્ય કારણ એ હતું, કે દક્ષિણ અમેરિકામાં ગુલામગીરીનો ધંધો ચાલતો હતો. જેવી રીતે આપણે ઢાંચે પાસે કામ કરાવીએ છીએ, તેવી રીતે ત્યાં ગુલામો પાસે કામ લેતા હતા, તેમ તેમને વેચતા પણ હતા. ગુલામો ઉપર જીલ્લમ તથા તેમને વેચવા, ખરીદવાનો ધંધો એટલો વધી ગયો હતો, કે ઉત્તર અમેરિકાના લોકોથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી એ ધંધો બંધ કરવા તેઓનો ઘણોજ આગ્રહ અને આજીજી છતાં દક્ષિણવાળાઓએ તેમને પત કર્યા નહિ, તેથી લઢાઈ ચાલી.

દક્ષિણ અમેરિકામાં ૩ ઘણું પાકતું હતું, તે વિલાયત ચઢતું હતું. લોકો લઢાઈમાં ગુંથાયાથી પાક થયો નહિ. ચઢત ઓછો થઈ, બલકે સમુજગી બંધ થઈ તેથી હિંદુસ્થાનના રૂની ખપત જાગી.

ભરૂચ જીલ્લામાં ઇશ્વર ઇચ્છાથી તે વખતે ૩ સાડ પાકેલું, તેમ ભરૂચ પોતાનાં ચઢીઆતા રૂને માટે પ્રખ્યાત હોવાથી અત્રેનું ૩ દપટ ખપવા માંડ્યું. રૂના ભાવ પહોલાં રૂ. ૮૫) થી રૂ. ૯૫) ના હતા, તે એકદમ ધીકી ગયા. રૂ. ૨૦૦) થી રૂ. ૨૫૦) ના ભાવ ખોલાયા, અને વધતાં વધતાં રૂ. ૮૦૦) ઉપર થઈ ગયા.

ખડુતો પણ આ જોઈ ચમકી ગયા, અને જે જે ખેતરમાં તે પ્રસંગે જોઈએ, તે તે ખેતરમાં કપાસ શિવાય બીજું જોવામાં આવેજ નહિ.

કપાસ ગામડાંમાંથી ખરીદ કરવા તથા રૂ ખરીદ કરવા નાણાં જોઈએ, તે નાણાં શરાફાને ત્યાંથી માગે તે વ્યાજ આપી રૂના વહેપારીઓ લેવા લાગ્યા, તેથી રૂપોઆની છોળો ઉછળતી દરેક બજારમાં જણાતી હતી. આ વખતે નોટો સ્વપ્નામાં નહિ, તેથી રૂપાંબાઈજ દરેક દુકાને જણાતાં હતાં. કોથલો ઠલવાવી એક લઈ ગયો, કે બીજા તોડાનો ખણુણુ થતો અવાજ શરાફાની પેઢીએ સંભળાતો હતો. તે ખાલી થાય કે તરત ત્રીજાનો ખણુ ખણાટ સંભળાતો. એવી રીતે રાતના દશ વાગ્યા સુધી નાણાંની ખપત ચાલતી હતી. નાણાવટીની દુકાનોએ રાત્ર સુધી વહેપારીઓની કે તેમના ગુમાસ્તાઓની લીડ ઓછી થાયજ નહિ, ચાર પાંચ ઉભેલાજ હોય.

આટલાં બધાં નાણાં નાણાવટીઓ ક્યાંથી પુરાં કરે, અને જો નથી આપતા તો વટ જાય, માટે તેઓએ પણ ઘરગથાઉ નાણાં દપટ ચોપડાઓમાં જમા કરવા માડ્યાં. ખાર આનાની તેરીખે પણ નાણાવટીઓ જમે રાખતા હતા, તેથી લોકોએ જમીનમાં દાટેલાં નાણાં બહાર કાઢ્યાં ને નાણાવટીને ત્યાં આપવા લાગ્યા. રાંડી રાંડે રેંટીઆની પુંજ પણ જમા કરાવો. આ વખતથી ભરૂચમાં શાહુકારી વ્યાજ ખાર આના ગણાવા લાગ્યું. ત્યાર પહેલાં ચારથી આઠ આના અને દશ આના તો હદ થતી. જેવી રીતે હાલ “ જે ટકા વ્યાજના લખશ ” એમ કહે છે, તેવી રીતે તે પહેલાં ખાર આનાની તેરીખ લખશ એમ કહેવાતું હતું, અને જે ટકો વ્યાજ ભરે, તે તો લાસ આસામો કહેવાય.

વહેપારી બજાર જે લલુભાઈનું ચકલું કહેવાય છે, ત્યાં સવારના સાતથી તે રાત્રના જે ત્રણ વાગ્યા સુધી વહેપારીઓ અને દલાલોની લીડ મચી રહેતી હતી. ગાડી જવી પણ મુશ્કેલ પડતી. ગાડી હાંકનાર “ શેઠ ખીસો, ” “ શેઠ ખીસો, ” એવી બૂમો પાડે તો પણ શેઠ તો કાને હાથ દધનેજ ઊભેલા હોય, અને બીજા વહેપારી કે દલાલ સાથે સદ્દા કરતાજ હોય. શેઠનું ધ્યાન બીજામાં હોયજ નહિ.

વહેપારીઓમાં વહાણ દલાલ કુટુંબના એક ભાગવ બ્રાહ્મણ (ગૃહસ્થ) ગણપતરામ તુલસિદાસ જેને દલાલોએ તથા વહેપારીઓએ “રાજ” નામ આપેલું હતું, તે આવે ત્યારેજ ભાવ પાડે. તેને વળતે આવતાં વાર થાય તો દલાલો કહેતા કે હજી “રાજ” આઠ્યા નથી, તેમને આવવા દો, પછી ભાવ પડશે. આ માણસ એક ભરૂચી ભાગવ ગૃહસ્થ છતાં સુરતીસઘ પાઘડી, પગ લગી આવે એવો લીલો કસવાળો ડગલો પહેરી પોતાના ગૌરવર્ણ, બેઠા ઘાટ નું પુષ્ટ શરીર, પણ ઘડપણને લીધે ખુંધ આવેલી, એવા આ ગૃહસ્થ પોતાના ભાઈ ભત્રિજાઓ સાથે વહેપારી બજારમાં આવી દરેકના જેગોપાળ લઈ, એક ઓટલે બેસતા હતા, તેની આસપાસ વહેપારીઓ તથા દલાલો વિંટલાઈ વળતા હતા. પોતાનો હાથ લાંબો કરી પોતાનો દોપટો તે ઉપર ઢાંકી દલાલને કે વહેપારીને બોલાવી તેનાં આંગળાં લઈ દોપટા નીચે ઢાંકી ભાવ નક્કી કરતા હતા. તેજ ભાવ તે દિવસનો સમજાતો હતો. એ ગૃહસ્થની પેઠી એના બાપ તુલસિદાસ ભગવાનદાસના નામથી ચાલતી હતી. એની મદદમાં એનું સો માણસનું કુટુંબ હંમેશાં હાજર રહેતું હતું. પોતાનાં આગવાં વહાણો રાખ્યાં હતાં. વહેપાર પણ કરતા અને દલાલો પણ કરતા હતા. એ માણસને આ પ્રસંગે ખારથી પંદર લાખનો નફો મળ્યો હતો. પોતાનાં કુટુંબના દરેકને હાથે તેમાં પોતાના જેવા ઘરડાઓને હાથે પણ સુવર્ણનાં કડાં ઘાલી દીધાં હતાં.

બેરામશા ધનજીભાઈ રૂના મોટા વહેપારી હતા, તેમને ત્યાં લક્ષ્મિદાસ ગોપાલ, જેની હવેલી માણેકલાલ વેણિલાલે વેચાણ લીધેલી, તે તથા પાવડીઆવાળા નાનાભાઈ ગુમાસ્તા છતાં તેએ એ આગવો વહેપાર કર્યાથી તેઓ શેઠ બની બેઠા હતા. લક્ષ્મિદાસ તો બહાર નીકળેજ નહિ, ખારીએ ઉભા રહી સોદા કરતા હતા. દરેકને માથે વહેપારનાં કામમાં પાણી ફેરવે એવા નહાનામાં પાવડીઆ લાખો રૂપીઆ કમાયા હતા. તેમ પોતાના શેઠ કરતાં પણ મોટા વહેપારી થઈ પડ્યા હતા. વળી વિશેષમાં તેનામાં દરેકનું મન ગમે તે પ્રકારે હરણ કરી લેવાની પહેંચ હતી. આ બેઠા ઘાટના વાયડા વાણીઆ પાવડીઆનો ધર્મ પાળનાર પોતાનાં મીઠા મીઠા બોલથી તથા પ્રપંચથી શહેરમાં મોટા વહે-

પારી તરીકે, જેમ મુંબઈમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ કહેવાયા, તેમ એ ભરૂચના પ્રેમસંદ રાયચંદ કહેવાતા હતા. લક્ષ્મદાસ ગોપાળ તોછડા તથા અહંકારી હોવાથી તેમનું એમનાં કરતાં વજન ઓછું પડતું હતું. વલંદાની કોઠી પણ ખરીદ કરી એક વખત પાવડીઆની કોઠી કહેવરાવી હતી. આ ખંને પાવડીઆઓ ઝેરામશા જે પોતાના શેઠ તેમને પણ પછીથી ગણકારતા નહિ. ગુમાસ્તાઓ જેટલો નફો પારસી શેઠને થયો હોય એમ સાંભળ્યું નહતું. એ શેઠ ઉમદા દીલના લોળા ગૃહસ્થ હતા, તેથી છેતરાઈ નય એવા હતા.

આવી રીતે રૂનો ભાવ આવ્યો, તેથી એ વરસમાં મોટા નહાના વહેપારીઓ તથા દલાલો સૌ સૌના નશિખ પ્રમાણે લાખો રૂપીઆ કમાયા, તેથી તેમનાં જાહોજલાલી જોવા જેવો હતો.

આ કમાણીનો શો ઉપયોગ કરવો, નાણાં કયાં નાંખવાં, એ વિચારમાં તેઓએ ખેંકો કાઢી. ખેંકોના શેરો લોકોએ ભરવા માંડ્યાં. રાંડી રાંડોએ પણ પોતાની એકઠી કરેલી પુંજ, જે નાણા વટીઓને ત્યાં મૂકેલી, તે ખપ નહોવાથી પાછી અપાયલી, તે પણ ખેંકોમાં કાલાવાલા કરી મૂકી. પાવડીઆ નહાનાભાઈની ખેંક સૌથી શ્રેષ્ઠ અને લાભકારી ગણાયાથી ત્યાં તે શેરોના ભાવ વધી ગયા, છતાં લોકોએ નાણાં આજીજી કરીને મૂક્યાં. કેટલાએક ડાહ્યા, નિર્લોભી અને સમજી વહેપારીઓ, દલાલો, તથા નાણાવટીઓ જેઓ સાફ કમાયા હતા, તેઓએ તો નાણાં મળ્યાં એટલે ખેંકો તરફ નજર કરી નહિ અને છાનાંમાનાં જોયા કર્યું. તેઓજ પાછળથી સુખી રહ્યા. નવાઈ જેવું એ લાગ્યું કે ખેડાવાળો પણ લોભાયા. તેઓનાં નાણાં દાટેલાં ભોંય સાચવતી હતી, તે તેઓએ ખહાર કાઢ્યાં, અને તેમણે દશાલાડની વાડીનાં મકાનમાં એક ખેંક ઉઘાડી. તેનું નામ તેઓએ “ ધી દવેજી જોઈંટ સ્ટોક કમ્પની ” આપ્યું હતું. તેમાં તેઓએ શેરો ભર્યા હતા, તેમ લોકોનાં નાણાં જમે પણ રાખવા લાગ્યા હતા. સરકારી નોકરો જેને વગ હોય, તેઓ નોકરીથી રજા લઈ, અથવા રજા નહિ મળી, તો રાજીનામાં આપી ખેંકોમાં દાખલ થયા, તેઓ તો પાછળથી ઘણાજ પસ્તાયા હતા. આ વખતે વહેપારી વર્ગ સરકારી નોકરોને ગણતાજ નહિ. અધિકારીઓના પગાર જે સને ૧૮૭૩-૭૪ થી વધ્યા છે, તેવા પગાર

વધેલા નહિ. મુનસફ, મામલતદારને રૂ. ૧૦૦) બલકે તેથી પણ ઓછા રૂ. ૮૫)ની મામલતદારની છેલ્લી જગ્યા હતી, તેવા-ઓની પણ તે વખતે ગણતરી નહિ, તો બીજા હલકા નોકરોને કોણ ગણે ? આવી રીતની વહેપારી વર્ગની સ્થિતિ થવાથી મકાનો પણ ભવ્ય બંધાયાં. ગાડી તો તે પહેલાં કોઈને ત્યાંજ જોવામાં આવતી, તે તેઓએ રાખવા માંડી. બળદની જોડની કિમ્મત, તેમજ ડોળદાર ગાડીઓ કરાવવાની જે કિમ્મત માગે તે આપતા હતા. આવી બાબતમાં પણ ચડસા ચડસી ચાલતી હતી. લાડી, વાડી, ને ગાડીનું સુખ વહેપારીવર્ગમાં આવ્યું. લગ્ન પ્રસંગે રામ-જણીના નાચ કરાવવા લાગ્યા. સારા સારા વરા વાજન થવા લાગ્યા. મંદિરોમાં પણ ધર્મ દાન સારાં અપાવાં લાગ્યાં. મહારાજોનાં સ્વરૂપ પણ ઘણાં આવવા માંડ્યાં. તેઓને પણ સારી કમાણી થઈ. ઘેર ઘેર પધરામણી થતી હતી. “ દેખ, દેખને શિખ, શિખ, ” એ મુજબ ગાડરીઓ પ્રવાહ ચાલતો હતો. એક કરતાં એક ચઢી-આતો થવા પ્રયત્ન કરતો હતો. સોનાંબાઈ તથા રૂપાંબાઈ જ્યાં ત્યાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. ખરચ કરવામાં પાછી પાની કોઈ કવચિતજ કાઢતું. ઊનાણી તથા ઓચ્છવેના ભાત ભાતના વરાઓ થતા હતા. ટહેલીઓ ટહેલ નાખવા ઘણા આવવા લાગ્યા. તેમને પણ તેમનું જોઈતું મળતું હતું. ચોકસી બજારમાં સોનાં રૂપાં ઘણાં ખરીદ થવા માંડ્યાં. સોનીઓને પણ જરા પુરસદ નહિ. મ્હોં માગી મનુરો પામતા હતા. ગામડેથી પણ કેટલા-એક આવી ચઢેલા તેઓને સારી કમાણી થઈ હતી. મનુરો ઘણીજ મોંઘી થઈ પડી હતી, કેમ કે નવાં મકાનો બંધાવા માંડ્યાં હતાં. આથી મનુર વર્ગ પણ તાજે થઈ પડ્યો હતો. શાહુકારોનાં નાણાં જે પરગણામાં ધીરેલાં, તે પણ ખેડુતો માત-ખર થવાથી મુદત ગયા છતાં આપી ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તાજ બન્યા હતા. હલકા સરકારી નોકરો શિવાય દરેક ધંધા-વાળા જાહેજલાલી ભોગવતા હતા. શેઠની જાહેજલાલી સાથે ગુમાસ્તાઓ પણ તાજ થયા હતા.

દરેક ગામની જમીનમાં રૂ શિવાય બીજો પાક કરતાજ નહિ, તેથી બહાર ગામથી અનાજ જે આવતું તે વપરાતું હતું, પણ મોથું વેચાતું હતું. હાલ જેવી દરેક ઓજની મોંઘવારી છે,

તેવીજ મોઘવારી બલકે કાંઈ વધારે હતી. એટલું સુગમ હતું, કે તેલ દીવેલ આઠસેર દશશેર મળતાં હતાં દૂધ જે પૈસાનું કે ચાર પછતું શેર મળતું હતું, તે તો ભાટીઆ ચાર પૈસા શિવાય હાથ મૂકવા દેતાજ નહિ.

આવી મોઘવારી છતાં નાણાંની છત અને તે વખતની સારી કમાણીને લાંઘે લોકો મોજ મારતા હતા. ધીરધાર પણ સારી હતી, તેથી ગરીબ ગરબાં નબ્યાં જતાં હતાં. ધર્માંદા ટીપો ઘણી નીકળતી હતી, તેમાં આજે જે એક રૂપીઓ ભરવા આના કાનાં કરે, તે પાંચ દશ રૂપીઆ ભરવા જરા પણ આંચકો ખાતા નહિ.

કારીગર, સુધાર, લુહાર તથા મનુરની મનુરીના ભાવ વધી ગયા, કડીઆને ચારથી છ આના મળતા હતા, તેના બમણા થયા, સુધારના પાંચ, છ આનાના ચૌદ આનાથો રૂપીઓ થયો, મનુરના દશ પૈસા, ઘેરીના છ પૈસા, ને છોકરાને એક આનો, તેના પણ આ વખતે બમણા થયા. તે વખતની જે મનુરી કાયમ રહી છે તે આજ સુધી ચાલી આવી છે.

આવો વહેપાર રૂનો ચાલતો હતો, તે વખતે પુરબ (કાંઠા) ની બલિહારી પ્રાચીન તથા મધ્યકાળના જેવી દ્વીશતી હતી. કતોપોર બજારમાં જ્યાં આગળ ચાર બાબુના ચાર રસ્તા આવી રહ્યા છે, તેમાં દક્ષિણ તરફના રસ્તાની બાબુથી રૂ તથા બીજાં વસાણાં વગેરેની ગાંસડીઓની હાર શરૂ થયેલી તે ઠેઠ બહેચરાણ સુધી, અને ત્યાંથી કુકરવાડા સુધી ગયેલી, જેવામાં આવતી હતી. વહાણોની લંગાર નદીને શોભા આપી રહી હતી. એ ગાંસડીઓ ઉપર કુદકા મારી લોકો બહેચરાણ જતા હતા. એ ગાંસડીઓ, વહાણો તથા તબેલાઓમાં ચઢાવવા લોઈ લોકોનો ખપ વધારે પડતો હતો, તેથી એ વર્ગને બીજા મનુરીઆત વર્ગ કરતાં વિશેષ કમાણી થતી હતી. દરેક લેઈને રાજના રૂપીઆ ત્રણ ચારથી ઓછું મળતું નહિ. રૂ તથા કરીઆણા વગેરેની ગાંસડી-થેલામાંથી શુભસ્તા તથા મનુરો વગેરે માલ કાઢી લેતા હતા. તે વેચતા તેથી તેઓ મઝા મારતા હતા. રૂમાં લેગ થતો એટલે સારા માલમાં નઠારો પણ લગતો હતો. આ લેગ કરવાનો રીવાજ તે દિવસથી શરૂ થયો કહેવાય છે. પહેલાં આવો

લેગ થતો નહતો. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી તથા હોરા વગેરે દરેક વર્ણના વહેપારીઓ તથા દલાલો, તેમના શુમાસ્તા સાથે પુરબ ઉપર લેગા થતા. શેઠીઓ લાતીઓમાં બેસી પોતાનો માલ ચઢ્યો કે નહિ તેની તપાસ કરતા. વહાણનાં નુર પણ વધી ગયાં હતાં. સતમી લખનારાને પુરસદજ મળતી નહિ. કસ્ટમ કચેરીમાં જકાતનાં નાણાં લેનાર થાકી જતા હતા. આથી પુરબે એક મોટું વહેપારના મથક જેવું દીસતું હતું, અને શોર બકોર એટલો થતો કે કાને પડ્યું સંભળાતું નહિ. હબરો માણસોની રોજી પુરબે ચાલતી હતી. પુરબનો દેખાવ આ વખતે મુંબઈના પ્રિન્સેસડોક જેવો ભાસતો હતો. કામ શિવાયનું પુરબે તેમજ શહેરમાં કોઈજ માલમ પડતું નહિ.

ગાડાંવાળાઓને પણ આ વખતે કમાણી ઘણી સારી હતી. ચારથી આઠ બળદ બેઝાયલાં નાગેરીઓનાં મોટાં ગાડાં, તથા ગામડાંનાં ગાડાં સેંકડો મણુ કપાસ, રૂની ખરકીઓ સાથે ભરૂચમાં આવી વહેપારીઓની વખાર તરફ જતાં બેવામાં આવતાં. વહેપારીઓ પોતાની વખારમાં માલ ઠાલવતા, અને ચરખાઓ જે વખારમાં રાખતા હતા, તેથી માલ સાફ થતો હતો. હાલની છોટાલાલ વકીલની વાડી, જે તે વખતે બેરામશાનો ચરખો કહેવાતો હતો, ત્યાં તો દૈનિક ગાડાંઓની લંગાર જતી બેવામાં આવતી હતી.

ચારે બાજુએ ભરૂચ એક ઉદ્યોગી શહેર થઈ પડ્યું હતું. કપાસ તથા રૂ એકલું જીલ્લામાંથીજ આવતું એમ હતું નહિ. મુંબઈ સુધી આગગાડી ચાલતી નહોતી, તેથી ગુજરાતનું રૂ ભરૂચ માંજ આવી કાંઠા ઉપર લેણું થતું હતું. રૂ શિવાય પણ બીજા ઘણા માલ ગુજરાતનો અત્રે આવતો હતો. વહેપારી, દલાલ, મજુર, તથા નાણાવટી વગેરે આ ઉદ્યોગમાં ગુંથાયલાઓને ખાવાના પણ પુરસદ મળતી નહિ. જેઓ તાપમાં બપોરે ઘર છોડે નહિ, તેવા પણ ઉન્હાળાના સખત તાપમાં ખરે બપોરે આમતેમ રખડતા જણાતા હતા. પરબો ઠામઠામ મંડાયલી, તેમાંથી પાણી પીનારા પરબોની આસપાસ વિંટલાયલા, કોઈ લોટે, કોઈ જામે, કોઈ લોટીએ, કોઈ પડીએ, તો કોઈ પોશે પાણી પીતા જણાતા હતા. પાણી પી “ હા-આ-શ ” શબ્દ તેઓના મંડામાંથી નીક-

ળા હતા, તેમ પાણીના રેલા નીકળેલા તેની ઠંડકમાં થોડી વાર ઉભા રહી ચાલી જતા.

ગામડીઆઓને ધાર્યા કરતાં વિશેષ નાણું મળ્યાથી માગનારનું મન દોકડે પૈકે મનાવતા હતા, કેથી દિવાની કોર્ટમાં કામ પણ ઓછાં થવાથી વકીલોને બેઠી પડવાને વખત આવ્યો હતો. કેસુરદાસ, સહિપતરાય જેવા વકીલો જેઓએ સારાં નાણું લેવાં કરેલાં, તેમણે બેંકોમાં શેર લઈ પોતાનાં નાણું રોકેલાં હતાં. વિશેષે તાબુળ થવા જેવી વાત તો એ હતી કે અત્રેની હાઇસ્કુલના માસ્તર રા. બા. પાર્વતીશંકર જેઓએ પોલિટિકલ ઇકોનોમી પુરી વાંચી, તેનો સમજીને ખરો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેઓના મને પણ કહ્યું ન કરવાથી લોભાઈને શેર બજારનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. દલાલો સ્કુલમાં આવતા છોકરાઓની નજરે પડતા હતા. આ વખતે કઈ રજા પાળવી, કઈ ન પાળવી, એ માસ્તરની મરજી ઉપર હોવાથી, ઘણાખરા નહિ જેવા તહેવાર, ઘોળી પુનમ, જઘાત, ડોસી નોમ, વસંત પંચમી જેવા તહેવારોની રજા છોકરાઓને મળતી હતી. રજાનો દિવસ એ છોકરાઓને મોટો લાભ !

પહેલા હપતાનું છ માસનું વ્યાજ સેંકડે ટકા લેખે બેંકોએ ચુકવી આપ્યું, તેથી શેરના ભાવ ધીકી ગયા. રૂ. ૧૦૦) ના રૂ. ૧૨૫) થી રૂ. ૧૪૦) સુધી સાંભળ્યા હતા, તેથી શેરોની લે-આપ ઘણી થતી હતી. નહાનાભાઈ તો આ વખતે વહેપારીઓમાં રાજ એમ કહેવાયા. બેંકો આગળ હજારો માણસની ભીડ દરરોજ થતી હતી.

કરસન કાકા, કાનદાસ મંગળજી, અમરતલાલ મોહનલાલ, પરમાનંદ ભાઈજીભાઈ, તેલીવાળા વગેરેની કેટલીએક પેઢીથી ચાલતી આવેલી મોટી દુકાનો, જેમાં સરાફી ધંધો ચાલતો હતો, તે પેઢીઓએ પણ રૂનો વહેપાર કર્યાથી વિશેષ નફો મળ્યાથી તેઓ ઘણી શ્રીમંત ગણાવા લાગી.

રૂસ્તમજી દલાલ તથા ડુંગાજીવાળાઓ, દલાલી સાથે વહેપારમાં સામેલ થયલા, તેઓને પણ તેઓના ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલા દીકરાઓ, જેઓ આસપાસ ફરી વળે એવા બાહોશ હોવાથી, તેમની મદદથી સારો નફો મળ્યો હતો,

પણ પહેલા વરસનો નફો લઈ દૂર ખસી ગયા, તેથી આખરૂંમાં રહ્યા હતા. ટુંક ભંડોળીઆ વહેપારી પણ ઘણા થઈ પડ્યા હતા. નાણાં કરજે કાઢીને પણ કેટલાએક વહેપારમાં પરોવાયા હતા, તેમને પણ તેમના પ્રમાણમાં સારો નફો મળ્યો હતો. તેમ તો-લાટો પણ તાબા ખન્યા હતા.

કાપડ બજારમાં તરેહ તરેહનાં રેશમી, સુતરાઉ તથા ઊનના માલ આવતા હતા, તેની દૃષ્ટ ખરીદી ચાલતી હતી. આ માલનું શું લેશો, એ તો કોઈ કાપડીઆને પૂછેજ નહિ. જેટલું માગે અને જે માગે તે કાપડ કાપડીઆઓ વહેપારી વર્ગને તરતજ આપતા હતા, અને પોતાની નજરમાં આવે તે કિંમત લેનારને નામે ઉધારતા હતા. ભાતભાતનાં કાપડો આ વખતે ભરૂચમાં આવતાં હતાં અને તરત ખપી પણ જતાં હતાં. કાપડીઆના ગુમાસ્તાઓ પણ ગુમાસ્તી છોડી કાપડીઆ થઈ પડ્યા હતા.

જેઓને રાટલા પર મીઠું, કે જે ટકે ટોપલો તે વખતે વેચાતું કહેવાતું, તે મીઠું પણ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું, તેઓ રાત્રે દૂધ, પુરી, ભજીઆં, શાક સાથે વાળું કરતા થયા. આ વખતે દુઃખ ટુંકા પગારના સરકારી નોકરને હતું, કેમ કે તેને દૂધ વિના વાળું કરવાનો વખત આવ્યો હતો, તો પણ નાણાંની આવી રેલમછેલ ચાલી રહી હતી, તેથી કોઈ જગ્યાએ સો, બસે લેવા જાય તો તરત તેને મલતા હતા ખરા, ને તેથી તેનો સંસાર પણ નભતો હતો. દીવાળી સુધીમાં દરેક વહેપારીનું તારણ જણાઈ ગયું. ભરપટો નાણાંની રેલમછેલ જણાઈ, બંધાતાં મકાનો પણ પુરાં થયાં, અગર સહેજસાજ ખાકી હશે તે દીવાળી પછી સંવત ૧૯૨૦ ના કારતક, માગસરમાં પુરાં થયાં. સોનીઓને ત્યાંથી જણસો પણ તૈયાર થઈ. જોઈએ તેવાં વસ્ત્રો પણ ખરીદાયાં. એવામાં માહ મહિનો આવ્યો. વહેપારી વર્ગમાં લગ્નો શરૂ થયાં. હિંદુ, પારસીઓમાં છોકરાઓ પરણે એતો મોટો લહાવો. વાણી-આઓ એકી તારીખે ભાગવોની માફક લગ્ન લેતા નથી, પણ અનુકૂળતા પ્રમાણે જુદા જુદા દિવસોએ લે છે, તેથી નાચ તથા વરઘોડાનાં આમંત્રણ જુદા જુદા મિતિનાં દરેક ઓળખાણવાળા તરફ પ્રસ્તાવ હતાં. તેમાં સરકારી નોકર તો કોઈકજ ખાકી રહે. આવે પ્રસંગે સરકારી અધિકારો જેને ત્યાં જાય, તેને હાલની પેઠે

મોટું માન મળ્યું એમ સમજાતું હતું. વાણીઆઓ લગ્નમાં અછાં અછાં કપડાં પહેરી શાલ દોશાલ ઓઢી નાચ રંગ જોવા જતા હતા. રામજણી શું ગાય છે તે સમજે નહિ, તેથી તેવો કોઈ કારકુન મોઢ, ભાર્ગવ કે ક્ષત્રિ જે સમજતો જણાય; તેને કાલાવાલા કરી તેઓ બેસવાનું કહેતા હતા. તેઓ ફલાણો રાગ ઉડાવ, એવું રામજણીને સૂચવતા હતા, તે રાગ તે ગાતી હતી. મકાનો તો અછાં રંગાવે તેમાં શી નવાઈ, પણ બેઠકનો માંડવો તો નવા બનાતના તકીઆ, શેત્રંજીઓ અગર ઘણી જગ્યાએ ગાલીચાઓથી અને હાંડી, ઝુમ્મરમાં મૂકેલા કંડીલ અને ગ્લાસોની રોસનીથી દરેક જગ્યાએ દીપાયમાન જણાતો હતો. ગવૈયા તથા હરદાસોને તો આ વખતે કોઈ પૂછતુંજ નહિ. તેઓ તો મંદિરો તથા મહાદેવનાં દેવાલયોમાં પોતાની ધુમ મચાવતા હતા, તેમને પણ પોશીદા મળતા હતા. ગાગેરીઆ ભટોને તો સારો લાભ થતો હતો, કારણ કે કથા કહેવામાં દરીઆ પારનાં નવાં નવાં ગખ્યાં ઠોકી લોકોના મન ખુશ કરતા હતા. તેઓને તો દરરોજ લાડુ આપટવાના મળતા હતા તથા સીધાં પાણી પણ પુષ્કળ લેમાં થતાં હતાં.

લખમિચંદ મોહનલાલ જે ઘી સાથે થોડું ઘણું અનાજ પણ વેચતા હતા, તેઓ અનાજના મોટા વહેપારી થઈ પડ્યા. જે મજુરો પુરજેથી ૩ ગાંસડીઓમાંથી કાઢી લાવતા, તે ૩ તે મજુર વર્ગને દાણા આપી લતા હતા. તે ૩ વેચવાથી તથા ઘી, દાણાનો ધંધો બહોળો કરવાથી શ્રીમંત બન્યા હતા. ૩ના વહેપારનો લોભ ન કરવાથી એ દુકાનની હાલત સારી રહી હતી. વલંદાની કોઠી એના દીકરાઓએ સાતેક વરસ ઉપર રૂ. ૧૪૦૦૦) આપી ખરીદ કરી હતી.

ફરસરામ તુઈરામ તો ૩માં કે બેંકમાં પડ્યાજ નહિ, તેથી તેમની હાલત જોઈએ તેવી રહી. આવા પ્રસંગમાં એ નાણાવટીઓને જેમ નાણાં ધીરતા હતા, તેમ ગરીબ ગરબાને પણ નાણાં ધીરતા હતા. એમના બાપ તુઈરામ ઠાકોર જેમણે ભરૂચમાં રણુછોડજીનું મંદિર તથા દીપમાળ બંધાવ્યાં છે, તેઓ લલુભાઈના ચોપદાર હતા. સને ૧૮૦૩ માં ભરૂચ લીધું, તે વખતે એ ફાવી ગયા હતા, એમ સાંભળ્યું હતું. રણુછોડજીના મંદિર પાસે જે મહાદેવનું દહેરું છે, તે બંધાવતાં તેમાંથી દ્રવ્ય નીકળ્યું. તે દ્રવ્યથી

આ દીપમાળ તથા રણુછોડરાયનું દહેરૂં ખાંધ્યું હતું, એમ ઘરડાઓ કહેતા હતા.

ભકિતદાસ ભગવાનદાસ જે જમીએતરામ નાગરાના ગુમાસ્તા કહેવાતા, તેઓ બુદ્ધી દુકાન કાઢવાથી આ વખતે મોટા સરાફ થઈ પડ્યા હતા. તેમની પેઢી હજુ સલામત છે. વળી દામોદર કળ-જીગ જે કોથળીમાં પૈસા રાખી તથા સહેજસાજ પરચુરણ રાખી કતોપોરના બજારમાં બેસતા હતા, તેઓ પણ સરાફ બની ગયા હતા. તેમની હાજીખાંના બજારની પેઢી એમની જાંદગીમાં ધમ-ધોકાર ચાલતી હતી, તેમ ધિરજરામ માધવરામની સો વરસની જીની પેઢી પણ આ વખતે હાજીખાંના બજારને શોભા આપી દીધી નીકળી હતી. દાદાભાઈ પારેખની પણ શરાફી પેઢી આ વખતે તેજીપર આવી હતી. હાજીખાંના બજારમાં આ ચાર દુકાનોએ હજારો રૂપિયાની આપ લે થતી હતી. આ દુકાનોએ લોકોની ભીડથી તથા નાણાંની રેલમછેલથી, હાજીખાંનું બજાર સુરતનું પહેલાંનું નાણાવટ બજાર જેવું કરી મૂક્યું હતું.

આવી રીતે નાણાંની રેલમછેલ થઈ રહી હતી, તો પછી લગ્ન પ્રસંગમાં વરઘોડાની શોભાનો પાર હોયજ નહિ. ઘણાં ખરાં રાત્રે રોશની સાથે સરગસો નીકળતાં હતાં. લોકોની ઠઠ જેવા મળતી હતી. જેટલાં શહેરમાં વાહનો મળી શકતાં, તેમાંનાં ઘણાંખરાં સરગસોમાં જેવામાં આવતાં હતાં. ઘણાં જણ પોતાનાં છોકરાંને સજેડે પાલખીમાં કે પછી બીજાં વાહનોમાં બેસાડતા હતા. તેઓને સારા પોશાક સાથે આભુષણોથી મઢી કાઢતા હતા. દરેક એવાં સજેડાં આગળ રોશનીનો બંદોબસ્ત બેસાડનારે કરી મૂકે-લો હોયજ, તેથી તેમના પોશાક સાથે જોડું દીપી નીકળતું હતું. સાબેલાઓ પણ જે ઘોડા ઉપર બેઠેલા જેવામાં આવતા, તેઓ પણ તેઓના પોશાક અને પોશાક ઉપર કોટે. આવી રહેલાં આભુષણોથી શોભી નીકળતા હતા. તેમની આગળ પણ રોશનીની ખોટ હતીજ નહિ. કોઈ ખુદો બેસે, તો તેનો બાપ કે કોઈ સગો તેનેકહે ટટાર બેસની, ગાંડો છે કે શું ? એવા શબ્દો વાપરતા હતા. અમુક મુકરર કરેલી જગ્યાએ આતસખાજનાં ઝાડો પણ પુટતાં હતાં. આ જોવાને લોકોની ભીડ વિશેષ થતી હતી.

સાજનીઆઓએ પણ અસ્ત્રીદાર અંગરખા ઉપર કરખી શાલો ઓઢેલી જણાતી હતી. કેટલાએક જામા પહેરેલા, તેમના શરીર ઉપર શાલ સાથે જણાતા હતા. તેવા ઘણાખરા ધોળી મૂછોવાળા હતા. ચાર પાંચ આંગળની રેશમી કોરના ધોતીનેડા શિવાયનો કોઈકજ હશે. કેટલાએકે તો કાને વાળા અડાવી દીધા હતા. આથી એમ જણાતું હતું, કે આ શેઠો કાંઈ વિશેષ નિહાળ્યા હશે ! જે સ્ત્રીઓ સરગસોમાં મહાલતી હતી, તેમના વદનની શોભાનો શો પાર ! જે દરેક સ્ત્રી જોવામાં આવતી તે તેનાં ઉંચામાં ઉંચાં અને મન ગમતાં વસ્ત્રથી તથા કાને, કોટે, હાથે, પગે આવી રહેલાં આભૂષણો સાથે ઉઘાસમાં વરના ઘોડા પાછળ ગીતો ગાતી જોવામાં આવતી, તે વખતે દરેક સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ, તેમના સામું જોયાજ કરતું હતું. વરની માએ જો કપાળે પિયળ કાઢી નહિ હોય, અથવા તારા ટપકીથી મ્હોંને ચહેરો શણગારી દીધો નહિ હોય, તો વરની મા કોણુ હશે તે જાણવું મુસ્કેલ પડતું હતું. આવી રીતની સરગસોની શોભા આ પ્રસંગે જોવામાં આવતી હતી.

આ સાલમાં પારસીઓમાં લગ્ન પ્રસંગ હોવાથી એક પારસીએ હાથીખારમાંથી વરઘોડો કાઢેલો, તે શહેરમાં ફર્યો હતો. એમાં હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વગેરે સાજનમાં મહાલતા જણાયા હતા. આ સરગસ ઘણુંજ મોટું હતું. એવું પારસીમાં કોઈએ કાઢેલું સરગસ એ વરસ પછી જોવામાં આવ્યુંજ નથી.

લગ્ન પત્યા પછી ન્યાતિ ભોજન શરૂ થયાં. એક કરતાં એક ચઢોઆતાં થવા લાગ્યાં. દશાલાડની વાડીમાં ઘણા ખરા જમણુવાર થતા હતા. જેને ત્યાં જમનારના લણામાંથી તેલના રેલા નીકળે, તેને વધારે જશ મળતો હતો. એક વહેપારીને ત્યાં આ વાડીમાં વરો હતો. તેનો દીકરો અમારો નિશાળનો મિત્ર હોવાથી, અમને તેણે પાટે બેસવા આમંત્રણ કર્યું હતું, તેથી અમે ત્રણ ચાર મિત્રો ત્યાં ગયા હતા. અમે પંગત ભરાયા પહેલાં ગયેલા, તેથી દરેક ખુબી અમારા જોવામાં આવી હતી. સ્વર્ગને મરદ કરતાં પહેલાં બેસાડવાનું હતું, તેથી તે વર્ગ પહેલો આવવા માંડ્યો. દરેક નહાની મોટી સ્ત્રીએ કાને, કોટે, હાથે, પગે જે આભૂષણો પહેરેલાં તે જોઈ અમે તો ડીંગ થઈ ગયા. કોઈએ મોતીના કંઠા, કોઈએ ભાતભાતના સુવર્ણના દાગીના ડોકે

પહેરી દીધા હતા. કાન તો મોતીથીજ ભરાવ માલમ પડતો હતો. હાથે કોઈએ ઘુઘરીવાળી ચુડીઓ, કોઈએ સુવર્ણની બંગડીઓ કડાં ગુજરી સાથે પહેરી દીધેલી, તે સાથે કોણી ઉપર છાગળીઆવાળો કોઈએ સાદો, કોઈએ ગુંઠણનો છાગળીઆવાળો વાંક પહેરેલો, તેથી હાથની શોભા અનુપમ ભાસતી હતી. પગે પણ કોઈએ ચાંદીના સાંકળાં, કોઈએ મુંબઈગરાં ઝીણાં બાજરીઆં, કે ઘઉં ભાતનાં કણાં અડાવી દીધાં હતાં. આ આભૂષણ સાથે સ્ત્રીઓએ જે વસ્ત્ર પહેરેલાં તે ઉંચા પ્રકારનાં હોવાથી તેમનાં વદનનું તેજ વિશેષ મારતું હતું.

એકથી ૧૦-૧૧ વરસની કેટલીક છોકરીઓને માથે પુલોથી વાડી ભરી દઈ આભૂષણોથી મઢી લીધી હતી. આ દેખાવ ઘણો રમણિય દેખાતો હતો. કેટલીએક છોકરીઓને તેમની મા પાટે બેસવા આવેલા તેમના સસરાને બતાવવા આવતી હતી. સસરા તેમને હસ્તે મોઢો ન્યાળી ન્યાળી બેતા હતા. વખતે છોકરીની સાસુ પણ સાથે હોય, સાસુ સસરા વહુને કહેતાં કે બા, દીકરા કે બેટા ઘેર આવજે, તને પડો આપીશું. આવી છોકરીઓમાંની કેટલીએક તેમના ખુબસુરત ચહેરાથી સફેદ આરસપહાણની પુતળીઓને આભૂષણ પહેરાવી ખડી કરી દીધી હોય, એવી જણાતી હતી.

કેટલીએક સ્ત્રીઓની ખુબસુરતીમાં કાંઈ ખામી નહિ. એવી સ્ત્રીઓને તો બહુ પ્રભુએ આ ભૂગુન્ઠિ મહારાજનું વસાવેલું શહેર આ બહોળલાલીમાં શોભાવવાનેજ પોતાને હાથેજ ઘડાં હોય એમ હતું.

મરદો પણ કોઈ કસબી, કોઈ સાદાં રેશમી અબોટીઆં પહેરી હાથમાં રૂમાલો હલાવતા રોડ મારતા આવ્યા હતા. ડોકમાં બંને ત્રણ ત્રણ સુવર્ણનાં આભૂષણો, કોઈએ ફક્ત મોતીની માળા, કે કંઠા અડાવી દીધા હતા. ઘણા ખરાને હાથે સુવર્ણનાં બડાં બડાં કડાં કે હીરા જડીત પહેંચીઓ હતાં. તેમ કોણીએ પણ કડાં અડાવી દીધાં હતાં. પંદર સોળ વરસના ઘણાખરા છોકરાઓએ હાથે કડાં સાથે સોનાનાં સાંકળાં પહેરેલાં હતાં. કેડે સોનાના કે રૂપાના કંદોરા તથા કાને કડી, કે વાળા શિવાયનો ગમે તે ઉમ્મરનો માલમ પડતોજ નહિ હતો. ધોળી મૂંઝોવાળા પણ વાળા પહેરી

આવેલા હતા. દરેક અવા વૃદ્ધોને ખભે કસળી પીતાંબર કે મહારાજની પ્રસાદીનો નહાનો ખેસ હોયજ.

કોટીઆનું કુટુંબ આ વખતે, એ કુટુંબના અમરતલાલ નામના બાહોશ અને વહેપારની આંટવાળા ગૃહસ્થની મહેનતને લીધે દલાલી તથા વહેપારમાં ન્યાહાલ થયું હતું.

વરાઓ પત્નિ પછી એક સાત સ્વરૂપમાંના મહારાજ આચારજીમાં પધારેલા. તેઓને વાજતે ગાજતે શ્રીજી મંદિરમાં લાવવા વહેપારી વર્ગ, જે ઘણાખરા વૈષ્ણવ હતા, તેઓ તથા તેમની સ્ત્રીઓ વગેરે આચારજીમાં ભેગાં થયાં હતાં. મહારાજ પાલખીમાં બેઠા. આગળ વાળાં, પડઘમની ધ્રુમ મચી રહી હતી, તેમ વૈષ્ણવો પણ શાલ દોશાલા ઓઢી આગળ ચાલતા હતા. પાછળ ઓછામાં ઓછાં ત્રણસેને આશરે ખેરાંઓ ઉંચામાં ઉંચાં વચ્ચે તથા અંગના દરેક ભાગને આભૂષણોથી શણગારી માથે આંદીના કે જરમન સિલવરના પડઘીવાળા લોટાઓ મૂકીને મહાલતાં મહાલતાં તથા ગીતો ગાતાં ચાલતાં હતાં. આવી રીતે ઘણી ખરો વખત બેવામાં આવે છે, પણ નવાઈ જેવું એ હતું, કે જીવાન સ્ત્રીઓ કરતાં ૨૫ વરસ ઉપરની અને ૫૦ વરસ સુધીની સ્ત્રીઓ એ પોતાના વદનને વચ્ચે તથા આભૂષણોથી વધારે શણગારી દીધું હતું. આ દેખાવ બેઠાં મનમાં એમ આવેલું, કે અંગ્રેજી કવિ ગોલ્ડસ્મિથે પોતાની “ ડીઝરટેટ વિલેજ ” નામની કવિતામાં જે નીચેની લીટીઓ લખી છે, તે તેના અનુભવસિદ્ધ છે, એમાં કાંઈ શક જેવું નહિ.

“As some fair female, unadorned and plain,
Secure to please while youth confirms her reign,
Slight every borrowed charm, her dress supplies,
Nor shares with art, the triumph of her eyes,
But when those charms are past, for charms are frail,
When time advances and when lovers fail,
She then shines forth, solicitous to bless,
In all the glaring impotence of dress.”

આ પ્રસંગે ૫૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓએ પણ કપાળે પિયળ કાઢી વસ્ત્ર તથા આભૂષણો પહેરેલાં, તેઓનો દેખાવ તેમના પડી ગયેલા દાંત અને બેસી ગયેલાં ડાઘાંથી “ ઘરડી ઘોડી, ને લાલ લગામ ” જેવો દીસતો હતો.

ફાગણ માસની હોળી પણ ઘેરે ઘેર અને શેરીએ શેરીએ રમાતી જણાતી હતી. તાંસાં, નગારાં, ઢાલ, પડધમ હોળીએ હોળીએ સંભળાતાં હતાં, ગુલાલ, કેસુડીનો રંગ હોળીએ, ઘેર, તેમ મંદિરોમાં પણ ઉછળતાં હતાં. ધુળ પડવાને દિવસે ડાલ, ઓચ્છવ હોવાથી દરેક સ્ત્રી પુરૂષો દર્શને જતાં, તેમના ઉપર ગુલાલ તથા કેસુડીના રંગના વરસાદ વરસતા હતા. રાત્રે કેટલીક હોળીએથી ઘીસો (છોકરાની ટોળીઓ) નીકળતી હતી. તેડા વિનાનો તમાસો જેવા શહેરના દરેક ન્યાત-જાતના પુરૂષો નીકળતા અને ઘીસમાં સામેલ પણ થતા હતા. કેટલીએક હોળીએ ટકોરખાનાં બેઠેલાં જણાતાં હતાં. જ્યાં ટકોરખાનાં વગડતાં સંભળાતાં ત્યાં લોકોની મેદની જેવા ખાતર ઉભો રહેતી. વસંતની લાવણી તથા બીજા રાગો પણ ગાવાતા હતા. આ વરસ ડોસીઓને વળાવવા પુખ્ત ઉમ્મરના પણ સામેલ થયેલા જણાયા હતા.

શ્રાવણ માસમાં બધા તહેવાર સારા ઉજવાયા હતા. બળેવનો તહેવાર આ વરસ જેવો કોઈ વરસ ભાગ્યેજ ભેવામાં આવ્યો હશે. સુખડીઆઓને ત્યાં પોતાની ધણીઆણીને સાડ ધણી મીઠાઈ ખરીદ કરવા ઉભેલા માલમ પડતા હતા. દરેક નહાની મોટી સ્ત્રીઓ સારાં વસ્ત્રાભૂષણ સજી, મીઠાઈ લઈ પોતાના ભાઈ ભાંડુને રાખડી બાંધવા ડાલતી ડાલતી સાસરેથી પોચેર જઈ ભાઈ ભાત્રીજાઓને રાખડી બાંધતી હતી. જહોજલાલીનો વખત એટલે ધાર્યા કરતાં વિશેષ હુક કરી માગતી, જેથી વધારે રકમ મળતી હતી. સાંજે પુરજનો દેખાવ જેવા જેવો હતો. વહેપારોઓ, દલાલો, તથા જેને જેને નફો મળેલો, તેઓ નહોની પૂજા કરી નાળીએર ચઢાવતા હતા. વહાણોની પણ પૂજા થતી હતી. બ્રાહ્મણોને સવારે જનોઈ પહેરાવતાં, રક્ષાબંધન કરવામાં તથા પુરજે પૂજા કરાવવામાં સારી કમાણી થઈ હતી. કોઈ બ્રાહ્મણ કોઈ ઓળખીતા કે વગર ઓળખીતાને રાખડી ધરે, તો, તે તરતજ બંધાવી કાંઈ પણ આપતોજ હતો. વાશી બળેવને દહાડે નવચોકીના

ઘાટ ઉપર ઉભાં રહેવાની જગ્યા ભાગ્યેજ મળતી હતી. હોડીઓ ઘણી ઉભેલી, તેમાં હોડીઆં ખાનારા ઉતરે, કે તરત તે હોડી ખીન્નઓથી ભરાઇ જતી હતી. બળેવને દિવસે હિંદુ સ્ત્રીઓ હેઠાણે કેઇના મકાનમાં મેળો ભેવા બેસે છે, તેઓ પણ આ વરસ વિશેષ જણાતી હતી. દરેક દુકાનદારને ખંને દિવસે ધનનાજ બૃહસ્પતિ થયા હતા.

મહાફરના મેળાઓમાં પણ કેઇકજ નહિ ગયો હશે. સવારમાં સ્ત્રીઓ જતી જણાતી હતી. તેઓ પાછી ફરેલી રસ્તામાં પુરૂષોના ભેવામાં આવતી હતી. ગાડી ઘોડે બેસી શોખીનો તથા શ્રીમતો પણ આવતા હતા. ઘણા ખરા પુરૂષો તેમજ દરેક સ્ત્રીઓ નદીમાં પાણી ભેખડ પાસે હોવાથી સ્નાન કરતાંજ હતાં. બ્રાહ્મણો જે બેસતા તેમને તથા દુકાનદારોને સારો લાભ મળતો હતો. દહેરામાં આવો મહિનો થઇ વરસનો ખરચ નીકળી ગયો હશેજ. હરિરામજીનો પૌત્ર મગનલાલ જે લહેરી જીવાન હતા, તે તથા મથુરાં ભુખણુ દરેક આબરૂદારને દહેરાના દરબારી ભાગમાં બેસવા આગ્રહ કરતા હતા. તેમ કેઇ સાથે આવેલાં છોકરાંને પાણી પીવું હોય તો તરત મંગાવી આપતા હતા. માણસનો યોગ્યતા ભેઇ પાન, સોપારી, એલચી તેને આપતા હતા. હાલ પણ ખુશી ઉપજે છે કે એમના ભાઇ અંબાશંકર વકોલે એ રીવાજ કાયમ રાખ્યો છે, અને તેઓ પોતાની લાયકી સારી વાપરે છે. તેમ મથુરાં ભુખણુના દીકરા મગનલાલ પણ ડાહ્યા હોવાથી દરેકને માન આપે છે.

અશાઠ વદમાં તથા શ્રાવણ માસમાં મંદિરોમાં પાળણાનાં તથા હિંડોળાનાં દર્શન થાય છે. રથજત્રાને દિવસે રથ તથા ઘોડાઓ શણગારી ઠાકોરજીને રથમાં દર વરસે બેસાડે છે, પણ આ વરસના જેવી મંદિરોમાં ધામધુમ ભેવામાં આવી નથી. તેમ ગોકળાષ્ટમીના તહેવારને દિવસે જે રથના મંદિરોમાં ભેઇ હતી તેવી હવે ભેવામાં આવશે કે નહિ, તે કહી શકાતું નથી. ભાવિકો ખરા અંતઃકરણથી પોતાનાં લુગડાં દહિંથી છંટાય એવું સ્ત્રી તથા પુરૂષો ઇચ્છતાં હતાં. જેઓનાં કપડાં ઉપર વધારે ઠાકોરજીની મહેરબાની થઇ હોય, તેઓ હરખાતાં જતાં હતાં. વળી આ માસમાં જમાઇઓને સાસરે જમવાના લહાવા મળતા હતા, ભોઇઓને

તેમજ ખારવાઓને સારી કમાણી થવાથી તેમણે છડીનો મેળો પણ દીપાવી મૂક્યો હતો. મેઘરાજની શોભા પણ નેવા જેવી હતી. છડીના મેળામાં લોઘવાડાથી તે ઠેઠ ધોળીકોઠ સુધી હજારો માણસની ગિર્દી થઈ હતી. દુકાનદારો તથા રમકડાં વેચનારને ભરપટે કમાણી થઈ હતી. મેઘરાજને ચકલામાં આણી બેસાડેલા, ત્યાં લોઘઓની રમત નેવાને ચકલામાં ઉભા રહેવાની જગ્યા પણ મળતી નહિ. ઠેઠ ભાગાકોટના ઓવારા કે જ્યાં પહેલાં મેઘરાજ પધરાવતા હતા, ત્યાં સુધી લોકો વળાવા ગયા હતા. કોટ ઉપર પણ ઉભા રહેવાની જગ્યા ભાગ્યેજ મળતી હતી. એ વરસે નદીમાં રેલ હોવાથી સાથરી સુધી પાણી હતાં, માટે કોટ ઉપરથીજ મેઘરાજને જળસાઈ કરાવી હતી.

ભાદરવામાં ગણપતિ ચોથના પ્રસાદ ઘેરઘેર થતા માલમ પડતા હતા, તેમ શ્રાદ્ધોમાં ગ્રાહ્યો મળવા મુશ્કેલ પડ્યા હતા.

આશો માસ બેઠો.—નવરાત્રીના દિવસ તેથી માતાના મંદિરોમાં, શહેરમાં અને શહેર બહાર હજારો માણસો દર્શન અર્થે જતાં હતાં. આઠમ, નોમ ને દશમના દિવસોએ તો માતાનાં મંદિરોમાં પેસવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. તેમાં સિંધવાઈ, ગહેચરાજ અને અંબાજીનાં દહેરામાં તો જબરો હોય તેજ દર્શન કરી શકતો. દુકાનો પણ ત્યાં આવેલી હતી. મમરા, સેવ, રેવડી, કાળુનો ઉપાડ ઘણો થયો હતો. રાત્રે દરેક મંદિરમાં માતાની આર્તિ ભકતો ગાતા હતા. રોશનીનો પારજ નહિ. મહાલક્ષ્મી માતામાં જેવી તે વરસોએ ધામધુમ જણાતી હતી, તેવી હવે સ્વપ્નામાં નેવાય લ્યારેજ.

લગ્નનો પ્રસંગ ગયાથી ધારા મુજબ વાણીઆઓને ત્યાં ગરબા રાત્રે શેરીઓમાં ગવાયા હતા. ગાનારીઓના કંઠ સારા હોવાથી હજારો માણસ સાંભળવા ઉભા રહેતા હતા. લહાણીઓ એક કરતાં એક ચઢીઆતી વહેંચાતી હતી. આવા ગરબાઓ દીવાળી સુધી ગવાયા હતા. હવે તો એત્રી ગાનારીજ નેવામાં આવતી નથી. ત્રણ ત્રણ તાળીના ગરબા ગાનારીઓ હતી.

દસરાના આ વરસોના તહેવારની શોભા વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. દેસાઈજી, મનસુખભાઈ અને ઇચ્છાલાલ એ ત્રણેએ સવારીઓ કાઢી હતી. ચકલાથી તે દાંડીઆબજાર

સુધી હજારો માણસોની ગિદ્દી જણાતી હતી. ઠામ ઠામ દુકાનો જોવામાં આવતી હતી. રમકડાંવાળાને તથા દુકાનદારોને સારી કમાણી થઈ હતી. દસરાનો મોટો તહેવાર જાણી જાણે સારાં સારાં વસ્ત્ર પહેરી સવારમાં દર્શનાર્થે જતી હતી. માતા આગળ થતા હવનની પૂર્ણાહુતિ સમયે અપાતા અવાચક પ્રાણીના લોગ વખતનાં દર્શન કરવા પ્રાતઃકાળે દેવીભક્તો ઉતાવળા જતા જણાતા હતા. સાંજના પાંચેક વાગે ત્રણે સવારીઓ નીકળી. ઇચ્છાલાલે પોતાના વડિલ દીકરા નવનિતલાલને પાલખીમાં બેસાડયા હતા. તેની હાલત આ વખતે હાલના જેવી હતી નહિ. મનસુખભાઈ તરફથી ચુનિલાલને બેસાડયા હતા. આ જુવાન તથા દેસાઈજીના મ્હોં ઉપર તેજ હોવાથી પાલખી દીપી નીકળતી હતી. શહેરનાં સઘળાં વાહનો સવારી પાછળ જોવામાં આવ્યાં હતાં. રાતની સવારી રોશની સાથે હોવાથી સવારીનું તેજ વિશેષ મારતું હતું. દુકાનોએ પણ હાંડી ઝુમ્મરો સગગાવી દીધાં હતાં, તેથી સવારી તથા બજાર દીપી નીકળ્યાં હતા. નોકર, ચાકર તથા પટાવાળાઓના હાથમાં શેરડીઓના બરછા માલમ પડતા હતા, તેથી જાણે રાજ લઢાઈ જતી શહેરમાં આવતા હોય એવો દેખાવ ભાસતો હતો.

આ પ્રસંગ ઉપર માણકઠારી પુનમ પણ ફરસરામ તુધરામે દીપાવી મૂકી હતી. આખી દીપમાળમાં ઠામ ઠામ કોડીઆંના દીવા મૂકી દીધા હતા, તેમ રણુછોડરાયના મંદિરમાં તથા બહાર રોશનીનો ઝળકાટ સારો દીપતો હતો. બહાર મંડળીઓ ભજન ગાઈ રહી હતી, ત્યાંથી ખસવાનું મન થતું નહિ. સાકર, માખણ ના પડીઆ તથા ઘીના દીવા લોકો ઘણા લેતા હતા. મંદિરનું કોડીયું ભરાઈ ગયું હતું. દર્શન કરી રાત્રે નવચોકી તથા ભાગાકેટ તરફ મરદો ચાંદનીની સહેલ અર્થે કાંઠે જઈ બેઠા હતા, ત્યાં ગાયનો ચાલી રહ્યાં હતાં. કેટલાએક હોડીઓમાં બેસી ચાંદનીની સહેલ ભેટા હતા. હોડીઓમાં પણ ગાયનો ગવાતાં હતાં.

પુનમ ગઈ એટલે ઘેરેઘેર દીવાળીનાં ખાવાનાં તૈયાર થવા માંડ્યાં. અન્નકૂટની સામગ્રીઓની પણ તૈયારી થવા માંડી. વહ અગીઆરશ થઈ તે દિવસથી દીવાળીની ધામધુમ મચી રહી. ઘેરેઘેર ચુના છંટાણલા, મેઠાઓ શણુગારાયલા જણાયા. સવારે તથા સાંજે ચાહ પાણી તથા કમ્પંબા પાણી પીવા લોકો એક

બીજાને ત્યાં જતા જણાતા હતા; ત્યાં કોઈ ખરફી, પેંડા, કોઈ કોઈ બદામ, સાકર, ચારોળી, દ્રાક્ષ, કોઈ લીલો મેવો, ચાહ પાણી યા કસુંબા પાણીથી પરવાર્યા પછી રકાબીમાં આપતા હતા. સરકારી નોકરો જેને ત્યાં ગયા હોય તેને માન મળતું હતું, તો અધિકારીને તો માનનું શું પૂછવું ! વાળંઓ પણ વહેપારીવર્ગ-ને ત્યાં વાગતાં સંભળાતાં હતાં. તેઓને લગ્નમાં તથા દીવાળીના તહેવારમાં સારો લાભ થયો હતો. રાત્રે મંડપ રોશનીથી ઝળકાટ મારતો હોયજ, ત્યાં રામજણીઓના સૂર પણ સંભળાતા હતા. રામજણી કોઈ જગ્યાએ ન હોય, તો ગવૈયાઓની થાપખાણની ધુમ મચીજ રહી હોય. સિતાર, સારંગી, તંબુરા, ખંસીથી ગાયનો ગવાતાં હતાં. એક બે જગ્યાએ તો જલતરંગ પણ સંભળાતું હતું. સરણાઈ તથા મૃદંગ વગાડનાર પણ તે વખતે ભરૂચમાં હતા, એઓ માનમાં ખેંચાતા હતા. લહેરીઓ ભાંગ પાણી તથા સીટી ઉડાવી મોજ મારતા હતા. આ પ્રસંગમાં ઘણી જગ્યાએ મશાલો નાખેલી દૂધનીજ ચાહ પીવાતી હતી, તેમ દૂધનીજ માયા (ભાંગ) પણ પીવામાં આવતી હતી. ધનતેરશનો દિવસ તો ઘણોજ રળિયામણો લાગતો હતો. સવારમાં ઘેરેઘેર (પારસીઓમાં પણ) લક્ષ્મીપૂજન થતું હતું, તેથી બ્રાહ્મણોને સારી કમાણી થતી હતી. જમાઈઓ અછાં અછાં કપડાં પહેરી બગલમાં પીતાંબરની ગડી રાખી સાસરે જમવા જતા જણાતા હતા. કેટલાએક નહાના જમાઈઓ તો ઘરેણાં તેમનાં પહેરેલાં કપડાંની બહાર રાખી જતા હતા. સાંજે તથા રાત્રે સ્ત્રીઓ સારાં વસ્ત્રાબુષણ પહેરી દર્શન કરવા જતી, તે વખતનો શોભા અપાર દીસતી હતી. તેમ પુરૂષો પણ તેમનાં સફેદ વસ્ત્ર અને કસબી શાલ જોડાથી લવ્ય દેખાતા હતા. ઘણાખરા તો કાને વાળા ઘાલી નીકળ્યા હતા. આ પ્રસંગે કોઈ પણ સ્ત્રી સુને કપાળે જણાઈજ નથી. કાળીચૌદશને દહાડે દરેક સ્ત્રીની તથા નહાનાં છોકરાંની આંખમાં મેસ માલમ પડતી હતી. તેમ સ્ત્રીઓ તે દિવસે કોઈ કામણુ કરે, તે બીકથી પોતાનાં બચ્ચાંની સંભાળ રાખતી જણાતી દર્શન કરવા જતી હતી. પોતાનાં બચ્ચાંને તે દિવસે તો કોઈને ધીરતીજ નહિ. હાલ એ વહેમ ઓછો થઈ ગયો છે. દીવાળીનો દહાડો એટલે પૂછવાનું શું ? દરેક સ્ત્રી પુરૂષ શણુગારાઈ દર્શને સવાર

સાંજ, તેમજ રાત્રે જતાં જણાતાં હતાં. મંદિરે પણ રોશનીથી દીપાયમાન થઈ ગયેલાં ત્યાં હરિ કીર્તન થયા કરતાં હતાં, તેમ દર્શન, દેવોને સારા શણગાર આપવાથી અપૂર્વ થતાં હતાં. જાણે મંદિરોમાંથી આઘા ખશીએજ નહિ, એમ લાગતું હતું. વહિપૂજન કરવા સારૂં દુકાને દુકાને પ્રાદક્ષિણી ખોળાખોળ થઈ રહી હતી. ગોર મોઢો પડ્યો, તો જે પ્રાદક્ષિણ પકડાય તેને તેડી જઈ વહિપૂજન થતાં હતાં. આ પૂજન કરાવનારને રૂપીઆથી તો ઓછી દક્ષણા કોઈએ ભાગ્યેજ આપી હશે. લોકોનાં મન ઉદાર થઈ ગયાં હતાં. બીજા અલક્ષ ઉપદ્રવો પણ સારૂં કમાયા હતા. વહિપૂજન કરનારનું મન આ વખતે પ્રવૃદ્ધિત જણાતું હતું. રાત્રે શેઠીઆઓ દુકાનમાં બેઠા પછી શાહુકારોને ત્યાં ગુમાસ્તાઓને નાણાંની થેલી આપી “લાભ સવાયાં” અથવા વહેવાર કરવા મોકલતા, તેથી ગુમાસ્તાઓને પતાસાં ભરપૂર મળતાં હતાં. આથી તેઓ ખુશી થઈ બીજી જગ્યાએ જતા, ત્યાં પણ તેમજ થતું. દરેકને ત્યાં રૂ. ૫) પોલીઆં આપ્યાં, કે તે તરત જમા થયાં, કે પતાસાની પોશ ઠલવાઈજ છે. કસનદાસ ખુસાલચંદ શેઠજીવાળાનું નામ દરેક દુકાને પહેલુંજ લખાતું હતું. આગળ નગરશેઠનું નામ લખાતું, પણ તેઓની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી શેઠજીવાળાનું નામ પહેલું હાલ પણ લખાય છે. દીવાળી જોવા નીકળેલો કોઈ પણ ગૃહસ્થ અમથો દુકાને જોવા ઉભો રહે તો તેને પણ પાંચ સાત પતાસાં મળતાં હતાં. એવી ઉદારતા આ વખતે હતી.

દીવાળીની રોશની અગીઆરશથી શરૂ થઈ હતી, તે કારતક સુદી ૨ સુધી તો ભલકાળંધ દરેક દુકાને જોઈ હતી, પછી પાંચમ સુધી જરા ફેરફાર જણાયો હતો. સંવત ૧૯૧૬ તથા ૨૦ ની દીવાળી તો એક સાંભરણુંજ થઈ ગયું. એવા દોર-તોર વાળી દીવાળી ભરૂચમાં હાલ ૫૦-૫૫-૬૦ વરસની ઉમ્મરના માણસોના જોવામાં આવીજ નહિ હોય. રાત્રે ખેચાર સોખતી સાથે લોકો દરેક બજારમાં, તેમ કેટલીએક શેરીઓમાં, ફરતા જણાતા હતા. વેજલપોરમાં હિરાચંદ કલાણ, ભાઈચંદ ઢેડી વગેરે વહેપારીઓ વહેપારમાં ફાવી ગયા હતા, તેમનાં મકાનમાં હાંડી ઝુમ્મરો તથા ખારીઓની પાળી ઉપર કોડીઆંથી આખી શેરીઓમાં રોશની કરી દીધેલી જણાઈ હતી, ભાઈચંદ ઢેડી એક વિચિત્ર પુતળું હતું.

કસળી કોરનું ધોતીયું, સ્વચ્છ અસ્ત્રીદાર અંગરખો તથા સુરતી-સાહી પાઘડો ધાલી બગીમાં બેસી કચેરીઓમાં ધકોડા ખાતો હતો. કોઈ એની સાથે કારકુન વાત કરે નહિ, તે! સીપાઈઓ સાથે ગળ્યાં હાંકવાની ખાશીએતવાળો હતો, છતાં દીવાળીનું ડાળ તેણે સાફ દેખાડ્યું હતું. વેજલપોરનાં બજારમાં પણ તેવીજ કોડી-આંની તથા હાંડી ઝુમ્મરની રોશની હતી. પારસીઓએ પણ વેજલપોરનો પારસીવાડો દીપાવી મૂક્યો હતો. તેઓએ પોતાની લાતીઓમાં રોશની સારી કરી હતી.

કતોપોર બજાર તો ખરેખર દીપાવી મૂક્યું હતું. તેમાં હોરાઓની દુકાનની રોશની વખાણવા જેવી હતી. એક બે કાપડી-આ તથા હોરાઓએ તો પુલના હાર દુકાનની આબુખાબુએ પણ લટકાવી દીધા હતા, તેથી બહુ પુલમાંત્રે ભરો હોય એવો દેખાવ જણાતો હતો. દરેક દુકાને હાંડી, ઝુમ્મર તથા પાળી ઉપર કોડી-આંની રોશની જણાતી હતી. જે દુકાનોને મેડા હતા, તે પર હાંડી ઝુમ્મરની રોશનીથી તે મેડા દીપાયમાન જણાતા હતા. કેટલા-એકે તો તકતા પણ ટાંગી દીધા હતા. કણ્ઠપીઠમાં પણ એવીજ રોશની હતી. લખમિચંદ મોહનલાલનું ઘર તથા દુકાન રોશની-થી ઝગકી રહ્યાં હતાં. કતોપોરના બજારમાં આવા ઉદ્ઘાસથી કોઈ દિવસ રોશની થઈ હોય એમ સાંભળ્યું નથી. પુરજ તરફ પણ લાતીઓમાં તેવીજ રોશની જણાઈ હતી. બેરામશા ધનજીભાઈની હવેલીમાં આગળ અને પાછળ બધે ગ્લાસો નીચેથી તે ઉપર સુધી તથા ભીંતો ઉપર મૂકી દીધાં હતાં. તેમ ઘરમાં પણ હાંડી ઝુમ્મરની રોશની કરી દીધી હતી. એવી એ ઘેર કોઈ દિવસ રોશની થયેલી જોઈ નથી. કંસારવાડો ઠેઠ ઉંડી વખાર સુધી રોશનીથી ઝગકી રહ્યો હતો. ચકલાની શેલાનો તો પારજ નહિ. મહાલક્ષ્મી માતાના ખાંચાથી તે ચકલા સુધી દરેક દુકાને કોડી-આંની રોશની તથા હાંડી ઝુમ્મર જણાતાં હતાં. મહાલક્ષ્મી માતામાં તથા મંદિરમાં તો રોશની એવી સારી અને લગ્ન દેખાતી હતી, કે ત્યાંથી ખસવાનું મન થાયજ નહિ. જીનું બજાર જે ચોકસીવાડો કહેવાતો, ત્યાં પણ ચોકસીઓએ તથા ફરસરામ તુર્ક-રામે પોતાની ગલીમાં, તેમજ તુકાઈનો હવેલી, તથા દેસાઈજીનો ખાંચો હાંડી, ઝુમ્મર અને ઠામઠામ કોડીઆં મૂકી દીપાવી દીધાં

હતાં. ચકલાની શોભા તો અપૂર્વ દેખાતી હતી. લક્ષ્મદાસ ગોપાળની હવેલી ઓટલે, ઘરમાં તથા ત્રીજે માળ સુધી હાંડી ઝુમ્મરોથી તથા પાગરોપર ગ્લાસો જે મૂકેલા તેથી, તથા જે મોટા કાચના ઝુમ્મર એક પરશાળમાં તથા એક દિવાનખાનામાં ટાંગી દીધા હતા, તેથી ખરેખરી ઝળકી રહી હતી. ચકલામાં દરેક દુકાને તથા હવેલીએ હાંડી ઝુમ્મર તે સાથે કોઈ જગ્યાએ પાળી-ઓ ઉપર ગ્લાસ અથવા કોડીઆં મૂકેલાં હતાં. આવી રોશનીથી ચકલું દીપી રહ્યું હતું. શેઠજીની હવેલી પણ એવીજ રીતે રોશનીથી ભવ્ય દેખાવ આપતી હતી. આવી ચકલાની શોભા ફરો પ્રજના જોવામાં આવી નથી.

ભંડારીના ઘરથી તે આખા નવા દહેરા આગળની જગ્યા ભાભાઓએ ઝળકાવી દીધી હતી. તેમ નવા દહેરામાં તથા બહાર પણ વહાણ દલાલોએ પોતાના ખરચથી સારામાં સારી રોશની કરી હતી. નવા દહેરા આગળની જગ્યાએ આવો તેજોમય દેખાવ કોઈ દિવસ બતાવ્યો નથી.

હાજીખાનું બજાર તે વખતે ભરૂચનું નાણાવટ કહેવાતું હતું, ત્યાં તો દરેક નાણાવટી, ગાંધી, સુખડીઆ, તંબાકુવાળાઓએ પોતાની દુકાનોએ હાંડી, ઝુમ્મર સળગાવી દીધાં હતાં તેમ દાંડી-આ બજારમાં તથા ધોળીકોઈ તરફ પણ જોવાલાયક રોશની હતી. હાજીખાંના બજારમાં એ પ્રસંગે, ભક્તિ સુખડીઆની દુકાન હતી, તે તેના રીતસર ગોઠવેલા ખરફી, કોપરાપાક, પેંડા, વગેરેના માલથી વધારે શોભા આપતી હતી. આ દુકાને ઘણા ખરા જોવા ઉભા રહેતા હતા. હાલ હિરો ગાંધી એસે છે, તે દુકાન એ હતી. જુના બજારના સુખડીઆ કરતાં આ વખણાતો હતો, તેમ એને કમાણી પણ સારી હતી.

આવી ભવ્ય શોભા જોવાને દૂર રહેનારા ગાડીમાં બેસીને પણ આવ્યા હતા. દરેક જગ્યાએ લોકોની ભીડ જોવામાં આવતી હતી. તેમાં સર્વથી લક્ષ્મદાસનો હવેલી આગળ વિશેષ ભીડ જણાતી હતી. પારસી વહેપારીઓએ ભરૂચની દીવાળી તેમનાં મકાનોમાં પોતાથી બનતી સારામાંસારી રોશની કરી દીધાવી દીધી હતી. શેરીએ શેરીએ અને ઘર ઘર દીવાળીના દાવા જોવામાં આવતા હતા. કોઈ પણ જગ્યાએ અંધારૂં તો કવચિતજૂ જણાયું હશે. આવી રીતે

અગીઆરસથી ભાઈળીજ સુધી રોશની થયેલી હતી. આથી ઘાંચીઓને કોપરેલ તથા દીવેલમાં કમાણી સારી પ્રાપ્ત થઈ હતી. દીવેલ તો સાત શેર આઠ શેર, પણ કોપરેલ તો ત્રણ શેર મળવું પણ મુસ્કેલ પડેલું, કારણ ઘણી ખરી જગ્યાએ તેજ વપરાતું હતું.

દરેક દેવસ્થાન તથા મંદિરમાં ભાવિકોએ રોશની કરાવેલી, તેથી રાત્રે જ્યાં દર્શન કરવા જઈએ ત્યાં કેલાસ જેવું જણાતું હતું. ધનતેરસને દીવસે કેટલાએક મહાદેવના દેવાલયમાં કમળ પણ ભરાયલાં હતાં. શ્રીજી મંદિર, નરનારાયણનું મંદિર તથા સ્વામી-નારાયણનું મંદિર, જે મંદિરે જઈએ ત્યાં અપૂર્વ શોભા દેખાતી હતી, ત્યાંથી ખસવાનું મન થતું નહિ. વૈકુંઠમાં જાણે હોઈએ એમ લાગતું હતું.

આ રોશની માટે રાજ્યકર્તા વર્ગ પણ તેમની મડમો સાથે જોવા નીકળેલા હતા. યેરામશા ધનજીભાઈને ત્યાંથી, લક્ષ્મદાસ ગોપાળને ત્યાંથી, તેમજ શેઠજીની હવેલીમાંથી તેમના ગણામાં પુલોના હાર પડ્યા હતા. ટુંકામાં દરેક જાત, કોમનાં લોકો આ ભવ્ય દીવાળીનો દેખાવ જોવા નીકળ્યા હતા. આવી દીવાળી ભરૂચને પ્રભુ ફરી દેખાડે એવી મારી પ્રાથના છે. અસ્તુ:

ખીજે દિવસે એસતું વરસ સંવત ૧૯૨૧ ના કારતક શુદ્ધ ૧ હોવાથી સવારના પહોરમાં સખરસ (મીકું) વેચનારા મુસલમાનો “ સખરસ લો સખરસ ” એમ ખૂમો પાડતા સંભળાયા. દરેક હિંદુએ સખરસ ખરીદ કયું હશેજ. મીકું એ સુકનીઆળ ગણાય છે, તેથી એસતે વરસે ઘણું કરી દરેક હિંદુ ખરીદ કરે છે. કોઈજ કાંકડું નહિ કરતો હોય તો કોણ જાણે. ઘેર ઘેર આ વખતે સવારમાં ઉઠી સ્ત્રીવર્ગનો તથા કોઈ પુરૂષવર્ગનો પણ પરભાતીઆં બોલવાનો રીવાજ હતો, તેથી સવારમાં પરભાતીઆંના સ્ત્રીઓના મધુર રાગો સંભળાયા, આથી દરેક શેરી ગાજી રહી હતી. સવારના પહોરમાં લોકો સ્નાન તથા ખટકર્મથી પરવારી એક બીજાને મળવા જવા સારા સારા પોશાક પહેરી જતા હતા. કેટલાએક દેવ દર્શન કરી એક બીજાને ત્યાં મળવા ગયલા, ત્યાં પાન, સોપારી તથા એલચી વગેરે મળતાં હતાં. સીપાઈવર્ગ ઇનામની આશાએ, માલીઓ પુલો લઈ, હજમો આરસી લઈ,

બ્રાહ્મણો દક્ષણની આશાએ આમ તેમ વહેપારીવર્ગને ત્યાં તથા સરકારી નોકરોને ત્યાં જતા હતા. આ લોકો જ્યાં ગયા હશે ત્યાંથી નાઉમેદ થઈ પાછા આવેલા જણાતા નહિ. સૌ સૌની લાયકાત પ્રમાણે મળતું હતું. અમીરખાસ પણ પોતાનાં ગાયનો કેટલીએક જગ્યાએ ગાઈ રહી હતી. ભાટ, ચારણોનાં ટોળાં, તથા ગવૈયાઓ પણ કેટલીએક જગ્યાએ ચઢી જતા હતા. ખેસતા વરસની ખરી ધુમ મચી રહી હતી. રસ્તે એક ખીજનો મેળાપ થાય તો, જેગાપાલ, નમસ્કાર, સાહેબ મહેરબાન, શેઠ સાહેબ, મુરખી સાહેબ, કાકા સાહેબ, મામા સાહેબ, આ શબ્દો જેવો માણસ, તેવો તેને વાપરતા સંભળાતા હતા. માંગણીઆત વર્ગ પણ ઘણા આમ તેમ ભટકતા જણાતા હતા. ફરસરામ તુધરામને ત્યાંથી કોઈ બ્રાહ્મણ કે માંગણીઆત પાછો ગયો નથી, એવું સાંભળ્યું હતું. એણે સારી ઉદારતા વાપરી હતી. તેમની ખડકીમાં માંગણીઆત વર્ગનાં ટોળે ટોળાં માલમ પડ્યાં હતાં. રસ્તે ચાલતાં પણ કોઈ તેવાને સુકન નાંખે, તો તેઓ પછ પૈસો પામતા હતા. સર્વની ઉદાર વૃત્તિ જણાતી હતી. કલેક્ટર સાહેબે પણ ૧૧ વાગ્યા પછી બેઠક રાખી હતી. ત્યાં કેટલાએક હિંદુ, પારસી તથા મુસલમાનોનો ઘણો ભાગ ગયો હતો.

સાંજે અત્રકુટ દરેક મંદિરે ભરાયો હતો. ત્યાં દર્શનઅર્થે સારાં સારાં વસ્ત્ર પહેરી સ્ત્રી તથા પુરૂષોનાં ટોળે ટોળાં મંદિરમાં દર્શન કરી આવતાં-જતાં હતાં. જમાઈ, ભાણેજો, બનેવી, નણંદ વગેરે નજીકનાં સગાંને આગ્રહ સાથે પ્રસાદ લેવા વહેલા આવજો; એમ કહેતાં ઘણી સ્ત્રીઓને સાંભળી હતી. દર્શન પત્યા પછી ભગવાનનો પ્રસાદ લેવા, બગલમાં પીતાંબરો મારી ઘણા જણ જતા જણાયા હતા. ટુંકામાં દરેકના ચહેરા ઉપર ઉદ્ધાસનું તેજ જણાતું હતું. આનંદમાંજ દરેક માણસ ફરતું હતું. રાત્રે પણ કેટલીએક જગ્યાએ ચાહ પાણી અને ગાયનો થયેલાં હતાં. ભાઈ-ખીજનો દિવસ પણ રજિઆમણો જણાતો હતો. ભાઈઓ-બચ્ચાં-છોકરાં સાથે બહેનોને ત્યાં જમવા ગએલા સાંભળ્યા હતા.

શુદ્ધ પાંચમને દિવસે આચારજીમાં અત્રકુટના દર્શન કરવા બપોરથી સાંજ સુધી લોકોની મેદની જોવામાં આવી હતી. આ દેખાવનું આબેહુબ વર્ણન ભરૂચના પ્રસિદ્ધ કવિ ધિરજ કાકાએ

કવિતામાં આપેલું સાંભળવા લાયક છે. દેવ દીવાળી પણ સારી રીતે ઉજવાઈ હતી.

દીવાળીના તહેવાર શરૂ થયા ત્યારથી તે દેવદીવાળી સુધી તો ઘેરેઘેર ફટાકાના અવાજો તથા કોઠી બપોરીઆના સળસળાટ સાંભળવામાં આવતા હતા. આ ધામધુમ ચક્રામાં અને બજારોમાં વિશેષ જણાતી હતી. આથી દારૂખાનું વેચનાર બહુજ લાભ્યા હતાં.

શુકલતીર્થની જાત્રાએ પણ આ વરસે કોઈકજ નહિ ગયું હશે ! ત્યાં પણ શાલ દોશાલા સાથે ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષો ખેડમાં રાત્રે મહાલતાં હતાં. આ બે ત્રણ વરસ જેવી શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાઈ હોય એવું સાંભળ્યું નથી.

શુકના અસ્તને લીધે માહ માસમાં લગ્ન બીજે વરસે હતાં નહિ, તેથી વૈશાખ માસમાં લગ્નની ધામધુમ હિંદુઓમાં જામી રહી હતી અને તે પણ એવાજ દબદબાથી કરવામાં આવી હતી.

વહેપારી વગેરે વર્ગ પાસે ઘણાં નાણાં એકઠાં થયેલાં તેમાંથી કેટલાંએક શેરોમાં ગયાં, પણ બીજાં નાણાં કયાં નાંખવાં તે વિચારમાં કેટલાંએકોએ એકના ચાર આપી જમીનો ખરીદવા માંડી. જમીનના ભાવ પણ વધી ગયા, અને ઘરાકો એટલાં થવા લાગ્યાં કે જમીન પણ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી.

રૂના સટ્ટા ચાલતા હતા. તા. ૧ લી જુલાઈ સને ૧૮૬૫ નો એ સટ્ટાનો વાયદો થયેલો, તે પતતાં પહેલાં અમેરિકાની લડાઈનું સમાધાન થયું. અમેરિકામાં પણ રૂનો પાક થવાથી ત્યાંથી પણ ગાંસડીઓ વિલાયત ચઢવા માંડી. આ કારણથી રૂના ભાવ રતલ એકની પેની ૨૦-૨૨ હતી, તે એકાંએક ઘટીને ૧૨ પેની ના ભાવ વિલાયતના તારોમાં આવ્યા, તેથી તે ભાવોમાં રૂ વેચાઈ ગયું. જે વહેપારીઓએ માલ ચઢાવેલો, તે તો રૂના ભાવ ઉંચા ગણી ચઢાવેલો. રૂના બદલામાં વિલાયતની હુંડો લખેલી, તે હુંડો ઓ સિકારવાને ચઢાવેલા રૂનો વકરો બસ ન પડ્યો, તેથી ખુટતા અવેજની હુંડીઓ ચઢાવનાર ઉપર આવી, પણ તે સિકારવાને નાણાં નહિ. નાણાં તો શેરમાં અને જમીનમાં રોકાયેલાં હતાં, વહેપારીઓ તો આખરૂ રાખવા શેરો વેચવા નીકળ્યા. શેરના

ભાવ પણ ખેસી ગયા. નાણાંને માટે ચાલ્યા એટલા ઇલાજ કર્યા. કાંઈ ઇલાજ રહ્યા નહિ, ત્યારે ખગલો બાંચી કરી બેઠા. શેરોના રોજમાં ઘણાં વરસોની નામાંકિત પેઢીઓ તુટી. બેરામશા ધન-જીભાઈ, કસનકાક, કાનદાસ મંગળજી, વહાણુ દલાલવાળા, પાવ-ડીઆ નહાનાભાઈ, લક્ષ્મિદાસ ગોપાલ વગેરે વહેપારીઓ ખોટમાં દબાઈ ગયા. શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાંડી રાંડોની રેંટી-આની પૂંજી પણ શેરોમાં બલાતકારે ખુશામત કરી આપેલી તે પણ ગઈ. વહેપારીઓની નાસાનાસ થઈ રહી. લક્ષ્મિદાસ ગોપાલે તો ફરી ભરૂચમાં મ્હોંજ બતાવ્યું નહિ. દવેજીની બે કે તો લોધેલાં નાણાં જેનાં તેને આખ્યાં ને બેંક બંધ કરી; પણ નાનાભાઈએ તો કેર વર્તાવી દીધો. એક પૈધ પણ તેની પાસેથી કોઈ પામ્યું હોય એવું સાંભળ્યું નથી. ફરીઆદીઓ થઈ, તહોમતો મૂકાઈ સેસનમાં કામ ગયાં, સબ પણ થઈ, છતાં કોઈ એક પઈ પણ પામ્યું નહિ, કેસુરદાસ વકીલ, સહિપતરાય વકીલ, પાર્વતિશંકર માસ્તર વગેરેઓએ કોઠી હરાજ કરાવી તે સર્વ ભાગે રાખી. એ કોઠી તેઓએ વેચી તે લખમિચંદ મોહનલાલ વાળા-ઓએ રાખી છે. નાનાભાઈ તો મોસાળ (જેલમાં) જઈ આવ્યા પછી પાછા હતા તેવા થયા. પોતાનું નામ બંધ કરી ભત્રિજા-ઓના નામથી બીજી પેઢી કાઢી અને બહોજલાલી તેણે તો જીવતા સુધી લોગવી.

આવો કારો ધા રૂઝાયાં નહોતો, એવામાં બીજે જખમ લાગ્યો. જે લોકો જેમ તેમ કરી બચ્યા હતા, તે લોકોએ રૂનો ભાવ વધ્યો બાણી વિલાયત રૂ ચઢાવ્યું હતું, પણ જર્મની દેશમાં લઢઈ ઉઠી, તેની ધાસ્તીથી વિલાયતમાં રૂના ભાવ ખેસી ગયા. આથી જેઓ સહેજ ટકી રહ્યા હતા, તે પણ ખેસી ગયા. જે-ઓએ થોડો લોભ કરેલો તેઓ ટક્યા. અમરતલાલ મોહનલાલ, પરમાનંદ ભાઈજીભાઈ, તેલીવાળા વગેરે ટક્યા. લખુ બદામી, હરગોવન ઘેલા, કસનદાસ તુમડી, ડગરુવાળા, કોટીઆવાળા, લખ-મિદાસ દોંગો વગેરેને નફો મળ્યો, એટલે પહેલાંથી આઘા રહ્યા તેઓ સુખી રહ્યા. આજ પણ તેઓની હાલત સારી છે.

પારસીઓમાં રૂસ્તમજી દલાલવાળા, ડુંગાજીવાળા, બમનશા મહંતાજીવાળા વગેરે શેરોમાં સપડાયલા નહિ, માટે સારી

હાલતમાં રહ્યા. ભરૂચની સને ૧૮૬૩-૬૪ ની જાહોજલાલી એક સ્વપ્નું થઈ ગયું. હવે એવા દિવસ કોઈ પણ કાળે ભરૂચ જોશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. ઇશ્વર ઇચ્છા બળવાન છે. રંકના રાય-રાયના રંક જોવાનો આ વખત હતો.

ભરૂચ શહેરની જાહોજલાલી વખતનો દેખાવ.

શહેરની શોભા આ પ્રસંગે ખરે ઇંદ્રપુરી જેવી દીસતી હતી. કેટલાંએક વાદળ સાથે વાતો કરતાં તે વખતે નવાં બંધાયેલાં મકાનો તથા હવેલીઓ તેઓના હાંડી ઝુમ્મર તથા તકતાના શણગાર સાથે દીપાયમાન જણાતાં હતાં. દેવાલયો તથા મંદિરોમાં પણ ધામધુમ મચી રહેતી હતી. બપોરે રંગબેરંગથી રંગેલાં મકાનો ઝગઝગી રહ્યાં હતાં. દેવાલયની ધ્વજો આમતેમ ફરતી જાણે શહેરની આબાદી તથા સુખ શાંતિ જણાવતી હોય એમ દેખાવ આપતી હતી. શેરીએ શેરીએ ગવાતાં પરભાતીઆંના રાગો તથા સવારેને રાત્રે દેવાલયો અને મંદિરોમાં આર્તિ વખતે ઘંટોના ઘનનન કરતા નાદ થતા, તે ઘણે દૂર સંભળાતા હતા. વહેપારી બજાર એટલે (ચકલુ) તથા નાણાવટી બજાર સવારના સાતથી અગીઆર સુધી અને ચારથી રાત્રના દશ બાર સુધી ભરપૂર જણાતાં હતાં. ત્યાં હજારો રૂપીઆની આપ-લે થયા કરતી હતી. તેથી આ ભુશુપૂર નગરી અલબેલી જેવી લાગતી હતી. શહેર બહાર તથા શેરીએ શેરીએ આવી રહેલા કુવાઓ ઉપર તથા નદીએ અલબેલી નારીઓ જળ ભરવા જતી, અને એક બીજાના આભૂષણો તરફ નજર કરી એક એક સાથે વાતો કરતી પાછી આવતી. તે વખતનો દેખાવ ઘણો રમણિય લાગતો હતો. આ વખતે ચાકરો મળવા ઘણાજ મુસ્કેલ હતા. મરાઠાઓ કવચિતજ આવતા હતા. તેથી શું ગરીબની કે શું તવંગરની સ્ત્રી પાણી ભરવા જતી હતી, આ મહેનતથી તેમનાં શરીર નિરોગી રહેતાં હતાં. પોતાનાં ઘરનું કામ કરવું, દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું એ બાબતમાં તેઓને શરમ લાગતી હતીજ નહિ. ભુશુપૂરમાં તે વખતે ઘેરઘેર થતી દેવપૂજા, હરિકીર્તન, તથા વેદાધ્યયનથી આ પવિત્ર નદીના કાંઠાની દેવતાઈ ભૂમિનાં પાપો નાશી ગયેલાં જણાતાં હતાં. પ્રાદ્યુ, ક્ષત્રિ સવાર સાંજ શંકરનાં દેવાલયોમાં તથા વણીક વર્ગ

મંદિરોમાં, તેમ બીજી વર્ણુ તથા કેટલીએક જિંચ વર્ગનાં સ્ત્રી પુરૂષો માતાનાં મંદિરોમાં હાથમાં ધીનો દીવો તથા નાળીએર લઈ જતાં જણાતાં હતાં, અને વિશેષ લાલ થવાની બાધાઓ લેતાં હતાં. તેમ લાલ થયો હોય તો બાધાઓ મૂકતાં હતાં. સિંધવાઈ માતાએ તથા અંબાજી માતાએ લોકો અંગોસે જતા, તથા ઘણા એક પ્રાદ્યુષો જમાડતા હતા. આ પ્રસંગે ગાયોને પકડવાનો રીવાજ નહિ, તેથી જિંચ વર્ણુમાં ઘેરઘેર ઘણું કરી ગાય પાળતા, તેની સારી માવજત થતી હતી તથા સ્ત્રીઓ પૂજન કરતી હતી. જૈન ધર્મ પાળનારા પણ પોતાના દહેરામાં જઈ પોતાના દેવને સારી રીતે લાડ લડાવતા હતા. વહેપારી વર્ગ સવારે નાહી ધોઈ બહાર નીકળતી વખતે સુકન જેવા પોતાના આગણાં આગળ ઉભેલો જણાતો હતો. કપાળે કોઈ પણ નિલક શિવાય કવચિતજ બહાર નીકળતું. સીતાર, સરણાઈ, બિન, મૃદંગ, બંસી, પખાજ વગેરે ના મધુર સ્વરો સાથે ધર્મ શાસ્ત્રનાં ગાયનો મંદિરોમાં, દેવાલયોમાં તેમજ કેટલીએક તેવી જગ્યાએ થયાંજ કરતાં હતાં. દશાશ્વમેધ પર અખાડામાં તાલીમબાજોમાંના કોઈ પટ્ટા ખેલતા તથા કોઈ લાકડીઓ ખેલતા, તેમ કોઈ કુસ્તી લડતા જેવામાં આવતા હતા. આઠ દશ દોસ્તોમાં એકને ઘેર ભાંગ વટાતીજ હોય, ત્યાં ભાંગ પી ભાંગની લહેરમાં દરીઆ પારનાં ગમ્પાં ઠોકી આનંદ લેતા હતા. ભાંગ પીવી એ હાલ પણ વ્યસન ગણાતું નથી. આથી તેમણે આખા દિવસની કરેલી મહેનતનો થાક ઉતરતો હતો. સાધુસંતનાં જુડો પણ આ વખતે નહીં કિનારે, તેમાં દશાશ્વમેધ ઉપર આવ્યાં જતાંજ હતાં, ત્યાં ગાંજ તંબાકુની ચલમો એક હાથથી બીજે હાથ ચાલી જતીજ હતી. દરેક માણસના ચહેરા ઉપર ઉદ્ધાસ અને દયા ભાવ જણાતો હતો, તેથી એવાઓનું પોષણ ઘણા આદરમાન સાથે થતું હતું. તેમને ઘેરઘેર ભટકવું પડતુંજ નહિ હતું. સાચી પ્રજ્ઞભક્તિ હોવાને લીધે વિકટોરિયા રાણીની જય બોલતા હતા. છોકરાંઓ પણ નિશાળે જતાં તથા પાછા આવતાં “ અમો ઇશ્વર માગીએ એટલું, ઘણા વર્ષ જીવો વિકટોરિયા, એનો અચળ અમલ અમ પર હજો ” વગેરે લીટીઓ દલપતરામ કવિની રાજ્ય ભક્તિની પાંચમી એપ્પડીમાં લખાયેલી કવિતામાંથી બોલતા સંભળાતા હતા. દરેક હુન્નરથી, તથા કાસીગીરીથી બનાવેલી ચીજોનો

તેમજ ચિત્રેલા તકતાઓની ખરીદી વિશેષ થવા માંડી હતી, તેથી કામ શિવાયનો કોઈ માલમ પડતો હતોજ નહિ.

ધર્મ પણ પ્રબલ સારો પાળતી હતી. સંઘ્યાકાળે નગરીનાં સ્ત્રી પુરૂષો વાટે, ઘાટે કથા શ્રવણ કરવા જતાં જોવામાં આવતાં હતાં. રાત્રે અમુક તેવી તેવી જગ્યાએ, રામાયણ, ભાગવત કે મહાભારતની કથા તથા ખાસ ચૈત્ર માસમાં ઓખાહરણની કથા શેરીએ શેરીએ ભટો કહેવા બેસતા હતા, તે ખરા ભાવથી સાંભળવા લોકો ભોંય ઉપર બેસી સાંભળતા હતા.

વ્યસનીઓ પણ જુજ ઉંચ વર્ણમાં હતા, પણ તેમનાથી છથોક વ્યસન થઈ શકતું નહિ હતું. બિડી સરખી પણ પીવાતી નહિ, કારણ કે ન્યાતનો ધાક જખરો હતો. નીચ વર્ણમાં તે વખતથી દારૂ પસરવા માંડ્યો હતો. તેઓ આખા દિવસની તેમની કરેલી મહેનતનો થાક ઉતારવા પીકાંઓ શોધતા હતા. વખતે રસ્તામાં પડતા, લથડતા ચાલતા, તે તેમને “ મઉડી ” કહી છોકરાઓ ચીડવતા હતા અને તેમના મહેાની ગાળો પણ ખાતા હતા.

વાડીઓ તેમ મહારૂદ્રમાં સહેલાણીઓ મિત્રો સાથે બઢતે જતા હતા. બઢતો ઘણી થતી હતી, ત્યાં ગવૈયાનાં કે અમીરખખસનાં* ગાન તાન મચી રહેતાં હતાં. ઉપરની હકીકત વાંચ્યાથી માલમ પડશે કે ગેઝીટીઅર ભરૂચ વાલ્યુમ ૨, પાને ૫૫૩ માં લખ્યું છે કે “ In 1864 comfort, wealth and extravagance had spread to almost all classes ” તે યથાર્થ છે.

* અમીરખખસ નામની રામજણી ભરૂચમાં દેસાઇજીની હવેલી પાછળ હાંમેશને માટે રહેતી હતી. તે ગાવામાં બહુ હુંશિયાર હતી, તેના હાથ નીચે બીજી શિખાક રામજણીઓ પણ હતી.

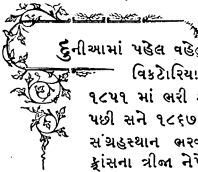

પ્રકરણ ૩૫ મું.

સને ૧૮૬૮, સંવત ૧૯૨૫ નું સંગ્રહસ્થાન.

(Exhibition 1868.)

દુનીઆમાં પહેલ વહેલું સંગ્રહસ્થાન લંડનમાં મહારાણી વિક્ટોરિયાના ભરથાર પ્રિન્સ કોનસર્ટે સને ૧૮૫૧ માં ભરી શહેરને દીપાવી મૂક્યું હતું. ત્યાર પછી સને ૧૮૬૭ માં ફ્રેન્ચલોકોના પેરિસ શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન ભરવાનો ઉત્સાહ થવાથી, તે વખતના ફ્રાંસના ત્રીજા નેપોલીઅન બાદશાહે યુરોપના રાજ રજવાડાઓને આમંત્રણ કર્યાં. સંગ્રહસ્થાન મોટા પાયા ઉપર હોવાથી યુરોપના રાજાઓ, અમીરો તથા હોંશીલા ગૃહસ્થો પણ આ નવીન દેખાવ જોવા ખાતર પેરિસમાં એકઠા થયા હતા. તેમ સાંભળ્યા પ્રમાણે તથા પેપરોમાં વાંચ્યા પ્રમાણે ઠાઠમાઠે પેરિસ નગરીને શોભાવી દીધી હતી.

ભૃગુપૂરના એક વૃદ્ધ તથા એક જુવાન એવા બે ગૃહસ્થોના નશીબમાં આ રચના જોવાનું લખ્યું હશે, તેથી તેઓ પણ આ પ્રસંગે પેરિસમાં હતા. એક અત્રેના વહેપારી વર્ગના મી. ગ્રીન્સ તથા બીજા ભરૂચ હાઈસ્કુલના તે વખતના આસિસ્ટન્ટ મી. માણે-કલાલ જગજીવનદાસ જેઓ મુંબઈવાળા કરસનદાસ મુળજીની સાથે વિલાયત ગયા હતા. તે બંને ગૃહસ્થોએ યુરોપના રાજ રજવાડા વગેરેનો દબદબો તથા પેરિસની બલકે આખા ફ્રાન્સ અથવા એમ પણ કહીએ તો ચાલે કે આખા યુરોપની જહોજ-

લાલી ત્યાં એકઠી થયેલી જોઈ હતી. માણેકલાલે જે નજરે જોયેલી હકીકત કહેલી, તેનું વર્ણન આપવા બેસીએ તો એક આખી ચોપડી ભરાય. હિંદુસ્થાનથી જે દેશીઓ આ દેખાવ જોવા ગયેલા તેમને ઘણી હોંસથી પેરિસના ગૃહસ્થો દરેક વસ્તુ દેખાડતા હતા. ફ્રેન્ચો ઘણા સભ્ય અને માયાળુ તે વખતે આ મી. માણેકલાલને માલમ પડેલા. અથાગ ભીડ છતાં એટલુંજ કહેવું બસ હતું કે “અમે હિંદુ છીએ” (we are Hindoos) કે તરત માગ મળતો હતો. એઓનો રસોઈઓ એક ખેડાવાળા પ્રાદ્યુ હતો, તેણે વાણીઆસાઈ પાઘડી ધાલેલી તેથી તેની તરફ દરેકની નજર જતી હતી.

મી. ગ્રીન્સ જ્યારે પાછા ભરૂચ આવ્યા ત્યારે તેમની ઉત્કંઠા થઈ, કે હિંદુસ્થાનમાં હજી સુધી કોઈએ પણ આવો દેખાવ બતાવ્યો નથી, તો તે બનતી કેાશીશે પોતેજ કરવો, એ ઇચ્છાથી ભરૂચમાં એક “કોટન એકઝિબિશન” ભરવાનો ઇરાદો કર્યો. અમેરિકા અને બીજા દેશો તથા આ દેશના રૂના નમુના મંગાવ્યા. આ વખતે એમનો હેડકલાર્ક એક કલાણી નારણી ઔદિય પ્રાદ્યુ હતો, તેણે સાહેબને જાહેર કરેલું, કે રૂનું સંગ્રહસ્થાન જોવાની લોકોમાં એટલી હોંશ હોય નહિ. વહેપારી વર્ગના વખતે જોવા આવે, પણ બીજાઓને રસ પડે નહિ, પછી જેવી સાહેબની મરજી.

આ વિચારવંત અને શાણા અંગ્રેજ ગૃહસ્થને પોતાના કલાર્કનું કહેવું વાસ્તવિક જણાયાથી તેની સાથે એજ સંબંધી વાતચીત કરતાં કલાર્કે કહ્યું કે અત્રેના એક માણેકલાલ નામના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરે પેરિસ એકઝિબિશન જોયું છે. માણેકલાલને જોલાવવાનો મી. ગ્રીન્સે કલ્યાણી નારણીને હુકમ આપ્યાથી એ હકીકત કલ્યાણી નારણીએ પોતાના મિત્ર, જેઠાભાઈ વકીલને તેમજ છગનલાલ બુદરજી, જે તે વખતે એજ સ્કુલમાં માસ્ટર હતા તેમને કહી. છગનલાલ જેઠાભાઈ, તથા માણેકલાલ ત્રણે કલ્યાણી નારણીની સાથે મી. ગ્રીન્સ પાસે ગયા. માણેકલાલે શું શું જોયું એ પૂછતાં તેણે જે જે પેરિસમાં જાહેજલાલી એકઝિબિશનમાં જોયેલી તેની હકીકત યાદદાસ્ત મુજબ કહી. રજા માગતાં માણેકલાલને કહ્યું કે હું આપને કહાવું તે વખતે આપ આવશો એવી આશા છે.

મી. ગ્રીન્સે પોતે જોયું, તે તથા માણુકલાલે જે હકીકત કહી, તે ઘણી ખરી મળતી આવવાથી વિચાર કર્યો કે સંગ્રહસ્થાન કાંઈ મોટા પાયા ઉપર થવું જોઈએ. આ વિચારથી તેણે વિલાયતમાં પોતાના રનેહીઓ ઉપર પત્ર લખ્યા, તેમાં એક જે પાર્લામેન્ટના મેમ્બરે હતા, તેમણે ખંડેરાવ મહારાજ અને તેમના આશ્રિતો કાઠીઆવાડ વગેરેનાં રાજા રજવાડાઓ પ્રદર્શન જોલતી વખતે હાજર રહે, એવા ભલામણના કાગળો મોકલ્યાનું તથા મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબ પ્રદર્શન જોલે એ બાબતના બંદોબસ્ત થયાનું ભરૂચમાં સાંભળવામાં આવ્યું અને પ્રદર્શન ડીસેંબર આખરે જોલવાનું છે એ પણ નક્કી થયું, તેમ સુરતના કલેક્ટર મી. હોપ તથા પ્રાંતના કમીશનર મી. રોજર્સને પણ પોતે આ વિષે કહ્યું.

ડીસેંબરની શરૂઆતમાં સંગ્રહસ્થાનમાં મૂકવાની સઘળી ચીજો આવી પડી, લોકોએ પોતાના તંબુઓ તથા માંડવા બાંધવાનો જગ્યાઓ વાહિટરોડના રસ્તા ઉપર પસંદ કરી. આ વખતે આસપાસના ખેતરો વગેરે જગ્યા સાફ કરાવવામાં આવી હતી.

ભરૂચ આ વખતે સળ કલેક્ટરેટ હતું. સુરતના તાબામાં હોવાથી ત્યાંના કલેક્ટર મી. હોપ ડીસેંબર શરૂ થતાં ભરૂચમાં મુકામ લાવ્યા. બજાર માસ્તર તે વખતના મામલતદાર ભીખાજી રામચંદ્રને નિમ્યા. તેણે હોપ સાહેબ તથા મી. હોગ સાહેબ જેઓ સળ કલેક્ટર હતા, તેમની દેખરેખ નીચે રાજા રજવાડાઓને, ખંડેરાવ મહારાજ, યુરોપીઅન અમલદારો તથા ગવર્નર સાહેબને માટે જગ્યાઓ પ્રસંદ કરી, તંબુઓ ઠોકાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. ગાયકવાડને અનુકૂળ પડે એવી જગ્યા તંબુ ઠોકવાની પસંદ કરવા તા. ૧૬ મીએ વડોદરેથી કરનલ બાર રેસિડેન્ટ સાહેબ તથા દિવાન ભાઉ સિંધિયાએ ભરૂચમાં પગ મૂક્યા. જગ્યા પસંદ થઈ ત્યાં ગાયકવાડના તથા બારસાહેબ વગેરેના તંબુઓ ઠોકાયા. યોગ્ય જગ્યાએ ગવર્નર સાહેબના તથા બીજા યુરોપીઅન અમલદારોના તંબુઓ પણ ઠોકવામાં આવ્યા હતા. સ્ટેશનથી તે લગભગ બચ્ચાના જીન સુધી ખંને બાજુએ તંબુઓ જોવામાં આવતા હતા. ભરૂચીઓ પણ તે વખતે સોનેરીમહેલનો રસ્તો કોટથી ઘેરાયેલો હોવાથી કોઈ સ્ટેશનને રસ્તે, કોઈ કતોપોરથી ફાટા તળાવને રસ્તે, હંમેશાં

પાંચ સાતની ટોળી એકઠા મળી જોવાને ખાતરજ તેણી તરફ જતા હતા. બજાર માસ્તરે બજારમાં એટલે એ પ્રદર્શનને લગતા બજારમાં જે વસ્તુ જોઈએ તેની દુકાનો મંડાવી દીધી હતી. તે જોવા ભરૂચીઓનું ખાસ વલણ થતું હતું. બજાર માસ્તર જાતે દક્ષિણી ભીખાજી રામચંદ્ર જરા કોઈ શોર કરે કે “ લટપટ મત કરો ” એવા શબ્દ કહેતા હતા. “ લટપટ મત કરો ” એ એની ટેવ અગર ઘોડી, કે જે ઉપર ઘડીએ ઘડીએ સ્વાર થતાજ હતા. આ શબ્દ એ ગૃહસ્થના મહોદામાંથી નીકળતા ઘણીવાર સાંભળ્યા હતા. તે આજે પણ યાદ આવે છે !

ફ્રેન્સી કાપડની, ખૂટોની ખરીદી ઘણી ચાલતી હતી. પાટલુન અને કોટો, તથા હાફખૂટો અને હોલખૂટો એટલા તો ખખ્યાં કે એ ચાર દિવસ તો તેના ફાકા પડ્યા. દુકાનદારોએ મંગાવ્યાં કે ખરીદદારીની ધાંડ એવી દુકાને પડતીજ હતી. મારી સાંભરણુ પ્રમાણે હિંદુઓ તથા ઘણા ખરા પારસીઓ, પહેલ વહેલાજ પાટલુન અને ખૂટ પહેરતા થયા. પારસીઓ ઇબ્રા અને મીરજાઈ જોડા પહેરતા હતા. હિંદુઓ સારામાં સારો દિવસે રેશમી કોરનાં ધોતીયાં અને ધોયેલા અંગરખા તથા કોઈ મીરજાઈ અમયમ ખોલે એવા જોડા, કોઈ મુસલમાની રોવાજના નહાની ચાંચવાળા જોડા પહેરતા હતા. તેઓને પણ આ વખતે ખૂટ અને સ્ટોકિંગ્સ સાથે જોયા હતા. આવા ખૂટ સ્ટોકિંગ્સ તથા કોટ, પાટલુનનો દબદબો સને ૧૮૬૩-૬૪ ની જાહેજલાલી વખત પણ જોયો ન હોતો. ભરૂચી ભાઈઓને આ વખતે કાપડ અને ખુટોમાં વિશેષ ખર્ચ લાગ્યો હતો. સંચા નહિ તેથી દરજીઓ પણ મળવા મુસ્કેલ પડ્યા હતા. તેમને ભાવ પણ ખમણા અપાતા હતા. મુંબઈ સુરતથી તૈયાર પાટલુન, કોટ આવતા હતા, તે પણ ખપી જતા હતા. ઘડોઆળ અને ગજવામાં રહે એવી “ વોચ ” નો શોખ પણ આ વખતથીજ શરૂ થયો હતો. તે વેચનાર પણ ઘણા પરદેશીઓ આવ્યા હતા. મ્હોં માગ્યાં મૂલ આપી તેને ખરીદ કરતા જોયા હતા. લાકડી અને રૂમાલોની પણ ઘણી ખપત થઈ હતી. હાથમાં લાકડી તથા કોટના ગજવામાં રૂમાલ શિવાય નો કોઈકજ હશે. ત્રણ આનાની લાકડીના એક મિત્રે તેર આના આપ્યા હતા. રંગરેજને પણ કમાઈ સારી થઈ હતી. પાઘડી

ખાંધનારાઓની ઘણી ખુશામત થતી હતી. તેઓને પણ જરાએ પુરસદ મળતી નહિ. ઉંચ વર્ણુમાંથી દોપટા લેવાનો ચાલ આ વખતથી ઓછો થવા માંડ્યો. પારસીઓમાં એ ચાલ ખીલકુલ બંધ પડ્યો કહીએ તો ચાલે.

તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૮, સંવત ૧૯૨૫ ના પોશ શુદ્ધ ૧૦ ગુરુવારને દિવસે સાંજે સાડા ત્રણને સુમારે પ્રદર્શન ખોલવાનું હતું, તેથી તા. ૨૩ મી સુધીમાં તો દરેક વસ્તુ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. તા. ૨૧ મીથી સ્પેશિયલો શરૂ થઈ. તા. ૨૨ મીએ કાઠીઆવાડના સઘળા રાજાઓ તથા નાંદોદના મહારાજા ગંભિરસિંહજીએ ભરૂચની પ્રજાને દર્શન આપ્યાં. ભરૂચના સ્ટેશન ઉપર આવતી અને જતી ગાડી વખતે એટલી ભીડ થતી, કે ઉમા રહેવાની જગ્યા પણ મળતી નહિ. તેમાં નખળા પોચાના તો આશરજ નહિ. ઘણાખરા તેવા રાજાઓ તથા ઠાકોરો તો શહેરમાં મકાનો ભાડે રાખી રહ્યા હતા. વાડીવાળાઓને ભરપટે ભાડાં મળ્યાં હતાં, તેમ ઘરગથાઉ ઘરવાળાઓ પણ રૂ. ૩૦-૪૦-૫૦ ૬૦ સુધીનો રકમો ત્રણ ચાર દિવસમાં પામ્યા હતા. તા. ૨૦ મી થી લોકોને ત્યાં પરોણાઓ આવવા લાગ્યા. તા. ૨૩ મી સુધીમાં કોઈ ઘર પરોણા વિનાનું ભાગ્યેજ હશે. કોઈને ત્યાં બે, કોઈને ચાર પાંચ, કોઈને ત્યાં પાંચ પચીસ એવી રીતે જોવામાં આવ્યા હતા. ઓઢવાનાં ગોઢડાંઓની તંગાશની ઘેરેઘેર ખૂમ પડી હતી, કારણ કે ખરો શિયાળો હતો. ટાઢ પણ કહે માફ કામ. બજારના ભાવ ચઢી ગયા હતા, પણ દૂધ, ઘી તથા શાક ભાજીની ખૂમ પડી નથી. ઘી, દૂધ આસપાસનાં ગામડામાંથી દપટ આવ્યાં હતાં. રૂ. ૧) નું રાા શેરનું ઘી વેચાયું હતું. બેરભાઠાએ શાક ભાજી અને બીજા મેવા મશાલા વગેરે પુરા પાડવામાં સારી મદદ આપી હતી. જમરૂખ, કેળાં, અનુસ, બેર, દાડમ વગેરે લોકો, તેમાં પરદેશીઓ વધારે ખરીદતા હતા. તેમ પોંકનો વખત હોવાથી ગામડામાંથી દપટ પોંક તથા મનુબરથી બેર આવતાં હતાં, તે તો ગીધની માફક લોકો લેવા પડતા હતા. ઓળખાણવાળા પરદેશીઓનો ભરૂચી ભાઈઓએ સારી ચાકરી કરી હતી.

નાંદોદના રાજા સવારી સાથે ઊંટો અને ડાંકા હાથી લઈને આવેલા તેમને રતનતલાવ ઉપર મોઢની વાડીમાં સુકામ કરવાનો

હતો. પુરજેથી સવારે આઠકને સુમારે આવવાના, તેથી ભરૂચી ભાઈઓની તથા પરદેશીઓની ઠઠ રસ્તા ઉપર જોવાને એકઠી થયેલી, તેમ બીજા રાજા રજવાડાઓ પણ તેમાં રેવાકાંઠા, મહિકાંઠા, સુરત તરફના રાજા રજવાડા તથા નવાબો વગેરે શહેર જોવા ખાતર શહેરમાં પોતાના રસાલા સાથે ફરતા જણાતા, તે જોવા પણ ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા. તા. ૨૪ મીએ ખંડેરાવ ગાયકવાડ સવારે પોતાના રસાલા સાથે ભરૂચના સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા. તેઓનો દળદળો જોવા લાયક હતો. સાથે કેટલાએક સવારો, પલટણો તથા ખાસદારો પણ હતા. તેમની સવારી અને તેમના દળદળામાં શું પૂછવાનું! ખંડુકોના તથા તોપોના અવાજ રાજાઓના માન ખાતર થયા કરતા હતા. તા. ૨૩—૨૪ મીએ તો મુંબઈ, મદ્રાસ, પંજાબ અને જંગાળા ઇલાકાના માણસો પણ અત્રે આમ-તેમ ફરતા જણાતા હતા. ચાર અમેરિકન વહેપારીઓ આવેલા, તેઓએ મામલતદાર ભિખાજી રામચંદ્ર બજાર માસ્તર સાથે શેઠજીની હવેલીમાં જઈ, તેનો નકશો લીધો હતો. હવેલીના લકડનું કોતરકામની કારીગરી જોઈ અસલની કારીગરીનાં વખાણુ કરતા હતા. બજાર માસ્તર પણ એ હવેલીની નજીક રહેતા હતા. એ માણસે આ વખતે દરેક ચીજ પુરી પાડવામાં સારી સાબાશી લીધી હતી.

ગવર્નર સાહેબ પણ તા. ૨૪ મીએ સવારે નવ દશને સુમારે પધાર્યા. તેઓને લેવા માટે દરેક અધિકારી વર્ગ ગયો હતો. નવાબ સાહેબ આ વખતે સ્ટેશન ઉપર ગવર્નર સાહેબના માન ખાતર હાજર હોવાથી હોપ સાહેબે તેમને પહેલા ઓળખાવ્યા, તેમની સાથે પહેલીજ “ સેક્રેટેન્ડ ” થઈ, પછી દેસાઈજી, મજમુનદારોને ઓળખાવી, તંબુ તરફ તેમને વિક્ટોરિયામાં બેસાડી હોપ સાહેબ તથા કમિશનર સાહેબ લઈ ગયા.

સંવત ૧૯૨૫ ના પોશ શુદ્ધ ૧૦ ને ગુરુવારનો દિવસ ભરૂચને એક સાંભરણું થઈ ગયો છે. હજારો પરદેશીઓ આજરોજ ભરૂચમાં સારા પોશાકમાં મહાલતા હતા, તેથી શહેર દીપી નીકળ્યું હતું. ઓન્સ સાહેબે આ ભૂગુ ઋષિ મહારાજની વસાવેલી નગરોને ખરેખરી ઝગકાવી મૂકી; જાણે અસલની જાહોજલાલીમાં આણી હોય એવો દેખાવ આપ્યો હતો.

૩ા. ૫) ને ૩ એવી સીઝન ટિકેટો થઈ હતી. ૩ા. ૫) વાળાને પ્રદર્શન ખોલતી વખતે ખુરસી ઉપર ખેસવાનું તથા ૩ા. ૩) વાળાને ઉભા રહેવાનું હતું, તેથી ૩ા. ૫) ની ટિકેટો ઘણી ખપી હતી, ટિકેટો પણ ખુટી પડવાથી હાથે લખીને ઘણી આપવી પડી હતી.

દશમની સવારમાં કેટલાએક નર્મદાસ્નાન કરીને તથા કેટલાએક ઘર નાહીને, પાઠ પૂજાથી પરવારી, જમી-ખાઈ લઈ, દશ અગીઆર વાગ્યામાં પરવારી રહ્યા હતા. કેટલાએકે સ્ટેશન તરફનો કેટલાએકે ફાટાતળાવનો રસ્તો લીધો હતો. સ્ટેશનથી તે સંબ્રહ-સ્થાનની જગ્યા, જે હાલ વિક્ટોરિયા મિળ કહેવાય છે, ત્યાં સુધી અને તેની પેલી તરફ ફાટાતળાવના રસ્તા સુધી આસપાસ જે તંબુઓ મરાયા હતા, તેમાં જેઓએ સીઝન ટિકેટ નહિ લીધી હોય, અથવા જેને મળી શકી નહિ હોય, તેવા ગૃહસ્થો ખેઠેલા જોવામાં આવ્યા હતા. એવા પણ ઘણાજ હતા. સોનેરી મહેલના કોટ અને હાલ જ્યાં સડક ઉપર આવવાનો રસ્તો કીર્યો છે, ત્યાં ખુરજ હતો, તે ઉપર પણ સ્ત્રીવર્ગની સંખ્યા આ દેખાવ જોવા ઉભેલી જણાઈ હતી.

ખંદોબસ્તને સાડૂ પોલિસના માણસો, મંગાવેલી પલટણના માણસો તથા સવારો ખંડુક તલવાર સાથે સ્ટેશનથી તે ઠેઠ સુધી રસ્તાની બાજુએ ગોઠવાઈ ગયા હતા, લોકોની હાર સ્ટેશનથી તે ઠેઠ સુધી ચાલતી હતી.

જે વાગે પ્રદર્શનના દરવાજા ખોલવાના હતા, ત્યાં તેા એટલી ભીડ થયેલી કે સુમારજ નહિ, ભીડાભીડમાં એક કઠેરા લોઢાનો, ખેસવાના દરવાજાની નજીક હતો, તે તુટી પડવાથી એક સવારના ઘોડાનો પગ ભાંગી ગયો. ઘોડાને લુલો થયો જાણી તરતજ તેને કપતાને ગોળીબહાર કરી મારી નાંખ્યો, તે પાછળના નજીકના ખાડામાં ફેંકી દેવાયો.

ઢોઢેક વાગે રાજા રજવાડાઓને માટે બારણાં ખોલ્યાં, ને તેમને પહેલા જવા દીધા. પછી તેા લોકોની ધોંસે અંદર પ્રવેશ કર્યો. ભીડાભીડ અને ખોચાખીચ, જેનાથી જવાયું તે પહેલા જઈ ઉભો રહ્યો, કે ખુરસી ઉપર બેઠો, એમ થઈ રહ્યું. પાંચ

અને ત્રણનો મેળ રહ્યાજ નહિ. દહ્યાણુજી નારણુજીની સીપાર-સથી અમે સ્કુલના માસ્તરો, હું, છગનલાલ, માણેકલાલ, હરિરામ ને સૌથી આગળ પેસવાની પછલે દરવાજેથી તક મળી. અમે તો જ્યાં વચ્ચે દોરડું બાંધેલું હતું, તેની બાજુએ એકેકી ખુરસી રોકી બેઠા હતા, તેથી આ બધી રચના જોવાની સારો તક મળી હતી.

વચ્ચે દોરડું બાંધેલું, તે કમરે અટકે એટલું ઉંચું હોવાથી દરેક રાજ રજવાડા ઉંચું કરી તેઓ જઈ પોતાની જગ્યાએ બેસતા હતા, કે જેથી કરીને રાણી સાહેબની છબી, ગવર્નર સાહેબની બેઠકના ઉપર ટાંગેલી હતી, તેને માન અપાય એ હેતુ હશે. જેઓ ની નજર છબી તરફ જતી, તેઓ તેની સામું જોઈ સલામ કરતા હતા. કેટલાએકે બેઠા પછી પણ નજર ગયાથી છબી તરફ હાથ ઉંચો કરી માન આપ્યું હતું. સંગ્રહસ્થાનમાં સર્વ બેઠા પછી ગાયકવાડ મહારાજ ખંડેરાવ પધાર્યા. વચ્ચે દોરડું જોયું, એટલે ત્યાં ઉભા રહ્યા. પોતાની સાથના તહેનાતીને ઇશારો કર્યો, કે તરતજ હોપ સાહેબે બહુ ડે દોરડું કપાવી નાંખશે, તેથી ઉતાવળા આવી દોરડું છોડી નાંખ્યું. મહારાજને માન સાથે તેમને માટે મુકરર કરેલી જગ્યાએ બેસાડયા. તહેનાતીઓ આસપાસ ઉભા છેલ્લા ગવર્નર સાહેબ આવ્યા. બીજા રાજ રજવાડાઓ ઉભા થયા. તેમને પોલિટિકલ એજન્ટે તથા હોપ સાહેબે ઓળખાવ્યા “ શેક હેન્ડ ” થયા. ખંડેરાવ બેઠા હતા, તે ગવર્નર સાહેબ આવ્યા એટલે જરા ખુરસી ઉપરથી ઉઠી “ શેક હેન્ડ ” કર્યા. ગવર્નર સાહેબ આ વખતે સર સીમોરફિટસજીરાલ્ડ હતા. તેમણે પોતાની બેઠક લીધી. જાંચી બેઠકની ખુરસાઓ શોભાયમાન કરી દીધી હતી. રાજ રજવાડાઓની ખુરસીઓ શોભીતી હતી. રાજ રજવાડાથી તથા બીજા લોકોથી ખુરસીએ બેઠેલા તથા ઉભેલાથી સંગ્રહસ્થાનની જગ્યા અથવા દરબારની જગ્યા ખીચોખીચ ભરાયલી જણાતી હતી. ઉભા રહેલાને બેસવાનું કહ્યું, પણ સાંભળેછેજ કેણ ? કેટલાએક ટિકેટવાળાઓથી અંદર આવી શકાયું નહિ, તેથી તેઓ બહાર ખૂમો પાડતા રહ્યા. દરવાજામાં તેમ દરવાજાની બહાર પણ ભીડ હતી, પણ જગ્યા ક્યાં કે અંદર પેસાય ? આ બધું જોતાં એમ જણાય છે, કે તા. ૨૪ મીનો દિવસ વસ્તી પત્રક કરવાનો જો સરકારે ટ્રાજ્યો હોત, તો ખરેખર આ ભૂગુપુર

વસ્તીમાં ગુજરાતમાં બલકે મુંબઈ ઇલાકામાં મુંબઈ શિવાય પહેલે નંબરે આવત. એમાં જરા શક નહિ.

દરબાર પૂર્ણ રીતે ભરાયો હતો. એાછામાં એાછા ૪૦ રાજા રજવાડા, ઠાકોરો, ઠકરાણા વગેરેએએ, તથા બીજા દેશી અને પરદેશી ગૃહસ્થોએ દરબારને શોભાયમાન કરી દીધો હતો. વિકટોરિયા રાણીના છર્ખા નીચેની શબ્દગાર આપેલી ખુરસી જે વચ્ચેવચ મૂકાઈ હતી, તે ઉપર એક કદાવર યુરોપીઅન ગૃહસ્થ પોતાના આ પ્રસંગે શોભીતા પોશાકમાં પોતાની ઉંચી આકૃતિવાળી ટોપી જે એએા આંખ્યા ત્યારે માથેથી ઉતારીને દરેક રાજ્ય-કુળને હસ્તે મોકલે “ શેકહેન્ડ ” કરી તથા બેઠેલા અને લેલેલા ગૃહસ્થો તરફ નજર કરી રહ્યા પછી તેએા બીરાજમાન થયા હતા. એ ગૃહસ્થના માથાના તથા દહાડીના કાળાવાળમાં રૂપેરી ભાગ જણાતો હતો. તેથી તથા માથામાં તાલ હોવાથી તેનો ઉમ્મર પરખાઈ જતી હતી, કે તે ૫૦ થી ૬૦ નો હશે. આ ગૃહસ્થ તે વખતના ઈંગ્લન્ડથી તરતજ આવેલા નામદાર ગવર્નર સાહેબ સર સીમોરફિટસજીસાહેબ હતા. એક ૪૦થી ૪૨ વરસની ઉમ્મરના ગૃહસ્થ દેખાવમાં મહા કસરતી, મજબુત બાંધાના જેનું મધ્યમ કદ, ઘઉં વર્ણ, લંબ કપાળ, માથાના કાળા ભમ્મર જેવા વાળ કે જે તેની દાઢીના વાળ સાથે મળી ગયા હતા, છતાં હડપચી આગળથી કઢાવી નાંખેલા હતા, મોટા ડોળા, મ્હોંનો મરદાની અને તેજસ્વી ચહેરો, પગે તસતસ્તો સોનેરી ભરતથી ભરેલો લેંગો, શરીર ઉપર આવી રહેલું ઉંચી મખમલનું બદન, તે ઉપર રાતો ભરતથી ભરેલો કબજો, ગળામાં અડાવી દીધેલા, હીરા, મોતી તથા નીલમના કંઠા માથે મરાઠાસાહી જરીની પાઘડી, ને તે ઉપર આગળથી એક ચળકાટ મારે એવો હીરો, તથા પાઘડી ઉપર જમણા કાન તરફ પાઘડીને ખોસેલો મોતીનો દશ પંદર સેરોનો જુમખો લટકી રહ્યો હતો, તે તથા કમ્મરે સોનાની મૂઠવાળી ખેસેલી કટાર અને સોનાના મ્યાનવાળી મખમલના ઢાંકણ સાથેની એક બાજુએ લટકતી તલવાર સાથે હાથમાં સોનાની મૂઠની ગુમ્મી પકડી, દોરમાં, પગે હીરા મોતીથી જડીત, ટુંકી ચાંચવાળો મુસલમાન ફેશનની રાતા રંગોની મોજડીએ ખડોવાળી પહેરેલી, ધમધમ કરતી ચાલથી આવેલા હતા. આ સઘળું જણાવી આપતું હતું કે આ કોઈ મહા શૂરા અને બહાદુર રાજ્યકુળદીપક છે. એમણે આવીને ગવર્નર સાહેબની જમણી બાજુની પહેલો ખુરસી

રોકી હતી. એ સરદાર તે દામાજીના વંશના શ્રીમંત સરકાર ખંડેરાવ ગાયકવાડ મહારાજ હતા.

ખીજી બાબુએ એકત્રીશ બત્રીશ વરસે પહોંચેલા જીવાન ઘોળો અંગરખો, કમ્મરે કરખી સેલું કસી તેમાં કટાર રાખી તથા એક બાબુએ લટકતી તલવાર, પગમાં સોનાનો તોડો, ગળામાં ફકત અમુલ્ય મોતીનો કઠોજ ઘાલી ખુરસીને અઢેલા મૂછપર તાલ દેતા બેઠેલા, તે તેમના ગૌર વર્ણ, પાતળુ પણ મજબુત નિરોગી શરીર સાથેના જોવામાં આવ્યા, તે નાંદોદના ગંભિરસીંગજી મહારાજ હતા.

કાઠીઆવાડના જે જે હિંદુ રાજાઓ આવેલા, તેઓની સોનેરી ચટાપટાવાળી બત્તીની પાઘડી, જેમાં મોતીની શેરોના લટકતાં જીમખાં જણાતાં હતાં, તથા કોઈએ વચ્ચે લાલ, લીલાં, સફેદ જવાહીર અડાવી દીધાં હતાં, તેઓના ગળામાં કોઈએ મોતીના તથા હીરા, માણેક, પત્થાના કંઠા સાથે સુવર્ણનાં પીળાં ધમ્મક જેવાં આભૂષણો પણ પહેરી દીધાં હતાં, તેથી તથા પોશાકમાં આડીપટીનો કસ સાથેનો અંગરખો પહેરી દીધો હતો. તે ઉપર જરીના શેલાં કમ્મરે કસી દીધાં હતાં. તે શેલાંની ગડી, પાછળથી લાંબી હોઈ તેમના ઘુંટણના પાછલા ભાગને અથડાતી હતી, તથા પેટ તરફના ભાગને દોપટાની માફક ખાંધી દીધેલી, તેમાં દુંટીથી જરા દૂર કમ્મરે સોનાની મૂઠવાળી કે રૂપાની મૂઠવાળી કટાર ઘાલી દીધેલી, તથા જમણી બાબુએ સોનેરી મૂઠવાળી મખમલના ઢાંકણ સાથેની તલવાર લટકતી રાખેલી, તેમજ દરેકે પગમાં સોનાનો તોડો અડાવી દીધેલો, તેથી તેમના વદનની શોભાનો પારજ નહિ. એવા તેઓ તેજેમય તથા ભગ્ય દેખાતા હતા.

ઠાકોર ઠકરાણાએ પણ ગળામાં મોતી, હીરા અને સુવર્ણનાં આભૂષણો પહેરી તેમને શોભે એવા પોશાકથી ભપકામાં બેઠેલા; તેઓના મ્હોં સામું પણ ઘણા ખરા જોયા કરતા હતા. કોઈ રાજા કે ઠાકોર ઉમ્મરે પહોંચેલા, કે આઘેડ વયના કે કોઈ ખીલતા જીવાન સર્વનાં શરીર આભૂષણ તથા હુથીઆરથી શોભાયમાન દીસતાં હતાં અને દરેકના ચહેરા ઉપર રાજતેજ દીપી નીકળ્યું હતું.

જીનાગઢના નવાબ મોહબતખાંનજી જેઓની ઉમ્મર આ પ્રસંગે ૪૦ થી વધારે હશે નહિ, તેઓની ખુબસુરતીનો પારજ

નહિ. તેઓને જોયા તો માથે સોનેરી ચટાપટાવાળું મંડીલ બાંધેલું, તેનો એક છેડો તેમની ડાક આગળથી છાતીને અથડાતો હતો, તેથી તથા તેણે પોતાના નાગની ફેણ જેવા આકારનો કાળો ચોટલો, તેમના માથાની બહાર તેમના ઘુંટણના પાછલા ભાગ સુધી આવી રહ્યો હતો, તેમ તેમણે જે વસ્ત્ર સફેદ કાપવાળો મુસલમાની ફેશન મુજબનો શિવાયલો ગોળ પટાનો કસવાળો અંગરખો તથા કમ્મરે બીબાઓની માફક ઉમદા શેલું કસી દીધેલું અને તેમાં હીરા માણેકની મૂઠવાળી કટાર અડાવી દીધેલી, તેમજ તેવીજ મૂઠની તલવાર પણ લટકતી રાખેલી કે જેથી તેમનું રાજતેજ દીપી નીકળ્યું હતું, તેઓના તરફ તો દરેક યુરોપીઅન કે દેશો સર્વે જોયાજ કરતા હતા; તેમ શહેરમાં રસ્તામાં રસાલા સાથે ફરવા નીકળેલા, તે વખતે પણ તેમના મ્હોં સામું દરેક જણ તેમનો ખુબસુરત ચહેરો તથા પોશાક જોયા કરતા હતા. તેઓની લાયકાત દરબારમાં વખણાઈ હતી અને તેઓનો હશમુખો ચહેરો કહી આપતો હતો કે એઓ ઘણા ભક્ષા, ઉદાર અને નરમ મીબજના નવાબ હશે. એઓથી તેમ બીબા મુસલમાન નવાબોથી પણ દરબાર દીપી નીકળ્યો હતો, ખંભાતના નવાબની ઊંચી મુગલાઈ કસબ ભરેલો ટોપી જેનું પુમતું તેના કાનને અથડાતું હતું, તેઓ પણ તેમના મુગલાઈ પોશાક અને ઉમદા આભૂષણોથી દીપાયમાન જણાતા હતા.

પાલીતાણાવાળા શુરસંગજી પોતાના કૃષ્ણ જેવા શ્યામ વર્ણ, (black beauty) ભવ્ય શણગાર અને વસ્ત્રથી કૃષ્ણની મૂર્તિ દરબારમાં ખેસાડેલી હોય એવા દીસતા હતા, તેથી તેમની તરફ પણ દરેકનું ધ્યાન ખેંચાતું હતું.

કાઠીઆવાડના દરેક હિંદુ રાજાએ તથા ગુજરાતના કોઈક રાજાએ કાને વાળા અડાવી દીધા હતા, તે સાથે તેમના કાનમાં હીરા મોતીના જડીત લવેંગીઆં કાનના વચલા ભાગમાં જણાતાં હતાં, તે પણ તેમના વદનને શોભા આપતાં હતાં. હીરા મોતીથી જડીત મોજડીઓ જે તેમના પગમાં આવી રહી હતી, તે તરફ દરેકની નજર જતી હતી. પગે સુવર્ણનાં તોડા શિવાય તો કોઈ હતોજ નહિ. દરેક રાજા રજવાડાના મ્હોં ઉપર તેમનાં વસ્ત્ર આભૂષણ તથા ખેસવાની ઢબથી રાજ તેજ દીપી નીકળ્યું હતું.

આ બધા રમણિય દેખાવ સાથે દરબારનું મુખ પશ્ચિમ તરફનું હોવાથી તથા દરવાજે પણ તેજ તરફનો ખુલ્લો હોવાથી સૂર્યનું શિયાળાનું અસ્ત પામતું તેજ તેમનાં આભૂષણ તથા મંડીલોપર આવી રહેલું હોવાથી તેઓનાં વદનનો ભપકો ઓરજ મારતો હતો. ટુંકામાં આવી શોભા ભરૂચમાં તે વખતની પ્રજાના જોવામાં તો પહેલ વહેલીજ આવી હતી, અને લેખકના તથા જોઓએ એ દરબાર જોયો છે તેઓના મનને તો આનંદ ઉપજ્યો હતો. હવે કહેવું જોઈએ કે મને તો તે પ્રસંગે અંગ્રેજી કવિ મિલટનની “ પેરેડાઇસલોસ્ટ ” ની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી હતી.

High on a throne of royal state,

Which far outshone the wealth of Ormuz or of Ind.
Or where the gorgeous East, with richest spoils,
Showers on its Kings barbaric pearl and gold.

રાજા રજવાડાઓએ જે આભૂષણો અડાવી દીધેલાં, તે આભૂષણો તેમના ગળામાં તેમના પોશાકની બહારની બાજુએજ આવી રહેલાં, તેથી દરેકે શું પહેયું છે તે ખુલી રીતે જણાતું હતું.

શાંતિ પ્રસરી એટલે પ્રદર્શનનો રીપોર્ટ વંચાયો. યુરોપીઅન અને દેશીઓએ ટુંકામાં ભાષણો આપ્યાં, તેને ટેકા પણ મળ્યા. ગવર્નર સાહેબ છેલ્લે ટુંકામાં ભાષણ કરતાં બોલ્યા કે “ I declare the Exhibition open ” (અમો કહી સંભળાવીએ છીએ કે પ્રદર્શન ખુલ્લું થયું.) એમ કહી પ્રદર્શનનો પરદો ખોલ્યો, એટલે તોપો તથા બાંદુકોના અવાજે ધડાધડ સંભળાયા.

સાંજ છેક પડી ગઈ હતી, તેથી તે દિવસે તો કોઈ ગૃહસ્થોએ પ્રદર્શન જોયું નહિ. કેટલાએક યુરોપીઅનો અને રાજા રજવાડાઓ પ્રદર્શનની જગ્યામાં આમતેમ નજર ફેરવી પાછા આવ્યા હશે. સર્વે ગૃહસ્થો દરવાજા બહાર આવ્યા એટલે તો તેમની આસપાસ લોકોની ઠઠ શું જોયું, શું સાંભળ્યું, શું થયું વગેરે પૂછપરછ કરવા મંડી. એની એજ વાતો કરતા દરેકે ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં માંડોમાંડે ખડેરાવ મહારાજની,

તેમજ જુનાગઢવાળાની ખુબસુરતી, તથા પોશાકની, તથા પાલી-
તાણાના શુરશંગનો શ્યામ વર્ણ છતાં તેનાં મોંના તેજની તથા
તેના દબદબાની વાતો વિશેષ થતી સંભળાતી હતી. કોઈ કોઈ
રાત્રિ વિષે કાંઈ બોલે, કોઈ કાંઈ બોલે કે ફલાણા રાત્રિએ ફલાણું
પહેયું હતું, તે સાચું દેખાતું હતું. કોઈ કહે ફલાણા રાત્રિનાં
આભૂષણો હું તો જોયાજ કરતો હતો. કોઈ કહે રાત્રિઓ ઘણા
ભપકાદાર જણાતા હતા. કોઈ એમ પણ કહેતા કે આ બધા
રાત્રિઓનાં આભૂષણોનો ભપકો, સઘળાનો સામટો કયે દિવસ
જોવાના હતા. આપણું તથા ભરૂચનું નશીબ કે ગ્રીન્સ જેવા
હોંશીલા સાહેબે આપણને આ વૈભવ દેખાડ્યો. ધન્ય છે! એવા
હોંશીલા ગૃહસ્થ કે જેણે આ ભુગુપૂર શહેરને પ્રખ્યાતિમાં આણ્યું,
અને એમ કહેવાયું કે આખા હિંદુસ્થાનમાં બલકે એશિયામાં
ભરૂચમાંજ પહેલ વહેલું પ્રદર્શન (Exhibition) થયું. તેમ
એમ પણ કહેવાયું કે યુરોપ શિવાયના બીજા ખંડોમાં પણ આજ
સુધી આવાં પ્રદર્શન ભરાયાં નથી. દુનીઆમાં પહેલું લંડન, બીજું
ફ્રાન્સ પેરિસમાં અને ત્રીજું ભરૂચમાં થયું.

હવે આ જગ્યાએ જણાવવું જોઈએ કે હાલ જ્યાં જીનો, પ્રેસો
ખંધાયાં છે, તે જગ્યાએ ખેતરો હતાં. એ ખેતરોની જગ્યા સાફ
કરાવી રસ્તા ઘણા પહોળા કર્યા હતા. ગવર્નર સાહેબના દરબાર-
નો તાંબુ નિલકંઠ મહાદેવની તરફના ખેતરોની જગ્યામાં હતો. ગા-
યકવાડ અને તેમના રસાલાના તાંબુઓ માતરીએ તળાવે જોયા હતા.
બીજાઓના તાંબુઓ, ચોકસીની વાડીની હદથી ઠોકાયા હતા. આથી
જગ્યાની મોકળાશ ઓછી નહતી. જોઈએ તેવા રસ્તા પહોળા
હતા, તેથી જવા આવવા સંકડાસ પડતી નહોતી, કોઈ જગ્યાએ
નાળાં ખાંધી લીધેલાં, ત્યાં જરાતરા સંકડાસ પડતી જણાઈ હતી.
જીનો, પ્રેસો, મિળો તો પછીથી થયાં છે. પાંજરાપોળ આગળ પણ
તાંબુઓ ઠોકાયા હતા. ગવર્નર સાહેબને તો કલેક્ટરનો ખંગલો
જે બહેચરાજી માતાના રસ્તા તરફ જે અસલનો ખંગલો છે, ત્યાં
સુકામ આપ્યો હતો.

આજે રાત્રે આઠેક વાગ્યાને સુમારે નદીમાં વચ્ચેવચ્ચ તરાપા
ઉપર દાડખાનું ફેાડવાનું હતું, લોકો વાળુ-પાણી કરો પરવારી નદી
કાંઠે જવા લાગ્યા. કોઈએ પુરજનો, કોઈએ મલબારી, કે હાજી
પીર કરમાણી, કોઈએ બહારની ઉનાઈનો રસ્તો પકડ્યો. ભાગા-

કોટ અને નવચોકી તરફ ઓવારા તથા કોટ ઉપર સ્ત્રીઓની ભીડ અથાગ હતી. કોઈ હોડીઓ ભાડે કરી નદીમાંજ આ દેખાવ જોવા હોડીમાંજ બેસી રહ્યા હતા. ગાનતાન પણ તેમાં ચાલી રહ્યાં હતાં. શુદ્ધ દશમની ચંદ્રની ચાંદનીની સહેલ, તેમ નદીનાં શિયાળાનાં નિર્મળ અને સ્થિર પાણીની મધુર હવાથી લોકો ને આનંદ વ્યાપી રહ્યા હતા. પોશ માસ તો ખરે પણ ટાઢને તે રાત્રે ઓછો ચમકારો, તેમ લોકો શાલ દોશાલા સાથે જોવા આવેલા તેથી ટાઢથી કોઈ કંટાળો ખાઈ અશી ગયું હોય એમ જણાયું નથી. ઝાડો પુટવા માંડ્યાં, એવાં રંગબેરંગી ઝાડો ભરૂચની પ્રજાએ આજ સુધી પુટેલાં જોયેલાં નહિ, તેથી તે ઘણા આનંદ સાથે જોતી હતી. આજે તો એવાં ઝાડો પુટતાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. ઝાડો પુરાં થયા પછી સૌ સૌને મુકામે ગયા.

એજ રાત્રે યુરોપીઅન લોકોનું ખાણું હતું, તે થયા પછી બાલની તેઓએ ગમ્મત ભોગવી. આ દેખાવ નજરે જોયો નથી, પણ બીજે દિવસે સાંભળ્યું હતું.

તા. ૨૫ મી (શુદ્ધ અગીઆરશ) ને દિવસે સાંજે ગવર્નર સાહેબનો તંબુ જે નિલકંઠ જવાના રસ્તા ઉપર હતો, ત્યાં દરબાર ભરાવાનો હતો, તેથી રાજ રજવાડાઓ પોતાના ભપકાબંધ પોશાક સાથે પોતાના મુકામપરથી રસાલા સાથે જતા જણાતા હતા. ખંડેરાવ ગાયકવાડ પોતાના રસાલા સાથે હાથા ઉપર બેસી માતરીએથી દરબારમાં આવ્યા હતા.

મારે અત્રે કબુલ કરવું જોઈએ, કે ગવર્નર સાહેબના તંબુમાં જે દરબાર ભરાયો હતો, તેની શોભા મારા જોવામાં આવી નહોતી, કારણ કે કોઈને પણ એ તંબુમાં તે વખતે પેસવાનો હુકમ ન હતો, છતાં બહારની શોભા તો હું ત્યાં હાજર હોવાથી મેં નજરે જોઈ હતી. એ દરબારનો ખરેખરો ભપકો સરદાર રાવ બહાદુર મોતિલાલ ચુનિલાલે નજરે જોયલો હોવાથી તેમણે પોતાને હાથે લખી આપેલો, તેથી આ જગ્યાએ જણાવવા શકિતવાન થયો છું.

“ દરબાર એક બળ્ય તંબુમાં ભર્યો હતો. એ તંબુની બહારની બાબુએ ગવર્નર સાહેબનું તખ્ત જે દક્ષિણ તરફને

મુખે ગોઠવ્યું હતું, તેની સન્મુખ ૧૦૦ લશ્કરી સોલજરોની “ ગાર્ડ ઓફ ઓનર ” બેન્ડ તથા વાવટા સાથે ઉભેલી હતી. વાહિટરોડની બે બાજુએ બન્ને કીટને અંતરે લશ્કરી સીપાઈઓની પલટણો વાળાં તથા વાવટા સાથે ઉભી હતી, તથા બાજુ ઉપર તોપખાનું હતું. દરબારની અંદર સૌથી છેલ્લી બેઠકવાળા રાજાએ પ્રથમ આવીને પોતાની બેઠક લેવાની હતી. સુરત, રેવાકાંઠા, પાલણપોર, મહીકાંઠા અને કાઠીઆવાડ એજન્સીના બધા રાજાઓ આવી ગયા પછી ખંડેરાવ ગાયકવાડ અને પાંચ મિનીટને અંતરે ગવર્નર સાહેબને આવવાની ગોઠવણ હતી. પહેલાં તો ત્રીજા વર્ગના રાજાઓ (ઠાકોરા) આવ્યા, તેમને લશ્કરી માન નહિ હતું. પછી બીજા વર્ગના રાજાઓ આવ્યા, તેમને દરેકને બહાર ઉભેલી ૧૦૦ માણસની લશ્કરી દુકડીએ હથીઆર નમાવી વાળાં પડઘમના ડા (સાડા ત્રણ) ટકોરા (Bars) વગાડી, તથા તોપખાનાવાળાએ ૬ (નવ) તોપોનું માન આપ્યું હતું. તેમની પછી ૧૧ અગીઆર તોપોની સલામતીવાળા રાજાઓ આવ્યા. એઓને ઉપર મુજબ લશ્કરી માન મળ્યું હતું. વધારામાં એકલી પડઘમને બદલે આખું વાજું (બેન્ડ) ગીતનું એક ચરણ વાગતું, ને ૧૧ તોપો પુટતી હતી. આ સઘળા રાજાઓની બેઠક ગવર્નર સાહેબના તખ્તની જમણી બાજુએ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ખુરસીઓની લાંબી હાર કરી-ગોઠવી હતી. રાજાઓનાં મુખ ઉગમણી દીશા તરફ હતાં. દરેક રાજા અને ઠાકોરની પાછળ દરેકના દરજ્જા મુજબ એકથી ચાર માણસો બેસવાની જગ્યા રાખી, તેટલી ખુરસીઓ દરેક રાજાની પાછળ એક પછી એક ગોઠવી હતી. ઉત્તર દીશાએ મધ્યમાં એક તખ્ત ઉભું કર્યું હતું. તેના ઉપર બે ચાંદીની ગાદી મઢેલી ખુરસીઓ ગોઠવી હતી. એ ખુરસીમાંની જમણી બાજુની ખુરસી ખંડેરાવ ગાયકવાડની અને ડાબી બાજુની ગવર્નર સાહેબની હતી. એ તખ્તની પાછળ દક્ષિણાદિ મુખે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાંબી ગેલેરી હતી. તે ઉપર બધી મડમો બેઠી હતી. વખતસર દરબાર ભરાઈ ગયો હતો. નિયમિત વખતે શ્રીમંત ખંડેરાવ ગાયકવાડ સરકાર આવવાની વધાઈ બહાર ઉભેલા બધા લશ્કરની સલામતી, બેન્ડોના સરોદ અને ૨૧ તોપોના ઘડાકા (ગડગડાટ) થી મળી, કે તરત આખો દરબાર

ઉભો થયો અને ગાયકવાડ સરકાર બેઠા પછી બધા બેઠા. એમની ખુરસીની પાછળ એમના ૭ સાત અમલદારો માટે ખુરસીઓ હતી. પાંચ મિનીટ પછી ફરીથી લશ્કરની સલામતીના અવાજ, બેન્ડોમાંથી રાજગીતના સરોદ અને ૧૭ તોપોના ધડાકા થયા, અને નામદાર ગવર્નર સાહેબ સર સેમોરફિટસજીરાલ્ડ પોતાના પોલિટિકલ પોશાકમાં તેમના રસાલાના અમલદારો સાથે દરબારમાં પેઠા, કે સઘળા ઉભા થયા. એ તખ્ત ઉપર બીરાજમાન થયા પછી દરેકે પોતાની બેઠક લીધી. દરબારની અંદર તખ્તની ડાબી બાજુએ સઘળા સરકારી અમલદારોને માટે ખુરસીઓ ગોઠવી હતી. એ ખુરસીઓમાંની પહેલી ખુરસી ચાંદીની હતી, તે ઉપર કાઉન્સિલના સીનિયર મેમ્બર બેઠા હતા. તેમની હારમાં કમિશનર સાહેબ વગેરે અમલદારો હતા. દરબાર ઘણો મોટો અને ભવ્ય હતો. ગવર્નર સાહેબના બેઠા બાદ દરેક રાજાને તેમના પોલિટિકલ એજન્ટો ગવર્નર સાહેબની પાસે લઈ જતા હતા. દરેક રાજા પોતાના દરબારનો નજરાણો કરી, ગવર્નર સાહેબને સલામ કરી પોતાની ખુરસી ઉપર પાછા આવીને બેસતા હતા. નજરાણાનું કામ ખલાસ થયા પછી ગવર્નર સાહેબે અંગ્રેજીમાં ભાષણ કર્યું હતું. એ ભાષણનો તરબુનો તે વખતના ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર મી. વિનાયકરાવ વાસુદેવજીએ કહી સંભળાવ્યો હતો. ગવર્નર સાહેબે એક સોનાના દાબડામાં પાનનાં બીડાં ગાયકવાડ સરકારને આપ્યાં, તે સાથે અત્તર, ગુલાબજળ તથા હાર પણ અર્પણ કર્યાં, અને બીજા અમલદારોએ બીજા રાજા રજવાડાઓનો તથા અમલદારોનો તેવોજ સત્કાર કર્યો. આશરે પાંચ સાડા પાંચ વાગ્યાને સુમારે ગવર્નર સાહેબ દરબાર પુરો કરી વિદાય થયા. એમની પછી ગાયકવાડ અને તેમની પછી બીજા રાજાઓ તંબુ બહાર નીકળ્યા. એ દરેક રાજાને આવતી વખતે જે લશ્કરી માન અને સલામતી આપવામાં આવી હતી, તે માન અને સલામતી વિદાયગીરી વખત પણ તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક રાજાને તેમના પોલિટિકલ એજન્ટ, સરકારના સેક્રેટરી અને ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર તેમની ગાડી સુધી લેવા તથા વિદાય કરવા ગયા હતા.”

કેટલાએકોને સવારે દરબાર ભરાવાની ખબર હોવાથી સવારના સાતથી સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યા, પણ પાછળથી સાંજની ખબર પડવાથી પાછા ઘર તરફ ફર્યા. બપોરે એકાદને સુમારે લોકો ખાઈ-પી પરવારી દરબારનો જગ્યા તરફ જવા નીકળ્યા. આજે પણ સ્ટેશનથી દેસાઈની વાડી સુધી ગઈ કાલના જેવીજ ભીડ થઈ રહી હતી. પોલિસના માણસો તથા સવારો ગઈ કાલની માફકજ બંદોબસ્તને માટે તથા રાજ રજવાડાઓના માનને ખાતર રસ્તાની આબુખાબુ ગોઠવાયલા જણાતા હતા. હજારો માણસો આવેલાં તેથી ધક્કાધક્કી થાય તેમાં શી નવાઈ? કોઈકની લાકડી, કોઈકનો ગજવામાં ખોશેલો રૂમાલ પડી ગયાના અવાજો કાને આવતા હતા. રાજાઓના રસાલાને માગ આપવાને બંધી જતાં, ખીચાખીચમાં કોઈની પાઘડી પણ માથેથી પડવાનો લો લાગતો હતો, તેથી તેઓ તો પાઘડીને સંભાળતા હતા. રાજાઓ બધા જઈ ચુક્યા બાજી સર્વ શાંત થયા હતા.

રાજાઓ સાથે આવેલા રસાલાનાં વાહનો એક મોટા ચોગાનમાં જણાયાં, તે જોવા લોકોનું વલણ થયું. ઘોડાના ખોંખાસ, ઊંટોના બરાડા, તથા બળદોની ધુધરમાળના બણબણટ સભળાયા કરતા હતા. હાથીઓ કાન આમતેમ હલાવતા, પોતાની સુઠા ઉંચી કરી રહ્યા હતા. આ દેખાવ પણ જોવા લાયક હતો.

સૂર્ય દ્રષ્ટિમર્યાદામાં પશ્ચિમ તરફ સહેજસાજ માલમ પડતો હતો. દરમ્યાન પોલિસોએ લોકોને બાબુ ઉપર ઉભા રાખ્યા, ને વચ્ચેની જગ્યા ખુલ્લી કરી. થોડીવારમાં તો સ્વારોની તથા પાયદળની ઘોંસ આવતી જણાઈ, તેથી ખબર મળી કે દરબાર બરખાસ્ત થયો, ને ગવર્નર સાહેબ આવે છે. ગવર્નર સાહેબ ગયા કે બંડેરાવ મહારાજ હાથી ઉપર બેસી પોતાના રસાલા સાથે આવતા જણાયા, તેમની પાછળ એક પછી એક રાજાઓ તેમના રસાલા સાથે આવતા જણાયા. સ્ટેશન તરફ વલણ થયું, એટલે તો જેવી દસરાની સવારીની હાર બંધાઈ ગઈ હોય એવું દીસવા લાગ્યું.

કોઈ રાજા હાથી ઉપર, કોઈ બગીઓમાં, કોઈ ઉમદા શણગારેલા ઘોડા ઉપર, કોઈ ગાડીમાં પોત પોતાના રસાલા સાથે

જતા જણાતા હતા. કેટલાએક રાજના રસાલા સાથે જિંટો ઉપર ડંકા વાગતા હતા. રાજઓની સાથે આવેલા રસાલાને નવાજ પોશાક આપેલા હોવાથી દરેક રસાલો ભપકાદાર જણાતો હતો. દરેક રાજએ પ્રદર્શન ખેલતી વખતના દરબારમાં જે પોશાક પહેરેલો તથા આભૂષણો ધાલી દીધેલાં, તે પોશાક તથા આભૂષણો કેટલાએકે બદલી તેથી ઉંચા પ્રકારનાં પહેર્યાં હતાં, તેથી વિશેષ ભપકો મારતો હતો. એક રાજની સવારી, પછી દસરાની કે પછી બીજા કોઈ પ્રસંગની તો ઘણા માણસોએ જોઈ હશે, પણ ૪૦-૪૫ રાજની સામટી સવારી જોવાનો વખત તો આવતા. ૨૫ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૬૮, સંવત ૧૮૨૫ ના પોશ શુદ્ધ ૧૧ શુક્રવારનોજ દિવસ હતો, અને તે ભરૂચમાં એ વિશેષ નવાઈ જેવું હતું. આ દેખાવ ઘણાજ રણિયામણો, લગ્ન અને આનાંદ પમાડે એવો હતો. ભરૂચને આ પ્રદર્શન તો એક ખરેખરું સાંભરણું થઈ ગયું છે, એ સૌ મી. ગ્રીન્સ, મી. રોજર્સ અને મી. હોપ સાહેબના પ્રતાપ ! તેમની કરેલી મહેનત ઉગી નીકળી, તેમને ધન્યવાદ છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે મી. હોપ સાહેબની ઇચ્છા આ માન સુરતને આપવાની હતી, પણ મી. રોજર્સ કમિશનર સાહેબના આગ્રહથીજ ભરૂચ જેવા ભુગુઝિ મહારાજના વસાવેલા પ્રાચીન શહેરને એ માન અપાયું છે, માટે એ ગૃહસ્થનો ભરૂચની પ્રજાએ વધારે ઉપકાર માનવાનો છે.

તા. ૨૫ મીના દરબારની અંદરની તથા બહારની રચના ઉપર પ્રમાણેની હતી. ભરૂચને એ દિવસે પાંચમા અંદ્રમા હતા, એટલે તે સારા કહેવાય, તેથી આ પ્રસંગે ઘણે કાળે ગણત્રીમાં આવ્યું. પહેલાં તો ગણત્રીમાં હતુંજ અને તે સર્વોત્તમ પહેલોજ નંબર, એ કોઈથી ના કહેવાયજ નહિ. (એતું પ્રાચીનપણું, અસલનો બહોળો વહેપાર અને જાહોજલાલીથી.)

તા. ૨૫ મી સવારના સાતથી અગીઆર વાગ્યા સુધી સ્ત્રી-વર્ગને રૂ. ૧) ના દરની ટિકેટ લઈને જોવાને પ્રદર્શન બંધ થાય ત્યાં સુધી વખત રાખ્યો હતો, તેથી દરરોજ સવારે સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં સારાં સારાં વસ્ત્ર પહેરી જતાં જોવામાં આવતાં હતાં. કોઈ પોતાના ઘણી સાથે, કોઈ ભાઈ, બાપ, કે કોઈ નજીકના સગા સાથે જતાં જણાતી હતી. તેઓને દરેક વસ્તુ દેખાડવા અથવા

તેમની સારવાર કરવા માટે જે હિંદુ સ્ત્રીઓ તથા ત્રણ પારસી સ્ત્રીઓ ત્યાં હાજર રહેતી હતી. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં એક મજમુનદારના ખાનદાન કુટુંબની પચાસ વરસ ઉપરની ઉમ્મરની ડાહી, સમજી અને વિવેકી બાઈ કક્ત ગળામાં મંગળસૂત્ર, હાથે પહોળી ચીપનો ચુડો, નાકે વાળી, તથા પગમાં કણાં અને વસ્ત્રમાં સાદી ચોળી તથા એક સાધારણ સાડી પહેરી ફરતી જણાતી હતી. તે બાઈનું નામ સુરજબા હતું, અને તે મજમુનદાર મનસુખબાઈનાં સ્ત્રી હતાં. બીજી ત્રીશ બત્રીશ વરસની ઉમ્મરે પહોંચેલી, જેનું મધ્યમ કદનું મગભરી શીંગ જેવું શરીર, ગોર વર્ણ, ગંભીર ચહેરો અને સાદો પણ ઉમદા પોશાક, તે સાથે તેના મ્હોનું તેજ તેની ખાનદાની જણાવી આપતું હતું. તે સ્ત્રી આપણા શહેરના દેસાઈજી કલ્યાણરાયજીનાં પત્ની ચુની દેસાણી, જે આખા શહેરમાં ચુની ભાભીના નામથી ઓળખાતાં હતાં, તે હતાં. આ બાઈની અછલ, હોંશીઆરી અને પોતાનો ઘર સંસાર ચલાવવાની રીત, તેમજ દેસાઈજીની ગાદી દીપાવવામાં બાહોશી વિષે જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે.

પારસી સ્ત્રીઓમાં એક ૬૦-૬૫ વરસની ઉમ્મરે પહોંચેલી વૃદ્ધ માતા, જેની બોલવા ચાલવાની લાયકાત સાથે તેનો દુનીઆદારીનો અનુભવ જણાવી આપતું હતું, કે એ કોઈ ખાનદાન કુટુંબની, જેણે પોતાના ઘરની સારી જાહોજલાલી જોઈ હોય એવા વીરબાઈજી નામનાં સ્ત્રી હતાં. તે દલાલ કુટુંબમાં માણેકજી બાપા નામના નામાંકિત વહેપારી થઈ ગયા, તેમનાં દીકરી હતાં. એ માણેકજી બાપાની દીકરી વિષે જાણવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ભણેલાં હતાં એટલુંજ નહિ, પણ નામું ઠામું પોતાની જાતે લખતાં અને વહેપારના કામના ચોપડાઓ લખી શકતાં, એટલુંજ નહિ પણ ચોપડાનો હિસાબ પણ તપાસતાં, તેમ વહેપારમાં પોતાના બાપને સલાહ આપવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. બીજી જે ઉમ્મરે પહોંચેલી સારી લાયકાતવાળી સ્ત્રીઓ વિષે સાંભળેલું કે તેઓ બહેરામશા શેઠના ઘરનાં હતાં. આ પાંચે બાઈઓ દરેકને પ્રદર્શનમાં મૂકાયલી વસ્તુઓ ઘણીજ હોંશથી સ્ત્રીવર્ગને ખતાવતી હતી. મરદોને અંદર પેસવાની રજા નહોતી. સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા મરદોને બહારજ ઉભા રહેવું પડ્યું હતું. સાંભળેલું કે જે

ચીઓ જોવા જતી, તેઓ જવાહીરખાનું, ગાયકવાડની આદર, તથા ભરતકામ વગેરેની વાતો કરતી હતી.

હવે સંઘહસ્થાનમાં શું શું લોકોના જોવામાં આવ્યું, તે જણાવવું જોઈએ. ઠોરો-જેવાં કે મજબુત બળદો, ભેંસો, ઘોડા, ગાયો વગેરે જનાવરો તરફ લોકોની નજર થોડી જતી હતી, પણ એક વાધ, સિંહનું બચ્ચું, ગેંડી તથા જરખ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓ જોવાને લોકોનાં ટોળાં એકઠાં થતાં હતાં; કારણ કે એવાં જનાવરો કવચિતજ જોવામાં આવે. જનાવરોમાં વિશેષ ખુશી-કારક, કેટલાંએક ઘેટાં બકરામાં એક બકરો હતો, તે ખરો નરફૂં છતાં યોગ્ય જગ્યાએ જો આંચળ હતા, તેમાંથી દૂધ નીકળતું હતું. આ બકરાના તો પુરા લોગજ મળેલા, કે આવું જાનવર નજરે જોયું છે, એવું નક્કી કરવા દશ પંદર મરદોનું ટોળું એ બકરાના રખવાળને અમુક પૈસા આપી દૂધ કઢાવતું હતું, તેથી વખતે તે બકરો ખરાડતો પણ હતો, પણ રખવાળ તો ન્યાહાલ થયો હશે.

ગાયકવાડની ત્રીશ લાખ રૂપીઆની હીરા, મોતી, પત્તા તથા બીજાં જવાહીરથી ભરાયેલી લીલા રંગની મઠકે મોકલવાની આદર તો દરેકજણ જોયાજ કરતું હતું, તેમ બંધ કરેલાં કળાટોમાં ગાયકવાડ તથા બીજા રાજાઓ તરફથી આવેલાં હીરા, મોતી, તથા બીજાં જવાહીરનો તેમજ સુવર્ણનાં આભૂષણોનો ચળકાટ જોઈ દરેક જણ આશ્ચર્યમાં ખુશ થતું હતું.

સાંચા યંત્રનાં સાહિત્ય જે જોવામાં આવેલાં તે ખેડુત તથા કારીગર વર્ગને ઘણાં ખરાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં હતાં. તે લોકો ખારીકીથી તપાસી જોતા હતા, તેમ ત્યાં લોકોની ભીડ પણ જણાતી હતી, કારણ કે “આયર્ન સેફ” દરજીના સંચા વગેરે ચીજો તો કેટલાંએકે પહેલ વહેલીજ જોયેલી, તેથી જોવાને વધારે જાણસા ઉત્પન્ન થતી હતી. એવી ખેડુતને તથા કારીગરોને કામ લાગે તેવી ચીજોની માગણી કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં પત્રો પણ ગયા હતા. એવું સાંભળ્યું હતું. હવે તો એવી ચીજોની નવાઈ નથી, કારણ કે દરેક હુન્નરવાળાને ત્યાં સંચા જોવામાં આવે છે, તેમ આયર્ન સેફ પણ ઘણાખરાને ત્યાં હોય છે. ખરે! તે વખતે તો આવા સંચા ઓ નવાઈ જેવાજ લાગતા હતા.

દરેક જાતના અનાજના નંમુના, તેનાં બી, જુદી જુદી જાતના રંગો, કેટલીએક ખાવાની વસ્તુઓના નમુના, દરેક જગ્યાએથી આવેલું રૂ, કપાસ વગેરે પણ નિયમસર ગોઠવી દીધેલાં જોવાની રમુજ પડતી હતી. જુદી જુદી જાતનાં અમુલ્ય લક્કડ કામ જેવાં કે કબાટ, ખુરસી, કોચ, ખાટલા, પાટલા તેમજ રમકડાં લોકોને ઉપયોગમાં આવે એવાં, તેમાં વળી કોઈમાં કોતરકામ, કોઈ રંગબેરંગી રંગેલાં જોવામાં આવ્યાં હતાં, તેનો પણ ભપકો ચોર તરેહનો જણાતો હતો. વળી જુદી જુદી જગ્યાનાં રેશમ પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં.

રેશમી કાપડ ઘણાં જોવામાં આવ્યાં, તેમાં અમદાવાદ, સિંધ, સુરત, અને ભરૂચ તથા કાઠીઆવાડ તરફનાં ભરતકામે પ્રદર્શનને વિશેષ દીપાવી મૂક્યું હતું. કીનખાખના જુદા જુદા રંગના પોતદાર તાકાઓ, રેશમી કસબી સાડીઓ, પીતાંબરો, કસબી દોપટાઓ, શેલાં, શાલ વગેરે ઉમદા રેશમી કાપડ તરફ હિંદુઓની વિશેષ ભીડ થતી હતી. સાહેબોના દેવળોના રંગબેરંગાં તકતાઓ પણ ઝળાંઝળાં કરી રહ્યા હતા.

જુદી જુદી જાતના લોટાઓ, જામ, પ્યાલા, રકાબીઓ, થાળાઓ, કાચનાં, તાંબા પીતલનાં કે જરમન સિલવરનાં, તેમ રૂપાનાં વાસણો પણ ચળકાટ આપી રહ્યાં હતાં.

સોના રૂપાના તથા પીતલનાં હલકા ગજવામાં રહે એવીજ ધાતુના અછોડા સાથેનાં કબાટો ઉપર ટાંગેલાં નહાનાં ઘડીઆળો પણ જણાતાં હતાં. તેમ લાકડાનાં વાગતાં ઘડીઆળો પણ ઘણાં હતાં. ટાઇમપીસો વગર વાગતાં પણ તેની સાથેજ ગોઠવેલાં જણાયાં હતાં.

સુતરાઉ કાપડ તથા રેશમી ધોતીયાં, દોપટા, રૂમાલો, જુદી જુદી તરેહનો છીંટો, અંગરખાનાં થાન, સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં લુગડાં વગેરે વિલાયતી તથા દેશી બન્ને જાતનાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. તે પણ શોભા આપતાં હતાં.

અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, સિંધ, કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતની બીજી જગ્યાએથી રંગબેરંગી રેશમી લુગડાં ઉપર, મખમલ ઉપર, કે તેવાં ઉમદા વસ્ત્ર ઉપર ભરેલાં ભરતકામ રૂપેરી અને

સોનેરી, જુદી જુદી ઢબ (ફેશન) થી ભરાયલાં, કોઇમાં ઝીણું ઝીણું મોતી પણ અડાવી દીધેલાં, જે મેજે ઉપર ગોઠવી દીધાં હતાં, તથા સુતરાઉ ભરતકામ, અગર રેશમી ભરતકામ, દોરીઓ ઉપર લટકાવેલાં તેણે તો પ્રદર્શનને ખરેખર દોપાયમાન કરી દીધું હતું. આ કામો એવી ખારીકીથી કરેલાં હતાં, કે જેથી તેમની મહેનતનાં વખાણ થતાં હતાં. ભરતનું કામ આ વખત સુધી આ દેશનું દરેક દેશમાં વખણાતું હતું. પાછળથી પડી ભાંગેલું હાલ તાજું થયું જણાય છે. પહેલાં ઘેરેઘર શું હિંદુમાં કે શું પારસીમાં એક બે સ્ત્રીઓ તો ભરતનું કામ જાણતીજ હોય, એ તેમને એક જાતની ઘરની કેળવણી હતી. એવી છોકરીઓ નિશાળે જતાં શિખી, એટલે તે નિશાળના અધ્યાપકમાં આવાં કામને બદલે ચોપડીઓમાંનું શિખવા વધારે લક્ષ આપતી. હવે એ કામ નિશાળોમાં જરી થયેલું જણાય છે, તો તે સુધારા ઉપર આવે એમ સંભવ છે. ભરૂચમાં સ્ત્રીઓ સાડું ભરતકામ કરતી હતી. આ પ્રદર્શનમાં તેઓએ પોતાને હાથે ભરેલાં કામો ભરૂચની કેટલીએક સ્ત્રીઓએ મૂકવા આપ્યાં હતાં, તેમ એક ખાર તેર વરસની ઉમ્મરની, અત્રેના જુના વખતના જાણીતા વકીલ જીવજીરામ સાહેબરામની દીકરી નામે નાલકોરનું ભરત વખણાયું હતું. પછી તે છોકરીનું ભરેલું હોય કે તેના ઘરના કોઇ બીજાનું ભરત હોય, પણ કાગળ ઉપર નામ તો તે છોકરીનું વાંચ્યું હતું.

બીલોરી કાચનાં કામ તેમ બીજાં કાચનાં કામ પણ જેવા લાયક હતાં, તેનો ચકચકાટ વિશેષ મારતો હતો. હકીકનાં કામ ખંભાતથી આવ્યાં હતાં. વીંટીઓ, રકાળીઓ, માળાના મણકા વગેરે બીજી હકીકની ખનાવટની વસ્તુઓએ ખંભાતની જુની કારીગરીને યાદ કરાવી હતી. ટુંકામાં દરેક જાતનો વિલાયતી તથા દેશી માલ, ચીજ કારીગરીનાં કામ આ પ્રસંગે આ ભરૂચ શહેરમાં લોકોના જેવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેથી પ્રદર્શન દીપી નીકળ્યું હતું. એવો દેખાવ ત્યાર પછી ભરૂચમાં જેવામાં આવ્યો નથી અને હવે આવશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

તા. ૨૫ મીએ અગીઆર વાગ્યાથી સંગ્રહસ્થાન આગળ હજારો લોકોની મેદની પ્રદર્શન જેવા એકઠી થઇ હતી. ટોળા-બંધ માણસો દરવાજામાં પેસતા હતા અને દરેક વસ્તુઓ ન્યાળી

ન્યાળી જોતા હતા. દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ભીડ તેવીને તેવીજ રહેતી હતી. જે લોકોએ ટિકટો ખરીદ કરેલી નહિ તેઓ રૂ. ૧) આપી જોઈ આવતા હતા.

રાજા રજવાડાઓએ તા. ૨૫ મી અને તા. ૨૬ મી એ બે દિવસ પ્રદર્શન જોયું હતું. ખંડેરાવ ગાયકવાડ તથા ગવર્નર સાહેબ તો તા. ૨૫ મીએ દરબાર પતી રહ્યા પછી ભરૂચ છોડી ચાલ્યા ગયા હતા.

હિંદુ રાજા રજવાડાઓ તા. ૨૬ મીએ દશાશ્વમેધ સ્નાન કરવા ગયા હતા, ત્યાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા એટલી બધી જણાતી હતી કે કોણ દક્ષિણ પામ્યું, ને કોણ નહિ, તે સમજાતું નહિ. કેટલાએક તો બે-બે ત્રણ-ત્રણ વખત પણ લઈ ગયેલા હશે. દશાશ્વમેધ આ પ્રસંગે શોભી રહ્યું હતું. ખરે મેળો ભરાયો હોય એમ દીસતું હતું. બ્રાહ્મણો કરતાં અધ્યાગતો તથા પરિક્રમાવાસીઓ વધારે પામ્યા હતા. શુરસંગળ મહારાજે ઘણું ઉદારપણું દેખાડ્યું હતું. કોઈને ચોરાશીનાં સીધાં પણ અપાવવા ખંદોબસ્ત કર્યો હતો. એ દિવસે સંગ્રહસ્થાન જોઈ કોઈ તે દહાડે, કોઈ બીજે દહાડે ચાલ્યા ગયા હતા. ઘેરેઘેર ઉતરેલા પરોણા પણ તા. ૨૮ મી પછી જણાયા નથી. પછી તો શહેરના લોકોને જોવાનો વખત સારો મળ્યો હતો.

તા. ૨૫ મીથી સવારે સ્ત્રીવર્ગને તથા બપોરથી પુરૂષવર્ગને માટે વખત નક્કી થયો હતો, તેથી દરરોજ સ્ત્રીવર્ગ અને પુરૂષ વર્ગ ત્યાં જોવા સારૂ જતાં હતાં. તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૯૫૬ ને રોજ પ્રદર્શન બંધ થવાનું હતું, તેથી પરદેશના ગૃહસ્થો જેમને પાછળથી જોવાની ઇચ્છા થયેલી તેઓ પણ આવ્યા હતા, અને આ પ્રદર્શન જોઈ ગયા હતા.

પાછળથી એક દિવસ વધ્યાથી ગરીબ ગરબાં જેને રૂપીઓ ખરચવાની શક્તિ નહિ, તેઓને મફત જોવા દેવા પેસાડતા હતા. ટુંકામાં ભરૂચમાં હોજલવાળી મુસલમાન સ્ત્રીઓ શિવાય શહેરના દરેક માણસે પ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો.

હું ધારૂં છું કે. અંગ્રેજી લશ્કરના માણસો ખાતલ કરતાં બીજા ૩૦૦ થી ૪૦૦ સુધી યુરોપીઅન ગૃહસ્થો આ પ્રસંગે ભરૂ-

ચમાં હશે. મંદિરમાં ઘણી બીડ દર્શન કરતાં થાય છે, ને કોરડા-
મારે છે તેમ થાણેથી એક ઇનસ્પેક્ટર આવેલો, તેણે ચાળુકો
ચલાવી હતી, તે ચાળુકનો સ્વાદ મી. ફિલપોટ જેવા ભરૂચના તે
વખતના જડજે તથા અત્રેના વકીલ જેઠાભાઈ વગેરેએ ચાખ્યો હતો,
તો પછી બીજે ગરીબડો ચાખે તેમાં નવાઈ શી ? (જેઠાભાઈ
વકીલે કહેલું.)

તા. ૨ જીએ સાંજે સંગ્રહસ્થાન ખંધ થયું. જે માલ મૂકાયો
હતો તે દપટ ખરીદાયો હતો, પણ તે તે વખતે ખરીદનારને
આપ્યો નહતો. પાછળથી તેમને પહેંચાડયો હતો. એક “આયર્ન
સેફ” અત્રેના તંબાકુના વહેપારી નથુ થોભણના દીકરા વનમાલી-
દાસે ખરીદ કરી હતી. દરજીના સંચાઓ પણ એક અત્રેના દર-
જીએ ખરીદ કર્યા હતા. આ વખતથી સંચાવડે શિવવાનું કામ
ચાલવા માંડયું. પહેલાં હાથે શિવતા હતા.

મારે અત્રે પ્રદર્શનને ઇનસાફ ખાતર જણાવવું જોઈએ કે
ઉપર જે જે મૂકાયલી વસ્તુઓ કહી ગયો, તે સિવાય પણ જે
ચીજો દરરોજ હરકોઈ દુકાને જોવામાં આવે છે તેવી ચીજો પણ
ઘણી હતી. મણીઆરને ત્યાં વેચાતો સામાન, દરેક જાતની
દવા દેશી તથા વિલાયતી, કાપડીઆની દુકાનનો સામાન, જુદી
જુદી જાતના સાબુ, લાકડીઓ, ગુપ્તીઓ, ભરૂચની વણાટનો માલ
જાડું અને ઝીણા પોતનું કાપડ, સુતરાઉ ભરતનાં કામ જાળીવાળાં
ભરતો, ટુવાલો વગેરે ઘણી વસ્તુઓ હતી. એવી વસ્તુનાં નામ
ગણાવતાં પાર પણ આવે નહિ.

દેશનીકાલ થયેલા મુસલમાન મુદત પુરી થયે ત્યાંથી નવીન
હુન્નર શિખી ભરૂચ પાછા આવેલા, એઓએ આ વખતે પોતાના
હાથની ખનાવટની રજાઈ મૂકી હતી. તે રજાઈ તૈયાર કરા-
વવામાં એક પારસી ગૃહસ્થે તેને સારી મદદ કરી હતી. એવી
રેશમી તથા સુતરાઉ રજાઈઓ તે દિવસથી ભરૂચમાં ખનાવવામાં
આવે છે અને તે હાલ વખણાય છે. કેટલાએક યુરોપીઅનો અને
રાજા રજવાડાઓએ તથા ગૃહસ્થોએ એવી રજાઈઓ ખનાવવા
અગાઉથી કિસ્મત આપી હતી. ભરૂચમાં આવી હુન્નરી ખનાવટનું
કામ પહેલ વહેલું જ જોવામાં આવ્યું હતું. બલકે આખા ગુજ-
રાતમાં પણ તેમજ હશે.

આ પ્રદર્શન મહારાણીજીના રાજ્યમાં જે ભરૂચ શહેરમાં ભરાયું હતું, તે નામદાર સરકાર તરફથી હતું અને તેથી પ્રાંતના કમિશનર, જીલ્લાના કલેક્ટર, સબકલેક્ટરોએ દરેક રીતની ગોઠવણ માં તથા યુરોપીઅન અને દેશી ગૃહસ્થાને ભેગાં કરવમાં સારા મદદ કરી સાહેતા આપી હતી. અંગ્રેજી અમલદારોનો આ કામમાં અંતઃકરણની ઇંતેજારી નહિ હોત, તો ભરૂચની પ્રજાને આવા લપ-કાદાર પોશાક સાથેના રાજા રજવાડા તથા પરદેશથી અને દેશના બીજા ભાગોમાંથી આવેલા ગૃહસ્થાના તે વખતના પ્રપુલ્લિત ચહેરા જોવાનો લાભ મળત નહિ. આ વિષે ભરૂચીઓએ શાણી અને વિચારવંત સરકારનો ઉપકાર માનવો જોઈએ અને માને છે.

ગાયકવાડના ખંડીઆ, કાઠીઆવાડના અને બીજા રાજાઓ ભરૂચમાં આ પ્રસંગે આવ્યા, તેમણે ગવર્નર સાહેબને તથા ખંડેરાવ મહારાજને ખંનેને નજરાણાં કરવાં જોઈએ, પણ તેઓ એકજ નજરાણું દરેક જણ લાવેલા તેથી તેઓમાં ગભરાટ પેડો. આ હકીકત ખંડેરાવ મહારાજે જાણવાથી તેમને પેગામ મોકલાં કહાવ્યું કે “ અમે આ વખતે અમારા રાજ્યની હદમાં નથી, પરરાજ્યમાં છીએ તો અમને નજરાણું હોય નહિ. રાણી સરકારનો હક છે ” તેથી દરેક જણ જે નજરાણું લાવેલો તેણે ગવર્નર સાહેબને કર્યું. એ વાત પણ શહેરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ખંડેરાવ મહારાજનું આ વખત ડહાપણ સમયસુચકતા, વગેરે રાજકુળને શોભે એવા ગુણનાં વખાણ થયાં હતાં.

આ પ્રદર્શનનો હેવાલ દિવાન સાહેબ અરદેસર જમસેદજી જેઓ તે વખતે કલેક્ટરના હેડક્વાર્ટ હતો, તેમણે તથા સરદાર રાવ બહાદુર મોતિલાલજીએ વાંચ્યો છે. એઓના કહેવાથી કેટલોએક સુધારો વધારો કર્યો છે.

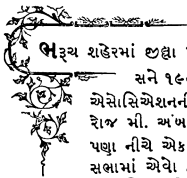

પ્રકરણ ૩૬ મું.

—*****—

સને ૧૯૦૬-સંવત ૧૯૬૨ નું ભરૂચ સ્વદેશી પ્રદર્શન.

ભરૂચ શહેરમાં જીલ્લા ખાતે એક ડીસ્ટ્રિક્ટ એસોસિયેશન સને ૧૯૦૫ માં સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તે એસોસિયેશનની તા. ૩૧ માર્ચ સને ૧૯૦૬ ને રોજ મી. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રમુખપણા નીચે એક સભા ભરાઈ હતી. આ સમયે એ સભામાં એવો ઠરાવ થયો કે ભરૂચમાં નહાના પાયા ઉપર એક સ્વદેશી કારીગીરીનું પ્રદર્શન ભરવું.

આ વાત શહેરમાં જાણવામાં આવવાથી ઘણા શહેરીઓ આવું કામ સ્તુતિપાત્ર છે જાણી તેમાં મદદ કરવા તત્પર થયા, અને પોતે મેમ્બર થવાની ઉત્કંઠા જણાવી. ખાનખડાદુર આદરજી મંચેરજી દલાલ પણ સામેલ થયા. સભા ભરાઈ, મેમ્બરો નિમાયા. તેઓએ દરેક કામ હોંસથી ઉપાડી લેવા હિમ્મત ધરી. ઉઘરાણાં શરૂ થયાં. રકમો ભરાઈ તે આસરે રૂ. ૨૦૦૦) ની રકમ થઈ, ટિકેટો નીકળી તેની પણ ઉપજ આસરે રૂ. ૧૩૦૦) સુધી થઈ હતી.

જેઓએ અગાઉથી નાણાં ભરેલાં તેઓને સંગ્રહસ્થાન (પ્રદર્શન) ઉઘાડવાને દિવસે જે સભા ભરાયલી તેમાં આમંત્રણ હતાં. આમંત્રણવાળા ઘણા હશે, પણ પહેલે દિવસે ૨૦૦-૨૫૦ માણસ આસરે જોવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૨૫ મી મેએ સને ૧૯૦૬, સંવત ૧૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધ ૨ શુક્રવારને દિવસે સાંજે ચારેકને સુમારે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું હતું, તે પહેલાં સઘળો સામાન આવી ચુક્યો હતો અને ગોઠવાઈ ગયો હતો. દશાલાડની વિશાળ વાડી જે શહેરમાં મધ્ય ભાગમાં આવી છે, તે એ કામ માટે પસંદ થઈ હતી. એ વાડી રંગથી સુશોભિત કરવામાં આવી હતી. અને ત્યાં વાળાં પશુ વાગી રહ્યાં હતાં. બહાર લોકોની ઠઠ વિશેષ માલમ પડતી હતી.

દિવાનબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈને ડિસ્ટ્રિક્ટ એસોસિયેશન તરફથી ખાસ આમંત્રણ હોવાથી તેઓ આ પ્રસંગે પધાર્યા હતા. એ વિદ્વાન વૃદ્ધ ગૃહસ્થે પ્રદર્શન ખોલતાં પહેલાં એક અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું. તેની શરૂઆત એવી હતી કે આ ભરૂચ શહેર ઘણું પ્રાચીન છે. જુલીઅસ સીઝરના વખતથી તે ઇ. સ. ૪૫૦ સુધી હિંદુસ્થાનના રોમ સાથેના વહેપારનું મુખ્ય મથક આ શહેર હતું. હાથીદાંત, ઝવેરાત, ઝીણી મલમલ વગેરે ઘણા કીંમતી માલ આ બંદરેથી યુરોપ તરફ ચઢતો હતો. મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસનો તો જન્મ પણ નહિ હતો. કરાંચી, અનહિલવાડ પાટણ વસ્ત્યાં પણ નહિ હતાં, ઇસુ ખ્રિસ્ત, મહમદ પેગંબર જન્મ્યા પણ નહિ હતા, ત્યારે ભૃગુકચ્છ એ નામથી આ ભરૂચનું બંદર પ્રસિદ્ધ હતું. લગભગ ૪૦ વરસ ઉપર અત્રે એક મોટું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું, તે આખા દેશમાં ઘણું કરીને પહેલ વહેલુંજ હતું. તે ઘણા મોટા પાયા ઉપર હતું, અને તે સરકાર તરફથી ભરવામાં આવ્યું હતું. ઘણા રાજા રજવાડા જેવા કે બંડેરાવ ગાયકવાડ, જામનગરના જામ વગેરેને નોતરવામાં આવ્યા હતા. જો કે હાલનું પ્રદર્શન તેની જોડે સરખાવી શકાય તેમ નથી, તો પણ એક રીતે આપણે મગરૂર થવાનું કારણ છે. હાલનું પ્રદર્શન કેવળ દેશી વસ્તુઓનુંજ છે. એ બોલ્યા પછી હિંદુસ્થાનનો હુન્નર, ઉદ્યોગ અને વહેપાર વિષે વધારે વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું. દેશ ઘણો ગરીબ અવસ્થામાં છે. એ વિષે શાણા પુરૂષોને એક વિચારવા જેવું છે. એ દરીદ્ર ઓછું કરવાનો એકજ ઉપાય છે. જમીનનો પાક ઘણો વધે, પૃથ્વીના પેટમાં સોનું રૂપું વગેરે જે દાટેલું છે તે આપણે કાઢીને આપણા ઉપયોગ માં લઈએ, નવી નવી જાતના સુધારા, લાભકારી ધંધા રોજગારમાં

દેશી ભાષાઓ વળગે, તોજ આપણી અધમદશાને ઠેકાણે દ્રવ્યની રેલછેલનો રૂડો દિવસ આપણે ભવિષ્યમાં દેખીશું. આ સિવાય બીજું કેટલું એક દેશની આબાદાની શો રીતે થાય એવું ભાષણમાં બોલ્યા હતા. પ્રમુખસ્થાન કલેક્ટર મી. બેગનલ સાહેબને આપ્યું હતું. તેમણે ઓનરેબલ ગોકલદાસ કહાનદાસ, પીરોજશાહ મહેરબાનજી મહેતા, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી વગેરે બીજા નામાંકિત ગૃહસ્થો તરફથી પત્રો તથા તારો આવેલા પણ એ સભામાં વાંચી સાંભળાવ્યા હતા. એઓ સાહેબ જે જે બોલ્યા હતા, તે અસરકારક હોવાથી દરેકનું ધ્યાન તેમના તરફજ હતું અને એમનું બોલવું ઘણી શાંતિથી સાંભળ્યું હતું.

મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. બેગનલ ઉભા થયા, ને દિવાન બહાદુરના ભાષણને અનુસરતું ગણીને બોલ્યા, “I declare the Exhibition open” અમે કહીએ છીએ કે પ્રદર્શન ખુલ્લું થયું. એમ બોલ્યા ને પ્રદર્શનનો પડદો ખુલ્લો કર્યો. સંઘના ભેવા ઉઠ્યા. સાંજ પડી ગઈ હતી તેથી તે દિવસે અંદર જે ગૃહસ્થો હાજર હતા તેઓએજ પ્રદર્શનમાં જે ચીજો મૂકાઈ હતી તે જોઈ હતી.

બીજે દિવસે તા. ૨૬ મીએ અત્રેના રહેનાર ધી ઓનરેબલ સરદાર રાવબહાદુર મોતિલાલ ચુનિલાલ દેસાઈએ એજ પ્રદર્શનની ખુલ્લી જગ્યાએ ગુજરાતના સહાયકારક મંડળીઓના ચોરગેનાઈઝર તરીકે “કોઓપરેટીવ કેડીટ સોસાઈટી” ઉપર પોતાનું એક અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું, તે વખતે મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ હાજર હતા, તથા એ ભાષણ સાંભળવાને દરેકને છુટ હોવાથી ઘણા ગૃહસ્થો ભેગા થયા હતા.

આ ભાષણો સિવાય મી. નગિનલાલ સંઘવીએ એક ઉત્તેજક ભાષણ આપ્યું હતું. તેમ અત્રેના વતની રાજેશ્રી ચિમનલાલ* હરદેરામે “કપાસ” વિષે ભાષણ આપ્યું હતું.

* સને ૧૯૦૭ માં ભરૂચ જીલ્લાનું હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર તથા ખેતી વાડી ખીલવનાર મંડળ સ્થાપન થયું છે, તે મંડળના એઓ ઓનરરી સેક્રેટરી છે, તેથી તેઓ તન, મનથી મંડળીનું કામ કર્યા જાય છે. એ મંડળીના કામકાજની વડોદરાના એ ખાતાના ડિરેક્ટરે સારી પ્રસંશા કરેલી વર્તમાન પત્રોમાં વાંચવામાં આવી છે.

આ પ્રદર્શનની સભા વળતે, સરકારી અમલદારો કલેક્ટર, જડજ, અકઝિક્યુટીવ ઇન્જનેર, ડેપુટી કલેક્ટર, મામલતદાર અને બીજા સરકારી નોકરો હાજર હતા. તેમ શહેરના બીજા ગૃહસ્થો હોય તેમાં શક શું ?

તા. ૨૮ મીએ જૈરાંઓને માટે પ્રદર્શનનો દિવસ મુકરર કરેલો હોવાથી તે દિવસે શહેરના નહાનાં મોટાં જૈરાં સારા પોશાક પહેરી દશાલાડની વાડીમાં આ રચના જોવા ગયાં હતાં અને જોઈને પાછાં ફરતાં જે જે તેઓએ જોયું તે વિષે વાતો કરતાં હતાં. કેટલાંએકે તો કેટલીએક પ્રદર્શનમાં મૂકાયલી વસ્તુઓની પણ ખરીદી કરી હતી. પ્રદર્શન જોઈ તેઓ ખુશ થતાં બહાર નીકળેલાં જોયાં હતાં.

આ દિવસ સ્ત્રીઓને માટે ખાસ રાખેલો છતાં સ્ત્રીઓને બીજા દિવસોએ પણ પોતાના ધણી, બાપ, ભાઈ કે કોઈ સગા સાથે પણ ગયેલી જોઈ છે. એવાં જૈરાંઓ કાશીના મોરધ્વજ રાજા, તેની સ્ત્રી, અને છોકરાનાં પૂતળાં મૂક્યાં હતાં, ત્યાં ધણી લેગાં થયેલાં જોયાં હતાં. આ પૂતળાંને દેખાવ મનને ખેદ કરાવે એવો હતો, કારણ કે ભગવાનના લોગને માટે બંને ધણી ધણીઆણી પોતાના બાળકને કરવત વતે વહેરતાં જણાતાં હતાં. બંનેએ છોકરાને વચ્ચમાં જોસાડી તેના માથા ઉપર કરવત મૂકેલું, ને બંનેએ સામસામાં જોસી હાથમાં પકડેલું જોવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી કેટલાંએક સ્ત્રી પુરૂષોને ગ્લાની આવતી હતી. સ્ત્રીઓ તો “ હાય, હાય, ભગવાને આ શું કરાવ્યું. માબાપ કેવાં કે પોતાનાં છોકરાને જીવતો વહેરવા જેઠાં છે.” આવી રીતે બોલતાં સાંભળ્યાં હતાં, તેમ કેટલાંએકની આંખમાં આંશુ પણ જોયાં હતાં. કેટલાંએક “આ સાડું છે મારે માટે કે છોકરાંને માટે લો” એમ પણ પોતાના ધણી કે બાપને મોઢાડે કહેતાં હતાં. જે લઈશું કહે તો અથવા કીંમત પૂછી લેવાયતો ખુશ થતાં હતાં, તેમ “ ના કહી તો તેમનું મોઢો ઉતરી જતું હતું, ને મનમાં બબડતાં હતાં. આ દેખાવ નજરે જોયો છે.”

જે જે ચીજો મૂકવામાં આવી હતી, તેથી દશાલાડની વાડી ઉપર નીચે ભરપૂર જણાતી હતી. બીજી થોડી ધણી જુની સરકારી નિશાનમાં પણ મૂકાયલી હતી. આ ચીજો દેશના કારીગરોએ

ખનાવેલી હોવાથી સઘળા ગૃહસ્થો ખારીકીથી જોતા હતા અને કેટલીએક ચીજો જોઈ તેને વખાણતા હતા,

પ્રદર્શનમાં જે ચીજો જોવામાં આવેલી તે મણીઆરાની દુકાનનો તમામ સામાન જેવો કે ખંગડી, ચપ્પુ, કાતર, દીવા-શગીની પેટીઓ, સોય, દોરા, સ્લેટ, પેન, હોલડર વગેરે વગેરે; જુદો, જુદો જુદો જાતનાં હુક્કા, સુરમા, મંજન, દાંત ઘસવાની જુદી, જુદી જુદી જાતની દેશી દવાઓ, માથામાં ઘાલવાના સુગંધાદાર તલ, તાંબા, પીતલ, જરમન સિલવર તથા રૂપાનાં જુદી જુદી તરેહનાં ઘાટનાં વાસણો, જેવા કે ખુમચા, લોટા, ખ્યાલા, રેલો વગેરે; માટીનાં વાસણ તથા રમકડાં, લાકડાનાં પાલણું તથા પીતલના પાલણું, નેતરનાં ભરત કામ, હાથીદાંતનાં કામ, હકી-કની માળા, વિંટી તથા ખીજી ચીજો, સુખડનું કબાટ તથા તકતાનું ઘર, પેટીઓ, લકડ કામ, જે જોવામાં આવેલું, તેમાં એલચી, લવંગ, બદામ, ખજૂર, સોપારી, સીંગ, મકાઈ જે ખનાવેલાં તેનો આકાર તથા રંગ જાણે તે ચીજો ખરીજ હોય એવો દેખાતો હતો, તેમ કાકડી, તુરીઆં, વેગણ વગેરે શાક પણ ખનાવટી જોવામાં આવેલાં, તેનો રંગ તથા આકાર જાણે ખરાંજ શાક છે એવો જણાતો હતો. આ કારીગરી તરફ ધ્યાન ઘણાનું ખેંચાતું હતું. જુદી જુદી જાતનાં કાપડો, રેશમી તથા સુતરાઉ ઘણું હતાં. કર્શી દોપટા, પીતાંબરો, ભરતના રૂમાલ, શેત્રંજીઓ, ભરૂચની ખનાવટની રજાઈઓ, જરીનાં કાપડ વગેરે ઘણા માલ થોકખંધ જણાતો હતો. તીજોરીઓ પણ વેચાતી હતી (આયર્ન સેફ), ખાંડનો આઘેદુખ ખંગલો, તેમ એક ખંગલાનો અને દહેરાનો નમુનો જે જોવામાં આવેલો, તેની કારીગરી ખરી વખાણવા લાયક હતી. રેશમ અને જરીથી ભરેલો તકતો પણ જોવામાં આવ્યો હતો. રવીવર્માનાં કામો, અને આરસપહાણના મહેલથી પ્રદર્શન દીપી નીકળ્યું હતું. કેટલાએક માણસોની છબીઓ પણ હતી. મોર પીછની ચમરી પણ જોવા લાયક હતી. વળી મોતી, હીરા, માણેક વગેરેથી જડીત કામ પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં, સોનાનાં આભૂષણો તથા મોતીની માળાઓ પણ ઝવેરી લઈને બેઠા હતા. વિલાયતી તથા દેશી ખાતર, નરથાં તથા દેશના કેટલાએક ભાગોમાંથી આવેલા કપડાંના નમુના, ઉત્તરનો સામાન પણ જોવામાં આવ્યો.

હતો. બનુસો તથા ઉનનાં મોજાની ખરીદી સારી થઈ હતી. નિશાળના મકાનમાં લોખંડના સંચા કામ જોવામાં આવ્યાં હતાં. આ શિવાય બીજી કેટલીએક વસ્તુઓ જોવામાં આવી હતી, પણ બધું લખતાં પાર આવે નહિ. ટુંકામાં, દેખાવ લગ્ય જણાતો હતો.

વોલંટીઅરોમાં કેટલાએક કોલેજીઅન તથા ઉપલા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા સ્કુલના મોટી ઉમ્મરના છોકરાઓ હોવાથી, તેમ તેમનો કેપટન એક પારસી ગૃહસ્થ આલમશાહ વકીલ, ખાહોશ, ડાહ્યા અને સમજી હોવાથી માલ સાચવવાના બંદોબસ્તમાં ખામી આવી સાંભળી નથી. જેઓનો માલ આવેલો તેઓનો ઘણાખરો ખપેલો સાંભળ્યો હતો. પોતાનો માલ લઈ આવેલા ગૃહસ્થોને માટે તથા વોલંટીઅરોને માટે ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત રખાયો હતો, અને તે પ્રદર્શનનો પેદાશમાંથીજ અપાયો હતો.

આ પ્રદર્શનમાં સરકાર તરફથી, સુધરાઈ તરફથી કે લોકલ ફંડ તરફની, કાંઈ પણ મદદ માગી નથી, તેમ અપાઈ પણ નથી. એ તો લોકોના ઉધરાણાથીજ ભરાયું હતું. આ બધી મહેનત કરવી; એ એકથી બનતું નથી, પણ “ સાત પાંચકી લકડી ઓર એકકો મોજ ” હોય તોજ બને છે. રાજેશ્રી મલજી વકીલને આ માન ખાસ જો કે ઘટે છે, છતાં પણ બીજા મિત્રો અને શહેરીઓની મદદથી એઓનું પ્રદર્શન ફતેહમંદ નીવડ્યું કહેવાયું છે.

આ પ્રસંગે મી. મલજી જેનું ખરૂં નામ અંબાશંકર ઉત્તમ-રામ મલજી છે, તેમને માટે જો શબ્દ જણાવવા યોગ્ય છે. આ તે વખતે ત્રીશ બત્રીશ વરસે પહોંચેલા, પ્રહ્લક્ષત્રિમાં એક આખરૂ-દાર કુટુંબમાં જન્મેલા જીવાન, અસલથી ચાલાક, ખાહોશ, બુદ્ધિ-શાળી, વિવેકી, ડાહ્યા અને નશીબદાર પણ તેવાજ હોવાથી જે કામ માથે લે છે, તે ફતેહમંદીથી તેમ પોતાના આગ્રહી સ્વ-ભાવથી પાર ઉતારે છે. સ્કુલફાઈનલ સુધીનું અંગ્રેજી છતાં અનુભવ અને ખંતથી એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન હાલ સાડું કહેવાય છે. વકીલાતમાં પહેલેજ વરસે અને તે વળી ઉપલે નંબરે પાસ થઈ હાલ સારા વકીલમાં ગણાય છે અને એ વકીલના કામ સાથે એક મિળતું કામ પણ કર્યા જાય છે. એઓ ભરૂચની ડિસ્ટ્રિક્ટ એસોસિયેશનના પ્રમુખ પણ છે. તેમ પ્રમુખ તરીકે કેટલાંએક

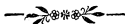
લોકોપયોગી કામ કરી સેવા બજાવી છે. એ કામોમાંનાં પાંચ-છ નીચે દર્શાવ્યાં છે.

(૧) દિવાની કોર્ટનાં મકાનો ઇદગાના મેદાનમાં બંધાવવા જે માલજડજ મી. ગ્લોસ્ટરે સરકારમાં બલામણ કરેલી, તે રદ થઈ હાલ છે ત્યાં શહેરના મધ્ય ભાગમાં કાયમ રહ્યાં છે. (૨) દિવાની કોર્ટમાં પ્રોબેટ વગેરે કામોમાં મોટી પ્રોસેસ ફી લેવાતી બંધ થઈ છે. (૩) રેકર્ડ ઓફ રાઇટનાં પત્રકોની નકલો દિવાની દાવા માટે કબજાદાર ખાતેદારને વગર ફીએ આપવાનો હુકમ થયો છે. (૪) ખેતરોના ખુંટ નાંખવા, ગામના નકશા સુધારવા બદલ ગામ દીઠ આસરે રૂ. ૧૦૦ ની ફી લેવા સ્થાનિક અમલદારોએ યોજના કરી હતી તે રદ થઈ, ગામ લોકો પાસે કાંઈ લેવું નહિ એવો ઠરાવ થયો છે. (૫) રજીસ્ટર ખાતામાંથી તબદીલ થતી મીલકતની ચતુરશીમા સર્વે નંબરોથી મેલવવી ફરજિયાત છે, એ વિગેરે સમજ દાખલ થઈ હતી, તે દૂર કરાવી, એ કાંઈ ફરજિયાત નથી એવો સરકાર તરફથી ઠરાવ કરાવ્યો છે. (૬) જંબુસર રેલવેનું બાંધવાનું કામ ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે પડવાથી બંધ પડ્યું હતું, તે રેલવે ભરૂચથી જંબુસર સુધી બંધાવવાનું કામ શરૂ થયું છે.

આ પ્રદર્શન તા. ૩૧ મી મેએ સુધી ખુલ્લું હતું, તે દરમ્યાનમાં ભરૂચનાં ઘણાં ખરાં સ્ત્રી-પુરૂષોએ જોયું હશે એમાં શક નહિ. વળી મુંબઈ, વડોદરા, સુરત તથા અમદાવાદના ગૃહસ્થો પણ જોવામાં આવેલા જોયા હતા.

નિશાળના છોકરાઓ તથા કારીગરો અને ફેરી ફરનારાઓ ની પાસે ફી લેવામાં આવી નહિ હતી, તેઓને માટે ખાસ દિવસ નક્કી રાખી તેમને જોવા દીધું હતું. સીઝન ટિકેટો ૮૩૧ અપી હતી, તેમ એક વખત જોઈ શકે એવી ટિકેટો ૫૦૩૮ અપી હતી.

પ્રદર્શનમાં જે જે ગૃહસ્થોની મૂકાયેલી વસ્તુઓમાં તેમના માલના બનાવટની યોગ્યતા (મેરિટ) પ્રમાણે તેમને સરટિફિકેટો આપવામાં આવ્યાં હતાં. વળી જેનાં કામ વધારે સારાં કહેવાયાં, તેમને સોનાના તથા ચાંદીના ચાંદ પણ કામની યોગ્યતા જોઈ આપવામાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

સને ૧૯૧૦—સંવત ૧૯૬૬ નું પ્રદર્શન.

એક સમયે અત્રેના સુધરાઈના પ્રમુખ ધી ઓનરેબલ સરદાર રાવળહાદુર મોતિલાલ યુનિલાલ દેસાઈ તથા તેમનાં દીકરી મંગળાગૌરી; જે અત્રેની સ્ત્રી લાયબ્રેરીનાં પ્રમુખ છે, તેઓ પોતાના મકાનમાં બેસી વિચાર કરતાં હતાં, કે સ્ત્રી લાયબ્રેરી સારા પાયા ઉપર શી રીતે આવે અને તેના ભંડોળમાં શી રીતે વધારો થાય, કે જેથી એ લાયબ્રેરી હંમેશને માટે નભી શકે ?

આવા વિચાર કરતાં તેઓને એવી યોજના સુઝી આવી, કે એક સ્ત્રીઓએજ ભરેલાં અથવા બનાવેલાં ભરત કામનું પ્રદર્શન થાય, તો એ લાયબ્રેરીને આગળ ઉપર કેાઈ પણ પ્રકારની તંગી આવી પડે નહિ. આ વિચારને એ મંગળાગૌરીના ધણી અને રા. બા. મોતિલાલ યુનિલાલના જમાઈ રા. બા. યુનિલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, જેઓ મુંબઈમાં એક મેજિસ્ટ્રેટને મોટે હોદ્દે છે, તેમણે ટેકો આપ્યો, અને પ્રદર્શન ભરવાના કામમાં તન, મન અને ધનથી મદદ આપવા હામ ભીડી. રા. બા. યુનિલાલને મુંબઈમાં સાફ ઓળખાણ હોવાથી, તેમજ રા. બા. મોતિલાલનું નામ પણ ગુજરાત તથા દેશી રાજ્યોમાં મશહુર હોવાથી સસરા

જમાઈ બન્નેએ પોતાના ઓળખીતા ગૃહસ્થો સાથે એ કામ સંબંધી પત્ર વ્યહવાર ચલાવ્યો.

પ્રદર્શનમાં ભેઠતી વસ્તુઓ આવી શકશે અને ફતેહમંદીથી પાર પડશે; એવી પૂર્ણ ખાત્રી થવાથી એક સ્ત્રીઓની મીટિંગ ભરી કમિટી નિમાઈ. વળી એવી એક જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ કરી, કે “ ભરૂચમાં તા. ૧૨ મી જાનેવારીથી, તે તા. ૩૧ મી જાનેવારી સને ૧૯૧૦ સુધી સ્ત્રીઓની બનાવેલી કારીગરીનું પ્રદર્શન ભરાવવાનો નિશ્ચય થયો છે, માટે જે જે સ્ત્રીઓને પોતાનાં બનાવેલાં કામો મોકલવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે અમુક મુદતમાં એ પ્રદર્શનનાં સેક્રેટરી સૌ. તનમનગૌરી રામલાલ દેસાઈને નામે મોકલવાં. તેમજ એ બાબતમાં જે જે સુચના પૂછવા વિચાર હોય તેમણે સેક્રેટરી સાથે પત્ર વ્યહવાર ચલાવવો. ”

આખી પ્રદર્શન કમિટી બાનુઓનીજ બની હતી. કોઈ પણ પુરૂષનું નામ તેમાં દાખલ કીધું નહતું. કમિટી તરફથી પ્રમુખને હોદ્દે અત્રેના કલેક્ટર સાહેબ મી. વેલ્સનાં મડમ સાહેબ મીસીસ વેલ્સને પસંદ કર્યાં હતાં. મેમ્બરોમાં શહેરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ હતી.

સભાનું કામ દરરોજ ચાલવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓનાં બનાવેલાં કામ ઉપરાઉપરી આવવા માંડ્યાં. પ્રદર્શન ભરવાને જગ્યા પણ પસંદ થઈ, તેજ જગ્યા પ્રદર્શન ભરવાને પુરતી જણાઈ. વાહિટરોડની ઉત્તર બાજુએ પાંચ ફાનસની નજીક પીરૂમીઆં કંટ્રાક્ટરે નાટકશાળા બાંધી છે, તેમાં આવેલો માલ ગોઠવવાનું કામ શરૂ થયું. તેમ નાટકશાળાની આસપાસની જગ્યા; દેશી અને વિલાયતી કારીગરીનો માલ જે લાવે તેમને માટે નક્કી થઈ, ત્યાં પણ દુકાનો બંધાઈ.

આવેલો માલ સાચવવાને વોલંટીઅરો નિમાયા. તેમના ખોરાક પોશાકને માટે બંદોબસ્ત થયો. મુંબઈવાળા હરિદાસ વાલજીને વોલંટીઅરોના ખોરાક માટે કંટ્રાક્ટ અપાયો. તા. ૧૨—૧—૧૦ સુધીમાં પ્રદર્શનમાં દરેક માલ ગોઠવાઈ ગયો. બહાર પણ વહેપારીઓના જુદો જુદો તરેહના માલ દુકાનોમાં ગોઠવાયલા, તેથી તંબુઓમાં તથા બહાર રમત ગમત ચાલતી હતી તેથી એક બજારના જેવું બની રહ્યું હતું.

આ ઉપરાંત પ્રદર્શનના સંબંધમાં એક “ ફ્રેન્શીફ્ટ ” પણ કરવો; એવો નિશ્ચય હોવાથી “ ફ્રેન્શીફ્ટ ” ના સ્ટોલો (દુકાનો) પણ તૈયાર થયા. આ સ્ટોલો પ્રદર્શનની જગ્યાથી તથા બહારની દુકાનોની જગ્યાથી કેવળ એલાઇટી જગ્યામાંજ કર્યા હતા.

પ્રદર્શન સ્ત્રીઓનાં બનાવેલાં કામોનું હોવાથી કોઇ આબરુદાર અને બાંણીતા અંગ્રેજ ગૃહસ્થની સ્ત્રી (લેડી) ને હાથે પ્રદર્શન ખોલાય તો વધારે સારું. એવા હેતુથી મુંબઈના ગવર્નરની કાઉન્સિલના મેમ્બર સર જોન મ્યુર મેકેન્ઝી સાહેબનાં મડમ સાહેબ લેડી મ્યુર મેકેન્ઝીને એ કામ માટે પસંદ કર્યાં. તેઓને એ વિષે વિનંતી કરવાથી તેઓએ એ કામ કરવાને ખુશી ખતાવી.

૩ા. ૩) ની ૧૬ ટિકેટનું એક કુંપન, એવી સીઝન ટિકેટોની ખરીદી થવા માંડી. ઘણાં કુંપનો ખપી ગયાં. એક ટિકેટ લે તેને ફક્ત રૂ. ૦—૪—૦ ચાર આના આપી આ પ્રદર્શન તથા ફ્રેન્શીફ્ટ જોવાનો લાભ મળતો, તેથી તેવો ટિકેટ પણ ખપવા માંડી. વળી પ્રદર્શન ખોલવાને દિવસે જે મીટિંગ થવાની તેમાં હાજર રહી ભાષણો સાંભળવાની જેની ઇચ્છા હોય, તેમને માટે પણ રૂ. ૧) ની ટિકેટ જોવામાં આવી. તેમ સંભાવિત ગૃહસ્થોને પાસો પણ મળેલી જોવામાં આવી હતી. ટિકેટો તથા પાસો અત્રેના કલેક્ટર સાહેબનાં મડમ સાહેબ મીસીસ વેલ્સની સહીની હતી.

તા. ૧૨ જાનેવારી સને ૧૯૧૦—સંવત ૧૯૬૬ ના પોશ શુદ્ધ ૧ ને બુધવારને રોજ આ પ્રદર્શનને ખોલવાનું તે દિવસે લેડી મેકેન્ઝી પોતે ભરૂચમાં પધાર્યાં હતાં.

એ દિવસે સાંજે પ્રદર્શનમાં જેઓને ખોલવાની ક્રિયા જોવાને આમંત્રણ કર્યાં હતાં, તેઓ ઉત્સાહમાં સારાં સારાં કપડાં પહેરી સ્ત્રી-પુરૂષો વાહિટરોડ તરફ જતાં જણાતાં હતાં. કોઇ પગે ચાલીને, તેમ કોઇ ગાડીમાં બેસીને જતાં હતાં. પ્રદર્શનના દરવાજા આગળ ગાડીઓ ઘણી માલમ પડતી હતી. વળી પગે ચાલીને આવેલા ગૃહસ્થો પણ ઘણા દરવાજામાં પેસતા જણાતા હતા.

સભા પૂરેપૂરી ભરાઇ એટલે રા. બા. મોતિલાલે એ પ્રદર્શન-સંબંધી કેટલુંએક વિવેચન કર્યું. ત્યાર બાદ લેડી વેલ્સે

કેટલુંએક ભાષણ કર્યું, ને લેડી મેકેન્ઝી પ્રમુખસ્થાને બિરાજે એવી દરખાસ્ત કરી. આ દરખાસ્તને મંગળાગૌરો તરફથી ટેકો મળવાથી લેડી મેકેન્ઝીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું. પોતે કેટલુંએક ભાષણ કરી ખોલ્યાં, “ I declare the Exhibition open ” ત્યાર બાદ સભાસદો પ્રદર્શન જોવા ઉઠ્યાં.

તા. ૧૩ મીને દિવસે સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે વોલં-ટીઅરો, જેઓ ઘણાખરા હાઈસ્કુલના ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ હતા, તેઓ પોતાનો પ્રદર્શન તરફથી મળેલો પોશાક સજી સો-નેરી મહેલને રસ્તે જતા જણાતા. પાંચ, છ, સાત, આઠ જણા સાથે જતા જણાતા, તેથી જાણે લિલિ પુશિયન પલટણ જતી હોય એવું જણાતું હતું. તેઓ પ્રદર્શનમાં જઈ, તેમના કેપટ-નોએ તેમને માટે નિમેલી જગ્યાએ જઈ ઉભા રહ્યા.

પાંચેક વાગે તો સ્ત્રી-પુરૂષોનાં ટોળેટોળાં પ્રદર્શનના દરવા-જા આગળ ઉભેલાં જોવામાં આવ્યાં. કેટલાએક કુપનો ખરીદ કરતા, તથા કેટલાએક એકેકી ટિકેટ ખરીદ કરતા જણાતા હતા. સ્ટેશન ઉપર ટિકેટ ખરીદ કરવાની જગ્યાએ જેવી ભીડ થાય છે, તેવીજ ભીડ આ જગ્યાએ પણ થઈ રહી હતી. વળી મંદિરમાં દર્શન કરવાને ખારણાં ખોલતાં જેવી ધક્કાધક્કી થાય છે, તેવીજ રીતે ટિકેટ ખરીદી કે દરવાજામાં પેસવાને ધક્કાધક્કી લોકોના જો-વામાં આવતી હતી.

દરવાજામાં પેઠા કે એક વિશાળ ખુલ્લી જગ્યામાં આસરે ૨૫ દુકાનો જોવામાં આવી હતી. એ દુકાનોમાં દેશી અને વિ-લાયતી ચીજો વેચાતી હતી. જુદી જુદી જાતના તરેહવાર રંગનાં કાપડો, સુતરાઉ તેમજ રેશમી જોવામાં આવ્યાં હતાં. સાંચા કામ જેવાં કે “ આયર્ન સેફ ”, દરજીઓના સંચા તથા ખેતીનાં ઓ-જારો જોવા લાયક હતાં. સને ૧૮૬૮ ના પ્રદર્શન વખતે આવાં કામ નવાઈ જેવાં હતાં, તેથી લોકોનું ધ્યાન તે વખતે એ તરફ વધારે ખેંચાતું હતું, અને નિહાળી નિહાળીને જોતા હતા, હવે તો ઘેરે ઘેર અને દુકાને દુકાને આવા સાંચાઓની નવાઈ નહિ, તેથી શું શું છે, એ તરફ નજર કરો બોલુ દુકાન પ્રજા જોતી હતી. શેત્રંજીઓ નહાની મોટી ખરીદ કરવાલાયક હતી. મુંબઈની એક કંપનીની દુકાન અત્રે આવી હતી, તેમાં દરેક જાતનાં ચામડાંના

જોડા તથા લેધરબેગ જોવામાં આવ્યાં હતાં. પાસા રમનારની રમત એટલે જુગાર રમનારની દુકાન હતી. શીનેમેટોગ્રાફ પણ જોવામાં આવ્યો હતો. તાર ઉપર એક હીંચકો બાંધેલો, કે જેને “ એરિઅલ ફ્લાઈટ ” કહેતા હતા, તે જોવાની રમુજ હતી. એક આનો આપી ઘણા લોકો ખેસતા હતા. ટોપીઓની પણ એક દુકાન તથા ચીનાઈ વાસણની પણ એક દુકાન હતી. એક ફીરંગી લેડીએ નશીબ અજમાવવાની દુકાન કાઢી હતી, તેમાં લોકો રૂા. ૦-૪-૦ આપી પોતાનું નશીબ અજમાવતા હતા. મુંબઈ સરકાર તરફથી એથ્રિકલચરલ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે એક અત્રેના રહેનાર મી. ત્રંબકલાલ નવનિતલાલ ઝવેરી, જે એ સાહેબના ખાતામાં નોકર છે, તેમને જુદી જુદી જાતના કપાસ, બી, દરેક જાતના રેશમના કીડા, દરેક જાતનું અનાજ, શાક લાજી ના નમુના, તથા પશ્ચિમ તરફના દરેક જાતના ખેતીને લગતા સાંચાઓ લઈ મોકલ્યા હતા. તેઓ પોતાના સ્ટોલ (દુકાન) માં દરેક જોનારને ઘણી ખુશી સાથે બતાવતા હતા. એ ગૃહસ્થે ખેતીવાડી સંબંધી લાખણો પણ કર્યાં હતાં. અત્તર તથા જુદી જુદી જાતનાં માથામાં ઘાલવાનાં તેલો પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં. એક લાવનગરી લાકડાનાં જુદી જુદી જાતનાં દેશી રમકડાંઓ વેચતો હતો, તે પણ જોવા લાયક હતાં. લાકડાની બનાવેલી કેરી, એલચી, લવેંગ, ખારેક, વેગણ, વીગેરે ચીજો લોકોને ખાસ કરી દેખાડતો હતો, તેને ઘટતો રંગ આપવાથી જાણે ખરીજ કેરી વગેરે હોય એવાં એ રમકડાં દેખાતાં હતાં. એક મેવાની પણ દુકાન જોવામાં આવી હતી. એ સિવાય બીજી દુકાનો પણ હતી. એક મુગાં છોકરાંને લણાવનાર માસ્તર એક દુકાનમાં બેઠેલો, તે એવાંઓને બોલાવતો, તેથી એવાં છોકરાંને કોઈ પછ-પૈસો પણ આપતું હતું.

એક “ બેન્ડસ્ટેન્ડ ” બનાવેલું હતું. ત્યાં સુરતવાળા પ્રખ્યાત રજકનું વાજું વાગતું હતું. છેલ્લા ચાર દહાડા બે વાજાં હતાં, તેમાં બીજું વાજું અત્રેના દાદાભાઈ વાજું હતું. આ બન્નેની હરીફાઈમાં દાદાભાઈને શાલ જોટો અપાયો હતો. રજકને વિંટી મળી હતી. આ “ બેન્ડસ્ટેન્ડ ” ની આસપાસ ખુરશીઓ ગોઠવી હતી, તે ઉપર જોનારું આરામ લેતા જણાતા હતા.

ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ પણ જોવામાં આવી હતી. આ મુજબનો બહાર નો દેખાવ જોવામાં આવ્યો હતો.

હવે “ થીએટર ” નાટકશાળામાં પ્રદર્શનની વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવી હતી, તે નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવી હતી.

ઉપર જ્યાં સ્ત્રીવર્ગને ખેસવાની જગ્યા છે, ત્યાં તથા આઠ આનાવાળા નાટક જોવા ખેસે છે, ત્યાં કેટલીએક ઉનથી તેમજ રેશમથી ભરેલી અને હાથથી ચિત્રેલી જેને “ ઓઇલ પેન્ટિંગ વર્ક ” કહે છે, તેવી છબીઓ જોવામાં આવી હતી.

નીચેની બાજુએ જ્યાં ચાર આનાવાળા લોકો જોવા ખેસે છે, ત્યાં સુતરાઉ ભાત ભાતના ગુથેલા રૂમાલો તથા “ નેકટાઇ-ઓ ” શેસો અને ખોટાં મોતીનાં તોરણો જોવામાં આવ્યાં હતાં. બાર આનાવાળા જોનારા ખેસે છે, ત્યાં વડોદરાની કન્યાશાળાનો સામાન ગોઠવેલો હતો. એ સામાનમાં કેટલાંએક ઝભલાં, લુગડાં પર મુકવાની કેરો તથા ખોટાં મોતીનાં તોરણો તથા રૂમાલો રેશમી તથા સુતરાઉ હતા. રૂપીઆવાળાની જગ્યાએ ભાત ભાત ના મુરખા, સેવ, પાપડ, કરકડવડી, પીવાની કેળની બીડીઓ તથા સ્ત્રીઓની લખેલી ચોપડીઓ અને હાથનાં વણેલાં ધાનો, ગલપટાઓ, રૂમાલો તથા સ્ટોકિંગ્સ મોજાં જોવામાં આવતાં હતાં.

સ્ટેજ ઉપર એટલે જ્યાં નાટકવાળા નાટક ભજવી દેખાડે છે, ત્યાં ખોટાં મોતીનાં રમકડાં; જેવાં કે પાલણી, ટોપલીઓ, તોરણો વગેરે હતાં. માળા તથા શાલો, બારીએ નાંખવાનાં મોતીના ચક્રો તથા ચિત્રવાળાં ખોળીઆં, તેમજ ટેબલ કલોથ તથા ગલી-ચાઓ, કસબી ટોપીઓ, રેશમી તથા સુતરાઉ રેશમથી ભરેલાં કપડાં, ઝીક, ચળકનો સામાન હતો. આ પહેલા પ્લોક (ભાગ) માં જોવામાં આવ્યું હતું.

બીજા ભાગમાં રેશમી રૂમાલો, પાટલુન ઉપર બાંધવાની શેસો, નેકટાઇ, તથા બીજાં રેશમી તથા સુતરાઉ લુગડાં હતાં. આ ભાગમાં ખરી કારીગરી જોવા જેવી એ હતી, કે એક વડોદરા ની બાઇએ ઇન્જલાંડનો ખરેખરો નકશો હાથથી કાઢેલો હતો. એ નકશામાં શહેરો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે દરેક જગ્યા, જે એ દેશના છાપેલા નકશામાં મલમ પડે છે તે બતાવેલી હતી.

ત્રીજા ભાગમાં ગાડીઓમાં મુકવાના રેશમ, ઉન અને ઝીકથી ભરેલા તકીઆઓ, ચકો, રૂમાલો તથા રેશમી તથા સુતરાઉ લુગડાં હતાં, તેમાં એક લાકડા ઉપર લુગડું જડી રેશમથી વેલો પાડી બનાવેલો ચક હોતો, તે ઉપર રા. બા. મોતિલાલ યુનિલાલની દીકરી મંગળાગૌરીનું નામ વાંચ્યું હતું. તે સિવાય મોહિનીની રેશમથી ભરેલી છખી તથા કેટલીએક લુગડાં પહેરાવેલી છખીઓ જોવામાં આવી હતી.

ચોથા ભાગમાં લુગડે દેવાની કોરો, ઉન તથા રેશમથી ભરેલા જોડાઓ તથા કાગળ ઉપર ચિત્ર કામ કાઢી તેને રેશમથી ભર્યું હતું. ખોળીઆં, ટેબલકલોથો, તથા એક ખાસ જોવાલાયક રેશમથી ભરેલી લક્ષ્મી અથવા સરસ્વતીની છખી, તેમજ ખીજી કેટલીએક લુગડાં પહેરાવેલી છખીઓ હતી. તેમજ રાજની, રાણીની તથા તેમના પુત્રની લુગડાં પહેરાવેલી છખીઓ હતી. એ છખીઓમાં થોડું ઘણું ઝીક ચળકતું કામ પણ જોવામાં આવતું હતું. એ છખીઓ સ્ટેજના ઘણું કરી દરેક ભાગમાં જોવામાં આવતી હતી. એ છખીઓમાં એડવર્ડરાજ તથા એલેઝાન્ડરા રાણીની જે માટી છખીઓ હતી, તે ખરી જોવાજોગ તથા ચિત્તાકર્ષણ કરે એવું નમુનાનું કામ હતું. વળી વિશેષ આકર્ષણ કરે એવું તો એક ઝીક ચળક તથા રેશમનું બનાવેલું ઝાડ જેના ઉપર પક્ષીઓ બેઠેલાં હતાં, તે તથા ગોંડલની રાજકન્યાના હાથનાં બનાવેલાં પથરનાં કે માટીનાં બનાવેલાં બે પુતળાં હતાં. એ પુતળાંમાં એક સ્ત્રીનું તથા એક પુરૂષનું હોય એમ જણાતું હતું. જે સ્ત્રીનું પુતળું હતું, તે તજવીજ કરવાથી જણાયું, કે એ બાવલું ગોંડલનાં રાણી નંદકુંવરબાનું હતું. આ બાઈ ઘણું વિદ્વાન હોવાથી રાજકોટમાં ભરાઈલી ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્વાગત કમિટીનાં પ્રમુખ હતાં.

ફેન્શીફેત.

જેન્ડસ્ટેન્ડની પાસે એક દરવાજો કરેલો હતો, તે દરવાજાના અંદરના ભાગમાં ફેન્શીફેતના સ્ટોલો (દુકાનો) હતા. દરવાજામાં પેસતાં ઘરડાઓને તો જીની, આંખે નવા તમાશા જેવું

લાગ્યું. કોઈ દિવસ આવેા લપકાદાર અને દબદબાવાળો દેખાવ નજરે પડેલો. નહિ, તેથી તેવાઓને તો આશ્ચર્ય સાથે અતિ આનંદ ઉપજ્યો. ઉંચ વર્ણના હિંદુ, પારસી, મુસલમાન તથા ક્રિશ્ચિયનોની કોઈ જુવાન, કોઈ આઘેડ ઉમ્મરે તથા કોઈ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલી સ્ત્રીઓ પોતાની જાતના શોભતા પોશાકમાં જોઈ ઘણાખરાને તો અકબર બાદશાહના વખતમાં ભરાતો “ મિના બજાર ” નો સાંભળેલો દેખાવ યાદ આવ્યો. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ખાસ કરીને સરદાર રા. બા. મોતિલાલના ઘરની સ્ત્રીઓ હતી અને તે વખતના ડિ. ડેબ્રુટી મી. દેસાઈનાં સ્ત્રી હતાં. પારસી સ્ત્રીઓમાં જહાંગીરજી દલાલ, બરબેરજી ડોકટર, મુંબઈવાળા વાછા, ગાંધી, ડમોરીઆ તથા મોદી કુટુંબની સ્ત્રીઓ હતી. મુસલમાન સ્ત્રી એકજ જોવામાં આવેલી, તે અત્રેના તે વખતના જડજ સાહેબ તૈયબજીનાં બાનું હતાં. ક્રિશ્ચિયનોમાં મે. કલેક્ટર સાહેબની, મે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબની, સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબની, તથા મીકેનીકલ એન્જનીઅર સાહેબની મડમો હતી. તેમ એક દેશી ખ્રિસ્તિ સારાબાઈ નામની નિશાળની મહેતી હતી. જે આઠ દશ વરસની તથા એક બારેક વરસની કુમારીકાઓ તેમને શોભતા પોશાકમાં જોનારાઓને ગુલાબનાં પુલો આપતી હતી. પુલ લઈ કોઈ આનો-જે આના આપતું હતું, તે લઈ તેઓ ખુશી થતી હતી.

આ સ્ટોલો રાત્રિને વખતે ખરા શોભી રહેતા હતા. ગેસની રોશનીથી સ્ટોલોમાં બેઠેલી સ્ત્રીઓએ તેઓના ઉમદા પોશાકથી તેમજ તેઓના દેખાવડા વદનથી અને જે વેચવાનો માલ સ્ટોલોમાં ગોઠવેલો, તેથી સ્ટોલો દીપાવી મૂક્યા હતા. આ સ્ટોલોમાં જે માલ જોવામાં આવ્યો, તે—કોઈમાં રેશમી, સુતરાઉ કાપડ, કોઈમાં ભાતભાતનાં રમકડાં, કોઈમાં “ સીંગર ”ના શિવવાનાં સાંચા, કોઈમાં જરમન સિલવર અગર ચાંદીનાં વાસણો જેવાં કે ચમચા, લોટા, લોટી, ખ્યાલાં, દાબડીઓ, રકાબીઓ વગેરે જુદી જુદી જાતનો માલ હતો. કોઈમાં સોના રૂપાનાં ઘરેણાં જેવાં કે બંગડીઓ, અછોડાઓ, વિંટીઓ (સાદી તથા જડીત), ધુપદાનીઓ, ગુલાબદાની, ચાંદીનાં દેવ સેવામાં વપરાય એવાં વાસણો પણ જોવામાં આવ્યાં હતાં. એક સ્ટોલમાં વિશ્રાંતિ (રીફ્રેશમેન્ટ) માટે ચહુ પણ રાખવામાં આવી હતી. આં લોકો

બે આના, ચાર આના, આઠ આના આપી ચઢા પીતા હતા. એ સ્ટોલમાં આહ સિવાય બીજો સામન પણ જોવામાં આવ્યો હતો. ફ્રેન્શીફ્રેતનો દેખાવ રળિયામણો લાગતો હતો, તેથી તે બાબુ તરફ લોકોનું જોવાને વલણ ધણું થતું હતું.

આ પ્રદર્શનના પ્રવર્તક સરદાર રા. બા. મોતિલાલની ટુંકામાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

સરદાર રા. બા. મોતિલાલ, સ્વર્ગવાસી યુનિલાલના એકના એકજ પુત્ર છે. એઓ ખેડાની અંગ્રેજી સ્કુલમાંજ લાણેલા, પણ નોકરીમાં દાખલ થયા પછી એઓએ ગુજરાતી, અંગ્રેજી પુસ્તકો તથા વર્તમાન પત્રો વાંચી પોતાનો અભ્યાસ એટલો વધાર્યો કે તેઓ બાપના જેવા (Selftaughtman) સેલ્ફટૉટમેન કહેવાયા. પોતાના આવી રીતે મેળવેલા જ્ઞાનથી લોઅર, હાઅરની જે હાલ પરીક્ષા કહેવાય છે, તેમાં પાસ થઈ મામલતદારી મેળવી અને પાછળથી બાપની ધરાબરનો ડેપુટી કલેક્ટરનો હોદ્દો ભોગવી પેન્શનપર આવ્યા. પેન્શનપર આવ્યા પછી એઓ ઘણા વરસ સુધરાઈમાં ચેરમેન રહ્યા. બાપના ગુજર્યા પછી બાપની ગાદીએ સુધરાઈમાં બેઠા, એટલે સુધરાઈનું પ્રમુખસ્થાન ભોગવ્યું. એ દરમ્યાન એઓ બાર તેર જુદા જુદા ખાતાઓનાં કામો કરતા હતા.

બુદ્ધિશાળી, આગ્રહી, ખંતીલા, ચાલાક અને હિમ્મતવાન હોવા સાથે તેમનામાં અંગ્રેજીનું સાફ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે, તેથી હાલ પણ કેટલાંએક ખાતાનાં કામ ત્વરાએ કર્યા જાય છે. વક્તા તરીકે ભરૂચમાં સારા ગણાય છે. આથી ઘણીખરી મીટિંગોમાં એમને પ્રમુખસ્થાન અપાય છે. શહેરના આગેવાન ગૃહસ્થોમાં એ પણ ગણાય છે. માળાપની આમન્યા પાળવાનો જે શાસ્ત્રમાં કહેલો ગુણ તે એમનામાં જોયો. આ એક હાલની ઉછરતી પ્રજા ને દાખલો લેવા લાયક છે. સિંહનો ગરબો સિંહજ નિવડે, એ કહેવત એમણે પોતાની બાબતમાં ખરી પાડી છે.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

ખેંકો, જોઈટ સ્ટોક કંપનીઓ.

ભરૂચમાં નાણાં ધીરવા તથા જમા રાખવા ખેંકો છે.

મુંબઈ ખેંકની ભરૂચ શાખા-એ ખેંકમાં સેંકડે ૩૫ સાડા ત્રણ ટકા લેખે સાધારણ રીતે વ્યાજ આપે છે. નાણાં ધીરવાની બાબતમાં આશામીની સ્થિતિ જોઈ વ્યાજ લેવામાં આવે છે. એ ખેંક સને ૧૮૬૪ માં અત્રે આવી. એ ખેંકને સને ૧૮૭૦

ના સાલથી સરકાર સાથે સંબંધ છે, તેથી ભરૂચ શહેર, પરગણાનું તેમજ આખા જિલ્લાનું અંગ્રેજ સરકારનું મહેસુલ વસુલ એ ખેંક માં ભરવામાં આવે છે અને સરકાર તરફનો ખર્ચ પણ ત્યાંથી ઉપડે છે. ઘણાખરા સરકારી નોકરો તથા ખીન ગૃહસ્થો એ ખેંકમાં નાણાં મૂકે છે. પહેલાં આ ખેંક ૪ ટકા વ્યાજ આપતી હતી.

પહેલાં ગવર્નમેન્ટ સેવિંગ ખેંક હતી, તેમાં સેંકડે પોણા ચાર ટકા વ્યાજ આપતા હતા. સરકારી નોકરો તથા ખીન ઘણાં ગૃહસ્થો એ ખેંકમાં નાણાં મૂકતા હતા. એ ખેંક હવે બંધ થઈ, પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ ખેંક સરકાર તરફથી કાઢવામાં આવી છે. તે ૩ ત્રણ ટકા સેંકડે વ્યાજ આપે છે. વધારે સલામતી સમજી લોકો વધારે વ્યાજની આશા નહિ રાખતાં, એ ખેંકમાં ઘણા પોતાનાં નાણાં મૂકવા જાય છે, એક માણસના ખાતામાં એક વરસમાં રૂ. ૫૦૦ કરતાં વધારે નાણાં જમે કરતા નથી. એ ખેંકને પણ મુંબઈ ખેંક સાથે સંબંધ છે. કોઈનાં નાણાં

જમે આવ્યાં કે તરત બેકમાં મોકલે છે, ને ખપ પડે ત્યારે મંગાવે છે. પહેલાં આ બેકમાં વરસમાં રૂ. ૨૦૦) થી વધારે જમા કરતા નહિ.

સરકાર તરફથી પ્રોમિસરી લોન પણ નીકળી છે. તેનું વ્યાજ છ-છ મહિને સેંકડે ૩૫ સાડા ત્રણ ટકા પ્રમાણે સરકાર માંથી મળે છે. લોનનો હિસાબ ટ્રેઝરી અમલદારની કચેરીમાં રહે છે. એ લોન ખીજને વેચી શકાય છે. એનાં નાણાં સરકાર આપે નહિ, ફક્ત વ્યાજ આપે છે. અમુક મુદતે એનાં નાણાં લેવાને સરકાર તરફથી ખખર મળે છે. જમે લેવાં હોય તે લે પણ છે. આ લોનમાં પણ સલામતી ઘણી છે. એ લોનનું વ્યાજ પહેલાં ૪ ટકા હતું.

કો-ઓપરેટિવ કેરિટ સોસાયટી—આ બેંક અથવા સોસાયટી નાણાં રાખે છે, ને ધીરે છે. જમા રાખતી વખતે ૩ થી ૫ ટકા વ્યાજ આપે છે. ધીરવાનું માણસની સ્થિતિ જોઈને છે, અને વ્યાજ પણ સ્થિતિ જોઈ લે છે. એવી બેંકો સરકાર તરફથી ખેડુતોના સુખને માટે ઘણી જગ્યાએ, તેમાં વિશેષે કરી ગામડાઓમાં અમુક જગ્યાએ કાઢવામાં આવી છે. આખા ગુજરાત ખાતે ધી એ. સરદાર રા. બા. મોતિલાલનું ઉપરીપણું છે. તેઓ હેંશથી કામ કર્યા જાય છે.

ઇ. સ્પોશી બેંક—એ બેંકની એક શાખા ભરૂચમાં પાંચેક વરસ થયાં નીકળી છે. તેને સરકાર સાથે સંબંધ નથી. શાહુકારી પેઢી છે. વહેપારીઓને નાણાં વિશેષે કરી ધીરે છે. વ્યાજ તેમના ધંધા અને સ્થિતિ ઉપર નજર રાખી લેવાય છે. લોકોનાં નાણાં પણ જમા રાખે છે. પ્રસંગોપાત ૩ થી ૫ ટકા સુધી વ્યાજ આપતી હતી. બેંકનું કામ ધમધોકાર ચાલતું હતું. જુનાબજાર સને ૧૯૧૩ ના નવેમ્બરની તા. ૨૯ મીથી એ બેંક તુટી છે.

મિળ તથા જીનવાળા પણ ફસલમાં લોકોનાં નાણાં જમા રાખે છે. તેઓ છ થી સાડા સાત ટકા વ્યાજ આપે છે. એવા વહેપારીઓ જેઠ શુદ્ધ ૨ સુધી નાણાં રાખી વ્યાજ સાથે નાણાં મુકનારને ત્યાં એ મિતી પછી આપવા જાય છે. માગશર શુદ્ધ ૨ થી જેઠ શુદ્ધ ૨ સુધીનું છ માસનું વ્યાજ એ પ્રમાણે આપે છે.

ખેડો સિવાય બીજી સરાફની પેઢીઓ છે. તેમજ બીજા પુટકળ ઘરગથાઉ વ્યાજે ધીરનારા પણ ઘણા છે. તેઓને ત્યાં કોઈ નાણાં લેવા જાય તો શાહુકારી વ્યાજ ખાર આના કહેવાય છે તે લે, અગર તેની સારી સ્થિતિ હોય તો તેની પાસે આઠ દશ આના પણ લે છે, તેમ નબળી સ્થિતિવાળા પાસે ટકો, દોઢ ટકો, બે ટકા પણ લે છે. જનસો ઉપર ધીરધાર હાલ ઘણી ચાલે છે. જનસ હોય તો ચાર આનાથી આઠ આના સુધી વધારેમાં વધારે આપવું પડે છે.

સરાફી પેઢીમાં હાજીખાંના બજારમાં હાલ લક્ષ્મિદાસ ભગવાનદાસની, તુમડીવાળાઓની અને દેસાઈ દાદાભાઈની છે. કતોપોરી બજારમાં અમરતલાલ તલસિદાસ સરાફી કહેવાય છે. તેમ જ બજારમાં નાણાવટીઓ પોતાની કોથલીઓ લઈને પણ બેસે છે.

ચકલામાં બે-ત્રણ પેઢીઓ શાહુકારી છે, તેમાં જંબુસર વાળા અમરતલાલ મોહનલાલની પેઢી જુના વખતની છે.

હાજીખાંના બજારમાં ઘણા જુના વખતની પેઢીઓ જમી-એતરામ નાગરાની, ધીરજરામ માધવરામની હતી, શુકલવાળાની તથા દાદાભાઈ પારેખની, ગુળાખ નરોત્તમની, અમરતલાલ જમનાદાસ તથા મોતિ તલસિની સરાફી દુકાનો હતી, તે બંધ થઈ છે. તેમ દામોદર કલજુગની પણ બંધ થઈ છે.

આ સઘળા સરાફે નાણાં જમે રાખતા અને ધીરતા પણ હતા. જમે રાખે ત્યારે વ્યાજ પાંચથી છ આના આપતા હતા. હવે ફસલમાં આઠ આના સુધી અને ફસલ બાદ ચાર આના આપે છે. હુંડી પત્રીઓ પણ તેઓ આપે છે, તેમજ સ્વીકારે છે.

પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે આ શહેરમાં વહેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, ત્યારે સરાફની પેઢીઓ કેટલી હશે, તેમ કેટલા લક્ષાધિપતિ તથા કરોડાધિપતિ હશે, તે કહી શકાતું નથી. તે વખતે એવા ધનાઢ્યો હશેજ એમાં શક લેવાતું કારણ કાંઈ નથી. ક્ષત્રિ, ખેડાવાળ, પારસી અને કેટલાએક વાણીઆ સદ્ધર ગણાય છે, એટલે પૈસાદાર ગણાય છે.

જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની.

સને ૧૮૯૫ માં આવી કંપનીઓ નીકળવા માંડી, તે સને ૧૯૦૦ સુધીમાં એવી સાત હતી. બધીઓ ભાંગી પડી છે. ફક્ત બે કંપનીઓ મ્યુચ્યુઅલ અને હેલ્થિંગ, જે ડાહ્યાભાઈ દલપતભાઈ દલાલની કહેવાય છે, તે ટકી રહી છે. તેમ એક મહાલક્ષ્મી માતા સામું છે, તે હવે ભોંય સુધે છે. આવી કંપનીઓમાં પહેલાં મરનારના વારસોને સારો લાભ મળવા લાગેલો, તેથી એવી કંપનીઓમાં લોકો ખુશીથી દાખલ થતા. હવે કાંઈ તેવો ફાયદો જોતા નથી, તેથી એ તરફનું લોકોનું વલણ ઓછું થયું છે. એવી કંપની ઉપર સખરજીસ્ટ્રારનું ઉપરીપણું સરકાર તરફથી રાખ્યું છે.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

ચલણી નાણું (શિક્ષા).

પહેલાં ભૃગુઋષિ મહારાજના વખતમાં ચાલતા શિક્ષાનું ચલણ હોવું જોઈએ, કારણ તે વખતનો એક શિક્ષકો યજ્ઞના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેઠા-ભાઈ વકીલને ત્યાં છે. તે પછી ખીજા રાજાઓના વખતમાં તેમના શિક્ષાનું ચલણ હશે, પણ જાણવામાં નથી, છતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ માં મિનેન્ડર અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં એપોલોડોટસ નામના ભરૂચમાં રાજ થઈ ગયા, તેમના શિક્ષાનું ચલણ ભરૂચમાં હતું, એવું પેરિપ્લસ નો લખનાર કહે છે, તેમ સ્ટ્રેબો પણ પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે. એ પછી ઇ. સ. ૧૫૦ માં “ શાહ ” તથા ગુપ્તવંશના રાજ થઈ ગયા, તેમના શિક્ષા પણ ચાલતા હતા. વળી જે જે હિંદુ તથા મુસલમાન રાજાઓ થઈ ગયા, તેમના શિક્ષાઓ પડેલા તેનું ચલણ હોયજ એમાં નવાઈ નહિ. અકબર બાદશાહના વખતના કલમાના રૂપીઆ હાલ પણ કેટલાંએક ઘરમાં છેજ. તેમ મહમદ-શાહનો શિક્ષકો આજ સુધી મારા ઘરમાં હતો. પેશવાના શિક્ષા નજરે જોયા છે, તે ઉપર છત્રપતિ શાહુ, બાલાજી બાજીરાવ દિવાન શાકે ૧૬૬૬; એવું લખાણ હતું. પહેલાં ભરૂચી રૂપીઆ અમદાવાદમાં ટંકશાળ હોવાથી ત્યાં પાડતા હતા. સને ૧૭૪૮ માં દિલ્હીના બાદશાહ અહમદશાહની પરવાનગીથી ભરૂચમાં ભરૂચી રૂપીઆ પાડવાની ટંકશાળ નીકળી, તે વખતથી તે ભરૂચ-માં નવાબનું રાજ્ય રહ્યું, ત્યાં સુધીમાં ભરૂચના નવાબોએ એ રૂપીઆના શિક્ષા પાડ્યા હતા. સને ૧૮૫૦ માં ભરૂચી શિક્ષાના

રૂ. ૩૧૫૦૦૦૦) વાપરમાં હતા, તેમાં રૂ. ૧૪૦૦૦૦૦) ભરૂચ ના નવાબોએ ભરૂચની ટંકશાળમાં પડાવ્યા હતા. (ગે. ગુ. ભરૂચ વો. ૨, ભાગ ૨, પાનું ૪૪૬).

એ બધા રાજાઓના શિક્ષાઓનું ચલણ હોવાનું જોઈએ. સને ૧૮૮૩-૮૪ માં જમશેદબાગ પાસેની એક પારસી અગીઆરીમાં ટાંકુ ખોદતાં ઇજ્જતના સોનાના શિક્ષા તથા ઇ. સ. ૧૧૦૦, ૧૨૦૦, ૧૩૦૦ સુધીમાં વપરાતા શિક્ષાઓ નિકળ્યા હતા, તે એ શિક્ષાઓ પણ અત્રે ચાલતા હશેજ.

હાલમાં મારા જેવાના જોવામાં, ભરૂચી, ભરૂચીસક્કાઈ, બદલે ભરૂચી, સુરતી, બાબાશાહી, ખંભાતી, ધુપશાહી, પોળીયું અથવા કલદાર કંપની, પોરટુગીઝ, શિક્ષાનું ચલણ ચાલતું આવ્યું હતું.

સક્કાઈ, ભરૂચી તથા ભરૂચીનો પોળીઆં બદલ પૈસો, બે પૈસા વટાવ આપવો પડતો હતો. વખતે સરભર એટલે વટાવ વના આપ-લે થતી હતી. ભરૂચી બદલાના રૂપીઆ છુટક ચાલતા નહોતા; કારણ એ રૂપીઆ ખીલકુલ ઘસાઈ ગયેલા હતા, છતાં શાહુકારો ચા સરાફે ૧૦૦, ૨૦૦. એકઠા કરી કોથળીમાં ઘાલી સીલ કરી, સેંકડે ટકાથી ચાર, પાંચ ટકા સુધી પોળીઆંને બદલે વટાવ આપી આપ-લે કરતા હતા. સુરતીનો વટાવ એક આનો બેસતો હતો. બાબાશાહીનો વટાવ બે આના પહેલાં હતો, તે એકદમ પાછળથી વધી ગયો હતો. શીહાશાહી, ધુપશાહીના ત્રણથી સાડા ત્રણ આના વટાવ બેસતો હતો. પોરટુગીઝ સરભર ચાલતો હતો. હાલ ગંગાધરના પોળીઆં જેવા શિક્ષા પણ ચાલે છે.

સોનાના શિક્ષામાં બાદશાહી મહોર, જેની રૂ. ૨૨ કિંમત થતી હતી, તે તથા પછીથી અંગ્રેજ સરકારની ગીનીઓ (ગેણી) જેની કિંમત રૂ. ૧૬ થતી હતી તે જોઈ છે.

હવે રૂ. ૧૫) ની કિંમતના સોવરન જોવામાં આવે છે. પહેલાં ચીપાનું સોનું ઉંચું ગણાતું, હવે ૧૦૦ ટયની પાટ ઉંચું સોનું ગણાય છે. ચીપાં હવે નજરે જોવામાં આવતાં નથી; ગેણીઓ વખતે નજરે પડે છે પણ તે એવીજ.

પહેલાં બદામોનું ચલણ હતું. એક પદ ને આઠ બદામ આપીએ તો તે અરધો પૈસો થતો હતો. હાલ અરધો પૈસો સને ૧૮૬૨ થી નીકળ્યો છે, તેથી બદામનું ચલણ કોઈ સમજતુંજ

નથી. પછની* ૧૬ બદામ મળતી હતી. કોડીઓનું ચલણ પણ વિશેષ હતું. એક બદામની બે કોડી લેખે કોડીનું ચલણ ચાલતું હતું. કોડીઓ તો હવે શોધી જડતી નથી. હોળીને દિવસે હોળી પૂજતી વખતે કુલડીમાં કોડી મૂકવી પડે છે, તેથી તેની તપાસ કરવી પડે છે.

હવે હાલ બે આની, પાવલી, અરધો, ને પોળીયું-રૂપીઓ એ રૂપાના શિક્કા; પછ, અરધો પૈસો, પૈસો, ઢળુ એ ત્રાંખાના શિક્કા તથા મિશ્ર ધાતુની આનીનો શિક્કો ચાલે છે. બીજા શિક્કાઓનું ચલણ બંધ થયું છે. નોટોનું ચલણ આશરે ૩૫ થી ૪૦ વરસ થયાં થયું છે. એક નોટ રૂ. ૫ થી ઓછી હોતી નથી.

પહેલાં ચીપાનું સોનું ૧૭, ૧૭ા ને ભાવે તોલો એક વેચાતું હતું, હાલ રૂ. ૨૫) ઉપરાંત ૧૦૦ ના ટચના આપવા પડે છે. સોનાનો ભાવ દોઢો થઈ ગયો છે. ચાંદીનો ભાવ એક વખત રૂ. ૬૨-૬૩ થઈ ગયો હતો, એટલે રૂ. ૬૨-૬૩ આપીએ તો ૧૦૦ ભાર ચાંદી ખરીદાય. ચાંદીનો ભાવ ઘણો ઘટી ગયો છે. પહેલાં ચાંદીનો ભાવ રૂ. ૧૦૦) ભારના રૂ. ૧૦૬ા આપવા પડતા હતા, તે પણ આખ્યા છે.

સને ૧૮૮૪ માં સોનાનો એકદમ સવાયો થયો. રૂ. ૧૬) ના ભાવના સોનાના રૂ. ૨૦) થયા, તે વખતે લોકોએ સોનું વેચ્યું. પાછળથી રૂ. ૩૦) ભાવ થયો હતો. હવે રૂ. ૧૬) ના ભાવના રૂ. ૨૪) છે. એ ભાવ કેટલીક મુદત થયાં કાયમ છે.

ફેંચોએ મોતી ખરીદવા માંડયાં, તેથી મોતીનો ભાવ પણ હદ ઉપરાંત વધી ગયો. લોકોએ દપટ મોતીઓ વેચ્યાં. હવે તેનો ભાવ પણ વધી પડ્યો છે, તો પણ જે ગયાં તેવાં મોતી મળવાં મુશ્કેલ પડે છે. એજ પ્રમાણે બીજાં જવાહીરનું પણ હશેજ.

* છ બદામને દમડી કહેતા હતા. કોઈ મુસલમાન એક પછ લઈને પાન લેવા જાય, તો પાનવાળાને કહેતો, કે “ એક દમડી કે પાન દે, એક દમડીકી સોપારી દે, એર ચાર બદામ કે કથા એર જરા બોત તંબાકું બાંધ દે. ” આવી રીતે એક પછમાં આટલી વસ્તુઓ લેતા મુસલમાનોને બોલતા હતા. પાનવાળો પણ એ રકમમાં એ વસ્તુઓ બાંધી આપતો હતો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

તોલ—માપ.

કેટલીએક જગ્યાએ ૮૦ શેરનો મણ, કેટલીએક જગ્યાએ ૨૮ શેરનો મણ, કોઈક જગ્યાએ ૩૭ શેરનો મણ થાય છે. વળી કેટલીએક જગ્યાએ પાલથી એટલે લાકડાના કે ધાતુના ખ્યાલા જેવા વાસણથી માપ થાય છે. ભરૂચમાં તો ૪૦ શેરનો મણ થાય છે. ૪૦ શેરના મણ લેખે અનાજ, હલકી ધાતુ, દહીં, શાક ભાણ વગેરે તોળાય છે.

દરેક વસ્તુ તોળવાને મણીઓ, અધમણીઓ, દશેરો, આઠશેરી, પાંચશેરી, ચારશેરી, બેશેરી, શેરીઓ, અછેરો, પાશેરી, નવટાંકી, અઘોળી અને છેલ્લું કાટલું સવા રૂપીઆ ભારનું પણ હોય છે. કાટલાં લોઢાનાં અગર કેટલીએક જગ્યાએ પીતળનાં પણ હોય છે.

દીવેલ, તેલ ખરીદ કરવાનું હોય અને તે અધમણ કે મણ ખરીદ કરવાનું હોય તો ૪૧ શેર મણને બદલે આપે છે. તે માટે વાસણ (ઘડા) માપના કરી મૂકેલા હોય છે. તે ભરીને આપે છે. તેમ દૂધનું તોલ પણ પહ્લાથી, શેરીઆ લોટાથી, અછેરીઆ પવાલાંથી, અગર નક્કી કરેલાં મણ પોણા મણ, અધમણીયા વાસણથી થાય છે.

શાક ભાણ તોલથી ખરીદાય છે, પણ મુળા, કેળાં, લીંબુ, જમરૂખ, અનુશ, પત્રવેળીયાં, ઘડી બંધ વગેરે વસ્તુઓ નંગ પ્રમાણે પહેલાં વેચાતાં હતાં. હવે તે પણ તોલથી અપાય છે. ફળ તો નંગથી અપાય છે. તે એક અથવા ડઝનલેર, કોડીલેર અપાય છે. તેમ નાળીએર પણ નંગથી એ મુજબ અપાય છે.

ખાંડ મણુ અગર તેથી વધારે લેવી હોયતો તે તથા સોપારી પણ એ મુજબ લેવી હોય તો ૪૧ શેર મણુને બદલે અપાય છે. વાયદાસર નાણાં આપે તો વટાવ મુદત પણ કાપી આપે છે. કળશી અગર તે ઉપરાંત ડાંગર લેતો વટાવ મુદત કપાય છે.

સોનું રૂપું તોળવાનાં કાટલાં રતી, વાલ, ગદીઆણા તોલો એવાં પીતળના દશ તોલા લગીનાં હોય છે. વળી રૂપીઆ મૂકીને પણ તોલ કરે છે. તોલાના તોલથી અને રૂપીઆના તોલથી દોઢ વાલનો ફેર પડે છે. ચાંદી તોલવાના ૫૦ ભાર સુધી કાટલાં હોય છે.

ઘાસ ભારાબંધ, પુળીબંધ વેચાય છે. કડબ ૧૦૦ પુળાની કિમ્મતથી વેચાય છે. લાકડાં ૧૦૦ મણુને હિસાબે ખરીદાય છે. ગાડામાં હેલ લાકડાની ભરીને આવે તો તેની તથા ભારીઓની કિમ્મત અડસટે થાય છે.

કપાસ ધડીને તોલે તેમ કળશી, ખાંડીબંધ પણ તોલાય છે. રૂનો ભાવ ખાંડી ઉપર હોય છે.

દારૂ ગ્લાસની કિમ્મતથી અપાય છે, વધારે જોઇએ તો શીશાની કિમ્મત આપે છે, એથી પણ વધારે જોઇએ તો ત્રાંબાનું ગ્યાલનનું વાસણ હોય છે, તે માપથી અપાય છે.

કાપડ ગજ અને વારના માપથી ખરીદાય છે. કેટલુંક કાપડ એકની કિમ્મતે, ડઝનલેર અથવા કોડીબંધ વેચાય છે. ક્રીટ, કીનારી તોલાના તોલથી તોલી આપે છે. કસબ પણ તેમજ તોલાય છે. શેત્રંજની લંબાણ પહોળાણના પ્રમાણમાં કિમ્મત થાય છે. ખાટલાની પાટી, દોરડાં હાથનાં માપથી લેવાય છે.

છો, કાંકરી ટોપલીઓના વજનથી અપાય છે, તેમ છો તોલબંધ પણ વેચાય છે અને તે ૧૦૦ મણુનો ભાવ નક્કી થાય છે. ચુનો મણુને ભાવે અપાય છે. છો ઘનપુટથી પણ વેચાય છે.

ઇમારતી લાકડાંની લાંબાઇ જડાઇ મપાય છે અને ટકાઉ-પણા ઉપર નજર પહોંચ્યાડી કિમ્મત થાય છે. વાંસ, વળી કોડીને ભાવે ખપે છે.

પથ્થર કોડીને ભાવે અગર ૧૦૦, અગર એકની કિમ્મત-થી પણ ખરીદાય છે. ખાળકુવા વગેરે ખોદવામાં રૂા. ૧) ના આટલા હાથ એ પ્રમાણ છે. પાણી પખાલની કિમ્મતે, ઇંટો ૧૦૦ અને ૧૦૦૦ ની કિમ્મતે તેમ મટોડું ગધેડાની એક પોઠની કિમ્મતે ખરીદાય છે. મટોડીવાળી ટોપલીનું પ્રમાણ રાખે છે.

અત્રે જણાવવું જોઇએ કે ખાવલના લાકડાં જે પહેલાં રૂા. ૧) ના ૧૬ થી ૧૮ મણ સુધી વેચાતાં લીધેલાં, તેની મજૂરી લાકડાં વેચનારને માથે હતી. હાલ ખરીદનારને આપવી પડે છે. ઇમારતી લાકડાંની મજૂરી પણ વેચનારને માથે હતી. હાલ તેમ થતું નથી. પહેલાં ખાવલના લાકડાંની હેલો (ગાડાં ભરાઇ) ઘણી આવતી તે સાધારણ લોકો ખરીદ કરતા હતા. તેમાં ઘણો ફાયદો પડતો હતો. રૂા. ૧) ના ૨૦ થી ૨૫ મણ વખતે થતાં હતાં.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

આફતો.

માણસને માથે આફતો આવે છે, તેમ જગ્યાને માથે
પણ નથી આવતી એમ નથી. ભરૂચમાં
જે આફતો આવેલી તે ઘણીખરી આફતો તોફાન,
દુકાળ અને બીજી સહેજસાજ આવેલી છે, તો જે
વરસથી પુસ્તકોમાંથી આફતો વિષે જડી આંધું
છે, તે આફતો આ જગ્યાએ લખી છે.

ઇ. સ. ૧૬૩૦-૩૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો. તે વખતે
મુસલમાન રાજા રાજ્ય કરતા હતા, મોગલ અમલદારોએ ધર્માંદા
અનાજ આપ્યું હતું અને ઘણી ભારે રકમની છુટ મૂકી હતી.

ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં અનાજ વગેરેનો પાક બીલકુલ થયો નહિ,
તેથી અરધો અરધ ઉપજ લેવામાં આવી હતી, બાકીની છુટ મૂકી
હતી. ઇ. સ. ૧૭૬૦, ૧૭૬૧, ૧૭૭૩ અને ૧૭૮૭ નાં વરસો
પણ દુકાળ જેવાંજ હતાં, તેથી ભારે રકમની છુટ મૂકવી પડી
હતી. ઇ. સ. ૧૭૬૦-૬૧ વખતે નવાબનું રાજ્ય હતું, અને ઇ.
સ. ૧૭૭૩ તથા ૧૭૮૭ માં અંગ્રેજી તથા સિંધિયાનો અમલ
હતો, તો પણ ત્રણ રાજ્યના અધિકારીઓએ રૈયત ઉપર રહેમ
રાખી હતી. (ગેઝીટીઅર ભરૂચ પાનું ૪૧૦)

ઇ. સ. ૧૭૮૧ ના મે મહિનામાં કોઈ દિવસ ગુજરાતમાં

વાવાઝરડું નહિં થયું હોય, એવું વાવાઝરડાનું તોફાન થયું. જમીન ઉપર થયું એટલુંજ નહિ, પણ નદીમાં પણ થયું હતું. આ તોફાનથી ભરૂચને ભારે નુકશાન થયું અને માણસો પણ ઘણાં મરી ગયાં. આ મે માસની સાથે વૈશાખ માસ હોવાથી લગ્નના દિવસ હતા, તેથી રાત્રે રોશની સાથે એક લગ્નનો વરઘોડો નીકળ્યો હતો. તે વરઘોડામાં પાલખીઓ, ઘોડા, ગાડી અને ઘણા સાજનીઆ હતા. આ વરઘોડો નીકળેલો, તે વખતે એવું તો વાવાઝરડું થયું, કે વરને તથા સાજનીઆને એક મકાનમાં ભરાઈ જવું પડ્યું. વાવાઝરડું અને તેની સાથે અતિશય વરસાદ પડવાથી જે ઘરમાં આ લોકોએ આશરો લીધો હતો, તે ઘરની ભીંતો અને છાપડું તુટી પડ્યાં અને ૭૨ માણસો અંદર ચગદાઈ મૂચાં. કલેક્ટરના બંગલાનાં બારી બારણાં પણ ભાગી-તુટી પડ્યાં હતાં. વરસાદ તથા પવન સાથે ઘરમાં આવવાથી સામાન, ચોપડીઓ, છખીઓ, અને કપડાં પણ ખરાબ થઈ ગયાં હતાં. જે તળેલામાં કલેક્ટર સાહેબ પોતાના ઘોડા બાંધતા હતા, તે તળેલાનો ભાર વટીઓ ભાગી જવાથી તળેલાનું છાપડું પણ તુટી પડ્યું, તેમાં એક અરખી ઘોડો ચગદાઈ મુચો, તથા બીજા ઘોડાઓને સખત વાગ્યું. બાગ તો સવારે જોયો હતો, તે ખરાબ ખસ્તા થઈ ગયો હતો, મોટાં મોટાં ઝાડો જડ મૂળમાંથી નીચે પડેલાં, તેમ બેઠક તથા તેના થાંભલા ભાગેલાં, તેથી પક્ષીઓ, જંગલી તથા પાળેલાં જનાવરો, સાપો, સાહુડીઓ, બીજાં પેટે ચાલનારાં જનાવરો પણ દબાઈ મુચાં. નદીમાંથી માછલીઓ કિનારા ઉપર મરેલી પડેલી, જેથી આખાં ખેતરો પણ છવાઈ વળ્યાં હતાં. મુંબઈથી તાબુંજ આવેલું કંપનીનું વહાણ નદીમાં ઘસડાઈ ગયું, તેનો પતોજ ન લાગ્યો. એ શિવાય રૂની ખરકીઓ ભરેલાં કેટલાંએક વહાણો તથા બીજા કીંમતી સામાન ભરેલા મછવાઓ કયાં ગયા તે જણાયાજ નહિ. ઘર પણ ઘણાં પડી ગયાં હતાં. (ઓરિયેન્ટલ મેમોયર વો. ૩ પાનું ૫૩.)

ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં બીલકુલ ચોમાસામાં વરસાદનું ખુંદ સરખું પણ પડ્યું નહિ, તેથી આખુ ઇ. સ. ૧૭૯૧નું વરસ દુકાળનું ગયું. આ દુકાળ શુક્રતાળાકાળના નામથી આજ સુધી લોકો ધ્રાદ કરે છે. અને તેની સંવત ૧૮૪૬ ના ચોમાસાંથી

તે સંવત ૧૮૪૭ ની દિવાળી સુધી અસર રહી હતી. આવો દુકાળ કોઈ વરસ પડ્યોજ નહિ હતો. હજારો માણસો ભુખમરાથી રામશરણ થયાં હતાં. શુડતાળાકાળના સમયમાં ભરૂચમાં લલુભાઈએ ઇન્તરો રાખ્યો હતો, માટે તેનુંજ રાજ્ય હતું. એમ કહેવાતું હતું. આ ઇન્તરદારે ખરેખરી આ વખત સખાવત જણાવી હતી, તેમ આશારામ મહેતા નામના એક ધનાઢ્ય શ્રીમાલી પ્રાદ્મણે પણ પોતાની ઉદારતા જણાવવામાં કસર રાખી નહિ હતી. આ બે ગૃહસ્થાએ દાણાના કોઠારો ભરી રાખેલા, તે ગરીબોને મફત આપવામાં તથા નિરાધારને દરરોજ ખીચડી રંધાવી ખવાડવામાં વાપર્યા હતા. (ગેઝીટીઅર પાનું ૪૧૧) શુડતાળીશના ચોમાસામાં, અતિશય વરસાદ પડ્યો, તેથી ડાંગરનો પાક તો સહેજસાજ થયો પણ ચોમાસું ધાન્ય બીલકુલ નિવડ્યું નહિ. ઘાસચારો સારો થયો તેથી ઢોરોને સુખ થયું, પણ માણસોને શિયાળુ ધાન્ય તૈયાર થતા સુધી દુઃખ વેઠવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં ઘી દૂધનો ટોટો નહિ, તેથી ગરીબો છાણાના અડાયાં તથા બીજાં ફળફળાદિ ખાઈને દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા. અડાયાંનો ગોખર કરી માહે અતિશય ઘી યા દૂધ નાંખી પી જાય, કે ચાટી જાય, તેથી ગરીબ નિરાધારોની જીંદગી ખચી હતી. “ ઘીએ ગોખર મીઠાં લાગે ” એ કહેવત શુડતાળાકાળ વખતથી પડેલી છે. આવી રીતે ખાતાં મહારા કાકા ઉત્તમરામ જેની ઉમ્મર તે વખતે અગીઆર બાર વરસની હતી તેમણે નજરે નોંધેલી તે ઘણીખરી વખતે કહેતા હતા. એઓ સંવત ૧૮૨૮ ની સાલમાં ૯૧ વરસની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા છે. આ વખતે ઘી એક રૂપીઆનું દશ શેર લગી વેચાતું હતું, તથા દૂધ પૈસાનું બશેર અઢીશેર ગામડામાં આપતા હતા. મારા કાકા પોતાને મોસાળ દહેજમાં આ વખતે રહેતા હતા. આ દુકાળથી લલુભાઈએ રૈયત પાસે બીલકુલ વસુલ લીધું નહિ. તેમ સિંધિયા સરકારે ભારે દંડ કર્યો તેથી એ માણસને રૂ. ૪૦૦૦૦૦ ચાર લાખ કરજ કરવું પડ્યું હતું, તે આપી શકાયું નહિ તેજ એની પડતીનું કારણ થઈ પડ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં અનાજ તો સારું પાક્યું હતું, પણ મારવાડમાં વરસાદ બીલકુલ નહિ પડવાથી ત્યાં દુકાળ પડેલો

હતો, તેથી તીઠાના ટોળેટોળાં ભરૂચ જીલ્લામાં આવવાથી સઘળો પાક ખાઈ ગયાં, તેથી દુકાળનું વરસ ખરેખરૂં માણસ જાતને તો થઈ પડ્યું. આ કાળને અગનોત્રોકાળ કહેતા હતા, કારણ કે એ બીના સંવત ૧૮૬૯ માં બની હતી. અગનોત્રોકાળ વખતે એક કુટુંબને ખપ જેટલુંજ અનાજ આપવું અને તેથી વધારે આપવું નહિ, એવો સરકાર તરફથી બંદોબસ્ત થયો હતો, અને દરેક કણીઓ તેમજ કરે, માટે સરકારી માણસો તરફથી સારો જાપતો રાખવામાં આવ્યો હતો. બજાર કારકુન રાખ્યા હતા, તેઓ એ બાબતની તપાસ કરતા હતા. પ્રજામાં થોડાંજ મોત થયાં હતાં. (ગેઝીટીઅર પાનું ૪૧૧) તથા ઘરડાઓથી સાંભળેલું.

ઘરડાઓનું કહેવું એવું હતું કે બીજે વરસે એવો રોગ પેદા થયો કે “તાવ આવે ને ટપ મરે.” એટલે તાવ આવે ને તરતજ કાળો પડી જાય, કાળો પડે કે જેભાન થઈ કલાક એ કલાકમાં સાફ થઈ જાય; એવો રોગ ચાલ્યો હતો.

સને ૧૮૧૮-૧૯ માં અતિશય વરસાદ, બન્ને વરસ લાગ લગાટ પડ્યો તેથી તુલને નુકશાન થયું તેથી મોઘવાડી જણાઈ હતી, પણ આ વરસાદ દરેક જગ્યાએ હતો, એટલે સઘળે સરખુંજ વેઠવું પડ્યું હતું. આ સાલમાં માણસો સલામત રહ્યાં હતાં.

સને ૧૮૩૩-૩૪ માં ભારે રેલ જે સંવત ૧૮૮૯ ની જઘ-રેલથી હજી સુધી ભરૂચી પ્રજા યાદ કરે છે, તેથી ભરૂચમાં ઘણું નુકશાન થયું હતું. શહેર બહારનાં ૮૬૬ ઘર પડી ગયાં અને રૂ. ૫૯૪૦૦) ઓગણસાઠ હજાર ચારસેંનું નુકશાન થયું હતું. (ગેઝીટીઅર પાનું ૪૧૦, નોટ ૧.)

આ જઘરેલ વિષે ઘરડાઓનું કહેવું એવું હતું, કે પાણી એટલાં ચઢ્યાં હતાં. કે બન્ને દરવાજા આગળ પાણી આવી ગયાં હતાં. નવચોકીથી તે માંહેની ઉનાઈના કેટ અંદરનાં ભાગ પાણી થી એકાચાર થઈ ગયા હતા. હેઠાણામાં ખુડામણાં પાણી થઈ રહ્યાં હતાં. વેજલપોર, મોજમપોરમાં પણ પાણી આવી ગયાં હતાં. ફાટુંતલાવ, રતનતલાવ અને નદી; એ એકાચાર થઈ ગયાં હતાં. શહેરની ચારે સાસ પાણી પાણી શિવાય બીજું કંઈ પણ જોવામાં

આવતું નહિ. રેલ આવવાની ખબર સરકારે કરવાથી લોકોને પોતાની રતછત ખસેડવા તથા શહેર બહારના ને શહેરમાં અગર બીજે ગમે ત્યાં ખસી જવા એતવણી આપવામાં આવેલી, તેથી લોકો જનમાલ સાથે ઘરોમાંથી ખસી ગયા હતા. ત્રણ દિવસ સુધી રેલનાં પાણી ઓસર્યાં નહિ, તેથી શહેરના લોકોએ વાજતે ગાજતે નદીની પૂજા કરવી, એવો ઠરાવ થયાથી નગરશેઠને આગળ કર્યા હતા. નગરશેઠ જુગલશેઠ નામના ગૃહસ્થ હતા, તેમને પાલખીમાં બેસાડી વાજતેગાજતે શહેરના લોકો એકઠા થઈ ઝાડેસરી દરવાજે લઈ ગયા હતા, ત્યાંથી પછી કતોપોરી દરવાજે પણ લઈ ગયા હતા. આ વરઘોડામાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી પણ સામેલ હતા. નગરશેઠે નદીની પૂજા કરી પુલહાર, નાળીએર નદીમાં ચઢાવ્યાં હતાં. દૂધના પણ તામડે તામડા નદીમાં રેડાવ્યા હતા. ઘણાખરા લોકોએ પણ તેમ કર્યું હતું, એ કરવામાં પારસી તથા મુસલમાનો પણ પાછળ પડ્યા નહિ હતા. આ દિવસે રાત્રે રેલે ઓસાર નાખ્યો અને સાતમે દિવસે રેલ ખરાખર ઓસરી રહી ને પાણી જે જગ્યાએ હોવાં જોઈએ ત્યાં માલમ પડ્યાં. ખુબી એ માલમ પડી કે રેલ ઓસર્યા પછી શહેર બહાર કાદવ-કીચડ બીલકુલ હતોજ નહિ. વેજલપોરમાં પાણી છતાં કોઈક ઘરને નુકશાન લાગ્યું હશે; પણ ઝાડેસરી દરવાજા તરફ ઘણાં ઘર પડી ગયાં હતાં. ભૃગુ ઋષિનું દહેરૂં દડળી ગયું, ધર્મશાળા પડી ગઈ અને ત્યાં ઘણું નુકશાન થયું હતું. એ દહેરૂં જે પહેલાં બાંધેલું હતું, તેવી સ્થિતિમાં ફરી બાંધાયું નહિ. પહેલાં ઘણો સારો રજિયામણો દેખાવ આપતું હતું.

સને ૧૮૩૫ ની સાલમાં આગલી સાલમાં ઘણો વરસાદ થવાથી સખત તાઢ પડેલી, તેથી તુલનું સત્યાનાશ વળી ગયું અને દુકાળી વરસ જેવું એ વરસ ખરેખરૂં હતું. (ગેઝીટીઅર ભરૂચ પાનું ૪૧૧.)

સને ૧૮૩૮ તથા સને ૧૮૪૦ માં વરસાદ બીલકુલ થયો નહિ, તેથી ગામડાના તથા શહેરના લોકોને ઘાસચારાની ઘણી આપઠા પડવાથી પોતાનાં ઢાંરોને ડુંગરમાં મોકલવાં પડ્યાં હતાં. અને ઘણાં ગામડાં ઉજડ થઈ ગયાં હતાં, એટલે લોકો ગામ છોડી નાશો ગયા હતા. સને ૧૮૬૮ માં પણ લોકોને ઢાંરોના ચારા

વિષે આપદા પડેલી તેથી ઢોરોને ડુંગરમાં મોકલ્યાં હતાં. (ગેઝી-ટીઅર પાનું ૪૧૧.)

સને ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ-મે માં એટલે સંવત ૧૯૨૮ ના ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં એક એવો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો, કે જેને એ રોગ પકડે તેના શરીરના સાંધાઓજ રહી બીજાં હાથ ત્યાં હાથ, પગ ત્યાં પગ, ઉઠાય બેસાય પણ નહિ, તાવ નહિ, તેમ બીજા કાંઈ શરીરને હરકત પણ નહિ. એ રોગને “ઉટીયું ટુટીયું” નામ આપ્યું હતું. ઘેરેઘેર દરેક માણસને આ રોગે હેરાનગતી આપી હતી. ૬૦ વરસની ઉપરનાં અને બાળકોનેજ એ રોગે બાતલ મૂક્યાં હતાં. ઘરમાં એકને રોગે પકડ્યું, કે તરત તે ઘરના બીજાને તે પકડતો હતો. હું ધારતો નથી કે એ રોગના પંજમાંથી ઘરડાં અને બાળક શિવાય કોઈ પણ બચ્યું હોય. કોઈ કહે માતાનું, કોઈ કહે બળીઆકાકાનું એ કર્તવ્ય છે. આથી માતાનાં મંદિરમાં નાળીએરોના ઢગલા જોવામાં આવતા હતા તેમ, બળીઆકાકા આગળ પણ પુરીઓના ઢગ જોવામાં આવતા હતા. એનું પરિબળ સાડા ત્રણ દિવસજ રહેતું હતું. પહેલે દહાડે તો જરાતરા જણાય, પણ બીજે દિવસે તો તોબાજ પોકરાવતું, ત્રીજે દિવસે નરમ પડવા માંડે તે ચોથે દિવસે આરામ થતો. કચેરીઓ તથા નિશાળો પણ એ દિવસોમાં ખાલી, ખાલી જોવામાં આવી હતી. કોઈકનેજ એ રોગ સાત દિવસ રહ્યો હશે. દાક્ટરો પણ એનો ઉપાય શોધી શક્યા નહિ; તેથી ઉપાયમાં આખે શરીરે છાણાંની રાખોડી અગર વિભૂતિ ઘસતા હતા, અને તેથીજ ફેર પડતો હતો. આ ઉપાય નવા દહેરાવાળા ગણપતરામ વૈદે બતાવ્યો હતો, તેથી શું હિંદુ, શું પારસી શું મુસલમાન એજ ઉપાય કરતા હતા. અંગ્રેજોને પણ એ રોગે બાતલ મૂક્યા નહિ હતા. ખુશી થવા જેવું એટલુંજ હતું કે રોગે કોઈનો ભોગ લીધો નથી. એ રોગ ઘરડાઓએ પણ પહેલ વહેલોજ સાંભળેલો એવું તેઓ કહેતા હતા.

સને ૧૮૭૫ ના માર્ચ માસમાં સાંજે એવું વાવાઝરડું થયું હતું કે લોકોનાં છાંપરાંનાં નળીઆં પણ ઉડી રસ્તામાં પડ્યાં. આ તોફાન સાથે મેંઘરાજ પણ કોપ્યા હતા, તેથી કેટલાંએક

ગરીબોના ઘરોને પણ નુકશાન પહોંચ્યું હતું. એક *ભાગવ ગૃહસ્થને ત્યાં સીમંતનો વરો ચરક મળી ગયો હતો, કારણ કે ન્યાત રસ્તામાં જમવા બેઠી હતી.

સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં તેત્રીશનું ખડીયું કહેવાયું, એટલે સંવત ૧૮૩૩ માં વરસાદ વખતસર આવી શક્યો નહિ. વરસાદે શ્રાવણ વદ ૬ સુધીમાં જરા પણ દેખાવ નહિ દેવાથી લોકોએ હોમ કરાવ્યા, ખાધાઓ લીધી તથા ઉળણીઓ પણ કરી. એ સાલમાં આજે આ શેરીમાં હોમ સાંભળીએ ને આ નાતની ઉળણી, તો કાલે ખીજી શેરીમાં હોમ તથા ઉળણી સાંભળીએ; એ મુજબ દરેક ભાગમાં થઈ રહ્યું હતું. છડીનો મેળો ભેંધ લોકો ઘેર આવ્યા, પછી રાતમાં વરસાદ ઘણો થવાથી આનંદ વરતાઈ રહ્યો હતો. મુસલમાનની સ્ત્રીઓ રાત્રે વરસાદ માગવા નીકળતી હતી. લોકોનો તે વખતનો પોકાર ઘણો હતો, પણ જ્યારે વરસાદ આવ્યો ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે “ધર્મોજય”. આટલા હોમ, ખાધા, ઉળણીઓ ઇશ્વર પ્રિત્યર્થ થયાં, ત્યારે પ્રભુએ દુનિયાં સામું ભેયું. દુનિયામાં સર્વત્ર આનંદ વરતાઈ રહ્યો, પણ ચોમાસુ ધાન્યની ખેટ પડવાથી મોંઘવારી રહી હતી. વરસાદ નહિ તેથી અનાજના વહેપારીઓએ ભાવ બહુ ચઢાવી દીધા હતા અને અષાઢ માસમાં તો એટલી મોંઘવારી થઈ કે ગરીબ વર્ગને ઘણી આપદા પડવા માંડી.

સને ૧૮૭૮ ની સાલમાં ઘણો વરસાદ પડ્યો, પણ તીકો તુલને ખાઈ ગયાં હતાં, એટલે વરસ નખળું પડ્યું હતું.

સને ૧૮૯૧-૯૨ માં અતિશય વરસાદ આવવાથી કેટલાં-એક ઘરો પડી ગયાં હતાં અને કેટલો કેટલોક ભાગ તુટવાથી ત્રણેક માણસ દબાઈ મર્યાં હતાં. તેમાં એક દશાલાડ વાણીઓ પણ લોગ થઈ પડ્યો હતો.

આ નખળાં વરસો શિવાય ખીજાં કેટલાંએક વરસોમાં તીકોની સવારી આવતી હતી, તે અનાજને નુકશાન કરવાથી મોંઘવારી થઈ હતી. તેમ કેટલીએક વખતે આગે પણ દેખાવ દીધો હતો, તેમાં ઘણું ખર્ચ કતોપોર બળરને આગથી નુકશાન થતું હતું.

* દેસાઈ ક્ષણિઆના રહેનાર અમરતરામ જૈશી.

સને ૧૮૬૭ માં કતોપોરમાં જળરી આગ લાગવાથી ઘણું નુકશાન પ્રળને વેઠવું પડ્યું હતું, અને દુકાનો પણ ઘણી સાફ થઇ ગઇ હતી.

હવે જે આફતો ઓગણીસમા સેંકડાની આખરે એટલે છેલ્લાં વરસોમાં આવેલી, તે પ્લેગ (ગાંઠીઓ તાવ) અને દુકાળ હતી. પ્લેગ સને ૧૮૯૮ થી તે સને ૧૯૦૫ સુધીમાં ભરૂચમાં રહ્યો હતો, અને દુકાળ સને ૧૮૯૯ થી સને ૧૯૦૨ સુધી જણાયો હતો. એ બન્ને બાબત વિષે જરા વધારે વિવેચન આપવા જેવું છે, તથા પ્લેગની બાબતમાં જેણે ભરૂચની પ્રજા ઉપર રહેમ નજર રાખેલી, તેને વિષે બે બોલ કહેવા બોધ્યે.

દરેક માણસને ખબર છે, કે સને ૧૮૯૬ ના જુલાઈ માસ થી મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં ઉંદર મરવા લાગ્યા, તેથી પ્રજાના તથા શાણી સરકારના વિચારમાં એમ આવ્યું, કે કાંઈ પ્રજા ઉપર ભારે આફત આવવાનો સંભવ છે. આવી રીતે ઉંદરની મરકી મુંબઈમાં બે અઢી માસ સુધી ચાલી, તેથી ત્યાં ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો.

આ ઉંદરોની મરકી ચાલી, તેનું પરિણામ એ થયું કે તે વરસના સપ્ટેમ્બર માસમાં એ મરકીએ માણસોનો પણ ભોગ લેવા માંડ્યો. એક બે દિવસ સખત તાવ આવી, તેવી જગ્યાએ ગાંઠ નીકળે, કે તરતજ તે માણસ રામશરણ થવા માંડતું. આથી આખા શહેરમાં તથા દેશમાં ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો. લોકો પોતાની રતછત, વહેપાર રોજગાર છોડી, જીંદગી બચાવવાની આશાએ મુંબઈ છોડી પરગામ જ્યાં જેને અનુકુળ પડ્યું ત્યાં નાસવા લાગ્યા, મુંબઈ શહેર ખાલી થઈ ગયું.

આ નાશભાગ કરનારા કુટુંબમાંનાં કેટલાંએક ભરૂચ આવીને પણ વસ્યાં. આ રોગ જેને “ ગાંઠીઓ તાવ અથવા પ્લેગ ” નામ અપાયલું, તેને લગતા સરકારે કાયદા ઘડ્યા. તેમાં જે માણસો મુંબઈથી આવે તેને દશ દિવસ અટકાવમાં એટલે “ કોરેન્ટાઈન ” માં રાખવાં, એવી એક કલમ મૂકાઈ, તેથી તેવા માણસોને અમુક મુકર્ર કરેલી જગ્યાએ રાખતા હતા.

ભરૂચમાં એ બાબત શું બંદોબસ્ત કરવો, તે નક્કી કરવા સાફ સુધરાઈમાં એક ગંભીર સભા ભરાઈ, તેમાં સરકારી અમલ

દારો તથા શહેરના આગેવાન ગૃહસ્થાને પણ આમંત્રણ હતાં. એ સભામાં જાણવા પ્રમાણે એવો ઠરાવ થયેલો કે એ પ્લેગ સંબંધી સઘળો વહિવટ અત્રેના વતની અને બ્રહ્મક્ષત્રિની ન્યાતના એક પંકાયલા અને દુનિયાદારીના અનુભવી ગૃહસ્થ રાજેશ્રી ચુનિલાલ વેણિલાલ દેસાઈ, જેઓ આ પ્રસંગે સુધરાઈના વાઈસ પ્રેસિડેન્ટ અને ચેરમેન હતા, અને જેઓને એમની સારી નોકરીના બદલામાં સરકાર તરફથી રાવ બહાદુર તથા સી. આઈ. ઇ. નો માનવતો ઇલકાબ ઇનાયત કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓને સોંપવો. આ ઉપરથી આ પ્રજા એવા વખતમાં સુખી થાય તો આશીર્વાદ લેવાનું અને દુઃખી થાય તો ગાળો ખાવાનું કામ એઓને માથે આવ્યું. એ બોલે પોતે ઘણી ખુશી સાથે માથે લીધો.

કોરેન્ટાઈનની જગ્યા રેલવે સ્ટેશન પાસે રાખવી, એવો એમનો વિચાર થવાથી મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબની સલાહ લઈ રેલવેની ધર્મશાળા પસંદ કરી.

સરકારના હુકમને માન આપી રેલવે એધિકારીઓએ એવો “ રૂલ ” નિયમ રાખ્યો કે પ્લેગની જગ્યામાંથી જે કોઈ પરગામ જાય, તેમની ટિકેટોનો એક છેડો કાપવો. એવી કપાયેલી ટિકેટોવાળા ઉતાડ્યોને તેમની ટિકેટો પાછી લેતાં દૂર ઉભા રાખતા, અને બીજાઓને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા દેતા હતા.

રા. બા. ચુનિલાલે માથે લીધેલું કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. પ્લેગની જગ્યામાંથી જે ઉતાડ્યો આવતા, તેમને રેલવેની ધર્મશાળાના ચોગાનમાં લાવતા હતા. એ જગ્યાએ પ્લેગના કામ સાડું નિમાયલા ડોક્ટર પાસે તે લોકોની નાડ તેઓ પોતાની રૂબરૂમાં તપાસાવતા હતા. ખરું જોતાં દરેકને કોરેન્ટાઈનમાં રાખવા જોઈએ, પણ પોતે તેમ નહિ કરતાં, નાડ તપાસાય કે તેમને દશ દિવસ એ જગ્યાએ આવી હાજરી આપવાનું ફરમાવી, તરત જેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા દેતા હતા. કોઈના શરીરમાં તાવ હોય કે જરા વહેમ જેવું જણાય તો તે સખસને રેલવેની ધર્મશાળામાં રાખતા હતા, અને તેમને જોઈતી સવડ પણ આપતા હતા.

કોઈ આબરૂદાર કુટુંબની સ્ત્રી હોય તો તેને એ જગ્યાએ નહિ બોલાવતાં પોતાના મકાન ઉપર આવી હાજરી આપી જવા

ફરમાવતા, અગર કોઈ પ્રસંગે પોતે બહાર નીકળે, તે વખતે એવી સ્ત્રીઓનાં રહેવાનાં ઠેકાણાં તરફ ગાડી વાળી, તેને બોલાવી તેની હાજરી લેતા હતા, તેથી પરગામી તથા શહેરી લોકો જેઓને ત્યાં એવી સ્ત્રીઓએ મુકામ કર્યો હોય, તેઓ એમનો ઉપકાર માનતા તથા આશીર્વાદ દેતી હતી.

પોતાને આવે અધિકાર મળેલો, તેનો ખરાબ ઉપયોગ પોતે કરે છે, એવું પ્રજાના મનમાં આવે નહિ તે બાબત ઘણી કાળજી રાખતા હતા અને તેઓને પોતાના હોદ્દાનું ખરું ડોળ નહિ જણાવતાં, તેઓ સાથે રાવબહાદુર ઘણી નરમાશથી વર્તતા હતા.

એવા પણ દાખલા બનેલા કે કોઈ સ્ત્રી, ડોકટરને નાડ બતાવવા માગે નહિ, તો તેની સાથે જે માણસ તેનોજ હાજર હોય તેની પાસે તેની નાડ જોવરાવતા, અથવા તેના મ્હો સામુ નજર કરી તે બાંધને જવા દેતા હતા. મુસલમાન લોકોની પડદાનશીન સ્ત્રીઓ બાબત તેમની નાડ નહિ જોવરાવતાં, તેમની સાથે જે માણસો હાજર હોય તેમનાથી તેમની તંદુરસ્તી વિષે ખાત્રી કરતા હતા અને તેમની હાજરી બાબત પણ તેજ માણસોથી ખાત્રી કરતા હતા. લોકોનાં વસ્ત્રો તડેકે મૂકવાને સૂચવતા, પણ બોળાવતા નહોતા.

આવી વાતો મુંબઈમાં તથા બીજી પ્લેગવાળી જગ્યામાં ફેલાયાથી ઘણાખરા માણસો એવી જગ્યાએથી ભરૂચ ઉતરતા અને દશ દિવસ ગાળી બીજે જ્યાં જવું હોય તે ગામ જતા હતા. આથી ગામે ગામ રા. બા. ચુનિલાલનો યશ બોલાયો.

પુનામાં સખત પ્લેગ ચાલેલો, તે પ્રસંગમાં એક-બે આબરુદાર કુટુંબો અત્રે ભરૂચની આવી ખ્યાતિ સાંભળી ભરૂચમાં ઉતરેલાં, તેઓ કોરેન્ટાઈનમાં દશ દિવસ રહ્યાં. તેમને રા. બા. ચુનિલાલે સારી સગવડ કરી આપી, પોતાનો એક નોકર પણ તેમની તહેનાતમાં સોંપ્યો હતો. દશ દિવસ પુરા થયા, એટલે એ કુટુંબનાં માણસો પોતાને જ્યાં જવું હતું ત્યાંની ટિકેટો ભરૂચથી લઈને ગયાં હતાં, અને રાવબહાદુરનો મોટો ઉપકાર માન્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૬૭ માં પ્લેગે સુરતમાં દેખાવ દીધો, તેથી ત્યાંની પ્રજા નાસભાગ કરવા લાગી. ભરૂચ પાસે હોવાથી અને

ભરૂચ વિશે રાવળહાદુરની વર્તાણુંક સાંભળી ઘણું કુટુંબો ભરૂચમાં આવી વસેલાં, તેઓને ઉપર મુજબ વર્તાણુંક બતાવવાથી તેઓ શહેરમાં ઘણું આનંદમાં ફરતાં હરતાં જણાતાં હતાં.

આ વખતે એવો રીવાજ પોતે કાઢેલો કે બેએક દિવસ નાડ બેવડાવવા આવે, પછી છેલ્લે દિવસે નાડ બતાવવાનું સૂચવતા હતા, તેથી સુરતીઓ ઘણાજ ખુશી થયા હતા, અને પાછા સુરત તરફ પ્લેગ નાખુદ થવાથી ગયા, તે વખતે કેટલાએક રાવળહાદુરને મળવા ગએલા, ત્યાં તેમનો ઘણો ઉપકાર માનેલો. ખુબી એ હતી કે જે પરદેશીઓ પ્લેગની જગ્યામાંથી અત્રે આવેલાં તેમાંનાં કોઈનું મૃત્યુ થએલું સંભળાયું નહિ, તે પ્રભુની આ શહેર ઉપર દયાને લીધે કે પછી તેઓને સારે ભાગ્યે તે ઇશ્વર બાણે.

સુરતમાં પ્લેગ નાખુદ થયો, પણ અંકલેશ્વરમાં તેણે દેખા દીધી. અંકલેશ્વર ભરૂચની નજીકમાં એટલે પ્રજાની ધાસ્તીમાં પૂછવાનું શું ? અંકલેશ્વરમાં પ્લેગ પૂરબેસમાં આવેલો, દરમ્યાન મે. કલેક્ટર સાહેબને ત્યાં એક નનામુ ટેટું આપ્યું, કે પ્લેગવાળા માણસો કસાઈવાડામાં આવી ભરાયાં છે. આ સાંભળી મે. કેનડી સાહેબ જેઓ તે વખતે સારે ભાગ્યે કલેક્ટરને હોદ્દે હતા, તેમના કોઠની સીમા રહી નહિ, પણ રા. બા. યુનિલાલે ટાઢા પાડી કહ્યું કે એ લોકોના ઘરોમાં તપાસ કર્યાથી ખરી હકીકત જણાઈ આવશે. તે ઉપરથી દરેક સરકારી અમલદારને અને પોલિસના માણસોને હુકમ થયો કે અમુક દિવસે અમુકજ જગ્યાએ અમુક વખતે દરેકે હાજર રહેવું. તેઓ ઠેરવેલી જગ્યાએ હાજર થયા. આ જમાવ થયો તેને તે વખતે “પ્લેગ એક્સપીડીશન” નામ અપાયું. દરેક અમલદાર પછી યુરોપીઅન કે દેશીને બંને પોલિસના માણસો આપી કસાઈવાડાના લત્તા સોંપી આપ્યા અને એવો હુકમ આપેલો કે દરેકનું ઘર ખારી-કીથી તપાસવું. કોઈપણ જરા માંદું અગર વહેમ પડતું જણાય તો તેને બહાર કાઢવું. એ રીતે સને ૧૮૯૮ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તપાસ કરવામાં આવી હતી, પણ કાંઈ માલમ પડ્યું નહિ અને હકીકત ખોટી ઠરી.

સપ્ટેમ્બર માસમાં હિંમેશા શ્રાદ્ધપક્ષમાં શરદઋતુ બેસે છે, તેથી આ પ્રસંગે બીજા ગામેમાં પ્લેગ ચાલતો હતો, તેનામાં

ભરૂચમાં ઘેરેઘેર શરદના તાવે દેખા દીધી હતી, કોઈ ઘર એક, તો કોઈ ઘર બે, એવી રીતે માણસો તાવથી હેરાન હતા. આ ઉપરથી ગપ પણ ચાલી કે ભરૂચમાં છાના છુપા પ્લેગ કેસ થાય છે. ડોક્ટરોએ તથા યુરોપીઅન અધિકારીઓએ એ બાબત કલેક્ટર સાહેબને જાહેર કરી, પણ જ્યારે જડજસાહેબ મી. લાર્ડ, પ્લેગના મુખ્ય અધિકારી નિમાય છે એવું સાંભળ્યું, ત્યારે તો લોકોના હોસ ઉડી ગયા. આ વખતમાં બીજે ગામ જવું હોય તો મામલતદારની સહીની પાસ લઈ જવાતું હતું અને એ પાસો આપવા એક ખાસ કારકુનની નિમનોક થઈ હતી.

એક યુરોપીઅન પ્લેગનો મુખ્ય અધિકારી નિમાય છે, તો તે લોકો સાથે કેવી રીતે વર્તશે, એ બાબત લોકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થવાથી બહારગામ જઈ ગમે ત્યાં વસવાના ઠરાવ ઉપર આવી પહોંચ્યા. હવે સરકારના કાયદા મુજબ મામલતદારની પાસ શિવાય બીજા ગામમાં પેસવા દે નહિ, અને બીજી જગ્યાએ જાય તો પણ દશ દિવસ પાસ નહિ હોય તો કોરેન્ટાઈન લોગવવું પડે, માટે પ્રજાએ મામલતદારની કચેરીમાં જઈ પાસો લેવાનું શરૂ કર્યું. હવે આખરૂદાર લોકોને જોઈ ગરીબો પણ પાસો લેવા લાગ્યા, તેથી પાસનું કામ એટલું વધી પડ્યું કે કારકુનને રવીવારે પણ એ કામ કરવું પડતું હતું. આ વખતે જમનાદાસ કરીને એક મહા દયાળુ, સમજી અને ડાહ્યા મામલતદાર હતા, તેમણે પાસો આપવામાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિ.

એક રવીવારને દિવસે મામલતદારની પરવાનગીથી પ્લેગ કારકુન, જેનું નામ હરવચ્છરામ ગણપતરામ હતું, તે પોતાને ઘેર એ કામ કરવા લઈ ગયો, તે દિવસે સવારે સાતથી તે દીવા વખત સુધી એ પ્લેગ કારકુને બને તેટલી મહેનત લઈ પાસો તૈયાર કરી હતી. પોતે પહોંચી શકે નહિ, એવું ધારવાથી પોતાના મિત્રોને પણ કામે લગાડયા હતા, તેઓએ પણ ઘણી ત્વરાથી એ કામ કર્યું હતું. પાસ મળી કે તરત મામલતદારની સહી સાડી લોકો જતા હતા, તે અમલદાર તરતજ સહી કરી આપતા હતા. મામલતદારના મકાનપર પણ એવીજ ભીડ થઈ રહી હતી. મામલતદારે તથા પ્લેગ કારકુને આ વખતે ઘણી સારી લલમનસાઈ

વાપરી હતી. એ દિવસે મામલતદાર જમનાદાસને તથા કારકુન હરવચ્છરામને રાત્રે ખાવાનો વખત મળ્યો હતો.

હાથમાં પાસો લઈ લોકોનાં ટોળેટોળાં ચકલામાંથી મામલતદારના ઘર તરફ જતાં, રાવળહાદુરે પોતાની ખારીએથી જોઈ તજવીજ કરતાં ખરી હકીકત જણાયાથી, પ્લેગ કારકુનના ઘર આગળ હજી લોકો છે કે નહિ તે ખાખત પોતાની જાતે ખાત્રી કરવા, ગાડીમાં બેસી હાજીખાંના બજારમાં આવ્યા. ત્યાં ગાડી ઉભી રાખી પ્લેગ કારકુનના ઘર તરફ આવી જોયું તો ૧૦૦,૨૦૦ માણસનું ટોળું નીચે ઉભેલું જોયું.

ત્યાંથી તરતજ સ્ટેશનપર ગયા ને ત્યાંના કામથી ફારેગ થઈ પોતે કલેક્ટર સાહેબને બંગલે જઈ તેમને મળી આ હકીકત કહી. કલેક્ટર સાહેબે મામલતદારને પાસ આપવી મોકુફ રાખવાનો હુકમ મોકલ્યો. આ કારણથી બીજે દિવસથી કાંઈ જરૂરના કારણસર ગામ જવાનું હોય તેનેજ પાસ આપવી, બીજા કોઈને આપવી નહિ એવું થયું.

બીજે દિવસે સવારે કલેક્ટર સાહેબ સુધરાઈની ઓફિસમાં આવવાના છે, એ ખાખત શહેરના કેટલાએક આગેવાન ગૃહસ્થોને ખબર પડી. ૧૦૦એક માણસનું ટોળું સુધરાઈ ઓફિસ આગળ એકઠું થયું. કલેક્ટર સાહેબ આવ્યા, તેઓને એકે આગળ થઈ કહ્યું કે શહેરમાં પ્લેગ નથી અને પ્લેગ છે એમ ઠરાવવા માગો છો તો અમે શહેરમાંથી જતા રહેવા માગીએ છીએ. ચુનિલાલે કલેક્ટર સાહેબને તે ઉપરથી કાંઈ કહ્યું, તે ઉપરથી કલેક્ટર સાહેબના કહેવાથી લોકોને રાવળહાદુરે ધીરજ આપી કહ્યું કે પ્લેગ નથી એ વાત ખરી છે, અને અમે છે એમ ઠરાવવા માગતા નથી. તમે સુખે રહો. ચોમાસામાં બીજે ગામ જવાથી હેરાન થશો અને ખરચમાં પડશો, માટે કોઈ જશો નહિ.

બે ત્રણ દિવસ પછી સુધરાઈમાં એક મોટી સભા ભરાઈ, તેમાં કેટલાએક કહેવા લાગ્યા કે પ્લેગ છે, અને કેટલાએક કહેવા લાગ્યા કે પ્લેગ નથી, પણ મી. સ્મિથ નામના એક યુરોપી-અન જે તે વખતે સુધરાઈમાં મેમ્બર હતા, તેમણે એક અરધા કલાક સુધી ભાષણ આપ્યું કે શહેરમાં પ્લેગ છેજ નહિ, શરદના

દિવસ માટે, શરદના તાવ શિવાય બીજો કોઈ જાતનો રોગ છેજ નહિ, પ્લેગ નથી અને છે કહેવો, એથી પ્રજાનું મન વિભળ થશે અને ચોમાસાનાં દિવસમાં નાસભાગ કરવાથી હેરાન થશે, તાવમાં વધારે સપડાશે અને ખરચમાં આવી પડશે. આ ઉપરથી એમ ઠયુ' કે હાલ તો પ્લેગ નથી, પણ વખતે થાય તો તે ખાબત હાલથીજ ચાંપતા ઉપાયો લેવાય તો વધારે ઠીક પડશે.

બીજો દહાડે રા. બા. યુનિલાલે શહેરના મહાજનના આગેવાનોને તથા બ્રાહ્મણની ન્યાતોના આગેવાનોને બોલાવી કહ્યું, કે દરેક ન્યાતે પોતાનું ફંડ જીતું કરી પછી બધા હિંદુનું સમગ્ર ફંડ કરવું, કે જેથી હિંદુ ધર્મ સચવાય. એ વાત જો સર્વને પસંદ હોય તો મહાજન એકઠું કરી ઠરાવ કરો.

પોતાનો ધર્મ સચવાય એ વાત કોને પસંદ ન આવે ? દરેકે એ વાત પસંદ કરી, મહાજન મળ્યું. ચોરાશી ન્યાત મળી, ભાર્ગવ, ક્ષત્રિઓ વગેરે જ્ઞાતિએ પણ મળીને પોતાની ન્યાતમાં ઉધરાણું કરી ગુલાબભાઈ નરોત્તમ નામના સરાફની પેઢીમાં નાણાં જમા કરાવ્યાં.

હિંદુ ધર્મના પ્લેગના દર્દીઓને કયાં રાખવા, એ ખાબત વિચાર કરતાં રાવળહાદુરે ભૃગુઋષિની ધર્મશાળા પસંદ કરી, કે જે ભાર્ગવોએ પરોપકાર અર્થે ઘણી ખુશીથી આપી, અને તે એ ધારણાથી કે કોઈ પણ હિંદુનું શિવાલયના ધુમટનું ફક્ત દર્શન થઈ મૃત્યુ થાય, તો તે સદગતિએ પહોંચેજ.

પારસી લોકોએ પણ પોતાનો બંદોબસ્ત કર્યો, અને મુસલમાનો જેઓ આખરૂદાર હતા, તેઓએ પણ પોતાનો જીવો બંદોબસ્ત કર્યો.

પ્લેગ ચાલતાં પહેલાં એક હિંદુ ડોક્ટરની નિમનોડ કરી. તે ડોક્ટર પણ જાતે બ્રાહ્મણ અને અનુભવી આવ્યો હતો. તેને રહેવાનો બંદોબસ્ત પણ પાસેના એજ દહેરાને લગતા બંગલામાં કર્યો, કે જેથી ડોક્ટરની હાજરી હંમેશા દર્દીઓની પાસેજ રહે.

રાવળહાદુરની સલાહથી મી. સ્મિથને હિંદુ લોકો તરફથી પ્લેગ સંબંધી કામના પ્રેસિડેન્ટ નિમ્યા. એ હોદ્દો એ ગૃહસ્થે ઘણી ખુશી સાથે કબુલ કર્યો.

સને ૧૮૬૮ માં પ્લેગે સુરત છોડ્યું, અને અંકલેશ્વર ઉપર ચઢાઈ કરી. ત્યાં એનો જીલમ ચાલતો હતો, દરમ્યાન અંકલેશ્વરનો એક કારકુન પ્લેગવાળો ભરૂચમાં આવ્યો, અને તે ગુજરાત જવાથી શહેરમાં સખત ધાસ્તી પેઠી લોકોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો.

એજ સાલના અકટોમ્બર માસથી ઉંદરોની મરકી ભરૂચ શહેરમાં શરૂ થઈ, તેથી શહેરમાં ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો. રસ્તામાં પણ મરેલા ઉંદરો જોવામાં આવ્યા. આ જોઈ લોકોએ જમીનો ભાડે લઈ માંડવા બાંધવાનું શરૂ કર્યું. કેટલાએક માંડવાઓ બાંધાઈ રહ્યા, કેટલાએક બાંધાતા હતા, દરમ્યાન વેજલપોરમાં એક માણસ પ્લેગથી મરી ગયો કહેવાયો. આ હકીકત સંભળાયાથી લોકોએ તાબડતોબ માંડવા ઉભા કર્યા. ગરીબોને માંડવા બાંધવા અરધો ખરચ સુધરાઈ તરફથી આપવાનો ઠરાવ થયો છે, એ ખબર થવાથી તેવા લોકો સુધરાઈની મદદ માગવા ગયા, તેમને રાવબહાદુરના ચેરમેનપણા હેઠળ સારી મદદ મળી.

લોકો માંડવા બાંધવા છતાં, ત્યાં રહેવા ગયા નહિ, પણ જેના ઘરમાં ઉંદર મરેલો માલમ પડે કે બીકના માર્યા તરતજ ઘર ખાલી કરી માંડવામાં, કે પરગામ જ્યાં પોતાને સહીસલામત જણાય ત્યાં નાસવા માંડ્યા. ઉંદર મરેલા છતાં જેઓ ઘરમાંથી નીકળ્યા નહિ, તેમને ત્યાં માણસો મરવા લાગ્યાં. એક શેરીમાં એક મોત સાંભળ્યું કે તરત આખી શેરી ખાલી થવા માંડી.

સુધરાઈમાં મીટીંગો ભરાઈ અને રા. બા. યુનિલાલને પ્લેગ સંબંધી પ્રમુખપણું આપ્યું. દરેક સરકારી અમલદારને પ્લેગ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નિમ્યા, તથા જેઓએ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ થવાની ઇચ્છા બતાવી તેમને પણ લત્તા સોંપી આપ્યા. સરકારી અમલદારો જેઓ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નિમાયલા, તેઓને સરકારી નોકરી સાથે એ કામ સોંપેલું, તેથી તેમને સવારસાંજ પોતાના મુકરર થયેલા લત્તામાં ફરવું પડતું હતું, અને રા. બા. યુનિલાલ પણ દરેક લત્તામાં જઈ ખબર પૂછતા હતા.

ડીસેમ્બરના મધ્ય ભાગમાં તો શહેરમાં લાહે લાગવા માંડી, મરકીએ પોતાનું ખરૂં રૂપ દેખાડ્યું. વહેમ પડતાં માણસોને મેના જેવી ચાર પૈડાંની ગાડીમાં બેસાડી ફોરેનટાઇનમાં લઈ જવા માંડ્યાં.

લોકો ડોક્ટરની દવા ખાવા ના કહે, તેથી એક વખત એવો પ્રસંગ બન્યો કે, રાવળહાદુરની સમક્ષ એક માણસે પોતાના ઘરના એક પ્લેગથી પીડાયેલા માણસને દવા પાવાની ચોખ્ખી ના પાડી. રાવળહાદુરને એક દુઃખ ને બીજી હસવું, એમ થયું, અને તે માણસને કહ્યું કે “ભાઈ! એ દવા હું પીવું તો પછી આ માંદા માણસને પીવા દેશે.” તેણે હા વાળી, એટલે રાવળહાદુરે પોતે તે માંદી અરધી દવા પીધી, એટલે તે માંદા માણસે પીધી તથા તેજ દવામાંથી એટલે તેજ શીશીઓમાંથી બીજાઓએ પીવા શરૂ કર્યું.

પરગામથી ડોક્ટરો બોલાવ્યા અને ઠેકાણે ઠેકાણે દવાખાનાં જોવામાં આવ્યાં. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટોને સૂચના આપી કે કોઈ પણ માણસને ઇજા પડી અથવા નકામો ખર્ચો લઈ ગયા એમ કહેવાય નહિ, તેમ કરવું. જીલમ શબ્દ કોઈના મ્હોમાંથી નીકળે નહિ. તેમાંજ તમારું બૂધણ છે. પરગામથી બોલાવેલા ડોક્ટરોને પણ સૂચના આપી, કે નહિ પ્લેગનો પ્લેગ છે, એમ ઠોકી બેસાડવું નહિ, તેમ કોઈને હેરાનગતી પણ આપવી નહિ. જો કંઈ તેવું સંભળાશે, તો મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબને કહી તમારા ઉપરીને લખવામાં આવશે, તેમ તમારી સારી નોકરીનો બદલો પણ મળશે.

જાનેવારીમાં તો પ્લેગે પોતાની જીવાનીનું જોર ખરેખર ખતાવવા માંડ્યું, તેથી લોકો ઘરબાર છોડી કોઈ પરગામમાં, તેમ કોઈ માંડવામાં જતા રહ્યા. ઘેરેઘેર તાળાં, કોઈ ડાસું ડગર ઘર સાચવવા એકાદ શેરીમાં માલમ પડતું, તે પણ લોગ થવા લાગ્યું, એટલે તો પછી ત્રાસમાં પૂછવાનુંજ શું બાકી રહ્યું?

ઘેરેઘેર તાળાં, છોકરાંઓ નિશાળમાં ક્યાંથી હોય, તેથી નિશાળો પણ બંધ થઈ, હાઈસ્કુલ બંધ થઈ, એટલે માસ્તરો છુટા થયા જાણી સરકારી અમલદારોને પ્લેગના કામથી ફારેગ કર્યા અને માસ્તરોને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ નિમ્યા. એઓને પ્લેગ નાબૂદ થતાં સુધી એ હોદ્દાનું કામ કરવું પડ્યું હતું. હું સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની નોકરીથી છુટો થયો, તેથી હું તેજ દિવસે અંકલેશ્વર નાઠો અને ગાડીનો વખત અનુકુળ હોવાથી નોકરી ઉપર હાજર થવા આવ-જા કરવા લાગ્યો, પણ “ઓળખીતો બે ગોદા વત્તા મારે” તેમ મારે તો થયું, એકમાંથી છુટયો, તો બીજી બલા વળગી.

મને પ્લેગ પ્રોસીક્યુટર નિમ્મે. લોકોની દુવા તો કયાંથી લેવાય પણ ગાળ ખાવાનો વખત આવ્યો.

એક કણુખીનો જીવાન છોકરો પ્લેગથી ગુજરી ગયો, તેના બાપે તેને ગાડામાં ઘાલી ઉપર કડળ ભરી, કોઈ બીજે ગામ લઈ જઈ અગ્નિદાહ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે હાલતમાં એ છોકરાને લઈ જતાં, પોલિસને વહેમ પડવાથી તેને પકડયો, ત્યારે તો આ હકીકત જણાઈ. કણુખીને તો દુઃખમાં બીજું દુઃખ આવી પડ્યું. જીવાન છોકરો ગયો ને તે વળી એકનો એક, તેમાં વળી હવે સરકાર શું કરશે, એ ધાસ્તીમાં તે તો હળકો ગયો. આતો મોટો ગુન્હો થઈ પડ્યો. રા. બા. યુનિલાલે એ માણસને જેમ પરમેશ્વરે ખરી આગમાંથી “બીલાડીનાં બચ્ચાં ઉગાર્યાં,” તેમ એ કણુખીને ઉગારી લીધો. કલેક્ટર સાહેબ પણ સારે નશીબે મી. કેનડી હતા, વૃદ્ધ ઉમ્મરે પહોંચેલા, એટલે ઘણાજ વિચારવંત હતા. યુનિલાલે એમને કાંઈ કહ્યું હશે, તેથી એવો ઠરાવ થયો કે આ માણસે આવો ગુન્હો કર્યો, ને ન્યાતનો કાયદો તોડ્યો, તો એની ન્યાતના પંચે એનો ઈનસાફ કરવો જોઈએ. ન્યાતના પંચને આ હકીકત કહી, તેથી તેઓએ એનો રૂ. ૫) દંડ કર્યો. પ્લેગ પ્રોસીક્યુટર તો આ ભારે કામ માંડી વળાયું જાણી ઘણાજ ખુશી થયો.

પ્લેગ પ્રોસીક્યુટરનો દયાળુ સ્વભાવ, તેની સાથે મેજિસ્ટ્રેટ પણ એક ખાનદાન કુટુંબના ગૃહસ્થ, વિચારવંત, ડાહ્યા અને દયાળુ માણસ હતા. એ મેજિસ્ટ્રેટ ખાનખાદુર રતનજી એદલજી કાંગા જેમની બાબતમાં આ પ્રસંગે જે લખાય તે ઓછું છે, તેઓ એ રૂ. ૦૧ થી રૂ. ૫) ઉપરાંત કોઈકનો ભાગ્યે દંડ કર્યો હશે, એમણે આ પ્રસંગે લોકોની દુવાઈ ઓછી લીધી નથી.

રાવખાદુર યુનિલાલ, માસ્તરો ઉપર સારી દેખરેખ રાખતા હતા, તથા દરેક વોર્ડમાં પોતે હંમેશ જતા હતા, તેથી પ્લેગ પ્રોસીક્યુશન ઘણાજ ઓછાં થતાં હતાં. ઘેરેઘેર તાળાં અંકલેશ્વરથી દશ વાગે આવીએ, તો રસ્તામાં હોળી સળગેલીજ જોવામાં આવે. લોકોનાં ઘરના દર્દીઓના કપડાં, ગોદડાં, તેમનાં ખારણાં આગળ સળગતાં અગર શળગેલાંની રાખોડીઓ શિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવેજ નહિ. આવો વખત ભરૂચની પ્રજાએ સ્વપ્ના-

માં પણ ભાગ્યેજ દીકો હશે, તે નજરે જોયો. ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો હતો, પણ પ્રભુની ઘેંઘટ આગળ શાણી સરકાર તથા સરકારી અમલદારો પણ શું કરે ? લાચારીથી દરેકે જોવું, એ શિવાય બીજો ઉપાય હતો નહિ.

આવી સ્થિતિમાં ભરૂચ શહેર હતું, છતાં રાવબહાદુર યુનિલાલ તો ખરી હિમ્મત પકડી પોતાના મકાનમાંથી ખસ્યાજ નથી. પોતે તથા પોતાની સ્ત્રી ઘરમાંજ રહ્યાં હતાં.

હિંદુઓની હોસપિટલ જે ભૂગુઢવિમાં હતી, ત્યાં તથા બીજી પ્લેગની હોસપિટલમાં રાવબહાદુર યુનિલાલ દર્દીઓની હંમેશા ખબર લેવા જતા હતા. પ્રસંગે ઓસડ પણ ભૂગુઢવિમાં પડેલા દર્દીઓને પોતે જાતે આપતા હતા. અંગ્રેજી હોસપિટલમાં સિવિલ સર્જન એક પારસી ગૃહસ્થ હતા, તે હોંશિયાર હોવાથી તેમાં દાખલ થયેલા દર્દીઓ વિષે તેમને ઓછી ફીકર હતી, છતાં ત્યાં પણ તેઓ જાવ-આવ કરતા હતા.

આ પ્રસંગે ઘેરઘેર તાળાં, લોકોને પોતાના જીવની, તેમજ આજીવીકાની બંનેની ફીકર, પણ ભરૂચને સારે ભાગ્યે આ પ્રસંગે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર એક ઘણાજ બહાદુર અને બાહોશ અમલદાર હતા. તે અમલદાર જેનું નામ રાવસાહેબ પ્રાણશંકર ત્રિપુરાશંકર દવે, જે સુરતના વતની હતા. તેમને રાવબહાદુર યુનિલાલે કહેલું, કે જશ લેવાનો ખરેખરો વખત તમારે આવ્યો છે. કેમના પણ જાન, માલને ઇજા થાય નહિ, ચોરી ચખ્ખાર થાય નહિ, એ બંદોબસ્ત તમે રાખશો તો ખરે ઇશ્વર તમને સારો બદલો આપશે. રાવસાહેબ પ્રાણશંકરે આ પ્લેગના વખતમાં શહેરમાં એવો સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો, કે કેમના ઘરમાંથી વાડકી સરખી પણ ગઈ સંભળાઈ નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે રાત્રે પોલિસના પહેરા રાખી, પોતે પણ ખરાબર બંદોબસ્ત રહે છે કે નહિ તે તપાસવામાં રાવસાહેબ પ્રાણશંકર હંમેશા રાત્રે ફર્યા કરતા હતા. સાબાશ છે એવા અમલદારને કે આવા પ્રજાના દુઃખના વખતમાં તેમના જાન માલ સાચવ્યા અને પુરો જશ લીધો.

“ મારવો તો હસ્તી અને લુટવો તો ભંડાર ” એ કહેવત યુજખા આ પ્રસંગે બન્યું. પ્રજાને તો ચોરાએ છેડી નહિ,

પણુ જે મોટા અધિકારીઓને પકડયા. મામલલદાર અને મુન-સફની પેટી ઉઠાવી ગયા. મુનસફ તો જાગી ઉઠ્યા અને ચોરો પાછળ દોડ્યા, એટલે તેમની પેટી તો ચોરો મૂકીને નાઠા, પણુ મામલલદારને તો ખરી બેઠી પડી, તેમને તો રૂ. ૧૨૦૦, ૧૫૦૦ ના સપાટામાં આણી મૂક્યા. આ હકીકત શહેરની બહાર માંડવામાં બનેલી, એટલે રા. સા. પ્રાણશંકરને કાંઈ લાગે વળગે નહિ. તપાસ કરતાં પણુ મામલલદારના માલનો કાંઈ પ-તો લા-ગ્યોજ નહિ.

સરકારી નોકર શિવાયના જે જે લોકોએ પ્લેગમાં પ્રજાને મદદ કરેલી, તે લોકોને સાબાશીના નામદાર ગવર્નર તરફથી “ સરટિફિકેટ ઓફ મેરિટ ” કલેક્ટર સાહેબને બંગલે દરબાર ભરી આપવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં ભરૂચના રાજેશ્રી ઇચ્છાલાલ અમરતલાલ સુરતી, જે ભરૂચમાં જ્ઞાનોદય પ્રેસ (છાપખાના) ના માલિક છે તેમને, તથા મી. અનુપરામ મિઠાલાલ દીનબંધુને અને મી. મગનલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને હિંદુ મહાજન તરફથી હિંદુ પ્લેગ હોસ્પિટલની સારી દેખરેખ તથા સારું કામ કરવા બદલ એક મોટી સભા બોલાવી એ ત્રણે ગૃહસ્થોને ચાંદીના થાળા બક્ષિસ આપ્યા હતા.

પ્લેગના સંબંધમાં રા. બા. યુનિલાલે જે પ્રજાની સેવા બજાવી તેથી લોકોમાં એમનાં માન પ્રતિષ્ઠામાં ઘણોજ વધારો થયો. લોકો એમને ભરૂચમાં એજ મોટા માણસ અને કરતા હરતા છે એવું સમજ્યા. આ ઉપકારનો બદલો પ્રજાના હાથમાં વાળવાને બીજું કાંઈ સાધન નહિ, પણુ પ્રજાએ ઘણી આશીષ આપી હતી. જ્યારે જ્યારે એમની ગાડી જતી ત્યારે ત્યારે પ્રજા એમને ઘણા હર્ષ સાથે નમન કરતી હતી. એ નમનનો જવાબ ઘણે હસ્તે મ્હોંઢે આપતા હતા.

આ માણસે પ્લેગમાં પ્રજાની સેવા બજાવી છે એટલુંજ નહિ, પણુ સુધરાઈમાં પણુ એમણે સારી સેવા બજાવી છે, તો એ માણસ વિષે કાંઈ જે બોલ લખવા એ સારું છે, કે જેથી હવેની પ્રજા એમનો દાખલો લઈ વર્તે તો દુનિયાદારીમાં ફતેહ પામે. એમને વિષે જે હકીકત મળી છે તે જણાવવી જરૂરની બાબી અત્રે જણાવી છે.

એએએ ફક્ત ગુજરાતીનોજ અભ્યાસ કરેલો; કારણ તે પ્રસંગે અંગ્રેજી નિશાળો હતીજ નહિ. એએની વીશ વરસની ઉમ્મર થઈ એટલે નોકરીમાં પેસવું, એવો વિચાર થયાથી સને ૧૮૪૭ ના જુન મહિનામાં એમના લાગ્યનો ઉદય થયો, અને કલેક્ટર ઓફિસમાં કારકુનની જગ્યા મળી. કારકુનની નોકરીમાં ઉપરીની નજરમાં ખુપવાથી ફ્રાજદારી શિસ્તદારની નોકરી રૂ. ૪૦) ના પગારની મળી. એ દરમ્યાનમાં એમણે ફારશી, મરાઠી, અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો. સને ૧૮૫૫ ના ડીસેમ્બર માસમાં એમની આ ત્રણ વિદ્યામાં કાબેલીઅત જોઈ મી. ઇનવેરાઇટી નામના કલેક્ટરે ડેપુટી કલેક્ટરની જગ્યાને માટે લલામણ કરી. તે ઉપરથી રૂ. ૪૦૦) ના પગારથી ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટીની જગ્યા મળી. રૂ. ૪૦) ના રૂ. ૪૦૦) એ કહેવત યુનિલાલને લાગુ પડી. રૂ. ૩૦૦) પગાર તથા રૂ. ૧૦૦) ભથ્થુ મળી રૂ. ૪૦૦) નો પગાર મળવા લાગ્યો અને ન્યાત જાતમાં તથા શહેરમાં યુનિલાલના નશીબનાં વખાણ થવા લાગ્યાં.

સગા વહાલાનાં પત્રક તે વખતે સરકારે માગેલાં, તેમાં એક અમલદારે યુનિલાલનું નામ લખેલું અને તેનું નામ સગા તરીકે યુનિલાલે લખેલું નહિ, તેથી એએએ સગપણ છુપાવ્યું જાણી એમને મામલતદાર તરીકે મોકલી દીધા. પોતાનું ખુરશી નામું લઈ ગવર્નર સાહેબને બધી હકીકત દર્શાવી, તે ખરી જણાયાથી પાછા ડેપુટી થયા, અને સને ૧૮૬૪ માં ડેપુટીની જગ્યામાં બહાલ થયા. સને ૧૮૭૨ માં ભરૂચમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી થયા. એ હોદ્દો એજ જગ્યાએ એમણે સને ૧૮૯૧ ના જુન મહિના સુધી, પોતાની ૬૫ વરસની ઉમ્મર સુધી ભોગવ્યો અને પેનશન પર ગયા.

એકજ અમલદારને એકજ જગ્યાએ રાખે અને તેને બદલે નહિ, તેનું કાંઈ ખાસ કારણ હોવું જોઈએ, અથવા કાંઈ તેનામાં તેવી આવડત અથવા ગુણ હોવો જોઈએ, તો આ યુનિલાલને શા માટે ભરૂચમાં એકજ જગ્યાએ રાખ્યા તેનું ખાસ કારણ એ હતું કે ભરૂચની સુધરાઈમાં અવ્યવસ્થિતપણું થઈ પડ્યું હતું. મ્યુનિસિપાલિટી કરજદાર થઈ ગઈ હતી, તો એને કોણ સારા પાયા-પર લાવે, એ વિચાર કરતાં મી. આસખરનર સાહેબ જેઓ કમિ-

શનરને હોદ્દો હતા, તેમણે ભરૂચના કલેક્ટર મી. વાહિટને સૂચવ્યું કે મ્યુનિસિપાલિટીને સારા પાયાપર લાવવા અને બીનકરજ કરવા મી. યુનિલાલની નિમનોક એક મેમ્બર તરીકે કરવી. આથી સને ૧૮૭૩ માં એઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ થયા અને ચેરમેન બન્યા, કે જે હોદ્દો એમણે લાંબી સુદૃઢ સુધી ભોગવ્યો. પોતાની હોંશીઆરી, આવડત, લાંબી પહેંચ અને આગ્રહથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઘણાખરો ખર્ચ ઓછો કર્યો, અને બીનકરજ કરી, એટલુંજ નહિ પણ રૂ. ૧૩૫૦૦૦) શિલક થઈ. જલેગના વખતમાં એમાંથી ઘણી રકમ ખર્ચાઈ છતાં જ્યારે સ્વર્ગવાશી થયા ત્યારે પોતાની પાછળ ગાદી ઉપર બેસનાર જે એમના પોતાનાજ દીકરા હતા, તેમને રૂ. ૪૦૦૦૦) ની શિલક સોંપી.

એ માણસના ચેરમેનપણામાં ભરૂચમાં ઘણાખરા રસ્તામાં પથરો જડાયા, રસ્તા પાકા થયા અને પ્રજાને તથા ગાડી ઘોડાને જવા આવવાને સુખ થયું. લોગનવેલ (કુવો), ઝાડેસરી દરવાજા તરફ તથા યુનિલાલવેલ (કુવો) કતોપોર તરફ એમનાજ વખતમાં બંધાયા. આથી પાણીનું સુખ ઘણું થયું. આ કુવાઓ સને ૧૮૯૪ માં લોગન સાહેબ નામના કલેક્ટરના વખતમાં તૈયાર થયા છે.

સને ૧૮૮૭ માં જીબીલી વખતે એ યુનિલાલને રાવબહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો. સને ૧૮૯૬ માં સી. આઈ. ઇ. થયા, અને સને ૧૮૯૮ માં લેજસલેટીવ કાઉન્સિલના મેમ્બર થયા. રાવબહાદુર યુનિલાલ વેણિલાલ સી. આઈ. ઇ. તો હતાજ; તે ધી ઓનરેબલ રાવબહાદુર યુનિલાલ વેણિલાલ સી. આઈ. ઇ. કહેવાયા.

સને ૧૯૦૦ માં એઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રેસિડેન્ટ (પ્રમુખ) નિભાયા. એ હોદ્દો એમણે જીંદગી સુધી ભોગવ્યો, ને સને ૧૯૦૫ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૮ મી તારીખે-સંવત. ૧૯૬૨ ના પોશ સુદ ૨ ને દિવસે સ્વર્ગમાં વાસો કર્યો.

એમની સુધરાઈની નોકરી વિષે જે લખાય તે ઓછુંજ છે, તો પણ એમની સુધરાઈની તથા જલેગની નોકરીના બદલામાં જે એમને લાભ મળ્યો છે તેવો ભરૂચમાં બીજા કોઈને મળ્યો નથી, અને તે લાભ એ છે કે સુધરાઈમાં એમની પ્રતિમા (છબી)

મૂકવામાં આવી છે. એ કાંઈ એમની સારી નોકરીનો ખદ્દો આછો કહેવાય નહિ.

એ માણસમાં ઉપરીને પસંદ પડે એવી રીતે કામ કરી તેમને ખુશ રાખવાની સારી આવડત હતી. જાતે ઉઘોગી, મહેનતુ અને ખંતિલા માટે અંગ્રેજી, મરાઠી અને ફારશીનું જ્ઞાન જે એમણે મેળવેલું, તે કોઈ પણ શિક્ષક વિના પોતાની જાતેજ મેળવેલું (Selftaught) અને અનુભવથી તેમાં વધારો થયો હતો.

ગૌર વર્ણુ, મધ્યમ કદનું સાધારણ ઉંચું શરીર, લગભગ ૮૦ વરસની ઉંમર છતાં એમનામાં કામ કરવાની ઝેન એક જુવાન માણસ જેવી રહી હતી. આંખે-પાંખે સાબુત હતા. પેનશન લીધા પછી પ્રજામાં ઘટે ત્યાં સારે માઠે પ્રસંગે જતા હતા, તેથી કોઈને ત્યાં એમની હાજરી,—એ જેને ત્યાં જાય, તેને માન સમજાતું હતું. ખાવા પીવામાં મિતાહારી માટે શરાર પણ નીરોગી હતું. એમને હુકકો પીવાનું વ્યસન હતું અને ખરચ કરવામાં પોલિટિકલ ઇકોનોમી ખરાખર સમજતા હોય એમ જણાતું હતું. રીતસરજ ખરચ કરતા; કારણ “ નીતિએ નારાયણ વસે ” એટલે જ્યાં નારાયણનો વાસો, ત્યાં લક્ષ્મીજી સાથેજ હોય, એમાં નવાઈ જેવું શું ?

સંવત ૧૯૫૬ નો દુકાળ અથવા છપ્પનીઓ કાળ (સને ૧૯૦૦).—સંવત ૧૯૫૫ ની ફસલ વખતે, એટલે સને ૧૮૯૯ ના મે માસમાં (ઉન્હાળામાં હંમેશાં ફસલ ભરવાનો વખત હોય છે,) ખરેખરે અનાજ પાણીનો સકાળ હતો. એવી સોંઘવારી લાંબી મુદત થયાં જોવામાં આવેલોજ નહિ. રૂ. ૧૨) ની એક કળશી જુવાર, રૂ. ૧૮) ડાંગેરનો ભાવ, તથા ઘઉંનો ભાવ રૂ. ૧૭-૧૮), દાળ મણુ એકનો રૂ. ૧૧૧ દોઢ, તથા કઠોળ પણ તેવીજ રીતે સોંઘાં વેચાયાં હતાં. અનાજના ભાવ દોઢા ખમણા ઘટી ગયા જાણી ડોસાં ડગરાં કહેવા લાગ્યાં, કે આવતું વરસ વખતે લાડકવાયું આવશે, માટે અનાજ પાણી ભરી મૂકવાં એ સાડું છે, તેથી ઘણાખરાએ તો ફસલો સારી ભરી હતી. મણુ લાવાને ખાનારાઓએ પણ વરસ છ મહિનાની ખરચી ભરેલાં જણાઈ. આખરે ઘરડાંઓનું ધારવું ખરૂંજ પડ્યું.

તા. ૧૫ મી જુન સને ૧૮૯૯ ને રોજ અતિશય વાવાઝ-રડાં સાથે સાંજના ૩ વાગ્યાથી તે ૬ વાગ્યા સુધી સખત વરસાદ પડ્યો, તે પહેલો અને છેલ્લોજ પડ્યો, પછીથી આખા ચોમાસા માં પાણીનું એક ઘૂંદ સરખુંએ પડ્યું નથી. જેઠ માસમાં વદ-માં દિવસે વાદળાં અને રાત્રે શરદ પુનમની ચાંદની જેવાં ચંદ્ર-માનાં અજવાળાં, એ દુકાળનાં ચિન્હો સમજાય, છતાં અષાઢ શુદ્ધ પાંચમ સુધી, વરસાદની રાહ જોઈ, પણ ફેગટ. રાત્રે વરસાદ માટે હોજલ પાળનારી મુસલમાનની સ્ત્રીઓ પણ બીચારી માથે પાટલો મૂકી વરસાદ માગવા નીકળતી જણાઈ. જ્યાં જાય ત્યાં તેમના પાટલા ઉપર લોકો પાણીનો લોટો ઢાળતા જણાયા, પણ એ બીચારીની દાદ પણ પ્રભુએ સાંભળી નહિ. આખો અષાઢ માસ તેમ કયું, પછી તો નિરાશ થઈ તેઓએ પણ પડતું મૂક્યું. અનાજપર ભાવ ચઢી ગયા. ગરીબો ભૂખે મરવા લાગ્યાં. ઢોરોને ઘાસની પણ તંગાશ પડવા માંડી. જ્યાં સુધી નહ્યું ત્યાં સુધી લોકોએ નભાવ્યું. ઢોરો તો પાણી ઘાસ વિના સુકાવા લાગ્યાં, તેથી જંગલમાં ઢોરોને સરકારની સાહેતાથી મોકલવાં પડ્યાં.

કાઠીઆવાડ અને બીજી જગ્યાએથી આવેલાં હજારો ભૂખે મરતાં માણસો ભરૂચમાં ટળવળતાં માલમ પડવા માંડ્યાં. કુતરા-ને રાટલો નાખ્યો હોય, તો તેના મ્હોંમાંથી પણ ઝુંટાવી લેતાં બિખારૂઓ જણાયાં. અરે ! રામ ! આ વખત પ્રજાને માટે ક્યાં કરી મૂક્યો હતો ? બારણે બારણે બિખારૂઓ ભટકે, તેમ કોઈ આપે તે પણ પેટપુર શાનું હોય ! કોઈને થોડું મળે, કોઈને ન મળે; એવું જણાવા લાગ્યું. રસ્તામાં બિખારૂઓ પડી મરી જતાં જણાયાં. દયાળુ લોકો એવા બિખારૂઓને એકઠા કરી બીચડી રંધાવી ખવરાવતા હતા.

ઘાસની તંગીને લીધે ગાય, બળદ, આખલા તથા વાછરડાં જેઓને માતેલાં જોયલાં, તે પણ સુકાવા માંડ્યાં. એવાં પાળેલાં જાનવરોને તો જેમ તેમ કરીને શહેરમાં સહેજસાજ ખોરાક મળતો, તેથી તેમનો નભાવો થયો; કારણ કે જેઓએ ઢાર ઘરમાં રાખેલાં તેમણે તો તેમનું જેમ તેમ કરી પોષણ કર્યું, પણ જોઈએ તેવું નહિ.

પ્રબળને તો કોઈના ઘરમાં ટાંકાતું સુખ, તેમને તો પાણીની તંગાશ પડી નહિ. તળાવો, ખારાકુવામાં પાણી મળેજ નહિ, તેથી વાપરવાનાં પાણીની લોકોને આપદા પડવા માંડી. પ્રભુની ભરૂચ ઉપર આ પ્રસંગે એટલી મહેરબાની કે નદીનાં પાણી બીલકુલ ખારાં થયાંજ નહિ, તેમ લોગન તથા ચુનિલાલકુવા પાતાળી ખોદાયલા, તેથી મીઠાં પાણીની બીલકુલ તંગાશ પડી નહિ.

મળુરી સસ્તી થઈ ગઈ, એટલે ખાવા સાડું પણ માણસો કામ કરવા રહેવા તૈયાર થયાં. પૈસાનું એક બેડું પાણી જે લાવતાં તે પૈસાનાં ચાર લાવતાં થયાં, તેમ શેર બાજરી કે જુવાર સાટે તો ઘરનું પાણી પુરૂં પાડવા તૈયાર થતાં હતાં.

ખલેગની મરકી બંધ થઈ અને બીજે વરસે ભૂખમરાથી મરકી શરૂ થઈ, તેથી લોકો ત્રાશી ગયા. “ જેને રાખે તેને રામ, ” એવું લોકોના મોંમાંથી નીકળવા માંડ્યું.

આવો ભૂખમરો ચાલેલો જોઈ સપ્ટેમ્બર માસમાં શાણી સરકારે લોકોને ભૂખમરામાંથી બચાવવા સાડૂ નવાં કામો (રીલીફ વર્ક્સ) કાઢ્યાં, તેમાં હજારો લોકો કામે લાગવાથી શહેરમાંથી લિખાડુઓ ઓછાં થવા માંડ્યાં. આવાં કામો સને ૧૯૦૨ સુધી જારી રહ્યાં અને એજ સાલના અક્ટોમ્બરમાં બંધ થયાં.

સને ૧૮૯૯ ના સપ્ટેમ્બર માસથી તે સને ૧૯૦૨ ના અક્ટોમ્બર સુધીમાં ત્રીશ લાખ રૂપીઆ મહેસુલમાં છુટ મૂકવી પડી હતી, તથા બાવીશ લાખ રૂપીઆ બેડુતોને તગાવી તરીકે આપવા પડ્યા હતા.

સને ૧૯૦૦ ના ઓગસ્ટ માસ સુધી બીલકુલ વરસાદ આવ્યો નહિ. ઓગસ્ટની તા. ૫ મીથી વરસાદે દેખા દેવા માંડી. એ સાલમાં અત્રે શહેરને હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને મુલાકાત આપી હતી.

સને ૧૯૦૩ માં અતિશય ધુમસ વરસ્યું, તેથી પાકને તુકશાન પહોંચ્યું અને મોંઘવારી હતી તો ખરીજ, છતાં ભાવ અનાજના વધ્યા.

સને ૧૯૧૩ ના જુન મહિનાની ૪ થી તારીખે, એટલે સંવત ૧૯૬૯ ના વૈશાખ વદ ૦)) અમાસને દિવસે સાંજે પાંચ

વાગે ઓર્ચીતું વાવાઝરડું એવું થયું, કે લોકોનાં ઘરનાં પતરાંનાં કેટલાંએક છાપરાં ઉડી પડ્યાં. કેટલાંએક ઘરનાં છાપરાંનાં નળી-આં પણ ઉડી ગયાં હતાં, અને લોકોનાં ઘરોમાં ધુળ ધુળ થઈ રહી હતી વાવાઝરડા સાથે મેઘરાજ પણ ટુક્યા હતા.

જે ઉંટીયું-ટુંટીયું સને ૧૮૭૨ માં જોવામાં આવ્યું હતું, તેણે સંવત ૧૯૬૯ ની સાલમાં પાછો દેખાવ દીધો. જે ઘરમાં પેસે, તે ઘરનાં બધાં માણસોની ખબર લઈ, પછી ત્યાંથી બહાર નીકળે. કોઈકને એ રોગ સાથે ઓફ પણ નીકળતું. એની અવધ તો સાડાત્રણ દિવસનીજ હતી, પણ ગતિભંગ કરી નાંખતું. માતાના મદિરોમાં નાળીએરો તથા બળીઆકાકા આગળ પુરીઓ જોવામાં આવતી હતી.

હિંદુ શાસ્ત્રમાં ૬૦ સાઠ સંવત્સરો છે, તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રભવ, વિભવ, શુકલ, પ્રમોદ, પ્રજાપતિ, અંગિરા, શ્રીમુખ, ભાવ, યુવ, ધાતા, ઇશ્વર, બહુધાન્ય, પ્રમાથી, વિક્રમ, વૃષ, ચિત્ર-ભાતું, સુભાતું, તારણ, પાર્થિવ, વ્યય, સર્વજિત, સર્વધારી, વિ-રોધી, વિકૃતિ, ખર, *નંદન, વિજય, જય, મન્મથ, દુર્મુખ, હેમલંગ, વિલંગ, વિકારી, શાર્વરી, પ્લવ, શુભકૃત, સોભાન, કોધી, વિશ્વાસુ, પરાભવ, પ્લવંગ, કિલક, સૌમ્ય, સાધારણ, વિરોધકૃત, પરિધાવી, પ્રમાદી, આનંદ, રાક્ષસ, અનલ, પિંગલ, કાલયુકત, સિદ્ધાર્થ, રૌદ્ર, દુર્મતિ, દુંદભિ, રુધિરોદ્ગારી, રક્તાક્ષી, ક્રોધન, અને ક્ષય.

આ સંવત્સરો વરસે વરસે બદલાય છે, તે આધારે આ સંવત ૧૯૬૯, સને ૧૯૧૨-૧૩ માં રુધિરોદ્ગારી સંવત્સર હોવાથી એ ઘણો નબળો ગણાય, તેથી પ્રજાને ઘણું વેઠવું પડ્યું છે. અતિશય વરસાદ નદીઓમાં રેલો, જેથી કેટલાંએક ગામો પાણીને લોગ થઈ પડ્યાં, તેમ કેટલાંએક માણસો પણ પાણીને લોગ થઈ પડ્યાં એટલુંજ નહિ, પણ ઘરખાર, તથા રતછત

* એ સંવત્સરમાં ભરૂચની ટેકરી ઉપર શહેર વસ્યું હતું.

વિનાનાં થઇ ગયાં. પાણીએ કેર વર્તાવ્યો; એટલુંજ નહિ, પણ શરદ ઋતુએ પણ કેર વર્તાવ્યો. ઘેરેઘેર તાવ, તેમ ઘણાખરો તો અવધિયોજ તાવ. વળી ઘણી બેંકો પણ તુટી; જેથી લક્ષાધિપતિ અને ઠરાડાધિપતિઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં, તેથી નાણાં સંબંધી પણ ખરેખરો કેર વર્તાયો. લોકોનાં નાણાં બેંકોમાં મૂકેલાં ગયાં. સને ૧૮૬૫-૬૬ માં રૂના વહેપારમાં અને શેર સદ્દામાં જેમ લોકો પાચમાલ થઇ ગયા હતા, અને નાણાં સંબંધી કેર વર્તાયો હતો, તેમજ આ વરસે પણ થયું છે. આ ધોકડો ભરૂચને પણ લાગ્યો છે. ઇશ્વર ઇચ્છાએ જે થાય તે બેવાનું છે; એ આગળ કોઇનું ચલણ નથી. માથે પડે તે ધિરજથી સહન કરવા શિવાય બીજો ઇલાજ છેજ નહિ !

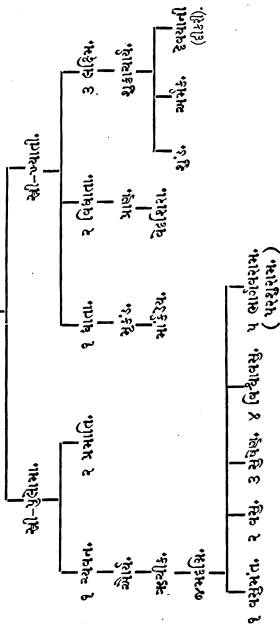
સંવત ૧૯૭૦, ૭૧, ૭૨ ની સાલોના સંવત્સરોનાં નામો વાંચતાં એ વરસો કેવાં આવશે તે ઇશ્વર જાણે. પ્રભુ પ્રજા પર રહેમ નજર રાખે. અસ્તુ:

શ્રી ભુવૈશ્વરિ મહારાજની વંશાવળી.

શ્રી અહમ.

શ્રી ભગૈશ્વરિ મહારાજ.

શ્રી ભૃગુઋષિ મહારાજને એક શ્રી નામે દીકરી હતી. તેનું શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેઓ શ્રી-લક્ષ્મીજી નામથી ઓળખાયાં.

શુકાચાર્યની દીકરી દેવયાનીનું ચતુરુજના યયાતિરાજ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ વંશમાં ઘણી લાંબો પેઢીએ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો.

ઉપરની વંશાવળીમાં જે નામે આપ્યાં છે, તેઓ સઘળા ભૃગુ અથવા ભૃગુનંદન નામથી ઓળખાતા હતા. ચતુરવનની વંશાવળી મહાભારતના પહેલા પર્વમાંથી લીધી છે. સંભવ પર્વ અધ્યાય ૬૬, પાનું ૧૮૮. ધાતા, -વિદાતાની વંશાવળી શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી લીધી છે.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

ધતિહાસ.

પ્રાચીનકાળ ઇ. સ. પહેલાંનો વખત.

શ્રી બ્રહ્માના દીકરા શ્રી ભૃગુઋષિ મહારાજ દક્ષિણમાંથી હેડંગાવનમાં પધાર્યા, ત્યારે તેમના કુટુંબનાં કયાં કયાં માણસો તેમની સાથે આવ્યાં હતાં, તે જાણવાનું સાધન મળી આવતું નથી; છતાં પાછળ આપેલી તેમના વંશની વંશાવળી ઉપરથી એમની ત્રણ પેઢીનાં માણસો આવેલાં, એવી દંત કથા છે.

એ વંશાવળીમાં જણાવેલાં માણસો પૈકી જેઓનો ભરૂચ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ રહ્યો હતો, તેમને વિશેષ ફક્ત અત્રે લખ્યું છે.

ઋષિ મહારાજે પોતાના કુટુંબ શિવાયનાં જે અઘરાલ હજાર કુટુંબનાં માણસો તેમની સાથે આવેલાં તેમની તથા એ માણસો સાથે બીજાં જે માણસો આવેલાં, તેઓ સઘળાની પોતે ઘણીજ સંભાળ રાખેલી, તેથી તેઓ ઋષિ મહારાજને દેવ, ગુરુ કે રાજા તરીકે માનતાં હતાં. એમના વખતમાં ઉપર પાંચમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એમણે પોતાના મંત્રના બળથીજ

x જેઝીટીઅર ભરૂચ વો. ૨. ભાગ ૨ પાનું ૩૭૨

નર્મદા એઓના આશ્રમની નજીક *આણ્યાં, તે તથા આ ટેકરી શ્રી લક્ષ્મીજી પાસેથી પોતાના આશ્રિતોને વસવા માટે માગી લાંબી, અને તેઓ આ ટેકરી ઉપર વસ્યા, એ શિવાય બીજી બીના બનેલી હશે, તે જાણવાનું સાધન નથી. એઓ ભગવાનના માનિતા ઋષિ હતા, એટલે ભગવાનનું રૂપજ હતા. (મહર્ષીણાં ભૃગુરહઃ ભગવદ્ ગીતા, અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૫. of the great Rishis I am Bhṛigu. (મહર્ષીઓમાં હું ભૃગુ છું.) ગીતા, તરજુમો પાનું ૯૦. એ મહાદેવ શાસ્ત્રી—મદ્રાસ.)

એઓએ ભૃગુ સંહિતા લખી તથા ભૃગુઋષિનું બાણ જે હાલ જોવામાં આવે છે, તેની તથા ચારે વેદોનાં બાણોની સમીપજ સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા પોતાની જાતે એક વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫, જે દિવસ એમના જન્મ દિવસનો કહેવાય છે, તે દિવસે કરી, તેથી દર વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ મે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો એમની જયંતિ ઉજવે છે. (દર્શને જાય છે, વરઘોડો કાઢે છે તથા ઉજાણી કરે છે.)

ઋષિમહારાજ કેટલીએક મુદત ભરૂચમાં રહ્યા પછી પહાડોમાં તપ કરવા નિકળી પડયા, ત્યારે તેમની પદવી રચવનને મળી. રચવન પછી ઔર્ય અને તેમની પછી ઋચીક થયા.

રચવને, પુલોમા નામનો રાક્ષસ લોકોને ઇજા આપતો હતો તેને હણ્યો, તથા હૈહય લોકો ઔર્યના પરાક્રમથી વશ થયા. આ વાત દેવી ભાગવતમાં છે; તેમ ગુજરાત ગેઝીટીઅર વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૧૧ ની નોટમાં જણાવ્યું છે કે ભાર્ગવોએ હૈહય લોકોને હરાવ્યા હતા; પણ કોણે, તે લખ્યું નથી.

ઋચીક મહા તપસ્વી હતા. તેઓ તપ કરી ભૃગુપૂરમાં આવી પિતાને મળ્યા ને પગે લાગ્યા. પિતાએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનું કહેવાથી તેઓએ કાન્યકુબ્જ દેશના ગાધિરાજની દીકરી સત્યવતી સાથે લગ્ન કર્યું. સત્યવતી પિતાને પગે લાગ્યાં, ને આશીર્વાદ માગ્યો કે મને જે પુત્ર થાય તે મહા તપસ્વી થાય. પિતાએ “અસ્તુ” કહ્યું. સત્યવતીને જમદગ્નિ થયા, તેઓ તે

* ગે. ભરૂચ વો. ૨ ભા. ૨ પાનું ૫૫૨.

શંકરરૂપ જેવાજ હતા. તેઓ ગંગા તીરે તપ કરવા નીકળી પડ્યા અને ભૂગુપૂર સાથે કાંઈ સંબંધ રાખ્યો હોય એમ જણાતું નથી, તેથી તેમનાં બાબતમાં તથા તેમના દીકરા ભાર્ગવરામ અથવા પરશુ (કરશી) ધારણ કરી, તેથી પરશુરામ* નામથી ઓળખાયા અને તેઓએ ક્ષત્રિઓનો ખોડો કાઢ્યો. તેઓની બાબતમાં કાંઈ ભૂગુપૂર સાથે સંબંધ જણાતો નથી, તેથી અત્રે કાંઈ લખાણ લીધું નથી.

હવે ગેઝીટીઅરનું જે ઉપર પાતું જણાવ્યું છે, તેમાં લખે છે, કે આ ભાર્ગવોને કૃષ્ણના આશ્રિતો વૃષ્ણીશ અને લોજસોએ હરાવ્યા. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભાર્ગવોઓએ ભૂગુપૂરમાં અમલ સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગમાં કર્યો હશે, અને કૃષ્ણ જ્યારે દ્વારકામાં આવ્યા ત્યાં સુધી એ ભાર્ગવોએ રાજ્ય કર્યું છે; એમ કહેવાને અડચણ નથી.

એ લોકોના હાથમાં કેટલી મુદત ભૂગુપૂર રહ્યું, અને ત્યાર પછી કોના કોના હાથમાં ગયું, તે દાખલો મળી આવતો નથી. હવે જે દાખલો મળી આવે છે, તે મૌર્યવંશના રાજાઓ આ ભૂગુપૂરના રાજ્ય કરતાં થયાનો છે. એ વંશના રાજાઓની સત્તા હિંદુસ્તાનનાં ઘણાખરા ભાગોમાં ફેલાઈ હતી. એ વંશમાં અશોક નામે એક પ્રતાપિ રાજા થયો. એ રાજાના ગિરનારના પર્વત ઉપરના કેટલાએક લેખોથી જણાય છે કે એ મૌર્યવંશના રાજાઓએ ઇ. સ. ની પૂર્વે ૩૦૦ થી ૨૦૦ સુધી ભૂગુપૂરમાં રાજ્ય કર્યું હોય, એમ સાબીત થાય છે. (જો. ભરૂચ વો. ૨, ભાગ ૨ પાતું ૪૬૪.)

એ વંશના રાજાઓના વખતમાં અગર તેમનું રાજ્ય શરૂ થયું હશે, તે દરમિયાનમાં ઇ. સ. ની પૂર્વે ૩૧૫ માં ચંદ્રગુપ્ત

* હંત કથા એવી છે કે પરશુરામે ક્ષત્રિઓનો ખોડો કાઢ્યા પછી અમુક જગ્યાએ યજ્ઞ કરેલા તે પૈકી એક ભરૂચથી ૨૦ ગાઉ ઉપર વાગરા તાલુકાના લીંબાલ અને લખીગામ-ગામોની વચ્ચે હાલ એક અરણ્ય જેવી જગ્યા છે, ત્યાં યજ્ઞ કરી એક બાણ ખેસાડેલું છે. તે બાણને પરશુરામજી આજ પણ લોકો માને છે. દહેરૂં પડી ગયું છે. પરશુરામની મૂર્તિ પણ લખીગામથી થોડે છેટે એક દહેરીમાં છે.

રાજા પોતાના મંત્રિ ચાણાક્ય સાથે પોતાનું રાજપાટ છોડી પોતાનું પાપ નિવારણ કરવા ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થ ગામમાં આવી વસ્યો હતો. એ રાજાએ પોતાના આઠ ભાઈઓને મારી નાખી તેમનું રાજપાટ છીની લીધું હતું. એ પાપ નિવારણ કરવા અત્રે આવી રહ્યો હતો. (ગે. ભરૂચ વે. ૨, ભાગ ૨, પાનું ૪૬૪, તથા ૫૬૬.)

મૌર્યવંશનો ઈ. સ. ની પૂર્વે ૧૭૮ માં પુષ્યમિત્ર નામના રાજાએ અંત આણ્યો હતો. એ રાજા બેકત્રીઅન ગ્રીક હતો. એ બેતાં મૌર્યવંશ પછી બેકત્રીઅન વંશના રાજા ભૃગુપૂરમાં રાજ્ય કરતાં થયા.

બેકત્રીઅન વંશનો રાજા મિનેન્ડર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ માં થઈ ગયો. એ રાજાના રાજ્યમાં ભૃગુપૂર અને બીજે જ્યાં જ્યાં એનું રાજ્ય હશે, તે જગ્યાની પ્રજાને એણે ઘણું સુખ આપેલું, માટે એ રાજા ગુજરી ગયો. ત્યારે એના શબની રાખોડી મેળવવા પ્રજા લડી મરી હતી. આથી એ રાખોડી ઘેરઘેર વહેંચવામાં આવી હતી. (ગુજરાત ગે. વે. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૫૩૫.)

એની પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં એપોલોડોટસ નામે રાજા થયો.

આ બંને રાજાઓના શિક્ષાઓનું ચલણ ભરૂચમાં ચાલતું હતું. આ શિક્ષાના ચલણ બાબત પેરિપ્લસ, વિનસેન્ટ, સ્ટ્રેબો વિગેરે બીજા અંધ કર્તાઓ પણ લખી ગયા છે, તેમ ગેઝીટીઅરમાં પણ લખાણ છે.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

ઈ. સ. પછીનો વખત.

હિંદુ રાજ્યો.

ઈ. સ. ૧૪ માં ભરૂચમાં પોરસ નામે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો, તેના તાબામાં ૬૦૦ ખંડીયા રાજ્યો હતા. એ રાજ્યની યુરોપખંડમાં ઇટાલી દેશના રોમ શહેરના બાદશાહ અગસ્ટસ સીઝર સાથે દોસ્તી બાંધવાની ઇચ્છા હોવાથી, એણે રોમના બાદશાહને થીક ભાષામાં એક ચર્મ

પત્ર ઉપર લખાણ કરી જણાવેલું, કે તમે મારા રાજ્યમાં કોઈ પણ કારણસર આવવા માગતા હો, તો તમારા આવવાનું ખાસ કારણ મને વ્યાજબી લાગશે, તો આવવા દેવાને પરવાનગી આપીશ, અને તે કામ પાર પાડવામાં તમને મદદ કરીશ.

પોરસ રાજ્યે આ લખાણ સાથે આઠ માણસોને એલચી તરીકે રોમ મોકલ્યા હતા. એ આઠ માણસોમાં ભરૂચ (ખારા-ગોઝા) નો રહેનાર ઝારમેનીચીગસ (શ્રમાચાર્ય) નામનો એક માણસ હતો.

આ માણસો વિષે નિકોલસ ડેમાસિનસ જે એનટની અને કલીઓપેટ્રાના છોકરાંઓનો શિક્ષક હોતો તે જણાવે છે કે

એ માણસો ઉઘાડે શરીરે ફક્ત કમ્મરે પટકા કે ઢોપટા વિંટાળેલા, મધમધતા શરીર સાથે મને, એનટાયોક શહેરમાં મળ્યા હતા. આ માણસો સાથે ઓગસ્ટસ સીઝરને પોરસ રાજ્યએ જે નજરાણા મોકલેલાં, તે નજરાણામાં એક મરદ જેને ખીલકુલ હાથજ નહિ હતા તેવો માણસ (હરમિસ), દશદશ હાથ લાંબા એવા કેટલાએક નાગ (સાપ), એક ત્રણ હાથ લાંબો કાચળો, અને ગીધ કરતાં પણ મોટું એવું એક તિત્તર પક્ષી હતું. આથી એમ જણાય છે કે એ લોકો ઇરાની અખાતને રસ્તે ગયા હશે.

પાછા ફરતાં એ લોકો એથન્સ શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. ઝારમેનીયીગસ તન, મન વગેરે બધી રીતે સુખી છતાં, હજુ લાંબો રસ્તો લેવો છે, તો વળતે કાંઈ ઓચિંતું દુઃખ આવી પડે એવું મનમાં આવવાથી અગર જીંદગીનો કંટાળો આવ્યો હોય, તેથી જેમ એક માણસ દુઃખમાં ગરક થઈ ગયો હોય અને પોતાની જીંદગીનો અંત આણવા તૈયાર થયો હોય, તેવીજ રીતે માથે લીધેલું કામ પાર પાડેલું, છતાં પણ જીંદગીનો અંત આણવા તૈયાર થયો. પોતાને હાથે લાકડાંની ચેહુ ખડકી સળગાવી ઉઘાડે શરીરે કમ્મરે ઢોપટો વિંટાળી તેલ ચોપડી તેમાં કુદી પડી બળી મૂચો. જ્યાં આગળ એ બળી મૂચો, ત્યાં એક દહેરી ચણાવી તે ઉપર નીચે પ્રમાણે લખાણ કરેલું છે.

“ ઝારમેનીયીગસ નામનો ખારગોઝાનો રહેનાર એક ઈન્ડિયન પોતાના દેશ ચાલને અનુસરી બળી મરી પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે, તે જગ્યા આ છે. ”

આ આઠ માણસો જે ગયેલા, તેમાંથી પાંચ માણસો રસ્તાના થાકથી ગુજરી ગયા હતા, ફક્ત ત્રણજ સહીસલામત પાછા ભરૂચમાં આવ્યા હતા. (સ્ટ્રેબો-જ્યોગ્રાફી પાર્ટ ૩, પાનું ૧૧૬, ગે. મુંબઈ વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૫૩૫-૫૩૬.)

ઇ. સ. ના પહેલા સેંકડામાં ભુગુપૂર એક હિંદુસ્થાનનો પ્રાંત ગણાતો હતો, અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં આ શહેર ખારગોઝાના નામથી વેપારનું મોટું *મથક ગણાતું હતું. એ પ્રાંત શક કર્તા શાલિવાહન રાજ્યએ પોતાના ગુરૂ સર્વવર્માને ઇનામમાં

* * ટ્રિનસેન્ટ પેરિપ્લસ વો. ૨ પા. ૩૯૫.

આપ્યો હતો. એવું એ રાજાનું વૃત્તાંત વાંચવાથી જણાય છે.

૧૮૦૦ વરસ ઉપર ભરૂચમાં ક્ષત્રપ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ ક્ષત્રપોને “ શાહ ” પણ કહેતા હતા. રૂદ્રદામનના ગિરનારના પર્વત ઉપરના લેખોથી સાબીત થાય છે, કે આ શાહ રાજાઓના શિક્ષા ઇ. સ. ૧૫૦ માં ભરૂચમાં ચાલતા હતા. આ શાહ વંશના રાજાઓ પછી ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ ભરૂચમાં રાજ્ય કર્યું છે; એવું આ જીલ્લામાં એમના શિક્ષા માલમ પડે છે તેથી સાબીત થાય છે, પણ તેમના વંશજોએ અત્રે રાજ્ય કર્યું છે કે કેમ તે વિષે થોડી ખાત્રી છે. (ગે. ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૪૬૪.)

ઇ. સ. ૬૦ થી ૨૧૦ સુધી આ ભરૂચ, જેને ટોલોમી અને પેરિપ્લસનો લખનાર બરૂગઝ અથવા ભરૂગછ કહે છે, તે પ્રાંત ગણાઈ તેની હદ સિંધની હદ સુધી ગણાતી હતી. (ગે. ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૪૬૪.)

૨૦૦ વરસ પછી ભરૂચ ભૃગુપૂર નામથી એક જૈન ધર્મ પાળનાર રજપુત રાજાના તાબામાં હતું. એ રાજા સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજા પછી વલ્લભિ વંશનું ગુજરાતમાં રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ૫૦૯ થી ૭૬૬ સુધી ચાલ્યું. આ વંશના પહેલા રાજા ભટ્ટાર્કે પોતાની રાજધાની ભરૂચમાં નહિ રાખતાં ભાવનગરથી બાર ગાઉ દૂર વળા ગામમાં કરી હતી. એ માળવાથી આવેલો, તેથી એણે વિક્રમનો સંવત અને કારતક મહિનાથી શરૂ થતું વરસ કાયમ રાખ્યાં. (ગે. મું. પાનું ૮૬, તથા તેની નોટ ૧ લી)

એ વંશના ચોથા રાજા ધરસેનના વખતમાં ભરૂચમાં ગુર્જર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય થયું. એ રાજાઓની રાજધાની ભરૂચમાં ઝાડેસરી દરવાજાની નજીક નંદીપુરી કરીને કિલ્લો હતો, ત્યાં હતી. †ગુર્જર રાજાઓનું રાજ્ય ઇ. સ. ૫૮૦ થી ૮૮૮ સુધી ચાલ્યું. †એ વંશનો પહેલો રાજા દાદા પહેલો ઇ. સ.

* રાસમાલા વો. ૧ પાનું ૧૪.

† મું. ગે. વો. ૧ ભાગ ૧, પાનું ૪૬૫.

† આ ગુર્જર રાજાઓની હકીકત મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનાં ૧૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭-૧૮ માં લખી છે.

૫૮૦ માં ગાદીએ આવ્યો. એ રાજા ઇ. સ. ૬૦૫ માં ગુજરી ગયા પછી તેનો દીકરો જયભટ ગાદીએ બેઠો. એણે ૨૮ વરસ રાજ્ય કર્યું. ને ઇ. સ. ૬૩૩ માં ગુજરી ગયો.

જયભટ પછી તેનો દીકરો દાદા બીજો ગાદી ઉપર બેઠો. તે ૨૨ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૬૫૫ માં ગુજરી ગયો. એની પછી જયભટ બીજો ગાદીનશીન થયો. એ ૨૫ વરસ રાજ્ય ભોગવી ઇ. સ. ૬૮૦ માં ગુજરી ગયો. એની પછી દાદા ત્રીજો ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે ૨૬ વરસ રાજ્ય કર્યું. તે ઇ. સ. ૭૦૬ માં ગુજરી ગયા પછી જયભટ ત્રીજો રાજા થયો.

આ ગુર્જરાએ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંથી આવી ઇ. સ. ૫૮૦ માં વલ્લભિ વંશના રાજા ધરસેનને જીતીને ભરૂચ તથા તેની આસપાસનાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો. આ બનાવથી ધરસેન જે મહારાજા કહેવાતો હતો, તે મહા સામંત કહેવાયો.

દાદા પહેલો પરાક્રમી હોવાથી તેણે ઇ. સ. ૫૬૪-૬૫ માં નાગ લોકો એટલે પંચમહાલના નાયકડા અને ભરૂચના તલબદાઓને હરાવી તેઓને જડ મૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હતા. એ રાજાના રાજ્યની ઉત્તર તરફની હદ વિંધ્યાચળ પર્વત સુધી હતી, અને એ પર્વતની તળેટીની જગ્યા એણે પોતાને માટે હવા ફેર સાડ પસંદ કરી હતી. એ રાજાએ ભરૂચ અને તેની આસપાસનો ભાગ જીત્યો, છતાં તે સામંત તરીકે ગણાતો હતો. એનું કારણ એ હતું, કે એ જ્યાં સુધી જીત્યો, ત્યાં સુધી ભિમાલના ગુર્જર રાજાનાં રાજ્યનો જીતેલો મુલક ગણાતો હતો. એ સૂર્યને પૂજનારો (સૂર્યભક્ત) હતા.

એ દાદાનો દીકરો પહેલો જયભટ, ધર્મિષ્ઠ, સદગુણી અને બહાદૂર હતો. એને “વીતરાગ” એટલે ક્રોધ વિનાનો કહેતા હતા. એણે જંબુસર તાલુકાના કિમ્બોજગામ પાસે આસમેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, તે દહેરાના મહાદેવને અંગે જેતરો જાગીરમાં આજ્યાં હતાં. વળી શિગામ, ગલેલ, ઝામડી અને કિમ્બોજ ગામમાં પણ ધર્માદા તરીકે જાગીરો આપી હતી. આ ગામો તે વખતે ભરૂચના રાજ્યમાં હતાં. જંબુસર તાલુકા સાથે આમોદ, વાગરા પણ ભૃગુકચ્છના રાજ્યનો ભાગ હતો.

એ જયભટનો દીકરો દાદા બીજો “ પ્રસાનતરાગ ” એ-
ટલે કાંડા મિનજનો કહેવાતો હતો. એ કોઈ દિવસ કોઈના ઉપર
પણુ ગુસ્સો કરતો હતો નહિ. એ દાદા રાજાએ ઇ. સ. ૬૨૮-૨૯,
૩૩ માં ખેડામાં જાગીરો આપી હતી. એ દાદાના ભાઈ રનગૃહએ
ઇ. સ. ૬૩૯-૪૦ માં એક જાગીર આપી હતી. ખંને ભાઈઓ
સૂર્યભક્ત હતા, એ દાદા રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં જાગીરો
આપી, તેથી તેનાં ઘણાં વખાણુ થતાં હતાં.

જ્યારે વલ્લભિપૂરની ગાદી ઉપર ધરસેન ચોથો ગાદી ઉપર
હતો, તે વખતે ઇ. સ. ૬૪૫ થી ૬૪૯ સુધીમાં કનોજના હર્સ-
દેવ નામના મહા પ્રતાપિ અને યશસ્વિ રાજાએ વલ્લભિપૂર ઉપર
સ્વારી કરી હતી, અને એ ધરસેન ચોથાને હરાવ્યો હતો, તે વ-
ખતે આ દાદા રાજાએ ધરસેનને આશરો આપ્યો હતો. આ હર્સ-
દેવને નર્મદા કાંડા ઉપર પુલકેષિ બીજાએ હરાવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૬૪૦ માં આ દાદા બીજાના વખતમાં હુએનથેંગ
નામનો એક ચીનનો મુસાફર ભરૂચમાં આવ્યો હતો. એ જૈન
હોવાથી એની ભરૂચની મુસાફરીમાં ભરૂચમાં જૈન ધર્મ (શ્રાવ-
કોના) દહેરાં તથા દશ અપાશરા એના જોવામાં આવ્યાં હતાં.
એ અપાશરાઓમાં ૩૦૦ સાધુની સંખ્યા તે વખતે હતી. એ મા-
ણુસ ભરૂચ વિષે જણાવે છે, કે ભરૂચને જે કાયદો અથવા લાભ
મળે છે તે દરીઓજ આપે છે; કારણ કે જમોન તો ઉજ્જડ અને
ખારપાટ વાળી છે. ઘણી જમીન પડતર રહે છે. ભરૂચનો રાજા
કોઈ પણ રાજ્યનો ખંડાયો હોય, એવું જણાવતો નથી. આ વ-
ખતે ભરૂચ જેની દોલત દરીઓ પુરી પાડતો હતો, તે સર કરવાને
આસપાસના રાજા તાકી રહ્યા હતા. તેનું કારણ કે આ વખતે એ
દેશનાં બીજા ખંદરો કરતાં ભરૂચ ઘણું લાભકારી ગણાતું હતું.
હુએનથેંગ ભરૂચ આવેલો તે વખતે આ શહેરને ભરૂગચ્છ કહેતા
હતા. એ રાજ્યનો ઘેરાવ આ વખતે ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલ સુ-
ધીનો હતો. ખારપાટની જમીન માટે ઝાડપાન થોડાંજ જણાતાં
હતાં, અને કોઈ જગ્યાએ જણાય તો તે ઘણે દૂર દૂર જણાતાં
હતાં. ભરૂચનું ગેઝીટીઅર ભાગ ૨ માં આ મુસાફરની સાલ
૬૨૯ લખે છે. પાનું ૪૬૫. (ભ. ગે. વો. ૨, પાનું ૫૫૨)

એના રાજ્યમાં વળી ઇ. સ. ૬૩૬ માં સિંધમાં મુસલમાન આરબ લોકો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓએ ભરૂચ ઉપર સ્વારી કરી હતી, તેનું શું પરિણામ થયું તે જણાતું નથી. આ સ્વારી ખતાખના દીકરા ખલિક, ઓમરના વખતમાં તેની મરજી વિરૂધ્ધ ખેરિનના સુબા ઊસ્માનના ભાઈ હાકેમે જળમાર્ગે કરી હતી. (ગે. ભા. ૧, વો. ૧ પા. ૫૧૩, એલિયટ હિસ્ટરી પા. ૩૫૬)

એ રાજા દાદા બીજે ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ હતો, તે તેણે બક્ષેલી જાગીરાથી સાબીત થાય છે. એ દાદા બીજા પછી એનો દીકરો જયભટ બીજે ગાદીએ આવ્યો. એ ઘણો બહાદૂર અને લડવઈઓ હતો, પણ એના પરાક્રમ વિષે કાંઈ ઇતિહાસમાં લખેલું જણાતું નથી.

જયભટ બીજા પછી દાદા ત્રીજે ગાદી ઉપર બેઠો. એણે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફના એટલે માળવા તથા વલ્લભિપૂરના વંશના રાજાઓ સાથે લઢાઈઓ કરી હતી. એ વંશમાં એ પહેલ-વહેલો શિવભક્ત થયો. એણે મનુનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને હિંદુઓમાં વર્ણુ એટલે નાત, જાત તથા દરેક આશ્રમના નિયમો લોકો પાસે જળરાઈથી પગાવ્યા. એ વંશના રાજાઓ આજ સુધી પોતે ગુર્જર છે એમ માનતા હતા, પણ આ રાજાના વંશથી આપણે ગુર્જર નથી, પણ મહાભારતના યુદ્ધમાં ડૉરવો તરફથી મહા બળવાન યોદ્ધો કરણ રાજા લડ્યો હતો, તેના વંશના છીંચે એમ કહેવા લાગ્યા. એ રાજા એના વંશના આગલા રાજાઓની પેઠે સ્વતંત્ર રાજા કહેવાતો નહિ હતો. તેમ એનો મહા રાજા-ધિરાજા એટલે ઉપરી રાજા કહેવાતો હતો અને એ કોની હાક માનતો હતો, તે વિષે કાંઈ લખાણુ નથી, તોપણુ એમ માનવાને કારણુ જ કે એ આલુક્ય વંશનો જયસિંહ જેણે પોતાના ભાઈ વિક્રમાદિત્ય પાસેથી લાટ પ્રાંત ઇ. સ. ૬૮૦ માં જીતી લીધો હતો, તેને એ રાજા ઉપરી તરીકે માનતો હશે.

દાદા ત્રીજા પછી તેનો દીકરો જયભટ ત્રીજો ઇ. સ. ૭૦૬ માં ગાદી ઉપર બેઠો. એ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખતે તથા એના રાજ્યની આખર વખતે એટલે ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫ માં એણે જાગીરા આપી હતી. ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫ માં જે જાગીરા એણે આપેલી તેના તામ્રપત્ર હાલ જોવામાં આવે છે. એણે ઇ. સ.

૭૨૨ માં વલ્લભિ વંશના ૫ માં શિલાદિતને લઢાઇમાં હરાવ્યો હતો. એને “ મહા સામંતાધિપતિ ” નો ખિતાબ હતો. આથી એમ જણાય છે કે એ પણ વજનદાર રાજા હોવો જોઈએ.

એના રાજ્યમાં ઇ. સ. ૭૧૭ તથા ૭૨૪ માં સિંધના જુનેદ નામના આરબ સરદારે ભરૂચ ઉપર સ્વારી કરી શહેરને લુટ્યું હતું. આ આરબો જ્યારે ઇ. સ. ૭૩૬ માં પાછા આવ્યા ત્યારે નવસારી આગળ જે લઢાઇ થઇ, તેમાં પુલકેષિજનાસરય નામના સરદારે તેમને હરાવી હાંકો કાઢ્યા હતા. આ વખતે ભરૂચને પણ આરબોએ ઇબ્ન આપી હશે; કારણ આ વખતે ભરૂચ પુલકેષિના રાજ્યનો ભાગ હતો.

ઇ. સ. ૭૩૪-૩૫ પછી ભરૂચના રાજ્ય કર્તા ગુર્જરાતું શું થયું, તે ખાબત કાંઈ લખાણ જણાતું નથી. એ ગુર્જર વંશનો અંત આરબોએ, કે પછી રાષ્ટ્રકૂટસોએ ઇ. સ. ૭૫૦ માં આણ્યો હશે તે નક્કી કહેવાતું નથી. રાષ્ટ્રકૂટસોના વખતમાં ગુર્જરાતું લખાણ છે, પણ તે ભિમાલના ગુર્જરા વિષે છે, ભરૂચના ગુર્જરા વિષે કાંઈ છેજ નહિ. તેનું કારણ કે દાદા ત્રીજીના વખતથી ભરૂચના રાજા ગુર્જરા ગણાતા નહિ; કારણ રાજાના વંશના ગણાવા લાગ્યા હતા. (આ ગુર્જર રાજાઓની હકીકત બો. ગે. વો. ૧ ભાગ ૧ પાનાં ૧૦૭-૧૧૩-૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬-૧૧૭).

ગુર્જરાની પડતી થયા પછી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એઓના વખતમાં ઇ. સ. ૭૫૫-૭૫૮-૭૬૦ અને ૭૭૦ માં સિંધના આરબોએ ભરૂચ ઉપર સ્વારી કરી શહેરને લુટ્યું હતું. છેલ્લી સ્વારી જે ૭૭૦ માં કરી, તેમાં ગંધારના દહેરાં તોડી નાંખ્યાં હતાં. આ સવારીઓ રાજા દંતિદુર્ગ, કૃષ્ણ અને ગોવિંદરાજના વખતમાં થઈ હતી.

એ વંશના રાજાઓએ આઠમા સેંકડાની આખર સુધીમાં અને નવમાની શરૂઆતમાં ગુજરાતનો કેટલોએક ભાગ જીતી લીધો હતો, અને મહી નદીથી તે નર્મદા નદી સુધી પોતાની હાક બેસાડી હતી.

એ વંશના કર્કરાજ અને ગોવિંદરાજના વખતમાં ઇ. સ. ૮૧૨-૧૩ અને ૮૨૭-૨૮ માં રાઠોડ વંશના રાજાઓએ

સ્વારી કરી હતી. એ વંશના ગોવિંદ ત્રીજાએ લાટના રાજ-
નું રાજ જીતી લીધું હતું. એ જીતેલું રાજ્ય એ ગોવિંદે પોતાના
ભાઈ ઇંદ્રરાજને આપી દીધું હતું. ઇંદ્રરાજ પછી એનો દીકરો
કર્કરાજ અને તેના દીકરા ગોવિંદરાજે જાગીરો આપી હતી.
કર્કરાજે વડોદરાની પાસેના ગામોમાં જાગીર આપી હતી અને
ગોવિંદરાજે જાંણસર તાલુકાનું થાનવા ગામ જયદિલ્લ અથવા
સૂર્યના દહેરાને જાગીરમાં આપ્યું હતું. એ જાગીરો ભરૂચમાંથી
અપાઈ હતી. એ તામ્રપત્રમાં રૂનાડ, જંત્રાણુ, વરદલા અને કલી-
આર ગામોનાં નામ જણાવેલાં છે, એટલે એ ગામોની થોડી જ-
મીન પણ આપી હશે. રાષ્ટ્રકૂટસ અથવા રાઠોડ રાજાઓના વંશમાં
ભરૂચનું રાજ્ય કેટલાં વરસ સુધી રહ્યું હશે, તેનો દાખલો મળી
આવતો નથી. પણ અણહિલવાડના ચાવડા વંશના રાજાઓએ
એ વંશનો અંત આણ્યો હશે અને તેઓ રાજ્યકર્તા થયા હશે.

આ ચાવડા વંશના રાજાઓમાં વનરાજ ઘણો પરાક્રમી
થયો હતો. એ રાજાએ ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ શહેર વ-
સાવ્યું હતું. એના બાપ જયશિખર અને કલ્યાણના રાજા ચાલુ-
ક્યવંશના ભૂવડની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં જયશિખર માર્યો ગયો
હતો. જયશિખરે લઢાઈ શરૂ થતાં પહેલાં પોતાની ગર્ભવંતી સ્ત્રી
રૂપસુંદરીને તેના ભાઈ સુરપાળ પાસે વનમાં મોકલી દીધી હતી.
રાણીને વનમાં પુત્ર જન્મ થયો, તેથી એ પુત્રનું નામ વનરાજ
પાડ્યું. એ વનરાજે પોતાની હિમ્મત અને બહાદુરીથી પોતાનું
રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું. (ગુજરાતનો ગુજરાતી ઇતિહાસ.)

ચાવડા વંશ ઇ. સ. ૭૪૬ થી ૯૪૨ સુધી ચાલ્યો. તે દર-
મ્યાન સાત રાજા થયા, તેમાં કયા રાજાના વખતમાં એ વંશના
રાજાઓનો અંત અમલ થયો તે જણાવ્યું નથી, પણ જ્યારે ઇ.
સ. ૯૪૨ માં ચાલુક્યવંશ જે ગુજરાતમાં સોળાંકી વંશના નામથી

ઇ. સ. પછીના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો અંત આવ્યો ત્યાં સુધીના રાજા-
ઓની કારકિર્દીનાં વરસો ભરૂચનું ગેઝીટીઅર છે તે સાથે વખતે મળશે નહિ;
કારણ જુદી જુદી ચોપડીઓમાં ફેરફાર માલમ પડેલો, તેથી એક કરતાં
વધારેમાં જે સન માલમ પડેલા તે લીધા છે. આ રાજાઓની હકીકત ગેઝી-
ટીઅર વો. ૧ ભાગ ૧ લા માં વિશેષ છે.

જણાયો છે, તેનો પહેલો રાજા મૂળરાજ સોળાંકી પોતાના મામા સામતસિંહને મારી નાંખી પોતે ગાદી ઉપર બેઠા. તે વખતે આ શહેર ચાવડાઓના રાજ્યમાં મુખ્ય વેપારનું મથક ગણાતું હતું. એણે નર્મદા અને મહીની વચ્ચેનો મુલક જીત્યો હતો, તેથી ભરૂચનો માલીક પણ તેજ હતો. એ મુળરાજના પછી ચામુંડ ગાદીએ બેઠો હતો. એ રાજા ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં ગુજરી ગયો, તે પહેલા ૧૦૦૧ થી ૧૦ સુધીમાં એટલે અગીઆરમા સેંકડાની શરૂઆતમાં પોતાના પાટવી પુત્રના મરણથી ખેદ પામી પોતાની બાકીની જીંદગી ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થ ગામમાં ગુજરી હતી. (ઓરીએન્ટલ મેમોયર વો. ૨ પાનું ૨૩૪).

ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ભરૂચ લાટદેશની રાજધાની હતી. ગુજરાતના ગુજરાતી ઇતિહાસમાં પણ આ રાજાઓની હકીકત આપી છે.

આ સોળાંકી વંશના રાજાઓના વખતમાં પ્રજામાં શાંતિ હતી, અને કોઈ દુશ્મનનો આ બાબતુ તરફ ભય નહિ હતો. તે દરમિયાન ઇ. સ. ૧૦૭૮ માં એક બાવારેન નામનો મુસલમાન બગદાદથી કેટલાએક ફકીરો અને દરવેશોને લઈને હિંદુઓને વટાળી મુસલમાન કરવાના હેતુથી ભરૂચમાં આવ્યો. એણે જાણ્યું કે લાખણુ કરેથી અગર સમજાવ્યાથી કોઈ ઇસ્લામી ધર્મમાં દાખલ થવાનું નથી, તેથી તોફાન ફીતુર કરી ગમે તે રસ્તે પણ હિંદુઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. આ ખબર ભરૂચના રાજાને થવાથી તેણે પોતાના કુંવર રાયકરણને મોટા લશ્કર સાથે તેની સામું લઢવાને મોકલ્યો. બાવારેને જાણ્યું, કે આ રાજા સાથે લઢાઈમાં ફાવવાના નથી, તેથી એ કુંવર સાથે તેણે સલાહ કરી અને થોડા દિવસમાં તેના વિચાર ફેરવી કુરાનના ધર્મમાં તેને આણી મલેક મહમદ નામ આપ્યું. બાવારેન તથા કુંવરના પ્રયત્નથી રાજાની દીકરી ભગ તથા બીજા હિંદુઓ પણ મુસલમાની ધર્મમાં દાખલ થયા, અને હિંદુ ધર્મ છોડી દેઈ બાવારેનના ચેલા બન્યા.

આ વાત રાજાના જાણવામાં આવી, તેથી કાંઈ નવું નિષ્પન્ન થયું, એ વિચારથી પોતાનો પિતૃ ધર્મ ભૂલી જઈ કુંવર બાપની સામે થયો, અને લઢાઈ થઈ, તેમાં તે કુંવર તથા તેની સાથે

જેઓ વટલેલા, તેમાંના ઘણા ખરા માર્યા ગયા. તેઓને ખાવા-રેનની હાલ જ્યાં કબર છે, ત્યાંજ દાટવામાં આવ્યા હતા. આ વિધન થયા પછી ખાવારેને રાજ સાથે સલાહ કરી અને એ ગુજરી ગયા પછી જ્યાં એની હાલ કબર છે, ત્યાંજ એ ખાવારેનને દાટયા. *

ઇ. સ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩ સુધી સિદ્ધરાજ જયસિંહે અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ્ય કરેલું, તે દરમ્યાન તેના રાજ્યમાં હાલ જે કોટ ભરૂચમાં જોઈએ છીએ, તે કોટ (કિલ્લો) બંધાયો હતો, એવું ભરૂચના ગેઝીટીઅરમાં જણાવ્યું છે, (પાનું ૫૫૧) પણ દંતકથા એવી છે કે એના પછી જે કુમારપાળ રાજ થયો, તેણે એ કોટ બંધાવ્યો હતો.

કુમારપાળના વખતમાં એ કોટ બંધાયો, એમ કહેવાનું સળળ કારણ એ છે કે જ્યારે સિદ્ધરાજ ગાદી ઉપર હતો, ત્યારે કુમારપાળને તેની સાથે અણબનાવ હોવાથી અને સિદ્ધરાજને કુમારપાળને મારી નાંખવાનો વિચાર હોવાથી, કુમારપાળને આમ તેમ વેશ બદલી નાસભાગ કરવું પડતું હતું. આ નાસભાગ કરવામાં એ ભરૂચ શહેરમાં આવી ચઢ્યો. તે વખતે ભરૂચમાં એક ભવિષ્યવક્તા (જોશી) નો એક દહેરામાં તેને મેળાપ થયો. આ જોશીને તેણે પૂછ્યું કે “ હું રાજ ક્યારે થઈશ.” આ સવાલના જવાબમાં જોશીએ દહેરાના શિખર તરફ નજર કરી, તો ધળના વાંસ ઉપર એક કાલી દેવી (Kali Devi) ચાસ પક્ષી બેઠેલું તેના જોવામાં આવ્યું. આ પક્ષીને સુકનીઆળ જાણી તે જોશીએ તરતજ કુમારપાળને કહ્યું કે “ તમે ઘણી ટુંકી મુદતમાં રાજ થશો.” જોશીના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતે રાખેલી જટા બોડાવી નાંખી સાધુનો વેષ બદલી નાંખ્યો અને ભરૂચથીજ પોતાના છાયાંછોકરાં જે એણે પોતાના સાળાને સોંપેલાં, તેને મળવા સારૂ માળવા તરફ ચાલ્યો ગયો. ઉજ્જનમાં એને પકડવા સિદ્ધરાજના માણસોને આવેલા જોઈ, તે કોલાપોર નાશી ગયો. ત્યાંથી એ કલ્મષટન (કોલમ) ગયો. કોલમના રાજ

* ખાવારેન, વિષે ઓરીએનટલ મેમોયર વો. ૨ પાનું ૨૫૨ જુઓ તથા ભરૂચનું ગે. વો. ૨ પાનું ૫૫૮ જુઓ નોટ.

પ્રતાપસિંહે એને ઘણુંજ માન આપ્યું અને તે આવ્યો તેની યાદ-ગીરીમાં કુમારપાળેશ્વર મહાદેવનું દહેરું બંધાવ્યું, તથા કુમારપાળના નામના શિક્ષા પણ પડાવ્યા. આ જગ્યાએથી એ ચિતોડ ગયો અને ત્યાંથી ઉજ્જન જઈ પોતાના બાળબચ્ચાંને મળ્યો. અને તેઓને લઈ સિદ્ધપોર ગયો. સિદ્ધપોરમાં છોકરાંઓને મૂકી તે અણહિલવાડ ગયો, ત્યાં એણે સિદ્ધરાજના મોતની ખબર સાંભળી. (યો. ગે. વો. ૧ ભાગ ૧ પાનું ૧૮૩.)

સિદ્ધરાજ સંવત ૧૧૯૯ ના કારતક શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે ઇ. સ. ૧૧૪૩ માં દેવલોડ પામ્યો. તેને પુત્ર નહિ હોવાથી ગાદી ઉપર કોને બેસાડવો, તે વિષે દરબારમાં ભાંજગડ ચાલી. ત્રણ ભાઈઓ હકદાર ગણાયા. એ ત્રણ હકદાર ભાઈઓમાં કુમારપાળ સૌથી નહાનો ભાઈ હતો, તેથી તેને ગાદી મળવાની ઓછી આશા હતી.

મોટો ભાઈ મહિપાળ હોવાથી તેને ગાદી ઉપર બેસવાનું કહેતાં તે બાયલાની પેઠે બેઠો, તેથી તેને તરતજ ઉઠાડી મૂક્યો. બીજા ભાઈ કીર્તિપાળને બેસાડી પૂછ્યું કે “ તમે કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવશો. ” તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે “ જેમ તમે બધા કહેશો તેમ. ” આ જવાબથી તેને પણ નાલાયક ગણ્યો, પછી કુમારપાળને પૂછ્યું ત્યારે તેણે એક મહા સૂરવીરની પેઠે પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી બોલ્યો કે “ હું આ સમશેરના બળથી રાજ્ય ચલાવીશ. ” સર્વે એ કુમારપાળને લાયક જાણી સંવત ૧૧૯૯ ના માગશર વદ ચૌથ, ઇ. સ. ૧૧૪૩ માં ગાદીએ બેસાડ્યો. એ ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે એની ઉમ્મર ૫૦ વરસની હતી. (ગુજરાતનો ઇતિહાસ તા યો. ગે. વો. ભાગ ૧ પાનું ૧૮૩.)

કુમારપાળને દુઃખની વખતે નાસભાગમાં જે જે માણસોએ મદદ કરી હતી, તેમને સારો બદલો આપ્યો હતો, તે ભરૂચમાં જે જોશીએ એને “ દુકં મુદતમાં રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે. ” એવો આશીર્વાદ દીધેલો અને તેને તે ફળીભૂત થવાથી ભરૂચને પણ કાંઈ ફાયદો આપવો, એ હેતુથી એણે જે ભરૂચની આસપાસ હાલ કોટ નેવામાં આવે છે તે કુમારપાળે બંધાવ્યો, એમ માનવાને અડચણ નથી. રાવબહાદુર ચુનિલાલ વેણિલાલ પણ કહેતા, કે કોટ એ કુમારપાળના વખતમાં બંધાયો છે.

સોળાંકી વંશના રાજાઓ આજ સુધી શિવભક્ત હતા, પણ હેમાચાર્ય નામના એક જૈન સાધુએ કુમારપાળને મદદ કરેલી, તેથી તેના માન ખાતર એ જૈન ધર્મ પાળવા લાગ્યો. જૈન ધર્મ પાળતો, છતાં શિવ માર્ગને વળોડતો નહિ હતો. સર્વ પંથને સરખું માન આપતો હતો. કુમારપાળ પછી જે જે રાજાઓ થયા, તેઓ શિવભક્ત હતા. (આ ગાંધી કુમારપાળની હકીકત ગુજરાતી ઇતિહાસમાં છે.)

બારમા સેંકડાની શરૂઆતમાં એટલે ઇ. સ. ૧૧૦૦ અને તેના સ્વયં ભાગમાં ઇ. સ. ૧૫૫૩ સુધીમાં એલઈદ્રિસ નામનો એક મુસાફર ભરૂચની હાલત વિષે જણાવે છે કે ભરૂચ એક મોટું શહેર હતું. ચીન અને સિંધથી જે વહાણો આવતાં, તેઓને લંગર કરવાનું એ સ્થાન હતું. શહેર ઘણું રણિયામણું હતું. છો, ઇંટોથી બાંધેલાં ઘરો ઘણાં રણિયામણાં દેખાતાં હતાં. લોકો ધનવાન, વહેપારમાં કુશળ અને દૂર દેશ પોતાનાં વહાણો લઈ જવામાં તથા સદા કરવામાં સાહસિક હતા.

ઇ. સ. ૧૧૭૯ થી ૧૨૪૧ સુધી સોલંકી વંશનો રાજા ભોળો ભીમ ગાદી ઉપર હતો. તે વખતે લવણપ્રસાદ નામનો વાઘલો તેનો કારભારી હતો, તે ભીમને નામે રાજ્ય ચલાવતો હતો. એ દરમિયાન એ રાજ્ય ઉપર ઉત્તર તરફથી મારવાડના ચાર રાજાઓ તથા દક્ષિણ તરફથી દેવગિરિના ચાદવસિંહ રાજા એકઠા થઈ એના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો હતો. એ પાંચે રાજા અને લવણપ્રસાદ તથા તેનો દીકરો વીરધવળ ભરૂચ આગળ એક એકની સામ સામી આવી ગયા. ગોધરાનો રાજા તથા દક્ષિણ ગુજરાતના રાજાઓ જેઓ લવણપ્રસાદની પક્ષના હતા, તે દુશ્મનોને મળી ગયા. પોતાના થોડા લશ્કર સાથે લવણપ્રસાદ તથા વીરધવળ દુશ્મનો ઉપર તુટી પડ્યા અને તેમનો ભરૂચ આગળ પરાજય કરી, તેમને નસાડી મૂક્યા. ઇ. સ. ૧૨૩૨. (બો. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૧૯૯.)

કુમારપાળને એની બેનના દીકરા અણોરાજે મદદ કરી હતી, તેથી તેને અણહિલવાડથી દશ માઈલ દૂર વાઘપાળી કરી ગામ હતું, તે ગામ તેણે જાગીરમાં આપ્યું. આ જાગીર મળ્યાથી

અર્જુનરાજને વાઘેલો કહેતા હતા. એજ અર્જુનરાજનો દીકરો લવ-
ણપ્રસાદ ભીમનો મંત્રિ હતો અને રાજ્યનો કારભાર એના હાથ-
માં આવવાથી; એ તથા એનો દીકરો વીરધવળ જોરપર આવ્યા.
વીરધવળ ઇ. સ. ૧૨૩૯ માં ગુજરી ગયો. તેને વિરમદેવ તથા
વિશળદેવ નામના બે દીકરા હતા.

ઇ. સ. ૧૨૪૧ માં ભીમ ગુજરી ગયો, તેની પછી ત્રિલો-
વનપાળ ગાદી ઉપર બેઠો. એ રાજા નગજો હોવાથી તેનું રાજ્ય
એ બે ભાઈઓએ લઈ લીધું, અને ત્રિલોવનપાળને પદભ્રષ્ટ કર્યો.
વિરમદેવને કારભારીઓ સાથે અણુબનાવ થવાથી કારભારીઓએ
વિશળદેવનો પક્ષ કર્યો. બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં
વિરમદેવ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ ક્રતેહથી વિશળદેવ આખા
ગુજરાતની ગાદીનો માલીક થયો, તેથી ભરૂચ પણ તેના તાબામાં
આવ્યું. ઇ. સ. ૧૨૪૩. (ગુજરાતનો ગુજરાતી ઇતિહાસ.)

આ વાઘેલા વંશના ચાર રાજાઓ થયા, તેમાં છેલ્લો કરણ
જેને કરણ ઘેલો કહેતા હતા, તે થયો. આ રાજાએ પોતાના
પ્રધાન માધવની સ્ત્રીને, માધવના ભાઈ કેશવને મારીને પોતાના
રણુવાસમાં લઈ ગયાથી, માધવ પોતાને આપેલા અપમાનનું
વેર લેવા દિલ્હી ગયો, અને ત્યાંના બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનને
ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરવા અરજ કરી.

માધવના કહેવા ઉપરથી અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલક-
ખાન તથા મંત્રિ નસરતખાનને મોકલું લશ્કર આપી ગુજરાત ઉપર
સ્વારી કરવા મોકલ્યા. આ સરદારોએ ગુજરાત જીતી લીધું.
કરણ ઘેલો ઓર્ચીતો સપડાયો, તેથી રાજ્ય છોડી નાશી ગયો.
ઇ. સ. ૧૩૦૪. એ વરસથી ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય
થયું, અને ભરૂચ જે વાઘેલા વંશના રાજાઓના તાબામાં હતું,
તે પણ મુસલમાની રાજ્યનો ભાગ થઈ પડ્યું. (આ રાજાઓની
હકીકત ગુજરાતના ગુજરાતી ઇતિહાસોમાં છે.)

પ્રકરણ ૪૩ મું.

—*****—

સુસલમાન રાજાઓનો વખત.

ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૭૭૨ સુધી.

અહ્મદાબાદીન ખિલજી વંશનો હોવાથી ખિલજી વંશનો

ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં અંત આવ્યો, ત્યાં સુધી એ વંશના રાજાઓ જે સુબા દિલ્હીથી મોકલતા, તે સુબાઓ ભરૂચનો પણ કારભાર ચલાવતા હતા.

ખિલજી વંશના રાજાઓ પછી તઘલખ વંશના રાજાઓ થયા. પહેલો રાજા ગ્યાસુદ્દીન તઘલખ થયો, તેનો દીકરો મહમદ તઘલખ તેની પછી બાદશાહ થયો. તે ઈ. સ. ૧૩૨૫ માં ગાદી ઉપર બેઠો, તથા ઈ. સ. ૧૩૫૧ માં ગુજરી ગયો. એના રાજ્યમાં કેટલાએક અમારોએ ત્રણવાર ભરૂચમાં હુલ્લડ કર્યું હતું, અને બાદશાહના સુબાને હાંકી કાઢી શહેરનો કબજો કરી લીધો હતો. આ હુલ્લડ શાંત પાડવા સારૂ મહમદ તઘલખને જાતે ભરૂચમાં આવવું પડ્યું હતું. હુલ્લડખોરો સાથે મોટી લઢાઈ થઈ, તેમાં તેઓનો સખત હાર થઈ અને ભરૂચ મહમદના તાબામાં આવ્યું. જેઓ પકડાયા તેઓને તથા જેઓએ તે હુલ્લડખોરોને મદદ કરી હતી તેઓને, મહમદે મારી નાંખાવ્યા. આથી ભરૂચમાં શાંતિ થઈ. ઈ. સ. ૧૩૪૭. આ ફતેહની મુબારકબાદી બાબત મહમદ ભરૂચમાં હતો, તે વખતે

એના ભત્રિજા કિરોજશાહે મહમદને એક પત્ર લખી ઓકલ્યો હતો. એજ કિરોજશાહ એની પાછળ ગાદી નશીત થયો હતો. એના રાજ્યમાં પ્રજા ઘણી સુખી રહી હતી. (રાસમાળા પાનું ૨૯૦. એલિયટ હિસ્ટરી વો. ૩, પાનું ૨૫૬-૨૬૦. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૫૧૩-૫૧૪.)

ઇ. સ. ૧૩૯૧ માં તઘલખ રાજા તરફથી જાફરખાન નામે ગુજરાતનો સુબો નિમાયો. તે સ્વતંત્રપણે કારભાર કરવા લાગ્યો, પણ તેણે બાદશાહ નામ ધારણ કર્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં તાતાર દેશના મોગલ બાદશાહ તૈમૂરલંગે દિલ્હીને પાયમાલ કર્યા પછી છેલ્લા રાજા મહમદ તઘલખથી રાજ્ય સાચવી શકાયું નહિ. બાદશાહની નબળાઈ જોઈ રાજ્યના દરેક સુબા સ્વતંત્ર થયા, તે મુજબ ગુજરાતમાં પણ સુબાએ તઘલખ બાદશાહની નામની તાબેદારી છોડી દીધી. એ સુબાએ પોતાના દીકરા તાતારખાનને મહમદશાહ નામ ધારણ કરાવી ગુજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર બાદશાહ ઠરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦૩. એ વરસથી ઇ. સ. ૧૫૭૩ સુધી ભરૂચ અમદાવાદના બાદશાહના તાબામાં રહ્યું.

ખીજે વરસે મહમદશાહ ગુજરી ગયો, તેથી જાફરખાં પોતે અમલ કરવા લાગ્યો, ને મુજફરશાહ નામ ધારણ કરી બાદશાહી પદ લીધું. મુજફરશાહ ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં ગુજરી ગયો. તે વખતે ભરૂચ એના તાબામાં હતું. એના મરણ પછી એના પૌત્રો કિરોજખાં અને અહમદખાં ગાદીને માટે લડી મર્યા. કિરોજખાંએ ભરૂચનો કબજો કર્યો, ને બાદશાહ નામ ધારણ કર્યું. અહમદખાં ભરૂચ આવ્યો ને ભરૂચ આગળ જે બંને લઈએ વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં કિરોજખાંનો પરાજય થયો. કિરોજખાંની હાર થયાથી અહમદખાં ગુજરાતનો બાદશાહ થયો. એ અહમદખાંએ અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. ઇ. સ. ૧૪૧૩. (ગુજરાતનો ઇતિહાસ.)

એ વંશના ૧૫ બાદશાહ થયા, તેમાં ૧૧ મા બાદશાહ બહાદુરશાહે ભરૂચનો કિલ્લો (કોટ) સમરાવ્યો, તેથી તે પાછો નવા જેવો બની ગયો. ઇ. સ. ૧૫૨૭. (ગે. ભ. વો. ૨ પાનું ૫૫૧.)

ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ હુમાયુએ ગુજરાત જીતી લીધું, તેથી ભરૂચ પણ દિલ્હીના તાબામાં આવ્યું. હુમાયુએ કાસિમ હુસેન સુલતાન ઉસબેગ નામના અમીરને ભરૂચનો સુબો નિમ્ણે. દિલ્હીપતિએ ભરૂચ છોડ્યું, કે તરતજ બહાદુરશાહે પોતાના સરદાર રૂમિખાનને જળમાર્ગે તથા ખાનજહાનને ખુશકીમાર્ગે લશ્કર આપી ભરૂચ જીતવા મોકલ્યા. કાસિમ તૈયાર નહિ હોવાથી નાશી ગયો, તેથી ભરૂચ પાછું ગુજરાતના બાદશાહની હકુમત નીચે આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૩૬. આ જોતાં મોગલ અમલ જે વરસ સુધી ભરૂચમાં રહ્યો. (અર્સકિન્શ ઇતિહાસ બાબ ૧૨ અને હુમાયુ પાનાં ૭૭-૮૨.)

ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં ગુજરાતના ત્રીજા મહમદશાહે ભરૂચની જાગીર ઇમાદુમુલક નામના પોતાના એક સરદારને આપી હતી.

આ ગુજરાના બાદશાહોના વખતમાં એકવાર ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં અને બીજી વખત ઇ. સ. ૧૫૪૬ માં પોરટુગીઝ લોકોએ ભરૂચ શહેર લુંટ્યું હતું. જ્યારે બીજીવાર ઇ. સ. ૧૫૪૬ માં લુંટ કરવા આવ્યા, ત્યારે તેઓએ આ શહેરનાં વખાણ કર્યાં હતાં. પોતાના લિઝબોન શહેરની માફક ચારે બાજુએ આવી રહેલો કિલ્લો, તે સાથે નદીની ઠંડી હવા, ગગન સાથે વાતો કરતાં નકશી પાડેલાં ભપકાદાર મકાનો તથા તેવાંજ નકશીદાર છબ્બો તેમના જોવામાં આવ્યાં, તેથી તથા શિલ્પી કામના કારીગરો ઘણાજ હુશિયાર જણાયા, તેથી તેમજ સારામાં સારાં ઝીણાં પોતનાં કપડાંઓ વણકરોને બનાવતા જોયા, તેથી તેઓ ઘણાજ ખુશી થયા હતા. આ બધું છતાં તેઓને જે એક મોટી ખામી માલમ પડી, તે એ હતો કે રસ્તા ઘણાજ સાંકડા, તેમાં શેરીઓમાં તો એટલા રસ્તા સાંકડા માલમ પડેલા કે તેઓના જે ઘોડા પણ સાથે ભાગ્યેજ જઈ શકે. (જે. ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૫૫૩, તથા ગુજરાતનો ઇતિહાસ.)

ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ અકબરે ભરૂચ જીતી લીધું. એ જગ્યાએ લઢાઈ થઈ, તેમાં ગુજરાતનો છેલ્લો બાહુશાહ મુજફ્ફરશાહ હાર્યો. તે નાશી જતાં અકબરે પ્રકર્યો, ને તેને દિલ્હી લઈ ગયા. અકબરે પોતાના સરદાર

કુતુબુદ્દીનખાનને ભરૂચમાં પહેલો જાગીર આપી. અકબરે આ શહેર જીત્યા પહેલાં, તે હુસેન મિરજા નામના ખંડખોરે પચાવી પાડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૫૮૩ માં મુજફ્ફરશાહ દિલ્હીથી નાશી આવ્યો ને પાછું ભરૂચ કબજે કર્યું, પણ અકબરનાં સરદારે ભરૂચને ઘેરે ઘાલી પાછું સર કર્યું.

અકબરે જાલીનધરના રહેનાર કુતુબુદ્દીન ખુશી અખાશીને ભરૂચમાં કાજીની જગ્યાએ નિમ્ણે હતો. એ કાજીના વંશજે હાલ ગુજરાતમાં છે.

અકબરે ભરૂચ જીત્યું, ત્યારે ભરૂચને તાબે ૧૨ પરગણાં હતાં. (૧) ભરૂચ, (૨) હાંસોટ, (૩) દેહજખારા, (૪) કોરલ, (૫) ચોરપાડ, (૬) ચોરમાંડવી, (૭) ગલા, (૮) જંબુસર, (૯) અંકલેશ્વર, (૧૦) અટાલીસર, (૧૧) તરકેસર, (૧૨) આમોદ; એ બાર તાલુકાની ઉપજ ૭૫ લાખ રૂપીઆની હતી. દિલ્હીથી મોગલ બાદશાહો, જે સુબા મોકલતા, તેઓ ભરૂચનો વહિવટ કરતા હતા. (અકબર વિષેની બધી હકીકત ખ્લોઝસ આઇને અકબરી ભાગ ૧, પાનાં ૩૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૮૩.)

જહાંગીરના રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં એલડવર્થ અને વિટિંગટન નામના બે અંગ્રેજો વહેપારના કારણસર આવ્યા હતા. વિટિંગટન જ્યારે ઇ. સ. ૧૬૧૪ માં સિંધથી પાછો ભરૂચ આવ્યો, ત્યારે વહેપાર કરવા સારૂ તેણે ભરૂચમાં એક ઘર ભાડે રાખ્યું હતું. એજ સાલમાં ત્રીજીવાર પોરટુગીઝ લોકોએ ભરૂચ આવી પાછું શહેરને ઘુટ્યું હતું. (ગેઝીટીઅર ભરૂચ ભાગ ૨, પાનું ૪૬૮ તથા ૫૫૩.)

ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં સરટોમસરો નામનો એક અંગ્રેજ, જહાંગીર બાદશાહનો મુકામ તે વખતે બરાનપોર હોવાથી ત્યાં ગયો અને બાદશાહના સરદાર મોબતખાનની મદદથી તેણે ભરૂચ માં વહેપાર કરવાની પરવાનગી માગી લીધી. આ પરવાનગી મળ્યાથી અંગ્રેજોએ ભરૂચ શહેરમાં પહેલ વહેલી કોઠી સ્થાપન કરી. કોઠી સ્થાપન કરવા, જે તેમને સનદ અથવા પરવાનો મળેલો તે ઘણો લાભકારી હતો, તેમાં લખેલું કે અંગ્રેજોએ સુબા-

ના મહેલની નજીકમાંજ ઘર રાખીને રહેવું, એ લોકોને કોઈપણ ઇન્ત-હરકત જળમાર્ગે અને ખુશકીમાર્ગે કરે નહિ, તેમ જળ-માર્ગે એ લોકોનો જે માલ આવ-જાવ કરે, તેની જગત પણ લેવી નહિ.

આ જોતાં અંગ્રેજોની કોઠી ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં ભરૂચમાં સ્થા-પન થઇ. આ કોઠીના ઉપરી (ફેક્ટર) તરીકે જે માણસની નિમનોક થઇ, તેણે સુરતની કોઠીના ઉપરીના કહ્યાસર કામ કરવા નું હતું. જે માણસ ભરૂચમાં નિમાયલો તે ત્રણ વરસનો જીનો નોકર હોવાથી તેને દર વરસે રૂ. ૪૦૦) નું સાલીયું મળતું હતું. પગાર સાથે ખોરાકી, પોશાકી તથા ઘરભાડું પણ કંપનીને માથે હતું. જેવી રીતે સુરતની કોઠીના નોકરો અમીરાઇ લોગવતા, તેવીજ રીતે જ્યાં જ્યાં વહેપારની કોઠીઓ હતી, ત્યાંના નોકરો અમીરાઇનો વૈભવ લોગવી દોરતોરમાં ફરતા હતા. (ગે. ભરૂચ પાનું ૪૬૮.)

અંગ્રેજોનો દાખલો જોઇ, ડચ (વલંદા) લોકોએ ભરૂચમાં કોઠી સ્થાપન કરવા પરવાનગી માગી. તેઓને પણ પરવાનગી મળવાથી તેઓએ પણ ભરૂચમાં ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં કોઠી* સ્થા-પન કરી. (ગે. ભરૂચ ભા. ૨, પાનું ૪૬૮.)

અરાઢમા સેંકડામાં ભરૂચમાં અંગ્રેજોને વહેપારનું ખરાખર નહિ ફાવવાથી, તેમજ સગવડ નહિ હોવાથી, કોઠી સારૂ વિલાયત-થી એક નવો આવેલો વહેપારી, એક કામ કરનાર તથા થોડા-એક નોકરો રાખ્યા હતા. (ગે. ભ. ભાગ ૨, પાનું ૪૬૮.)

ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં શાહજહાન બાદશાહ માંદો પડ્યો. એને ચાર છોકરા હતા. એ ચારે રાજ્યના લોભને લીધે માંદો

* દંત કથા એવી છે કે ડચ લોકોએ જે પહેલ વહેલું વહેપારને સારૂ મકાન બાંધ્યું, તે મકાન પુરખ ઉપર જ્યાં હાલ કર્કટમ કચેરી બેસે છે તે જગ્યા હતી. એ ડચ બાંધણી જેવું મકાન હોવાથી તે, વખતે એ ખરૂં પણ હોય. પાછળથી તેઓએ બીજું ભવ્ય મકાન જે કંસારવાડા આગળ જોવામાં આવે છે તે મકાન બાંધ્યું હતું. એ મકાન વલંદાની કોઠી-થી હાલ પણ ઓળખાય છે. અંગ્રેજોએ ઇદગા તરફ કોઠી સારૂ મકાન રાખેલું, એમ કહેવાતું હતું.

માંહે લઢી મર્યા. આખરે ઔરંગઝેબ ફાંચે ને ગાદી નશીન થયો. ઔરંગઝેબનો વડો ભાઈ દારા જે ગાદીનો ખરો માલીક હતો, તેની હાર થયાથી તે ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો. એ દારાને પકડવા ઔરંગઝેબ મોટું લશ્કર લઈ તેની પાછળ ગુજરાતમાં આવ્યો. ભરૂચના લોકોએ દારાને મદદ કરેલી, તેથી ભરૂચ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. લોકો એની સામું થયા, પણ ફાંચ્યા નહિ. કિલ્લાનો એક ભાગ તોડી શહેરમાં પેઠો અને શહેર લીધું. જે લોકો એની સામું થયા હતા, તેઓને એણે ગર્દન માર્યા. આ શહેર લેતાં તથા કિલ્લો તોડતાં એને ઘણીજ આપદા વેઠવી પડેલી, તેથી કિલ્લો જે એણેજ તોડયો તે ફરી કોઈ પણ બાંધે નહિ, એ માટે એણે શ્રાપ દીધો:—“ and pronounced a curse on any body who should rebuild the wall ” (આ શબ્દો અંગ્રેજીમાં છે.) એણે ઉન્હાળામાં આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હશે, તે ઋતુમાં નદીનાં પાણી ખારાં થાય છે, તેથી એને પાણીની ઘણીજ આપદા પડેલી, માટે આ શહેરનું નામ ધિક્કારમાં “ સુકાબાદ ”—(Dry city) પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦. (ઔરીએનટલ મેમોયર.) (પિંકલટન્સ કલેક્શન ઓફ ઇન્ડિયા પાનું ૩૧૪.) ગે. ભરૂચ પાનું ૪૬૮.)

આખરે દારા પકડાયો, તેનું તથા બીજા પોતાના ભાઈ ભત્રિજાઓનું કાસળ કાઢી પોતાના બાપની હુયાતિમાં આલમગીર નામ ધારણ કરી ગાદી ઉપર બેઠો. જે જે લોકોએ એને મદદ કરી હતી તેઓને એણે રાજી કર્યા, તેમાં સરદારખાં નામના એક માણસને તેની વફાદારી ઉપર નજર રાખી ભરૂચનો સુબો બનાવ્યો.

Aurangzeb's Imperial Decree.

(1664.)

In this year an Imperial Decree was received requiring the discontinuance of the following abuses.

1. The charging of blackmail by executive subordinates
2. A Tax on private individuals on their cutting their own trees.
3. Forced purchases

by state servants. 4. The levy by local officers of a tax on persons starting certain crafts. 5. The levy of a tax on ladden carts and on cattle for sale. 6. The closing of Hindu shops on the Jain Pachusan (પચુસણ) and at the monthly eleventh Acadasi (અગીઆરશ). 7 Forced labour. 8 The exclusive purchase of new grain by Revenue officers. 9 The exclusixe sale by officers of the vegetables and other produce of their gardens. 10 A Tax on the slaughtering of cattle in addition to that on their sale. 11 Payments to the Ahmednagar Kolis to prevent Mussalmans praying in the Ahmednagar mosque. 12 The re-opening of certain Hindu temples. 13 The aggressive conduct and obscenity practised during the Holi and Divali holidays. 14 The sale by Hindus of toy horses and elephants during Mussalman holidays. 15 The exclusive sale of rice by certain rich Banias. 16 The exclusive purchase by imperial officers of roses for the manufacture of rose water. 17 The mixed gatherings of men and woman at Museulman shrines. 18 The setting up of nezas or holy hands and the sitting of harlotes on road sides or in markets. 19 The charging by Revenue officers of scarcity rates 20 The special tax in Prantij, Modasa, Vadnagar, Bisnapur and Harsole on Mussalman owners of mango trees. 21 The levy of duty both at Surat and Ahmedabad from English and Dutch merchants.

ઐરંગઝેબનું બાદશાહી ફરમાન.

(ગુજરાતી તરજુમો.)

ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં ઐરંગઝેબે પોતાના રાજ્યના દરેક ભાગમાં નીચે પ્રમાણે જાહેર ખબર આપવા હુકમો મોકલ્યા:—

૫૪

૧ રાજ્યનો કાયદો અમલમાં મુકનાર અધિકારીઓએ લાંચ લેવી નહિ, એટલે જળરાઇથી કોઇ પાસે પૈસા કઢાવવા નહિ. ૨ માલકીનાં ઝાડો કાપવા બાબત જે કર લેવાતો હતો, તે હવેથી લેવો નહિ. ૩ રાજના નોકરોએ રૈયત પાસેથી તેમની માલકીની કોઇ પણ વસ્તુ તેમની ખુશી ન હોય તો પૈસા આપી ને પણ જળરાઇથી ખરીદવી નહિ. ૪ કોઇ માણસ કાંઇ અમુક હુન્નર, કળા અથવા ધંધો ઉભો કરે તો તેની પાસે જે કર સ્થાનિક અમલદારો લેતા હતા, તે લેવો નહિ. ૫ ભાર ભરેલાં ગાડાં તથા વેચવાનાં ઢોરો ઉપર જે કર લેવાતો હતો, તે લેવો નહિ. ૬ જૈન ધર્મ પાળનારા પચુશણુના તહેવારોને દિવસે તથા દર અગીઆરસને દિવસે હિંદુ લોકો દુકાનો બંધ રાખે છે, તે હવેથી ખુલી રાખવી. ૭ જોર જુલમથી વેઠ કરાવવી નહિ. ૮ મુલકી ખાતાના અમલદારોએ નવી કસલમાં જે અનાજ પાક્યું હોય, તે પોતે એકલાજ ખરીદ કરે નહિ. ૯ કોઇ પણ સરકારી અમલદારે પોતાના બાગમાં પાકેલાં ફળ ફળાદી, શાકભાજી પોતે એકલાજ વેચે નહિ. ૧૦ જનાવરોને વેચાતાં લેતી વખતે જે કર આપવો પડેલો હોય છે, તે ઉપરાંત તેમને હલાલ કરતી વખતે ખીજો કર લેવો નહિ. ૧૧ અહમદનગરની મસજિદમાં મુસલમાન લોકો નમાઝ પઢતા, તેઓને ત્યાંના કોળી લોકો હરકત કરતા, તે હરકત નહિ કરે માટે તેમને નાણાં આપવાં પડતાં હતાં, તે નાણાં (કર) કોળી લોકો લે નહિ. ૧૨ દીવાળીના અને હોળીના દહાડામાં લોકો તોફાન ફીતુર કરે છે, તથા લોકો ખીલતસ ભાષણ વાપરે છે, તે રીવાજ બંધ કરવો. ૧૩ હિંદુઓનાં અમુક દહેરાં બંધ કરાવ્યાં છે, તે ખોલવાં નહિ. ૧૪ મુસલમાનોના તહેવારને દિવસે હિંદુઓએ હાથી, ઘોડા વગેરેનાં રમકડાં વેચવાં નહિ. ૧૫ અમુક ધનાઢય વાણીઆઓએ એકલાએજ ડાંગરનો વહેપાર કરવો એ રીવાજ છે, તે બંધ કરવો. ૧૬ રાજ્યના મોટા અમલદારો ગુલાબજળ બનાવવા, ગુલાબનાં પુલો એકલાજ ખરીદ કરી લે છે, તે રીવાજ બંધ કરવો. ૧૭ મુસલમાનોની મકબર (કબર) આગળ સ્ત્રી-પુરૂષો સાથે એકઠાં થાય છે, તે રીવાજ બંધ કરવો. ૧૮ ધોરી રસ્તાની બાજુ ઉપર તથા બજારોમાં પાતરો બેસે છે તેને બેસતી બંધ કરવી, તેમજ

તાબુત વખતે નેજા અથવા પંજા કોઈએ બનાવવા નહિ. ૧૯ મુલકી અમલદારોએ દુકાળના ભાવોથી કોઈ પણ ચીજ વેચવી નહિ. ૨૦ પ્રાંતિજ, મોડાસા, વડનગર, બિસનાપૂર અને હરસોલ ગામોમાં જે આંખાઓ છે, તેમના માલીક પાસેથી જે ખાસ કર લેવાય છે, તે માલીક મુસલમાન હોય તો તેની પાસે એ કર લેવોજ નહિ. ૨૧ સુરત અને અમદાવાદમાં અંગ્રેજ અને ડચ (વલંદા) લોકો પાસે જે કર લેવાય છે, તે લેવો નહિ. (ગે. ગુજરાત, વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૨૮૩.)

ઉપર પ્રમાણેનો ઢંઢેરો રાજ્યના દરેક ભાગને લાગુ હોવાથી અને ભરૂચમાં પણ ઐરંગજેબનો અમલ હોવાથી ભરૂચને પણ લાગુ પડતો હતો. આ વખતે આ શહેર સુરતના તાબામાં હતું.

ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં આ જાહેરનામું ઐરંગજેબના રાજ્યના દરેક ગામમાં પ્રસિદ્ધ થયું, એવામાં એજ સાલમાં શિવાજી જે મુસલમાનોનો કટ્ટો વેરી હતો અને હિંદુઓનું પ્રબળ વધારવા માગતો હતો, તે એકાએક આવી સુરત શહેર જે તે વખતે પૈસે ટકે પૂર હતું, તે શહેર ઉપર તુટી પડ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી નિરાંતે શહેર લુંટયું, પણ કોઈ સામું થયું જણાયું નહિ. સોનું, રૂપું અને જવાહિર શિવાય એ રાજા બીજા કશાને છેડ્યોજ નથી, પણ જે માલ લુંટમાં આવ્યો, તેની કિંમત ૧૨૦૦૦૦૦) બાર લાખ પૌન્ડની અંકાઈ હતી. આ હકીકત આ જગ્યાએ જણાવવાની જરૂર તો નહિ, કારણ એ ભરૂચને લાગુ પડતી નથી, પણ એટલુંજ જણાવવા ખાતર દાખલ કરી છે કે ઐરંગજેબનું ખર્ચ વહાલામાં વહાલું શહેર સુરત, ભરૂચ શહેરની પડોશમાં છે, તે તે વખતે કેવું શ્રીમંત હતું, તેનો ખ્યાલ વાંચનારાઓને સહેજ આવી જાય. મું. ગે. ભાગ ૧, પાનું ૮૬ નોટ ધનાઢયનાં ઘરો લુંટયાં હતાં.)

હવે જ્યારે સુરત પોતાના વહેપાર ધંધાથી આવી લક્ષ્મીની લહેર ભોગવતું હતું, ત્યારે ભરૂચ કે જે સુરત કરતાં તે વખતે વહેપાર ધંધામાં ઉતરતું નહિ હતું, બલકે કંઈક દરજ્જે ચઢી-આતું હતું, તે ભરૂચનો તે વખતની સ્થિતિ કેવી હશે; તેનો વાંચનારાઓના મનમાં ખ્યાલ આવશેજ,

ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં શિવાજીએ સુરતને બીજી વાર ખાલી કર્યું. બીજી વરસે સને ૧૬૭૧ માં ભરૂચ ઉપર દરીઆ માર્ગે લશ્કર મોકલવાની તૈયારી કરી હતી, પણ દક્ષિણમાં કાંઈ ગરબડ સંભળાઈ, તેથી ભરૂચ ભાગ્યશાળી નિવડ્યું, અને શિવાજીનું તૈયાર થયેલું લશ્કર ભરૂચ તરફ નહિ આવતાં દક્ષિણ તરફ ગયું. (ગે. વો. ૧, પાનું ૩૮૭.)

ઇ. સ. ૧૬૭૫ માં શિવાજીનો સેનાપતિ હંબિરાવ નર્મદા પાર ઉતરી ભરૂચ આવી પહોંચ્યો, ને જે કોટ ઔરંગજેબે ભાંગ્યો હતો, તેજ કોટને રસ્તે શહેરમાં પેઠો ને ભરૂચ હુંટ્યું. આજ સારમાં પહેલ વહેલું શિવાજીનું લશ્કર નર્મદા પાર ઉતર્યું. (ટ્રાંટડક પાનું ૧૬૪.) (ગે. વો. ૨, પાનું ૪૬૮ ભરૂચ.) (ગે. પાર્ટ ૧, વો. ૧, પાનું ૩૮૭.)

ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં શિવાજી ગુજરી ગયા પછી તેનો દીકરો શંભાજી ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે એકાએક આવી ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં ભરૂચ હુંટી લીધું. આ રીતે ભરૂચ એક દાયકામાં બે વાર ખાલી થયું અને તેણે મરાઠાઓને તૃપ્ત કર્યા (ટ્રાંટડક પાનું ૨૪૨.) (ગે. વો. ૨, પાનું ૪૬૮, ૪૬૯ ભરૂચ.) (ગે. પાર્ટ ૧, વો. ૧, પાનું ૩૮૭, ૩૮૮.)

જે કોટ ઔરંગજેબે પોતેજ ભાંગ્યો હતો, તેજ રસ્તે મરાઠાઓ આવી શહેરની પાયમાલી કરી ગયા. એ ખબર ઔરંગજેબને થતાંજ તેણે પોતે ભાગેલા કોટના ભાગને સમરાવવાનો હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં કોટ ફરી તાજે થયો. આથી પોતે દીધેલો શ્રાપ ૨૫ વરસે પોતેજ માથે ચઢાવ્યો. (ગે. વો. ૨, પાનું ૪૬૯ ભરૂચ.)

હવે વાંચનારના મનમાં કદાચ એમ પણ આવે કે જ્યારે મરાઠાઓએ બે વાર સુરત અને બે વાર ભરૂચ હુંટ્યું, તો શું ઔરંગજેબનાં માણસો મરાઠાઓની સામું નહિ થયાં હોય ? પણ “ ઘર પુટે ઘર બાય ” એવું બન્યું હતું. ઔરંગજેબનો દીકરો અકબર આ વખતે ગુજરાતનો સુબો હતો, તે મરાઠાઓને મળી ગયો હતો. તેનું કારણ કે જ્યારે રાજ્ય ગાદી ખાલી પડે છે, ત્યારે હંમેશાં ભાઈ ભાઈઓમાં તકરાર ઉઠે છે અને જબરો હોય

તે ફાવી જાય છે, તો આ મરાઠાઓ જે હાલ જોર પર આવેલા છે, તેઓ એને ગાદી મળવામાં મદદગાર થઈ પડે. એ આશાથી ગુજરાતથી મરાઠાઓને હાંકી કાઢવા જે લશ્કર આવતું, તે લશ્કર મરાઠાઓ લુટફાટ કરી ગયા પછીજ આવતું હતું. (ગે. વો. ૧, ભા. ૧, પાનું ૩૮૭.)

ઇ. સ. ૧૬૯૧ માં ઔરંગઝેબને ખબર થઈ, કે સૈયદ સાલુ નામનો ભરૂચનો એક મુસલમાન, વટલેલા હિંદુ જેઓ મોમનાથી ઓળખાતા હતા, તેમનો ધર્મગુરૂ થયો છે. મોમના એના અંગુઠા ઘોઈ પીએ છે, તો એ સૈયદમાં શું દૈવત છે, તે જોવા સારૂ તેને દિલ્હીમાં પોતાના દરબારમાં બોલાવવા હુકમ કર્યો. ધર્મગુરૂએ બાદશાહ શું કરશે, એવી હેબકમાં આપઘાત કર્યો. આથી મોમનાઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને હુલ્લડ કરી ભરૂચના કિલ્લાનો કબજો કરી બેઠા. આ તોફાનીઓને શિક્ષા કરવા વડોદરાના સુબાને ભરૂચ મોકલ્યો. તે થોડીવાર તો ફાંચ્યો નહિ, પણ તજવીજ કરતાં; જે જગ્યાએ ચોકો નહિ હતી તે જગ્યા તરફ નિશરણી મૂકી કોટ ઉપર લશ્કર ચઢી ગયું, ને દરવાજા બોલી નાખ્યા. તે મોમનાઓ બહાદુરીથી લઢયા તો ખરા, પણ આખરે હાર્યા અને માર્યા ગયા. (મુ. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૨૮૮.)

જે વખતે મરાઠાઓ શહેર લુટી રહ્યા હતા, તે વખતે અંગ્રેજોનો વહેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો; પણ અંગ્રેજોમાંના એક એવરી નામના અંગ્રેજ ચાંચીઆએ મકકે હજ કરવા જનાર મુસલમાન જાત્રાળુઓનાં વહાણો લુટ્યાં, તેથી ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં સુરત અને ભરૂચના અંગ્રેજ વહેપારીઓને કેદમાં ઘાલી દીધા, તેથી થોડી મુદત વહેપાર બંધ કરવો પડ્યો. (ગે. ભરૂચ ભા. ૨, પાનું ૪૬૯.)

ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં જુની અને નવી મંડળી (કંપની) જોડાઈ ગઈ, એટલે લેગો વહેપાર કરવા લાગી, ત્યારે ભરૂચમાં વહેપાર માટે અંગ્રેજોની કોઠી હતી. આ કોઠી અને ડચ લોકોની કોઠી અરાઢમાં સેંકડાના મધ્ય ભાગમાં ભરૂચમાંથી કાઢી નાખી હતી અને ભરૂચમાં વહેપાર બંનેએ બંધ કર્યો હતો.

૩૫ લોકો તો જ્યારે અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં ભરૂચ લીધું, ત્યારે ભરૂચમાં વહેપાર કરતા માલમ પડતા હતા. (ગેઝીટીઅર ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૪૬૬.)

ઇ. સ. ૧૭૨૨ માં જ્યારે નિઝામુલ્મુલ્કે દિલ્હીની દિવાન-ગીરો છોડી, ત્યારે દિલ્હીના બાદશાહ મહમદશાહે નિઝામુલ્મુલ્કને ભરૂચની જાગીર આપી, તેથી ભરૂચ નિઝામની ખાનગી મિલકત થઈ. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૩૬૫ નોટ.)

નિઝામુલ્મુલ્કે ભરૂચમાં પોતાના તરફથી અબદુલ્લા નામના એક બહાદુર અમલદારને વહિવટ કરવા નિમ્ણે હતો. એ અબદુલ્લાબેગને ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં નિઝામુલ્મુલ્કે નેક આલમખાનનો ઇલકાબ આપ્યો. એ નેક આલમખાન એ સાલથી ભરૂચનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગ્યો. (ગે. ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૪૬૬)

ભરૂચમાં જે સ્વતંત્ર નબાબો થયા, તેમાં એ પહેલો હતો. એ નવાબ બે વરસ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં ગુજરી ગયો. એની પછી એનો દીકરો મિરજાબેગ તખ્તનશિન થયો. એણે પણ નેક આલમખાનનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં બાહરાવ પેશવા ગુજરી ગયો, તેને અત્રે નર્મદા કાંઠે ઘણા માનપૂર્વક અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં મિરજાબેગના વખતમાં દામાણ ગાય-કવાડે ભરૂચને ઘેરો ઘાલ્યો. આ શહેર દામાણ પોતે તથા તેના બાપ પિલાણ કબજે કરવાને ટાંપી રહ્યા હતા, કારણ કે શહેરની આસપાસ મજબુત કિલ્લો અને તે એક ટેકરી ઉપર હોવાથી તથા નર્મદા નદીના મોટા સુખને લીધે એ જગ્યા દરેક રાજા પસંદ કરતો હતો. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૩૨૪.)

જ્યારે દામાણનું લશ્કર ભરૂચ આવ્યું, ત્યારે નેક આલમખાન શહેરનો બચાવ કરવા તૈયાર થયો અને નિઝામને મદદ સારૂ પત્ર લખી મોકલ્યો. આ પત્ર નિઝામને પહોંચતાં, તેણે દામાણને લખી મોકલ્યું કે એ ભરૂચ અમારી ખાનગી મિલકત છે, માટે તમારે એને છેડવું નહિ. દામાણએ તરત ઘેરો ઉઠાવી લીધો અને સોનઘડ તરફ ગયો. વળી એમ પણ કહેવાય છે,

કે દામાજી લઢાઈ ન કરે માટે નેક આલમે ભરૂચના પુરબનું જે દાણુ (જકાત) આવે છે, તેમાં તેનો હિસ્સો ઘાલી આપ્યો, તેથી દામાજી ઘેરો ઉઠાવી પાછો ગયો. એજ સાલથી ભરૂચના પુરબની જે જકાત આવે તેમાં ગાયકવાડનો હિસ્સો દાખલ થયો. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૩૨૪.)

ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ બાદશાહની પરવાનગીથી અત્રે ટંકશાજી નીકળી અને શિક્ષા પઠવા શરૂ થયા. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૨૮૪.)

ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં મિરજાબેગ ગુજરી ગયો, તેની પછી તેનો ભાઈ મુઘલબેગ ગાદી ઉપર બેઠો. એ ત્રણ મહિનામાં ગુજરી ગયો, તેથી ગાદીને માટે અબદુલ્લાબેગના પૌત્રો માંડો માંડે લઢી મર્યા. બે વરસ ગાદી ખાલી રહી. એજ સાલમાં એટલે સન ૧૭૫૨ માં નિઝામુલ્મુલ્ક ગુજરી ગયો. ત્યાર પછી નિઝામના વંશજેએ ભરૂચની માલકીનો હક છોડી દીધો હતો, ફકત ગાયકવાડનો પુરબની જકાતમાં હક હતો, એ શિવાય ભરૂચ તદ્દન સ્વતંત્ર હતું. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૩૩૪ તથા ભ. ગે. વો. ૨, ૪૬૬-૭૦.)

અબદુલ્લાબેગના પૌત્રો માંડો માંડે લઢતા હતા, તે લઢાઈનો અંત લાવવો જોઈએ; એ કારણથી સુરતના સૈયદ ઇદ્રુસ વચ્ચે પડ્યા ને અબદુલ્લાબેગના પૌત્ર મિરજા અહમદબેગનો હક વ્યાજબી ધારી તેને ગાદી નશિન કર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં મિરજા અહમદબેગના વખતમાં ખં-લાતના નવાબ મોમિનખાન, ખાલાજી પેશવાને મળવા પુને ગએલો, ત્યાંથી મુંબઈ જઈ વહાણને રસ્તે સુરત જઈ ત્યાંથી ભરૂચ આવવાથી નવાબે તેની સારી પરોણા આકરી કરી હતી. વળી એજ સાલમાં અંત્રેજેએ સુરતનો કબજો લીધો, તેથી ભરૂચના પુરબની જકાતમાં સુરતના નવાબનો જે હિસ્સો હતો, તેના માલીક અંત્રેજે થયા. આ કારણથી અંત્રેજેનો ભરૂચમાં પગ પેઠો.

ઇ. સ. ૧૭૫૮-૫૯ માં ભરૂચમાં ગોસાંઈ લોકોનું ટોળું આવેલું, તેઓ ઘણા માણસો હોવાથી શહેરમાં અને પરગણામાં તોફાન કરતા હતા. તેમને નવાબ અહમદબેગે પોતે જાતે નસાડી

મૂકયા. ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં નવાબે ખંભાતના નવાબ મોમિન-ખાનની મદદથી જંબુસર આગળ મરાઠાઓને હરાવી જંબુસર જીત્યું હતું. (ગુ. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૩૪૫.)

ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં અહમદાબેગ ગુજરી ગયો, તેની જગ્યાએ તેનો દીકરો મોબુજખાન ગાદી નશિન થયો. આ ભરૂચમાં છેલ્લોજ મુસલમાન રાજા થઈ ગયો.

ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં ગુજરાતનું રાજ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી તે અંગ્રેજ સરકારે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં ભરૂચ જીતી લીધું, ત્યાં સુધી મુસલમાન શિવાય બીજા કોઈ જાતે ભરૂચ ઉપર અમલ કર્યો નથી. મુસલમાનોનો અમલ આ શહેરમાં ૪૬૮ વરસ રહ્યો.

આ છેલ્લા નવાબ મોબુજખાનનું* રાજ્ય શા કારણથી અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું, તે જણાવ્યા પહેલાં એ નવાબ વિષે કાંઈ વિવેચન કરવું જરૂરનું છે.

આ બહાદુર મુસલમાન નવાબ જાતે સુન્ની હતો અને ધર્મચુસ્ત છતાં પોતાની રૈયતના ધર્મમાં હાથ ધાલતો હતો નહિ. જાતે ધર્મિષ્ઠ, ઉદાર, માયાળુ, દયાળુ, ગરીબોની દાદ સાંભળનાર અને રૈયતને સુખ આપનાર એવો રાજા કઈ પ્રજા ના પસંદ કરે ? એના આવા ગુણોને લીધે પ્રજા એને ઘણી ચહાતી હતી.

તેનું ઉંચા કદનું શરીર, લાંબી ડાક, ગૌર વર્ણ, તે સાથે ગાલ અને હોઠ ઉપરની લાલાસ, તિણું નાક, સુઘડ પણ સાદો પોશાક જોઈ કોઈ પણ અતરાપો માણસ એમ કહી શકે કે આ કોઈ ખરો ખાનદાન રાજવંશી છે. એ ઘણો હિમ્મતવાન હતો,

* છેલ્લા નવાબ મોબુજખાનની મુ'બઈ જવાની તથા ત્યાંથી પાછા આવવાની તેમજ તેની સાથે જે બદાઈઓ થઈ, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું તથા પાછળથી એનો કેવી રીતે અંત આવ્યો, તેમજ એનો દીકરો વિલાયત ગયા વિગેરેની હકીકત ગેઝીટીઅર ભરૂચ ભાગ ૨ પાને ૪૬૯-૭૦-૭૧-૭૨ મે પાને છે, તે ઉપરથી તથા નવાબના કિરસામાં જે લખાણ છે તે ઉપરથી તથા એદલજી ડોસાભાઈના અંગ્રેજી ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરથી લખ્યું છે.

તેથી મરાઠાઓ જેઓની, એતું રાજ્ય સર કરવાની ઘણીજ ઇન્ટેન્ડરી હતી, તેઓ એનાથી ડરતા હતા અને એજ કારણથી તેઓ એના હોસ્ત થઈ પડ્યા હતા.

આ નવાબે શહેર બહાર હવા ફેર સાડ મોટો બાગ કરાવ્યો હતો, તેમાં જુદી જુદી જાતના ફળ ફળાદી, પુલો વાવી દીધાં હતાં. તેમાં કેટલાંએક કુવા તથા હોઝો પણ બનાવેલા હતા. હોઝોના પુવારામાંથી ફરફર પાણી ઉડયાજ કરતું હતું, તેથી ગરમીના દિવસોમાં શાંતિ વળતી હતી. એ બાગમાં રૈયતને પણ જવાની છુટ હતી. એ બાગનું નામ પોતાના બાપના નામ ઉપરથી અહમદબાગ આપેલું હતું. એ જગ્યાને આજ પણ અમજદબાગ કહે છે.

સુરતના નવાબનો ભરૂચના પુરજાની જકાતમાં જે હક હતો, તે હક ભરૂચના નવાબે કેટલાંએક વરસનો સુરતના નવાબને આપેલો નહિ અને સુરત અંગ્રેજી અમલ નીચે આવવવાથી, તે હક વસુલ કરવાનો અંગ્રેજોનો હક થયો. એ હક તથા નવાબે અંગ્રેજો પાસે તેમના કાપડ ઉપર ધારા કરતાં વધારે જકાત લીધેલી, તે વધારાનાં નાણાં મળી દોઢ લાખ રૂપીઆનું અંગ્રેજોએ નવાબ પાસે લહેણું કાઢ્યું. એ લહેણું વસુલ કરવા અંગ્રેજ સરકારે નવાબ ઉપર પત્ર લખી મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૧.

આ પ્રસંગમાં સુરતની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં કોળી લોકોએ તોફાન મચાવેલું, તેઓને વશ કરવા લશ્કર તૈયાર કરેલું જોઈ ડરીને ભરૂચનો નવાબ દેવું અદા કરી દેશે, એવું અંગ્રેજોએ ધારેલું, પણ નવાબે તો તેમના કાગળને પતજ કર્યો નહિ.

નવાબ તરફથી કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ, તેથી એજ લશ્કર જળમાર્ગે ભરૂચ મોકલવા સુરતના અંગ્રેજ અધિકારીઓને મુંબઈ સરકારે હુકમ કર્યો. આ હુકમનો અમલ તાત્કાલ કર્યો નહિ, પણ મુંબઈ તા. ૨૧ મી એપ્રિલ સને ૧૭૭૧ ને રોજ સુરતથી લખી મોકલ્યું કે જળમાર્ગે લશ્કર નહિ મોકલતાં પગરસ્તે લશ્કર મોકલીશું. આ ઉપરથી મુંબઈથી એવો હુકમ થયો કે લશ્કર ભરૂચ મોકલવાની જરૂર નથી, પણ મુંબઈ મોકલી દો. મુંબઈ સરકારના હુકમ ઉપર ધ્યાન નહિ આપતાં સુરતમાં તો લશ્કરની તૈયારી

કરવા માંડી. એ તૈયારી કરવામાં પણ ઢીલ થઇ. આખરે તા. ૨૭ મી એપ્રિલે કર્નલ “કે”ની સરદારી નીચે લશ્કરે ભરૂચ તરફ કુચ કરી. કર્નલ “કે”ને ગેમળીરના હુકમ મુજબ કામ કરવાનું હતું. એ ગેમળીરને મુખ્ય સરકારે ભાંજગડ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ લશ્કર સાથે બક્ષીની સરદારી નીચે સુરતના નવાબનાં ૭૦૦ માણસો પણ ભરૂચ તરફ આવ્યા હતા.

આણી તરફ મોળુજખાન નવાબે પણ તૈયારી કરી હતી. ખંભાતનાં નવાબની તથા ફતેહસિંહ ગાયકવાડની મદદ માગવા નવાબે લીકાકા મોકલ્યા હતા. ખંભાતનો નવાબ તો આવ્યો નહિ, પણ ફતેહસિંહ તો પોતાનું લશ્કર લઇને ભરૂચ આવ્યો, ને તેણે ઝાડેસર ગામમાં મુકામ કર્યો. ફતેહસિંહની મતલબ જુદીજ હતી. તે એવો ઘાટ ઘડીને આવેલો કે નવાબ શહેર છોડી લઢવાને નીકળે કે તરત શહેરમાં ઘુસી જઇ શહેરનો કબજો કરી લેવો.

નવાબ ફતેહસિંહની મતલબ સમજી ગયો, તેથી તેને એવું કહાવ્યું કે તમારા માણસોમાંનું કોઇ પણ શહેરમાં પેસે નહિ. શહેર બહાર રહે અને તમારી મદદની જરૂર પડશે તો કહીશ. ગાયકવાડી લશ્કરને નવાબે જોઇતી ચીજો પૂરી પાડી, દોસ્તીનો હક તેથી ફતેહસિંહે હાલો ચાલો જોયા કર્યો અને પોતાનું લશ્કર ઝાડેસર ગામમાંજ રાખ્યું.

નવાબે પોતાનું લશ્કર પોતાના બક્ષી તથા અનારઉલ્લાખાનની સરદારી નીચે નર્મદા પાર ઉતાર્યું. આ બે સરદારો વરીઆવ ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા, ત્યાં ગેમળીરના લશ્કર સાથે સહેજ ચક્રમક ઝરી. ગેમળીર તરફથી બે એક ગોળા આવ્યા, તેથી સવારો પાછા આવ્યા. સરદારોએ જઇ નવાબને હકીકત કહી. નવાબે દુશ્મન ઉપર એકદમ તુટી પડવા હુકમ આપ્યો. બીજે દિવસે તેઓ ગયા, ત્યારે અંગ્રેજોની છાવણી કીમ નદી ઉતરી કોસંબા ગામમાં પડેલી નવાબના માણસોના જોવામાં આવી.

આ હકીકતની નવાબને જાણ થતાં પોતે જાતે બીજા લશ્કર સાથે નર્મદા પાર ઉતર્યા. ઉમરવાડા સુધી અંગ્રેજોનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું. એજ જગ્યાએ બન્ને લશ્કરનો મુકાબલો

થયો, તેમાં પહેલાં તો નવાબની ફતેહ થયાનાં ચિન્હ દેખાયાં, પણ એ સરદારો ઘાયલ થયા તથા એક માર્યો ગયો, તેથી નવાબના માણસો શહેર તરફ પાછા ફર્યા. આ લઢાઈમાં અંગ્રેજોના થોડા માણસો તથા નવાબના ઘણા માણસોનો ઘાણ વળ્યો. નવાબ એ લઢાઈમાં સામેલ ન હતા, જો તે આ પ્રસંગે હાજર હોત તો આ પરિણામ આવત નહિ. આ વખતે એ ડોસા તળાવડી આગળ હતા; કારણ કે એને ગેમખીરની ખીક હતી, કે રખેને નદી પાર ઉતરી શહેરમાં પેસી કેર વર્તાવે.

નવાબનું સઘળું લશ્કર શહેરમાં આવ્યું. કિલ્લાનો ખરોખર બંદોબસ્ત કરી દરેક સરદારને મોરચાઓ વહેંચી આપ્યા. તા. ૧ લી મેને રોજ અંગ્રેજોનું લશ્કર નર્મદાને સામે કાંઠે જોવામાં આવ્યું.

બાજે દિવસે નદીના એક બેટ ઉપર મુકામ કરી અંગ્રેજોએ કોટ તરફ બંદુકો ફેડવા માંડી. આણી તરફ નવાબના માણસોએ પણ અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર બંદુકોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો. અંગ્રેજોની બંદુકોના જોરથી કોટમાં બાકું પડ્યું. તે રસ્તે થઈને શહેરમાં પેસવાનું કરવા સાફ એક ટુકડી બોટમાં બેઠી, પણ પાણીના જોરથી હોડીઓ ખેંચાઈ ગઈ, તથા શહેરમાં આવવાનું બન્યું નહિ. સારે ભાગ્યે નવાબનું દાડખાનું જે અંગ્રેજો ઉપર ફેડતા હતા, તેનો એક ગોળો અંગ્રેજોના દાડખાના ઉપર પડવાથી અંગ્રેજોનું દાડખાનું સળગી ઉઠ્યું ને ઘણાખરો માલ બળી ગયો.

લઢાઈના મેદાનમાં સભા થઈ, તેમાં એવું ઠર્યું કે ચોમાસું ખેસવાની તક છે, માટે પાછા સુરત જવું એજ ઠીક છે. એ વિચારથી અંગ્રેજી લશ્કર સુરત તરફ પાછું ફર્યું.

લઢાઈની તૈયારી થઈ, તે મુંબઈ સરકારની મરજી વિરુદ્ધ થઈ અને પરિણામ લાલકારક નિવડ્યું નહિ, તેથી જે અંગ્રેજી અમલદારોએ લઢાઈ કરવાનો મત આપેલો હતો, તેમની બાબતમાં તજવીજ થવા એક કમિટી નિમાઈ. એ તજવીજનું પરિણામ એ આવ્યું કે મી. રૂપર નામના સુરત ખાતેના મુખ્ય અમલદારને નોકરીથી દૂર કર્યો ને બીજાઓને સખત ઠપકો આપ્યો.

નવાબને લાગ્યું કે જે ફતેહ મળી છે તે ખુદાની મહેર-

ખાનીથીજ મળી છે, તેથી વિચાર કર્યો કે પીરોની દરઘા ઉપર જઈ મુખારકબાદીની ખુશબકતીનો ફાતીઓ પઢવો. આ હેતુથી ખુજરગોની દરઘા ઉપર લશ્કર સાથે સવારી કાઢી દરેક પીર તથા દરઘાએ જઈ ફાતીઓ પઢવો.

ફતેહસિંહ ગાયકવાડનો ઉપકાર માની તેમને તેમના લશ્કર સાથે વડોદરે જવાની રજા આપી, તેથી ગાયકવાડનું લશ્કર વડોદરા તરફ ગયું.

અંગ્રેજ સરકારે જે લહેણું નવાબ પાસે કાઢેલું, તેની ભાંજગડ પોતાની જાતેજ કરવી; એ હેતુથી નવાબે મુંબઈ સરકારને એક પત્ર લખી મોકલ્યો, તેમાં પોતે મુંબઈ આવવાનું જણાવ્યું હતું. આ પત્ર તા. ૩૦ જુલાઈ સને ૧૭૭૧ ને રોજ મુંબઈ સરકારને પહોંચ્યો. ચોમાસુ વિલ્લાબાદ નવાબને સાડું મુંબઈથી વહાણો મોકલ્યાં, તેમાં બેસી તા. ૪ થી નવેમ્બરને દિવસે નવાબ મુંબઈ પહોંચ્યા. મુંબઈમાં નવાબની સારી રીતે ખરદાશ કરવામાં આવી હતી, તથા માન પાન પણ સાડું આપ્યું હતું.

મુંબઈમાં નવાબને જે માન મળેલું, તે વિષે તથા પોતે પાછા ભરૂચ આવવા તૈયારી કરી, તે વિષે જે જે હકીકત બની હતી, તેનું સવિસ્તર ખ્યાન “ ભરૂચનો કીસ્સો ” એ નામની ચોપડીમાં અત્રેના મોબેદ બેરામજી ફરદુનજીએ લખેલું છે, તેમાં આપેલું છે, તેથી તેનું વધારે વિવેચન કર્યું નથી, છતાં સહેજ ટુંકામાં લખાણની મતલબ લેવામાં આવી છે.

“ નવાબ મોબુજખાનનો વાવટો મુંબઈના ખારામાં ફરફર ઉડતો જણાતાં અંગ્રેજી અમલદારો તેના માન ખાતર તેને લેવા ગયા. નવાબ ઉતર્યા, તે વખતે તોપોના ધડાકા સંભળાયા. એક યુરોપીઅન રીત મુજબનો શણગાર આપેલો મોટો ખંગલો નવાબને સાડું ખાસ રાખેલો, તેમાં નવાબે મુકામ કર્યો. નવાબની સાથે જે માણસો આવેલા, તેમણે જે જે વસ્તુ માગી તે તાતઘા મોકલવામાં આવી હતી. કાઉન્સિલરો મળ્યા તથા બીજા અમલદારો પણ મળ્યા અને દરેકે નજરાણું પણ નવાબને કર્યું.

હવે બીના એવી બની કે નવાબે કેટલોંએક કીમતી સામન પગરસ્તે મંગાવેલો, તે સુરતના રાજ્યની હદમાં પેશવાના

સરદાર નાગોજીએ લુટી લીધો. નવાબ તો આ સામનની પાણીની પેઠે રાહ જોતા હતા, પણ સમાચાર તો માઠા આવ્યા. નાગોજી ઉપર નવાબ ઘણાજ ગુસ્સે થયા. અંગ્રેજી અમલદારોને આ વાત જાણવામાં આવ્યાથી મુંબઈ સરકારે પેશવા સરકારના દરબારમાં પુને લીકાકો લખી મોકલ્યો, પણ ત્યાંથી કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ, તેમ કાંઈ પણ તે દરબાર તરફથી તજવીજ થઈ હોય એમ પણ જણાયું નહિ.

આ વખતે વેડરબર્ન નામનો એક જુવાનીઓ મુંબઈની કાઉન્સિલમાં કાઉન્સિલરની તથા સરદારની પદવી ભોગવતો હતો. તેણે તથા બીજા અંગ્રેજોએ નવાબને બોલ્યો આપી પોતાની ગાંઠનો ઘણો ખર્ચ કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ નવાબને ઉમદા નજરાણાં પણ કર્યાં. તે નવાબે તથા તેના માણસોએ ઘણી ખુશી સાથે કબુલ રાખ્યાં. આ બધું છતાં અંગ્રેજી અમલદારોની આગતા સ્વાગતા કરવાનું નવાબના દીલમાં કાંઈ આવ્યુંજ નહિ.

આ વખતે મુંબઈમાં મી. હોર્નબી નામનો ગવર્નર હતો, તેણે તથા તેની બાનુએ પણ નવાબની ઘણી આગતા સ્વાગતા કરી હતી. ગવર્નરને નવાબ મળતા હતા, તેથી નવાબ ઉપર ગવર્નર મી. હોર્નબીની ઘણી મહેરબાની હતી, તેણે પણ નવાબને બોલ્યો આપી હતી, અને મી. હોર્નબીને તથા તેની મડમને નવાબની લાગણી ઘણી હોય એમ દીસતું હતું.

નવાબના એક ઉમરાવે નવાબને કહ્યું કે જે નજરાણાં લીધાં છે તેનો ખદલો દરેકને આપવો જોઈએ, તેમ મી. હોર્નબી ગવર્નરે પણ એ બાબત સૂચવ્યું હતું. નવાબે જવાબ આપેલો કે મારો સામન પગરસ્તે આવતો હતો, તે મરાઠાઓએ લુટી લીધો, તો હું શું કરું ? લાચાર છું.

નવાબને બે ત્રણ માસ મુંબઈમાં થયા, જાણી એનાં કુટુંબીઓએ નવાબને ભરૂચ પાછા બોલાવવા ભરૂચથી વહાણ મુંબઈ મોકલ્યું. પોતાનાં ખર્ચાંને મળવાની ઘણી ઇન્ટેન્સરી હોવાથી વહાણ તેડવા આવેલું જોઈ નવાબનું મન એકદમ મુંબઈથી ઉપડવાનું થયું. તરતજ ગવર્નર સાહેબને ત્યાં ગયા ને તેઓને કહ્યું કે મારો જીવ હવે મારા બાળખર્ચાંમાં ગયો છે, માટે હું આજેજ

ભરૂચ તરફ ઉપડું છું, મને તેડવા સાડ વહાણ આંચું છે. ગવર્નર સાહેબે તથા તેની મડમે નવાબને મુંબઈમાં એક બે માસ વધારે રહેવાને બહુજ આગ્રહ કર્યો, પણ તે એકના બે થયા નહિ.

આ વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાં વેડરબર્ન ત્યાં આંચ્યો. એણે નવાબની સારી ખાતર કરેલી, તેના બદલાની આશા તો હોય એમાં નવાઈ શી? તેમાં નવાબનું ઉપડવાનું બહુયું એટલે શું પૂછવાનું?

વેડરબર્ન કહ્યું કે નવાબ સાહેબ! જેમખીર ભરૂચ આંચ્યો તે વખતે દારૂખાનું તથા બીજે જે સામન પુકાઈ ગયો, તેની નુકશાની તથા જે લહેણું તમારી પાસે નીકળે છે, તે મળી ચાર લાખ રૂપીઆ થયા, તેનો શું જવાબ દો છો એ નક્કી કરો, ને પછી તમારે જવું હોય તો સુબે જાઓ. આ બાબત નવાબને ને વેડરબર્નને ઘણી હેંસાતોશી થઈ. આખરે ચાર લાખ રૂપીઆ બે વરસમાં પુરા કરી આપવા એવો ઠરાવ થયો. પહેલો હપતો છ માસ પછી આપવો, એવું નક્કી કરી નવાબ ત્યાંથી ઉઠયા, ને ઘેર આવી, જવાની તૈયારી કરી તેજ દિવસે વહાણમાં ચઢી બેઠા. આઠ દિવસે સુરત આંચ્યા, ત્યાં પોતાનો માલ લુંટાયો તે બાબત ત્યાંના નવાબને ઠપકો આપ્યો ને ત્યાંથી ભરૂચ આંચ્યા.

મુંબઈમાં નવાબે ઉપલી સરત કબુલ કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજી માલ ઉપર ભરૂચમાં અંગ્રેજોનો જે માલ આંચ્યો ગયો હોય તેની જે જકાત લીધી હોય તે પણ પાછી આપવાની સરત કરી હતી.

પહેલો હપતો બે લાખ રૂપીઆ આપવાનો હતો, તે લેવાનો વખત નજીક આંચ્યો, એટલે મુંબઈથી મી. મોરલી ભરૂચ આંચ્યો. નવાબ તરફથી સંતોષકારક જવાબ નહિ મળવાથી મી. મોરલીને મુંબઈ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો.

નવાબે બહુયું કે અંગ્રેજ સરકાર કબુલ કરેલાં નાણાં લીધા શિવાય રહેશે નહિ, તેથી મુંબઈ સરકારને એક પત્ર લખી મોકલ્યો. એ પત્રમાં જણાવેલું કે પહેલા હપતાનાં નાણાં હું આપીશ. આ ઉપરથી મી. મોરલીને મુંબઈથી પાછો ભરૂચ મોકલ્યો.

આ વખતે લલુભાઈ કરીને અત્રેનો એક મોઢ વાણીઓ નવાળ મોબુજખાનનો દિવાન હતો, તેનું નવાળ આગળ ઘણું ચલણ હતું. લલુભાઈ કહે તે સવાવીશ, ખીનનું કવચિતજ સાંભળતો હતો. નવાળની પાસે આ વખતે ખારથી પંદર હજાર માણસનું લડાયક લશ્કર હતું. એ લશ્કર ગમે તે વખતે ગમે તે દુશ્મનને પુરું પડે એવું હતું. ગેમખીરની સાથે લઢાઈ થઈ, તેમાં ઘણાં નાણાં ખરચાઈ ગયાં હતાં, તેથી તીજેરી પણ ખાલી થઈ હતી. લલુભાઈએ નવાળને સલાહ આપી કે હવે અંગ્રેજો સાથે સલાહ થઈ છે, તો તેમનો હવે કાંઈ ભો રહ્યા નથી, માટે લશ્કરનો ભારે ખર્ચ રાખવાની જરૂર નથી. જે લઢાઈમાં નાણાં ખરચાયાં છે તે તથા જે નાણાં અંગ્રેજોને આપવાનાં છે, તે ખાળત રૈયત ઉપર કર વધારો કે નાણાં વસુલ થાય.

આ વાત નવાળના મનમાં એવી ઠસી કે નવાળે ત્રણ હજાર માણસોને રાખી ખીન લશ્કરનાં માણસોને રજા આપી, કે જે માણસોનો કેટલીએક મુદતનો પગાર પણ આપવાનો ખાકી હતો. લોકો ઉપર વેરા નાખ્યા, અને તે એવા ભારે કે તેઓથી આપવાનું બનેજ નહિ, તેથી આખા રાજ્યમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. નવાળ જે લોકોના મનમાં આત્મારામ હતો, તે શેરીએ શેરીએ અને ઘેરેઘેર નિંદાપાત્ર થયો.

મી. મોરલીએ આવી શહેર બહાર મુકામ કર્યો. નવાળે કેટલુંએક રોકડ નાણું તથા જનસો એક પેટીમાં ભરીને મોકલી, પહેલો હપતો પુરો કર્યો. આ જનસોમાં ખેરાંને પહેરવાની કાંટલી તથા ખીજી જનસો હતી, તે સાથે નવાળને પગે પહેરવાની રૂપાની પાવડીઓ પણ હતી. આ ખજાનો લલુભાઈએ પોતાના એક મળતીઆ સાથે મોકલ્યો. પેટી ખોલીને મી. મોરલીએ જોયું તો કાંટલી વગેરે ખીજી ખેરાંને પહેરવાની જનસો તથા પાવડીઓ જોઈ. મી. મોરલીએ પૂછ્યું કે આ શું કહેવાય ? લલુભાઈના માણસે એવી સફાઈથી જવાબ દીધો કે મી. મોરલી ઝાડ ઝાડ થયો. પેલા માણસે મોરલીને કહ્યું કે આ જનસો ખેરાંને પહેરવાની છે, તે તમે પહેરો અને ખેરાં બનો, તેમ આ પાવડી નવાળને પગે પહેરવાની છે, તે આ જુતીઓ તમે લ્યો. આથી મી.

મોરલીને ઘણેજ ગુસ્સો આવ્યો ને મોકલેલી પેટી વહાણમાંથી પાછી ઉતરાવી પેલા માણસને સોંપી મુંબઈ ચાલ્યો ગયો.

મી. મીરલીએ આ હકીકત સરકારમાં જાહેર કરવાથી એવો ઠરાવ થયો કે ભરૂચ એક લશ્કર મોકલી નવાખને આ અપમાનનો બદલો આપવો.

ઈ. સ. ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં મુંબઈથી એક લશ્કર એજ માસના મધ્ય ભાગમાં ભરૂચ આવ્યું. એ લશ્કરનો સરદાર વેડરબર્ન હતો, અને વહાણનો કેપ્ટન વોટસન નામે એક અંગ્રેજ હતો. એ લશ્કર જળમાર્ગે આવી ભાડલુત ગામે ઉતર્યું; ત્યાંથી તેણે પગસ્તે ભરૂચ તરફ કુચ કરી હતી.

વેડરબર્ન આવ્યાની ખબર થઈ, ત્યારે નવાખે લલુભાઈને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું ? લલુભાઈએ કહ્યું કે મીજબાની આપો અને મીજબાનીનો સામન મોકલો. આ ઉપરથી નવાખે મીજબાનીનો સામન અંગ્રેજોને પસંદ પડે એવો મોકલ્યો. વેડરબર્ન આ સામન જોઈ કહ્યું કે ચાર લાખ રૂપીઆ લઈ આવો પછી મીજબાની કબુલ કરીશું. આ જવાબ લઈ નવાખનાં માણસો પાછાં કર્યા ને નવાખને હકીકત કહી.

નવાખે જાણ્યું કે હવે લઢાઈ શિવાય બીજો કાંઈ ઇલાજ નથી, તેથી તેણે તૈયારી કરી, મોરચાઓ બાંધ્યા ને શહેર બહાર માણસો રાખ્યાં. ફક્ત ૭૦૦ આદમી લડાયક હતા, તેમણે એક વાર અંગ્રેજોને પાછા હટાવ્યા ને પછી શહેરમાં આવ્યા અને દરવાજા બંધ કર્યા. અંગ્રેજોનું લશ્કર તો કિલ્લા આગળ આવી પહોંચ્યું. વેડરબર્ન દુશ્મનનું જોર કેટલું છે, તે નક્કી કરવા કિલ્લાની આસપાસ ફરતો હતો, તે દરમિયાન તેને એક ગોળી વાગી. તરતજ ઘોડા ઉપરથી પડી વેડરબર્ન* ત્યાંજ મરણ પામ્યો. કર્નલ ગોરડન એ લઢાઈમાં સામેલ હોવાથી તરતજ તેણે વેડરબર્નની

* સરદાર વેડરબર્નની કબર ભરૂચમાં લાઇનમાં છે. તે ઉપર અંગ્રેજોમાં નીચે મુજબનો લેખ ભરૂચ ગેઝીટીઅર પાતું પૃષ્ઠ ૭૬ મે છપાયેલો હોવાથી તેની નકલ લીધી છે, તેમ તેનો ગુજરાતી તરજુમો પણ મારી સમજ પ્રમાણે અંગ્રેજી નહિ ભણેલાની જાણ માટે અંગ્રેજીની નીચેજ લખ્યો છે.

જગ્યા લીધી અને પોતે સરદાર બન્યો. તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૭૭૨ ને રાજ વેડરબર્નને જે ગોળી વાગેલી, તે કોઇએક યુરોપીઅન પોશાક પહેરેલાએ મારેલી એવો વહેમ છે. (ગે. ભરૂચ વો. ૨, પાનું ૪૬૬ નોટ.)

Extract from the Broach Gazetteer's Page 557.

“ About two hundred yards from the bastion, at the Northwest corner of the fort, is the tomb of Brigadier David Wedderburn, who was killed at the siege of Broach on November the 14th, 1772. The tomb is of brick, seven feet eleven inches long, three feet three inches broad, and three feet high. A large slab placed over the grave bears the following inscription. Here lies the body of Brigadier-General David Wedderburn, Commander-in-Chief of the Honourable Company's Forces under the Presidency of Bombay. The following letter from one of the first Generals of the age is a most honourable testimony of his very superior military abilities ”:—

“ St. James, July 26th, 1761. This day at noon arrived Major Wedderburn, dispatched by Prince Ferdinand, on Thursday last the 7th instant, with the following letter from His Most Supreme Highness to His Majesty. “ I have the honour to congratulate your Majesty upon a very signal advantage which your Majesty's Arms have this day gained. It is impossible for me to set down every particular of this glorious day. The bearer of this, an officer of distinguished merit, and who has greatly contributed to the happy success of this

day, will give your Majesty an exact account of it. I have the honour to recommend him to your Majesty's Royal favour. (Dated) Upon the field of Kirk Denkun (?) not far from the Hillok, the 16th, July 1761, at 11 o'clock in the forenoon.-Ferdinand, Duke of Brunswick and Luxenburg'. As a proof of His Royal Master's entire approbation of his services in Germany, he received a purse of a thousand pounds, was made Major Commandant of a Battalion when little more than of age. He was made Lieutenant-Colonel in 1762, Colonel and Brigadier General in India in March 1770. Honourable candid, just and sincere, his conduct throughout life in his public and private capacity reflects the highest honour on his memory; the very essential advantages which the Company here reaped from the exertion of his talents, since he has had the chief command of the troops, are incontestable proofs of his abilities in his public capacity; in his private character words would poorly describe the excellence of his heart. Replete with virtues, which did honour to humanity, he lived loved, revered, and respected by his friends and acquaintances, and he fell most sincerely and universally regretted and lamented by all degrees of people. He was killed under the walls of Broach, November 14th, 1772, *Ætat* 32 years and 8 months With the deepest sorrow for his death, the sincerest veneration, regard, and attachment to his memory, the above is inscribed by his Aide-de-Camp and Secretary.

(Signed) **Alexander Maclellen.**

(Signed) **John Mackenzie.**

ગેઝીટીઅર ભરૂચ વો. ૨, ભાગ ૨, પાનું ૫૫૭.

કિલ્લાના વાંચ ખુલામાં ખુરજથી આશરે ૨૦૦ ચાર્ડને છેટે બ્રિગેડીઅર ડેવિડ વેડરબર્ન જે સને ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૪ તારીખે ભરૂચના ઘેરા વખતે માર્યો ગયો હતો, તેની કબર છે. એ કબર ઇંટોથી બાંધેલી છે અને તે સાત ફીટ અગીઆર ઇંચ લાંબી, ત્રણ ફીટ ત્રણ ઇંચ પહોલી અને ત્રણ ફીટ ઊંચી છે. એ કબર ઉપર એક પત્થરની મોટી શિલા મૂકેલી છે, તે શિલાપર નીચે પ્રમાણેનો લેખ લખેલો છે:—

“ મુંબઈ ઇલાકાના નામદાર કંપની સરકારના સેનાધિપતિ બ્રિગેડીઅર જનરલ ડેવિડ વેડરબર્નના શખને આ જગ્યાએ ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યો છે. ”

“ એ વખતના જે અગ્રેસર સરદારો થઈ ગયા તેમાંના એક સરદારે નીચેનો જે કાગળ લખ્યો છે, તેજ એની શ્રેષ્ઠ લશ્કરી કામ સંબંધી હોંશીઆરીનો માનપ્રદ પુરાવો છે. ”

“ સેન્ટ જેમ્સ, ૨૬ મી જુલાઈ, સને ૧૭૬૧. ચાહુ માસની ૬ ઠી તારીખે ગયે ગુરૂવારને દિવસે મેજર વેડરબર્નને બાદશાહના પાટવી કુંવર શાહબદા ફરડિનેન્ડ નીચે લખેલા કાગળ સાથે રવાના કરેલો આજરોજ બપોરે આવી પહોંચ્યો હતો. આ પત્ર મહારાજના લશ્કરે આજરોજ જે યાદ કરવા ભોગ ફતેહ મેળવી છે, તે વિષે આપમે હું ખુબારકબાદી આપું છું. આ યશસ્વી દિવસના દરેક બનાવની નોંધ લેવી એ બને તેમ નથી. ”

“ આ કાગળ લાવનાર વખાણવાળે ભાયકીવાળો અમલદાર છે. આજરોજ જે કલ્યાણકારી (યશસ્વી) ફતેહ અમને મળી છે, તેમાં એની ઘણી મદદ હતી. એ અમલદાર આપ મહારાજને એ લઢાઈનો બરાબર અહેવાલ કહેશે. એ સરદાર ઉપર આપ મહારાજની બાદશાહી મહેરબાની રાખવા અમારી ભલામણ છે. ”

કર્કડેનકનની લશ્કરી છાવણી
ટેકરીથી થોડે છેટે.

(તારીખ) ૧૬ મી જુલાઈ,
સને ૧૭૬૧, પહેલા પહોર-
ના ૧૧ વાગે.

(સહી.) ફરડિનેન્ડ.

ડયુક ઓફ પ્રન્સવિક અને લક્ષનબર્ગ.

એણે જર્મનીમાં જે નોકરી બજાવેલી, તેની સંપૂર્ણ કદર એના બાદશાહી ઉપરીએ કરેલી, તેની સાબિતી એ છે કે એને એક હજાર પૌંડ ધનામ મળ્યા હતા તથા એ ઉમ્મરે પહોંચતાંજ એને એક લશ્કરની પલટણનો મેજર કમાનડાંટની જગ્યાએ નિમ્મે હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં એને લેફ્ટેનન્ટ કર્નલની જગ્યા આપી હતી, અને હિંદુસ્થાનમાં સને ૧૭૭૦ ના માર્ચમાં એ કર્નલ અને પ્રિંગેડીઅર જનરલ નિમાયો હતો.

એ આબરૂદાર, ભોળો (નિષ્કપટી), ન્યાયી, સાફ દીલ-નો (નિખાલસ) હતો. એની જીંદગી દરમ્યાન સરકારી અને ખાનગી બાબતોમાં એની વર્તણૂંક જોતાં, તો એને સૌ ઘણાજ માન સાથે યાદ કરશે. જ્યારથી એને લશ્કરનો મુખ્ય અમલદાર બનાવ્યો ત્યારથી એની બુદ્ધિના બળથી જે કંપનીને અગત્યના ફાયદા થયા છે, તેજ એના સરકારી કામકાજ કરવામાં એનામાં ખબરદારી હતી તે સાબીત કરી આપે છે. એની ખાનગી ચાલ-ચલગત વિષે તો એના અંતઃકરણના ઉત્કૃષ્ટપણા વિષે જેટલું લખીએ એટલું ઓછું છે. જે સદગુણોથી માણસ જાતને માન મળે છે, તેવા સદગુણો એનામાં ભરપુર હતા. એની જીંદગીમાં એના મિત્રો અને યોગબાણુવાળાઓ એને માન આબરૂ આપતા તથા એને ચહાતા હતા. એ પડયો (માર્યો ગયો), તેથી દરેક જાતના લોકો ખરા અંતઃકરણથી દીલગીર થયા હતા અને તેઓએ અફ-સોસ કર્યો હતો. સને ૧૮૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૪ મી તારીખે ૩૨ વરસ અને ૮ માસની ઉમ્મરે એ ભરૂચના કિલ્લાની નીચે માર્યો ગયો હતો. એના મોતની ઘણીજ દીલગીરી સાથે અંતઃકરણની પૂજ્ય બુદ્ધિથી, માનપૂર્વક અને પ્રીતિથી એની યાદ-ગીરીમાં ઉપલો લેખ એના એ. ડી. ડી. કેમ્પ અને સેક્રેટરીએ કોતરાવીને લખાવેલો છે.

(સહી) એલેક્ઝાન્ડર મેકલેજન.

(સહી) જોન મેકેનઝી.

એક હુમલો અંગ્રેજોનો નવાબના માણસોએ પાછો હઠાવ્યો અને ઇદગા સુધી અંગ્રેજોને નસાડયા, તેથી તથા વેડરબર્નનું મોત થયું તેથી અંગ્રેજોએ પાછા મુંબઈ જવાનો વિચાર કર્યો.

આ બાબત લલુભાઈના જાણવામાં આવતાંજ તેણે અંગ્રેજોને કહાવી મોકલ્યું કે “ નાઉમેદ ન થાઓ, નવાખ પાસે ફક્ત ૭૦૦ આદમી લડાયક છે, તેથી કિલ્લો લેવામાં જરા પણ તમને મુશ્કેલી પડનાર નથી. તોપોનો મારો ચલાવો અને કિલ્લો તોડી શહેરમાં આવો. ” નવાખ જો બહાર નીકળી લઢયો હોત તો ફાવત, પણ કિલ્લામાં તેનાં માણસો આવ્યાં, તેથી કિલ્લાના દરેક ખુણા તરફ લશ્કર રાખવું પડ્યું. આવી રીતે ૭૦૦ માણસોનું વહેંચાઈ ગયેલું લશ્કર કયાં કયાં પુરું પડે ?

લલુભાઈની સુચનાથી અંગ્રેજોએ પાછા ફરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, ને તોપોનો મારો નખળી બાબુ એક રાત્ર્યદ્રોહીએ બતાવ્યાથી તે બાબુએ ચલાવ્યો, તેથી કિલ્લામાં ગાબડાં પડ્યાં અને તે રસ્તે અંગ્રેજો શહેરમાં પેઠા.

આ લઢાઈમાં જાણવા જોગ એ થયું કે “ Sniping ” શબ્દ પહેલ વહેલો આ વખતે વાપર્યો હતો. તેઓ લલુભાઈની સુચનાથી કતોપોરી દરવાજા તરફ પાછા આવ્યા, ત્યારે તેઓએ પોતાની ટોપીઓ કિલ્લાની ખાઈની ભીંતે લટકાવી અને દુશ્મનની ગોળીઓ વાગે નહિ, માટે કિલ્લાની અડોઅડ ઉભા રહ્યા. Sniping શબ્દ ‘ Snipe. ’ સ્નાઇપ (જળકુકડી) જાતનું પક્ષી છે તેના ઉપરથી એ શબ્દ વાપર્યો હશે. (R. G. B. નું લખાણ તા. ૧૪-૧૦-૧૦ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાનું ૬ છેલ્લું કોલમ.)

અંગ્રેજો શહેરમાં પેઠા, મારા મારી, કાપાકાપી ચાલી, બંદુકોના ધડાકા ચાલ્યા, તલવારો તથા લાલા પણ ઉછળવા લાગ્યા, પણ નવાખના ૭૦૦ માણસો, ને તે પણ જુદી જુદી જગ્યાએ વહેંચાઈ ગયેલા તે શું કરે. આરબો બહાદુરીથી લઢયા તો ખરા પણ આખરે ફાળ્યા નહિ અને અંગ્રેજોની જીત થઈ. ૩૬ કલાક સુધી નવાખે શહેરનો ખચાવ કર્યો હતો.

નવાખે વિચાર્યું કે હવે શું કરવું. તે ઝાડેસરી દરવાજા તરફ કેટલાંએક માણસો લઈ આવ્યો અને ત્યાં જંગ મચાવવાનો વિચાર કર્યો, પણ લલુભાઈએ ત્યાં આવી કહ્યું કે “ હવે આપ અત્રેથી નાસો, નહિ તો પકડાઈ જશો. ” નવાખે કહ્યું કે “ કયા ભડોચ જાતી હે ? ” લલુભાઈએ કહ્યું કે “ ભડોચ જાતી નહિ

હે, પણ આપ જાતે હો. ” (આ દંતિક છે.) ગેઝીટીઅરમાં લખેલું છે કે “ વાતમાં લલુભાઈએ ભરૂચ ખોયું. (પાયમાલ) ” (Lalubhai in his talk ruinaed Broach.)

નવાળ લાચાર થઈ ઝાઝેસરી દરવાજાને રસ્તે નીકળી આમોદ તરફ ચાલ્યો. લલુભાઈ પણ પોતાના દીકરા નારણભાઈને લઈ તેની પાછળ ગયો. આમોદના રાજાને લલુભાઈએ કહ્યું કે “ તમારે શું કામ અંગ્રેજો સાથે વેર બાંધવું જોઈએ, નવાળને આમોદમાં રાખશો નહિ. ” આમોદના રાજાએ પોતાના ગામમાં નવાળને પેસવા દીધો નહિ. લલુભાઈને તથા નવાળને આ જગ્યાએ કચકચ થઈ, તેથી નવાળે એને શ્રાપ દીધો કે “ લલુ તેરા સત્યાનાશ જાયગા, તેને નિમકહરામી કીધ, જા તેરા મુ મત દેખાવ, ઇધરસેં ચલે જા. ” આ દંતિક અથવા ગપ લોકોમાં ચાલે છે, ખરી ખોટી તો ઇશ્વર જાણે. લલુભાઈ નવાળને આમોદ આગળ મળી પાછો ભરૂચ આવ્યો. નવાળ આમોદથી દેહેવાણુ ગયો, ત્યાંના કોળી રાજાએ એને આશરો આપ્યો. દેહેવાણુમાં દુઃખી થઈ નવાળ મોજુજખાન ગુજરી ગયો.

તા. ૧૮ મી નવેમ્બર સને ૧૭૭૨ ને દિવસે અંગ્રેજોએ ભરૂચ લીધું. આ લઢાઈમાં સરદાર વેડરબર્ન, બીજા પાંચ અમલદારો, ૧૬ સીપાઈ અને ૨૦ યુરોપીઅનો માર્યા ગયા હતા. એ શિવાય ૪૪ સિપાઈઓ અને ૭ યુરોપીઅનો ઘાયલ થયા હતા. અને ૪૧ સીપાઈઓનો તો પત્તોજ મળ્યો નહિ.

નવાળ મોજુજખાનને કેટલાએક દીકરાઓ હતા, તેમાંનો એક દીકરો મિરજા ઓદુદીનખાન ઇંગ્લંડ ગયો, ત્યાં તેણે કોર્ટઓફ ડિરેક્ટર્સને અરજી આપી, તે ઉપરથી મુંબઈ સરકારને આ કોર્ટે એવું લખાણ કર્યું કે ભરૂચના નવાળનો એક દીકરો નામે ઓદુદીનખાન ઇંગ્લંડ આવેલો છે, તેણે પોતાના તરફથી તથા પોતાના ભાઈઓ તરફથી અરજી આપી છે, તેમાં જણાવે છે કે સુરતમાં પોતાની એક હવેલી છે, તથા સુરતથી જે માલ ચઢે છે તે ઉપરનો “ વકેનગાંગ ” હક તેમના કુટુંબને મળેલો છે તે અપાવો. આ બાબત તજવીજ કરવી અને એને વ્યાજબી ઇનસાફ આપવો. મિરજા ઓદુદીનખાન એ નવાળનો દીકરો છે એવી તમારી ખાત્રી

થાય તો, એ જ્યાં સુધી સારી વર્તણૂક રાખે ત્યાં સુધી દર મહિ-
ને એને રૂ. ૨૦૦) આપવા, તેમ નવાબના વંશમાંનું પણ કોઈ
તમને અરજી આપે તો તેને પણ એ રકમ આપવી. ઇંગ્લંડમાં
મિરજા ઓદુદીનખાન રહ્યો ત્યાં સુધીનો તેને ખરચ પણ અમે
આપ્યો છે. વળી ભરૂચ આવવા “સર એડવર્ડ યુજીસ” નામ-
ના વહાણમાં મુસાફરી કરવાનો ખરચ પણ એને આપ્યો છે. આ
મુજબનું ઇ. સ. ૧૭૯૪ ના મે માસમાં આ લખાણ કોર્ટ ઓફ
ડિરેક્ટર્સ તરફથી મુંબઈ સરકાર તરફ આપ્યું હતું.

મુંબઈ સરકારે મિરજા ઓદુદીનખાનની ખાખતમાં ખાત્રી
કરી તેને દર માસે રૂ. ૨૦૦) તથા તેના ત્રણ ભાઈઓએ પણ
એ રકમ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફ્રિનસ્ટન
નામના ગવર્નરના વખતમાં તથા ત્યાર પછી જે ગવર્નરો થયા,
તેમના વખતમાં એવું ઠર્યું હતું કે નવાબની ત્રણ પેઢી સુધી એ
હક આપવો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સે એ એવો
હકમ કરેલો કે નવાબની કેટલીએક મિલકત જપ્ત કરેલી તે
ઉપર વિચાર કરી રૂ. ૪૬૦૦) ની રકમ નવાબનાં કુટુંબનાં માણ-
સોને તેમના હક પ્રમાણે દર વરસે આપવી. હાલ રૂ. ૪૫૦૬-૧૧
મળે છે.

હવે લલુભાઈ, જેણે નવાબનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું ને અં-
ગ્રેજી અમલ ભરૂચમાં આણ્યો, તેની ખાખતમાં ઇતિહાસો ઉપરથી
જે હકીકત મળી આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

લલુભાઈ મૂળ અંકલેશ્વરનો રહેનાર, એના બાપનું નામ
દયાળદાસ હતું. લલુભાઈ ચાલાક હોવાથી એના મામા ભાઈદાસ
જેને મંગલેસર ગામ પળતું હતું અને જે પાલખી નશિન હતો,
તેને પેટે સંતાન નહિ હોવાથી એ ભાઈદાસે લલુભાઈને વારસ
ઠરાવ્યો. ભાઈદાસ સને ૧૭૬૭ માં ગુજરી ગયો, તેથી તેની સ-
ઘળી મિલકત લલુભાઈના હાથમાં વારસાના હકથી આવી.
જાતે મુસદ્દી તેથી નવાબના રાજ્યમાં પગ ઘાલ્યો અને આખરે
દિવાન પણ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩ સુધી તો જાણે ભરૂચના રાજ્ય
નો એજ માલીક હોય એમજ હતું, કારણ કે તેણે નવાબને હા-
થમાં રાખેલો અને તે એવો કે લલુભાઈ શિવાય તે કોઈનું મા-

નેજ નહિ. નવાળનો ખાસ અને ભરૌંસાદાર એવો જે લલુભાઈ તે નવાળનું રાજ્ય ખોવરાવવા ચત્ન કરેજ નહિ, પણ એવો સંભોગ આવ્યો કે નવાળે એનો ભારે દાંડ કર્યો, આથી તેને ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો. જાતે અગમચેતીવાળો માણસ તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે વખતે નવાળ હુટી લે તો શું કરવું? આ હેતુથી તેણે નવાળી ભરૂચમાંથી કાઢવાના ઇલાજો શોધ્યા. અંગ્રેજ સરકારનું પરિભળ તથા તેમની નેકો જોઈ તેમને તે મળી ગયો. ગેમબીરે ભરૂચપર તરાપ મારી, તે તથા વેડરબર્ન ભરૂચ આવ્યો, તે પણ એનીજ સુચનાથી આવ્યા હશે; એમાં કાંઈ શક નથી. તેમ ગેમબીરને ભરૂચના પુરજની ઉપજપર દાવો કરવાને એણેજ ઉશકે-રેલો એમાં શક નથી, તેમ નવાળને લશ્કર ઓછું કરવા પણ સલાહ આપનાર એજ હતો. (રા. મનમોહનદાસ તથા ભરૂચનો કીસ્સો.)

અંગ્રેજી રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૮૩ સુધી ભરૂચમાં રહ્યું તે દરમ્યાન દેશી અમલદારોમાં એજ આગળ પડતો માણસ હતો, કારણ કે એની પાસે જમીનો ઘણી હતી, તેથી એ મોટો જમીનદાર ગણાતો હતો, તેમ જીજી જમીનો રાખ્યોજ જતો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં મી. પેરેટે રીપોર્ટ કરેલો કે “ લલુભાઈ છડીદાર સાથે રાખે છે, ગામે ગામ ફરે છે, તથા ઠાલાં ઠાલાં પ્રતિષ્ઠાનાં નામ ધારણ કરે છે. ” અંગ્રેજી અમલની શરૂઆતમાં જે અંગ્રેજી અમલદાર પડેલો નિમાયલો, તેનું અન્નણપાણું હોવાથી એને તો ઘણોજ લાભ થયો. જમીનો પોતાની માલકીની કરતોજ ગયો અને અંગ્રેજી અમલદારોને અંધારામાં રાખ્યા. નવાળના વખતમાં જીજીની ‘શું’ ઉપજ થતી હતી, તે પણ તેણે કહી નહિ.

તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૭૮૩ ની સાલમાં જ્યારે સિંધિયાનો અમલ થયો, ત્યારે ભરૂચમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મી. કોરકન નામે અંગ્રેજ રેઝિડેન્ટ તરીકે રહેતો હતો. એ ગૃહસ્થ મી. ફોર્બસ નામનો ડોહોઈમાં અંગ્રેજી અમલદાર હતો, તેને એક પત્રમાં જણાવે છે કે:—

“ પેલો કાવતરાંખોર અને દગલખાજ લલુભાઈ, જેની આપણા અંગ્રેજી રાજ્યમાં ગરીબોની દાઝ જાણી સત્તા ઓછી ફરી નાખી

હતી, તે હવે ભાશકરરાવની સાથે ગુસણપરભુ થઈ તેનો ખાસ થઈ પડ્યો છે. તેમ ભાશકરરાવ પણ એ જેટલું પાણી પાય તેટલું જ પીએ છે, એટલે એ કહે છે તેજ કરે છે. દરબારમાં જે લોકોને નોકર રાખ્યા છે, તે એનીજ વગના છે. ભાશકરરાવ તો ફક્ત સાધન રૂપ થઈ લલુભાઈ જેના ઉપર જીલમ ગુજારવાનો કહે તેના ઉપર જીલમ ગુજારે છે. આ નિમકહરામ માણસ જેના ઉપર આપણા ઘોડામાંના ઘણાખરાની મહેરબાની હતી અને તેને વખતો વખત મદદ કરતા હતા, તે હવે ભાશકરરાવના કાન લાંબેરે છે, ને કહે છે કે અંગ્રેજોએ ઘણી રહેમ નજર રાખી કેટલાંએક માણસોનાં કામ કર્યાં છે. વળી પોતાનો તથા ભાશકરરાવનો ખીસ્સો ભરાય એ મતલબથી આપણા કેટલાંએક હુકમો ફેરવી નાંખાવે છે.

થોડા દિવસ ઉપર એક રહેમાન નામનો ભરૂચનો પિંબરો જેને માણ રાજ્યમાં લલુભાઈ સાથે અણખનાવ થયો હતો. તે માણસ પોતાનું વતન છોડી દેહેવાણુ જઈ રહ્યો હતો. આ ઘણાજ બહાદુર, હિમ્મતવાન અને કસરતી જીવાને જાણ્યું કે લલુભાઈની કક્ષા થઈ છે અને નવાખના રાજ્યમાં કાંઈ જોઈએ તેવો ઇનસાફ મળ્યો નહિ, તેથી ભરૂચમાં રહેવું દુસ્ત ન ધારી તેણે ગામ છોડ્યું હતું. તે અંગ્રેજી રાજ્યમાં લલુભાઈને મારી નાખવા એક વખતે ભરૂચ આવેલો, પણ કોઈએ છુપી રીતે લલુભાઈને ખબર આપવાથી તેને પકડ્યો અને કોટડીમાં પુરી દોષો હતો. અંગ્રેજી પહેરામાં તેને રાખેલો છતાં, પહેરેગીરોને મારીને નાશી ગયો. આ ઉપરથી લલુભાઈએ જાણ્યું કે રહેમાન કોઈ દિવસ પણ વેર લેશેજ, માટે એની સાથે સલાહ કરવી એ સાડું છે. આ ઇરાદાથી લલુભાઈએ રહેમાનને સુલેહનો પત્ર લખ્યો, તેમાં જણાવેલું કે તમે ભરૂચ આવો, તમને મોટા હોદ્દાની જગ્યા અપાવીશ. ભાશકરરાવે પણ લલુભાઈને કહેથી રહેમાનને કાગળ લખી બોલાવેલો. આ કાગળ ઉપર ભરોંસો રાખી આ ખુલ્લા દોલનો રહેમાન ભરૂચ આવ્યો, ત્યારે તેને લલુભાઈએ પણ પૈસાની સારી રકમ આપી અને ૫૦ માણસનો સરદાર બનાવ્યો. રહેમાનને આ સુખ સ્વપ્ના જેવું થઈ ગયું. લલુભાઈએ પોતાનો દાવ સાધ્યો અને ગરીબ રહેમાને દરબાર વિરૂદ્ધ અથવા ભાશકરરાવની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કૃત્ય કરેલું નહિ છતાં, અને કોઈ પણ પ્રકારનો ગુન્હો

નહિ કરેલો છતાં, લલુભાઈની છુપી શિખવણીથી તેને ગરદન મારવાનો હુકમ કર્યો. જે વખતે એને ગરદન મારવા લેઈ ગયા, તે વખતે એ મોટેથી બોલતો બોલતો ગયો કે “ એ બેઘમાન વિશ્વાસઘાતી વાણીઆ લલુભાઈ, ચાદ રાખજે કે મારા દોસ્તો માફ વેર લીધા શિવાય રહેનાર નથી. ” એ રહેમાનને તા. ૧૪ જુલાઈ સને ૧૭૮૩ ને રાજ ઝાડેસરી દરવાજા બહાર એની વાવ આગળજે તોપને ગોળે ઉતારી મૂક્યો.

લલુભાઈને હું તથા તમે સારી પેઠે ઝોળખીએ છીએ કે એ કેવો લુચ્ચો માણસ છે. રહેમાનનાં બાળ બચ્ચાં સ્વડી મૂવાં અને આંસુ ઢાળતાં થયાં. આપણા કેટલાએક મિત્રો જેઓ આપણે ચહાતા હતા, તેઓના ઉપર લલુભાઈની ઉશ્કેરણીથી જીલમ ગુજારવા માંડ્યો છે; તેમાં ગરીબ આશારામ વિષે તો પૂછવાનુંજ નહિ. તેઓને મારી પાસે આવવાની ભાશકરાવે બંધી કરી છે, માટે તેમને ઘણીજ લાગણી થાય છે. તેમાં આશારામને વિશેષ લાગે છે. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે આવો જીલમ કોઈ પણ રાજ્યમાં ભાગ્યેજ વર્તાતો હશે. સહેજ બહાનું કાઢી લોકો પાસે ભારે દંડ વસુલ કરે છે અને ભાશકરાવનાં ગજવાં સારી રીતે ભરાય છે. (એરીએનટલ મેમોયર વો. ૨, પાનું ૨૩૩ નો તરજુમો.)

મને આશારામ અને દોલતરાય દેસાઈ માટે ઘણું લાગે છે. તેમ આખા પરગણાની દયા આવે છે. હવે લલુભાઈ ટોચ ઉપર ચઢી રહ્યો છે તો એની પડતી પણ તમે જોશો. તેમ એની પડતી આવે એતો દેશી રાજ્યની ખુબીજ છે. વળી એવા માણસને પ્રભુ શિક્ષા કરે તેમાં નવાઈ શી ? રહેમાન ઉપર જે જીલમ ગુજાર્યો છે તેજ એની ચાલ બતાવો આપે છે. જે જે ધર્મદાન એણે કર્યાં હશે, મંદિરો બંધાવ્યાં હશે, વાવ-કુવા બો-દાવ્યાં હશે, તે ધર્મદાન આડે આવનાર નથી, તેમ તેથી એનું પાપ પણ ધોવાવાનું નથી. લલુભાઈની ચાલ ચલગત જે જે મેં જોઈ તથા જોઈ છું તે ઉપરથી હું ધારૂં છું કે મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે “ એ એક મહાન પુરૂષ હતો, એવો એની દહેરી ઉપર લેખ લખાવવો જોઈએ. ” (I think him entitled

to the glorious epitaph of a great man.)* (એસી-એનટલ મેમોયર વો. ૨.)

હવે લલુભાઈ વિષે બીજી હકીકત જે મળી છે, તે પણ નીચે મુજબ છે.

એ માણસ પોતાના રાજગાર ધંધામાં ગમે તેવો હશે, તો પણ એધર્મદાન કરવામાં જરા પણ કસર કરતો નહિ હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો, ત્યારે એણે ગરીબોને અનાજ પુરું પાડ્યું હતું અને તેજ સાલમાં એણે ખોડાં ઢોરોને સારૂ પાંજરાપોળ ભરૂચમાં સ્થાપન કરી હતી. એ વિષેનું માન એને ઘટે છે એટલુંજ નહિ, પણ એ પાંજરાપોળ હંમેશ નલે તે માટે લાગાનો રીવાજ કાઢ્યો, કે જેથી હાલ પણ એ પાંજરા-પોળનો નભાવ થાય છે. આખા જીલ્લામાં પોતેજ કરતો હરતો છે; એવો દળદળો રાખવાની એનામાં સારી આવડત હતી. ઘણા દળદળા સાથે પોતાની હવેલીમાં એ રહેતો હતો. એની દીકરી-નાં લગ્ન વખતે એણે એક લાખ વીશ હજાર રૂપીઆ ખરચ્યા હતા. શ્રીજી મંદિર જે ભરૂચમાં આવ્યું તે એનાજ પ્રતાપ. એ મંદિરના નભાવ માટે પણ એણે લાગો ઘાલી આપ્યો, એટ-લુંજ નહિ પણ બીજાં મંદિરો જે તે વખતે વૈષ્ણવી માર્ગનાં હતાં, તેમાં પણ લાગા અપાવ્યા. ગંગારામભાઈનું મંદિર પણ એના વખતમાંજ ભરૂચમાં આવ્યું. ઝાડેસરી દરવાજા આગળ એક વાવ બંધાવી, તેથી તે વખતે પાણીનું સુખ પણ લોકોને થયું હતું. એ વાવ હાલ પણ લલુભાઈની વાવથી ઓળખાય છે. દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપર ઉત્તર દક્ષિણ બે ધર્મશાળાઓ સામસા-મી આવી રહી છે, તેમાંની ઉત્તર તરફની એણે બંધાવી છે, તે બીસમાર હાલતમાં આવી ગયેલી લલુભાઈના વારસોએ સમરાવી નહિ, તેથી તેમની પરવાનગીથી ભરૂચના મોઢ વાણીઆ અમરત લાલ મોતિલાલ જે અમરતલાલ મામલતદારને નામે ભરૂચમાં ઓળખાય છે, તેમણે ભારે ખરચ કરી સમરાવી છે, ત્યાં તથા

* લલુભાઈની દહેરી દશાશ્વમેધ ઉપર બંધાવેલી છે; ત્યાં એક પત્થર જડેલો છે તે ઉપર કાંઈ લેખ છે, પણ અક્ષરો બંધ બેસના નથી. એ દહેરી, એની વિધવા જીભાભુએ બંધાવેલી કહેવાય છે.

સામેની ધર્મશાળા જે શેઠજીની કહેવાય છે તેમાં સાધુ સંતો પડી રહે છે, એ ધર્મચુસ્ત હોવાથી ઓછામાં ઓછા બે કલાક પોતાના ઘરના મંદિરમાં એકાંતે બેસી પ્રભુ ભક્તિ કરતો હતો. એ જાત પોર્શીદો હોવાથી પોતાની ન્યાતવાળાઓને સારે ઠેકાણે પાડ્યા હતા. એની ન્યાતનો ઝવેરી કુટુંબનો એક ગિરધરભાઈ ભક્તિદાસ નામનો ગૃહસ્થ એનો ખરો વિશ્વાસુ હતો. એ માણસ શિવાય બીજાનો થોડોજ વિશ્વાસ કરતો. એને લોકો લલુ બહાધર પણ કહેતા.

એક ઘાંચીએ પકવાનનો વરો કરેલો, તેને બોલાવી તેનો ભારે દંડ કર્યો હતો, તથા શિક્ષા પણ કરી હતી. વાણીઆની ન્યાતમાં કણુબીઓ લાડુ કરે છે, તે રીવાજ પણ એજેજ કાઢ્યો, એ બાબતની પુરી હકીકત શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની ન્યાત વિષે જે લખાણ છે તેમાં આપી છે. દેસાઈ અને બીજા આબરૂદાર કુટુંબોને લલુભાઈ કનડતો હતો. એ માણસનાં હજારો દુષણો સાથે એક હિંદુ તરીકે એની રીતભાત વખાણવા જેવી હતી. એટલું તો ખરું કે એની સામુ જે થતો તેને તો ઠેક પહોંચાડતો. ગરીબોને છેડતો નહિ. જો નવાબે એનો દંડ કર્યો નહિ હોત તો એની જીંદગીમાં તો નવાબનું રાજ્ય જાત નહિ, એટલી એનામાં પહોંચ હતી.

આ વખતે લલુભાઈનો સૂર્ય પૂર્વ તરફથી ચઢતો ચઢતો છેક મધ્ય ભાગે આવ્યો હતો, એટલે પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો હતો. તે કુદરતી નિયમાનુસાર ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ જાય એમાં તો નવાબજ નહિ. દાયકો ચઢતી અને દાયકો પડતી, એ તો દુનિયાનો નિયમજ છે ! એજ રીતે લલુભાઈની પણ શુકની દશા ઉતરીને રાહુની દશા બેઠી. ભારકરરાવની કારકિર્દીનો અંત આવ્યો, પાંચ વરસને પટે ભરૂચનો ઇન્તરો સિંધિયા સરકારે વડોદરાવાળા ગોપાળરાવ મલ્હારને આપ્યો. એ વખતમાં લલુભાઈનું બીલકુલ ચલણ રહ્યુંજ નહિ, તેમ તેને નાણા સંબંધી તથા બીજું નુકશાન ઘણું ખમવું પડ્યું હતું. ગોપાળરાવની મુદત પુરી થઈ, એટલે લલુભાઈએ દશ લાખે ઇન્તરો રાખ્યો. લોકો ઉપર જીલમ કરી તથા કરો નાંખી પહેલેજ વરસે નાણાં

વસુલ કરી લીધાં. નવા નવા કરો બાળત લલુભાઈ ઉપર સિંધિયા સરકારને અરજીઓ થઈ, તેનું પરિણામ એ આબંયું કે લલુભાઈનો રૂા. ૫૭૫૦૦૦) પાંચ લાખ પંચોતેર હજાર રૂપીઆ દંડ થયો. આ રકમ લોકો પાસેથી ઝટ વસુલ કરત પણ ન્યાં ઇશ્વરનોજ અવકૃપા થઈ, ત્યાં માણસનું શું ચાલે ? ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ભારે દુકાળ, જે સુડતાળા કાળથી હજુ પણ લોકો સંભારે છે, તે દુકાળ આવી પડ્યો. સન ૧૭૬૦ માં ખીલકુલ વરસાદ વરસ્યો નહિ, તેથી સન ૧૭૬૧ માં એ દુકાળ આવી પડ્યો. દુકાળને લીધે વસુલ તો ક્યાંથી આવે, પણ ઉલટું લોકોને અનાજ પાણી પુરાં કરવામાં નાણાં આપવાં પડ્યાં. નાણાંની તંગાશથી રૂપીઆ ચાર લાખ દેવાં કરવા પડ્યા. એ નાણાંને માગનારાઓએ તગાદો કર્યો, તેમને લલુભાઈથી એ નાણાં આપી શકાયાં નહિ, તેથી લલુભાઈને કેદ કર્યા, ને પાવાગઢના કિલ્લા ઉપર મોકલી દીધા, ત્યાં ખરાબ હવા પાણીને લીધે કે પછી કાંઈ તેવી ઝેરી વસ્તુ ખાધાથી કે પીધાથી તે ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં ગુજરી ગયા. એમને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં પાવાગઢ લઈ ગયા, ત્યાં પાંચ વરસ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું, પછી એમની હાંદગીનો અંત આબંયો.

લલુભાઈ ન્યારે કેદ પડ્યા, ત્યારે તેમનાં સ્ત્રી જીભાભુ* પોતાના ઘણી લલુભાઈને છોડાવવાની આશાથી ઘોડા ઉપર બેસી પુને ગયાં. પેશવાના રાજ્યમાં આ વખતે નહાના ફૂડનવીશનું ખરેખરું ચલણ હતું. એ નહાના ફૂડનવીશને નજરાણું આપવા જીભાભુએ એક ઉમદા મલમલનો તાકો સાથે રાખ્યો હતો. ફૂડનવીશનો મેળાપ તો થયો, ને તાકો પણ આપ્યો. આ તાકો જોઈ ફૂડનવીશ ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તાકાનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં. એ તાકો એક વહેંતમાં આવી જાય, એવા ખારીક પોતનો અસલના વણાટનો હોવાથી કારીગરી જોઈ ખુશ થયો. ફૂડનવીશ કાંઈ એ બાઈના લાભમાં સિંધિયાને લખત, પણ નશીબ બે ડગલાં આગળજ ચાલે છે. પડતી આવેલી તેથી પાસો સવળો કેમ પડે ?

*. એ ગાઈ, ઘોડે બેસનાર ઘણાં સારાં ગણાતાં હતાં.

સવાઈ માધવરાવ આ વખતે પેશવાની ગાદીએ હોતો. એ પેશવા જીભાલુ પુને હતાં તે દરમ્યાન અગાશીમાંથી પડી ગુજરી ગયો, તેથી ફડનવીશ કાંઈ કરી શક્યો નહિ. જીભાલુને પાછું આવવું પડ્યું. લલુભાઈ ગુજરી ગયા ત્યારે એમના વંશમાં પોતાની વિધવા તથા એક લલીતા નામની દીકરીજ હતાં. એમનો દીકરો નારજીભાઈ તો આગળથી ગુજરી ગયો હતો. જીભાલુ એ બીજવારનાં પરણીએત સ્ત્રી હતાં. (રા. મનમોહનદાસ તથા દંતિક.)

(ઉપર લલુભાઈ વિષે જે હકીકત આપી છે તે કેટલીએક ગેઝીટીઅરમાંથી, કેટલીએક ઓરિએન્ટલ મેમોયરમાંથી, કેટલીએક રાજેશ્રી મનમોહનદાસ રજુછોડદાસથી સાંભળેલી તથા થોડીક દંતિક પણ લખી છે, તેમ કીસ્સામાં પણ છે. ગે. ભરૂચ વો. ૨ પાનું ૪૮૫. ઓરિએન્ટલ મેમોયર ભાગ ૨, પાનું ૨૩૩. ભાગ ૩, પાનું ૩૫૬. ભાગ ૪, પાનું ૨૩૦-૩૧-૩૨.)

પ્રકરણ ૪૫ મું.

અંગ્રેજો તથા મરાઠાઓ.

ભરૂચ લીધાની ખબર મુંબઈ પહોંચી, એટલે ત્યાંથી મો.

મોરલીને રેઝિડેન્ટ નિમી, તેના હાથ તળે મી. જેમ્સ ચીપ તથા વિલિયમ મકનને મદદગાર તરીકે કારભાર ચલાવવા તથા વસુલાત ઉઘરાવવા ભરૂચ તરફ રવાના કર્યાં. એ સાથે સુરતના મુખ્ય અમલદારને ભરૂચ જઈ ખરાખર વ્યવસ્થા કરવા

હુકમ આપ્યો.

મરાઠાઓનો ભરૂચની ઉપજમાં ભાગ હતો, તે પહેલા નવાળે આપવા ના પાડી હતી, પણ અંગ્રેજોએ શહેર લીધું ત્યાર પહેલાંથી એટલે ઇ. સ. ૧૭૫૫ થી મરાઠાઓએ પોતાનો હિસ્સો તે વખતના નવાળને આપવાની ફરજ પાડી હતી. એનું ખાસ કારણ એ હતું કે ખાલાજી ખાજરાવ તથા દામાજી ગાયકવાડ ખંડણી ઉઘરાવતા ઉઘરાવતા ભરૂચ આવેલા, તેથી નવાળથી ના કહેવાઈ શકી નહિ.

ભરૂચ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યા પછી ફતેહસિંહ ગાયકવાડ જે પોતાના ભાઈ ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો મુતાલીફ નિમાયો હતો, તે લશ્કર લઈને થોડા દિવસમાં ભરૂચ આગળ આવીને ઉભો. તેને ભરૂચ લઈ પોતાની રાજ્યધાની કરવાનો ઇરાદો હોવાથી. સુરતની ઉપજમાં પોતાનો છલાખ રૂપીઆનો હક હતો તે

તથા બીજા છ લાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ થયો. એની માગણી અંગ્રેજોએ કબુલ રાખી નહિ, પણ એનો ભરૂચની ઉપજમાં હિસ્સો હતો તે આપવાનું કહ્યું. આ કોલકરાર થયા પછી લશ્કરનો કેટલોએક ભાગ મુંબઈ મોકલી દીધો. ફક્ત ભરૂચમાં ૨૦૦ યુરોપીઅન, ૩૦ તોપો અને ૮૦૦ સીપાઓજ રાખ્યા.

ફતેહસિંહે પાછો વાંધો ઉઠાવ્યો કે ભરૂચનું રાજ્ય ચલાવવાનો મારો પણ હક છે, પણ મુંબઈ સરકારે એ વાત કબુલ રાખી નહિ અને અંગ્રેજોજ કારભાર કરવા લાગ્યા. ભરૂચને સુરતથી જુદું પાડયું, અને એક કાઉન્સિલ નિમી કે જેને મુંબઈ સાથે બારોબાર પત્ર વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો. કાઉન્સિલનો પહેલો પ્રેસિડેન્ટ મી. “ શો ” નામે અંગ્રેજ હતો. ફતેહસિંહના માણસો હવે ભરૂચના કારભાર વિષે તગાદો કરતા બંધ પડયા. તા. ૧૨ ઓગસ્ટ સને ૧૭૭૩ ને રોજ મુંબઈ સરકારે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને લખી જણાવ્યું કે ભરૂચની ઉપજમાં કંપનીના હિસ્સાનો નિવેડો અંગ્રેજોના લાભમાં આવ્યો છે, અને વરસની ઉપજ દોઢ લાખ રૂપીઆ વસુલ આવી ચુકી છે.

તા. ૨૨ મી ઓગસ્ટ સને ૧૭૭૩ ને રોજ દેહેવાણુનો કોળી રાજા જેણે નવાબ મોન્તુજખાનને આશરો આપ્યો હતો તે ભરૂચ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. લશ્કરની એક ટુકડી તેની સામે મોકલી, તેથી કોળીઓ નાશી ગયા.

તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરને રોજ હજારો કોળીઓ પાછા ભરૂચ ઉપર ચઢી આવ્યા અને શહેર લેવાનો ઇરાદો કર્યો. શહેરમાં પેસવા માટે કોટની દીવાલે ૨૫ નિસરણીઓ અડાવી દીધી. તેઓના આવવાની વખતસર ખબર પડવાથી તેઓની સામે થયા, તેથી ઝડપથી તેઓ દોટ મૂકી નાઠા. અંગ્રેજોનો એક સીપાઈ મરી ગયો.

થોડા દિવસ પછી નવાબની રાખનો દીકરો કેટલાએક કોળીઓ તથા સિંધિઓને લઈ અંગ્રેજોના તાબાના ભરૂચના એક ગામડામાં ચઢી આવ્યો. આ હુલ્લડ પણ તરતજ ખેસાડી દીધું. તા. ૨૩ મી નવેમ્બર સને ૧૭૭૩ ને રોજ ભરૂચની કમિટીએ

મુંબઈ લખી મોકલ્યું કે હવે ભરૂચમાં શાંતિ છે. (ગે. વો. ૨ પાનું ૪૭૩.)

ભરૂચ શહેર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું, તેથી ભરૂચ અને વાગરા પરગણાઓનાં એકંદર ૧૬૨ ગામ તથા રૂ. ૫૦૧૭૧૭) પાંચ લાખ એક હજાર સાતસે સત્તર રૂપીઆની ઉપજના માલીક અંગ્રેજો થયા. આ રકમમાં ૪૦ ટકા અંગ્રેજોનો હિસ્સો તથા ૬૦ ટકા ગાયકવાડનો હિસ્સો હતો.

તા. ૬ માર્ચ સને ૧૭૭૩ ને રાજ મુંબઈ સરકાર અને રઘુનાથરાવ પેશવા વચ્ચે કોલકરાર થયા, તેમાં રઘુનાથરાવે આ-મોદ, હાંસોટ અને અંકલેશ્વર તાલુકા મદદ લેવાના બદલામાં ગીરવી મૂકેલા, તે પાછળથી અંગ્રેજોને હંમેશને માટે આપ્યા, તેથી ત્રણ લાખનો મુલક ખીન્ને મળ્યો. વળી રાઘોબા અને ફતેહસિંહ વચ્ચે જે કોલકરાર થયા, તેમાં ભરૂચની ઉપજમાં જે ગાયકવાડનો હિસ્સો બે લાખ તેર હજાર રૂપીઆ હતો, તે ઉપરથી ફતેહસિંહે હાથ ઉઠાવ્યો.

સન ૧૭૭૬ માં રાઘોબા પેશવા સાથે જે કોલકરાર થયો હતો, તે તુટ્યો અને પેશવાના દરબારના કરતા હરતા નહાના ફડનવીશ સાથે સલાહ થવાથી જે મુલક રઘુનાથરાવે આપેલો તે તથા જાંબુસર પરગણાનો સઘળો હક પેશવાના દરબાર તરફથી મળ્યો.

સન ૧૭૭૬ માં વાડેગામ આગળ અંગ્રેજી લશ્કરને સિંધિયા એ રહેમદિલી બતાવેલી અને જે અંગ્રેજોને ઓળમાં રાખેલા તેમના ઉપર સારી વર્તણૂક ચલાવેલી અને તેમને છોડી દીધેલા, તેના બદલામાં ભરૂચ સિંધિયાને આપવાનો ઠરાવ થયો.

એજ સાલમાં રઘુનાથરાવ* સિંધિયાના કબજામાંથી નાશી જઈ ભરૂચ આવી રહ્યો હતો. (મું. ગે. વો. ૧, ભાગ ૧, પાનું ૪૦૮.)

આ શહેર મરાઠાઓના તાબામાં નાથ છે, એ હકીકત લોકોએ જાણી એટલે ભરૂચી પ્રજા ઘણી દીલગીર થઈ. ઇશ્વરની

* વખતે રઘુનાથરાવે અત્રેથી હનમંતરાવ અને મનીઆર પારસીને વિલાયત મોકલ્યા હશે.

પ્રાર્થના કરવા લાગી કે અંગ્રેજી અમલ અમારા ઉપર હંમેશાં રહે. રાજ્ય અંગ્રેજોનું કાયમ રહે માટે યજ્ઞો, હોમ, બળીદાન વગેરે શરૂ થયાં. કેટલાએકેએ અમુક અમુક બાધાઓ પણ લીધી. આ વાતમાં ઢીલ થઇ એટલે પ્રજાએ જાણ્યું કે ઇશ્વરે સામું જોયું, તેથી લોકો ખુશી થયા.

ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં મરાઠાઓ સાથે પાછી લઢાઈ શરૂ થઈ, અને જ્યારે ખરેખરી લઢાઈ જામી, ત્યારે સુરતવાળા ગેમબીર અને ભરૂચના અમલદારોએ જનરલ ગોડર્ડની હાજરીનો લાભ લેઈ આમતેમથી કેટલાએક માણસોને એકઠા કરીને પેશવાના જે માણસો અંકલેશ્વર, હાંસોટ, દહેજબારા અને આમોદમાં હતા, તેમને હાંકી કાઢ્યા. આ ફતેહથી ફતેહસિંહ સલાહ કરવા તૈયાર થયો. તેણે ભરૂચમાં પોતાનો જે હક હતો તે છોડી દીધો એટલુંજ નહિ, પણ નર્મદાને કાંઠે શિનોરની જમીન તથા બીજાં કેટલાંએક ગામો પણ સ્વાધીન કર્યાં.

સિંધિયા સાથે ઇ. સ. ૧૭૭૯ માં જે કોલકરાર થયા હતા, તેની રૂએ ભરૂચ તો સિંધિયાને આપવાનું હતું. લોકોએ આ હકીકત સાંભળી એટલે પાછા દીલગીર થયા. (એ પ્રકરણની શરૂઆતથી તે આ પાના સુધીની હકીકત ગે. ભાગ ૨, પાના ૪૭૨ થી ૪૭૫ સુધીમાં છે, તેમ આંટડક વો. ૨ પાના ૨૦૨, ૨૧૭, ૨૮૭, ૨૮૮, ૩૨૪, ૩૨૫.)

ઇ. સ. ૧૭૮૩ ના જાનેવારી મહિનાની ૭ મી તારીખે બજાર માસ્તર મી. જે રીંગો નામના અમલદારે તે વખતના અનાજ વગેરેના ભાવનો નોંધે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે. (એ. મે-મોયર વો. ૨, પાના ૨૫૦-૨૫૧-૨૫૨.)

અનાજ.

ચીજ.	કળશીનો ભાવ.	ચીજ.	કળશીનો ભાવ.
૧ ઘઉં	રૂા. ૧૨)	૬ બાજરી	રૂા. ૬)
૨ જુવાર	રૂા. ૮)	૭ ચોખા	રૂા. ૧૧)
૩ મઠ	રૂા. ૮)	૮ અડદ	રૂા. ૧૧)
૪ તુવેરનીદાળ	રૂા. ૧૩)	૯ મગ	રૂા. ૮)
૫ ચણા	રૂા. ૮)		

ઘી-તેલ વગેરે.

ચીજ.	મણનો ભાવ.	ચીજ.	મણનો ભાવ.
૧ ઘી	રૂા. ૭)	૪ જગરી	રૂા. ૩-૪
૨ તેલ	રૂા. ૨-૧૨	૫ ખંગાળી ખાંડ	રૂા. ૭)
૩ દીવેલ	રૂા. ૨-૪	૬ મરી	રૂા. ૧૩)

ગાંધીઆણું.

ચીજ.	શેરનો ભાવ.	ચીજ.	શેરનો ભાવ.
૧ લવેંગ	રૂા. ૬)	૩ એલચી	રૂા. ૫)
૨ બયફળ	રૂા. ૫-૮		

શાક ભાજ વગેરે.

શીંગો	પૈસાની ૧૫૫ શેર	જમરૂખ	પૈસાનાં ૫
લસણ	પૈસાનું ૧૫૫ શેર	મુળા	પૈસાના ૧૨
કાંઠા	પૈસાના ૨૫૫ શેર	લીંબુ નંગ	૧૦૦ થી ૧૨૦
કાકડી	પૈસાની ૩ શેર	સુધીના	પૈસા ૧૨.

મછી.....શેરના ૩ પૈસા	ગાયનું ગોસ શેરના ૨ પૈસા
ખકરાનું ગોસ શેરના ૪ પૈસા	વીલ ગોસ શેરના ૩ પૈસા

હિંદુઓમાં ઘણું કરી જાનેવારી આખરે અથવા ફેબ્રુવારી માં લગ્ન પ્રસંગ હોય છે તો તે વખતે સહેજ ભાવ ચઢતો હોવો જોઈએ. આથી ખાઉ ચીજોનો સહેજ ભાવ ઓછો હોવો જોઈએ.

અંગ્રેજોને રૂા. ૨) થી રૂા. ૪) સુધીના પગારથી ચાકરો મળતા હતા. બિસ્તીને પાણી માટે રૂા. ૨) પગાર આપતા હતા. વાડી-ખાગમાં જે ચાકરો રાખવામાં આવતા, તેમને રૂા. ૩—૮ પગાર મળતો હતો.

જ્યારે અંગ્રેજોને આ પ્રમાણે સસ્તે દરમાયે ચાકરો મળતા હતા, ત્યારે તો હિંદુઓ, પારસી, મુસલમાનને એથી પણ ઓછો દરમાયે ચાકરો મળતા હશેજ.

હાલ જે અનાજ વગેરેના ભાવ ચાલે છે તે સર્વને ખગર છે, તેથી આ જગ્યાએ લખી જણાવ્યા નથી, છતાં સને ૧૮૬૪ થી ૬૬-૬૭ સુધી સખત મોંઘવારી હતી, એક મણ દાળના રૂ. ૫) હતા તથા ચોખાના રૂ. ૩-૧૨ હતા, તેમ ઘઉંના રૂ. ૨-૮ થી રૂ. ૩) નો ભાવ હતો. આ વખતે રોજગાર સારો હોવાથી મોંઘવારી જણાઈ નહિ હતી. સુડતાળાં કાળમાં રૂ. ૧) ની ૧૮ શેર જુવાર વેચાઈ હતી. ઘઉં રૂ. ૧) ના ૧૧ શેર, ખાજરી ૧૪ શેરની વેચાયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૮૩ ના શેલખીના તહનામાંથી ભરૂચ શહેર અને પરગણાં શિવાય ભરૂચ જીલ્લાનો સઘળો ભાગ જેની ઉપજ રૂ. ૧૫૮૭૦૭૯) હતી તે પેશવાને આપવો પડ્યો, અને સને ૧૭૭૯ ના કોલકરાયથી ભરૂચ શહેર અને પરગણું જેની ઉપજ રૂ. ૬૧૪૧૪૦) હતી તે સિંધિયાને આપવું પડ્યું.

સને ૧૭૮૩ ના જુલાઈ મહિનાની ૯ મી તારીખે સિંધિયા સરકાર તરફથી ભાસ્કરરાવ નામે એક સુબો ભરૂચમાં આવ્યો ને અંગ્રેજી અમલદારને મળ્યો. તેણે કિલ્લાની તથા તીબેરીની કુંચીઓ ભાસ્કરરાવને આપી. તરતજ તે અમલદાર તથા ખીલ અંગ્રેજી અમલદારો પુરબ ઉપર જે હોડીઓ તેમને માટે તૈયાર રાખીજ હતી તેણી તરફ ગયા. લોકોનાં ટોળેટોળાં આ અંગ્રેજોને વળાવવા પુરબ ઉપર એકઠાં થયાં હતાં. કેટલાએકોની આંખોમાંથી આંસુ પણ પડવા લાગ્યાં અને કેટલાએકોથી તો ઘણી દીલગીરીમાં ખેલી શકાયું પણ નહિ. અંગ્રેજો પણ પ્રભનો આવો ભાવ જોઈને ગળગળી ગયા અને તેમના મ્હોં ઉપર ગ્લાનિ આવી ગઈ. એવામાં વાદળ ચઢી આવ્યું, અંધકાર વ્યાપી ગયો અને વરસાદના છાંટા પડવા માંડ્યા, તેથી લોકો ખેલવા લાગ્યા કે ભરૂચનું નશીબ ફરી વળ્યું, માટે સ્વર્ગમાંથી પણ આંસુની ધારા પડે છે. (These drops are from the heavens for the fate of Broach). અંગ્રેજી અમલદારો લોકોને મળી હોડીઓમાં (અંગ્રેજી ચાચ) બેઠા. હોડીઓ હંકારાઈ, જ્યાં સુધી હોડીના શઢ જણાયા ત્યાં સુધી તે હોડીઓ તરફ જોયા કર્યું, પછી ઘર તરફ વળ્યા.

બીજે દહાડે સવારે ભાશકરરાવે ન્હાઇ ધોઇ, દેવદર્શન કરી દરબારમાં જઇ કામ શરૂ કર્યું અને મહાદેવ સિંધિયાની આજુ ફેરવી. એક જાહેરનામું (Proclamation) ઘડી કાઢ્યું, તે નીચે પ્રમાણેનું હતું.

- (૧) આ રાજ્યમાં કોઇએ પણ ગાય, વાછરડાં કે બળદ મારવાં નહિ, તેમ તેનું ગોસ ખાવું નહિ. કોઇ માલમ પડશે તો તે મોતની શિક્ષાને પાત્ર થશે.
- (૨) કોઇ ઢેડ ભંગીએ સવારના નવ વાગ્યા પછી બહાર નિકળવું નહિ, કારણ કે હવામાં બગાડો થાય (The air will be tainted) અને કોઇને અડકી બેસાય.
- (૩) દારૂ ગાળવો નહિ અને પીવો નહિ.
- (૪) કોઇ પણ કસબજી અગર પાતરે કિલ્લામાં રહેવું નહિ.

ઉપર પ્રમાણેનું જાહેરનામું શહેર અને પરગણામાં ચોઢવામાં આવ્યું.

ઉપર લલુભાઇના વૃતાંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લલુભાઇ દરબારમાં ઘુસ્યો અને ભાશકરરાવનો માનીતો થઇ પડ્યો. લલુભાઇને જે લોકો સાથે અણબનાવ હશે, તેઓને સારી પેઠે કનડયા અને તેઓના સારા દંડ કરાવ્યા. જેઓથી ભાશકરરાવનું અને પોતાનું ગજવું ભરાય તેવાને લલુભાઇ છેડે નહિ. આશારામ મહેતા ઉપર બહુજ બુલમ ગુજાર્યો. તેને તથા દોલતરાય દેસાઇ, તેમજ જેઓ રેઝિડેન્ટ મી. કોરકનના મિત્ર હતા, તેઓને રેઝિડેન્ટને મળવાને સખત મનાઇ કરી. આવી રીતે મી. કોરકનની પાસે કોઇને આવવા દેતો નહિ, તેથી મી. કોરકન પણ કંટાળી ગયો હતો. એ બાબત મી. કોરકનને મી. ફાર્જસને રીપોર્ટ કરવાની જરૂર પડી હતી. એ રીપોર્ટની હકીકત લલુભાઇના વૃતાંતમાં આવી ગઇ છે.

જ્યારે કોઇ નવો માણસ અમલદાર થઇ આવે છે, ત્યારે સારા સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થો તેને મળવા જાય છે, તે પ્રમાણે ભાશકરરાવને પણ ઘણા લોકો મળવા આવતા હતા. ગમે તે મળવા જાય તો તે વખતે લલુભાઇ તો હાજરજ હોય, એટલે

એની બાબતમાં કોઇથી કાંઇ બોલાયજ નહિ. આવી રીતે ભા-
શ્કરરાવને લલુભાઇએ હાથમાં લઇ લીધો હતો. તેમ તેને એવી
પીછોડી નાંખેલી કે તે લલુભાઇનેજ દેખ્યા કરતો, બીજા કોઇનું
સાંભળે પણ નહિ અને માને પણ નહિ. મી. કોરકન પણ
ભાશ્કરરાવને મળવા ગયેલો, તેણે લલુભાઇ વિષે સઘળી હકીકત
કહી હતી, છતાં ભાશ્કરરાવને કાંઇજ અસર થઇ નહિ.

ઉપર મુજબનું જાહેરનામું ચોઢાયાને ત્રણ મહિના તો થયા
નહિ, એટલામાં તો એક પારસીને દારૂ ગાળવાનો તથા વેચવાનો
ઇજારો આપ્યો. રૂ. ૭૦૦૦) તથા બીજા રૂ. ૧૦૦૦) ભાશ્કર-
રાવને મળ્યા. લલુભાઇને શું મળ્યું હશે તે જણાયું નહિ. કાંઇ
પણ મળ્યું તો હશેજ, નહિ તો જાહેરનામું એક કોરે મૂકી ઇજારો
અપાત નહિ. ભાશ્કરરાવે બરાબર એકજ વરસ સુબાગીરી લો-
ગવી, તે દરમ્યાન પોતાથી તથા લલુભાઇથી જેટલા પૈસા લેવાયા
તેટલા લીધા. એની એક વરસની સુબાગીરીમાં લોકો એટલા તો
કંટાળી ગયા હતા કે કેટલાએક તો શહેર છોડી નાશી ગયા
અને બીજે ગામ વસવા ગયા.

ભાશ્કરરાવ* વિષે મી. કોરકન કહે છે કે આ સુબો વિ-
વેકી, આદરમાન આપે એવો, મન મેળવી લે એવો, વાતગરો,
અશરાફ અને હસસુબો હતો. અંગ્રેજોએ જે જે હુકમનામાં
કરેલાં તે લલુભાઇને કહેથી સઘળાં ફેરવ્યાં હતાં.

સને ૧૭૮૪ માં ભાશ્કરરાવની મુદત પૂરી થઇ. ભરૂચનો
ઇજારો અપાયો, તે ગોપાળરાવ મલ્હાર નામે એક વડોદરાના
ગૃહસ્થે રૂ. ૮૫૦૦૦૦) સાડા આઠ લાખ રૂપીએ રાખ્યો. એના
વખતમાં લલુભાઇનું બીજાકુલ ચલણ રહ્યું નહિ; ઉલટો કેદમાં
પુરાયો અને અને ભારે દંડ આપી છુટો થયો. લલુભાઇએ આ-
મથી તેમથી ભેગાં કરેલાં નાણાં ગોપાળરાવ મલ્હારે ખાલી કરાવ્યાં.

સન ૧૭૮૬ માં ગોપાળરાવ મલ્હારના ઇજારાની મુદત પૂરી
થવાથી લલુભાઇએ રૂ. ૧૦૦૦૦૦૦) દશ લાખે રાખ્યો. લોકો

* ભાશ્કરરાવ વિષેની સઘળી હકીકત ઓરિએન્ટલ મેમોયર વો. ૨,
પાનું ૩૫૬, ભાગ ૪ પાનાં ૨૩૦-૨૩૧-૨૩૨ જુઓ. વો. ૨, પાનું ૨૩૩.

ઉપર જીલમ કરી, કરો વધારી એ રકમ તો એણે એકજ વરસમાં પુરી કરી. ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં બીલકુલ વરસાદ આંચો નહિ, તેથી ભારે દુકાળ (લોકો જેને સુડતાળો કાળ કહે છે તે) પડ્યો. લલુભાઈનું રાજ્ય કહેવાયું, તેથી લોકોને અનાજ વગેરે પુરું પાડવું પડ્યું. વસુલ પણ કાંઈ લેવાયું નહિ, તેથી નાણાની તંગીને લીધે રૂ. ૪૦૦૦૦૦) રૂપીઆ દેવા કરવા પડ્યા. તેમ જ જીલમ કરી લોકો પાસેથી કર વગેરે લીધા હતા, તે બાબત અપીલ થયાથી રૂ. ૫૭૫૦૦૦) દંડ સરકારે કરેલો, તેથી એ લલુભાઈ પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયો હતો. લોકોએ તગાદો કર્યો, તે નાણાં નહિ અપાયાથી કેદમાં તેને ઘાલી દીધો હતો. એ પાવાગઢને કિલ્લે ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં ગુજરી ગયો. એને વિષે જે હકીકત ઉપર આધાર છે તે મુજબ એનો અંત આંચો.

લલુભાઈ પછી પરભુદાસ નામના એક વાણીઆ જેઓ હાલ ભરૂચમાં શેઠજીને નામે ઓળખાય છે, તેમણે ઇબરો રાખ્યો. તેમનો ઇબરો સને ૧૮૦૩ સુધી રહ્યો. (ઇબરદારો વિષે ગે. વો. ૨ પાનું ૪૮૬ જુઓ.)

સિંધિયા સરકારના અમલમાં ભારકરરાવ સુબો હતો, તે વખતે ગોસાંઈ લોકોનાં ટોળાં ભરૂચમાં આવી તોફાન મચાવવા લાગ્યાં. ભારકરરાવે તે લોકોને માટે “ ગોસાંઈ કર ” એ નામનો કર લોકો ઉપર નાંખ્યો. તે કર “ મલવેરા ” ના નામથી આજ સુધી અપાતો, તે અંગ્રેજ સરકારે ૪૦-૪૨ વરસ થયાં મલવેરા બંધ કર્યો છે.

સિંધિયાનું રાજ્ય ભરૂચમાં ૧૯ વરસ સુધી રહ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં બાજીરાવ પેશવાને સિંધિયા, હોલકર અને વરાડના રાજા સાથે લઢાઈ સળગી, તેથી બાજીરાવે અંગ્રેજોની મદદ માગી. આથી અંગ્રેજો પણ સિંધિયાના વેરી થયા. સન ૧૮૦૩ માં વારે-ગામના કોલકરાર તુટ્યા. આથી સિંધિયા અને અંગ્રેજ વચ્ચે પાછી લઢાઈ જામી. અંગ્રેજોએ ગુજરાતમાં સિંધિયાનાં જે જે સંસ્થાનો હતાં તે પહેલાં લેવાનું શરૂ કર્યું. જનરલ વેલ્સલીએ ભારકરના ભાગ પાડ્યા. ભરૂચ ઉપર હુમલો કરવા કર્નલ વુડિંગ-ટનની નિમનોક થઈ. એ સરદાર ૮૬ મી રીજીમીટ, યુરોપીઅન

તોપખાનું તથા દેશી પાયદળ લઈ તા. ૨૩ મી ઓગષ્ટ સને ૧૮૦૩ ને રોજ ભરૂચ આગળ આવી ઉભો. તા ૨૪ મીએ શહેર બહાર સિંધિયાના માણસો અટકાવ કરવા સારૂ પરાં આગળ ઉભેલા માલમ પડયા, પણ તરતજ તેમને શહેરમાં પેશી જવું પડ્યું. કર્નલ રિચર્ડસન ૮૬ મી પલટણનો સરદાર હતો, તેણે પહેલો હુમલો કર્યો, તે વખતે તેની સાથે ૧૦૦ યુરોપીઅન તથા ૨૦૦ કાળુ લશ્કર હતું. તેની મદદે બીજા ૫૦ યુરોપીઅન તથા ૧૦૦ દેશી લશ્કરના માણસો કેપટન કયુલરના હાથ નીચે હતાં. બીજા ૧૦૦ યુરોપીઅન અને ૧૦૦ કાળાં માણસોનું લશ્કર કેપટન બેથ્યુનના હાથ નીચે જરૂર પડે તો મદદને માટે વેગળું રાખેલું હતું. દારૂ ગોળાથી લઢાઈ શરૂ થઈ. તા. ૨૬ મી ઓગષ્ટને રોજ કિલ્લામાં પેસવાનો રસ્તો થયો, તે વાટે અંગ્રેજી લશ્કર પેહું. સિંધિયાના માણસો ઘણી બહાદુરીથી લઢયા, પણ ફાંચા નહિ અને આખરે કિલ્લો છોડી નાશી જવા લાગ્યા. રિચર્ડસને દરવાજાનો કબજો લીધો. નાશી જતા માણસોની પાછળ કેપટન કયુલર ગયો. એ જગ્યાએ ખરો જંગ મચ્યો હતો, તેમાં સિંધિયાના મરણ પામેલા અને ઘાયલ થયેલા મળી આશરે ૩૦૦ માણસો હતા. અંગ્રેજોના પણ ગોરા કાળા મળી ૭૯ માણસો જણાયા. તેમાં કેપટન સિમ્પી માર્યો ગયો. વળી એક પોરટુગીઝ જેનું નામ ફ્રેડેઈમોનટ્રીઓ હતું, તે પણ માર્યો ગયો. એ બંનેની કબરો* ભરૂચમાં વેજલપોર મૂકી પશ્ચિમ તરફ છે. ઘાયલ થયેલામાં કર્નલ રિચર્ડસન તથા કેપટન મેકલોરીન હતા.

તા. ૨૬ મી ઓગષ્ટ સને ૧૮૦૩, સંવત ૧૮૫૯ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને રોજ ભરૂચ અંગ્રેજોના હાથમાં ફરી પાછું આંચું. અંગ્રેજોના યુરોપીઅન સિપાઈઓએ જુમ્મા મસજિદમાં મુકામ કર્યો હતો. આ જગ્યા પહેલાં શ્રાવકનું દેહેરું હતું.

* એ કબરો શિવાય વેજલપોરથી એક માઇલને છેટે ડચ (વલંદાઓ) સને ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦ સુધીમાં જ્યાં અત્રે ગુજરી ગયેલાં તેમની પણ થોડીએક કબરો છે. (ગે. ભરૂચ પાનું ૫૫૯.)

જનરલ વુડિંગટનને મુંબઈ સરકારે શાખાશી આપી. અંગ્રેજ સરકારની દુવાઈ ફરી. રાજા રાજ ને પ્રજા સુખી કહેવાયાં. એ તારીખથી ભરૂચમાં અંગ્રેજોનો અમલ ચાલ્યો આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ ના વસાઈના તહુનામાથી ખાજુરાવ પેશવા-એ અંગ્રેજોને જંગુસર, આમોદ, દહેજખારા તથા અંકલેશ્વર આખ્યાંજ હતાં અને ભરૂચ સને ૧૮૦૩ માં હાથ આવ્યાથી અંગ્રેજો આખા જીલ્લાના માલીક થયા.

હવે તો વીશ વરસ ભરૂચે ખરેખરી શાંતિ ભોગવી. સને ૧૮૨૩ માં મહિકાંઠાના ૨૦૦ થી ૩૦૦ સુધી કોળી લોકોનો જથ્થો એકઠો થઈ ભરૂચ ઉપર ચઢી આવવાનું કરતા હતા, તેઓ ભરૂચ સુધી આવ્યા. તેમાંના ૪૦-૫૦ કોળીઓએ અટાલી ગામ છુટયું અને ત્યાંના પોલિસપટેલ તથા રખાને મારી નાંખ્યા. ગામડીઆઓ ભરવાની બીકથી સામું થયા નહિ. ઘરખાર મૂકી નાશભાગ કરવા લાગ્યા, તેથી તે વરસ ઘણી જમીન પડતર રહી. આ છુટારાઓમાંના બે પકડાયા, તેઓને ભરૂચની જેલમાં લાવતાં ૧૦૦ કોળીઓએ સીપાઈઓ ઉપર હુમલો કર્યો અને એક કેદીને લઈને નાશી ગયા. બીજો કેદી વાલીખાનને ભરૂચની જેલમાં પુરી દીધો. એ વાલીખાનને છોડાવવા સાડ કોળીઓનાં ટોળે ટોળાં શહેર આગળ આવ્યાં અને જેલ ઉપર હુમલો કરવાનો તથા દારૂખાનું પુકી મૂકવાનો વિચાર કર્યો, પણ સુરતથી લશ્કર આવતું જોઈ બીકથી નાશી ગયા. ત્યાર પછી ઘણાં વરસ ભરૂચમાં શાંતિ રહી. (ગે. લ. વો. ૨, પાનું ૪૭૬.)

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના મે માસમાં જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં બળવો જાગ્યો, ત્યારે ભરૂચમાં પણ હુલ્લડ થયું હતું. આ હુલ્લડ આ જીલ્લાના મુસલમાન હોરા, જેઓ તોફાની જાત ગણાય છે, તેઓએ કર્યું હતું. આ હુલ્લડથી મુંબઈ સરકારમાં મોટી ફીકર પેદી હતી. આ હુલ્લડખોરોનો ગમે તે હેતુ હોય, તો પણ એમ તો નક્કી થયું કે એ કાંઈ અંગ્રેજી રાજ્ય વિરુદ્ધ હતું નહિ, એવું તજવીજ કરવાથી જણાયું. એ મુસલમાન અને પારસીઓ વચ્ચે નીંતકરાર હતી અને તે ભરૂચ શહેરનેજ લગતી હતી.

બેજનજી સેરીઆરજી નામના એક ખરાબ ચાલના પારસી-એ ઇસ્લામી ધર્મને અપમાન આપેલું, તે બાબત તેના ઉપર

કામ ચાલી સજ પણ થયેલી, પણ તે સજ જોઈએ તેવો નહિ થયેલી એવું મુસલમાનોના મનમાં આવવાથી તેનું પુરૂં વેર લેવું, એવો એ ધર્મવાળાઓએ નિશ્ચય કર્યો. એ માણસે ઇસ્લામી ધર્મને અપમાન આપેલું એટલુંજ નહિ, પણ એક મમ્મલુદને પણ અપવિત્ર કરી હતી. આ ઉપરથી પારસીઓના રહેઠાણ ઉપર હોરા મુસલમાનોએ હુમલો કરવાનો ઇરાદો કરેલો. આ અપમાનની વાત ઉત્તર તરફના હોરાઓમાં પ્રસરી ગઈ, તેથી તા. ૧૫ મી મે સને ૧૮૫૭ ને રોજ ૨૦૦ હોરા ભરૂચથી એક માઇલને છેટે બાવારેન છે, ત્યાં એકઠા થયા.

આ બાબત અત્રેના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મી. ડેવિસને ખબર થતાં શહેરમાં પોલિસની ચોકી રાખી પોતે તથા પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઘોડા ઉપર બેસી ત્યાં ગયા અને હોરાઓને વિખેરાઈ જવાને સમજાવ્યા. આ અમલદારે શહેરમાં પાછા ફર્યા, તે વખતે તેમની પાછળ કેટલાએક હોરાઓ આવ્યા, પણ તેઓ જતા રહ્યા નહિ. બીજા કેટલાએક હોરાઓ પાછલા ભાગમાંથી પારસી વાડમાં પેઠા, ત્યાં હુલ્લડ મચાવ્યું. પારસીઓ સામા નહિ થતાં તેમનાં ઘર બંધ કરી બેઠા. પોલિસમાં ઘણા ખરા મુસલમાન હતા, છતાં તેમનું પણ કહ્યું હોરાઓએ માન્યું નહિ અને જંગ મચાવ્યા કર્યો. લશ્કર આવ્યું જોઈ ટાઢાટપ થઈ ગયા, તો પણ તેઓ જે કામે આવેલા તે કામમાં તો તેઓ ફતેહ પામ્યા. બેજન પારસી જે ગુન્ડેગાર હતો, તેને તો મરણુ તોલ માર માર્યો. તેના શરીરને ખેંચીને શેરીમાંથી બહાર કાઢી ધોરી રસ્તા ઉપર નાંખ્યું, ત્યાં તે મરી ગયો.

બેજન પારસીને મારી નાંખ્યો એટલુંજ નહિ, પણ કેટલા-એક મુસલમાનો પારસીની એક અગીઆરીમાં પેસી ગયા અને ત્યાંજ તેમના એક પવિત્ર મોબેદને મારી નાંખ્યો. ૨૦ કેદીઓ તરતજ પકડાયા. આખા દેશમાં એવા એવા ગપાટા ચાલતા હતા, તેથી તેઓને તરત ઇનસાફ આપ્યો નહિ. ભરૂચમાં લશ્કર હતું તે સાથે વડોદરથી પણ લશ્કર આવ્યું હતું, તેમ અંકલેશ્વર, વાગરા, હાંસોટ, તથા આમોદના સવારોને પણ ભરૂચમાં બોલાવી રાખ્યા હતા.

આ હુલ્લડ બાબત તપાસ ચલાવવા મી. રૉજર્સ, નામના

એક સિવિલિયનને સુરતથી તા. ૧૩ મી જુનને રોજ મોકલ્યો. તે અમલદારને એવી સુચના મળેલી કે આ હુલ્લડ થવાનું ખરું કારણ શું છે, તેની તપાસ કરી રીપોર્ટ કરવો. તજવીજમાં જ-જાણુ કે એક ઉદાશી, કમઅછલવાન મોલવીના છોકરાએ, જેનન પારસીએ ઇસ્લામી ધર્મને અપમાન અપ્યું તેનું વેર લેવા હોરા મુસલમાનને ઉશ્કેર્યા હતા. એની રાજ્ય વિરુદ્ધ ગુન્હો કરવાની કાંઈ પણ મતલબ હતી નહિ. તા. ૧૩ મી જુલાઈએ પકડાયલા માંના ૧૭ કેદીને સેસન કમિટ કર્યા. એઓના ઉપર મોખેદને મારવાનો ગુન્હો હતો. એને મોતની સજા થઈ, કેટલાએકને દેશ પાર કર્યા અને કેટલાએકને કેદની સજા થઈ. (ગે. ભરૂચ વો. ૨ પાનું ૪૭૬-૭૭.)

સને ૧૮૫૮ ના મધ્ય ભાગ સુધીમાં સને ૧૮૫૭ નો ખળવો સમાયો ને શાંતિ પસરી. આજ સુધી કંપનીનું રાજ્ય કહેવાતું હતું, તેમાં ફેરફાર થયો. તા. ૨ જુનને સને ૧૮૫૮ ને રાજ્યથી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ આ દેશનો વહિવટ પોતે હાથમાં લીધો. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ તારીખે લાઈનમાં મે. કલેક્ટર સાહેબે અંગ્રેજીમાં તથા તેમના શિસ્તદાર માણેકલાલ વેણિલાલે ગુજરાતીમાં રાણી સાહેબનું રાજ્ય થયાનો ઠંઠેરો વાંચી સંભળાવ્યો. તે પ્રસંગે શહેરના ઘણા માણસો ત્યાં હાજર હતા.

સને ૧૮૫૮-૬૦ માં હથીઆરોનો કાયદો (આર્મ્સ એક્ટ) પસાર થયો. આથી જે જે ભરૂચીઓ પાસે હથીઆરો હતાં, તે તેઓ સરકારમાં આપી આવ્યા. કાયદો નીકળતાં પહેલાં લોકો ખંડુકો, પોસ્તોલો, તમચા, તલવાર, કટાર, ગુપ્તિ વગેરે હથીઆરો રાખતા હતા. તત્કાલ તો ઘણું કરી દરેક ઘેર હતીજ. ખંડુક, પીતોલનો જીપયોગ કરતા હોળી, દીવાળીના તહેવારોમાં નજરે લોકોને ભેળા છે, તેમ ચોરની ખૂમ પડે કે તલવારો લઈ લોકોને બહાર નીકળતા ભેળા છે.

સને ૧૮૬૦-૬૧ માં લાઈસેન્સટેક્ષ નામનો કર રૈયત ઉપર લાગુ થયો. રૂ. ૨૦૦) ની કમાઈ સુધી એ કરની માફી હતી. રૂ. ૨૦૦) થી રૂ. ૫૦૦) સુધી કમાનાર પાસે રૂ. ૧૦૦) એ બે ટકા પ્રમીણે લેવાતો હતો, તે પહેલાં અથવા તે દરમ્યાનમાં ઇન-

કમટેક્ષ પણ લાગુ પડ્યો હતો. એ બન્ને કર આશરે પાંચ વર્ષ રહ્યા હતા.

સને ૧૮૬૧ ની સાલમાં રેલવે કરવા સાડ રસ્તાઓ તૈયાર થયા અને સને ૧૮૬૨ ની શરૂઆતમાં વડોદરાથી સુરત સુધી આગગાડી ચાલી. જે દિવસે વડોદરા સુધી પહેલ વહેલી આગગાડી ચાલી, તે દિવસે ભરૂચથી જેને જવું હોય તેને મફત જવા દેવાનું હોવાથી વેગનોમાં બેસી ઘણાં માણસો ભરૂચથી વડોદરા ગયાં હતાં.

સને ૧૮૬૨-૬૩ માં અમેરિકામાં લઢાઈ સળગવાથી રૂના ભાવ રૂ. ૯૫ થી રૂ. ૮૦૦ ઉપરાંત થઈ ગયા હતા, તેમ સને ૧૮૬૪ માં “ શેરમેનીઆ ” વધી પડ્યો હતો, તથા સને ૧૮૬૫, ૧૮૬૬ માં રૂના ભાવ ઘટી જવાથી વહેપારીઓ પાયમાલ થયા હતા. આ વિષેની પુરી હકીકત સને ૧૮૬૩-૬૪ ની બહોજલાલીના પ્રકરણમાં દર્શાવી છે. એ સાલોમાં સુડતાળા કાળ કરતાં તેમજ છપ્પનીઆ કાળ કરતાં અને હાલના વખત કરતાં વિશેષ મોંઘવારી થઈ હતી. સરકારી નોકરો શિવાયના બીજાઓને ધંધો સારો હોવાથી તેમ કમાઈ સારી હોવાથી એ મોંઘવારી જણાઈ નથી.

સને ૧૮૭૫માં મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર કર્નલ ફ્રેઝરને ૧૨ દીધાનું તહોમત આવેલું, તે વખતે તેના બચાવ સાડ ઇંગ્લંડથી સારજન બેલેનટાઈન નામનો એક બેરિસ્ટર આવેલો, તેને ત્રા સાડ ભરૂચી પ્રજા સ્ટેશને ઉલટી હતી. વીશ મિનીટ ગાડી ખાલી હતી. દેસાઈ કલ્યાણરાયે તથા બીજા આગેવાન ગૃહસ્થો-સ્ટેશન ઉપર તેમની સારી આગતા સ્વાગતા કરી હતી.

સને ૧૮૭૭ ના બનેવારીની ૧ લી તારીખે મહારાણી રિયા જેઓ તે દિવસ સુધી “ કવીન વિક્ટોરિયા ” કહે તેઓએ બાદશાહી પદ ધારણ કરવાથી “ એમપ્રેસ વિક્ટોરિયા ” કહેવાયાં. આથી એ મહારાણીના વંશના જે જે રાજાઓ તેઓ રાજા (કિંગ) ને બદલે બાદશાહ (એમપરર) ઇંગ્લંડના “ કિંગ ” અને ઇન્ડિયાના “ એમપરર ” પોતો કિંગ અને એમપરર એવો ઇતિહાસ તેમના તાંમાં, સોનાના શિક્કા ઉપર લખાય છે. એ દિવસે દિલ્હીમાં ૧૨ ભરાયો, તે સાથે જીલ્લાઓના દરેક મુખ્ય શહેરમાં

પણ દરબાર ભરવાનો હુકમ થયાથી ભરૂચમાં પણ દરબાર ભર્યો હતો. નિશાળના છોકરાઓને ખરફી વહેંચી હતી અને એ દિવસ બાણે મોટામાં મોટો દરેક કોમનો તહેવાર હોય એવો દીશતો હતો. જગ્યાએ જગ્યાએ આર્કાઓ બાંધી દીધાં હતાં, રાશનીઓ થઈ હતી અને સુધરાઈ ખાતાના મકાનને શણગારી દીધું હતું. દરબાર સુધરાઈમાં ભરાયો હતો. ત્યાં કલેક્ટર મી. વાહિટે એક શોભાયમાન બાષણ આપ્યું હતું.

સને ૧૮૮૩ ની સાલમાં મી. બોરાહેલ નામના કલેક્ટરે ભરૂચની સુધરાઈ તરફથી એક વરસ સુધી વીજળીના દીવાનાં દર્શન પહેલ વહેલાં કરાવ્યાં હતાં. આવા દીવાઓનો ખરચ વિશેષ હોવાથી પછીથી બંધ થયા હતા.

સને ૧૮૮૪ માં જમશેદ બાગની પાસેની પારસીઓની એક ધર્મશાળામાંથી, ત્યાંનું ટાંકું ખોદતાં ઇજીપ્શિય અને બીજા ઇ. સં. ૧૧૦૦, ૧૨૦૦, ૧૩૦૦ ની સાલોમાં વપરાતા શિક્ષા નીકળ્યા હતા. એ શિક્ષાઓ સોના રૂપાના હતા. વળી એજ સાલમાં લોર્ડ રિપન નામના વાઇસરોયના વખતમાં “ સેલ્ફ ગવર્મેન્ટ ” અપાયાથી રૈયત તરફથી ચુંટણી થઈ રૈયતના મેમ્બરો સુધરાઈમાં પહેલ વહેલા દાખલ થયા હતા.

સને ૧૮૮૫ ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૨ મી તારીખે, કારતક શુદ્ધ ૧૫ શુકલતીર્થની જાત્રાને દિવસે ભરૂચમાં કેટલાએક તળાવીઆઓએ હુલ્લડ કર્યું. કલેક્ટરને માર્યાથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય તેઓના હાથમાં આવશે, આવા ગાંડા અને મૂર્ખાઈ ભરેલા વિચારથી આ જંગલી અને અણસમજુ જાતના ૧૦૦ માણસો કલેક્ટરને બંગળે ગયા. કલેક્ટર ફરવા ગયા છે એવું સીપાઈએ કહેવાથી ત્યાંથી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં ઇદગા આગળ પોલિસ મુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મી. પ્રેસકટનો લેટો થયો. એજ કલેક્ટર હશે એમ બાણી તેને મારી નાંખ્યો. પછી પોતાનું રાજ થયું સમજી મુખઈ બેંક નો કબજો લેવા શહેરમાં આવ્યા, ત્યાં બેંકના માણસોએ ઠાલા ગોળી બહાર કર્યા, એટલે તેઓની ખાત્રી થઈ કે માતાની ખરેખરી મહેરબાની છે. આ માણસોમાં એક માતા બન્યો હતો તે તથા એક લખો ભગત નામનો તળાવીઓ ઉપરી બન્યા હતા. બેંક તરફથી શહેરમાં ઘોડા ઉપર બેસી. શહેરમાં થઈ મહારૂદ્ર

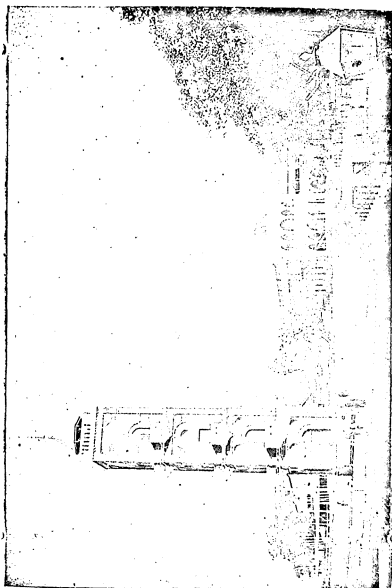
જતા હતા. ત્યાં આગળ સિટી મેજિસ્ટ્રેટ મી. મોદી તથા પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર મી. કૃષ્ણરાવે તેમને પકડયા. ઝપાઝપીમાં રેલવેની નીચે જે દરવાજો છે ત્યાં પાંચ સાત તળાવીઆ માર્યા ગયા, પાંચ ઘાયલ થયા અને આળીસ પકડાયા. માતા, ભગત તથા બીજાઓ નાશી ગયા. મી. મોદીને પરમેશ્વરે બચાવ્યા. એક સીપાઈ માર્યો ગયો, તેનાં બાળબચ્ચાંનું હજુ પણ મોદીજી રક્ષણ કરે છે. ભગત પાછળથી પકડાયો, તેના ઉપર તથા બીજા જે પકડાયા તેમના ઉપર કામ ચાલ્યું ને શિક્ષા થઈ. એક સાધુને માતા કહી પકડી આણેલો, પણ તે માતા સાબીત નહિ થવાથી છુટી ગયો. એ તળાવીઆમાંનું કેાઈ મર્યું નહિ હોત તો તેઓ શુકલતીર્થ જઈ જંગ મચાવત.

સને ૧૮૮૬ માં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે સાહેબ એ હુલ્લડ સમ્યા પછી જાનેવારીમાં આવ્યા હતા. તે વખતે સુધરાઈમાં દરબાર ભરી એક ભાષણ આપ્યું હતું. વળી એજ સાલમાં ઇન-કમટેક્ષ શરૂ થયો. રૂ. ૫૦૦) ની ઉપજ ઉપરની જેની ઉપજ હોય તેની પાસે રૂપીએ ચાર પદ તથા રૂ. ૨૦૦૦) ઉપરની પાસે પાંચ પદ લેવાનો ઠરાવ થયો.

સને ૧૮૮૭ માં મહારાણીને રાજ્ય કરતાં ૫૦ વરસ થવાથી સિલવર જ્યુબિલી થઈ. ત્રણ દિવસ જ્યુબિલીના હોવાથી ઘેરઘેર રોશનીઓ થયેલી, સારાં ભોજનો લોકોએ લીધાં હતાં. સુધરાઈ અને સરકારી મકાનોમાં પણ રોશની થઈ હતી. જગ્યાએ જગ્યાએ આર્કાં બંધાયલાં, ત્યાં વાવટાઓ ફરફર ઉડતા હતા. એ દિવસે પ્રજાએ રાજ્યભક્તિ સારી જણાવી હતી.

સને ૧૮૯૨ માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનો વડો પુત્ર પ્રિન્સ એલબર્ટ વિક્ટર ગુજરી જવાથી પ્રજામાં ભારે દીલગીરી થઈ હતી. નોકર વર્ગે શોકની નીશાની તરીકે જમણે હાથે કાળી પટ્ટી રાખી હતી.

સને ૧૮૯૪ માં લોર્ડ હેરિસ ગવર્નર હતાં, ત્યારે મુંબઈમાં મરાઠા અને મુસલમાન લઢી મૂવા હતા, તે દરમ્યાન ભરૂચમાં એક મુસલમાન અને કણીઆને તકરાર થવાથી શહેમાં ખૂમ આવેલી કે મુસલમાનોએ જંગ મચાવ્યો છે. બપોરનો વખત હોવા છતાં લોકોએ બારણાં બંધ કરી દીધાં હતાં. કલેક્ટરે ફચેરીનાંથી

સવારો દોડાવેલા, પણ ખૂબ ખોટો હોવાથી પાછા ફર્યા.

સને ૧૮૬૭ માં ગોલ્ડન જ્યુબિલી મહારાણીને રાજ્ય કરતાં ૬૦ વરસ પુરાં થયાથી થઇ, તે વખતે પણ પ્રજાએ સારી રાજ્યભક્તિ દર્શાવી હતી અને ઘેરઘેર આચ્છવના દિવસ હોય એમ જણાતું હતું, ને શહેરને સારું શોભાવ્યું હતું.

સને ૧૮૬૮ થી સને ૧૯૦૪-૦૫ સુધી પ્લેગ-ગાંઠીઆ તાવનો રોગ ભરૂચમાં ચાલ્યો હતો, તથા સને ૧૮૬૯ માં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો, તેથી હજારો માણસો ભોગ થઇ પડ્યાં હતાં. આ બંને બાબત આફતના પ્રકરણમાં દર્શાવી છે.

સને ૧૯૦૦ માં લોર્ડ કર્ઝન ઓગષ્ટ માસમાં ભરૂચ પધારેલા, તેઓ દુકાળ વખતે શહેરની ઉત્તર બાજુએ એક તળાવ ખોદાવ્યું જેવા ગયા હતા. ભરૂચમાં વાઇસરોય આ પહેલાજ આવ્યા હતા. આ તળાવના પૈસા નકામા ગયા છે. પાણી રહેતું નથી, તેમ પાણી વખતે હોય છે, તો તે પ્રજાને કામ પણ લાગતું નથી.

સને ૧૯૦૧ ના જાનેવારીની ૨૨ મી તારીખે આપણાં યશસ્વી રાજ્યકર્તા મહારાણી વિક્ટોરિયા ગુજરી ગયાં. એઓ ૬૪ વરસ રાજ્ય કરી ૮૨ વરસની ઉંમરે દેવલોક પામ્યાં હતાં. એમની પછી એમના વડા પુત્ર એલબર્ટ એડવર્ડ સાતમા એડવર્ડનું નામ ધારણ કરી ગાદી ઉપર બેઠા. રાણીજીના માન ખાતર તેમની યાદગીરી કાયમ રહે એ હેતુથી ભરૂચની પ્રજાએ તેમનું નામ આપી લાઇનમાં ઉઘરાણું કરી એક મોટો મિનારો (ટાવર) બંધાવ્યો છે, તે પણ લાઇનને શોભા આપી રહ્યો છે.

એડવર્ડ રાજાનો રાજ્યાભિષેક ઇંગ્લંડમાં સને ૧૯૦૨ ના ઓગષ્ટમાં અને આ દેશમાં સને ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે કરવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લંડ પણ આ દેશમાંથી કેટલાએક રાજા એ પ્રસંગે ગયા હતા. હિંદુસ્થાનમાં રાજ્યાભિષેક વખતે દિલ્હીમાં મોટો દરબાર ભરાયો હતો, તથા મોટો વરઘોડો કાઢ્યો હતો. દેશના દરેક જીલ્લાનાં મુખ્ય શહેરોમાં પણ દરબારો ભરાયા હતા. ભરૂચમાં લાઇનમાં હાઇસ્કુલના કમ્પાઉન્ડમાં એક દરબાર ભરાયો હતો. એ જગ્યાએ કલેક્ટર મી. લોગને અંગ્રેજી

માં તથા સિટી મેજસ્ટ્રેટ મી. બેરામજી એદલજી હોડીવાળાએ ગુજરાતી તથા મરાઠીમાં એડવર્ડ બાદશાહનો ઠંઢેરો-બહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું હતું. નિશાળનાં છોકરાંએને મિઠાઈ વહેંચવામાં આવી હતી.

દિલ્હી દરબારનો ઠાઠ જોવાની જે નોકરોની ઇચ્છા હોય તેમને જવા સાડ તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બરથી તા. ૯ મી જાન્યુઆરી સુધી આખા રાજ્યમાં રજા પળાઈ હતી. ભરૂચથી પણ ઘણા માણસો દિલ્હીનો ઠાઠ જોવા ગયા હતા. ડીસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે ડીસેમ્બરનો માસ પુરો નહિ થયા છતાં દરેક નોકરને પગાર લેવાની છુટ આપી હતી, તેથી દરેક નોકરે તા. ૨૩ મીએ પગાર લીધો હતો. તા. ૧ લીને દિવસે તો આખા દેશમાં જય જયકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. ઘણું કરી દેશના ઘણાખરા રાજા રજવાડાઓ દિલ્હીમાં હાજર હતા.

મીઠા જેવી જાંદગીને જરૂરીઆત વસ્તુ ઉપર ભારે કર હતો, તેમાં ઘણોજ ઘટાડો થયો. પહેલાં દોઢ રૂપીએ મળતું તે લોડ રિપનના વખતમાં સવા રૂપીએ થયેલો, તેના મણના હવે તેર આના આપવા પડે છે. જે રૂ. ૫૦૦) ઉપરની કમાણી ઉપર ઇનકમટેક્સ લાગુ હતો, તે આ બાદશાહના રાજ્યમાં રૂ. ૧૦૦૦) ઉપરની કમાણી ઉપર ટેક્સ લાગુ પડ્યો, તેથી ઘણા એ ટેક્સમાંથી બચી ગયા, સરકારી નોકરોને છેલ્લાં પાંચ વરસની સરાસરીનો પગાર ગણી પેનશન આપતા હતા, તે છેલ્લાં ત્રણ વરસની સરાસરીનો પગાર ગણી પેનશન આપવાનો ઠરાવ થયાથી નોકરોને પણ પેનશનમાં લાભ થયો. લાયક અમલદારોને તેમની નોકરીની ખૂજ જાણી ખિતાબો આપ્યા.

એડવર્ડ બાદશાહ સને ૧૯૧૦ ના મે મહિનાની ૭ મી તારીખે ૯ વરસ રાજ્ય કરી ૬૯ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયા. એ ડાહ્યા, અનુભવી અને પ્રજાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર હતા. એમને લઠાઈ ટંટો પસંદ નહોતો, તેથી એમને “પીસમેકર” કહેતા હતા. અંગ્રેજી રાજ્યમાં હેનરી છઠ્ઠા અને એડવર્ડ ચોથાના વખતમાં વોરિક “કિંગમેકર” થઈ ગયો, તેમ આ રાજા હાલના વખતમાં “પીસમેકર” થઈ ગયા. એને તા. ૨૦ મી મેને રોજ ભૂમિ દાહ કર્યો. તે વખતે આખા રાજ્યમાં-આ દેશમાં હડતાલ પડી હતી, તથા પ્રજાએ શોકમાં દિવસ ગુજાર્યો હતો.

એડવર્ડ મહારાજ પછી તેના દીકરા જ્યોર્જ ફ્રેડરિક અર-
નેસ્ટ એલબર્ટ પાંચમા જ્યોર્જનો ખિતાબ ધારણ કરી ગાદી ઉપર
બેઠા. એમની ઉંમર ૪૫ વરસની હતી. એમનો લાંડનમાં
રાજ્યાભિષેક સને ૧૯૧૧ ના જુન માસમાં થયો, તે વખતે આ
દેશના ઘણા રાજા રજવાડા વગેરે ગયા હતા.

આ મહારાજનો રાજ્યાભિષેક આ દેશમાં થવો જોઈએ,
એવું નક્કી થયાથી તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૧ નો દિવસ
એ કારણસર નક્કી ઠર્યો. તેઓ લાંડનથી નીકળી મુંબઈ ખંદેરે
ઉતર્યા, તે વખતે હજારો માણસો તેમનાં મુખદર્શન સાડુ એકઠાં
થયાં હતાં, પણ જે દિવસે સવારી નીકળી તેજ દિવસે એમનાં
ખરાખર પ્રજાથી દર્શન થયાં હતાં. આ શહેરમાંથી પણ ઘણા
ગૃહસ્થો ગયા હતા.

તા. ૬ ઠીને દિવસે મુંબઈથી નીકળી સવારમાં નર્મદાનો
પૂલ પસાર કરવાના હતા, તેથી સવારના પહોરમાં કેટલાએક પૂલ
નીચે અને કેટલાએક સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડની બહાર મહારાજ ગા-
ડીમાંથી બહાર ડોકીયું કરે તો તેમના દર્શનનો લાભ થાય, એ
હેતુથી ઉભેલા હતા.

તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર, માગશર વદ ૮ મંગળવારનો દિવસ
ભરૂચમાં લગ્ન પ્રસંગનો અથવા દીવાળીના દિવસ જેવો થઈ પડ્યો
હતો. સવારે મહારાજની તથા મહારાણીની છબીને પાલખીમાં
બેસાડી ચકલામાંથી નીકળી વરઘોડો આખા શહેરમાં ફરવાનો
હતો, તેથી માણસો ઉમંગમાં સારાં સારાં વચ્ચે પહોરી એ વરઘોડો
જેવા ઠેકાણે ઠેકાણે ઉભેલાં જોવામાં આવતાં હતાં. વરઘોડામાં
હજારો માણસો સામેલ હતા. શેરીએ શેરીએ વાવટાઓ, તોરણો
વગેરે જોવામાં આવતાં, તેથી શહેરની શોભા સારી દેખાતી હતી.
લોકોને એટલો બધો ઉમંગ હતો કે જાણે પોતાને ઘેર લગ્ન છે.
શહેરમાં ઘેરેઘેર સારાં સારાં ભોજન લેવાયાં હતાં. બપોરે ભરૂચ
હોલમાં દરબાર ભરાયો હતો. દરબારની શોભા પણ સ્તુતિપાત્ર
હતી. મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. રાધક્રીશ્ન મહારાજનો
અંગ્રેજી ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તેનો ગુજરાતી અને
મરાઠી તરજુમો અત્રેના હજુર ડેપુટી કલેક્ટર મી. એફ.સે. વાંચી

સંભળાવ્યો હતો. હોલની નીચે પણ ઘણાં માણસો એકઠાં થયેલાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. હોલને, સુધરાઈના મકાનને તથા હાઈસ્કુલના મકાનને પણ વાવટા તોરણોથી શણગારી દીધાં હતાં. લાઇન (લેન) માં દુકાનો પણ મંડાઈ હતી અને સારી ખરીદી પણ થતી હતી. છોકરાંઓને હાઈસ્કુલના કમ્પાઉન્ડમાં એકઠાં કરી મિઠાઈ વહેંચાઈ હતી તથા સરદાર વ્રંબકલાલે રાજા રાણીની છબીઓ મઢાવી દરેકને અકેકે તકતો આપ્યો હતો. મિઠાઈ મળી અને રાજા રાણીની છબી મળી જોઈ છોકરાંઓ ખુશ થતાં થતાં પોતાના ઘર તરફ જતાં હતાં અને ઘેર જઈ પોતાનાં મા બાપને ઘણા હર્ષ સાથે રાજા રાણીની છબીનો તકતો બતાવતાં હતાં. રાત્રે શહેરના દરેક ઘર આગળ રોશની દીવાળીના દિવસો કરતાં પણ વિશેષ જણાતી હતી, તેમાં ધોરી રસ્તાપર તો પૂછવુંજ નહિ. ખરેખરી રોશની સુધરાઈ આગળ થઈ હતી. એવી રોશની એ જગ્યાએ થઈ હોય એવું જોયું નથી. આ ભવ્ય દેખાવ જોવા હિંદુઓની સ્ત્રીઓ પણ કોઈ પોતાના ઘણી સાથે, ભાઈ સાથે કે કોઈ સગા સાથે જોવા નીકળી પડી હતી અને જોઈને આશ્ચર્યમાં ખુશ થતી હતી. લેન આગળ લોકડાંનો મોટો ગંજ કરી તેને સળગાવી મૂક્યો હતો, તે જોઈ પ્રજા આશ્ચર્ય પામતી હતી.

આ પ્રસંગે કલકત્તા જે અત્યાર સુધી પાયતખ્ત હતું, તેને બદલે દિલ્હી પાયતખ્ત નક્કી થયું. બંગાળના ભાગલા સંઘાઈ ગયા. સરકારી નોકરોને એક માસનો પગાર બક્ષીસ અપાયો અને અમુક માણસોની લાયકી તથા યોગ્યતા જોઈ ખિતાબો ઇન્કાર્યત કરવામાં આવ્યા.

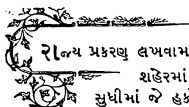

પ્રકરણ ૪૬ મું.

રાજ્ય પ્રકરણ (મુલકી ફાજદારી વગેરે).

રાજ્ય પ્રકરણ લખવામાં અંગ્રેજ સરકારનો જ્યારથી ભરૂચ-શહેરમાં અમલ થયો છે, ત્યારથી તે આજ સુધીમાં જે હકીકત મળી આવી છે, તે દર્શાવી છે.

સને ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજ સરકારે ભરૂચ લીધું તે પહેલાં અત્રે નવાબનું રાજ્ય હતું. છેલ્લા નવાબના વખતમાં રાજ્યની સરાસરી ઉપજ છ લાખ રૂપીઆની હતી. એ છ લાખ પૈકી ચાર લાખ રૂપીઆ જમીન મહેસુલના તથા બીજા બે લાખ કર્સ્ટમ તથા બીજાં દાણ વગેરેની ઉપજ હતી. એ ઉપજમાંથી સેંકડે ૪૦૮૬ નવાબ લેતા હતા અને ૬૦૮૬ ગાયકવાડ લેતા હતા.

નવાબના રાજ્યમાં અંગ્રેજોની ભરૂચમાં કોઠી હતી અને તેનો વહિવટ એક અંગ્રેજ મુનિમ તથા તેના હાથ તળે બીજા માણસો હતા, તેઓ ચલાવતા હતા, પણ જ્યારે નવાબ પાસેથી એ શહેર જીતી લીધું, ત્યારે તેઓ જીતેલા મુલકના ધણી થયા, તેથી કોઠી ખંધ કરી અને જીતેલા મુલકનો કારભાર કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં તો જે કોઠીનો મુનિમ હતો તે તથા તેના હાથ નીચેના માણસો મુંબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે કામ કરતા હતા.

પહેલે વરસે તો રૂ. ૨૪૭૨૬૦ ની ઉપજ જમીનની આવી. ઓછી ઉપજ આવવાથી મુખ્ય અમલદારે મુંબઈ સરકારને જાહેર કર્યું કે દેશી અમલદારો એક બીજા સાથે મળી ગયાથી ખરી ઉપજ શું છે તે જાણી શકાતું નથી. તજવીજ કરતાં જણાયું કે

નવાબના વખતમાં કેટલાએક કરો લેવાતા હતા, તે વાત દેશી અમલદારોએ છુપાવી છે. આવી હકીકત ઇ.સ. ૧૭૭૫ સુધી ચાલી.

ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં મુખ્ય અધિકારીને, કલેક્ટર જનરલનું માન આપ્યું. એ સમયમાં ભરૂચ તથા તેના તાબાનાં ૧૬૨ ગામની ઉપજ રૂ. ૫૦૧૭૧૭) ની થઇ હતી, કારણ કે કલેક્ટર જનરલને જે પગાર મળતો હતો તે પગાર ઉપરાંત, ખેડાણ જમીનની જે ઉપજ થાય તેમાંથી દર એકરે ત્રણ પેન્સ (પૈસા) વધારો આપવો, એવો ઠરાવ થયો હતો.

સને ૧૭૭૭ માં મુંબઈ સરકારમાં અરજીઓ થઇ કે ભરૂચનો કારભાર અધેર રીતે ચાલે છે. આ અવ્યવસ્થા બાબત તજવીજ કરવા એક કમિશન બેઠું, તેથી મુંબઈની કાઉન્સિલના બે મેમ્બરો, જોન કારનેક તથા એનર્ફુ રેમસે અને સુરતનો મુખ્ય અધિકારી આર. એચ. બોડમ; એઓ તજવીજ કરવા ભરૂચ આવ્યા. આ અધિકારીઓને મુંબઈ સરકારે એમની નજરમાં આવે તેવી રીતે ભરૂચનો બંદોબસ્ત કરવાને અધિકાર આપ્યો હતો. આ અધિકારીઓને તજવીજ કરતાં જણાયું કે જે પેદાશ થાય છે તેમાંથી ૨૫ ટકા મહેસુલ ઉઘરાવનારનો ખર્ચ જાય છે, અને બાકીના ૭૫ ટકા જે રહ્યા, તે સરકાર અને ખેડુતો સરખે હિસ્સે વહેંચી લે છે. આ રકમ ઘણી ભારે હતી, તેથી કમિશનરોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ૧૦ ટકા વસુલ ઉઘરાવનારનો ખર્ચ બાદ કરી, ૪૦ ટકા ખેડુતો અને ૫૦ ટકા સરકાર લે, કારણ કે વસુલ ઉઘરાવવાનો ખર્ચ ૧૦ ટકાથી વધારે થાયજ નહિ. ખેડુતોને જે મળ્યા એટલે તેઓએ રાજ થઇને કહ્યું કે હવે એકં એકર પણ જમીન પડતર રહેશે નહિ. આથી રૂ. ૧૫૦૦૦૦) નો મહેસુલમાં વધારો થયો. આ અધિકારીઓ જમીનની ઉપજ રૂ. ૬૮૯૧૦૦) ની નક્કી કરીને તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સને ૧૭૭૭ માં પાછા ગયા. એ ઉપજ જ્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ભરૂચમાં રહ્યું ત્યાં સુધી ઉપજતી હતી.

તા. ૬ મી જુલાઈ સને ૧૭૮૩ ને રાજ ભરૂચનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે સિધિયા સરકારને સોંપ્યું. સને ૧૭૮૩ થી તે સને ૧૮૦૩ સુધી ભરૂચ સિધિયાના તાબામાં હતું. એ સુલક

ઇબ્રે અપાયો હતો. પહેલાં સાત વરસ ગોપાળરાવ મલ્હારે, પછી લલુભાઇએ અને લલુભાઇની પછી (શેઠજીવાળા) પરબુદાસ નામના એક ગૃહસ્થે રાખ્યો હતો. છેલ્લો ઇબ્રે રૂ. ૯૪૦૦૦૦) થી અપાયો હતો.

સને ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ સરકારે ભરૂચ પાછું જીતી લીધું. આ વખત પહેલાં એ લોકોના તાબામાં જંજીર, આમોદ, વાગરા, અંકલેશ્વર, તથા હાંસોટ હતાંજ, તેથી આખા ભરૂચ જિલ્લાના એઓ માલીક થયા. સને ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૫ સુધી જે અધિકારી ભરૂચમાં નિભાયો, તેને આસિસ્ટન્ટ રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ કહેતા હતા, અને તેણે વડોદરાના રેઝિડેન્ટના ઉપરીપણા નીચે કામ કરવાનું હતું. એ અધિકારીનું નામ મી. સ્ટેડમેન હતું.

જ્યારે અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં ખીજવાર ભરૂચ આવ્યું, ત્યારે એની કુલ ઉપજ રૂ. ૧૦૩૩૧૯૧) ની હતી. આ ઉપજ શી રીતે વધી તે બાબત વડોદરાના રેઝિડેન્ટ કર્નલ વોકર તથા મી. સ્ટેડમેને તજવીજ કરી તો ઇબ્રેદારોએ કેટલાએક કરો વધારેલા તથા દુમલા જમીનને સરકારી કરી દીધેલી, તે કારણ જણાયું કારણ કે સિંધિયાની ખરી કુલ ઉપજ તો રૂ. ૭૫૫૦૦૦) થી વધારે થવી જોઇએ નહિ.

સને ૧૮૦૫ ની સાલમાં ભરૂચને જીત્યો બનાવી મી. સ્ટેડમેનને કલેક્ટર નિમ્યા. વળી મી. પેન્ડરઘાસ્ટ નામના એક સિવિલિયનને જડજ અને મેજસ્ટ્રેટ નિમ્યા. આ વહિવટ સને ૧૮૩૦ સુધી જારી રહ્યો.

સને ૧૮૩૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખના ઠરાવથી ગવર્નર સર જોન માલકમ સાહેબની કરેલી યોજના મુજબ ભરૂચ સબ કલેક્ટરેટ થયું અને સુરતના કલેક્ટરની હકુમત નીચે ભરૂચ જીત્યો આવ્યો.

સને ૧૮૪૧ માં મુંબઈ સરકારે જંગાળા સરકારને લખી મોકલ્યું કે ભરૂચ અને સુરત બે જુદા જિલ્લા કરવા. આ લખાણમાં તેઓએ જણાવેલું કે સુરતના કલેક્ટરનો અધિકાર ભરૂચ ઉપર ફક્ત નામનોજ છે અને ભરૂચ જો કે બધા જિલ્લાઓ કરતાં નહાનો છે, તો પૂણે એની ઉપજ સુરત સાથે સરખાવતાં ઘણી વધારે છે.

ભરૂચની જમીન મહેસુલની ઉપજ રૂા. ૨૦૭૭૪૯૦) છે અને સુરતની ઉપજ રૂા. ૧૫૧૮૭૦૦) ની છે.

મુંબઈ સરકારને! ઠરાવ મંજૂર કરવામાં ખરચ વધી પડે, માટે ઇન્ડિયા સરકારે તેમનો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો નહિ, તે ઉપરથી મુંબઈ સરકારે વિલાયત નામદાર કોર્ટ ઓફ ડિસ્ટ્રિક્ટને લખાણ કર્યું. વિલાયત સરકારે મુંબઈ સરકારનો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો, તેથી સને ૧૮૪૩ ના અક્ટોબર મહિનાની ૨૫ મી તારીખના ઠરાવથી ભરૂચ સુરતથી જુદું પડ્યું.

ખરચમાં ઘટાડો કરવાના હેતુથી સરકારના સને ૧૮૬૧ ના મે માસની ૨૭ મી તારીખના ઠરાવથી તા. ૧ લી જુન સને ૧૮૬૧ થી ભરૂચ પાછું સુરત સાથે જોડાઈ ગયું અને પાછું સબ કલેક્ટરેટ થયું. આ કારણથી તા. ૧ લી ઓગષ્ટ સને ૧૮૬૧ થી અંકલેશ્વર અને હાંસોટને સુરત સાથે જોડી દીધાં અને નર્મદાની ઉત્તર તરફના ચાર તાલુકા સબ કલેક્ટરના તાબામાં રાખ્યા. વળી એજ તારીખથી પેટામહાલ દેહેજમાં મહાલકરીની કચેરી હતી તે ઉઠાવી નાંખી.

સને ૧૮૬૯ માં જે ફેરફારો થયા, તેમાં ભરૂચ જિલ્લાની ઉપજ બીજા કરતાં વધારે હોવાથી સરકારના ઠરાવ નંબર ૨૮૧૭ તા. ૧૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૬૯ ની રૂએ એ જિલ્લો સુરતથી જુદો પાડી ભરૂચને કલેક્ટરેટ કર્યું. એ વરસથી આજ સુધી ભરૂચ જિલ્લો કલેક્ટરના અધિકાર નીચે છે.

મહેસુલ વસુલના કામ સારૂ આ જિલ્લાના પાંચ ભાગ કર્યા, જંબુસર, આમોદ, વાગરા, ભરૂચ અને અંકલેશ્વર. આ પાંચમાંથી બે તાલુકા ઘણું કરીને સિવિલ સર્વીસમાં પાસ થયલા આસિસ્ટન્ટ અથવા જેને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કહે છે તેને સોંપાય છે. બે ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને સોંપાય છે અને એક વખતે કલેક્ટર પોતે રાખે છે અગર બે ઉપલા અધિકારી પૈકી કોઈને સોંપે છે. ત્રીજો આસિસ્ટન્ટ જેને હજુર ડેપુટી કલેક્ટર કહે છે તે ભરૂચ (હેડકવોટર) માંજ રહે છે. તેને તીજેરીનું ઉપરીપણું સોંપેલું છે. આ આસિસ્ટન્ટને મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર અપાયેલો છે. આ દરેક અમલદારનું હેડકવોટર ભરૂચમાં છે.

આ આસિસ્ટન્ટોને જે તાલુકાઓ સોંપેલા હોય છે, તે તાલુકાની જમીનની ઉપજ વસુલ કરવા સારૂ દરેક તાલુકામાં એકેકે મામલતદાર છે, તેને પણ મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર અપાયેલો છે. આ મામલતદારને મદદનીશ તરીકે ઓછામાં ઓછો એકેકે અવલ કારકુન આપેલો છે. તેને પણ મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોય છે. અંકલેશ્વરમાં પેટા મહાલ હાંસોટ છે ત્યાં મહાલકરી રહે છે, એ મહાલકરીને જેમ મામલતદારને તીજેરી સોંપેલી છે તેવી રીતે તેને તીજેરી નથી પણ મામલતદાર જેટલો બીજો અધિકાર છે. એને પણ મેજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર છે. આ અધિકારીઓના હાથ નીચે તેમનું એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ હોય છે, તે તેમના ઉપરીપણા નીચે કામ કરે છે. મામલતદારનો તરતનો ઉપરી જેના તાબામાં તેનો તાલુકો હોય છે તે આસિસ્ટન્ટ કે ડેપુટી છે, તેઓ કલેક્ટરના હુકમ મુજબ કામ કરે છે. કલેક્ટરને માથે કમિશનર છે અને કમિશનરના ઉપર મુંબઈ સરકાર છે.

ભરૂચમાં કલેક્ટર છે, તેના હાથ નીચે એક સિવિલિયન આસિસ્ટન્ટ તથા બે ડેપુટીઓ છે, તેમાં એક પરગણામાં ફરે છે, તથા બીજો ભરૂચમાં રહે છે. આ અધિકારીઓને ફર્ટકલાસ પાવર છે માટે તેઓ ફર્ટકલાસને લગતા ગુન્હા ચુકવે છે, તેઓને રૂ. ૧૦૦૦ સુધી દંડ કરવાની તથા બે વરસની સજા કરવાની સત્તા છે. આ અધિકારીઓ એઓની સત્તા ઉપરાંતનો ગુન્હો સેસનમાં મોકલે છે, ત્યાં જડજ તેનો ઇનસાફ કરે છે.

ભરૂચમાં મામલતદારની કચેરી છે, ત્યાં જે મામલતદારની નિમનોક થાય છે, તેને સેકંડકલાસની સત્તા હોવાથી તે રૂ. ૨૦૦) સુધી દંડ તથા છ માસની સજા કરી શકે છે. તેમના હાથ નીચે થર્ડકલાસનો અધિકાર ભોગવનાર અવલ કારકુન હોય તો તેને રૂ. ૫૦) દંડ તથા એક માસની સજા આપવાની સત્તા છે, વધારે સજાને માટે કલેક્ટરને ત્યાં મોકલે છે. એઓ પોતાના તાલુકામાં થયેલા ગુન્હાનો ઇનસાફ કરી શકે છે.

મામલતદારની જગ્યા મોટા જુમ્માની છે. તેને દરેક ખાતા તરફથી કાંઈ પણ લખાણ આવે તેનો તરત અમલ કરવો પડે છે. વળી આખા તાલુકામાં ફરીને ગામની સુખાકારી વિષે, જમીનના

પાક વિષે તથા બીજી જે જે અગવડ જણાતી હોય તેની ખબર ઉપરી અધિકારીને આપવી પડે છે. તીજેરી પણ મામલતદારની કચેરીમાં રહે છે, તેનો હિસાબ વગેરે રાખવા ઘણી દેખરેખ રાખવી પડે છે. વસુલ આવે તે જમા કરવું પડે છે અને “ પેમેન્ટ ” પણ કરવું પડે છે, એટલે તીજેરીમાંથી ખરચ પાડી નાણાં આપવાં પડે છે. આ કારણસર એક તિજેરર તથા બે કારકુનની નિમનોક છે, તેઓ પહેલા કારકુન અને મામલતદારની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. એ શિવાયના બીજા કારકુનો પણ છે, તેઓ તેમનું સોંપેલું કામ કરે છે. કેટલાએક પટાવાળા પણ આપેલા છે તેથી કચેરીનું કામ ચાલે છે.

ભરૂચ મામલતદારના તાબામાં ૬૮ ગામો તથા ૩ પરાં મળી ૧૦૧ ગામો છે, તેમ ૬ ઇનામી ગામો મળી ૧૧૦ ગામો છે. આ ગામોનું મહેસુલ વસુલ જે તલાટીની જે ગામે નિમનોક થઈ હોય તે તલાટી ઉધરાવે છે, ને વસુલ કરેલી રકમ ઉધરાતદારને સોંપે છે. તેઓ એ રકમ ગામના વરતણીઆ અગર બીજા ગામના ચાકરીઆત નોકરો સાથે તાલુકામાં ભરણું થવા મોકલે છે. વસુલ કરવું એ મામલતદારની મુખ્ય ફરજ છે. કોઈ પણ ગામમાં બાકી નહિ રહે તો મામલતદારને સાબાશી મળે છે. જમીન મહેસુલની સરકારી ગામોની ઉપજ સને ૧૯૦૬-૧૦ માં ભરૂચ તાલુકાની રૂ. ૬૦૮૨૨૭) ની થઈ હતી. આખા જિલ્લામાં ૪૦૮ સરકારી તથા ૧૫ ઇનામી ગામો મળી ૪૨૩ ગામો છે. હુમાલા ગામોની ઉપજ બાદ કરતાં જમીન મહેસુલની સને ૧૯૦૮-૦૯ માં સરકારી ગામોની ઉપજ રૂ. ૨૧૫૫૦૭૪) થઈ હતી. સને ૧૯૦૬-૧૦ માં રૂ. ૨૧૮૨૬૩૩) ની થઈ હતી. આ શિવાય બીજી ઉપજ અંદર લેતાં ભરૂચ જિલ્લાની ઉપજ ૩૨ લાખ રૂપીઆની આશરે થાય છે.

સને ૧૯૧૩ ની સાલથી એક પ્રોબેશનરી મામલતદારની નવી નિમનોક થઈ છે, તે જગ્યાનો પગાર શરૂઆતમાં રૂ. ૩૦) નો છે. એવા નિમાયલા મામલતદારને સાત વરસે મામલતદાર ની કાયમ જગ્યા મળે એવો ઠરાવ થયો છે.

સને ૧૮૭૯ માં લોઅર તથા હાયરની પરીક્ષા નીકળી, તેથી લોઅરમાં પાસ થયેલા મામલતદારના પહેલા કારકુનની જગ્યાને તથા હાયર પાસ થયેલા મામલતદારની જગ્યાને લાયક ગણાયા અને નિમનોક થતી વખતે પાસ થયેલાનો હુક વિશેષ ગણતા હતા. સને ૧૯૧૧ થી આ બંને પરીક્ષાઓ નિકળી ગઈ છે અને એ પરીક્ષાઓને બદલે “કવોલિક્ષધર્મ” નવી પરીક્ષા નિકળી છે. એ પરીક્ષામાં જવાને જે ટ્રેજ્યુએટ રેવીન્યુ ખાતામાં દાખલ થયો હોય, તેને અગર નોન ટ્રેજ્યુએટ જેને રૂ. ૫૦) અગર તે ઉપરાંત પગાર મળતો હોય, તેને જે કલેક્ટર તેને માટે લાયક ગણી ભલામણ કરે તો તેનેજ ફક્ત એ પરીક્ષામાં જવા પરવાનગી મળે છે, અને એ પરીક્ષામાં પાસ થાય તો તે મામલતદારીને લાયક થયો એમ છે.

પહેલાં તલાટીનો પગાર રૂ. ૬) થી, કારકુનનો રૂ. ૮) થી અવલ કારકુનનો રૂ. ૨૫) થી અને મામલતદારનો રૂ. ૮૫) થી પગાર શરૂ થતો. સને ૧૮૬૨-૬૩ થી તલાટીના રૂ. ૧૦) અને કારકુનના રૂ. ૧૨) ના પગારથી શરૂઆત થઈ. હાલ કારકુનની છેલ્લી જગ્યા રૂ. ૧૫) ની છે. સને ૧૮૭૩ થી મામલતદારની છેલ્લી જગ્યા એટલે છેલ્લા ટ્રેડની જગ્યાના રૂ. ૧૫૦) થયા, પહેલા ટ્રેડના મામલતદારને રૂ. ૨૫૦) અને અવલ કારકુનને વધારેમાં વધારે રૂ. ૮૦) હાલ પગાર અપાય છે. પહેલાં જગ્યાની મહત્વતાના પ્રમાણમાં માણસની નિમનોક થઈ પગાર મળતો હતો. હાલ જાંતપર પગાર (પરસનલ પે) નો રીવાજ હોવાથી ગમે તેને ગમે તે જગ્યાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તલાટીઓને ખીલકુલ પેનશન મળતું નહિ, તે પાછળથી રૂ. ૪) મળવા લાગ્યા. હવે નીમે પેનશન મળે છે.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી પોતાના તાબામાં જે તાલુકા સોંપ્યા હોય, તે તાલુકાના મામલતદાર અને તેના તાબાના માણસો ઉપર દેખરેખ રાખે છે, તે સાથે તેઓના

દરેક ખાતામાં પગાર એવી રીતે ઓછા દતા. જુડિશીઅલ ખાતામાં રૂ. ૬) થી કારકુનની છેલ્લી નિમનોક થતી તથા મુનસફનો પગાર છેલ્લી જગ્યાનો રૂ. ૮૫) થી રૂ. ૧૦૦) સુધીનો હતો. અત્રેના મુનસફને રૂ. ૧૦૦) મળતા સાંભળ્યા હતા.

તાલુકામાં જે ગુન્હા પોતાના અધિકાર પૈકીના બન્યા હોય તેનો ઇનસાફ કરે છે. તેઓને એક શિરસ્તદાર અને બપ્પે ત્રણ ત્રણ કારકુનો તથા બીજા પટાવાળા આપેલા છે.

હજુર ડેપુટી કલેક્ટરને તીજેરીના કામ સાથે શહેરમાં બનતા ગુન્હાનો ઇનસાફ કરવાનો છે. મેજસ્ટ્રેટ તરીકે તેના તાબામાં ફેજદારી કામ કરવા એક શિરસ્તેદાર તથા એક કારકુન આપેલો છે. તેને સિટી સરવેનું કામ પણ કરવાનું છે, તે કરવા એક શિરસ્તદાર એક દરોગો અને એક કારકુન આપેલો છે. લોકલ ફાઇનું કામ પણ હજુર ડેપુટીને સોંપેલું છે, તે કરવા એક એકાઉન્ટન્ટ તથા બીજા બે કારકુન આપેલા છે. તીજેરીનું કામ ચલાવવાને એક હેડ એકાઉન્ટન્ટ, ડેપુટી, એકાઉન્ટન્ટ અને બીજા કલાકોં આપેલા છે, એ તીજેરીનો હિસાબ રાખવાનો બુન્મો હેડ એકાઉન્ટન્ટને માથે છે. ઇનકમટેક્સનું કામ પણ હજુર ડેપુટી કરે છે, તે કામ તથા તીજેરીને લગતું બીજું ગુજરાતી કામ પહેલો કારકુન કરે છે, તેના હાથ તળે પણ બીજા કેટલાએક કારકુનો છે. હજુર ડેપુટી કલેક્ટર, શહેરનો સિટી મેજસ્ટ્રેટ તથા સિટી સરવે અને ઇનકમટેક્સ ઓફિસર પણ કહેવાય છે, સ્ટેમ્પનું કામ પણ એ અધિકારીને સોંપેલું છે. સ્ટેમ્પ વેન્ડરને લાઇસન્સ મળેલાં છે, તેઓ જોઇતા સ્ટેમ્પ વેચવા લઇ જાય છે, રૂ. ૫૦) થી વધારે કિંમતના સ્ટેમ્પ તેઓને વેચવાનો અખત્યાર નથી, તે એ અધિકારી આપે છે.

આ અધિકારીને આખા શહેરની કચેરીઓના ખર્ચનું પેમેન્ટ (ખર્ચેલાં નાણાં, પગાર વગેરે) કરવું પડે છે, તેમ બીજા કચેરીઓનું વસુલ આવેલું પણ જમા કરવું પડે છે. હજુર ડેપુટીને મુખ્ય બેંક સાથે સંબંધ હોવાથી આવેલાં નાણાં બેંકમાં પોતે હિસાબ રાખી જમા થવા મોકલે છે તથા પગાર વગેરેનું પેમેન્ટ કરવા બેંકના એજન્ટ ઉપર લીફટા મોકલે છે, તેથી બેંકમાંથી પગારદાર વગેરેને બેંકમાં નાણાં લેવા તથા આપવા જવું પડે છે. આખકારીનો હિસાબ રાખવા એક કારકુન આપેલો છે.

કલેક્ટરને આખા જિલ્લાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાની છે, તેથી તેને માથે આખા જિલ્લાનો બુન્મો છે. રેવીન્યુ અને

ફાજદારી કામ કરવા કલેક્ટરના તાબામાં એક ચિટનિસ તથા ડેપુટી ચિટનિસ છે, તેમ ચિટનિસ ગુજરાતી કામ કરે છે. તેના હાથ નીચે મદદ સારૂ કેટલાએક કારકુનો છે. ફાજદારી કામ ઘણું ખર્ચ ડેપુટી ચિટનિસ કરે છે. ડીકીના કામ માટે એક કારકુન જુદો છે. અંગ્રેજી કામ સારૂ એક હેડ કલાર્ક છે, તે અંગ્રેજી કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. તેના હાથ નીચે બે કલાર્કો છે. લોકલ ફંડ તથા રજીસ્ટ્રેશનનું કામ પણ કલેક્ટરજી કરે છે. તે કામ કરવા કારકુનો જુદા આપેલા છે. રજીસ્ટ્રેશનનું કામ કરતી વખતે ડિસ્ટ્રિક્ટ રજીસ્ટ્રાર કહેવાય છે અને લોકલ ફંડનું કામ કરતી વખતે લોકલ ખોર્ડ પ્રેસિડેન્ટ કહેવાય છે. એના તાબામાં કેટલાએક પટાવાળાઓ પણ છે. કલેક્ટરના હાથ નીચે એગ્રિકલચરલ ખાતું છે, તેની કચેરી જુદી છે. તે ખાતાના અધિકારીને એગ્રિકલચરલ ઇન્સ્પેક્ટર કહે છે. તેનું એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ જુદું છે, તેનો હોદ્દો મામલતદારના હોદ્દાની બરાબરનો છે. એની નિમનોક કમિશનર કરે છે. કલેક્ટરના તાબામાં વળી ભરૂચમાં એક સબ રજીસ્ટ્રાર છે, તેની ઓફિસ જુદી છે. સબ રજીસ્ટ્રારને પહેલાં તેના નક્કી કરેલા પગાર સાથે ફી મળતી હતી. ભરૂચમાં પહેલા વર્ગની કચેરી હોવાથી શરૂઆતમાં રૂ. ૭૫) નો પગાર હતો, પાછળથી રૂ. ૬૦) થયો હતો. ફી રૂ. ૧૩૦૦) થી રૂ. ૧૪૦૦) સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. હાલ પગાર બાંધેલા છે, ફી સને ૧૯૦૭ ના નવેમ્બરથી આપવાની બંધ કરી છે. સબ રજીસ્ટ્રારની નિમનોક ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ રજીસ્ટ્રેશન કરે છે.

કલેક્ટરની તથા તેના તાબાની ઓફિસો હાલ જ્યાં મામલતદાર બેસે છે, ત્યાં જ ખુદી જમીન છેલ્યાં હતી, તે સને ૧૮૮૬ માં તોડી નાખી હાલની જગ્યા જે પહેલા ઘોડાખાનું હતું ત્યાં સને ૧૮૯૦ માં બાંધી છે અને એ વરસના મે માસમાં ત્યાં કચેરી શરૂ થઈ હતી. પહેલાં એ જગ્યાએ પોલિસના સવારોના ઘોડા બંધાતા હતા, એટલે એ જગ્યાને ઘોડાખાનું કહેતા હતા.

કલેક્ટરને રહેવાને ઇદગાહની પેલી તરફ એક બંગલો સને ૧૮૮૨ ની સાલમાં સરકાર તરફથી બંધાયો છે, તેમાં તેને રહેવું પડે છે. તેનું ભાડું રૂ. ૧૦૮) થી રૂ. ૧૨૫) સુધી તેને આપવું પડે છે.

એક ડિસ્ટીલરી તથા આબકારી ઇન્સ્પેક્ટર છે. ડિસ્ટીલરી ની ઓફિસ જુદી છે, તથા એક કસ્ટમ કચેરી પુરબ ઉપર છે, તેના ઉપરીને સરકારકુન કહે છે. તેના હાથ તળે કેટલાએક કારકુનો છે. આ માણસોની નિમનોક કસ્ટમ ખાતાના અધિકારી તરફથી થાય છે, છતાં કલેક્ટરનું ઉપરીપણું એ અમલદાર ઉપર છે.

પોસ્ટ ખાતું.

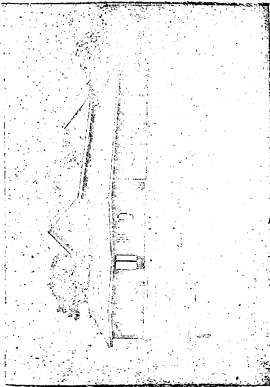
અત્રે પોસ્ટ ઓફિસ છે. તેના ઉપરી પોસ્ટ માસ્ટર છે. એ પોસ્ટ માસ્ટરને પહેલાં રૂ. ૬૦) પછી રૂ. ૭૫) પછી રૂ. ૧૦૦) સુધી પગાર થયો હતો. હાલમાં રૂ. ૨૦૦) નો પોસ્ટ માસ્ટર છે.

પહેલાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૦-૦-૬ છ પધની ટીકીટથી કાગળો જતા હતા. સને ૧૮૭૬ ની સાલથી ત્રણ પધનાં કાર્ડ નીકળવાથી કાગળો લખવાનું સુગમ પડે છે. હાલ ત્રણ પૈની ટિકેટો પણ નીકળી છે. જ્યારે રેલવે નહોતી ત્યારે સુંબઘના કાગળ આઠ દહાડે આવતા હતા. હાલ બીજે દહાડે સુંબઘની ખબર કાગળથી મળે છે. મકાન ભાડાનું છે.

પોસ્ટની સાથે પોસ્ટલ સેવિંગ બેંકનું કામ પોસ્ટ માસ્ટરને સોંપેલું છે. ઘણા લોકો એ બેંકમાં નાણાં મૂકે છે. મુખ્ય ઓફિસ સાથે સંબંધ રાખનારી બીજી ત્રણ ઓફિસો છે. એક વેજલપોરમાં, બીજી હાલખાના બજારમાં અને ત્રીજી રેલવે ઉપર આ ઓફિસો મુખ્ય ઓફિસની શાખાઓ છે.

સને ૧૮૬૦ ની સાલમાં આગગાડીનું કામ શરૂ થયું, ત્યારથી અત્રે એક તાર ઓફિસ સદકારી જુદી હતી. હાલ એ તાર ઓફિસ પોસ્ટ ઓફિસને લગતી છે, અને તાર માસ્ટરને પોસ્ટ માસ્ટરના ઉપરીપણા નીચે કામ કરવું પડે છે. બીજી તાર ઓફિસ રેલવેને લગતી છે, એટલે ભરૂચમાં બે તાર ઓફિસો છે. પોસ્ટ માસ્ટરના હાથ નીચે ઘણા નોકરો છે. એ ખાતામાં નિમનોક પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ કરે છે.

સિવિલ હોસ્પિટલ—સને ૧૮૦૫ ની સાલથી ભરૂચમાં સરજનની નિમનોક થયેલી છે. હોસ્પિટલ પહેલાં હાલ પોલિસ સુપ્રિ-

સીવીલ હોસ્પીટલમાં પારસીઓ મોટે
એલાહેદા બંધાએલો વાડ.

‘જાનોદય’ પ્રેસ-બરચ.

ન્ટેન્ડેન્ટ બેસે છે, તે મકાનમાં હતી. એક નવું મકાન લાઇનમાં રૂ. ૬૭૦૦૦) ખરચી સને ૧૮૭૨ માં બંધાયું છે. એ મકાનમાં ૩૫ દરદીઓની જોગવાઈ થાય એટલું છે. એ મકાન બાંધવામાં રૂ. ૩૫૦૦૦) સરકારે, રૂ. ૨૫૦૦૦) મુંબઈના સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈએ, રૂ. ૪૦૦૦) લોકલ ફંડ કમિટીએ, તથા રૂ. ૩૦૦૦) સુધરાઈએ આપ્યા હતા. સને ૧૮૭૩-૭૪ માં ૨૮૧ દરદીઓએ હોસ્પિટલમાંજ રહી દવા લીધી હતી અને ૫૮૬૫ દરદીઓ બહારના હતા. સને ૧૯૦૨ ના વરસમાં, ૫૫૨ દરદીઓએ હોસ્પિટલમાં રહી દવા કરાવી હતી અને ૧૫૨૧૮ બહારના દરદીઓ હતા. હોસ્પિટલ અંદરના દરદીઓની સરાસરી ૨૭ તથા બહારનાઓની ૧૩૦ હતી. સને ૧૯૦૮ ના શરૂ થતા વરસમાં એટલે જાનેવારીથી ડીસેમ્બર સુધી ૩૦૭ દરદીઓએ હોસ્પિટલમાં રહી દવા લીધી હતી અને ૧૦૩૬૧ બહારના દરદીઓ હતા. રોજની અંદરની ૧૭ અને બહારની ૯૪ સરાસરી હતી. ખરચ રૂ. ૧૩૧૫૧) સરજનના પગાર સાથે થયો હતો.

સને ૧૯૧૩ માં સ્ત્રીઓને માટે એક નવું દવાખાનું બંધાયું છે. તેનો બાંધ કામનો ખરચ રૂ. ૫૦૦૦) સરદાર રાવબહાદુર મોતિલાલે આપ્યો છે. સ્ત્રીઓને માટે બીજું દવાખાનું વેજલપોર તરફ છે, ત્યાં અંગ્રેજ સ્ત્રી દવા આપે છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ એ અંગ્રેજ સ્ત્રીની દવા કરતી સાંભળી છે.

એક ડૉક્ટરી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફિસ છે. તેનો ઉપરી ડૉક્ટરી, ગુજરાતી નિશાળો તપાસે છે. તેનું એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ જુદું છે. તેનો ઉપરી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. એના ઉપર કલેક્ટરની દેખરેખ છે.

પોલિસ.

સને ૧૭૭૩ માં જ્યારે પહેલ વહેલું ભરૂચ લીધું, તે વખતે બંદોબસ્ત માટે બે જાતનું લશ્કર હતું. એક સરકાર તરફથી રાખેલું તથા બીજું ગામાતીઆ હતું. સરકાર તરફથી જે લશ્કર રાખવામાં આવેલું તે પાયદળ અને સવારો હતા. આ લશ્કર ત્રાખામાં આવેલાં ગામોમાં થાણાં નક્કી કરેલી જગ્યાએ

રાખવામાં આવ્યું હતું. દરેક થાણે બે ત્રણ માણસ અને એક ઉપરી થાણુદાર મૂકેલા હતા. તેઓને જે ટપ્પા સોંપેલા, તે હઠ માં ફર્યા કરી શાંતિ રાખવાની હતી.

બીજું લશ્કર ગામડાંના રખવાળનું હતું. તેઓ જાતે બીલ, કોળી તથા તળાવીઆ હતા. તેઓને હુથીઆરમાં તીર કામઠાં આપ્યાં હતાં. આવા માણસોને ગામમાં ચોરી ન થાય તથા ધાડ પડે નહિ, તે કારણસર ગામના આગેવાનો રાખતા હતા; કારણ કે એ વખતમાં ધાડ ચોરીનો લો ઘણો હતો. ભરૂચનાં જે ૧૬૨ ગામ તે વખતે જીતાયલાં તેમાં એવાં લશ્કરના ૧૨૧૫ થી તે ૨૦૦૦ માણસો સુધી વખતો વખત કાળને અનુસરી રાખવામાં આવતા હતા. ગરાસીઆ લોકો લુંટફાટ કરવા બહાર નીકળી પડતા, ત્યારે વધારે માણસો રાખતા હતા અને જ્યારે તેઓ ઘર આગળ આવતા ત્યારે રાખેલામાંના કેટલાએક માણસોને રજા આપતા હતા. તેઓ દરેક માણસને પગાર તરીકે ત્રણ એકર જમીન ખેડી ખાવા આપતા હતા. આ નોકરોને વરતણીઆ કહેતા હતા.

આ લશ્કર શિવાય બીજા માણસો રેવીન્યુ પટાવાળા તરીકે સરકાર તરફથી રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમને ગામડાંની ખજી માં જે દાણા નાખ્યા હોય તે સાચવાનું હતું. એમના પગારનો ખર્ચ સને ૧૮૦૫ માં દશથી પંદર હજાર રૂપીઆનો થતો હતો. વળી કેટલાએક ઘોડેસવારો પણ રાખ્યા હતા, તેઓ દરેકને રૂ. ૧૫) પગાર અપાતો હતો. તેઓનું કામ વસુલ ઉઘરાવવામાં મદદ કરવાનું હતું. જે ગામનું વસુલ પુરું નહિ આવે તે ગામમાં તેઓ ધામા નાખતા હતા, એટલે તેઓની મોસલ બેસતી હતી.

સને ૧૮૦૩ માં ભરૂચ પાછું લીધું, તે વખતે પણ તેઓ-એ એજ રીત કાયમ રાખી. વળી રેવીન્યુ પટાવાળાને પાયદળ તરીકે પણ કામમાં લેવા લાગ્યા. વસુલ ઉઘરાવી રહ્યા પછી સવારોને રજા આપતા હતા. આ માણસો ઉપરાંત બીજા માણસોનો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો, તેમને શિરખંદી કહેતા હતા. તેમનો પોશાક સાદો હતો એટલે લશ્કરી જેવો નહોતો, તેથી

તેઓ ઘોડે સરાવથી જુદાજ જણાતા હતા. તેઓને એકેકી બંદુક અને બીજાં જરૂરી હથેલીઆર આપેલાં હતાં. તેમ તેઓને કવાયત (ફૂલ) શિખવવાની ગોઠવણ થઈ હતી.

સને ૧૮૦૫ માં ૨૦૦ માણસો હતા. તેમાં વધારો કરી ૨૬૬ માણસની સંખ્યા કરી હતી. આ માણસોમાં ૧૦૦ તો ખરા લશ્કરીજ હતા, બાકીના રેવીન્યુ પટાવાળામાંથી પસંદ કરીને રાખ્યા હતા. આ ૧૦૦ માણસમાંના દરેકને રૂ. ૫) અને બાકીનાને રૂ. ૩) દર મહિને પગાર આપતા હતા.

સને ૧૮૦૫ માં પછી તો ખરેખર એ લશ્કર લશ્કરી ખાતા-માંજ ગણાયું અને તેમનો ખરચ પણ લશ્કરી ખાતામાં દાખલ થયો. પહેલ વહેલો એ લશ્કરનો સરદાર લેફ્ટેનન્ટ એસ. જી. રોબર્ટસન નિમાયો, તેમ લશ્કરમાં વધારો કરી ૪૩૪ માણસો કર્યા. આ લશ્કરી ખાતાનો ખરચ દર મહિને રૂ. ૨૬૦૨) નો હતો. આ લશ્કરી માણસો શિવાય મુલકી, ન્યાય અને વહેપાર ખાતામાં જુદા માણસો આપ્યા હતા.

સને ૧૮૧૮ માં એ ખાતામાં ફેરફાર થયો, મેજિસ્ટ્રેટનું કામ જડજના અખત્યારમાંથી લઈને કલેક્ટરને સોંપ્યું, તેથી પોલિસ ખાતાનો વહિવટ કલેક્ટરના તાબામાં ગયો. આ વખતે લશ્કરી માણસો શિવાય બીજા ૧૭૦ માણસો પોલિસ તરીકે હતા. આ ૧૭૦ માણસોમાં ૨૧ સવાર, ૧૪૧ પટાવાળા તથા ૮ થાણ-દાર અને કારકુનો હતા., બંદોબસ્તને માટે આ સંખ્યા ઓછી જણાવાથી કલેક્ટરે માણસોમાં વધારો કરવા મુંબઈ સરકારને લંખાણ કર્યું, પણ તે સરકારે મંજૂર કર્યું નહિ.

સને ૧૮૨૧ માં કોળી લોકો તોફાન કરવા લાગ્યા. આથી અવ્યવસ્થા ઘણી થઈ. આ કોળી લોકો કેમ આટલા તોફાની થઈ પડ્યા છે, તેનું કારણ સમજાયું નહિ; પણ ગરાસીઆઓ ઉપર વહેમ આપ્યો કે એ લોકો એવા લોકોને ઉશ્કેરે છે. આવી રીતે તેઓ ઉશ્કેરે તેમાં નવાઈ નહિ, કારણ તે લોકો ગામ લોકો તરફથી તેમનો હુક બારોબાર ઉઘરાવી લેતા હતા, તે રીવાજ બંધ કર્યો અને તેઓને સરકાર તીબ્જેરીમાંથી અમુક રકમ આપવાની નક્કી કરી હતી. હવે ખરૂં જોતાં તો ખરેખરા હુંટફાટ કર-

નારા તો કોળીઓજ હતા, કારણ કે તેઓમાંના મુખ્ય તોફાની માણસ વાલીખાને પકડયો હતો અને તેથી તેઓ ઘણું તોફાન કરતા હતા. કેટલાંએક વરસ પછી અવ્યવસ્થિતપણાનો અંત આવ્યો પણ ચોરી ધાડ તો વધતી ગઈ.

સને ૧૮૩૦ માં સળ કલેક્ટરે રીપોર્ટ કરેલો કે “ આ જીલ્લામાં ચોરી ધાડના ગુન્હા ઘણા થાય છે. મુખ્ય ચોરા ભીલ, કોળી અને બીજા હલકી વર્ણના લોકો છે; તેમાં ભીલ વિશેષ છે. કારણ કે ચોરી કરીને અગર ધાડ પાડીને તેઓ પાસેના દેશી રાજ્યમાં નાશી જાય છે, ત્યાં તેમનાં સગાં વહાલાં તેમને આશરો આપે છે. ” હવે હાલના પ્રસંગમાં ચોરી ધાડ ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ છે અને સને ૧૮૫૭ માં પારસી અને મુસલમાનનું તોફાન થયા પછી શાંતિ છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં પોલિસનાં થાણાં કાઢી નાંખ્યાં. ગામના મુખીને પોલિસનો અધિકાર આપ્યો અને મામલતદારને તેમના તાલુકામાં પોલિસના કામ બાબતની સત્તા આપી જીરમેદાર ઠેરવ્યા. વળી સ્થાનીક લશ્કર ૪૩૪ માણસનું હતું, તેમાં ઘટાડો કરી ૧૮૨ નું કર્યું અને સીપાઈઓ જેઓ પોલિસનું કામ કરતા હતા તે ૧૪૧ હતા, તેની સંખ્યામાં વધારો કરી ૬૬૯ કર્યા. એ પૈકી ૪૬૭ ફક્ત પોલિસનું જ કામ કરે અને બાકીના પોલિસમાં તેમ મુલકી કામમાં રોકાતા હતા.

સને ૧૮૫૨ ના ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ મા એક્ટની રૂએ જે ફેરફાર થયો, તેમાં સ્થાનીક લશ્કર કાઢી નાખ્યું અને તે માણસોને જીલ્લાના પોલિસમાં દાખલ કર્યા. ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૫ સુધી ફક્ત પોલિસનાજ માણસો ૪૧૭ હતા. પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે એ ઇન્સ્પેક્ટરો, ૭૭ એથી ઉતરતી પદવીના અમલદારો, ૨૨ સવારો અને ૩૧૪ પાયદળ હતું. એઓના પગાર લગ્નથા વગેરેનો સઘળો ખર્ચ રૂ. ૭૫૭૭૬) નો થયો હતો. આ ૪૧૭ પોલિસના માણસો પૈકી ૧૨ અમલદાર અને ૪૫ કોનસ્ટેબલો મળી કુલ ૫૭ માણસો તો તીબેરીઓ સાચવવા, લોક-અપ ઉપર પહેરો ફરવા તથા તીબેરી અને કેદીઓ લઈ જવા લાવવામાં કામ કરતા હતા. એક અમલદાર અને ૮ કોનસ્ટેબલો

તુરંગ સાચવવા રાખ્યા હતા. ૧૨ અમલદારો અને ૫૬ કોન-સ્ટેબલો મળી ૬૮ માણસો કરૂબાઓ અને સુધરાઈના રક્ષણ માટે રહેતા હતા. બાકીના ૨૮૩ બીજું કામ કરતા હતા. આ માણસોમાં ૧૮૦ ને બંદુકો આપી હતી અને ૨૩૬ ને તરવારો આપી હતી.

સને ૧૬૦૬ ના આખર થતા વરસમાં ૫૦૪ પોલિસના માણસો હતા. પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે ૧ ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ૩ ઇન્સ્પેક્ટરો, તેમાં બે ગુન્ડા પકડવામાં અને ૧ પ્રોસિક્યુટરનું કામ કરવા, ૧૨ ફોજદારો, ૬૨ બીજા અમલદારો, ૧ દફ્ટર, ૭ સવારો, અને ૩૮૮ પાયદલ અથવા કોનસ્ટેબલો છે. ૨૦૪ સીપાઈને બંદુકો, ૨૩૧ સીપાઈને તરવાર, ૪૬ નાયક અમલદારને તરવાર આપી છે, ૧૨ ફોજદાર, ૧૪ જમાદાર, ૩ ઇન્સ્પેક્ટરોને ગુસ્તી આપી છે. ૨૭ નાયક હવાલદારોને બંદુક છે. શહેર ખાતે ૨ ફોજદાર, ૧ લશ્કરી સુબેદાર, ૧ ઇન્સ્પેક્ટર, ૧ સબ ઇન્સ્પેક્ટર, જેઓ પ્રોસિક્યુટરનું કામ કરે છે તેઓ, ૧ દફ્ટર, ૭ સવાર, ૧૨ હેડ કોનસ્ટેબલો તથા ૮૪ સીપાઈ તરવાર સાથે છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલ ખાતે ૧૪ માણસો છે. લોકઅપ, ટ્રેઝરી લઈ જવો લાવવી, કેદી લઈ જવા ખાતે ૧૦૭ માણસ છે. મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ૬ ઓરડરી છે.

આખા જિલ્લા ખાતે ગુન્ડા પકડવા તથા અટકાવવા ૧૫ અમલદાર તથા ૨૬૨ બીજા માણસો છે. હાલ સને ૧૬૧૩ થી પ્રોલિસ લાઇન્સ ઇદગા તરફ બંધાવવાનું કામ શરૂ થયું છે.

જેલ.

ભરૂચમાં પહેલાં ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલ હતી. પણ સને ૧૮૬૧ માં આસિસ્ટન્ટ જરૂજની કોર્ટ ઉઠાડી તે વખતે એ જેલના કેદીઓને પણ સુરત લઈ ગયા. સને ૧૮૭૨ ની સાલમાં આ જેલનું મકાન જેમાં ૮૦ કેદીઓની જોગવાઈ છે, તે પાછી સબ જેલ થઈ. અને એક જેલર અને બે તેના હાથ નીચે માણસની નિમનો કરી. સને ૧૮૭૨ ની સાલમાં કેદીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી અને તેમને કાંઈ ભારે કામ કરવા જેવું અત્રે નહિ, તેથી સને

૧૮૭૪ થી સર્જોર્ડિનેટ જેલ બંધ કરી, ત્યાર પછી કેટલીએક સુદત અત્રે સર્જોર્ડિનેટ જેલ રહી ને રૂ. ૪૦ ના પગારનો જેલર નિમાયો હતો. હાલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ હજુર ડેપુટી છે અને જેલર તેના તાબામાં મેજિસ્ટ્રેટનું કામ કરનાર શિસ્તદાર છે, તે કહેવાય છે. તેને બધો હિસાબ રાખવો પડે છે. ૧૪ દિવસની સજાના ગુન્હેગારનેજ ફક્ત આ જેલમાં રખાય છે, બીજાઓને બીજી જગ્યાએ મોકલે છે.

ન્યાય ખાતું.

જ્યારે સને ૧૭૭૩ માં પહેલ વહેલું ભરૂચ લીધું, ત્યારે મુખ્ય અધિકારી પોતાના અખત્યાર પૈકીના ફ્રાજદારી ગુન્હા ચુકવતા હતા અને પોતાના અખત્યાર બહારનાનો મુંબઈમાં ચુકાદો થતો હતો. મેજિસ્ટ્રેટ જે ગુન્હા ચુકવતા હતા, તે ઇંગ્લંડના કાયદાને અને આ દેશના ધારાને અનુસરી ચુકાદો કરવામાં આવતો હતો, તેથી તેને ઘણું માન મળતું હતું. દિવાની મુકરમમાનો માંહે માંહે સમજી ચુકાદો થતો, અથવા તેનો તે અધિકારી પંચની મારફત કરાવતો. વખતે કોઈ ન માને તો તેનો ચુકાદો મુંબઈમાં થતો. ન્યાતના કજીઆઓ ન્યાતના પટેલો પતાવતા હતા. મુસલમાનોમાં ઘરગથાઉ તકરાર કાજી પતાવતા હતા. મુલકી કામના ચુકાદા દેસાઈ, મજમુનદાર અથવા ગામના મુખીના અભિપ્રાય લઈને મુલકી કચેરીમાં થતા હતા.

સન ૧૭૮૩ થી ૧૮૦૩ સુધી સિંધિયાનું રાજ્ય રહ્યું, તે વખતે મોટી જગ્યાઓ વધારે પૈસા આપે તેને મળતી હતી, એટલે ઇબ્રા અપાતા હતા. ઇબ્રા બે પ્રકારના હતા, થાણાં અને જમાદારી. થાણાં ઇબ્રાદાર આઠ ઇનસાફની કોર્ટની ઉપજ તથા જમીનની ઉપજ લેતા હતા. જમાદારી ઇબ્રાદાર દંડ તથા બીજો બુલમ કરી પૈસા લેતા હતા.

સને ૧૮૦૩ માં જ્યારે ભરૂચ પાણું અંગ્રેજોએ જીતી લીધું ત્યારે ઇનસાફનું કામ આસિસ્ટન્ટ ટુ ધી રેઝિડેન્ટ વડોદરા કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં ન્યાયનું તમામ કામ દિવાની અને ફ્રાજદારી એક અમલદાર જેને જડજ અને મેજિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો

આપેલો તેને સોંપ્યું. તા. ૭ મી મે સને ૧૮૦૫ ના દિવસથી આખા ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું હતું, તે જગ્યાઓના દિવાની દાવા અને ફ્રાજદારી મુકરદમાનો અપીલ સાંભળવાને માટે ભરૂચમાં પ્રોવિનશિયલ કોર્ટ સ્થાપન કરી. એ કોર્ટમાં ત્રણ જડજો અને એક રજીસ્ટ્રારની નિમનોક કરી હતી. આ જડજોને ફ્રાજદારી ગુન્હાનો ચુકાદો કરવા મુકરર કરેલી જગ્યા એ જવું પડતું હતું. આ વખતે ગુજરાતમાં—સુરત અને ખેડા—માં ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટો હતી, તેની અપીલો ભરૂચના જડજો ચુકવતા હતા. તા. ૫ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૧૦ ને રાજ એ કોર્ટ ભરૂચથી સુરત ગઈ અને ભરૂચમાં એકજ જડજ રહ્યો. એના હાથ તળે સને ૧૮૦૭ માં એક સદરએમીન નિમાયો. એ અધિકારી ને રૂ. ૧૦૦) સુધીના દાવા તથા રૂ. ૫૦) સુધીની મીલકતના દાવા ચુકવવાનો અધિકાર આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં મેજસ્ટ્રેટનું કામ જડજ પાસેથી લઈ કલેક્ટરને સોંપ્યું. સને ૧૮૩૦ માં જડજની જગ્યા કાઢી નાખી અને તેને બદલે સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજની નિમનોક થઈ. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજની ઓફિસ કાઢી નાખી અને ભરૂચને એ કામ બાબત સુરત તાબામાં મૂક્યું. ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટના અખત્યાર બહારના ગુન્હા, ફ્રાજદારી અને દિવાની અપીલો સુરતના જડજ અને આસિસ્ટન્ટ જડજ ચુકવતા હતા. સેસન કમિટ થયેલા ગુન્હેગારોનો ઇનસાફ કરવાને જડજ અથવા આસિસ્ટન્ટ જડજને ભરૂચ આવવું પડતું હતું અને તે દર મહિને કે ત્રીજે મહિને આવતા હતા.

સને ૧૮૪૮ થી ૧૮૬૦ સુધી સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજ ના હાથ નીચે પાંચ સબ જડજો હતા. તેમાં બે ભરૂચમાં, એક જંબુસરમાં, એક વાગરે ને એક સળેદમાં હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં આસિસ્ટન્ટ જડજના હાથ નીચે છ સબ જડજો હતા. ત્રણ ભરૂચમાં, એક જંબુસરમાં, એક અંકલેશ્વરમાં અને એક હાંસોટ-માં હતો.

સને ૧૮૬૬ માં સીનિયર આસિસ્ટન્ટની કોર્ટ કાઢી નાખી. એક સ્પેશીયલ કોર્ટ સ્થપાઈ, અને હાંસોટની કોર્ટ કાઢી નાખી.

વાગરે આણી. સ્મોલકોઝ કોર્ટનું કામ સુરતની સ્મોલકોઝ કોર્ટ ના જડજ કરતા હતા. તેઓ અમુક નીમેલે વખતે ભરૂચ આવી મુકરહમાનો ચુકાદો કરતા હતા. એ જડજના હાથ તળે એક ભરૂચમાં રજીસ્ટ્રાર હતો.

સને ૧૮૭૭ માં ભરૂચમાં પાછી સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજની નિમનોક થઇ અને કોર્ટ પાછી થવાથી એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ પણ પાછું રાખવું પડ્યું. આથી પાંચ કોર્ટોની છ કોર્ટો થઇ. સીનિયર આસિસ્ટન્ટ જડજને જડજના જેટલોજ અધિકાર હતો.

સને ૧૯૦૫ માં સીનિયર આસિસ્ટન્ટને જડજનો હોદ્દો આપ્યો, તેથી ભરૂચમાં જડજ કોર્ટ સ્થાપન થઇ. જડજ કોર્ટ થયા પછી નોકરોના પગારમાં વધારો થયો. સ્મોલકોઝ કોર્ટ કાઢી નાંખી, અને ભરૂચમાં સેકન્ડકલાસ સળ જડજને બદલે ફર્સ્ટકલાસ સળ જડજની નિમનોક થઇ. આ નિમનોકો આજ સુધી જારી રહી છે.

સને ૧૯૦૮ માં ગુજરાતમાં દકન એગ્રિકલચર એક્ટ ચાલુ થવાથી ભરૂચમાં ખેડુતોના લેણદેણના લવાદથી ફેંસલા કરવા કન-સિલિએટરો નિમવામાં આવ્યા હતા. હાલ તે જગ્યાઓ સને ૧૯૧૩ ના મે માસની ૨૯ મી તારીખથી કાઢી નાખી છે. જે વિલેજ મુનસફની નિમનોક ભરૂચમાં છે, તેમને રૂ. ૧૦) સુધીના દાવા ચુકવવાનો અખત્યાર આપેલો છે. આવા મુનસફને જડજના હુકમ મુજબ કામ કરવાનું છે.

જડજની કોર્ટ સને ૧૯૧૦ માં નવી બંધાઇ છે અને તે અસલ કોર્ટ હતી ત્યાંજ બંધાઇ છે. જડજને રહેવાને સરકારી મકાન છે, તેનું ભાડું તેને આપવું પડે છે. ભરૂચના જડજના તાબામાં ચાર કોર્ટો છે. ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા ને જંબુસર; એ કોર્ટો ઉપર જડજનું ઉપરીપણું છે. આ ચારે કોર્ટોના સળ જડજો જે જે કામોના ચુકાદા કર્યા હોય, તેની અપીલ જડજને ત્યાં થાય છે, તેમજ મેજિસ્ટ્રેટે ચુકવેલા ફાજદારી કામની અપીલો પણ જડજ ચુકવે છે. મેજિસ્ટ્રેટના અધિકાર બહારનો ગુન્હો હોય તો સેસન કમિટ થાય છે, તેનો જડજ

ઇનસાફ આપે છે. તેને મોતની પણ સજા કરવાનો અધિકાર છે.

ભરૂચમાં સને ૧૯૦૫ માં જડજની નિમનોક થઇ, ત્યારથી પંચમહાલ જીલ્લાની ફોજદારી કામની અપોલો, જે અમદાવાદના જડજને ત્યાં ચુકવાતી હતી અને મેજિસ્ટ્રેટના અખત્યાર બહારના ગુન્હાઓનો જે તે જડજ ઇનસાફ આપતા હતા, તે કામ તે જડજ પાસેથી લઇ ભરૂચના જડજને સોંપ્યું છે, તેથી એ જડજને અમુક વખતે તે જીલ્લામાં સેસન ભરવા જવું પડે છે. જડજનો અધિકાર સ્વતંત્ર છે. એના ઉપર હાઇકોર્ટ દેખરેખ રાખે છે.

ઇજનેર ખાતું.

અત્રે ઇજનેર ખાતું પણ છે. તેના ઉપરીને આસિસ્ટન્ટ એક્ઝિક્યુટિવ એનજીનીઅર કહે છે, એ અધિકારીનું એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ જીલ્લું છે તથા તેનું સરકારી રસ્તાઓ (પ્રોવિનશિયલ રોડસ) દુરસ્ત કરાવવાનું તથા બીજાં બાંધ કામો કરવાનું છે. સુરતમાં એક્ઝિક્યુટિવ એનજીનીઅર છે, તે તેના ઉપરી છે.

(આ પ્રકરણની હકીકત ગેઝીટીઅર ભરૂચ વો. ૨, ભાગ ૨ માંથી લીધી છે, તેમ કેટલીએક હાલની ચાલતી હકીકત લખી છે.)

પ્રકરણ ૪૭ મું.

મ્યુનિસિપાલીટી (સુધરાઈ).

સને ૧૮૫૨ ની સાલમાં ભરૂચ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલીટી સ્થાપન કરવામાં આવી. એની હદ શહેરનો ભાગ તથા આસપાસનાં પરાં મુઘી રાખેલી છે. પ્રજાની સુખાકારી જળવાય એટલા માટે આ ખાતું નીકળ્યું છે.

સને ૧૯૧૧-૧૨ માં તથા સને ૧૯૧૨-૧૩ માં સુધરાઈમાં નીચે મુજબ ઉપજ આવી હતી. સને ૧૯૧૧-૧૨ માં ઓકટાઈ રૂ. ૫૦૨૧૭-૫-૧૦, (૨) ઘર વેરો તથા જમીનનું કીરાયું રૂ. ૧૨૪૬૫-૧૦-૮, (૩) જાનવરો અને ગાડી વેરો રૂ. ૨૪૫૦, (૪) ટોલ્સ રૂ. ૩૫૦૭-૪-૦, મળી કુલ રૂ. ૬૮૬૪૦-૪-૬ એટલી રકમ કર તરીકે લેવામાં આવી હતી. આથી સને ૧૯૧૧ ની શહેરની વસ્તી ૪૩૪૦૩ થઈ હતી, તેના પ્રમાણમાં દર માથા દીઠ રૂ. ૧-૯-૪ કર લાગુ પડ્યો હતો. આ શિવાય બીજી ઉપજ પણ સુધરાઈમાં જે આવી છે તે-(૧) ડબ્બાની ઉપજ રૂ. ૫૬૯-૩-૫, (૨) જમીન તથા ડાક બંગલાના ભાડાં રૂ. ૨૧૩૧-૧૫-૩, (૩) જમીન વેચાણ ઉપજ રૂ. ૩૬૭-૦-૧૧, (૪) નિશાળોની ફીનો ઉપજ રૂ. ૧૫૮૪-૧૩-૫, (૫) માર-ફીટ અને સ્લોટર હાઉસની ઉપજ રૂ. ૮૬૨૫, (૬) દંડૂના રૂ.

૫૧—૪—૦, કેળવણી માટે ગ્રાન્ટ અને કંટ્રિબ્યુશન લોકલ ફંડ તથા લોકલ સેસ વગેરેની ઉપજ રૂા. ૧૧૩૨૮), (૮) બીજી બાબતોની પરચુરણ ઉપજ રૂા. ૭૬૨—૧૦—૭, આ સઘળી ઉપજ અંદર લેતાં કુલ ઉપજ રૂા. ૬૬૧૩૮—૧૩—૧૦ થઈ હતી અને એ ઉપજ પર દર માથા દીઠ રૂા. ૨—૩—૫ કર આવ્યો હતો. હવે સને ૧૯૧૨—૧૩ માં—(૧) ઓકટ્રાઈ રૂા. ૬૩૭૬૭—૧૨—૪, (૨) ઘર વેરો રૂા. ૧૭૮૨૦—૧૨—૦, (૩) જાનવર અને ગાડો વેરો રૂા. ૩૪૩૧—૪—૦, (૪) ટોલસ રૂા. ૨૧૭૧—૨—૦, કુલ રૂા. ૮૭૨૨૦—૧૪—૪ કરની રકમ ઉપર વસ્તીના પ્રમાણમાં દર માથા દીઠ રૂા. ૨—૦—૨ કર લાગુ થયો હતો. આ શિવાય જે બીજી ઉપજ આવેલી તે, (૧) ડબ્બાની રૂા. ૪૩૨—૧૫—૬, (૨) હેકની કેરીએજ રૂા. ૨૦), (૩) જમીન, ઘરો, ડાક બંગળા વગેરેની રૂા. ૧૫૩૧—૦—૬. (૪) જમીન વેચાણની ઉપજ અને જમીનની પેદાશ રૂા. ૨૬૪—૭—૨, (૫) નિશાળોની ફી રૂા. ૧૫૩૨—૧૦—૧૦, (૬) મારકીટ અને સ્ટો-ટર હાઉસની ઉપજ રૂા. ૬૩૫૧), (૭) દંડના રૂા. ૮૧૧—૫—૧૦, (૮) વ્યાજના રૂા. ૬૫૨—૧૧—૭, (૯) સરકાર તરફથી કેળવણી મદદ, લોકલ ફંડ, લોકલ સેસ તથા બીજી કેળવણી માટે મદદ મળી રૂા. ૧૭૧૭૭) આવ્યા છે, તેમ (૧૦) રૂા. ૧૭૭૬—૬—૧૦ બીજા પરચુરણ આવેલા છે. આ સઘળી રકમોનું એકંદર ગણતાં એ સાલમાં રૂા. ૧૨૦૭૭૩—૧૪—૪ ઉપજ થઈ હતી. કુલ ઉપજ ઉપર દર માથાદીઠ રૂા. ૨—૧૨—૬ કર આવે છે. સને ૧૯૧૩ ના માર્ચ આખરે રૂા. ૩૮૩૬૭—૭—૪ સિલક હતી.

હવે જે ખરો કર કહેવાય છે, તેમાં સને ૧૯૧૧—૧૨ ની સાલ કરતાં સને ૧૯૧૨—૧૩ ની સાલમાં રૂા. ૧૮૫૮૦—૬—૧૦ નો વધારો થયો છે. એ વધારાનું કારણ ઘર વેરો તથા બીજી વસ્તુઓ ઉપર કર વધ્યો છે, તેજ હશે. કુલ ઉપજમાં પણ રૂા. ૨૪૬૩૫—૦—૬ નો વધારો થયો છે.

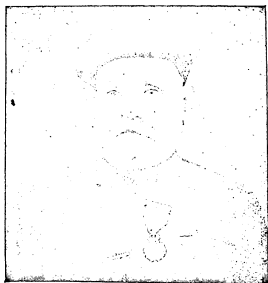
સુધરાઈમાં જે ઉપજ આવે છે તેમાંથી તેને લગતો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. વળી રૂા. ૭૦૦). સિવિલ હોસ્પિટલમાં, રૂા. ૩૦૦) ઢોરોના દવાખાનામાં, રૂા. ૪૦૦) શિતલા કાઢવાના

કામમાં, રૂ. ૩૦૦) રાયચંદ દિપચંદ લાયબ્રેરીમાં, રૂ. ૧૫૦) નર-
સિંહ લાયબ્રેરીમાં તથા રૂ. ૧૫૦) શ્રી રીડીંગ રૂમમાં આપે છે.

પહેલાં સુધરાઇના મેમ્બરો સરકાર તરફથી નિમાતા હતા અને એનો કારભાર કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતો હતો. સને ૧૮૮૪ માં સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ થઇ ત્યારથી ૧૨ મેમ્બરો લોકો તરફથી નિમાતા અને બાકીના ૧૨ સરકાર નિમતી હતી. સને ૧૯૧૧ ની ચુંટણી વખતે કુલ ૨૪ મેમ્બરોમાં પ્રજા તરફના ૧૬ અને સરકાર તરફના ૮ નિમાય છે. શરૂઆતમાં ચાર વોર્ડ (ભાગ) હતા (અ. બ. ક. ડ.). સને ૧૯૧૦ માં ૧૩ વોર્ડ થયા. ૧-૨-૩-૪ એવી રીતના, ને હાલ સને ૧૯૧૨-૧૩ માં ૯ વોર્ડ એવીજ રીતના થયા છે.

સને ૧૮૫૨ થી સને ૧૯૦૦ સુધી કલેક્ટરનું પ્રમુખપણું રહ્યું. સને ૧૯૦૦ માં દેશી પ્રમુખ નિમાયા. પહેલા પ્રમુખ એ. રા. બા. યુનિલાલ* વેણિલાલ સી. આઇ. ઇ. થયા. તેઓએ પોતાની જાંઘળી સુધી એ હોદ્દો ભોગવ્યો. સને ૧૯૦૫ માં તેઓ ગુજરી ગયા પછી તેમની જગ્યાએ તેમના દીકરા સરદાર રા. બા. મોતિલાલ નિમાયા. તેઓએ સને ૧૯૧૧ ના માર્ચ સુધી પ્રમુખપણું ભોગવ્યું. એમણે એ જગ્યા છોડ્યા પછી અન્નેના માણ ડેપ્યુટી કલેક્ટર ખાનબહાદુર સોરાબશા હોરમસજી ની નિમનોક થઇ. તેઓ અઘાપી પર્યંત એ હોદ્દો ભોગવે છે. એઓ ગંભીર, ધીરા, વિચારવંત અને આગ્રહી છે, ચળબ જે કામ કરે છે અને કરશે તે પાકું કરતાં જણાય છે. પાણી શહેરમાં આણવા પ્રયત્ન કરે છે, તેથી પાણીનું સુખ થવાનો સંભવ છે. કીટસનના દીવા ભરૂચી પ્રજાએ એમના વખતમાં જોયા. કેરોસાઇનને બદલે વિજળીની રોશની ભરૂચીઓ જોશે એવું સાંભળ્યું છે. એઓ શહેરમાં ઘણી ખરી વખત ફરતા જણાય છે, તેથી જે ખામીઓ એમને માલમ પડે છે અને પડશે, તે ખરી કાળજીથી પુરી પાડે છે અને પાડશે.

* એ અમલદારનું બાવળું સુધરાઇની ઓશિસમાં છે, તથા જમી કલેક્ટરની ઓશિસમાં મૂકી છે.

ભરૂચ મ્યુનિસીપાલિટીના પહેલા પ્રેસીડેન્ટ
રા. બા. ચુનીલાલ વેણીલાલ સી. આઈ. ઈ.

‘જ્ઞાનોદય’ પ્રેસ-મરૂચ.

સુધરાઈના ગુન્હાનો ચુકાદો કરવા આઠ ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટો છે, તેઓમાંના બેને ફર્સ્ટ ક્લાસ પાવર છે. એઓ એ ખાતાના ગુન્હાઓનો ચુકાદો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તેમના અધિકાર પૈકીના શહેરને તથા ગામડાંને લગતા ગુન્હાઓનાં કામો તેઓ તરફ વળત બે વખત મોકલે છે, તેઓનો પણ ચુકાદો કરે છે. બીજા છ ને બેચ મેજિસ્ટ્રેટો કહે છે, તેઓને સેકન્ડ ક્લાસ પાવર છે. તેઓ સઘળા સાથે બેસી અમુક દિવસે સુધરાઈને લગતા ગુન્હાઓનો ચુકાદો કરે છે.

સુધરાઈને લગતું કેટલુંએક એસ્ટાબ્લીશમેન્ટ છે, તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા એક સેક્રેટરી સને ૧૯૧૦ સુધી હતો. સેક્રેટરીની જગ્યા કાઢી નાખીને તેને બદલે ચીફ ઓફિસરની જગ્યા કાઢી છે, તેથી એ જગ્યાએ નિમાયલો અધિકારી એ ખાતા તરફની દેખરેખ રાખે છે.

સુધરાઈમાં જન્મ તથા મરણનાં પત્રકો રાખવામાં આવે છે. સને ૧૯૧૧-૧૨ માં ૧૬૦૯ જન્મ તથા ૧૪૦૮ મરણ થયાં હતાં. સને ૧૯૧૨-૧૩ માં ૧૪૭૧ જન્મ તથા ૧૫૭૯ મરણ થયાં હતાં. જન્મ મરણની સરાસરી રોજની ત્રણથી ચાર સુધી થાય છે.

શરૂઆતથી હમણાંની પેઠે રસ્તાઓમાં પાણીનો છંટકાવ તે પણ ધોરી રસ્તાઓ ઉપર થતો હતો, તેમ આગને અટકાવવાને અમુક જગ્યાએ બંખાઓ પણ ગોઠવેલા હતા. વરસાદથી ચોમાસામાં રસ્તામાં ખાડા પડતા તે ઘંટો તથા મટોડાથી પુરતા હતા. રસ્તાઓ વળાતા હતા તથા હાલની માફક કચરો ગાડામાં લઈ જઈ ખોમાં નાખતા હતા. બન્ને તળાવોને સુધારતા હતા તથા બીજી લોકોની તંદુરસ્તી તરફ નજર રાખતા હતા. સને ૧૮૫૯-૧૮૬૦ માં મોઢની વાડી તરફનો ઓવારો બંધાયેલો બેચો હતો. સને ૧૮૬૨-૬૩ માં શહેરમાં તેવી તેવી જગ્યાએ ફાનસો ચેતાવતા હતા. એ ફાનસોમાં શરૂઆતમાં દીવેલ પુરાતું હતું. તેની રોશની ઝાંખી લાગવાથી પાછળથી કેરોસાઈન પુરવા માંડ્યું. આથી ફાનસોનું અજવાળું વિશેષ જણાયું. સને ૧૮૮૩ માં કલેક્ટર મી. બોરોડેલ સાહેબે સુધરાઈ તરફથી ફાનસોમાં વિજળીની રોશની દેખાડી, પણ આ ખરચ સુધરાઈને ભારે પડવાથી પાછા કેરોસાઈનના દીવા થયા, તે આજ પણ જોઈએ છીએ.

ગંદકી અટકાવવા અમુક જગ્યાએ બજાર કરાવેલાં છે, તેને તથા રસ્તાઓને સાફ રાખવાનો બંદોબસ્ત રીતસર થયો જાય છે, તેમજ કચરો નાંખવા સુગમતા સાફ અમુક જગ્યાએ પેટીઓ રાખેલી છે, તેમાંથી કચરો પણ વખતો વખત ગાડાંવાળા નોકરો લઈ જાય છે.

સને ૧૮૬૪-૬૫ માં કતોપોરના દરવાજાનો રસ્તો ઘણો સાંકડો હોવાથી તેને પહોળો કરવા સુધરાઈ તરફથી ઠરાવ થયાથી ઘણો કળકળાટ થઈ પડ્યો. દુકાનો ખોલવા જતાં ઇનજકશનો (અટકાવો) અપાયાં. દિવાની કોર્ટમાં દાવા થયા, છતાં તે વખત ના સિટી મેજિસ્ટ્રેટ મી. કુવરજી કાવસજીએ નિડરપણે એ કામ બજાવ્યું. દુકાનદારોને કોઈને પાછળની જમીન, કોઈને “કપેન સેશન” આપી આખરે હાલ જે રસ્તા જોવામાં આવે છે તેવા પહોળા રસ્તા કરાવ્યા. સને ૧૮૬૬ માં આ રસ્તા બરાબર થવાથી એક “મારકેટ” કરવાનો વિચાર થયો અને હાલ જે મારકેટ કતોપોરમાં છે, તેની ૨૮૮ દુકાનો બેએક વરસમાં બંધાઈ રહી. જે દુકાનો હાલ છે તેનું ભાડું આશરે ૮૧ થી ૬ હજાર રૂપિયા સુધી ઉત્પન્ન થાય છે.

સને ૧૮૬૯ ની સાલમાં વાહિટરોડ નામે નવો રસ્તો રૂ. ૮૩૦૦૦) ખર્ચી બાંધ્યો. એ રસ્તો રેલવે સ્ટેશનથી તે વેજલપોર થઈ નદી સુધી બંધાયો હતો. આ રસ્તો બંધાયાથી ગાડાંમાં જે માલ સ્ટેશન ઉપર આવતો અને હાલ આવે છે તે ગાડાંવાળાઓને લાવવાને બહુ સુગમ પડ્યું છે.

કતોપોરથી વેજલપોર સુધીનો પશ્ચિમ તરફનો રસ્તો તથા દરવાજા ઉતરતાં ઉત્તર તરફનો તથા બજાર તરફથી દક્ષિણ તરફનો પુરબ સુધીનો રસ્તો પણ તે દરમિયાન બંધાવો શરૂ થયો. આ રસ્તા બંધાયાથી સુધરાઈમાં નાણાંનો ટોટો પડ્યો અને કામ પણ અવ્યવસ્થિત થવા લાગ્યું.

આ સુધરાઈના કામને વ્યવસ્થામાં કોણે અને કેવી રીતે આણ્યું તે વિષે આજ્ઞતાના પ્રકરણમાં ૩૯૩-૯૪ મું પાનું જુઓ.

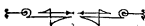
સુધરાઈ કરજદાર થઈ પડી તેનું કારણ એ હતું કે સને ૧૮૬૬ માં શહેરની માપણી કરાવવાના કામમાં સુધરાઈ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦૦) આપવા પડેલા, કોમપેનસેશનનો ખર્ચ થયેલો, રૂ. ૮૩૦૦૦) વાહિટરોડ પાછળ ખર્ચ થયો, કતોપોર તરફના

રસ્તા થયા તેનો ખરચ, તેમ એસ્ટાબ્લીશમેન્ટનો ખરચ. એ સઘળું વિચારમાં લેતાં સુધરાઈ આ દશાએ પહોંચે એમાં નવાઈ શી ?

સને ૧૮૭૦-૭૧ માં ઘર વેરે (હાઉસ ટેક્સ) પ્રજા ઉપર લાગુ પડ્યો, તે વખતે ઘણા ગોંધાટ પ્રજામાં થઈ રહ્યો હતો. સરકારમાં એ કર માફ કરાવવા અરજીઓ પણ થઈ હતી.

સને ૧૮૭૪ માં દેસાઈજીના ઘર સુધીનો જીના બજારનો રસ્તો, સને ૧૮૭૫-૭૬ માં સોનેરી મહેલથી કોટનો ખુરજ ખોદીને એક રસ્તો કાઢ્યો તે વાહિટરોડ સાથે મેળવી દીધો. સને ૧૮૭૭-૭૮ માં “ એમપ્રેસ રોડ, ” સને ૧૮૮૩-૮૪ માં રણછોડજીનો ઢોળાવ, નદી સુધી સને ૧૮૮૬ માં પોલન રસ્તો, સને ૧૮૯૫ થી સને ૧૯૯૮ સુધીમાં પુરજે ઉતરવાનો લોગન ઢોળ, (સ્લોપ) તથા બહેચરાજી તરફનો લોગન રસ્તો, વાહિટરોડથી સિંધવાઈ જવાનો રસ્તો વગેરે બંધાયા. હવે રસ્તાઓ વિષે હાલ તો ઘણું કહેવા જેવું રહ્યું નથી. પત્થરનો ફરસગંધીના પાકા રસ્તા ઘણા ખરા થઈ ગયા છે. ઇંટ મટોડું કોઈક જગ્યાએ ચોમાસા પછી હજી પુરવું પડતું હશે. તળાવના પણ ઓવારા તથા તેની આબુખાબુ જોઈતી જગ્યાએ કરેલી પાળો થઈ ગયાં છે. કેટલીએક જગ્યાએ ગલી કુંચીના રસ્તા, તથા કેટલીએક જગ્યાએ ઉતરવા ચઢવાનાં પગથીયાં પણ સુધરાઈએ કરાવ્યાં છે. નદી કાંઠે ઓવારા પણ કેટલેક ઠેકાણે સુધારવામાં આવ્યા છે.

હાલના સમયમાં એક ઘણું ઉપયોગી અને વખાણવા જેવું કામ કરેલું છે, તે કામ એ છે જે શહેરની પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુએ બે પાતાળી કુવાઓ સને ૧૮૯૫-૯૬ માં ખોદાયા છે. એ કુવાથી બંને બાજુ તરફની પ્રજાને મીઠા પાણીનું સુખ થયું છે. દુકાળના વખતમાં એ બે કુવાઓને લીધે પાણીની આપદા પ્રજાને ભોગવવી પડેલી સાંભળી નથી. આ બે કુવાઓ બંધાયાથી મી. લોગન કલેક્ટર તથા યુનિલાલ વેણિલાલનું નામ અમર રહ્યું છે. વળી અત્રે આ સાથે જણાવવું જોઈએ કે રંગ-ગાંઠી-આ તાવના રોગ વખતે તથા દુકાળ વખતે મળી સુધરાઈ તરફથી રૂ. ૪૫૦૦૦) ખરચાયા હતા. (સુધરાઈની હકીકત એ ખાતા તરફથી મળી છે.)

પ્રકરણ ૪૮ મું.

ઋતુ, હવા, રોગ, વૈદ્યો વગેરે.

ચારે જાતની ઋતુનું સુખ આ જગ્યાએ છે. વરસાદ જીન મહિનામાં એટલે હિંદુઓના જેઠ માસમાં શરૂ થાય છે, તે અકટોમ્બરની શરૂઆતમાં એટલે આસો માસમાં અંધ પડે છે. ભરૂચમાં ૩૬ ઇંચ વરસાદ થાય તો ખસ છે, બીજા તાલુકાઓ કરતાં ભરૂચમાં વરસાદ વધારે આવે છે, તેમ નદીમાં રેલ પણ આવે છે.

જો આગલે વરસે વરસાદ વિશેષ પડ્યો હોય તો બીજા વરસના શિયાળામાં ટાહાડ વિશેષ પડે છે, એસ પણ પડે છે, ધુમ્મસ પણ વરસે છે, તેમ કોઈ પ્રસંગે કરાં પણ પડે છે. શિયાળામાં જ્યારે વિશેષ ટાહાડ પડે છે ત્યારે રાત્રે “થરમામીટર” માં પારો ૪૦° એ પણ આવી જાય છે. બપોરે ૫૦° ઉપર હોય છે, તેમ સાધારણ કરતાં જરા વિશેષ ટાહાડ હોય તો ૫૨° થી ૪૬° સુધી પારો ચઢ ઉતર કર્યા કરે છે. સને ૧૯૦૮ માં ૫૨° થી ૪૬ સુધી પારો ચઢ્યો ઉતર્યો હતો. મહા માસમાં વરસાદનું માવડું પણ ઘણું કરી થયા શિવાય કવચિતજ રહે છે.

માર્ચ, એપ્રિલ અને મે એટલે ફાગણ, ચૈત્ર અને વૈશાખ-માં તાપ વિશેષ પડે છે, આ પ્રસંગે પારો ૧૧૦° થી ૧૧૨° સુધી ચઢે છે. સને ૧૯૦૮ ના વરસમાં ઉન્હાળાના સખત તાપ વખત ૧૧૨° પારો ચઢ્યો હતો.

હવા—ભરૂચ ઉંચી ટેકરી ઉપર હોવાથી હવા સારી વખ-
ણાય છે. યુરોપીઅન કલેક્ટરોની નિમનોક ભરૂચ થાય તો પહેલાં
આવવાના ખુશ હોય છે, પણ આ જગ્યાએથી બદલી થયે જ્યાં
ગયા હોય ત્યાંથી બદલી થવાની હોય, તો પાછું ભરૂચ માગી
લેતા સાંભળ્યા છે.

પહેલાં હવા ખાવા જવાનું અગર “ વોક ” લેવાનું કોઈ
સમજતું હોય એમ જાણ્યું નહોતું. માંદે સાંજે પાણી ફેર કરવા
મહાફર, ભાઠામાં, સિંધવાઈમાં અગર બીજે કોઈ ગામડે ગોઠડે
જઈ મહિનો માસ ગાળી આવતા હતા. વોક લેવામાં કામ ધંધા
થી પરવાર્યા કે દેવ દર્શન કરવા નીકળી પડતા હતા અને વખત
મળે કોઈ સગાં વહાલાંને ત્યાં જઈ અગર કોઈ મિત્ર મંડળને ત્યાં
જઈ વાતો ચીતો કરી આનંદ માની ઘર આવતા હતા. પારસી-
ઓ નદી કાંઠે કસ્તિ કરી ભણતા જણાતા હતા પ્રાદ્યુષો નદી કાંઠે
સ્નાન સંધ્યા કરતા જણાતા હતા અને મુસલમાનો મસજિદમાં
એકઠા થઈ નમાઝ પઢી એક બીજા સાથે વાતચીત કરી આનંદ
માનતા હતા.

સ્ત્રી વર્ગને વોક લેવામાં સ્ત્રીઓ સાંજે દેવ દર્શન જવું,
અગર તેને પીએર કે કોઈ સગાંને ત્યાં પાંચ સાત સ્ત્રીઓ એકઠી
થતી હોય ત્યાં જઈ વાતો સાંભળી ઘર આવવું એજ હતું. આ
રીવાજ હિંદુ સ્ત્રીઓમાં કાયમ રહ્યો જણાય છે.

પારસીઓમાં પહેલાં સ્ત્રીઓ પોતાની શેરી શિવાય બીજી
જગ્યાએ ક્વચિત જોવામાં આવતી. હાલ તો એ વર્ગની સ્ત્રીઓ-
ને વોક લેવા જતી જોવામાં આવે છે. મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં
હોજલ, એટલે તેમનાથી કોઈને મ્હોં બતાવાય નહિ તો પછી
ફરવાની આશાજ શી ? ગરીબ મુસલમાન સ્ત્રીઓ જેઓ વખતે
બહાર કાંઈ ખાસ કામ હોય તોજ ફરતી જણાય છે, તેઓએ તો
વોક નામ હજી પણ ભાગ્યેજ સાંભળ્યું હશે તો ફરવા જવાની
આશાજ શી ?

શહેરમાં હવા ખાવાની જગ્યા હાલમાં નીચે પ્રમાણે છે:-

નદી કાંઠા આખો સ્ટેશન તરફ જવાનો વાહિટરોડનો આ-
ખો રસ્તો, મહાફર, રોથકીલ્ડ ખાગ, એલેક્ઝાન્ડરા ખાગ, ખુરશી,

લેલી ખાગ, સિંધવાઈ તરફ ચોકસીની વાડી તથા દેસાઈજીની વાડી અને સિંધવાઈની નજીક નથ્યુ થેભણીની વાડી.

રોગ—મરકી, પ્લેગ જેવો રોગ તો કવચિતજ આવે છે. એ રોગ સને ૧૮૯૮ થી સને ૧૯૦૫ સુધી જોવામાં આવ્યો હતો. જે રોગો સાધારણ છે તે તો—એકાંતરીઓ તાવ, ફેફસાંનું દરદ, આમડીનું દરદ, જેવું કે ખસ, ગુમડાં, શરીરે ગરમી, હાથ પગનું સુજવું, આંખો દુખવા આવે, તે દરદો છે. કલેબનું દરદ, દમ, કફ, કોઠ, લકવો, સાંધા રહી જવાનાં દરદો ઝાઝાં થતાં નથી. કેટલેએક વરસે મોરચી બળીઆકાકા ખબર લઈ જાય છે. ચોમાસું ગયા પછી કેટલાએક સરદના તાવમાં સપડાય છે. ત્રિદોષ, અવધીઓ તાવ, ચોથીઓ તાવ જવલે સંભળાય છે.

વૈદો—પહેલાં વૈદો તથા હકિમોની ખોટ હતી, પણ જે થોડા ઘણા હતા તેમને નાડી પરીક્ષા સારી હતી, એમ કહેવાતું. નાડી તપાસી વનસ્પતિની દવા આપતા, તે દરદીને ગુણકારી થઈ પડતી, પણ આરામ થતો તે ધીમે ધીમે થતો, તેમ ફરીને એ દરદનો ઉથલો ખાય એવો સંભવ કવચિતજ રહેતો. હોસ્પિટલમાં દવા આપતા, પણ પાણીનો વટાગ સમજી હિંદુઓ કવચિત જતા હતા. હકિમો મુગલાઈ દવા આપતા હતા. તેઓ હોંશિયાર કહેવાતા હતા. પારસીઓમાં શેરીઆરજી ગાંધી દેશી દવા આપતા તથા મલમપટ્ટા આપતા, તેથી તેમને ત્યાં ઘરાકી ઘણી થતી. તેમ ગાંધીની દુકાન માંડનાર પારસી નામે દોલો ગાંધી, તથા હોરમજ ગાંધી, ગાંધીની દુકાન માંડતા; તે સાથે વૈદું પણ કરતા હતા. હાજીખાંના બજારમાં બેસનાર નુરન હોરો, એદલ પારસી ચીથરીઓ તથા માણેકલાલ પત્રાળીવાળો એઓ મલમપટ્ટા નાં કામમાં સારા કહેવાઈ ગયા, તેમ તેઓ કાપકુપ (ઓપરેશન) નું કામ પણ કરી જાણતા હતા. હિંદુઓમાં જમીએતરામ વૈદ, દલપતરામ વૈદ, ગણપતરામ વૈદ, મોટાલાઈ વૈદ, હરિનારાયણ વૈદ તથા જદુરામ વૈદ વગેરે હોંશિયાર કહેવાઈ ગયા. હકિમોમાં અમીરસાહેબ મદ્રેસાવાળા, સુનાઉલા, અમીરખાં વગેરે સારા ગણાઈ ગયા હતા. હકિમ હાલ કોઈ જોવામાં આવતા નથી.

પહેલાં વૈદોને ફીમાં વૈદો દરદીને ઘેર જાય તો બે પૈસા કે ચાર પૈસા દરદી મૂકે કે અનુપાન કહી પડીકું વૈદ વાળી આવે.

તથા કરી કરવાનું પહેલુંજ કહેતા કે ફલાણું ખાસો નહિ. ઘર આવેથી બેઠેરને આશરે દાણો આપે અને આનાથી ઓછું આપે નહિ, સાંઝે થયે વૈદને ત્યાં જઈ રૂપીઓ બે રૂપીઆ કે અરધો રૂપીઓ આપી આવતા. મહાભારત દરદમાં વૈદો ઘેર આવતા ત્યારે પાવલી અરધો વખતે પામતા, અગર એક દિવસ ફી આપી તો બીજે દિવસે વૈદને ફેરાની ફી કવચિતજ મળતી. એવામાં દરદી ઉગર્યો તો વૈદને દરદી માથે પાણી ઘાલે તે દિવસે અગર કોઈ બીજે પ્રસંગે ઘેર બોલાવી જમાડી મુઠીવાળી આપતા, પણ જે આવે પ્રસંગે પામતા તે સાંઝે પામતા હતા. આવી બાબતમાં વૈદો પાઘડી, રેશમી ઘોતીજોટો, કે કશબી દોપટો અગર શાલની આશા રાખતા અને તે દરદીને ત્યાંથી મળતી પણ ખરી. આવો પોશાક વૈદો ખાસ કરી પહેરીને બહાર ફરવા નીકળે, અગર કોઈ દરદીને ત્યાં જાય, ત્યારે અહંકારથી કહેતા કે ફલાણું ફલાણું રોગ મટાડ્યો, તેણે આ વસ્ત્ર આપ્યું છે. આવા વૈદના બોલથી દરદીને આરામ પણ લાગતો, કે આ વૈદે ફલાણું આવો અસાધ્ય રોગથી સારો કર્યો, તો એ વૈદની દવાથી મને પણ આરામ થયા શિવાય રહેશે નહિ. વૈદ પર દરદીનું આક્રીન ચોટતું, તેથી પણ દરદીઓ સારા થતા.

હકિમો ઘર આવતા ત્યારે પાવલીથી ઓછું નહિ અને અર્ધાથી વધતું નહિ, એ તેમને ફેરાની ફી મળતી હતી. હકિમને ઘેર જઈએ ત્યારે બે-ચાર, પાંચ દિવસ દવા કરીએ કે રૂપીઓ અરધો મૂકવાનો રીવાજ હતો. તેઓ પણ અનુપાનથી દવા આપતા. તેમની મુગલાઈ દવા ઘણી સ્વાદિષ્ટ લાગતી, તેથી પૈસા-દારો તો ઘણું કરી હકિમોનેજ શોધતા. દરદીને સાંઝે થયે તેઓ પણ સાંઝે પામતા હતા.

પહેલાં હકિમો મલમપટ્ટાનું કામ ભાગ્યેજ કરતા હતા. તે તો બાણે તેમણે ઉપર લખેલા મલમપટ્ટાવાળા વૈદોનેજ સોંપ્યું હતું. અંગ્રેજ વૈદ કરનાર દાકતરો થયા, ત્યારથી તેમની ઘર જવાની ઓછામાં ઓછી ફી રૂા. ૧) દરદીઓ આપતા થયા છે. તેમ એ દાકતરો દવાના ચાર આના લે છે. કવચિતજ બે આના કોઈ આપે તો વખતે લે પણ છે.

કેવળરામ દાકતર ભરૂચમાં સને ૧૮૭૨ માં થયા, ત્યારે તેઓએ અરધો રૂપીઓ ફેરાની ફી તથા દવાના બે આના લેવા માંડ્યા. તે મુજબ લોકો તેમને આપતા પણ હતા. તેઓ હસાવી રમાડી દરદીને ખુશ રાખતા હતા. તેમને પણ સારી કમાઈ હતી. મહાભારત દરદ સાફ કરેથી તેમને પણ સારી રકમ મળતી હતી.

હવે જે હિંદુ દેશી વૈદો છે, તેઓની ફેરાની ફી અરધો નક્કીજ થઈ ચુક્યો છે, તથા દવાની ફી પણ તેઓ બે આના લે છે. કોઈ પાવલી પણ આપે છે, પછી જેવું જેવું દરદ, પણ સાધારણ રીવાજ તો બેજ આના છે.

હોસ્પિટલમાં હવે લોકો દવા લેવા જાય છે, ત્યાં રૂ. ૫૦) અને તે ઉપરાંતના દરદીઓને ત્રણ આના ફી આપવી પડે છે. બીજાઓને મફત દવા મળે છે. સિવિલ સરજનની ફેરાની ફી રૂ. ૧૦) થાય, પણ કોઈ રૂ. ૫) આપે તો તેઓ બોલતા નથી. તેમના આસિસ્ટન્ટની ફી રૂ. ૧) અથવા રૂ. ૨) આપવી પડે છે.

